SVEN-ERIC LIEDMAN

KARL MARX

EN BIOGRAFI

ALBERT BONNIERS FÖRLAG

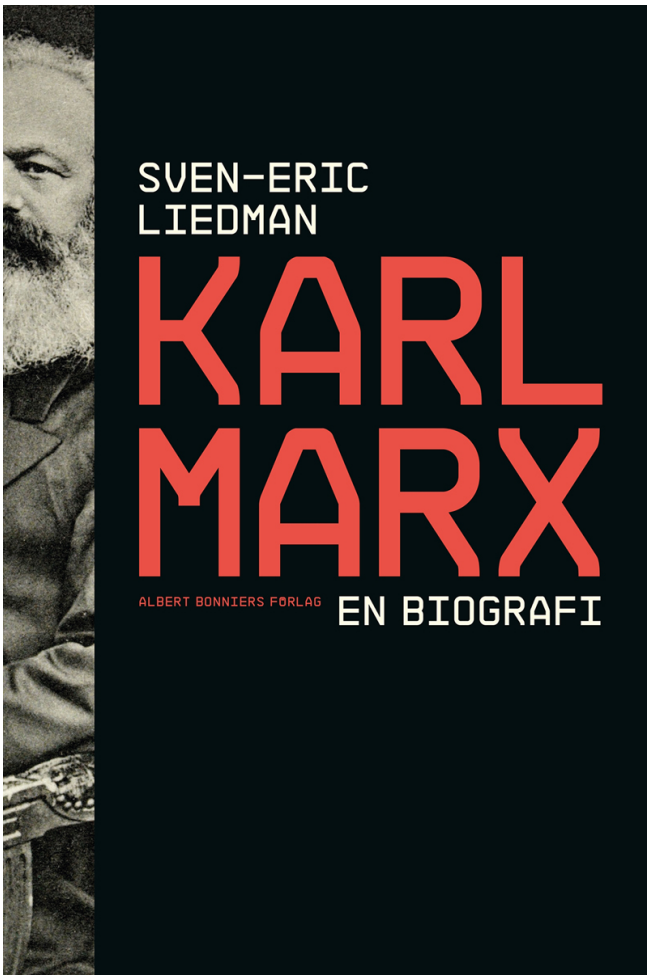
SVEN-ERIC
LIEDMAN
KARL
MARX
ALBERT BONNIERS FÖRLAG
EN BIOGRAFI

Om boken

HOPPA ÖVER INTROTEXT

Karl Marx lever vidare! Men inte som anfadern till Sovjetkommunismen, snarare som kapitalismens främste kritiker. Bilden av den tyske filosofen har i grunden förändrats av ny forskning och den stora textkritiska utgåvan av skrifter, brev och anteckningar. I Karl Marx – en biografi förmedlar Sven-Eric Liedman denna nya bild, sätter in honom i sitt historiska sammanhang och klargör vad han faktiskt skrev.

Sven-Eric Liedman

Karl Marx

En biografi

ALBERT BONNIERS FÖRLAG

Det stora projektet

»När jag var ung hade jag den stora turen att göra bekantskap med en gammal jude här i London. Han var dödssjuk efter ett liv av brist och umbäranden, överarbete och fattigdom. Jag gjorde vad jag kunde för att rädda eller åtminstone förlänga hans liv. Jag fick iväg honom till Algeriet och Sydfrankrike, och jag ordnade med en helt lysande ung läkare på Harley Street som skulle se efter honom. Men det var för sent. På den korta tid jag kände honom lärde han mig mer än alla andra lärare, döda eller levande. Han såg klarare än någon annan vilken sjukdom det är som håller på att döda världen. Hans namn var Karl Marx.«

Den som talar heter Ray Lankester. Han var en av Storbritanniens främsta biologer runt sekelskiftet 1900, och han var en av de få som var med vid Marx begravning.

Men det är inte om Lankester den här boken ska handla. Det är om Marx.

Karl Marx levde mellan 1818 och 1883. Halva hans liv hade gått hösten 1850. Han var verkligen en 1800-talets man, förankrad mitt i sitt sekel. Idag tillhör han det avlägset förflutna, och ändå dyker hans namn ständigt upp.

Efter Sovjetimperiets kollaps tycktes han först dras med i rasmassorna, ner i den glömska som omsluter det hopplöst föråldrade. Marx var bara den förste i en rad av motbjudande figurer vilka nu lyckligtvis förpassats till historien. Allt som har förverkligats i Sovjet och Kina var förberett hos Marx.

Det är en föreställning som fortfarande härskar i vida kretsar. Men strax visade det sig att Marx också kunde leva ett eget liv, oberoende av imperiernas sönderfall. Man hörde röster av saknad.

Den inflytelserikaste av dessa röster tillhörde Jacques Derrida, den franske filosofen som spelade en viktig roll i det sena 1900-talets intellektuella liv. 1993 gav han ut boken *Spectres de Marx* (*Marx spöken*)

där han medgav att Marx visserligen var död men likväl som gengångare hemsökte en värld av växande orättvisor.

En annan fransk filosof, Étienne Balibar, publicerade också 1993 en liten uppslagsrik bok där han hävdade att Marx tänkande var ytterst aktuellt medan den filosofi som utbasunerats från Sovjetunionen inte hade något egentligt samband med Marx.

Några år senare, ungefär vid århundradeskiftet, blev Marx aktuell på ett mer spektakulärt sätt. Tidskriften *The New Yorker* utnämnde honom till det kommande århundradets viktigaste tänkare, och i en omröstning som BBC anordnat placerades han i topp bland filosofer. Eric Hobsbawm, den store österrikisk-brittiske historikern, berättar i sin sista bok *How to change the world* (2011) om ett möte med George Soros, alla kapitalplacerares furste. Soros frågade Hobsbawm om hans inställning till Marx, och mån om att undvika gräl svarade Hobsbawm undvikande, varpå Soros replikerade: »Den mannen upptäckte för 150 år sen något om kapitalismen som vi måste ta vara på.«

Allt detta kan te sig som kuriositeter. Den som är en celebritet, en kändis som man gärna hänvisar till, behöver inte vara inflytelserik. Det är mer talande att Marx ständigt finns med i diskussionen om vår tids ödesfrågor. När den franske ekonomen Thomas Piketty gjorde sensation med sin digra bok om 2000-talets kapital, *Le capital au xxie siècle* (2013), var Marx ett återkommande namn i den flod av kommentarer som boken gav upphov till. Traditionella ekonomer tillskrev Piketty alla de synder som de rutinmässigt anklagar Marx för, och entusiaster såg i boken ett nytt *Kapitalet* men för 2000-talet. I själva verket är avståndet mellan Piketty och Marx ganska stort. Piketty intresserar sig inte för tvekampen mellan arbete och kapital utan hans fokus är finanskapitalet. Likheten ligger i det långa tidsperspektivet liksom i blicken för de växande och i längden katastrofala klyftorna mellan de få som genom sina rikedomar besitter alltmer makt och de många som därmed görs maktlösa. Piketty är själv angelägen om att framhålla Marx betydelse. Marx tes om den oändliga ackumulationen av kapital är lika grundläggande för den ekonomiska analysen på 2000-talet som på 1800-talet, säger Piketty.

Från ett annat håll angriper sociologen Göran Therborn de växande klyftorna i världen i sin *The Killing Fields of Inequality* (2013). Den växande ojämlikheten kan inte bara mätas i vidgade inkomst- och förmögenhetsklyftor, påpekar Therborn. Den kommer till synes också i skillnader i hälsa och livslängd och över huvud i människors möjligheter att utvecklas på ett fullvärdigt sätt. Therborn urskiljer en särskild existentiell ojämlikhet som rör till exempel rättigheter, värdighet, respekt och grad av frihet. Det visar sig att ojämlikheten i alla dess aspekter nu accelererar snabbt även i Europa, inte minst i de nordiska länderna.

Therborn har själv en bakgrund i marxismen och räknar sig av allt att döma numera som postmarxist, alltså kvar i traditionen men fri från alla bindningar till tidigare grupperingar. En av hans senare böcker heter just *From Marxism to Post-Marxism?* (2008).

Inför en annan av samtidens ödesfrågor, miljökrisen i allmänhet och klimatkrisen i synnerhet, kommer ibland Marx namn på tal. Det kan te sig överraskande: det imperium som hade sitt ideologiska ursprung hos Marx, det sovjetiska, åstadkom en miljöförstöring utan motstycke. Men de som går direkt till Marx och inte tar omvägen över Stalin, Chrusjtjov och Brezjnev finner att han visst bekymrade sig för miljön. Den materiella produktionen var för honom ett samspel mellan natur och människa som i och med kapitalismen hade satts ur spel. Den som i synnerhet framhållit (och till någon del överbetonat) detta är den amerikanske sociologen John Bellamy Foster, framför allt i sin bok *Marx's Ecology* (2000). Fosters perspektiv dyker upp i Naomi Kleins stora generalmönstring av förhållandet mellan kapitalism och klimat, *This changes everything* (2014).

Marx är också närvarande i diskussionerna om det nya klasssamhälle som vuxit fram decennierna kring år 2000. En brittisk ekonom, Guy Standing, har urskilt en ny samhällsklass i 2000-talets värld. Han har skrivit en vida omtalad bok om den: *Prekariatet: den nya farliga klassen* (2011). Till prekariatet räknar han nutidsmänniskor som lever i en oavlåtligt osäker situation. Han urskiljer tre olika skikt: dels arbetare som genom avindustrialiseringen förlorat sina jobb utan utsikt till nya, dels flyktingar från jordens krishärdar som tvingas ut i samhällets marginaler, dels och

slutligen välutbildade människor som hänvisas till tillfälliga, alltid lika osäkra anställningar som interfolieras av perioder av arbetslöshet. Det är en mångfald som kanske är alltför stor för att begreppet ska bli hanterligt. Men det finns ett viktigt sammanhållande band som har med arbetsmarknad och anställningsförhållanden att göra. Allt fler hänvisas till ett diffust gränsland mellan tillfälliga jobb och inga jobb alls. Den relativa trygghet som arbetarrörelsen kämpade sig till blir alltmer kringskuren, och de sociala skyddsnäten blir glesare eller trasas sönder i återkommande kriser.

Det är typiskt att den kris som gick över världen under åren 2008 och 2009 utlöste ett nytt intresse för Marx och då i synnerhet för *Kapitalet*. Vid Berlinmurens fall 1989 hade många med glädje sagt att inte bara Sovjetimperiet utan också Karl Marx därmed skulle förlora all den aktualitet som de dittills haft. Det är riktigt att Sovjet efter 1991 förpassades till det för alltid förflutna, men inte Marx. Och varför inte Marx?

För att närma oss den frågan måste vi först ta ett steg tillbaka. Den samhällsförändring som mer än någon annan kom att prägla Marx arbete var industrialiseringen och med den utvecklingen av en arbetarrörelse. Idag ter sig den utvecklingen på samma gång avlägsen och nära. I de länder där massproduktionen en gång började har vi gått in i ett postindustriellt samhälle. 1800-talets »sweatshops« som Marx hade för ögonen finns nu främst i länder som Kina, Indonesien och Filippinerna. I Europa och USA är det andra klassklyftor än 1800- och 1900-talens som vidgas och djupnar.

En månghövdad skara ekonomer som framställer det tidiga 2000-talets verklighet som den bästa, ja den enda naturliga, gör allt för att övertyga vanliga människor om att de hör till kapitalets stora intressegemenskap. »Det är allas våra pengar det gäller«, skanderar de. Deras egen teori bygger på föreställningen om en evig jämvikt i en värld av rastlös förändring. Man kan tala om en ny sorts, mer jordbunden platonism. Något evigt finns bortom den kaotiska mångfald som sinnena (och tabellerna) vittnar om.

Vad skulle i ett sådant läge vara naturligare än att åter kalla fram Karl Marx ur skuggorna? Ingen samhällsteori är mer dynamisk än hans. Ingen talar tydligare om vidgade klassklyftor än han.

Det är omöjligt att läsa de inledande, stilistiskt knivskarpa och retoriskt fulländade första sidorna av *Kommunistiska manifestet* utan att känna igen det samhälle som är vårt. Borgerligheten »har dränkt det fromma svärmeriets heliga rysning, den ridderliga hänförelsen och det spetsborgerliga vemodet i den egoistiska beräkningens iskalla vatten«.

Lever vi inte åter i det samhället? Har vi inte kommit tillbaka till 1840-talets verklighet, låt vara än mer globaliserad och tekniskt mer avancerad? Varornas fria flöde är den norm som får andra normer att skrumpna till obetydligheter.

Marx kan ibland komma oss nästan plågsamt nära. Idag behärskar en brutal ekonomism många sinnen till den grad att den blivit osynlig för dem. Ofta kallas den nyliberalism efter den riktning som Milton Friedman blev sinnebilden för på 1970-talet. Men namnet spelar ingen roll. Det viktiga är att många av Milton Friedmans idéer har blivit vardag, marknaden härskar till punkt och pricka, och även stater och kommuner drivs som företag.

På Marx tid levde Milton Friedmans andliga fäder, Manchesterskolans företrädare med John Bright och Richard Cobden i spetsen. Även för dem skulle frihandeln lösa alla problem. Marx hyste en motvillig beundran för Manchesterliberalerna och såg dem som härolder för en utveckling som måste föregå det samhälle som han själv kämpade för. Samtidigt angrep han dem med hetta när de gjorde anspråk på att föra hela folkets, också arbetarnas, talan gentemot aristokratin.

Marx skrev mycket om Cobden och Bright och deras anhängare, inte minst i sina artiklar i *New York Daily Tribune*.

2000-talets Marx måste ta spjärn i den verklighet som skapats alltsedan 1980-talet.

Men Marx av idag må vara omtalad och ofta åberopad. Ändå har han bara bråkdelen av det inflytande som han åtminstone skenbart hade för femtio eller hundra år sedan. Det är på ett sätt paradoxalt. Hans samhällsbild tycktes mindre träffande då än nu. Den Sovjetunion som ansåg sig följa i hans fotspår kännetecknades av mångahanda ting, alltifrån censur, tvångsarbetsläger och pampvälde till skolor och arbete för alla och garanterat stöd för en icke-modernistisk kultur, ja ett »spetsborgerligt

vemod« för att tala med *Manifestet*. I det andra Europa, där också Marx fanns med i stamtavlan, kunde vissa politiker tala om demokratisk socialism, och där rådde trots många brister och orättvisor hygglig social trygghet för de flesta. Ekonomin blomstrade och beredde mark för reformer som gjorde livet drägligare för vanligt folk. Visst fanns det fortfarande klassklyftor men inte så bråddjupa som hundra år tidigare.

Marx analys av sin samtid stämmer alltså bättre idag än för femtio år sen. Träffsäkerheten gäller framför allt kapitalismens sätt att fungera.

Men Marx hade inte räknat med kapitalismens förmåga att ständigt förnya sig och engagera nya produktivkrafter. Idag ter sig kapitalismen mer dominant än någonsin. I det enda större land där Marx fortfarande har en hedersplats, i Kina, får han finna sig i att ständigt översköljas av »egoismens iskalla vatten«. Kommunismen har blivit en söndagskostym, trång som en tvångströja. Vardagen präglas av en lika hänsynslös som framgångsrik kapplöpning om marknadsandelar. Marx analys av kapitalets sätt att fungera får sin strålande bekräftelse. Men för honom hade det varit obegripligt att ett land som åberopade sig på hans verk skulle driva kapitalismen till dess yttersta spets.

Det är i denna paradoxala situation som det blir viktigt att fördjupa sig i studiet av Marx.

Fördjupningen kräver att vi från början gör upp räkningen med en rad vanföreställningar om Marx som cirkulerar i offentligheten och gör den rimliga förståelsen av hans liv och verk svårare. Dessa vanföreställningar, stora som små, kommer att dyka upp i sitt naturliga sammanhang längre fram i texten. Här gäller det bara att från början befria läsaren från en onödig barlast.

Missuppfattningar och överdrifter

Flera av de vanligaste påståendena om Marx är rätt och slätt felaktiga. Dit hör att han skulle ha velat dedicera första bandet av *Kapitalet* till Darwin. Det hade han aldrig en tanke på. Däremot skickade han ett tryckt exemplar

till den store biologen som tackade för vänligheten men på sin höjd läste de första sidorna.

En annan vanföreställning är att Marx skulle ha sagt att religionen är ett opium för folket. Det har han aldrig påstått; religionen är *folkets* opium, säger han. Det är stor skillnad. Religionen är inte något som en ondsint överhet utdelar till folket. Det är folket självt som söker lindring och tröst i religionen. Felöversättningen tycks vara typiskt svensk och går av allt att döma tillbaka på att uttrycket »opium för folket« har en egen, av Marx oberoende tradition.

En tanke som i Sverige ofta tillskrivs Marx är att intresset aldrig ljuger. Här kan man faktiskt finna ett par snarlika uttryck hos Marx i några skrifter från början av 1850-talet. Men strax övergav han ordet »intresse«, säkert därför att det är svårt att förena med hans övergripande uppfattning om hur människor tänker och agerar. Uttalandet kan alltså inte ses som typiskt för honom.

Andra vanliga föreställningar om honom kan med stort fog ifrågasättas. En av de mest spridda är att han skulle ha varit deterministen. Samhällsutvecklingen skulle obönhörligen gå från det ena stadiet till det andra. Socialismen skulle med en naturlags nödvändighet följa efter kapitalismen.

Den uppfattningen faller sig så mycket naturligare som den marxism som följde efter honom ofta uttryckte sig på det sättet. Till yttermera visso kan man finna meningar hos Marx själv som lätt tolkas i den riktningen. Men de senaste årtiondenas forskning – den som kunnat arbeta med hans centrala texter i det skick som han själv lämnade dem – har visat att han snarare talade om tendenser än en oundviklig utveckling. Det fanns enligt honom alltför många osäkra faktorer. Själv talade han om tillfälligheternas makt.

Ibland läggs det Marx till last att han själv – oftast förgäves – försökte leva som en viktoriansk borgare. Men det skämdes han inte för. Han var inte anhängare av någon asketisk livshållning utan unnade alla, också sig själv, de förmåner som ännu bara var möjliga för en liten minoritet.

Den Marx som man kan finna bortom schablonerna är en levande gestalt i en tid lika full av omvälvande nyheter och samhällsförändringar som vår egen. Det är honom och den värld han lever i som vi nu ska möta.

Men denna bok är inte den första om Marx utan bara den senaste i en nästan ändlös rad. Vad fyller då just denna bok för funktion? För att pröva ett svar på den frågan måste vi kasta en blick på den väldiga litteratur som finns. Huvudvikten ligger förstås vid biografierna, alltså böcker som på ett eller annat sätt gör anspråk på att handla om hela Marx, hans liv och hans verk. Specialstudierna kommer på tapeten i samband med de arbeten av Marx som de handlar om.

Böckernas mångfald

Eleanor Marx, den yngsta dottern, var den första som avsåg att skriva en biografi över Karl Marx. Men förutom några tidiga artiklar blev det bara ofullbordade anteckningar, av skäl som vi återkommer till. Anteckningarna är av stort värde som ögonvittnesskildringar av en väl införstådd person.

Den tidigaste fullskaliga biografin är av Franz Mehring och kom ut 1918. Mehrings bok är gedigen och har därtill sin särskilda styrka i den historiska närheten – Mehring kände personligen Friedrich Engels. Men hans bok har med nutidens mått sin ofrånkomliga begränsning i att förhållandevis så få av Marx skrifter ännu var kända år 1918.

Över den litteratur som kom ut under Sovjetunionens mer än 70-åriga historia faller skuggan från den reellt existerande socialismen. Marx ska antingen framhållas som den förste store inspiratören eller också ska han sväras fri från ansvar för det som hänt. Raden av mer eller mindre officiella biografier i Sovjetunionen och DDR måste bringas i harmoni med den rådande regimen. Det hindrar inte att det fanns kunniga och välbalanserade framställningar som tillkom i den miljön. Här ska särskilt Heinrich Gemkows *Karl Marx: eine Biographie* (1967) framhållas.

I Västeuropa och USA kom det vid sidan av hätska propagandanummer också ut många goda biografier. Vissa sökte direkt motverka både den

devota hyllningen och demoniseringen av Marx. Ett exempel är Maximilien Rubels och Margaret Manales *Marx Without Myth* (1975). Amerikanen Allen Wood koncentrerar sig på Marx verk och klarar av det biografiska på några få sidor i *Karl Marx* (1981).

En annan amerikan, Jerrold Seigel, går motsatt väg. I *Marx's fate: the shape of a life* (1978) försöker han framför allt fånga människan Marx. Det är ett intressant personporträtt som ändå inte ter sig helt övertygande. Britten David McLellan strävar i *Karl Marx: his life and thought* (1973) efter att finna en balans mellan människa och verk. Det är en lika serös som ambitiös biografi som ger många viktiga upplysningar. Marx verk behandlas omsorgsfullt men närmare textanalyser ersätts ofta av en svärm av långa citat.

Ett översiktligt och lättillgängligt men också ytligt verk är tysken Werner Blumenbergs *Marx in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten* (1962); en engelsk version utgavs så sent som 1998.

En speciell art av Marxtolkning representerar den så kallade analytiska marxismen. Där eftersträvar man att med den moderna analytiska filosofins redskap förstå och kritisera Marx skrifter. Norrmannen Jon Elster är den ende av riktningens centrala företrädare som skrivit något som kan likna en biografi över Marx: *An Introduction to Karl Marx* (1986). Det är en behändig liten bok där Marx liv klaras av på några sidor och där författaren håller hans verk på armlängds avstånd, säker på vad som är värdefullt och värdelöst i det. Elsters bok har den analytiska filosofins sedvanliga dygd – ordning och klarhet – men också dess brist – von oben-attityden till studieobjektet.

Redan på 1960-talet kom det mest omfattande arbetet om Marx tidiga utveckling där också Engels barn- och ungdom avhandlas: fransmannen Auguste Cornus *Karl Marx et Friedrich Engels: leur vie et leur œuvre* (1955–70). Trots sina fyra volymer täcker verket inte mer än tiden fram till 1846, då Marx var 28 år och Engels 26. Det är skrivet i den ortodoxa traditionen men flödande i sin detaljrikedom, och det håller sig nära källorna. Den som söker de säkraste uppgifterna om Marx bakgrund och

tidigare utveckling kan med förtroende vända sig till Heinz Monz *Karl Marx: Grundlagen der Entwicklung zu Leben und Werk* (1973).

Efter Sovjetepoken har biografierna ändrat karaktär. Det finns inte längre en politiskt sanktionerad tolkningstradition att ansluta sig till eller ta avstånd ifrån. Relationen till Marx har också blivit mer direkt. Britten Francis Wheens bidrag till genren präglas av ett visst smittande lättsinne och gjorde internationell succé; i svensk översättning heter den *Karl Marx: en biografi* (2000). Wheen frossar i både festliga och tragiska detaljer i Marx liv men fördjupar sig bara undantagsvis i det som ändå är anledningen till att Marx fortfarande väcker intresse: hans idéer, hans skrifter.

Mindre lättsam är amerikanen Jonathan Sperber, som i sin digra biografi *Karl Marx: a nineteenth-century life* (2013) helst målar grått i grått. Medan de flesta häpnar inför den bildningshunger som ständigt drev Marx vidare liksom inför det sällsamma, färgsprakande och upphöjt tragiska i hans livsöde, låter sig inte Sperber imponeras. Marx litterära aptit som gällde allt från Aischylos till Balzac ägnar Sperber en förströdd halvsida i slutet av framställningen. De meterhöga staplar av excerpter som Marx producerade under ett intensivt läsarliv, avlockar honom kommentaren att det var rysligt skräpigt i Marx arbetsrum med alla dessa oordnade anteckningar.

Sperbers gråmelerade Marxbild kan med fördel kontrasteras mot färgprakten i en några år äldre biografi, den kände franske ekonomen, författaren och politiske rådgivaren Jacques Attalis ljusa, eleganta *Karl Marx – l’esprit du monde* (Karl Marx – världsanden), 2005. Attalis främsta förtjänst är att han på ett njutbart sätt gör rättvisa åt de många fasetterna hos Marx. Men trots allt är även detta en bok som mer handlar om livet än om verket. Framställningen bildar en vackert skimrande mångfald men ger inte riktigt någon föreställning om varför denne gamle tysk fortfarande skulle vara aktuell.

Den som vill ha en verkligt inträngande introduktion till Marx verk har anledning att söka sig till en något äldre bok som dock utkommer i ständigt nya, omarbetade och utvidgade upplagor: Michael Heinrichs *Die Wissenschaft vom Wert* (Vetenskapen om värdet), 1991. Där befinner sig hela det stora projektet med *Kapitalet* i fokus. På det sättet sällar den sig till

en svåröverskådlig och snabbt växande speciallitteratur som här kommer att presenteras i sitt givna sammanhang. Men Heinrichs bok följer faktiskt Marx utveckling i dess helhet och kan därmed också ses som en intellektuell biografi som ställer stora krav på sin läsare men också ger riklig belöning.

Den en gång så livaktiga italienska litteraturen om Marx och marxismen har mer eller mindre sinat sedan det italienska kommunistpartiet övergick till att bli ett allmänt vänsterparti. Undantag finns dock. Filosofen Stefano Petrucciani har skrivit en behändig biografi som kort och gott är betitlad *Marx* (2009). Petrucciani har sedan gått vidare med en mer inspirerad studie betitlad *A lezione da Marx* (På lektion hos Marx), 2012, där han diskuterar hur man idag kan närma sig Marx texter.

På senare år har det utkommit en rad introduktioner till Marx verk, avsedda att inviga nya läsare i den gamle mästarens tankevärld. Det främsta exemplet är Thomas Petersens och Malte Fabers gedigna och tankeväckande bok *Karl Marx und die Philosophie der Wirtschaft* (Karl Marx och ekonomins filosofi), 2015, som redan kommit ut i en tredje upplaga.

Till sist vill jag nämna några korta skrifter av en uppburen brittisk litteraturvetare, Terry Eagleton. 1999 gav han ut en mycket liten biografi, till formatet en längre essä, *Marx*, och 2011 följde den något omfångsrikare *Why Marx was right* (*Varför Marx hade rätt*). Den senare är inte lika apologetisk som titeln låter ana utan är framför allt ett försök att förklara varför Marx är en aktuell tänkare ännu på 2000-talet.

Det är en strävan som besjälar också denna bok.

Efter denna litteraturgenomgång – där många fler titlar hade kunnat nämnas och där urvalet också präglas av mina okunskaper i en rad viktiga språk – kan det te sig märkligt att skriva ännu en biografi om denne redan så mångomskrivne man.

Det finns ett avgörande skäl till att jag ändå gjort detta. Jag tror mig om att komma med något nytt i förhållande till tidigare biografier. En viktig anledning är att jag ägnat Marx verk en större uppmärksamhet än brukligt i

den biografiska litteraturen om honom. Hans livshistoria finns med också här i dess både storslagna och småttiga detaljer. Men det är skrifterna som gör Marx minnesvärd, inflytelserik och fortfarande viktig. Jag har noga gått igenom det han lämnat efter sig, både fullbordade skrifter och manus. Även sådant som de flesta Marxforskare med ett rutinerat tumgrepp bläddrar förbi har jag granskat. När det gäller de viktiga verken – med det stora projekt som bär namnet *Kapitalet* i centrum – har jag försökt sammanfatta den aktuella forskningen och också gett en översikt som är helt min egen.

På en rad punkter tror jag mig om att kunna förnya bilden av tänkaren och forskaren Marx. Jag visar att begreppet alienation har en förändrad men ändå central plats även i hans senare verk. Därmed blir det också möjligt att utveckla hans föga utvecklade ideologiteori. Över huvud tror jag mig om att kunna klargöra hans förhållande till de filosofiska föregångarna, i synnerhet Hegel och dennes centrala begreppsapparat. Samtidigt kan jag visa på betydelsen av en bred kulturell och i synnerhet litterär bildning för Marx hela författarskap. Jag kan härleda hans snabbt föränderliga politiska ställningstaganden ur hans syn på förhållandet mellan politisk och social förändring. Jag kan lokalisera gränsen mellan honom och efterföljarna, ja, mellan honom och Engels: det som kallas marxism borde, menar jag, rätteligen kallas engelsism. Marx skapar inte något system. Som forskare och författare är han snarare en Faustfigur, ständigt på väg vidare i kunskapens ändlösa värld.

Den Marx som jag vill teckna är fast förankrad i 1800-talet. Det var dess horisonter som också var hans. Samtidigt framstår han som en rykande aktuell kritiker av den kapitalism som härskar i 2000-talets värld.

Ett stort, ofullbordat författarskap

Bara en liten del av det Marx skrev kom i tryck under hans livstid. Det allra mesta förblev liggande i ofullbordade manuskript. Eftervärlden har sedan steg för steg gett ut vad han lämnade efter sig. Engels var först med fortsättningen till det enda band av *Kapitalet* som Marx själv låtit världen ta

del av. Engels återgav inte bara Marx text utan fyllde också på egen hand igen de luckor som hans vän lämnat öppna.

Senare utgivare har i stort sett återgett vad Marx skrivit. Så var det när de så kallade *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* (eller *Parismanuskripten*) gavs ut omkring 1930, vittnande om en Marx som avvek från den standardbild som då stansats ut. Så var det också några årtionden senare när ett annat, lika häpnadsväckande manus, kallat *Grundrisse* eller Grunddragen, överraskade de trogna Marxläsarna med sin existens.

Ett försök till en kritisk utgåva av både Marx och Engels skrifter inleddes i Tyskland kring 1930 (det var i samband med det som *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* först gavs ut). Men 1933 satte Adolf Hitler stopp för fortsättningen av projektet.

Den första stora utgåvan av både Marx och Engels skrifter var *Marx Engels Werke*, vanligen kallad MEW, som gavs ut i DDR (Östtyskland) från 1956 och framåt. Det var ingen kritisk utgåva. Skrifter på franska eller engelska återgavs i tysk översättning, de långa inledningarna var högst tendentiösa och noga anpassade efter det just rådande politiska klimatet i Sovjetsfären, och själva texteditionerna hade sina brister. Skrifter som ansågs riskabla för den officiella ideologin – som *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* och *Grundrisse* – förpassades till komplementband eller gavs ut först långt i efterhand.

Dessa brister skulle avhjälpas i och genom den kritiska utgåva, *Marx Engels Gesamtausgabe*, som redan genom sitt namn direkt anknöt till det ofullbordade projektet från 1930-talet. Första bandet kom ut 1975; men ännu efter fyrtio år är verket långtifrån fullbordat. De gigantiska proportionerna är en del av förklaringen: cirka 120 band med åtföljande digra apparatband ska utgåvan till sist omfatta. En annan bidragande orsak är DDR:s och Sovjetunionens kollaps. Det tog en tid innan projektet fick en annan huvudman (det blev Tyska vetenskapsakademin). Nu utkommer volym efter volym i tämligen rask takt.

En kritisk granskning visar att de tidiga delarna av MEGA har vissa brister som en vaken läsare måste hålla i minnet. Samma skarpa blick har ännu inte riktats mot senare delar av utgåvan. Intet mänskligt är perfekt.

Vilka bristerna än är, beror de inte längre på det dåliga inflytandet från DDR:s och Sovjetunionens maktapparater.

MEGA är i vilket fall den i särklass bästa utgåvan och rymmer i princip allt (utom det slutgiltigt försvunna) som Marx och Engels kastat ner på papper. Så mycket som tidigare låg svåråtkomligt och svårtolkat i arkiven är nu tillgängligt och ger en rikare och mer sammansatt bild av de båda än tidigare.

Men ännu saknas viktiga delar av helheten. En del centrala verk av Marx finns tills vidare bara i *Marx Engels Werke* eller någon annan någorlunda tillförlitlig utgåva.

Däremot är *Kapitalet* och alla dess förarbeten tillbaka till *Grundrisse* nu utgivna i MEGA. Det gör det för första gången möjligt att skilja mellan Marx egna texter och Engels bidrag, något som är viktigt i synnerhet när det gäller *Kapitalets* tredje band där Engels gjorde omfattande förändringar och kompletteringar av vad Marx skrivit.

I det här fallet kan vi exakt veta vad Marx skrivit med egen hand. Så är det i de allra flesta fall. Jenny Marx, hans hustru, renskrev under lång tid hans svårtolkade handstil, men så långt det går att kontrollera gjorde hon inga egna tillägg. Det finns dock ett notabelt undantag: hon lämnade av allt att döma ett eget litet men inte oväsentligt bidrag till makens manus till *Kommunistiska manifestet*.

När det gäller de många tidningsartiklar Marx skrev i amerikanska *New York Daily Tribune* är det stundtals svårt att exakt urskilja Engels andel, i synnerhet när det gäller den rent språkliga utformningen på engelska. Till all lycka skiljer sig Marx och Engels skrivsätt åt på ett grundläggande sätt. Det gör det lätt att avgöra när Marx i allt väsentligt är artiklarnas författare.

Avsikten med denna bok är inte bara att ge en mångsidig bild av Marx liv och framför allt hans verk. Det är också att locka till egen läsning. Marx är en spännande författare, ibland briljant, ibland noggrant utredande, ofta polemiskt knivskarp, då och då plump eller fördomsfull eller tanklös. Hans kunskapsrepertoar är väldig, hans referensramar vida.

Texter av Marx har varit min läsning under nu mer än femtio år. 1965 gav jag ut ett urval av hans ungdomsskrifter, *Människans frigörelse*, och tre år senare kom en bok om den unge Marx, *En värld att vinna*. På 70-talet fördjupade jag mig i Engels filosofi och dess förhållande till 1800-talets vetenskapliga och idémässiga utveckling. Resultatet var ett arbete i två band: *Motsatsernas spel* (1977).

Under alla de år som gått sedan dess har jag från och till kommit tillbaka till frågor om Marx och Engels, om marxism och om socialism och kommunism. År 2003 gav jag tillsammans med Björn Linnell ut ett urval centrala Marxtexter.

Den bok som läsaren nu håller i sin hand är det i särklass mest omfattande jag skrivit om Marx. Jag försöker täcka i princip allt det väsentliga som Marx skrivit. Mot en sådan bakgrund kan det vara rimligt att jag, innan jag redogör för bokens innehåll, säger något om den lämpligaste vägen in i Marx tankevärld. Rekommendationerna kan inte bli annat än högst personliga.

Den bästa början är den första, lysande avdelningen av *Kommunistiska manifestet. Manifestet* som helhet är präglat av 1840-talets problem och framtidsdrömmar och inte minst av stridigheterna mellan olika vänsterfraktioner. Men upptakten är som skriven för vår tid.

Därnäst kan gärna *De politisk-filosofiska manuskripten* komma. Marx överger strax de idéer om människans väsen som han torgför där; men de avgörande idéerna om vad människors liv bör vara och vad i det kapitalistiska samhället som hindrar henne från att bli det håller han fast vid.

Vägen in i Marx stora samhällsteori kan lämpligen gå via hans lilla skrift *Lön, pris och profit* som ursprungligen var några föredrag som han höll för London-medlemmarna av den internationella arbetarassociation – den berömda *Första internationalen* – där han snart själv blev tongivande. Det var vid samma tid som han fullbordade *Kapitalets* första band, och föredragen är en lättillgänglig introduktion till flera av huvudtankarna där.

Därifrån bör vägen till *Kapitalet* ligga öppen, denna märkliga och mäktiga teoribyggnad, lika evigt ofullbordad som Gaudís Sagrada Família i

Barcelona. *Grundrisse* ligger också inom räckhåll liksom allt annat som Marx lämnat efter sig, i form av böcker, manuskript, tidningsartiklar, excerpter och brev. Det ska vara en lust att läsa Marx, ett intellektuellt och emotionellt äventyr.

Lyckas jag smitta någon av mina läsare med sådan äventyrslusta är jag nöjd.

Vägvisare genom verket

Det första kapitlet tecknar summariskt den historiska bakgrunden till Marx liv: vägen från det sena 1700-talets industriella och politiska omvälvningar till tiden då elektriciteten omvandlade världen och de socialdemokratiska partierna började etablera sig.

De fyra följande kapitlen täcker Marx liv fram till och med revolutionerna 1848–49. Först gäller det hans barndom och ungdom fram till och med äktenskapet med baronessan Jenny von Westphalen och uppbrottet från Tyskland.

Därefter är det 1800-talets huvudstad, Paris, som kommer i centrum både för den unga familjen och denna framställning. 1840-talets Paris är en storartad miljö, och unge Karl kommer att göra bekantskap både med flärd och fattigdom, både med de fina salongerna och de mörka lokaler där upproriska gesäller samlas och smider dolska planer. I den miljön påbörjar han också det stora projekt som så småningom ska få namnet *Kapitalet*.

Men tyska (eller närmare bestämt preussiska) polisspioner var honom hela tiden på spåren och fick honom till sist utvisad från Paris. Han tvingades ta sin tillflykt till Bryssel, en betydligt färglösare stad. Han och hans nyvunne vän Friedrich Engels skapade likväl ett litet upproriskt centrum där och kom strax i kontakt med likasinnade i London. Därifrån fick båda i uppdrag att utarbeta ett program för det Kommunistiska förbund som nu tagit form. Engels skrev förlagan till *Kommunistiska manifestet*, men det var Marx som fullbordade texten och gav den dess lysande stilistiska utformning.

Manifestet kom ut just som en länge förebådad revolution bröt ut, först i Paris och sedan på många andra håll i Europa. Marx kunde återvända till Paris i triumf, men det var inte i Paris som hans krafter bäst behövdes utan i Köln där upproret också var i full gång. I Köln blev han en uppburen journalist, ett rött skynke för somliga, en ledstjärna för andra. Men även denna gång blev den vaksamma överheten för mycket för honom, och hans tidning *Neue Rheinische Zeitung* måste läggas ner. Som alltid kämpade Marx enbart med ord, i tidningsspalter eller i olika revolutionära organisationer, men aldrig med vapen. Hans vän Engels prövade lyckan också på barrikaderna. Men snart var revolutionen nerkämpad och reaktionen segrade.

Nu fanns det bara ett europeiskt land som Marx kunde ta sin tillflykt till, Storbritannien. Det var i London som resten av hans och hans familjs liv utspelade sig. Det är om hans verksamhet där som bokens återstående kapitel handlar. Framställningen blir mer systematisk än kronologisk.

Men de första, ohyggligt tunga och mörka Londonåren förtjänar en särskild framställning. De ekonomiska problemen syntes övermäktiga, och den enda möjligheten var en strid penningström från Engels som nu arbetade i familjeföretaget Ermen & Engels i Salford utanför Manchester. Men Engels pengar kunde inte förhindra att flera av barnen Marx blev sjuka och dog. Smärtan för Jenny och Karl Marx var ohygglig.

Situationen blev inte bättre av att Karl med stor sannolikhet hade en kärleksförbindelse med familjens alltiallo, Helene Demuth, bakom ryggen på sin fru. Resultatet blev en son som omedelbart lämnades bort.

Samtidigt försökte Marx fortsätta att arbeta som journalist och författare. Tidnings- och tidskriftsartiklarna får här ett eget kapitel. Särskilt uppehåller jag mig vid hans medarbetarskap i *New York Daily Tribune*. Ibland fick Engels rycka in som hans spökskrivare eftersom han själv var så upptagen av sitt stora projekt med *Kapitalet*. Men det mesta författade han själv, artiklarna bär omisskännligen hans prägel, och det är åter en ofta storartad journalistik och en viktig källa för den som vill veta hur han konkret bedömde sin samtid. Bilden av Marx och hans verk blir ofullständig om dessa artiklar lämnas utanför.

Ändå var och förblev arbetet med den stora samhällsteorin ryggraden i hans arbete. Det första storstilade exemplet på hans planer är ett mer än 700-sidigt manuskript som han i hast sammanställde under några månader i slutet av 1850-talet, upplivad av en internationell ekonomisk kris som han såg som en förelöpare till en social omvälvning. Det ofullbordade verket är för eftervärlden känt som *Grundrisse*, Grunddragen, och det är en delvis kaotisk men i långa stycken ytterst djuplodande, ibland helt briljant och alltigenom originell framställning. Här ägnas den en grundlig genomgång.

Men Marx var själv inte nöjd med den öppna formen i *Grundrisse* och övergick i stället till ett betydligt stramare upplägg. Det blev *Kapitalet*, vars första band kom ut 1867. Det skulle komma fler band, men Marx blev aldrig färdig utan det var Engels som efter hans död fullbordade band två och tre. Särskilt det tredje satte han själv sin prägel på. Nu föreligger Marx egen text i kritisk utgåva, och det blir därmed möjligt att göra en jämförelse. Skillnaderna är som vi ska se signifikanta.

Kapitalet är föremål för en enorm litteratur. Tolkning står ofta mot tolkning. Här kommer denna mångfald att belysas så allsidigt som möjligt, samtidigt som mina egna preferenser framgår. Kapitlet om *Kapitalet* är det mest omfattande och nog också det mest krävande i boken. Den som förtröttas kan glädja sig åt att få vila ut i kapitlets slutavsnitt, »Det okända mästerverket«.

Marx kan inte tänkas utan Engels, Engels inte utan Marx. I litteraturen om dem är frågan om skillnader och likheter ytterst kontroversiell. Ibland framställs de båda som intellektuella tvillingar, ibland heter det att Engels helt misstolkade sin vän. Här strävar jag efter att ge ett nyanserat svar. De var två distinkt olika personligheter som förenades av en lång och djup vänskap som komplicerades av att Marx förblev ekonomiskt beroende, samtidigt som Engels aldrig ifrågasatte att det var Marx som var den nydanande tänkaren och forskaren. Deras vetenskapliga intressen sammanföll delvis men inte helt. Marx var införstådd med Engels strävan att skapa ett slags världsåskådning som resulterade i verk som *Anti-Dühring* och *Naturens dialektik*, men resultaten gjorde inga avtryck i hans eget arbete. Däremot fick som vi ska se några perifera anmärkningar i *Kapitalet*

oanade konsekvenser både för det som Engels åstadkom och för hela den fortsatta historien. Engels blev också den som främst fick föra arvet vidare när Marx var död. Han gjorde det på samma gång pietetsfullt och efter eget huvud.

Marx och politiken är ett kapitel för sig. Han var politiskt verksam under flera viktiga perioder av sitt liv, och samtidigt såg han politiken enbart som en form för samhällets egentliga innehåll som var samhällsklassernas sätt att skapa och fördela tillgångarna mellan sig. Den politiska makten var en bekräftelse och förstärkning av de grundläggande maktförhållandena. Men det var också där som människor blev medvetna om sina olika intressen.

Marx grundläggande uppfattning förklarar varför han i sin politiska verksamhet än framträder som en kompromissernas man som vill samla en radikal vänster, än en från polemiker som hudflänger dem som inte har samma åsikter som han. Inom Internationalen lyckas han skriva program som tillfredsställer en hel solfjäder av uppfattningar om hur samhället ska förändras. Men när åsiktsbrytningarna mellan hans anhängare och Bakunins anarkister blir skarpa är han åter en stridens man och låter hellre organisationen gå i stöpet än inlåter sig på förhandlingar. Pariskommunen 1871 hälsar han först med misstro men snart fyller den honom med entusiasm. Utvecklingen av en tysk socialdemokrati följer han med viss ambivalens; hans kritik av det första partiprogrammet är skoningslös men blir avgörande för framtiden.

Med kapitlet om politiken har Marx liv och verk belysts i sina olika fasetter, och då återstår den stora fråga som till sist måste ställas: hur är förhållandet mellan Marx och det som kallas marxismen? Frågan kräver en summarisk genomgång av marxismens mångskiftande historia. Av den blir det tydligt att Marx inte är en systembyggare som både de ledande tyska socialdemokraterna och Lenin hävdade. Han var alltid på väg och aldrig nöjd med de resultat som han nått fram till, vägledd av vad han själv kallar sin ledtråd.

Samtidigt kan man känna igen mycket i hans attityd till dem som tänker annorlunda än han i den rörelse som han inspirerade. Han kunde vara hänsynslös i sin polemik och driva ut avvikare från organisationer där han

hade ett avgörande inflytande. Visst, han var inte alltid sådan; han kunde också arbeta för kompromisser. Men dialogen var inte hans naturliga medium. Han drev sina egna ståndpunkter med osviklig kraft och energi.

Ändå är det just kraften och energin som gör Marx till en av de stora levande klassikerna, en klassiker som ständigt måste aktualiseras inte minst i en tid som präglas av hänsynslös kapitalism. Han är de ofullbordade verkens och excerpternas mästare, och han är samhällskritikens ständiga föredöme på både journalistikens kortdistans och *Kapitalets* långdistans. Han ska själv inte betraktas okritiskt. Både det enastående och det mindre hållbara – ja, det rent förkastliga – måste hållas fram i ljuset. Det kan bara ske genom en grundlig genomgång av det han åstadkommit. Berättelse, referat och analys måste gjutas samman i en helhet.

Nostalgi är inte en känsla som passar för Marxstudier. Det är för nuet och framtiden vi behöver honom.

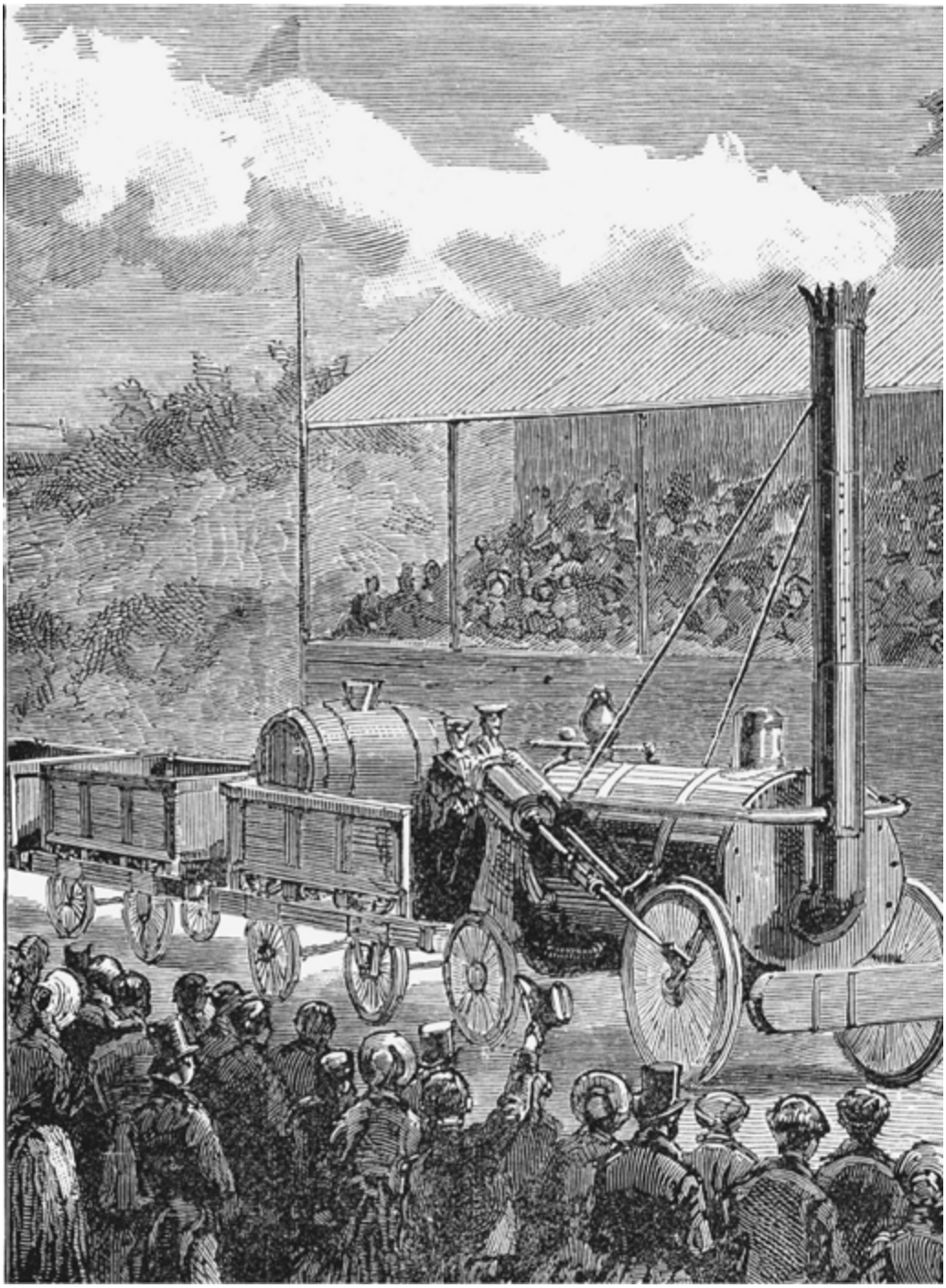

»Kära lilla järnvägsmänniska«, skrev Jenny von Westphalen i ett brev till sin blivande make Karl Marx. Karl Marx följde fascinerat de tekniska omvälvningar som inträffade under hans liv. Förändringarna på hans tid var lika genomgripande som i vår. Bilden visar järnvägspionjären George Stephensons »The Rocket« på en bild från 1829.

Omvälvningarnas tid

Den industriella revolutionen

Karl Marx var i långa stycken ett barn av den stora franska revolution som bröt ut 1789. Men det var en annan omvälvning, långsammare men än mer genomgripande, som framför allt skulle prägla hans liv och verk: den industriella revolutionen.

Begreppet »industriell revolution« utvecklas av socialistiska tänkare under tidigt 1800-tal. Fransmannen Louis Auguste Blanqui var veterligen den förste som använde beteckningen på en hel epok, och Friedrich Engels övertog hans språkbruk i sin bok från 1845 om arbetarklassens situation i England. Idag talas det om den industriella revolutionen överallt i historieböckerna.

Ändå sjunker den industriella revolutionen lätt i glömska när man talar om revolutioner rätt och slätt. Då är det de politiska omvälvningarna som styr associationerna; det är barrikader och stridande förband som man ser för sitt inre öga. Men för den tankeriktning som Marx kom att tillhöra och mer och mer sätta sin prägel på var den mest genomgripande, ja grundläggande revolutionen av annat slag.

Industrialiseringen har inte som de politiska revolutionerna en födelsedag utan är en process som är möjlig att urskilja först när den nått en viss omfattning. Den tog sin början i England, Skottland och Wales under andra hälften av 1700-talet och hade en lång rad förutsättningar som fåravelns och ylletillverkningens expansion, landsbygdens överbefolkning, liksom en rad tekniska uppfinningar och inte minst den fortgående tämjningen av ångkraften. En nödvändig infrastruktur etablerades; först var det kanaler och några årtionden in på 1800-talet järnvägar som byggdes för transporter av både gods och människor. Byar dit tillverkningen lokaliserades blev snabbt växande, mer och mer oformliga städer, fabriker anlades varhelst det fanns energi att driva dem med, kolet härskade och

förorsakade snabbt en miljöförstöring av dittills osedda mått. Men hjulen rasslade allt snabbare, produktiviteten ökade och skapade en ny sorts, expansivare men också riskablare rikedom än aristokratins stora jordegendomar eller kolonialismens rofferi. Perioder av strålande ekonomisk framgång avlöstes av kriser då lagren låg osålda och många av de nyss så förmögna blev utfattiga. Men de som klarade sig genom ekluten gick stärkta ur krisen och med resurser nog för att kunna använda sig av ständigt nya tekniska hjälpmedel. En hel uppsjö av nydaningar hjälpte de lyckosamma till en allt effektivare produktion.

Det var bomullen som drev igång industrialiseringen i Storbritannien. Råvaran hämtades från allt väldigare plantager i Amerika där slavar, bortrövade från Afrika, arbetade under omänskliga förhållanden. Det fuktiga brittiska klimatet visade sig idealiskt för bomullshantering, och de maskiner som krävdes för bearbetningen var förhållandevis billiga. Britterna, som nyss importerat bomullstyger från Indien, kunde snart dominera hela världsmarknaden.

Några årtionden senare kom också en modern järntillverkning igång, tyngre, mer kostnadskrävande men ändå strålande effektiv i jämförelse med tidigare produktion. Nu var Belgien, Frankrike och snart nog också Tyskland och USA med i konkurrensen. Industrialiseringen blev på sina håll ett statligt intresse.

Järn gjordes bara i undantagsfall för konsumtion; man köper spik och köksredskap men sällan järnbalkar för husbehov. Järnindustrin gav kapitalvaror. Dess expansion var först och sist förknippad med järnvägarna. Järnvägarna satte sin prägel på 1800-talet. De blev investeringsobjektet nummer ett; man talade om en järnvägsmani. Expansionstakten var sagolik. 1830 fanns det bara ungefär 30 kilometer järnväg – vilket i huvudsak var linjen Manchester–Liverpool – och ett årtionde senare 7200 kilometer. 1859 hade den sträckan mer än femdubblats. Och så fortsatte det till dess en stor del av världen knutits samman i väldiga järnvägsnät.

Men det var inte bara genom järnvägarna som järnet blev viktigt. Man frossade i enorma järnkonstruktioner, inte minst broar, och som kronan på verket Eiffeltornet till världsutställningen 1889.

Ångbåten var en annan typisk produkt av den industriella revolutionen. Även den kom att förändra transporterna av varor och människor. Telegrafen var ett barn av samma tidsålder. Med den kunde budskap snabbt sändas från ort till ort och från land till land. Dittills hade färder på hästrygg varit de snabbaste för både människor och meddelanden. Nu hamnade hästen ohjälpligt på efterkälken.

Med de nya kommunikationsmedlen genomgick också tidningarna en storartad utveckling. Genom den moderna rotationspressen, i funktion från 1846, kunde alltmer tryckas på allt kortare tid. Så samspelade de tekniska nydaningarna med varandra och påverkade inte bara den fysiska världen utan också människors tankar och känslor. Pressen fick under 1800-talet en makt över sinnena som aldrig förr.

Överallt där industrialiseringen drog fram medförde förändringen inte bara nya maskiner, nya kommunikationsformer och nya produkter. Den omvandlade också samhällena, och dess mest omvälvande konsekvens var framväxten av två nya samhällsklasser: industrikapitalisterna och industriarbetarna.

Kapitalismen föddes inte med industrin. Handelskapital hade utvecklats redan tidigare och hängde delvis samman med européernas kombinerade upptäcktsfärder och erövringståg till främmande världsdelar. Det blev lönsamt att satsa pengar på export av inhemska produkter och import av eftertraktade exotiska varor; kompanier bildades, ofta i statlig regi men med enskilda intressenter. Så byggdes väldiga rikedomar upp, rikedomar som satsades på nya projekt i en växande spiral.

Men handelskapital satsades på handel; kapitalisterna sysslade med affärer. Industrikapitalismen handlade först och sist om produktion. Det var en tämligen brokig skara människor som gav sig in i konkurrensen, alltifrån redan välmående borgare till rena äventyrare. Verksamheten var riskabel, och många dukade under i de återkommande kriserna. Men efter hand utkristalliserades en samhällsklass som trots intensiv inbördes tävlan kunde bilda enad front mot andra samhällsklasser. Den gamla jordägande aristokratin såg med motvilja och skräck hur uppkomlingar inte bara

smällde upp fabriker och översvämmade marknaden med nya produkter utan också hur de därmed tillskansade sig allt större ekonomisk makt. Med den makten följde ett växande politiskt inflytande och anspråk på att få del av jordägarnas förmåner.

Den andra samhällsklass som bourgeoisien måste bjuda motstånd var industriarbetarna. De flesta industriarbetare kom från jordbruket där de blivit övertaliga, men det fanns också en växande andel hantverkare som förlorat sin försörjning i kampen mot billiga industriprodukter. I industrin samlades kvinnor, män och barn i snabbt växande skaror. Liksom sina herrar representerade de något nytt i historien.

För att säkra sin vinst av produktionen måste industrikapitalisterna minimera arbetarnas löner. Idealet var att arbetarna skulle arbeta så många timmar som möjligt mot en ersättning som nätt och jämnt räckte för deras egen och deras barns överlevnad. Men med den tekniska utvecklingen kunde också alltmer produceras på allt kortare tid. Till en början såg många arbetare denna maskinutveckling som ett hot mot deras anställningar och gav sig på maskinerna med släggor och andra tillhyggen. Men denna kamp var fåfäng, och snart fann de en väg som var effektivare. De slöt sig samman i vad som kan kallas de första fackföreningarna (eller, om man så vill, embryot till det första arbetarpartiet). De kallades chartisterna efter den kravlista (den *chart*) som de enades om. Deras framgång blev begränsad, och deras ambitioner att skapa ett nytt samhälle grusades. Men modellen för sammanhållning levde vidare, och trots intensivt motstånd från motspelarna lyckades arbetarna stundtals vinna vissa smärre framgångar.

De ohyggliga förhållanden som industriarbetarna levde och arbetade under väckte bestörtning också bland många iakttagare. I synnerhet Manchester, bomullsindustrins centrum, blev vallfartsort för en ström av resenärer som med förskräckelse och indignation såg vad de ofta antog vara hela mänsklighetens framtid såvida inte några radikala motåtgärder sattes in. Benjamin Disraeli, som snart skulle framstå som det brittiska torypartiets, alltså de konservativas ledare, skrev en roman med inspiration därifrån kallad *Sybil: Or the Two Nations* (1845). I den beskrev han målande de skriande skillnaderna mellan den slum som arbetarna levde i

och rikedomen bland de besuttna. Hans botemedel var ett samhälle i vilket alla fogades in i en organisk helhet där hierarkierna var självklara men ingen levde i nöd eller utmanande överflöd.

En annan kritisk resenär var den skotske författaren Thomas Carlyle. Carlyle skyllde stadens elände på upplösningen av alla naturliga mänskliga relationer vilka ersatts av ett samhälle där pengarna var det enda som knöt människor samman, eller vad han kallade *cash nexus*. Det som egentligen var något stort – människan som betjänades av maskiner – drogs ner i smuts och elände.

Det var inte bara tillresta som skrev om Manchester. En fattigläkare i staden som dagligen hade fattigdomen för ögonen, James Philips Kay, beskrev detaljerat både arbete, sanitära förhållanden och hälsa i fabriks- och slumområdena. Friedrich Engels följde i hans spår; men mer om hans insatser i frågan senare.

De svårartade arbetsförhållandena drog också till sig myndigheternas uppmärksamhet. Brittiska parlamentet drev igenom en lagstiftning om att arbetsdagen skulle förkortas till tio timmar. Industrikapitalisterna kämpade med näbbar och klor mot reformen. Men den genomfördes och medförde inte industriernas sammanbrott utan blev tvärtom en sporre att ytterligare påskynda den tekniska utvecklingen så att mer kunde produceras på kortare tid.

Det 1800-tal som Karl Marx levde i var lika omvälvande och lika snabbt föränderligt som de årtionden som avslutade 1900-talet och inledde 2000-talet. Människor hade då som nu svårt att hinna vänja sig vid allt nytt.

Vetenskapens nydaningar …

Det latinska verbet *revolvo,* som ligger till grund för vårt ord »revolution«, betyder egentligen »rulla tillbaka«, alltså återta en tidigare position. Ännu på medeltiden och 1500- och 1600-talen användes ordet »revolution« om planeternas ständigt upprepade rörelsemönster.

På 1700-talet bröt en helt ny innebörd in. Enligt den innebar en revolution tvärtom en genomgripande förändring. Det var i den meningen

som man började tala om en naturvetenskaplig revolution med namn som Copernicus, Galileo, Kepler och Newton. En tidigare världsbild ersattes av en ny. Från vetenskapshistorien spred sig den nya betydelsen av ordet till politiken.

Naturvetenskapen har fortsatt att omvälvas gång på gång alltsedan dess; men beteckningen »naturvetenskaplig revolution« reserveras fortfarande för förändringarna på 1500-, 1600- och möjligen 1700-talen.

På tröskeln till 1800-talet fulländades den mekanik som Newton utvecklat ett sekel tidigare. Kemin fick ungefär samtidigt ett helt nytt fundament genom fransmannen Antoine Lavoisier. Syresättningen visade sig vara avgörande för förbränningsprocesser både i organiska ämnen och levande organismer. Kvantitativa bestämningar ersatte de gamla, enbart kvalitativa. Kemin blev en av 1800-talets stora segrande vetenskaper. Den omgestaltade jordbruket, den blev basen för färgindustrin och avgörande för stora delar av medicinens, i synnerhet farmakologins utveckling. För många gav den en ny bas för livsåskådning och världsbild. Är inte allt, inklusive tankeverksamheten, ytterst kemiska processer?

I fysiken kom energiprincipen – som från början kallades lagen om krafternas konstans – att väcka stort uppseende vid mitten av seklet. Den innebar enkelt uttryckt att vad man då såg som naturens grundläggande krafter kunde övergå i varandra. På så sätt knöts mekanisk rörelse, elektricitet, kemiska reaktioner och värme samman i ett jämviktssystem. Ännu mer förundran väckte det när tysken Rudolf Clausius 1850 visade att värme aldrig restlöst kan övergå i rörelse. Föreställningen om ett evigt kretslopp kullkastades därmed. Universum går obevekligen mot en utjämning som innebär att alla processer till sist avstannar.

För dem som såg utvecklingen som en ändlös framstegsprocess var denna sanning svår att smälta. Solen kommer att slockna och människans alla bravader gå om intet. Pessimister upplevde snarare en dov tillfredsställelse.

Lika spektakulär men ännu rikare på praktiska konsekvenser var den snabba utvecklingen av kunskapen om elektriciteten. Dansken Hans Christian Ørsted upptäckte redan 1820 att en elektrisk ström skapar

magnetfält och lade därmed grunden för elektromagnetismen. Engelsmannen Michael Faraday gick vidare på samma väg och uppställde principerna både för dynamon och den elektriska motorn – eller på ren svenska hur rörelse omvandlas till elektricitet och elektricitet till rörelse. Han blev också elektrolysens fader genom att visa hur man med hjälp av elektricitet kan sönderdela kemiska föreningar, till exempel vatten.

Dessa och en rad andra vetenskapliga genombrott utgjorde grunden för vad som brukar kallas den andra vetenskapliga revolutionen. Den tog sin början i slutet av Karl Marx liv – Marx var själv fascinerad både av vad han såg av elektricitetens och den nya kemins möjliga tillämpningar – och kulminerade före första världskriget. Användningen av elektriciteten var dess största triumf, alltifrån kraftöverföring över stora avstånd till glödlampor som lyste upp städer, arbetsplatser och hem.

Det finns en intressant skillnad mellan den första och andra industriella revolutionen. Den första byggde ingalunda på samtidens mest avancerade naturvetenskap. Principen för ångkraften var känd sedan antiken, och de tekniska innovationer som krävdes för bomullsindustrin, den tidiga järnindustrin och kolhanteringen förutsatte inte några stora naturvetenskapliga genombrott. I den andra revolutionen möttes däremot forskningen och tekniken; den har därför också kallats den teknologiska revolutionen.

Utveckling inom biologin och medicinen spelade en avgörande roll för 1800-talsmänniskornas världsbild. I centrum befann sig förstås Charles Darwins *Origin of Species*, 1859 (*Om arternas uppkomst*, 1870). Det fanns många teorier före honom – ja, ända bort i antiken – som hävdade att djur- och växtarter hade förändrats över tid. Problemet var hur själva förändringen skulle förklaras. På 1700- och 1800-talen sökte man gärna mönstret i den mest fulländade naturvetenskapliga teorin, i mekaniken. Man kunde förklara hur nebulosor blev till planetsystem genom attraktionskraften. Men organismerna var så mycket mer komplicerade.

Darwin gick en helt annan väg. Mönstret för sin förklaring fann han i husdjursaveln. Genom att renodla vissa önskade egenskaper hade

människor fått fram raser som motsvarade deras olika önskningar. Darwin talade om ett artificiellt urval. Men han urskilde också ett naturligt. Enskilda organismer av samma art skilde sig från varandra på ett signifikant vis. Vissa varianter passade bättre i den miljö där de levde, andra dukade under. Så kunde förändring ske över tid.

Origin of Species väckte ett enormt uppseende. Den kolliderade med Bibelns skapelseberättelse. Men den motsvarade inte heller den stränga naturvetenskapens krav på lagbundenhet; hos Darwin härskade den blinda slumpen.

De som lät sig övertygas drog ofta konsekvenser för människan och hennes värld. Herbert Spencer, den engelske filosofen som ville sammanfatta allt vetande i ett system, hade levererat lösenordet *survival of the fittest* (den bäst lämpades överlevnad) till Darwin och tillämpade samma tes på det mänskliga samhället. Men där övergick tesen från beskrivning till norm: de mindre lämpade *borde* gå under, ja det var en nåd för dem att få försvinna. Ur Spencers idéer utvecklades i USA en socialdarwinism som såg det bästa samhället som en arena för obarmhärtig konkurrens där bara de bästa överlevde.

Men socialister och kommunister kunde tvärtom peka på vilken roll samarbetet mellan individer spelade enligt Darwin. Den ryske anarkisten Peter Kropotkin hävdade att artutvecklingen framskred genom inbördes hjälp.

Konservativa tänkare som accepterade Darwins tes drog mer pessimistiska slutsatser: människan var ett djur bland andra, och det satte gränser för vilken typ av samhälle som hon kunde leva i. Andra sökte stöd hos Darwin för rasistiskt tänkande. Darwin liknade artutvecklingen vid ett stort träd. Var då inte människoraserna att likna vid små kvistar som naturligen växte isär? *Borde* de inte göra det? Sådana tankegångar fick katastrofala konsekvenser och får det fortfarande.

Men 1800-talets biologi var inte bara Darwin. Redan före honom hade de tyska forskarna Matthias Jakob Schleiden och Theodor Schwann visat att allt levande består av celler. En annan tysk, Rudolf Virchow, härledde

sjukdomar ur cellförändringar och blev därmed cellularpatologins fader. Den franske kemisten Louis Pasteur bevisade bakteriernas roll för sjukdomar. Forskningen närmade sig gränstrakterna mellan organiskt och oorganiskt, levande och dött. Det fanns de som redan tyckte sig skymta svaret på frågan om livets uppkomst. Några hävdade att de skapat konstgjorda celler, då som nu.

En lika storartad utveckling genomgick de kunskapsområden som specifikt handlar om människan, hennes samhällen och hennes historia. Psykologin som självständig disciplin skapades under det sena 1800-talet fastän ännu trängd mellan filosofi och biologi, ja till och med fysik. Själens omedvetna bråddjup var ett tema som levt vidare sedan romantiken, men först kring sekelskiftet 1900 kom det att utgöra centrum i Sigmund Freuds psykoanalys.

Sociologin är ett barn av 1800-talet. Tidigare hade samhället framför allt betraktats ur politikens synvinkel. Det politiska begreppet *stånd* möttes nu av sociologins *klass*. Människors alldagliga liv i samarbete och konflikt blev föremål för ett systematiskt studium.

Viktig för utvecklingen inom sociologin blev statistiken. Den hade äldre rötter men skärptes nu genom sannolikhetskalkylen sådan den utvecklats i skiftet mellan 1700- och 1800-tal. Belgaren Adolphe Quetelet skapade begreppet *l'homme moyen* (normalmänniskan, medelsvensson) och sökte förstå samhället i analogi med ett planetsystem där denna genomsnittsvarelse utgjorde gravitationspunkten.

Den politiska ekonomin eller nationalekonomin spelade en viktig roll i en tid där kapitalismen gick segrande fram över Europa och världen. Traditionen från Adam Smiths *Wealth of Nations* (1776) fördes självständigt vidare av David Ricardo. Mot slutet av 1800-talet började fler och fler överge Smiths tes att varors värde berodde på den mängd arbete som lagts ner i dem. I stället betraktades förhållandet mellan tillgång och efterfrågan som avgörande.

Även historieforskningen genomgick stora förändringar under 1800-talet. Källkritiken fick en skärpa och pregnans som den tidigare saknat. Textkritiken gjorde liknande framsteg. En lång rad utgåvor av texter och

historiska dokument gavs ut i storstilade utgåvor. Kunskaperna om det förflutna blev säkrare. Stora författares, tonsättares och konstnärers verk gjordes tillgängliga som aldrig förr.

… och filosofins

Under 1800-talet specialiserades vetenskaperna snabbt. Experternas fackområden blev mindre, gränser som inte funnits tidigare drogs mellan kompetensområden. Det man förlorade i bredd vann man i djup.

För den vetenskap ur vilken nästan alla moderna discipliner utgått, filosofin, innebar specialiseringen en utmaning. Filosofin hade ingen serie självklara triumfer att peka tillbaka på. Platons och Aristoteles frågor stod fortfarande på dagordningen.

Immanuel Kant, 1700-talstänkaren som i mycket satte agendan för 1800-talets filosofi, hade själv en bakgrund i naturvetenskapen och menade att filosofer inte skulle ställa frågan om den avancerade vetenskapens sanning utan i stället undersöka *varför* den var sann. Mekaniken var uppbyggd på samma sätt som geometrin. Den utgick från ett antal självklara sanningar (axiom) men handlade ändå om verkligheten. Med dess hjälp kunde man nämligen beräkna både himlakroppars och projektilers rörelser.

Kants lösning blev att se mekanikens liksom geometrins grund i människans eget förstånd. Förståndets kategorier var också verklighetens. Frågan vad verkligheten är bortom vår kunskap om den var omöjlig att ställa.

Men Kant räknade ändå med att det *fanns* en verklighet oberoende av oss, och hans många efterföljare upptäckte snart att det innebar ett problem. Kategorin orsak–verkan hörde till förståndets kategorier; men om det fanns en yttervärld som påverkade oss, måste den inte därmed på något sätt orsaka vår kunskap om den?

Johann Gottlieb Fichte tillhörde dem som menade att vi inte behöver tänka oss en verklighet oberoende av oss. Världen *är* vår kunskap om den.

Det var en lösning som var lika produktiv som riskabel. Fältet låg öppet för storstilad spekulation och snabba hugskott. Det blev den tyska filosofins

»vilda år«, som filosofi- och kulturhistorikern Rüdiger Safranski säger. De smälte delvis samman med en mäktig romantisk strömning där längtan och aning, fantasi och skapande stod i centrum. Ur denna märkliga konjunktur framgick filosofen Friedrich Wilhelm Joseph Schelling som slog en brygga mellan konst och biologi. Hans initiala framgångar var spektakulära. Han inspirerade en generation av unga män och kvinnor som arbetade med allt från diktning till medicin. En av de mest framstående blev hans fru, Caroline Schlegel-Schelling, på samma gång revolutionär och vän till Goethe. När hon dött en förtidig död publicerade hennes man inte några böcker längre.

Det var i stället en annan tänkare som tog över den tyska scenen: Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Hegel hade samma filosofiska bakgrund som Schelling men också andra inspirationskällor, däribland den mer jordnära skotska ekonomiska teorin. Schelling såg den blixtsnabba intuitionen som den främsta kunskapskällan. Enligt Hegel var vägen till insikt lång och mödosam. Han blev utvecklingens filosof framför andra.

Han kallade sin metod dialektisk, ett begrepp från antiken som betecknar konsten att ställa argument mot argument. Enligt Hegel är det inte bara tänkandet som fortskrider på ett dialektiskt sätt utan också verkligheten. I själva verket kan man bara provisoriskt skilja verklighet från tänkande. De ingår i en oavlåtlig process som kännetecknas av vad Hegel kallar *Aufhebungen*, upphävanden. Han utnyttjar det tyska ordets nyansrikedom som i huvudsak framgår också av den svenska motsvarigheten. Att upphäva är både att avskaffa något och att höja det till en högre nivå.

Sådant är enligt Hegel både tänkandets och verklighetens böjningsmönster. Något försvinner men återkommer i ett mer komplext sammanhang. Ett exempel: före franska revolutionen rådde det kungliga enväldet. Med revolutionen kullkastades all överhet. Men det kunde inte stanna vid det utan den fullständiga friheten övergick i terrorvälde. Ur detta framgick Napoleon som i sitt styre göt samman frihet och auktoritet. Eller, på det hegelska konstspråket: efter negation följer negationens negation (som i populariseringar ofta kallas syntes, fastän Hegel tog avstånd från det ordet med dess bimening av slutresultat).

Hegel fick under några årtionden stort inflytande i Tyskland både bland konservativa och radikaler. Sedan kom en reaktion; han behandlades som »en död hund«, som Marx säger i *Kapitalet*. Men hans rykte växte i en del andra länder, inte minst USA och Storbritannien. I Storbritannien hade han en central roll både i filosofin och det politiska tänkandet. Ledande liberala teoretiker tog djupa intryck av honom.

Men filosofin bröt sig också många andra vägar runtom i Europa. Relationen till specialvetenskaperna kunde skötas på olika sätt. Auguste Comte i Frankrike hävdade att filosofen borde vara en »specialist på det allmänna« som fogade samman allt vetande i ett system där vägen från det enkla och abstrakta (matematiken) ända fram till det mest komplexa och konkreta (som han kallade sociologin) stakades ut. Herbert Spencer i England – han som både inspirerade och vulgariserade Darwin – sökte göra något liknande.

Andra ville tillbaka till Kants stränga metod men undvika den logiska svårighet som fått Fichte och andra att överge honom. Resultatet blev den nykantianism som dominerade filosofin i Tyskland och delvis också i Sverige ändå in på 1900-talet.

John Stuart Mill, en äldre samtida till Marx, kombinerade på ett egenartat sätt traditionell brittisk empirism med inflytelser från den tyska idealismen. Han var liksom Marx ekonom men ingen omstörtare av disciplinen. Politiskt var han radikalt liberal och tvekade mellan kapitalism och socialism. Han stod milsvitt från Spencers typ av hänsynslös konkurrensliberalism.

Kring sekelskiftet 1900-talet slog filosofin in på nya vägar. I England gjorde några unga akademiker uppror mot den dominerande hegelianismen och lade grunden till vad som kom att kallas den analytiska filosofin. På kontinenten tog fenomenologin form. Men nu är vi ett gott stycke bortom Karl Marx livstid.

Den ende av 1800-talets filosofer som påverkade Marx på djupet var Hegel. Andra betraktade han med förströtт ointresse eller rent förakt. Likväl var de viktiga inslag i den bakgrund mot vilken hans liv och hans tänkande utspelade sig.

Omvälvningarna

Den stora franska revolutionen var en självklar referenspunkt för de flesta européer under 1800-talet. Blotta minnet av den satte skräck i de privilegierade klasserna och ingav hopp bland de missnöjda och upproriska.

I sig själv var den en motsägelsefull historia. På några få år förändrade den ansikte gång på gång. Den började som en protest mot kungamaktens godtycke och tredje ståndets maktlöshet gentemot adel och präster. Men strax radikaliserades kraven, och nya krafter tog över ledningen. Så mycket skulle göras nytt, från mått och vikt och kalender till skolor och universitet. Framför allt skulle relationerna mellan människor omgestaltas. Alla revolutionärer var ense om en större politisk jämlikhet, även om buden om hur många som skulle ha rösträtt skiftade. När det gällde den sociala jämlikheten, alltså förhållandet mellan fattiga och rika, gick uppfattningarna vitt isär.

Revolutionens nödvändiga bakgrund var det franska 1700-talet med dess kombination av folklig nöd och strålande intellektuell kreativitet. Städernas arbetare och småhantverkare svalt, och än värre var det för landsbygdens väldiga underklass av småbönder och jordbruksarbetare. Men före 1789 vägde deras samlade vrede lätt mot den absoluta makt som kungen och hans statsapparat besatt.

Den absoluta makten såg med motvilja hur nya, radikala idéer spreds i allt vidare kretsar. Företrädarna för dessa idéer talade om upplysning. Upplysningen skulle driva vidskepelse och fördomar på flykten och ifrågasätta allt som hade traditionen som sitt enda stöd. Upplysningens främsta verk var Diderots och d’Alemberts *Encyclopédie* (1751–72), där det mänskliga förnuftet skulle utgöra den enda ledstjärnan och där verkligheten i alla dess vinklar och vrår skulle genomlysas.

En av de ursprungliga bidragsgivarna till Encyklopedin var schweizaren Jean-Jacques Rousseau. Men han lämnade snart projektet och framträdde som upplysningens store nejsägare. Tron på framsteg var vederstygglig för honom; hans ideal var ett enkelt hantverkarliv (men det är en lögn att han

någonsin skulle ha önskat sig »tillbaka till naturen«). Samtidigt var det hans övertygelse att folket, hela folket, borde styra landet.

Det var den tanken som framför allt vägledde jakobinerna som med sin ledande företrädare Maximilien de Robespierre satte sin prägel på revolutionen under dess mest omstörtande period. Den började med att kungen Ludvig XVI och drottningen Marie Antoinette dömdes till döden 1793 och slutade med Robespierres fall i juli 1794. Under sin korta storhetstid hade jakobinerna stöd av de än mer radikala så kallade hébertisterna, som under sin ledare Jacques René Hébert hade en dominerande ställning i Paris. Men religionen blev en tvistefråga mellan jakobiner och hébertister. Hébert ville dyrka det mänskliga förnuftet allena. Robespierre, som trodde på en upphöjd, förnuftig Gud, tålde inte den uppfattningen, och hans motståndare avrättades.

Tiotusentals andra män och kvinnor som på ett eller annat sätt avvek från Robespierres linje delade Héberts öde under vad jakobinerna själva kallade *la terreur*, skräckväldet. Till sist föll Robespierre och hans närmaste anhängare själva offer för den våg av dödande som de satt igång.

Det är alltför lätt att reducera jakobinernas maktperiod till blod, förtryck och avrättningar. Men den rymde mer. Det fanns ett socialt patos som var äkta. Egendomsförhållandena i samhället skulle förändras. Alla skulle få del av landets välfärd. Den strävan väckte bittert motstånd bland samhällsklasser som ansåg sig ha rätt till mer än andra.

Jakobinerna förverkligade också för en kort tid en idé som lanserats redan i början av revolutionen, nämligen att rösträtt skulle knytas till medborgarskap. Tidigare hade den alltid förknippats med egendom – det var bara egendomsinnehavarna som kunde känna ansvar för hur samhället styrdes. Jakobinerna tillförsäkrade alla *manliga* medborgare rösträtt. Men det fanns revolutionärer som ville gå längre och göra *alla* medborgare, även kvinnor, röstberättigade. Pionjärerna för den tanken var tre: Olympe de Gouges, Anne-Josèphe Théroigne de Méricourt och Jean Antoine de Condorcet. Alla tre fördes brutalt åt sidan av de härskande jakobinerna. Olympe de Gouges hörde till dem som avrättades.

Efter jakobinernas fall tog en betydligt mer moderat fraktion över makten. Men alltsedan revolutionens början hade det revolutionära Frankrike hotats av andra stater liksom av den egna aristokratin som flytt landet. Fienderna drevs framgångsrikt tillbaka men till priset av en växande militarisering av själva revolutionen. Till sist var det den skickligaste och framgångsrikaste av alla de revolutionära generalerna som ensam grep makten: Napoleon Bonaparte, som efter några år utropade sig själv till kejsare. I vissa stycken fullföljde Napoleon det revolutionära programmet, i andra och fler bröt han fullständigt med det. Han var mån om att ha folkets stora flertal på sin sida – det var till exempel genom en folkomröstning som han tillförsäkrade sig den absoluta makten – och han red spärr mot alla försök att återgå till de privilegier som gällt före revolutionen. Han lät de judar som tack vare revolutionen kunnat lämna ghettona förbli fria; men när svarta slavar gjorde en revolution lik den franska på Haiti mötte han dem med brutalt militärt våld men slogs tillbaka. Han kompromissade med kyrkan, och han skapade den moderna byråkratin efter mönster av den armé som han så skickligt ledde. Framför allt var han en krigare som drog fram över den europeiska kontinenten, segerrik intill dess han begick misstaget att försöka erövra hela Ryssland. Efter fälttåget till Moskva var han försvagad och besegrades av sina många fiender.

Segermakterna lät Frankrike förbli en stormakt men till priset av reaktionärernas seger; en ny kung av samma ätt som den gamle kröntes, och adel och präster väntade hungrigt på att återfå sina privilegier. Men allt det som förändrats under revolutionen och Napoleon kunde inte göras ogjort. Den nya regimen mötte ett hårdnande motstånd. Missnöjet jäste, och år 1830 bröt den så kallade julirevolutionen ut. Hantverkarna spelade en avgörande roll på barrikaderna men det var det högre borgerskapet som tog hem spelet. En ny kung med kringskuren makt installerades, och den ledande politikern, François Guizot, höll benhårt på att rösträtt skulle knytas till egendom. Till alla som inte nådde upp till de erforderliga tillgångarna riktade han uppmaningen »Berika er! Berika er!« (Charles Baudelaire, modernismens förste store poet, svarade med dikten »Berusa er!«)

Sådana uppmaningar väckte en växande ilska. Men det var nu inte bara i Frankrike som den sittande regimen var hotad, utan i snart sagt hela Europa. 1840-talet var ett märkligt årtionde, bräddfullt av nya politiska idéer och program. Finalen kommer i slutet av decenniet, när revolutioner bryter ut först i Frankrike i februari 1848 och sedan i land efter land över en stor del av kontinenten, ja oron sprider sig ända upp i Skandinavien. Det är segervittring i luften, småfolket – hantverkarna, arbetarna – är fulla av förhoppningar. Men överallt misslyckas upproren, Frankrike får till och med en ny kejsare, en ny Napoleon. I Storbritannien, landet som hunnit längst i industriell och ekonomisk utveckling, händer just ingenting.

Om någon efter dessa revolutioner sagt att detta skulle bli den sista i den klassiska svit av revolutioner som inleddes i England på 1640-talet (där också en kung blev avrättad, precis som i Frankrike 150 år senare) – skulle inte många ha trott den personen. Men så blev det. Senare revolutioner på kontinenten kom efter förhärjande krig. Bara en av dem, den ryska 1917, resulterade i en regim som ägde bestånd under någon längre tid.

Den djupa ekonomiska krisen 1856–57 ledde inte till några politiska omvälvningar, och efter den inträdde en långvarig ekonomisk högkonjunktur som förvisso inte lyfte de fattiga ur deras fattigdom men ändå lugnade sinnena. En rad begränsade krig utspelades. Preussen gick segrande ur flera kraftmätningar med sina grannar, och efter den sista, mot Frankrike, förenades äntligen år 1871 ett antal dittills åtskilda tyska stater under preussisk överhöghet i vad som kallades Tyska riket. Tidigare hade det funnits en brokig samling kunga- och hertigdömen och därtill en rad fristäder som Hamburg och Bremen. Några av hertigdömena var inte mycket större än en operettscen. Men Preussen hade redan efter Napoleons nederlag fått en dominerande ställning bland tysktalande statsbildningar. Den enda verkliga motvikten var det stora habsburgska kejsardömet med sitt politiska centrum i Wien och en övervägande icke-tysk, slavisk eller ungersk befolkning. Efter revolutionerna 1848–49 stärkte ungrarna sin ställning och resultatet blev kejsar- och kungadömet Österrike-Ungern som bestod till första världskrigets slut.

Men efter 1871 framstod Tyska riket som den europeiska kontinentens starkaste makt som efter segern mot Frankrike kunde lägga under sig också två viktiga franska provinser, Alsace och Lorraine.

I det krigshärjade Frankrike bröt uppror ut i Paris, lett av en brokig skara hantverkare, arbetare och intellektuella samt därtill en officer. Resultatet blev ett politiskt experiment, präglat till lika delar av kreativitet och villrådighet; och efter två månader sattes punkt för det med stor brutalitet av de nyss besegrade trupperna, nu ledda av solida franska borgare. Ordningen var återställd, men minnet av det kortlivade försöket till socialism levde vidare och inspirerade inte minst revolutionärerna i Ryssland.

Högkonjunkturen bröts 1873 men det ledde inte till några större oroligheter. Europas stormakter ägnade sig med förnyad energi åt att lägga under sig territorier i främmande världsdelar, i synnerhet Afrika. Kolonialismen var ingen ny företeelse, portugiser, spanjorer, holländare och engelsmän hade redan erövrat stora territorier på främmande kontinenter, ja även en rad mindre stater hade försökt ta för sig av det överflöd som länder försvarslösa mot europeiska kanoner erbjöd. Men mot slutet av 1800-talet och fram till första världskriget accelererade den skrupelfria hanteringen. Nya stater blandade sig i kapplöpningen, framför allt Tyskland och Belgien.

Världen var ändå inte tillräckligt stor för att de expanderande europeiska stormakterna skulle kunna mättas i längden. Man hade länge talat om ett hotande krig som med Europas dåvarande dominans måste bli ett världskrig. 1914 bröt kriget verkligen ut, och nu var det europeiska liv som utplånades med samma nonchalans som nyss de afrikanska.

Detta ligger långt bortom Karl Marx livstid. Marx hann bara uppleva den långvariga ekonomiska krisen efter 1873 men också framväxten av en rad socialdemokratiska och socialistiska partier.

Så kan de yttre ramarna för hans liv sammanfattas: Han föddes tre år efter Napoleons fall. Han var sju när det första tåget rullade. Han var trettio när den europeiska revolutionen bröt ut och drygt fyrtio när Darwins epokgörande arbete publicerades. Han hann uppleva flera av industrikapitalismens blomstringsperioder och kriser. Innan han dog hade både telefonen och glödlampan uppfunnits. Men världskriget låg ännu långt

bort och än längre var det till oktoberrevolutionen i Ryssland liksom till de första regeringar som leddes av socialdemokratiska partier.

Nog med preliminärer. Nu kan berättelsen börja.

Henriette Marx kallade sin son Karl för »lyckans gullgosse«. Han gjorde intryck på alla, han blev snabbt centrum i de mest skiftande sällskap, och han hade en lysande begåvning. Men Karl Marx gjorde det inte lätt för sig, han följde orubbligt sin egen väg.
Marx som student, teckning från 1836.

»Lyckans gullgosse«

Bakgrunden

Karl Marx föddes i Trier. Trier är Tysklands äldsta stad med anor från romartiden. Dess mest berömda byggnad är Porta nigra som uppfördes för mer än 1 800 år sen. Sedan dess har Trier lytt under många herrar. Idag utgör den Tysklands utpost mot Luxemburg. När Karl Marx föddes hade den just erövrats av Preussen.

Bara några år tidigare hade Trier liksom hela Rhenlandet tillhört Frankrike. Franska trupper hade intagit staden 1794, och republikens lagar hade införts. Den nya regimen hälsades med glädje främst av de unga och relativt välutbildade som gripits av parollerna om frihet, jämlikhet och broderskap. Andra såg med skräck på den religionsfientliga politik som drabbade både den katolska majoriteten och minoriteterna av protestanter och judar. För folkets stora flertal, som levde under påvra förhållanden, innebar förändringen inte så mycket som revolutionens talesmän hoppats. Å ena sidan öppnades den stora franska marknaden för dem, å den andra innebar de ändlösa krigen stora påfrestningar.

När Napoleon gripit makten gjorde han ordningen i armén till norm för hela samhället. I synnerhet på skolans område blev den militära modellen en tvångströja. En av de skarpaste kritikerna hette Johann Hugo Wyttenbach, han var pedagog och blev omsider rektor för gymnasiet i Trier – det gymnasium där Karl Marx gick. När Wyttenbach blev rektor hade Napoleon redan fallit och Trier tillfallit Preussen. Wyttenbach tillhörde dem som hälsade preussarna som befriare. Det var under en period då en tidigare okänd tysk nationalism grep många intellektuella. Wyttenbach var en av de många som snart blev besvikna på den nya regimen när den kväste det fria ordet och vände sig bort från allt vad upplysning hette.

De flesta i Trier hade nog aldrig gjort sig några illusioner om de nordtyska herrarna. Det var en reaktionär tid som brutit in efter Napoleons

fall. Reaktionens främsta redskap var Den heliga alliansen, i vilken Preussen ingick tillsammans med Ryssland och det habsburgska imperiet. Revolutionens ideal skulle bekämpas, och banden mellan den politiska och den religiösa makten skulle åter knytas fastare.

Hela denna anda var främmande för de tongivande i Trier. Den nya ordningen innebar också akuta ekonomiska svårigheter. Den franska marknaden stängdes och bara den lokala återstod. I synnerhet på landsbygden utanför Trier hade fattigdomen varit svår redan tidigare, och nu drabbades bönderna – inte minst vinbönderna, skaparna av det berömda Moselvinet – av ren nöd. Priserna på jordbruksprodukter sjönk, vinpriserna gick i botten, och samtidigt blev skatteoket tyngre. Även staden Trier fick i rikt mått smaka på förtrycket. De fattiga blev fattigare, hantverkarna utarmades, lärare och präster hade allt mindre att leva av, och till och med för de tidigare tämligen välbärgade grupperna försämrades standarden påtagligt.

Därtill kom att minsta folkliga missnöjesyttring blev föremål för de preussiska myndigheternas repression.

Det fanns förvisso skäl för de nya makthavarnas oro och misstänksamhet. Domstolar och andra lokala myndigheter försökte agera efter eget huvud. De flesta av stadens tongivande personer var och förblev anhängare av franska revolutionens idéer, tolkade i mer eller mindre radikal anda.

Upproriska idéer luftades också i böcker och tidningar. Ludwig Gall, som arbetade i den lokala administrationen, gav 1825 ut en skrift där han angrep de besuttna skiktens egoism och hävdade att alltför få företrädde de intressen som kunde binda hela befolkningen samman. Medan »kapitalister och godsherrar« berikade sig, sjönk folkets flertal ner i allt djupare fattigdom. Daglönarna, bönderna och hantverkarna fick det ständigt sämre. Nu måste något göras för deras skull!

Tankegångar som liknade Galls kom också till uttryck i *Trierische Zeitung*. Tidningen hade börjat utkomma redan 1814 och radikaliserades sedan stegvis ända tills den kring 1840 började förespråka socialismen.

De preussiska myndigheterna blev ännu mer uppbragta när män med stort samhällsinflytande utvecklade idéer som direkt tycktes hota det nordtyska herraväldet. I åtskilliga tyska städer fanns det efter den franska revolutionstiden olika Casinosällskap (*Casinogesellschaften*), och ett av dem höll till i Trier. Sällskapet blev trots sin deklarerade politiska neutralitet ett forum för radikala stämningar.

Julirevolutionen 1830 i Frankrike då den reaktionäre kung Charles X störtades väckte i Rhenlandet förhoppningar om en liknande utveckling där. Det fanns rykten i omlopp att krig skulle bryta ut mellan Frankrike och Preussen. En av stadens spetsar, Johann Ludwig von Westphalen, Karl Marx blivande svärfar, förklarade att reaktionerna i Rhenlandet knappast skulle präglas av tysk patriotism i händelse av öppen konflikt.

Även sedan situationen blivit lugnare hölls hoppet om en förändring levande i flera år och tog sitt märkligaste uttryck i en fest som Casinosällskapet i Trier anordnade i januari 1834. Stämningen var hög, berättas det, och den steg ytterligare när man unisont sjöng Marseljäsen. 1830 års speciella revolutionssång, La Parisienne, väckte hänförelse. En av deltagarna drog fram trikoloren, ställde sig på sin stol och svingade den. Strax blev denna revolutionssymbol föremål för, som en iakttagare säger, »en nästan religiös vördnad«. En advokat Brixius förklarade: »Utan franska revolutionen hade vi nu ätit hö som kreaturen.«

De som utmärkte sig vid tillfället var främst en rad advokater. En av dem, Heinrich Marx, Karls far, hade av allt att döma uppträtt med större försiktighet. Enligt trovärdiga vittnen lämnade han tillställningen innan de mest utmanande demonstrationerna tagit sin början.

Sonen Karl var vid den tiden en knappt 16-årig gymnasist.

Festen kom oundvikligen till de preussiska myndigheternas kännedom. Advokat Brixius gjordes till huvudansvarig för det som skett och anklagades för högförräderi. Men domstolen i Trier friade honom, något som preussarna inte lät nöja sig med. Men också den högre rätten i Köln fann anklagelsen utan grund och därvid blev det.

Trier var med den tidens mått mätt en politiskt radikal stad. Överborgmästaren Wilhelm Haw, som också han hade en bakgrund som

advokat, var frimurare och blev snabbt en förargelseklippa för de främmande herrarna. Han uttalade sig oförblommerat i olika sammanhang, också å ämbetets vägnar, och misstänktes som så många andra för att hysa sympatier för den nya franska julimonarkin. Vid en middagsbjudning kunde han utropa skålar för människans och pressens frihet och vända sig mot absolutismen. Hans försvar för Casinosällskapets fest 1834 gjorde inte hans sak bättre i preussiska ögon. Till sist blev motsättningarna akuta, och Haws och hans åsiktsfränders krav på stadens självstyre mötte allt starkare motstånd. Situationen blev ohållbar. Haw avgick med utgången av år 1840. Det betydde inte att det passiva motståndet upphörde. Men Preussen gick vid den tiden in i ett än mer reaktionärt skede i och med att en ny kung, Friedrich Wilhelm IV, trädde till.

Familjen

Karl Marx tillhörde en släkt av rabbiner. Karls farbror Samuel var överrabbin i Trier, hans farfar var också rabbin, liksom en rad anfäder före honom. Karl Marx mor hette Henriette och hennes flicknamn var Pressburg. Hon kom från Nijmegen i Nederländerna och lärde sig aldrig tala eller skriva felfri tyska. Hennes föräldrar hade av allt att döma kommit till Nijmegen från Bratislava. Karl Marx morfar ska ha varit köpman och penningväxlare. Men även i Henriette Pressburgs släkt fanns det åtskilliga rabbiner. Det är troligt att Karl genom henne hade en avlägsen anförvant i Heinrich Heine, den store skalden, som omsider blev hans nära vän. En moster till Karl gifte sig med Lion Philips, framgångsrik industriidkare och farfar till grundaren av det stora, ännu blomstrande multinationella företaget Philips.

Henriette Marx gav liv åt nio barn men bara fyra överlevde henne själv (hon var född 1788 och dog 1863). Förutom Karl var det tre döttrar. Tuberkulosen lade de andra i en förtidig grav. Äldste sonen Mauritz David blev inte ens fyra år. Gripande är historien om systern Henriette, som tidigt blev sjuk men som envisades med att gifta sig trots att hon redan var döende. Hon var övertygad om att äktenskapet skulle göra henne frisk. Men

så blev det förstås inte utan hon dog efter några månader. Karls närmast yngre bror Hermann blev tjugotre. Han hade gått i handelslära först i Amsterdam och sedan i Bryssel. Pappan utbrister i ett brev till Karl att Hermann är hjärtegod men utan begåvning. Lungsoten tog även hans liv.

Än kortare blev yngste brodern Eduards liv – han blev bara elva. »Skriv till honom men som om han vore frisk«, uppmanar Heinrich Marx sin son Karl i ett brev. Det var samma år som Eduard dog.

Karls äldre syster Sophie var det av syskonen som betydde mest för Karl. Hon beundrade honom gränslöst och skrev kärleksfulla brev till honom. År 1842 gifte hon sig med en advokat i Maastricht och flyttade därmed till sin mors gamla hemland. Hon överlevde sin yngre bror och dog 1886.

Även maken till den yngre systern Louise var en nederländsk jurist, men familjen flyttade på 1850-talet till Kapstaden i Sydafrika. Emilie höll sig däremot i hemtrakterna, bildade familj med en lokal tjänsteman och levde sitt liv i Trier. Det var hon, den yngsta överlevande dottern, som efter hand tog hand om modern. Emilie, som dog först 1893, höll hela tiden kontakten med Karls familj och hävdade själv att hon i mycket liknade sin berömde bror.

Den yngsta av systrarna, Caroline, dog som 22-åring.

Karl Marx hade också problem med lungorna. Det var anledningen till att han befriades från värnplikten. Karls svaga bröst oroade ibland hans far. För hans mor som annars kallade honom »ein Glückskind«, en lyckans gullgosse, förblev sonens hälsa ett ständigt bekymmer. Karl levde ett mer än 60-årigt liv med sina dåliga lungor. Det var en lungsjukdom som till sist lade honom i graven.

Heinrich Marx, Karls far, hade en fransk juristutbildning, och efter examen sökte han sig till hemstaden Trier och började där sin karriär som advokat. När Preussen övertog kommandot över staden visade det sig strax att Heinrich Marx judiska trosbekännelse skulle ge honom svårigheter i karriären. Han övergick snabbt till kristendomen och närmare bestämt till den evangeliska läran. Till den hörde visserligen bara en minoritet i staden – de flesta var katoliker – men det var å andra sidan de preussiska herrarnas

statsreligion. Det finns inget som tyder på att steget var stort för Heinrich Marx. Han var ett barn av upplysningen i dess milda variant där idealen om förnuft och tolerans förenades med tron på en upphöjd, barmhärtig och rättvis Gud. Karl och hans syskon blev inte döpta förrän 1825, det år då Karl skulle börja i en evangelisk skola. Deras mor konverterade än senare och motvilligt.

Heinrich Marx var en framgångsrik försvarsadvokat. Försiktighet präglade allt han gjorde. Men han var också principfast och vände sig med skärpa mot såväl ocker som undantagslagar för judar. Hans privata finanser var i bästa ordning, och han lämnade efter sig en mindre förmögenhet.

Heinrich Marx dog den 10 maj 1838, 61 år gammal. Sonen Karl hade varit hemom några dagar tidigare och firat sin 20-årsdag den 5 maj. Den 7 hade Karl rest tillbaka till Berlin.

De samtida källorna är förvånansvärt tysta om sonen Karls reaktioner på faderns död. Ett senare vittnesbörd talar desto starkare för att han sörjde honom så länge han levde. Karls yngsta dotter Eleanor betygar att »Marx var djupt fästad vid sin far. Han tröttnade aldrig på att tala om honom och bar alltid med sig ett gammalt daguerrotypfoto av honom«. Detta foto fann man i hans bröstficka när han dog. Det låg där tillsammans med porträtt som föreställde hans fru Jenny och av den just avlidna äldsta dottern. Engels placerade de tre bilderna i Marx kista.

Det är inte överraskande att minnet av fadern följde honom genom hela livet. Han och hans far stod varandra mycket nära. Familjetraditionen lät berätta att Karl bara var sju år när fadern började föra intellektuella samtal med honom.

Den mest fulltoniga bilden av förhållandet mellan far och son får vi i breven mellan dem båda under sonens studenttid. Vi återvänder strax till dem.

Det har skrivits många nedsättande ord om Henriette Marx, i synnerhet under de senaste årtiondena. Jerrold Seigel, som i sin Marxbiografi delvis brukar sig av psykoanalytiska tolkningsnycklar, hävdar att hon hade ett överdrivet kontrollbehov och länge försökte inkräkta i Karls liv. Det var i

sin strävan att frigöra sig från henne och ur en känsla av maktlöshet som sonen utvecklade sin vana att få plötsliga raseriutbrott. Francis Wheen kallar henne »en obildad, ja bara halvt läskunnig kvinna«, uppenbarligen utan att riktigt betänka att hon hade ett annat modersmål än tyska och att hon aldrig gått i någon formell skola. Wheen hävdar också att Karls förhållande till henne var dåligt och att han länge önskade livet ur henne.

Den som grävt djupast i Marx familjeförhållanden, Heinz Monz, rapporterar däremot ingenting om att Marx skulle ogilla sin mor. Det finns åtminstone ett dokument som talar om motsatsen, ett brev som Marx skrev så sent som 1861 till socialistledaren Ferdinand Lassalle. Där berättar han att han varit och hälsat på den då 73-åriga Henriette Marx i Trier. Han har visserligen all anledning att vara vänligt stämd mot henne, eftersom hon just rivit några gamla skuldbrev. Men han har inte något skäl att av den anledningen avge följande nyanserade omdöme om henne: »För övrigt intresserar mig den gamla damen också genom sin fina esprit och sin orubbliga själsjämvikt.« Karl Marx, denna sällsamt uppriktiga människa, skulle inte avgett ett sådant omdöme om han avskytt eller föraktat sin mor.

Student och diktare

Det är inte mycket vi vet om Karl Marx tidiga år. Hans systrar berättade en del anekdoter om att han skulle ha varit en riktig liten tyrann som bland annat tvingat dem att äta lerkakor. Sanningshalten i dessa berättelser, som numera ingår i Marxbiografiernas standardrekvisita, går förstås inte att bedöma.

Först år 1835, när han skulle avlägga studentexamen i Trier, blir han fullt synlig i dokumenten. Han hade skolats i det gymnasium som skisserats av Wilhelm von Humboldt några decennier tidigare. Latin och grekiska dominerade timplanen.

Alla hans studentskrivningar finns bevarade och återges samvetsgrant i *Marx Engels Gesamtausgabe*. I latin gällde det att med egna ord skriva en lång uppsats över ett givet ämne. Marx och hans studentkamrater skulle besvara frågan om Augustus regeringstid kunde räknas bland de lyckligaste

i Romarrikets historia. Marx svar är balanserat. Augustus era jämförs å ena sidan med den gamla republiken några århundraden tidigare, å andra sidan med Neros kejsartid. Den senare avfärdas snabbt och lätt; den präglades av skamligaste godtycke och mord på de främsta medborgarna. Den tidiga republiken hade däremot mer som talar för den, sedernas enkelhet, pliktuppfyllelse och ämbetsmännens oegennytta. Andlig odling värd namnet förekom däremot inte, och tiden präglades av våldsamma partistrider mellan patricier och plebejer. Mot Augustus tidsålder talar att varje sken av frihet försvunnit. Å andra sidan var kejsaren mild, och under honom blomstrade kulturen. De krigiska framgångarna var därtill storartade. Kort sagt, Augustus tidsålder räknas med rätta till de bästa.

Vilket skulle bevisas.

Uppsatsen följer den dåtida latinundervisningens sensmoral. Cato den äldres lovprisande av de stränga och karaktärsstärkande sederna fordomdags måste få komma till uttryck och Neros skräckvälde avfärdas. Frihetsförlusten under kejsardömen kan inte lämnas opåtalad, men mer än väl vägs den upp av kulturen, mildheten och de krigiska framgångarna. Marx åsikter är kort sagt följsamma mot gängse normer. Och därtill bevisar han att han har ett gott latinskt ordförråd och förmåga att skriva långa meningar med många inflätade bisatser.

För latinet krävdes också en så kallad *extemporale*, där läraren långsamt läste en text på tyska som eleverna direkt skulle översätta till latin.

I grekiska gällde det att göra tyska av några stycken från Sofokles *Kvinnorna i Trachis*, en text som klassen inte stiftat bekantskap med tidigare. Motsatt väg gällde i franska. En tysk text skulle översättas.

Matematik var ett ämne som Humboldt satte högt. Matematikläraren i Trier klagar över att eleverna inte fått tillräcklig undervisning i ämnet, och han bedömer därför deras insatser milt. Fyra uppgifter ska lösas, två i geometri, två i algebra. Marx tog bara upp tre – en som handlade om pengar, ränta och amorteringar, kort sagt ett ämne som han senare skulle ägna stor möda, lämnade han olöst.

De blivande studenterna skulle också lägga ut texten kring ett kort bibelcitat, och resultatet blev ofrånkomligen en liten predikan (hur svårt det

än är att tänka sig Karl Marx i predikstolen låter hans fromma utläggning riktigt övertygande).

I den tyska uppsatsen var friheten att uttrycka sig personligt störst. Det förelagda ämnet var »En ynglings tankar inför yrkesvalet«. Temat är klassiskt: det är Herkules som väljer mellan pliktens smala väg och syndens breda. Marx inleder med en av humanismens centrala trotssatser. Medan andra kreatur har sin givna roll i skapelsen är människan ensam om att fritt kunna välja vad hon ska göra av sitt liv. Gudomen lämnar henne visserligen inte ensam, säger Marx, men den gudomliga rösten kan lätt överröstas av fantasin, och känslorna kan föra henne vilse. Det viktiga är inte att glänsa utan att göra sig förtjänt av respekt. För det duger inte att bli ett passivt redskap för andra utan människan måste bli »självständigt skapande«. Samtidigt gäller det att göra sig maximalt nyttig för andra. Vi ska inte egoistiskt söka efter egen glädje utan vår lycka tillhör miljonerna.

Det sista skulle kunna tolkas som en föraning om Marx senare idéer. Men det är i så fall skenbart, hans klasskamrater uttryckte liknande tankar, och inspiratören för alla var utan tvivel skolans rektor, Wyttenbach. Det var hans försiktiga upplysningstänkande som genljöd i elevernas krior.

Det var för övrigt Wyttenbach själv som rättade uppsatsen. Han berömde dess innehåll men klagade på »en överdriven strävan efter sällsynta, bildrika uttryck« (ein übertriebenes Suchen nach einem seltenen, bilderreichen Ausdruck). Det var upplysningsmannens reaktion på en text vars författare uppenbarligen insupit en del av romantikens skrivsätt. Några romantiker fanns det inte i kollegiet i Trier.

Både den latinska uppsatsen och den i religion fick goda vitsord. I extemporalen inhöstade han en hel del bockar; men det gjorde också hans klasskamrater, det var en svår uppgift. Översättningen till franska sades däremot vittna om vissa brister i fliten, medan skrivningen i matematik bedömdes som klart godkänd. Sämst gick det i grekiska. Översättningen av Sofokles var »högst medelmåttig« enligt hans lärare, Vitus Loers.

Sammantaget är Marx prestationer förhållandevis goda. Han är bara 17 år gammal och därmed bland de yngsta, och han placerar sig som nummer sex bland 22 studenter som godkändes (därtill underkändes 10 stycken).

Det är knappast troligt att Karl Marx skulle ha varit en gymnasist som helt koncentrerat sig på något föreskrivet pensum i skolan. Åtminstone ägnade han senare som student ett ganska förstrött intresse åt de lärokurser som han anmält sig till. Redan som gymnasist hade han fått ett brinnande intresse för samtida litteratur och började skriva egen vers i romantisk stil.

Till yttermera visso var hans relation till den lärare som funnit hans grekiska översättning så medelmåttig, Vitus Loers, ganska spänd. Han vägrade avlägga den avskedsvisit hos Loers som studenter enligt etiketten borde göra hos sina lärare innan de begav sig till något universitet. Loers blev sårad, och Marx far fick försöka släta över förolämpningen. Annars var Heinrich Marx ingen beundrare av Loers utan tvärtom. Loers var den trojanska hästen på gymnasiet i Trier. Bland kolleger som hellre riktade blickarna mot Paris än mot Berlin var han den ende som stod på regeringens sida. Överheten belönade honom genom att göra honom till rektor vid sidan av Wyttenbach. Heinrich Marx blev chockerad.

Karl var en duktig student och ändå inte lysande. Ännu var han ung, men hans närmaste vän i klassen, Edgar von Westphalen, var ett år yngre och fick ändå bättre betyg än han. Båda tillhörde de privilegierade för vilka gymnasiestudier redan från början tett sig självklara. De var omgivna av åtskilliga betydligt äldre bondsöner som haft en längre väg att gå och som bara kunde hoppas på en anspråkslös framtid som katolska präster på landsbygden.

Karl Marx levnadsbana betraktades också som tämligen given: han skulle bli advokat som sin far. Han begav sig därför till universitetet i Bonn för att studera juridik. Det är vid den här tiden som vi kan ana mer av hans personlighet. Källorna börjar tala i form av brev. Han blev också en flitig diktare. Visserligen hade han prövat lyckan som poet redan i slutet av gymnasietiden. Men nu flödade inspirationen.

Som poet var Marx främst romantiker. De tongivande personerna i Trier stod upplysningen närmare. Frihet och förnuft och en måttfull religiös tro hade varit ledstjärnor ännu långt efter romantikens genombrott. Men Edgar von Westphalens far – Marx blivande svärfar – kan ha påverkat honom tidigt. Mer därom strax.

I Bonn verkade en av romantikens viktigaste företrädare, August Wilhelm Schlegel. Redan på 1790-talet hade Schlegel tillhört de centrala figurerna i den lilla krets i Jena som gett vingar åt de romantiska idéerna. Nu, flera årtionden senare, stod han i katedern i Bonn och hade den unge Karl Marx bland sina åhörare. Men det var säkert inte han som inspirerade den unge mannen som satt vid hans fötter till romantiska utbrott. Inte en rad i Marx dikter eller brev antyder att han skulle ha påverkats av den typiskt romantiska världsbilden med dess naturbesjälning. Det var i stället en yngre romantik som fångade honom, präglad av tvära kast från innerlighet till hån och från hänförelse till förtvivlan. Heinrich Heine var genrens mästare, men Marx var ingen Heine. Han var bara en av många diktande studenter i sin tids Bonn. Tillsammans med likasinnade levde han ett typiskt studentliv på 1830-talets manér, med glada fester och upptåg. Poesin var ett viktigt inslag i den miljön. Under några år skrev Marx mängder av dikter. I den stora utgåvan av hans samlade skrifter upptar poesin sammanlagt 234 stora, ganska täta sidor.

Heinrich Marx betraktade sonens diktande med en blandning av förundran och ängslan. Hans reaktioner kan avläsas i den ström av brev som han skrev till Karl. »Din dikt har jag läst bokstav för bokstav«, förklarar han i ett tidigt brev. »Men uppriktigt sagt måste jag säga dig att jag inte förstår den, vare sig dess mening eller dess tendens.« Inte är det väl sonens mening att lyckan bara kan finnas i ett abstrakt idealiserande i stil med svärmeriet?

Det är sannolikt att den dikt som gör honom så förskräckt heter »Wunsch« (Önskan) och ingår i den samling diktavskrifter som Karls syster Sophie gjort och därmed räddat åt eftervärlden. Det är verkligen ett disharmoniskt och vilt poem, som uttrycker en ung mans förtvivlade sökande efter något att hålla sig till när en »mörk demon« härjar i hans inre. Heinrich Marx har säkert också blivit upprörd över den trotsiga gudsförnekelse som dikten uttrycker. Det kan vara anledningen till att han i samma brev framhäver vikten av »den rena tron på Gud«. Själv är Heinrich ingen fanatiker, det vet sonen. Men tron är ett behov hos människan, och det finns ögonblick i livet när även gudsförnekaren måste vända sig till Den högste.

Faderns reaktioner avhåller inte Karl från att sända honom ytterligare diktalster. Det är rart av dig att skicka mig dina dikter fastän du vet att jag inte är någon poetisk natur, skriver Heinrich i ett annat brev. Han bekänner att han själv inte ens under den första förälskelsen kunde brista ut i vers. Men visst är han tacksam för dikterna.

I ett brev från slutet av år 1836 anar man en lätt ironi i Heinrich Marx ord. Mot sonens poesi ställer han sin egen prosa som handlar om pengar och materiell trygghet. Karl har tydligen antytt att han hellre siktar på en akademisk karriär än en juridisk. Gott, säger fadern, gör så, och på en sådan levnadsbana kan kanske »gedigen poesi« vara första hävstången. Fast nog vore det enklare att bli advokat? Karl har ju inte en så svår väg att gå som sin pappa.

När Heinrich Marx fyller 60 år i april 1837 uppvaktar Karl honom med en hel samling, »som ett litet tecken på evig kärlek«. Här finns en högstämd tillägnan till fadern liksom ballader och romanser. Men det vilda och vackra bryts tvärt i några spetsiga och ganska jordnära epigram. I ett av dem sitter tysken i sin länsstol, »behagligt dum«, och försöker tänka bort det drama som historien spelar upp och snart kommer att dra honom med sig i. I ett annat epigram dyker för första gången namnet Hegel upp. Hegel betecknas där än med »han«, än med »jag« – ett tecken på identifikation. Den tredje strofen är verkligt intressant:

> Kant und Fichte gern zum Aether schweifen,
> Suchten dort ein fernes Land
> Doch ich such’ nur tüchtig zu begreifen,
> Was ich – auf der Strasse fand!

Eller, på svensk prosa: »Kant och Fichte svävade gärna upp i rymderna och sökte där ett fjärran land. Men jag försöker bara duktigt begripa vad jag hittade – på gatan.«

Raderna är inte minnesvärda som poesi men väl som det första uttrycket för en tankefigur som kommer att spela en avgörande roll i Marx hela framtida författarskap. Vi kommer att möta den om och om igen – himmel

ställs mot jord, huvud mot fötter, det konkreta mot det abstrakta. Hegel är ännu på den rätta, jordnära sidan, ja det är han som tycks ha väckt den unge diktaren till en ny insikt. En gång kommer det att låta annorlunda.

Epigrammen liksom en del andra dikter i födelsedagspresenten till fadern antyder en mer realistisk stil hos Marx. Men romantikern är ännu inte satt ur spel. Samlingen avslutas med ett längre utkast till en »humoristisk roman«, »Scorpion und Felix«.

Vi vet inget om faderns reaktion. Som vi redan sett var han måttligt road av sonens diktning. Möjligen kunde den hjälpa pojken i en akademisk karriär. Men då måste den vara gedigen. Den romantiska utstyrseln var till ytterlighet främmande för upplysningsmannen Heinrich Marx.

Jenny von Westphalen

Det fanns en annan mottagare av Karl Marx poesi som uppskattade den desto mer. Hon hette Jenny von Westphalen och var en äldre syster till Edgar, Karl Marx klasskamrat och vän. Genom Edgar blev Karl som ett barn i huset hos familjen von Westphalen.

Ludwig von Westphalen, Jennys och Edgars far, var liksom Heinrich Marx jurist. Han var en stor man i Trier, högt uppsatt i den regionala regeringen med ansvar för bland annat fängelser, polisväsen, brandskydd och statistik. Men hans ekonomiska ställning blev trots en ansenlig lön aldrig så solid som Heinrich Marx’. Heinrich Marx och Ludwig von Westphalen kände varandra väl. Båda var medlemmar av Casinosällskapet och motståndare till Preussens maktanspråk. Båda var också försiktiga män.

Ludwig von Westphalen ska enligt vad Karl Marx långt senare berättade för sin dotter Eleanor ha varit den som väckte den unge Karls livslånga intresse för litteratur och i synnerhet för Shakespeare och Dante. Sannolikt förhöll det sig verkligen så. Heinrich Marx var som vi sett en jordnära typ, främmande för poesi. Det kan inte ha varit han och inte heller de snusförnuftiga lärarna vid Triers gymnasium som väckt den poetiska ådran hos Karl.

I det westphalenska hemmet fann Karl också sin stora kärlek, den fyra år äldre Jenny. Till en början var Jenny något tvekande inför Karls kärleksbetygelser – han var ännu en mycket ung man och hon avsevärt mognare. Men strax blev hon intagen av honom.

Deras kärlek blev aldrig utan komplikationer. Det fanns en klassskillnad mellan dem; hon var adlig, och han kom från en släkt av rabbiner. Han var därtill en lätt oregerlig ung man som ofta gjorde sig alltför glada dagar vid universitetet. Hennes betydligt äldre halvbror Ferdinand, som så småningom skulle göra karriär i den stora stilen och bli reaktionär inrikesminister i Preussen, var en ursinnig motståndare till förbindelsen. Omsider, när Karls åsikter svängt långt åt vänster, satte Ferdinand till och med polisspioner på sin svåger. Men Jennys och Karls relation hade sitt osvikliga stöd i hennes pappa, som ju redan tidigare upptäckt Karls sällsynta begåvning och charm.

I Karl Marx familj hälsades den uppblossande kärleken till en början med glädje och förundran. I ett brev som annars är till brädden fullt av upprördhet betonar Heinrich Marx att den unge mannen med sin härliga begåvning, sina föräldrar som älskar honom och en åtråvärd flicka som vill ha honom är en lyckans gullgosse. Karls syster Sophie var redan tidigare vän till Jenny och gläds omåttligt över relationen mellan henne och den avgudade brodern. »Dina systrar älskar dig över all måtta«, skriver hon till honom. Men också Jenny! Hon besöker oss ofta, berättar Sophie, och »hon fällde tårar av lycksalighet och smärta när hon fick dina dikter«.

Dikterna ifråga var en omfattande samling tillägnad »min dyra, evigt älskade Jenny v. Westphalen«. Titeln är inte anspråkslös: »Buch der Lieder«. Dess främsta inspirationskälla är uppenbarligen Heinrich Heines berömda diktbok från 1827 som även den heter *Buch der Lieder*. I jämförelse med detta sällsamma mästerverk kommer 18-åringens försök ohjälpligt till korta. Däremot är känslorna som Karl Marx uttrycker heta och hans romantiska låga stark och klar. Här klingar harpor, här öppnar sig landskap som kan påminna om Caspar David Friedrichs berömda målning »Der Wanderer über das Nebelmeer«. Klippor tornar upp sig, och under dem ligger dimman tjock. Men strax står vandraren utanför den älskades

fönster, och ett samtal à la Romeo och Julia utspelar sig. Unge Karl är en god rimmare och håller styvt på versmåtten. Till och med sonetter kan han skriva utan att darra på ett rim eller en stavelse.

I en dikt som kort och gott heter »An Jenny« betygar han sin oändliga kärlek men också en oro och smärta som är så stor att han kan längta efter förintelsen. Det är den stora förälskelsens vanliga våldsamma svängningar, oöverträffat gestaltade i Goethes *Egmont* med raderna »Himmelshoch jauchzend, zum Tode betrübt…« (Jublande i himmelens sky, till döden betryckt…).

Jenny blir nu det självklara centrum inte bara i Karl Marx diktning utan också i hans liv. Men relationen till föräldrarna och i synnerhet till fadern präglar på ett annat sätt hans tidiga liv.

Far och son

Brevväxlingen mellan Heinrich Marx och hans Karl rymmer så mycket mer än Heinrichs reaktioner på sonens poesi. I själva verket ger de en ganska fulltonig bild av åtminstone faderns förhållande till sonen. Från Karl finns det bara ett brev bevarat – ett brev som är desto längre och som vi strax ska återkomma till. Några andra brev från honom måste ha gått förlorade, eftersom fadern kommenterar dem. Men genomgående i korrespondensen är faderns klagomål över att sonen är en så ogin brevskrivare. »Du känner din mor och hennes ängslighet, och ändå denna gränslösa nonchalans!«, skriver Heinrich i det allra första brevet tre veckor efter sonens avresa. Karl måste ha svarat något uppbragt på detta, och fadern försöker lugna honom. Men förebråelserna för den bristande brevskrivarfliten återkommer gång på gång.

Ett ännu mer framträdande tema är pengar. Den unge Karl Marx är i faderns ögon slösaktig. Varför behöver han ständigt mer utan att säga vad han ska ha dem till? Fadern påminner honom om att Karl inte är enda barnet i familjen. Det nödvändiga måste räcka även för en student. Glöm inte att en advokats inkomster inte är obegränsade!

Sonen försöker precisera sina utgifter men redogörelsen gör fadern uppbragt. Räkningen är utan all ordning, skriver han. Även av en lärd man måste man kräva ordentlighet, för att inte tala om en advokat.

Heinrich Marx kommer snart fram till att studentlivet i Bonn är alltför behagligt för den unge Karl. Bättre att studierna förläggs till Preussens huvudstad, militärernas och ämbetsmännens Berlin. Där ska det bli ordning på pojken. Heinrich skriver en fullmakt att han inte bara tillåter utan också aktivt önskar att sonen ska byta studieort.

Så blir det. Den ännu bara 18-årige Karl Marx förflyttar sina studier till Berlin. Universitetet där har just inlett en ny era i den högre undervisningens historia genom att göra forskningen till en obligatorisk del av en universitetslärares arbete. Därmed knyts undervisning och forskning samman i ett storartat men svårrealiserat bildningsprogram. Men Karl Marx blir inte heller nu den exemplariske brödstudent som hans far hoppats. Han ger sig filosofin i våld och är strax förlorad för varje advokatkarriär.

Hans ekonomiska slösaktighet avtar inte, tvärtom. Karl fortsätter att öda bort orimliga mängder pengar. Under sitt första år i Berlin har han gjort av med nästan 700 daler, påpekar fadern. Det är en enorm summa med tanke på att de rikaste unga män i samma benägenhet får nöja sig med 500. Hans far hinner inte ens dra in så mycket pengar som sonen konsumerar.

I faderns brev finns genomgående en oro för att sonen inte ska veta att sätta gränser i sitt liv. Det gäller inte bara pengar utan också livsstil. Särskilt i början av korrespondensen finns det många ängsliga förmaningar om att Karl inte ska glömma att motionera och därtill vara avhållsam. Modern, som ofta skriver små tillägg till faderns brev, går mer in i detalj, lika ömt som beskäftigt. Ordning och renlighet är inte bisaker, inskärper hon. Skura med såpa och borste! Var försiktig med vin och kaffe men också med peppar. Lägg dig inte för sent och stig upp tidigt, förkyl dig inte och dansa inte. Med tillägget: »Du är den älskvärdaste och bäste.«

Fadern oroar sig också för att sonen i sina studier vill gapa över för mycket. I Bonn har han anmält sig till alltför många kollegier. Han splittrar sig, klagar fadern med tillägget: »Vetandets område är omätligt och tiden kort.« Det gäller att begränsa sig.

Men det blir bara värre i Berlin.

Kulmen är det långa brev till fadern som Karl Marx skriver i november 1837. Det har föregåtts av en brevväxling där bara föräldrarnas brev finns kvar. I det första vädjar Heinrich Marx till sonens »bättre jag«, till hans kärlek och ömsinthet och till hans förmåga att övervinna sina stormiga egenheter och sin sjukliga känslighet. Här finns alltså en kort karakteristik av den unge Karl Marx sådan som fadern ser honom: å ena sidan kärleksfull och godhjärtad, å andra sidan överkänslig och obalanserad. Hans hopp står till det bättre jaget. Har inte Karl själv sagt att han är lyckans skötebarn? Borde han åtminstone inte tänka på den flicka som offrar sin lysande ställning och sina härliga framtidsutsikter för att följa honom in i en »gråare framtid«?

Det långa svarsbrevet från Karl spär bara på föräldraoron. För sitt inre frammanar Heinrich bilden av sonen klädd i morgonrock i oljelampans dystra sken, okammad, ruvande över världsgåtorna och utan hänsyn till vare sig anständighet eller den stackars faderns bekymmer.

Sonen kan inte ens skriva ordentliga brev hem, klagar Heinrich Marx. När han väl kastar ner något på ett papper blir resultatet ett fragment som först och sist vittnar om obeslutsamhet och splittring. Heinrich talar om *Zerrissenheit*, inre söndertrasning, och bekänner i samma ögonblick hur illa han tycker om detta »moderna ord« som alla »ynkryggar döljer sig bakom«. Och nu sällar sig Karl till en så föraktlig skara!

Fadern, upplysningsmannen, utbrister full av indignation: »Har inte naturen utrustat dig på ett härligt sätt? Har inte dina föräldrar ägnat dig en slösande kärlek? Har du inte hittills kunnat tillfredsställa alla dina rimliga önskningar? Och har du inte på det obegripligaste sätt vunnit en flickas hjärta som tusenden avundas dig?«

Men inför de första svårigheter som möter på vägen grips denne lyckans gullgosse av *Zerrissenheit*. »Är det styrka? Är det manlig karaktär?«

Till råga på allt slösar Karl bort pengar.

Detta må förefalla dig prosaiskt, skriver fadern sarkastiskt. En man som var och varannan vecka finner på ett nytt filosofiskt system kan inte ägna småttigheter som pengar någon uppmärksamhet.

Sådan är tonen i breven som nu följer i rätt rask följd. Men i det sista brevet till sonen blir orden mildare. Av trötthet orkar jag inte mer utan lägger ner vapnen, säger Heinrich Marx. Slösaktigheten har han dock fortfarande svårt att fördra, tillägger han.

Det hör till saken att Heinrich Marx under sonens Berlinår är sjuk och snabbt blir sämre. Även han håller på att duka under för familjens gissel, tuberkulosen. Han är mestadels på kurort med sin fru Henriette. Hostan blir allt svårare och även tröttheten.

Det framgår av korrespondensen att Heinrich Marx hade höga tankar om sin sons begåvning. Indirekt kan man också förstå att sonen gärna uttryckte sina positiva känslor för fadern. Heinrich Marx är ofta lätt avvärjande inför de känslosamma ord som Karl tydligen riktat till honom i sina nu förkomna brev.

Relationen mellan de båda är givetvis i grunden ojämlik. Karl är ekonomiskt helt beroende av sin far. I sina brev måste han motivera alla de pengar som han anser sig behöva för sitt studentliv. Han är därför mån om att inte bara betona hur flitigt han studerar utan också att understryka sin tillgivenhet.

I grunden är far och son mycket olika. Heinrich Marx är en försiktig man. Livet har lärt honom att navigera varsamt. När Preussen tog makten över Trier fick han svårt att förverkliga sina yrkesplaner som advokat. Han tvingades avsvärja sig sin tro. Även sedan han blivit både lutheran och framgångsrik i sitt yrke, visste han att han var sårbar. Antisemitismen hade blommat upp i och med den tyska nationalismen under Napoleonkrigen och den gjorde inte halt inför en luthersk trosbekännelse. Han svek inte sina ideal, men han undvek att demonstrativt utmana överheten.

Han råder ständigt sonen att skaffa sig ett yrke, helst advokat. En akademisk karriär kan också vara möjlig, men det kräver beskyddare.

Karl Marx är allt annat än försiktig. Han tvekar inte om sin förmåga att klara sig i världen. Ja, mer än det, han är säker på att han ska uträtta något stort. Han drar sig inte för att utmana auktoriteter och trotsa konventioner. Han tror sig om att kunna sluka väldiga mängder kunskap, anmäler sig till en lång rad kurser och kastar sig mellan olika verksamheter.

Och han slösar bort pengar.

Ingenstans framträder bilden av den mycket unge Karl Marx så tydligt som i hans enda bevarade brev till fadern.

Brevet till fadern

Det var den 10 november 1837 som Marx påbörjade sitt brev. Men han blev inte klar med det förrän strax före klockan fyra på morgonen den 11. Därmed bjöd han fadern på bilden av den okammade ynglingen i morgonrock, glåmig och grubblande i flackande ljussken och med den mörka Berlinnatten utanför.

Det är ett långt brev och knappast ett fragment som Heinrich Marx påstår. Men nog vittnar det om *Zerrissenheit*, inre slitningar, ett rastlöst jagande mellan olika intresseområden och studiefält, ändlösa brottningar med filosofins stora frågor och därtill en smäktande längtan efter den utvalda, den vackra baronessan hemma i Trier, Jenny von Westphalen.

I tryck täcker brevet åtta stora sidor. Stilen är högstämd och ödesmättad. Karl står inför ett nytt skede i sitt liv, en ny tid bryter in, och för den enskilde liksom i världshistorien gäller det då att skärskåda både nuet och det som varit. För individen är det lätt att bli lyrisk, »ty varje metamorfos är dels svanesång, dels ouvertyr till en stor ny dikt som strävar efter att finna en form i ännu skimrande, glänsande färger«. Stora ord – men Karl Marx behärskar denna den högstämda skönprosan till fulländning, och hans meningar är starka, välformade och retoriskt effektiva.

I brevet sammanfattar han det Berlinår som gått. Först präglades det av längtan efter Jenny och flykten från vardagen in i lyriken. Men denna lyrik blev »liksom situationen och hela min hittillsvarande utveckling […] rent idealistisk«. Kort sagt, verkligheten bleknade bort och med den naturen, och kvar blev rena luftslott. Men känslorna var varma, och det kan man förvisso se i de tre dikthäften som han sänt till sin älskade.

Ändå måste lyriken förbli bisyssla, det är juridik han ska ägna sig åt, tillfogar han snabbt. Han har skrivit omfattande excerpter av juridisk litteratur där han också sökt utveckla rättsfilosofiska principer. Då

uppdagades med full kraft den motsättning mellan det som är och det som bör vara som är så typisk för idealismen. Han hamnade i innehållstomma former och ett material utan ordning. Det blev nödvändigt för honom att helt ägna sig åt filosofin, och han skapade i all hast ett helt filosofiskt system som också det visade sig ohållbart.

Men verksamhetslusten hade inte mättats därmed; allt tycks han ha hunnit med. Han läste och gjorde noggranna anteckningar om verk i konsthistoria och historia, han översatte Tacitus och Ovidius från latin, och han skaffade sig läroböcker i engelsk och italiensk grammatik, dock utan att komma någon vart. Men efter så mycken lärd möda måste han åter en tid helt ägna sig åt litterärt skapande. Resultatet blev bland annat ett utkast till den fantastiska versroman *Scorpion och Felix*, som vi redan stött på.

Fragmentet finns kvar, och det går helt i E.T.A. Hoffmanns stil. Det vilar en lätt absurd Hoffmannstämning inte bara över berättelsen utan också över brevet som tecknar bilden av en ung man som kastas mellan sina många intressen och som tycks redo offra trygghet och borgerlig framtid för att slå sig fram till en slutgiltig insikt, oavsett vilken.

Hoffmann hade levt i Berlin under slutet av sitt relativt korta liv. Men det är inte honom som den unge mannen till sist väljer till ledstjärna utan en annan stor ande som också framlevt sina sista och mest framgångsrika år i Berlin: filosofen Hegel. Efter att ha svävat runt i idéernas värld i Kants och Fichtes sällskap har Karl Marx kommit fram till att idén måste sökas »i verkligheten själv«. »Om gudarna tidigare bott ovanför jorden, så har de nu blivit själva medelpunkten där.« Det är tankar som vi känner igen från dikten om samme Hegel som han tillägnat sin far. Men tidigare, berättar han nu, har han stötts bort av »den hegelska filosofin och dess groteska klippmelodi«. Nu finner han sin väg till den, låt vara efter ytterligare utvikningar till diverse juridisk och filosofisk litteratur som han ömsom excerperar, ömsom översätter och ömsom gör till utgångspunkt för en dialog i Platons stil. Mångsyssleriet gör honom till sist sjuk och han måste söka frisk luft på landet utanför Berlin. Sjukdomen blir hans räddning, eftersom han då hinner sätta sig in i de olika delarna av Hegels filosofi och dessutom personligen lär känna »de flesta av hans elever«. Därmed kommer

han in i en »Doktorklubb« för vars medlemmar Hegels filosofi är den gemensamma nämnaren.

Det är inför detta fyrverkeri av tankar och impulser som fadern blir alldeles förskräckt. Det är en reaktion som ter sig tämligen naturlig med tanke på att Heinrich Marx högsta önskan är att sonen ska välja en utbildning som leder till yrke och säkra inkomster.

Men Karl Marx har valt sin egen väg. Eller är det ens en väg och inte en mer eller mindre obanad terräng?

Unghegelianerna

Den »Doktorklubb« som Marx talar om var ingen formell förening utan en lös sammanslutning av unga män som strålade samman för att under fria och gemytliga former diskutera samtidens stora filosofiska frågor. Beteckningen »Doktorklubb« är Marx egen och finns veterligen inte belagd någon annanstans. Marx var ännu inte doktor, men de övriga medlemmar som han nämner hade sina avhandlingar bakom sig. Äldst bland dem och den ledande var Bruno Bauer. Han var nio år äldre än Marx och redan ett gott stycke in i en akademisk karriär.

Hegels tänkande var den magnet som höll doktorklubben samman. Marx och hans vänner tolkade Hegel i radikal riktning. Hegel är den oavlåtliga utvecklingens filosof, betonade de. Varje historiskt stadium måste skapa sin egen motsats.

En arg motståndare till detta radikala tänkande talade om »Hegelinge«, Hegelyngel. Men den beteckningen bet sig inte fast utan det gängse namnet blev snart »unghegelian«. Namnet började användas år 1838 och det kodifierades i en inflytelserik skrift av Bruno Bauer, *Die Posaune des jüngsten Gerichts über Hegel den Atheisten und Antichristen* (Domsbasunen över Hegel ateisten och Antikrist), 1841. Sådana unghegelianer fanns det inte bara i Berlin utan också på många andra platser runt om i tyska stater och snart också på andra håll. Lite senare fick de ett alternativt namn: Die Hegelsche Linke, den hegelska vänstern.

I Berlin träffades dessa unga vänstermänniskor på olika ölställen i universitetskvarteren vid Friedrichs- och Dorotheenstrasse. Där fördes animerade samtal, och där upptogs Karl Marx – ännu bara student – som en fullvärdig medlem, ja som en central figur. Bruno Bauer såg snart i honom sin närmaste medarbetare.

Det var religionen som stod i centrum för intresset. Bibelkritiken hade blivit en viktig specialitet i 1830-talets Tyskland, och den gjorde inte halt ens vid det heligaste. David Friedrich Strauss, som lärt sig mycket av Hegel men som tidigt lämnat Berlin för Tübingen, gav redan vid mitten av 1830-talet ut sin *Das Leben Jesu* (Jesu liv), en bok som vann stora publika framgångar. Bruno Bauer var själv teolog och gick vidare på samma väg. Bibeln sågs i första hand som ett historiskt dokument och inte som en helig skrift, och den skulle nagelfaras därefter. Senare skulle Bauer gå så långt att han förnekade att Jesus över huvud existerat.

Men steget från religion till politik var inte långt i Preussen. Lutherdomen var statsreligion. Kyrkan var en politisk maktfaktor. Kritik av kristendomens grunder uppfattades lätt som kritik av staten själv.

William J. Brazill, som skrivit en av monografierna om unghegelianerna, begår därför ett misstag när han räknar bort Marx ur grupperingen med motiveringen att religionskritiken inte stod i centrum för hans intresse. Politiken var i högsta grad en angelägenhet för unghegelianerna, och Marx spelade en viktig om än kortvarig roll bland dem.

Även Marx blivande vän Friedrich Engels kom under en tid att göra sig bekant med gruppen i Berlin. Engels gjorde sin militärtjänst i staden och passade då på att delta i dess intellektuella liv. Han träffade inte Marx – Marx var redan på annat håll – men han umgicks med flera av de andra unghegelianerna. Engels, som var en ganska skicklig tecknare, har återgett en livlig scen från november 1842. Berlingruppen hade då utökats med flera nya viktiga medlemmar och även med en tillfällig besökare vid namn Arnold Ruge. Ruge, som annars vid den tiden höll till i Halle eller Dresden, står i ena hörnet av teckningen, upprört gestikulerande. En dispyt utspelas uppenbarligen mellan honom och Bruno Bauer som även han fäktar med armarna. Max Stirner, som några år senare skulle ge ut *Der Einzige und sein*

Eigentum (Den enskilde och hans egendom), 1844, tycks också inbegripen i det hetsiga samtalet. De andra närvarande ter sig mer måttligt intresserade. Några tidningar ligger på golvet liksom en kullvräkt stol. På ett bord står en mängd glas, och i övre vänstra hörnet har Engels ritat en ekorre. Ekorren symboliserar den preussiska censuren som innebär en ständig plåga för unghegelianerna. Den minister i Preussen, som vakar över bland annat religionens helgd och det tryckta ordets gränser, heter nämligen Eichhorn, ekorren.

Engels hade redan när han ritade sin teckning publicerat några artiklar och även några små broschyrer antingen anonymt eller under pseudonymen Friedrich Ostwald. Av ett brev som han skriver till Arnold Ruge några månader före teckningen framgår det att han var välkommen att skriva mer; han har redan en lätt och flödande penna. Men nu tvekar han. Han är ännu ung, skriver han, han behöver studera mer, och han är ingen filosof av facket.

Som hans teckning visar fortsatte han likväl att umgås i kretsen av unghegelianer. Berlingruppen hade vid den tiden börjat uppträda under ett gemensamt namn som »Die Freien«, De fria. Det var inte en beteckning som vare sig Marx eller Engels ville veta av. Tvärtom blev »De fria« snart föremål för deras spott och spe.

Det viktigaste som Engels dittills hade skrivit var en artikelserie och några små skrifter om Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, en gång en härold för nya tankar i Tyskland men nu en äldre, konservativ filosof av tydligt teistisk, kristen färgning.

Schelling hade kallats till Berlin med uppgiften att utrota »den hegelska panteismens draksådd«. Preussen hade fått en ny kung, Friedrich Wilhelm IV, och med honom också en delvis ny ideologi. Många hade hoppats på en vändning i frihetlig riktning. Det blev tvärtom. Kungen var romantiker och djupt kristet konservativ, och hans närmaste rådgivare var av samma slag. Hegel och hans många lärjungar, spridda från höger till vänster, var en styggelse för människor med en sådan världsbild. Gud var enligt Hegel anden som var både drivkraften i och målet för alltings utveckling. Många hade redan tidigare sett panteism – läran att Gud finns i allt – i denna

filosofi. Nu talade de styrande i Preussen om samma sak, och till skillnad från Hegels tidigare vedersakare kunde de sätta makt bakom sina ord. Beslutet att kalla Schelling till Berlin var en av åtgärderna, låt vara inte den kraftfullaste men den i särklass mest spektakulära.

Den 15 november 1841 började Schelling hålla sina föreläsningar. Intresset var på kokpunkten. Ungefär fyrahundra åhörare var där och många av dem finns i historieböckerna. Vi kan bortse från stadens ledande koryféer, generaler och andra myndighetspersoner vars närvaro mer markerade kungamaktens bevågenhet än ett glödande filosofiskt intresse. Men även den åldrade Alexander von Humboldt, upptäcktsresanden och naturforskaren, var där, liksom historikern Leopold von Ranke och rättshistorikern Friedrich Carl von Savigny. Var det intresse som drev dem, eller artighet gentemot en kollega?

Bland de yngre – och de var de flesta – var vurmen för tankarnas fria spel desto större. Många väntade sig något extraordinärt. Michail Bakunin, den blivande revolutionären som vid den tiden var rätt väl inlemmad i gruppen av unghegelianer i Berlin, var där, Friedrich Engels likaså. Arnold Ruge hade rest upp från Halle till begivenheten (i ett brev beskrev han spänningen inför Schellings framträdande som »unglaublich«, otrolig). Jacob Burckhardt, som långt senare skulle bilda epok med sin bok om renässanskulturen i Italien, satt bland åhörarna. Det gjorde också en ung dansk, Søren Aabye Kierkegaard, ännu okänd för världen.

Det var egentligen bara Karl Marx som saknades.

Schelling började sin föreläsning med att betona »ögonblickets betydelse«. Underförstått: han ämnade bilda epok än en gång, så som han gjort i ungdomen.

I samma stund utbröt förvirring i salen. Dörrarna slogs upp och nya lyssnare strömmade in. Ingen ville gå miste om detta sällsamma tillfälle.

Men fortsättningen blev tamare än väntat. Schelling talade om sina stora föregångare Kant och Fichte. Hegel nämnde han inte, och anledningen var inte bara att han enligt sitt uppdrag skulle utrota den panteistiska draksådd som Hegel sått. Av hans fortsättning framgick att han såg Hegel som en

efterföljare som i sitt tänkande visserligen råkat in i diverse återvändsgränder men som i sina bästa stunder ekade Schellings idéer.

»Philosophie der Offenbarung«, uppenbarelsens filosofi, hade Schelling döpt sin föreläsningsserie till, och i den rubriken fångas hela det filosofiska system som han arbetat med i årtionden utan att någonsin komma till punkt. I den första föreläsningen utgår han från distinktionen mellan väsen och existens. Genom förnuftet känner vi ett föremåls väsen, alltså det som gör en stol till stol eller en människa till människa. Men existensen är en fråga för erfarenheten. Det är bara med våra sinnen som vi kan konstatera att ett visst objekt finns eller inte.

Den filosofi som utgår från väsendet kallar Schelling negativ. Han hade själv en gång bedrivit den, liksom Hegel. Men nu ville han gå den motsatta vägen och börja med erfarenheten, kort sagt med det som existerar.

Åtminstone en av åhörarna, Kierkegaard, blev djupt tagen av denna första föreläsning. Det var som om Schelling föregrep hans egen utveckling mot ett tänkande där människans nakna existens är filosofins första och viktigaste fråga.

Men med de följande föreläsningarna gjorde Schelling honom besviken. Den positiva filosofin sökte existensen i mytologin. Det var inte där Kierkegaard ville vistas. I sin dagbok skrev han strax förklenande saker om mannen i katedern.

Andra ställde sig fientliga redan till utgångspunkten och inte enbart därför att de fortfarande stod på Hegels sida. För dem var Schelling framför allt ett redskap för den repression som den nye kungen utövade.

Det var i den andan som Friedrich Engels tog till orda. Först gjorde han det i några artiklar i *Telegraph für Deutschland* i december 1841 och därefter i två små häften som kom ut året därpå, *Schelling und die Offenbarung* (Schelling och uppenbarelsen) och *Schelling, der Philosoph in Christo* (Schelling, filosof i Kristus). Båda publicerades pseudonymt.

Engels tar Hegel eller kanske snarare den hegelska skolan i försvar mot Schellings attacker. Han framhåller hur orimligt det är att Schelling å ena sidan beskriver Hegel som sin egen epigon och å andra sidan hävdar att dennes filosofi är vilseledande och har samhällsvådliga konsekvenser. Men

Engels tar också upp Schellings nya positiva filosofi och dess anspråk på att innebära ett säkert försvar för kristendomen. Engels har vuxit upp i ett strängt pietistiskt hem och är väl bevandrad i Bibeln liksom i de olika finterna till dess försvar. Samtidigt ser han sig själv som en radikal fullföljare av det hegelska projektet. Han är mån om att betona vilken kraft hegelianismen blivit efter sin mästares död.

Om man ser till den effekt som makthavarna i Berlin hoppats på blev Schellings föreläsningar ett fiasko. Först eftervärlden har börjat intressera sig för dem, och numera räknas den postuma utgåvan av hans *Philosophie der Offenbarung* till klassikerna. Men en sådan utveckling låg inte i den dåvarande berlinska maktapparatens intresse. I sin strävan att förinta den spirande draksådden hade den å andra sidan också andra och tyngre redskap till hands än filosofiska föreläsningar. Opinionerna visade sig omöjliga att styra men med de institutioner som låg direkt i statens hand gick det bättre.

Hegel var statsfilosof. Så heter det ofta, men uttrycket kan missuppfattas. Han var redan död när den strikt konservativa tolkningen av hans politiska tänkande fick en kortvarig officiell status under några år på 1830-talet. Men den tolkningen var aldrig allenarådande, och Hegel skulle sannolikt inte själv varit nöjd med den politik som åberopade sig på hans tänkande. På 1820-talet fick han vara med om att flera av hans bästa elever förföljdes och även häktades i jakten på statens fiender. Försiktig som alltid engagerade han sig likväl för deras sak.

Om han själv inte var statsfilosof så hade staten en central plats i hans tänkande. Han skilde mellan olika stånd (stånd och inte klasser) i samhället. En särställning intog »der Mittelstand«, medelståndet eller det allmänna ståndet. Bestämningen »medel-« kunde syfta på att ståndet befann sig i mitten av samhällshierarkin, ovanför näringsståndet och under adeln. Men den avgörande innebörden var en annan: medelståndet skulle i kraft av sin bildning och sin rättskänsla utgöra förmedlaren mellan olika intressen, väga dem mot varandra och ovanför de stridandes vilja föra förnuftets talan. Till medelståndet räknade Hegel inte bara de rena statstjänarna utan också och i högsta grad universitetslärarna. Det var i själva verket professorerna som

utvecklade och förmedlade de kunskaper som var avgörande för statens utveckling.

Hegel tillmätte därmed sig och sina kolleger en nyckelroll i samhället. I sin betoning av medelståndets avgörande betydelse ingick han i en viktig tradition som på allvar hade utvecklats främst i Preussen efter de katastrofala nederlagen mot Napoleon. Alla krafter måste då samlas. De styrande kom fram till att revolutionen var en ständigt hotande fara men att en återgång till det gamla inte heller var möjlig. Preussen kunde inte mäta sig med Frankrike i militär styrka och inte med England i ekonomisk vitalitet. Det som återstod var bildningens och den försiktiga förändringens väg. I denna process måste ämbetsmännen och universitetsfolket gå i täten. Det var i den andan som Wilhelm von Humboldt utvecklade sina idéer om ett reformerat skolsystem och en helt ny sorts universitet i Berlin. Det var också så som de ledande politikerna Karl vom Stein zum Altenstein och Karl August Fürst von Hardenberg resonerade.

I denna miljö föddes den moderna reformismen. Dess första bärare var statstjänstemän och professorer. Hegel blev en av de senare, när han 1816 kallades till Berlin. Hans lärjungar, konservativa eller radikala, följde hans väg så långt det var möjligt.

Vägen var redan från början törnbeströdd. Preussen anslöt sig efter Napoleons fall till Den heliga alliansen med det reaktionära Ryssland i spetsen. Radikala krafter, inte minst studenter, krävde en modern författning. En student, Karl Sand, grep till våld och mördade författaren August von Kotzebue som avslöjats som rysk spion. Reaktionen blev våldsam, med skärpt censur och andra amputerade friheter.

Hegel navigerade varsamt i dessa oroliga vatten. Som professor åtnjöt han viss frihet att uttala sin oförytterliga mening i katedern. Men så snart han skulle publicera något var han underkastad censuren som alla andra. Den sammanfattning som han gör av sina politisk-filosofiska idéer i *Grundlinien der Philosophie des Rechts* från 1821 är ett under av ängslig diplomati och avviker däri från de föreläsningar som han samtidigt höll i samma ämne. »Det som är förnuftigt är verkligt, och det som är verkligt är förnuftigt«, heter det i förordet. Det kan tolkas som en obetingad hyllning

till det bestående: allt är redan ordnat på bästa tänkbara sätt. Heinrich Heine, som tillhörde Hegels entusiastiska studenter kring 1820, hävdade att Hegel i sina föreläsningar sagt att det verkliga *blir* förnuftigt och alltså målet för en framstegsprocess. Först under sen tid har det visat sig att Heine hade rätt. En lång rad anteckningar som studenter gjort när de följt Hegels föreläsningar har blivit utgivna och pekar i Heines riktning.

Trots reaktionens härjningar övergav Hegel inte sin försiktiga reformism. I det avseendet var de flesta av hans efterföljare honom trogna åtminstone så länge de kunde hysa förhoppningar om att kunna verka inom universitetssystemet. Unghegelianerna är ett gott exempel på detta. De ville från sina lärostolar och genom sina skrifter utveckla Preussen och andra tyska stater i radikal riktning.

Arnold Ruge och Bruno Bauer, som båda under en avgörande tid stod Karl Marx nära, tillhörde dem som länge hoppades på att få göra en insats inom »ämbetsmannaintelligensen« (*die beamtete Intelligenz*). Ruge tog 1840 avstånd från revolutionära förändringar som han förknippade med romantiken, och han påpekade att teorin och vetenskapen erbjöd ett mindre blodigt slagfält. Det var där som kampen kunde föras med någon utsikt till framgång, och framgångens väg var reformernas.

Samma slags förhoppningar hyste andra unghegelianer. Bruno Bauer, ledarfiguren bland dem, tycktes på god väg mot en professur vid teologiska fakulteten i Bonn. Det var kulturministern själv, Karl vom Stein zum Altenstein, som banade honom väg dit, och Bauer såg sin lycka gjord. Och inte bara hans! Vid ett universitet där hans egen inställning, så naturlig i Berlin, var fullständigt unik ville han snarast möjligt se sin unge lovande vän och åsiktsfrände Karl Marx som sin kollega. Och Marx var inte alls ovillig, tvärtom.

Man får en levande bild av förloppet genom den ström av brev som Bruno Bauer skrev till Marx. Marx var en trögare brevskrivare; Bauer klagade över uteblivna svar precis som Marx far hade gjort tidigare. Något har Marx dock uppenbarligen skrivit, det framgår av Bauers korrespondens. Men breven finns inte kvar.

Genom Bauer får vi däremot livfulla interiörer från universitetet i Bonn. Han finner det övermåttan uselt. Kollegerna är inskränkta och deras fördomar gentemot hegelianismen monumentala. Han skrämmer vettet ur dem genom att annonsera en förläsningsserie om »Jesu liv och kritik av det fjärde evangeliet«. Vilka avgrunder öppnar sig inte i deras ögon under ordet »kritik«!

Bauer uppmanar också enträget Marx att göra sig kvitt »den lumpna examen« och äntligen bli doktor. Men det gäller att vara försiktig i doktorsavhandlingen. Varje obetänksamhet kan läggas författaren till last. Du måste också tänka på din blivande brud, manar Bauer. Om du genom något utfall går miste om karriären förmörkar du också hennes framtid. Men, tillägger han tröstande, den som väl erövrat en lärostol kan säga vad han vill. Den lagstadgade lärofriheten skyddar honom.

Försiktighet är inte Karl Marx främsta dygd. När han väl presenterar sin avhandling passar han på att göra några praktfulla och djupt otaktiska utfall. Hans äldre vän är chockerad. Men än en liten tid tycks det finnas hopp om en framtid i universitetets hägn. Bauer dröjer ännu kvar i Bonn. Det finns bara ett problem: den slutliga utnämningen dröjer. Men snart kommer den väl? Och med avhandlingen bakom sig kan Marx ansluta sig till honom.

Det finns skäl att stanna ett ögonblick inför denna avhandling. Den avgör inte Marx livsöde. Men den säger något viktigt om både hans bildningsväg och hans ideal vid den tid han skrev den.

Doktorsavhandlingen

Marx fullbordade sin avhandling raskt och oförväget. Han började sitt arbete på sommaren 1840 och var klar i mars året därpå. Det var i Jena han skulle erövra sin grad. Den viktigaste anledningen var att universitetet där låg utom räckvidd för den preussiska makten. Det stod under beskydd av några små hertigdömen i Thüringen med Sachsen-Weimar i spetsen. Ett annat skäl kan ha varit att lärarna i Jena vid den tiden ansågs vara ganska släpphänta. De gjorde inga svårigheter för dem som ville komma snabbt fram; och Marx hade – trodde han ännu – bråttom till Bonn.

Bara några årtionden tidigare hade Jena varit centrum för en storartad intellektuell utveckling. Goethe hade från sin upphöjda position i grannstaden Weimar hållit sin hand över universitetet och sett till att inte bara hans diktarkollega Schiller fått en professur utan också att filosoferna Fichte och Schelling kunnat verka där under några år och samla väldiga lyssnarskaror nedanför sina katedrar. De och andra unga intellektuella hjältar hade på några få år gjort Jena till Tysklands mest eftertraktade universitetsstad.

Men i och med Napoleonkrigen sjönk Jena tillbaka till sin tidigare obemärkthet med medelmåttiga lärare och studenter vars främsta intressen tycktes vara öl och upptåg. Den ledande filosofen hette Karl Friedrich Bachmann, och han tillhörde knappast de större ljusen. Han hade däremot befunnit sig i de stora ljusens omedelbara närhet, suttit vid Schellings och Hegels fötter och odlat sina mineralogiska intressen i sällskap med Goethe. Han förblev Jena trogen och fick en ordinarie professur där redan 1813. Hegel var hans främste mästare men längre fram i livet började han avlägsna sig från densamme. Till sist gick han till frontalangrepp mot Hegels sätt att identifiera tänkande och vara, idé och verklighet, och det gjorde han år 1833 med en skrift som hade titeln *Ueber Hegel's System und die nochmalige Umgestaltung der Philosophie* (Om Hegels system och den återstående omgestaltningen av filosofin). Den blev hans mest uppmärksammade arbete och föremål för åtskilliga motangrepp från hegelianernas sida.

Det var till denne man som Marx vände sig i ett brev den 6 april 1841. Brevet utrustades med de då sedvanliga artighetsfraserna av typen »högvälborne herr«, men annars är det minst sagt rakt på sak. Marx bilägger en formell skrivelse till fakulteten avfattad på latin, sitt avhandlingsmanus, sitt CV, tidigare examensbetyg och den obligatoriska avgiften och önskar att i den händelse avhandlingen kan godtas ärendet ska skyndas på så att han kan få sitt examensbevis. Han kan nämligen bara dröja kvar på sin adress i Berlin – Schützenstrasse 68 – under ytterligare några veckor, och det är viktigt för honom att få sin doktorsvärdighet före avresan.

Bachmann blir varken förskräckt eller förargad över den unge mannens resoluta tonfall. Bara en vecka efter att brevet lämnat Berlin var han redo att avge sitt utlåtande till den filosofiska fakulteten i Jena. Han kallar Marx »en mycket värdig kandidat« och säger att avhandlingen vittnar om »lika mycket intelligens (*Geist*) och skarpsinne som beläsenhet«. Ett enda litet misstag har kandidaten gjort sig skyldig till, nämligen att i den latinska anhållan till fakulteten tala om magistergrad. Detta bör han göras uppmärksam på, det är doktor han ska bli och det även på latin.

Bachmann tillägger att Marx skickat in för mycket pengar för examensbeviset. Det överskjutande beloppet kommer att återsändas.

Så enkelt gick det alltså till när Marx blev filosofie doktor. Han behövde inte inställa sig i Jena och än mindre försvara sin avhandling gentemot några opponenter. Han var i alla fall med på sin promotion. Han blev »Dr. Marx«. Nu väntade nya äventyr.

Den avhandling som Bachmann så snabbt godkände har ett måttligt omfång men måste ändå ha utgjort ett rejält konvolut på sin väg med postdiligens mot Jena. En del av den har gått förlorad, men återstoden upptar ändå 70 stora trycksidor i *Marx Engels Gesamtausgabe*, varav lejonparten består av noter med långa citat på framför allt grekiska men också latin och franska. Titeln är imponerande: *Über die Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie* (Om skillnaden mellan den demokritiska och epikureiska naturfilosofin).

Ämnet för avhandlingen är den antika atomteorin. Epikuros övertog Demokritos tanke att världen består av mycket små atomer som rör sig i tomrum. I dagens historieböcker är det en självklarhet att Epikuros avvek från mästaren genom att hävda att atomernas rörelser är slumpmässiga. Skillnaden var inte uppmärksammad år 1841. Ännu Leibniz likställde helt sonika natursynen hos Demokritos och Epikuros, påpekar Marx. Hegel, »denne enorme (*riesenhafte*) tänkare«, har visserligen i princip sett skillnaden men inte haft tid och utrymme nog att utreda den. Det är med sin avhandling som Marx helt vill klargöra vari det nya i Epikuros lära bestod.

Sannolikt blir Marx därmed den förste att klart utreda skillnaden mellan de båda filosoferna. Det är en forskningsbravad som dock gick samtiden helt förbi.

Men arbetet ser han som enbart en del av ett större projekt där epikurism, stoicism och skepticism ska föras samman. Det skulle i stort sett innebära en genomlysning av den grekiska (och romerska) filosofin efter Platon och Aristoteles.

Det finns en avsikt med denna deklaration. För att få en fast position i den tyska universitetsvärlden räcker det inte med en doktorsgrad. Det krävs också en betydligt större och mer krävande habilitationsavhandling. Ämnet för den studie som Marx annonserar skulle här passa utmärkt. Kort sagt, han deklarerar att han tänker sig en framtid vid något universitet.

Men åter till doktorsavhandlingen. Marx nöjer sig där inte med att utreda Demokritos och Epikuros olika uppfattningar om slump och nödvändighet. Han påpekar också att de båda har helt olika strategier för att komma till kunskap. Demokritos säger att han genomvandrat större delen av världen. Överallt har han sökt kunskap, och han har lärt sig av både egyptier, perser och indier. Epikuros, däremot, kallar sig autodidakt. Demokritos, som ser sinnevärlden som idel sken och villa, söker positiv kunskap om den. Epikuros ser sinnevärlden som verklig men föraktar empirin.

Upplysningarna skulle kunna förleda läsaren att tro att Marx nu skulle ställa sig på Demokritos sida. Men icke. Demokritos betraktar naturen enbart från den materiella sidan, medan Epikuros ser sambandet mellan materiellt och andligt, säger Marx. Enligt Epikuros negerar två kroppar som stöter bort varandra därmed också sin relation till varandra. Förhållandet mellan dem är inte enbart reellt utan också ideellt.

Tankegången kan idag te sig svår att följa, men den blir begriplig mot bakgrund av dåtidens filosofiska terminologi. Hegel hade, liksom före honom Schelling, hävdat andens och intellektets primat på materiens bekostnad. Det materiella kan förklaras ur det andliga och inte tvärtom (som materialisterna, till exempel Demokritos, vanligen hade hävdat). Även naturen genomströmmas av något andligt, låt vara på en lägre nivå än det rent mänskliga. Enkla naturförlopp blir begripliga i termer av det andliga.

Attraktionen är en primitiv motsvarighet till den dragning till varandra som människor kan känna och repulsionen motsatsen.

Det materiella har med andra ord en andlig sida, det andliga en materiell. Marx framträder här som en god hegelian som söker smälta samman idealism och realism. I synen på naturen skiljer sig den hegelska vänstern inte långt från högern. Naturen befinner sig inte i centrum för deras uppmärksamhet lika lite som den gjort det för Hegel. Där befinner sig i stället historien, politiken, kunskapen, konsten, religionen, eller över huvud det mänskliga.

Naturen framstår för Marx ännu som en avglans av det andliga.

Det är åtminstone den tolkning av texten som för mig ter sig rimlig. Men det finns också en annan, närmast motsatt läsning. Den står John Bellamy Foster för i den redan nämnda *Marx's Ecology*. Enligt Foster är avhandlingen bara hegeliansk »in spirit« men inte till sin substans. Marx skulle med andra ord ha gjort en läpparnas bekännelse till Hegel men i grunden redan tagit avstånd från honom. Ja, Foster går längre: Marx skulle egentligen aldrig ha gillat Hegel utan redan från början varit intagen av den materialistiska tradition som sträckte sig från antiken fram till upplysningstänkarna.

Kort sagt, den samhälls- och historiesyn som Marx utvecklade några år efter doktorsavhandlingen skulle redan tidigare ha fått sitt fasta fundament i en materialistisk världsbild. Foster ser också Darwin som en låt vara motvillig och tvekande materialist som med sin evolutionsteori fyllde en lucka i Marx annars redan solida världsåskådning.

Hela denna tolkning innebär vad jag förstår en grov förenkling. Marx förhållande till både Hegel, materialismen och Darwin var betydligt mer komplext.

Däremot är det lätt att hålla med Foster om att Marx med sin avhandling anknöt till en lång tradition av Epikuros-läsning som fortgått, periodvis i det fördolda, ända sedan den gamle filosofens egen tid för 2 300 år sedan. Den sida av arvet från Epikuros som Marx betonar redan i förordet till sin avhandling är inte materialismen utan upproret mot gudarna och därmed mot religionen och samhällsordningen över huvud. Marx engagerar också

David Hume, den skotske 1700-talsfilosofen. (Tidstypiskt nog återges Hume i tysk översättning, grekiska författare på grekiska.)

Men själva finalen av förordet är ett citat från ett av hans mest älskade dramer, Aischylos *Prometheus*. Där utropar Prometheus, som trotsat gudarna genom att skänka elden till människorna, sina upproriska ord mot gudarna. Straffet är att Prometheus fjättras vid en klippa, oförmögen att freda sig mot en gam som attackerar hans lever. Stående där, hjälplös, får han besök av Hermes, gudarnas budbärare. Den okuvlige Prometheus utbrister:

> Jag kan försäkra dig att det är lättare
> Att vara fånge här än dräng åt gudarna

Prometheus är det främsta helgonet i filosofernas kalender, säger Marx. Det är i sanning utmanande ord, riktade mot all typ av överhet, även den preussiska. Men Marx polemiska behov är inte tillfredsställt med denna attack. I ett särskilt kapitel går han in i en högst samtida diskussion och spar inte på krutet där heller. Det är arvet efter Hegel det gäller. Det hanteras på ett sätt som får Marx att associera till Plutarchos skildring av hur den romerske fältherren Marius dödade cimbrerna till siste man. Liken blev så många att folket kring Marseille kunde gödsla sina vinodlingar med dem. Skörden blev strålande. På samma sätt får Hegel tjäna helt andra ändamål än det han själv tänkt sig. Han ackommoderas än till det ena, än till det andra – men alltid moraliskt. (Moralen är i Hegels terminologi alltid begränsad och i den meningen abstrakt; och Marx är på samma linje.)

Ur de olika snäva tolkningarna av Hegel uppstår två extrema partier. Det ena är positiva partiet, det andra är det *liberala* (Marx kursiverar ordet). Det ena vänder sig in i sig självt, det andra ägnar sig åt kritik och dess filosofi riktar sig alltså utåt. Men båda underlåter att göra det de avser att göra och förvandlas därmed till lilleputtar som med megafoners hjälp försöker göra sig till jättar.

Med denna både burleska och groteska jämförelse går Marx till attack inte bara mot högerhegelianer och rena avfällingar från Hegel utan också

mot vissa vänsterhegelianer som vill närma sig den preussiska staten sådan den ser ut i början av 1840-talet. Till de senare hör också Arnold Ruge, en man som Marx snart kommer att ha ett nära samarbete med.

Bruno Bauer, hans vän som ville bereda väg för hans akademiska karriär, blev helt förskräckt inför dessa upproriska tongångar. »Vad är det för ett bärsärkaraseri (*Berserkerwuth*) som åter gripit dig«, utbrister han i ett brev. »Vad är det som driver och oroar dig?« Men när han skriver detta är varningsropen redan förgäves; avhandlingen finns i Jena hos professor Bachmann. På sätt och vis är det märkligt att professor Bachmann inte reagerar på utfallen. Han tillhör själv dem som avfallit från Hegel och borde därför känna sig träffad. Men kanske sätter han sig över sådant och ser till avhandlingens odiskutabla kvaliteter. Sådana finns, förvisso. Författaren besitter både stor beläsenhet och intellektuell skärpa. Men texten präglas också av brådska. Marx hade visserligen börjat samla anteckningar om Epikuros ett par år tidigare men själva avhandlingsskrivandet tog honom bara drygt ett halvår. Som så ofta krävdes det en lång inkubationstid innan han verkligen skrev det som skulle skrivas.

Med sin avhandling gör Marx klart att han inte tänker bli en foglig man i staten. Han siktar visserligen mot en akademisk karriär, men väl där tänker han vara kompromisslös och följa sitt eget förnuft vart det än leder honom.

Bauer hoppades också fortfarande på att han skulle kunna knyta den upproriske unge mannen till universitetet i Bonn. Men snart visade det sig att de preussiska universiteten var stängda, inte bara för så utmanande aspiranter som Karl Marx. Alla unghegelianer utan undantag drabbades av samma hårda dom. Bauer fick aldrig den utnämning som tycktes självklar. Tvärtom måste han lämna universitetsvärlden. Hoppet om ett djärvt reformprogram inifrån statens egna högre utbildningsanstalter hade släckts.

Nu återstod bara en annan och mer direkt opinionsbildning för dem som ville påverka landets utveckling: tidningarna, tidskrifterna och böckerna.

Så blev Marx liksom många av sina vänner, kolleger och trätobröder en pressens man.

Familjerna

Marx har försett sin doktorsavhandling med en dedikation till Ludwig von Westphalen. Svärfadern *in spe* betecknas som en »ungdomsfrisk åldring« som hälsar varje framsteg i samtiden med entusiasm och vars hela väsen präglas av en sann idealism. Marx beklagar att han bara har en »obetydlig broschyr« att förära denne »faderlige vän« vars namn är honom så kärt.

Orden är högstämda, men det går inte att betvivla deras äkthet. Ludwig von Westphalen hade betytt mycket för den unge Karl, och i synnerhet efter Heinrich Marx död hade han blivit som en far för honom.

Glädjen över vänskapen skulle dock bli kortvarig. Ludwig von Westphalen dog redan den 3 mars 1842, mindre än ett år efter det av Marx blivit klar med sin avhandling. Nu fanns det ingen man i en äldre generation som stod honom nära.

Två äldre kvinnor fanns det däremot, hans mor och hans blivande svärmor.

Hur relationen än varit mellan Henriette Marx och hennes »Glückskind« och hur den än artade sig senare, så blev den till ytterlighet spänd efter Heinrich Marx död. Skälen var ekonomiska. Marx hade inrättat sitt studentliv efter de frikostiga penningförsändelserna hemifrån. Hur mycket fadern än klagat, hade sedlarna dykt upp och gjort sonens studentliv behagligt. Efter Heinrichs död var inget självklart längre. Något måste han likväl ha fått, han fortsatte sina studier tills avhandlingen var klar 1841. De gamla reverser som Henriette Marx rev 1861 var säkert från den tiden.

Karl ville ha ut sitt arv så snart som möjligt. Drömmen att i ett slag komma på grön kvist följde honom livet igenom. Men arvet efter fadern lät sig inte lätt omsättas i reda pengar. Det mesta var bundet i fast egendom, och hans mor och några av hans systrar måste ha någonstans att bo.

Det kom till våldsamma uppträden. Det vet vi framför allt genom några brev som Marx skrev till Arnold Ruge 1842 och 1843. Det var alltså vid en tid då han disputerat och den akademiska vägen visat sig oframkomlig för honom. I det första brevet talar han om »de vidrigaste familjekontroverser« som beror på att hans familj trots sitt välstånd tvingar honom att för tillfället leva under tryckande ekonomiska förhållanden. I ett andra, skrivet i januari

1843, berättar han att han brutit med sin familj och att han inte har någon rätt till förmögenheten så länge hans mor lever. Ytterligare några månader senare är han redo att gifta sig. Han berättar då att hans blivande brud har fått kämpa »oändligt för mig« mot sina »pietistisk-aristokratiska släktingar« som dyrkar »herrn i himlen« med samma frenesi som »herrn i Berlin«. Men också familjen Marx har pinat henne. Där har några »fromlare och andra fiender till mig« nästlat sig in och gett henne problem. Marx suckar att han och hans brud haft fler konflikter än människor som är tre gånger äldre och som skryter med sin livserfarenhet. Men ändå: »Jag kan utan all romantik försäkra att jag är förälskad från topp till tå och med stort allvar.«

Det är svårt att göra sig en bestämd föreställning om hur familjernas motstånd såg ut. Redan vet vi att Ferdinand von Westphalen, Jennys betydligt äldre halvbror, från första början var en svuren fiende till förbindelsen mellan Jenny och Karl. Källorna säger ingenting om några andra. Vi kan däremot vara säkra på Jennys mamma Caroline inte tillhörde motståndarna.

Caroline von Westphalen var av allt att döma en kultiverad människa som inte lade några hinder i vägen för Jennys och Karls framtida lycka. Det var hos henne som de bodde i Bad Kreuznach vid tiden när de gifte sig, och det var hon som några år senare skulle sända Helene Demuth, den kvinna som skulle bli deras alltiallo, till deras hushåll.

Ännu svårare är det att veta vilka Marx åsyftar när han talar om »fromlarna« (*die Pfaffen*) och andra ovilligt sinnade i Marx släkt som Jenny hade att kämpa mot. »Nästlat sig in« kunde tolkas som nya svågrar. Men att den holländske advokat som hans äldre syster Sophie gifte sig med 1842 och flyttade med till Maastricht skulle ha spelat någon roll i sammanhanget är ytterst osannolikt. Sophie var den syster som stod både honom och Jenny närmast. De yngre systrarna var ännu ogifta.

Kan anledningen ha varit ståndsmässig – att Jenny var en alltför fin flicka? Nej, det är inte sannolikt. Än mindre kan det ha spelat någon roll att hon inte var judinna.

Det troliga är att även Jenny, säkert mot sin vilja, dragits in i turbulensen kring pengar och arv. Tillgångarna i familjen Marx var större än i familjen

Westphalen. Men det hjälpte föga.

Vad var då Jenny von Westphalen för slags människa?

En skönhet, säger de som träffat henne. Säkert var hon vackrare än på det porträtt som målades av henne i hennes ungdom. Marx berättar för henne i ett brev från 1860-talet att han vid ett tillfälligt besök i Trier ständigt får frågor om hur det gått för den vackraste flickan i staden. Maken pöser av stolthet.

Och hur var det med Karl Marx eget utseende? Det finns en levande beskrivning av honom ungefär från tiden för bröllopet: »Karl Marx var en kraftfull 24-åring, vars tjocka svarta hår växte på käkar, armar, näsa och öron. Han var dominant, häftig, passionerad, full av gränslöst självförtroende, men samtidigt mycket seriös, lärd, en rastlös dialektiker.«

Det är inte svårt att se honom framför sig.

Men låt oss återvända till Jenny von Westphalen. Hennes skönhet har eftervärlden bara indirekta vittnesbörd om. Däremot kan den lätt konstatera att hon hade en strålande begåvning och en gedigen skolning hemifrån. Hennes brev är förträffliga i alla avseenden, välskrivna, uttrycksfulla, kvicka och fulla av skarpögda iakttagelser. Hon kan krydda dem med uttryck på främmande språk, även latin. En gång skriver hon ett helt brev till sin man på franska och noterar till sist med förvåning vilket språk hon valt.

När hon väl bestämt sig för den fyra år yngre Karl Marx – och det gör hon tidigt – tvekar hon inte ett ögonblick. Bruno Bauer, som träffat henne i Trier, kan lugnande meddela Karl att hon är beredd att »uthärda allt med dig«; och smått profetiskt tillägger han: »och vem vet vad som komma skall?«

I början av förhållandet kan Karl få utbrott av svartsjuka. Det är när han är bosatt i Berlin och Jenny i Trier och de bara kan träffas tillfälligt. På Karls 20-årsdag har han tydligen gripits av mörka misstankar som hon med hetta tillbakavisar i ett brev. Hon är söndersliten av känslor; Heinrich Marx hade dött några dagar efter Karls återresa till Berlin, och Jenny är förkrossad. Först Karls svartsjuka och sedan den äldre mannens död – det är för mycket! En dryg månad därefter har hon samlat sig till ett mer

balanserat brev. Hon berättar om hur hon suttit i timmar vid den äldre mannens dödsbädd och talat om det viktigaste, religion och kärlek. Hon önskar att Karl också varit med. Och i sant romantisk anda utbrister hon: »Det finns en kärlek som sträcker sig utöver detta liv och som är *oändlig«*, och en sådan kärlek besatt Heinrich Marx. Hon lägger en lock av hans hår i brevet till Karl.

Det finns många brev från Jenny till Karl från förlovningstiden (de från Karl är förkomna). Hettan i Karls känslor kan man få en föreställning om utifrån Jennys beskrivning: »Din sköna, gripande, lidelsefulla kärlek, de obeskrivligt sköna uttrycken därför, dina begeistrande fantasibilder«. Hon vill inte på något villkor förlora detta. Karl måste förstå att hon ibland med andra unga män kan vara rätt munter och skälmsk, kort sagt flörtig, men det betyder ingenting. Karl har tydligen vid något tillfälle ställt i utsikt att han skulle vilja duellera med någon rival, och den tanken fyller henne med fasa. Det är Karl som är hennes stora kärlek. Ingen annan betyder något för henne.

I raderna om hennes sätt att under lätta former konversera unga män och Karls förargelse över detta kan man ana en klasskillnad. Hon är en fin flicka som lärt sig det adliga umgängeslivets flotta regler, medan han med sin enklare bakgrund missförstår kurtisens innebörd.

Men Jenny är också en flicka som ämnar underkasta sig sin man när den dagen kommer. Hon ser det som ett öde och kan beklaga det. Några månader innan hon ska gifta sig skriver hon till sin blivande brudgum: »Madame Evas brott har dömt oss till passivitet, vår lott är att vänta, hoppas, tåla, lida. Åt oss anförtros på sin höjd strumpstickan, nålen, nyckeln, och vad därutöver är, är av ondo …« Men trots det ämnar hon inte helt abdikera från sin frihet. Hon lägger in sitt veto mot Karls idéer om att förlägga utgivningen av en planerad tidskrift, *Deutsch-Französische Jahrbücher*, till Strasbourg. Dit tänker hon inte bege sig, och det visar sig snart att hennes vilja segrar.

Karl Marx och Jenny von Westphalen gifte sig i Bad Kreuznach inte långt från Trier den 19 juni 1843. Det skedde i en evangelisk kyrka, sannolikt Wilhelmskirche och inte, som det annars brukar heta, i

Pauluskirche. Det säger ingenting om deras tro att de valde en evangelisk kyrka. Alla vigslar i Preussen var religiösa, och både brud och brudgum var till namnet lutheraner. I övrigt var religionen ett avslutat kapitel för dem.

Jenny Marx betydelse i Karl Marx fortsatta liv kan svårligen överskattas. Hon var inte bara hans älskade fru under alla år och mor åt hans sju barn. Hon var ständigt hans allt annat än passiva diskussionspartner och hon var allmänt uppskattad av parets alla gäster som sannerligen inte bara prisade henne för hennes skönhets skull. Hon var och förblev tills krafterna svek henne den första läsaren av allt han skrev. Det var hon som kunde tyda hans ytterst svårlästa handstil och som därför länge skrev rent hans manuskript.

Jenny Marx visade sig också uthärda alla vedervärdigheter som livet erbjöd henne och hennes familj under många, många år. Hon har inte lämnat efter sig ett enda ord där hon klagar över sin mans oförmåga att försörja henne och barnen. Hon skyller enbart på samhället, politikerna, kapitalisterna.

Journalisten

När Marx hade promoverats för doktorsgraden i Jena i april 1841 begav han sig genast till Bonn. Ännu hyste han förhoppningar om en docentur vid Bauers sida. Men strax grusades hans planer, och nu stod bara en väg öppen för honom liksom för hans olycksbröder bland unghegelianerna: skriftställarens. Gick det inte att reformera Preussen inifrån själva statskroppen, måste det göras genom opinionen. En upplyst allmänhet skulle i bästa fall kunna tvinga staten till större öppenhet.

»Den allmänna opinionen« var ett lösenord i tiden. Rousseau hade talat om den. Men hos honom var »l’opinion publique« framför allt ett negativt begrepp: en ansiktslös massa som av lättfärdiga skriftställare förleddes att tänka samma tankar. Andra såg tvärtom opinionen som den kraft varigenom samhället kunde förändras till något bättre. Ingen har uttryckt denna optimism bättre än en svensk mångsysslare, botanisten, ekonomen och biskopen Carl Adolph Agardh. Opinionen, säger han i en tidningsartikel, liknar »elektriciteten, som går igenom kedjan av medborgare, hvilka,

genomströmmade deraf, känna lika i samma ögonblick, känna samma angenäma stöt, eller samma milda helande värma«. Han hade bilden av de då ännu populära experimenten med Leidenflaskor för ögonen, där en rad människor tar varandra i hand och en av dem rör vid en laddad flaska. Samtliga i raden kommer då att ta ett ofrivilligt litet skutt.

Samma slags optimism drev säkert Marx när han under några år gav sig in i en hektisk verksamhet som publicist. Till en början planerade han och Bruno Bauer att tillsammans skriva en fortsättning på en skrift av Bauer som vi redan stött på, *Die Posaune des jüngsten Gerichts*. Marx skulle där skriva om Hegel och konsten men som så ofta blev han inte klar i tid. Censuren hann slå till och drog in också Bauers redan utgivna skrift. Marx erbjöd i stället det han skrivit till Arnold Ruges tidskrift *Anekdota* som gavs ut i Schweiz. Men först måste han omarbeta artikeln. Han var inte nöjd med dess »basunton« – den som Bauer redan hade anslagit – och han klagade över den »enerverande fångenskapen i Hegels framställningssätt« som han ville byta ut mot »ett friare och därför grundligare« anslag.

Det är tydligt att Marx redan vid den här tiden började avlägsna sig från Bauers ståndpunkter. I stället sökte han alltså anknytning till en man som han utan namns nämnande hudflängt i sin avhandling: Arnold Ruge. Ruge var unghegelianernas tidskriftsmakare under några år. Han var sexton år äldre än Marx, hade tillhört Hegels studenter men suttit sex år i fängelse på 1820-talet, anklagad för omstörtande verksamhet. Åter ute i friheten etablerade han sig som tidskriftsutgivare i Halle. Efter Friedrich Wilhelm IV:s tronbestigning blev censurbestämmelserna för svåra för honom, och han flyttade sin verksamhet till Dresden i Sachsen. Där utgav han under en tid *Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*. Men även den sachsiska censuren gjorde hans verksamhet omöjlig, och det var därför som den schweiziska *Anekdota* kom till. Det var i den som Marx tänkte publicera sin artikel om Hegels estetik. Men inte heller den blev färdig. Färdigt blev däremot ett annat bidrag som Marx publicerade under pseudonymen »En rhenländare« och som handlade om den preussiska censurinstruktionen. Artikeln innebar hans debut som journalist.

Förväntningarna på vad han skulle kunna åstadkomma var stora bland hans vänner. Marx har ett »eminent huvud« och är en »lysande skriftställare«, skrev Ruge i ett brev till sin förläggare.

Strax öppnade sig också större möjligheter för den unge mannens verksamhetslust. I Köln hade en ny tidning startat i januari 1842. *Rheinische Zeitung* hette den, och den var ett organ för den rhenländska oppositionen gentemot den preussiska övermakten. Bakom den stod en rad män med pengar. Till redaktionsrådet hörde två personer som Marx kände redan före starten, Georg Jung och Moses Hess. Båda var äldre än Marx men beundrade honom för hans briljans. Mest hänförd var Moses Hess, som i ett brev till en vän skrev: »Du får förbereda dig på att möta den störste – kanske den ende verklige – filosofen i den nuvarande generationen. Föreställ dig Rousseau, Voltaire, d'Holbach, Lessing, Heine och Hegel förenade i en och samma person – jag säger förenade, inte lagda ovanpå varandra – och du har doktor Marx.«

Marx var välkommen att bidra med artiklar. Flera av hans gamla bekanta som Bruno Bauer och Arnold Ruge var redan medarbetare. En dagstidning hade för första gången blivit ett naturligt forum för unghegelianer. Redan i april hade myndigheterna upptäckt att den sorts människor som nyss jagats bort från universiteten nu dök upp i spalterna i stället. De borde portförbjudas även där, menade censuren. Men de regionala myndigheterna vägrade följa rekommendationen.

Marx bidrog med sin första artikel i maj 1842. I själva verket blev det en lång serie artiklar om förhandlingarna om pressfriheten under den sjätte rhenländska lantdagen (det regionala parlamentet). Tryckfrihet och censur stod alltså fortfarande i centrum för hans uppmärksamhet. Men till hösten gav han sig in i en brännande social fråga långt från vad unghegelianerna vanligen befattade sig med. Medan Bauer och hans likar till ägarnas förtret fortsatte att skriva abstrakt och tämligen svårbegripligt, tog sig Marx an vardagsfrågorna. Hans ställning i tidningen förstärktes, han drogs in i redaktionsarbetet och blev snart den som präglade tidningens politiska profil. *Rheinische Zeitung* blev under hans ledning ett ledande opinionsorgan i Preussen. Han fångade ett helt nytt, aktuellt ämne när han

skrev om kommunismen och då gick till attack mot *Allgemeine Zeitung* i Augsburg.

Avståndet växte därmed ytterligare till Bauer och hans likar, som nu samlats i Berlin och framträdde under namnet »Die Freien«. Georg Herwegh, en diktare som följde Marx i spåren, skrev en kort artikel där han förklarade att »de fria« genom »sin politiska romantik, sin genikult och sitt nya namn kompromitterat frihetens parti«. De flesta medlemmarna var förträffliga människor, men som grupp var »Die Freien« inget annat än ett fåfängt försök att efterapa en fransk klubb. Marx redigerade texten men lät det väsentliga stå kvar i tidningen. Brytningen var definitiv.

Det var Marx, inte Bauer som slagit in på en ny väg.

Samtidigt blev kampen mot censuren allt intensivare. Artiklar förbjöds, och till sist sattes stopp för all vidare utgivning. Den 31 mars 1843 blev slutdatum för tidningen. Det var ett beslut som väckte en storm av protester i Köln och andra städer i Rhenlandet. Men beslutet stod fast. Marx första tidningsäventyr var till ända.

Han begav sig till Bad Kreuznach för att gifta sig och för att skriva nya artiklar men nu för tidskrifter.

Marx vanliga svårighet att sätta punkt visade sig åter när han skulle leverera dessa artiklar. Enbart på verklig kortdistans, som tidningsskribent, lyckades han i snabb följd och på kort tid leverera vad han skulle och mer därtill.

Det är lätt att se att han är en utmärkt journalist, stilsäker och ofta briljant, slagfärdig och mångsidigt kunnig. Han vänder sig obekymrat till en läsekrets som har gott ordförråd. Ibland kostar han på sig några latinska sentenser, något som möjligen ställer till med problem för mer merkantila läsare av *Rheinische Zeitung*. Franskan, som han då och då pudrar texten med, är ett självklart inslag i dessa gränstrakter och besvärar säkert inte någon. Lika naturligt ter det sig nog att han citerar Goethe, Schiller och Shakespeare. Även Papageno från Mozarts *Trollflöjten* föll säkert innanför läsekretsens referensramar.

Det är alltså pressfriheten och censuren som först står i centrum för Marx intresse när han själv kastat sig in i tidningsvärlden. Det rör sig om två

mäktiga textblock: 22 stora trycksidor i Ruges *Anekdota* och 49 lika stora i *Rheinische Zeitung*.

I den första artikeln drar Marx nytta av att han faktiskt studerat juridik. Han gör en skarp men också roande genomgång av de nya censurbestämmelser som formulerats under Friedrich Wilhelm IV. Skenbart är de liberalare än föregångaren från 1819 – men bara skenbart. Marx gör en obarmhärtig granskning av bestämmelsen att censuren »inte ska hindra någon seriös och blygsam (*beschiedene*) undersökning av sanningen«. Sanningen, säger han som den upplysningsman han är, sanningen är lika lite blygsam som ljuset självt. Och vem skulle den vara blygsam emot? undrar han. Mot sig själv? Han drar till med ett citat från Spinoza: *verum index sui et falsi*, sanningen är en prövosten mot sig själv och mot osanningen. Är det osanningen som man bör vara hovsam emot? Goethe får också understödja angreppet. »Bara trasor är blygsamma.«

Mot de tafatt formulerade censurbestämmelserna inskärper Marx att till sanningen hör inte bara resultatet utan också vägen. Man kommer fram till sanningen, sanningen kräver med andra ord en metod.

Samma obarmhärtiga granskning utsätter han paragrafer som vänder sig mot »lättsinniga, fientliga« attacker på kristendomen. Därmed menas, visar det sig, *varje* ifrågasättande av den knäsatta religionen. Till yttermera visso glider religion och politik samman; religionen får tjäna som skydd för staten och dess intressen.

Artikelserien om debatterna gällande pressfriheten har en snabbare puls men rymmer också en inträngande diskussion om frihetsbegreppet. Inläggen av diverse representanter i det rhenska parlamentet refereras koncist och ofta sarkastiskt och bildar kontrast till skribentens egna, mer skarpskurna uppfattningar. Frihet, visar det sig, diskuteras gärna i termer av stånd, däremot inte i individens perspektiv. »Censuren«, säger någon, »är ett mindre ont än pressens ofog.« Man ägnar sig alltså åt att bekämpa andens frihet, säger Marx. En talare hävdar att tyska folkets brister avspeglas i pressens brister, och därför måste pressen tämjas av censuren. Varför, undrar Marx, skulle tyskarna hindras från att uttrycka sig själva, sin egen »folkande«, som talaren säger?

När Marx skriver sin artikelserie griper han gärna till formuleringar som fortfarande kvalificerar honom som god unghegelian. Pressfriheten, förklarar han, »har ett helt annat berättigande än censuren, eftersom den själv är en gestalt av idén, friheten, ett positivt gott, medan censuren är en gestalt av ofriheten«. Den fria presssen, förklarar han vidare, är frihetens »karaktärsfulla, förnuftiga, sedliga väsen«, motsatsen till den censurerade pressen »med dess hyckleri, dess karaktärslöshet, dess eunuckspråk«. *Idén, förnuftet, sedligheten*, det är tunga ord i Hegels vokabulär. Ännu är det anden som styr världen för Marx.

Han vänder sig också mot tanken att pressfriheten skulle betraktas som en underavdelning till näringsfriheten. Visserligen är det en vettigare tanke än de tyska liberalernas hållningslösa idealism som bara uttrycker en typiskt tysk svaghet för det känslosamma. Det finns nämligen något gemensamt mellan rätten att uttrycka sig fritt och rätten att fritt få utveckla handel, hantverk och industri. Det är alla friheter »*utan familjenamn«*, det vill säga utan hävdvunna privilegier.

Men pressens frihet består ändå först och sist i friheten att inte vara någon näringsgren. Skriftställaren, som underkastar sig näringens krav, blir ett rättmätigt offer för censuren. I denna tanke ligger den unge intelligensaristokratens attityd. »Pressen är individernas allmännaste sätt att uttrycka sin andliga tillvaro. Den tar inte hänsyn till personen utan bara till intelligensen«, skriver Marx.

Artikelserien rymmer också en minnesvärd formulering: »Ingen människa bekämpar friheten; på sin höjd bekämpar hon de andras frihet.« Den kan påminna om Rosa Luxemburgs berömda kritik av Lenin och Lenins syn på proletariatets diktatur: »Friheten är alltid friheten för dem som tänker annorlunda.« Den satsen formulerades drygt 75 år senare och utan kännedom om Marx tidiga uttalande.

Det finns också anledning att kasta en blick på en annan tidig artikel i *Rheinische Zeitung*. Den heter helt flärdlöst »Der leitende Artikel in Nr. 179 der Kölnischen Zeitung« och är en ilsken polemik mot ett konkurrerande blad i Köln. Tillika utgör den ett flammande försvar för filosofernas rätt att utveckla sina tankar i offentligheten. I pressen har man länge attackerat

filosofin för dess brist på respekt för stat och religion och samtidigt anklagat den för att vara en vindflöjel som förleder ungdomen. I själva verket, säger Marx, ekar tidningarna av tidens filosofiska tankar utan att de själva vet om det. Vore det inte bättre att den fruktade Leviathan, filosofins monster, fick framträda i egen person? Länge nog har filosoferna tigit inför självbelåten ytlighet och unkna tidningsfraser. Nu är det dags för dem att ta till orda i pressen. Tidigare har journalisterna talat »utan studium« och nöjt sig med lugnande fraser som inte underkastats tvivlets prövning. Tvärtom har de krävt blind tro. Nu ska det kritiska sinnet få komma till uttryck.

Det finns ett stort mått av självförtroende i dessa rader. Men med dem motiverar Marx också sin egen nya verksamhet. Det är hans uppgift att ge filosofin en röst i sin tidning.

Marx tidigaste tidningsartiklar har på sitt sätt ett introvert drag: de handlar om pressfrihet och om filosofins roll i pressen, sådant som kan relateras till honom själv och hans verksamhet. Annat blir det när han några månader senare skärskådar ännu en debatt i rhenska lantdagen. Denna gång handlar den om en lag som drabbar helt andra sorters människor än honom själv: småbönder, lantarbetare, de fattiga. Den sociala frågan gör sitt intåg i Marx författarskap när han skriver om det nya lagförslaget, som innebär att det skulle likställas med stöld att föra bort torra grenar och ris från skogen. Barn skulle förbjudas att plocka bär och frukter. Lagens försvarare hävdar att de nya bestämmelserna skulle vara »praktiska«; alla som för bort något ur skogen ska bestraffas. Marx säger ironiskt att han själv kanske är opraktisk men sällar sig likväl till dem som hänvisar till en sedvanerätt som den »fattiga, politiskt och socialt egendomslösa mängden« kunnat njuta frukterna av så långt tillbaka som minnet sträcker sig. Plockveden liksom bären och frukterna är att betrakta som naturens allmosor till de fattiga.

Men nu är det en helt annan föreställningsvärld som gör sig hörd i lantdagsdebatterna. I själva verket är det ett särintresse – skogsägarnas särintresse – som talar ur lagförslaget. Intresset har en »träig själ«, säger Marx, men denna träiga själ tar ändå kommandot över det allmänna rättsmedvetandet. Den som straffas med böter för stöld i skogen ska, om han inte kan betala, få göra dagsverken i skogen. Så är det inte med några

andra oreglerade skulder. Fängelsestraff ska också utdömas. De vanliga utgjutelserna om hur viktigt det är med ett kristligt sinnelag får här ge plats åt en »lastbar materialism«. En hel samhällsklass ska piskas till skogsarbete. Ingen hänsyn tas till att det är hunger och andra umbäranden som drivit de fattiga till det som nu utan undantag ska kallas stöld och dömas därefter.

Den mörka verklighet som Marx här tar upp har i våra dagar skildrats i Edgar Reitz mästerliga film *Die andere Heimat* (2013, *Det andra Heimat*). Miljön som filmen skildrar är Hunsrück, landsbygden i Pfalz, och tiden är exakt den då Marx skriver sina artiklar, tidigt 1840-tal.

Marx artikel präglas av rättspatos och stor indignation, och fullt naturligt väckte den censurmyndigheternas särskilda förargelse. Ja, reaktionen blev våldsammare än på något annat som publicerades i *Rheinische Zeitung*. Preussen hade inte bara en utan tre ministrar som arbetade med censur, och de utbytte en rad upprörda meddelanden sinsemellan och försatte också myndigheterna i Rhenprovinsen i larmberedskap. Ett blad med en så förkastlig tendens utgjorde ett hot mot den bestående ordningen. Antingen måste tidningen omgestaltas från grunden eller också förbjudas. Med Marx vid rodret var en försonligare hållning utesluten, och veterligen krävde inte någon av tidningens stöttepelare eller läsare att han skulle ersättas. *Rheinische Zeitung* var dödsdömd.

Ändå är artikeln om skogsstölderna inte omstörtande. Den utmanar lantdagen, och den nagelfar skogsägarnas habegär. Den tecknar konturskarpt småfolkets hemska armod. Men den blottlägger bara förhållandena, den skisserar inte hur ett motvärn skulle organiseras. De som missgynnas av den nya lagstiftningen, de fattiga, uppmanas inte till någon lagstridig handling. Tvärtom framställs de som passiva offer för en obarmhärtig utveckling där gamla feodala beroendeförhållanden förenas med det exkluderande ägande som inte tillåter någon icke-ägare att ens plocka bär eller fallved.

Artikelserien är förenlig med en radikal liberalism i dåtidens mening. Marx vill förändra opinionerna i landet. Han nöjer sig ännu med

journalistens maktmedel: det är orden som ska väcka sinnena.

Men mer ligger redan i beredskap i hans verktygslåda. Det framgår av en artikel som han publicerade strax innan serien om vedstöldslagen inleddes och som var det första han offentliggjorde sedan han blivit redaktör för *Rheinische Zeitung:* »Der Kommunismus und die Augsburger ’Allgemeine Zeitung’« (Kommunismen och den augsburgska *Allgemeine Zeitung*). Bakgrunden är enkel: *Allgemeine Zeitung* har anklagat *Rheinische Zeitung* för kommunism sedan tidningen dels återgett en artikel från en kommunistisk tidskrift, dels också refererat en konferens i Frankrike där man behandlat fabriksarbetarnas situation. Det är inte Marx som skrivit något av detta, men det är han som sköter försvaret. Kommunismen, säger han, sprider sig i Europa. Den är på dagordningen i Frankrike och England. Sedan borgarklassen tagit över adelns position vill nu också de egendomslösa få del av samhällets rikedomar. Detta är fakta som tidningen i Augsburg försöker fly ifrån.

Rheinische Zeitung tillskriver inte kommunismen ens *teoretisk verklighet*, säger Marx. Än mindre önskar den att den skulle förverkligas i praktiken. Däremot hävdar den att de skrifter som författats i ämnet och då i synnerhet »Proudhons skarpsinniga verk« ska studeras grundligt och inte avfärdas med ytliga infall. Bara ett djupgående studium kan vara utgångspunkten för en seriös kritik. För att förstå kommunismens verklighet söker sig inte *Augsburger Zeitung* tillbaka till Platon utan bara till en »obskyr bekant«. Denne obskyre bekant är av allt att döma en viss Gustave d’Eichthal, som var med om att skapa ett litet utopiskt samhälle där ansvaret för produktionen liksom avkastningen delades lika mellan alla. Men, säger Marx, det är inte den sortens praktiska försök som utgör den egentliga faran. Deltar massorna i dem kan makten alltid svara med kanoner. Det är det *teoretiska utförandet* – Marx kursiverar orden – som utgör det verkliga hotet. Idéerna som besegrar vår intelligens och erövrar vårt sinne och vårt samvete blir de kedjor som man inte kan slita utan att också slita sönder sitt eget hjärta. Idéerna kan vara som demoner som tvingar människan till underkastelse. Men här löper *Allgemeine Zeitung*

ingen risk, tillägger Marx. Den tidningen har nämligen varken ett eget förstånd eller egna insikter och därmed inte heller något eget samvete.

I dessa rader är det fortfarande den filosofiska idealismen som talar: det är med idéernas hjälp som världen kan förändras. Ett litet utopiskt samhälle leder ingen vart så länge det inte har otaliga likar, och många sådana samhällen kan mejas ner med kanoner. Men idéerna!

I samma anda fortsätter Marx sin journalistiska gärning. Han skriver artiklar om ett utkast till en lag om skilsmässor. Återigen får den hegelska begreppsvärlden komma till användning. Författarna bakom förslaget förstår inte äktenskapets väsen utan blandar på ett vettlöst sätt samman världsliga och kyrkliga uppfattningar, förklarar han. De eftersträvar inte den verkliga reform som behövs utan vill bara revidera existerande lagstiftning. De förstår inte att om äktenskapets bas (*Basis*) inte vore familjen skulle det lika lite krävas en äktenskapslag som en lag om vänskap. Till äktenskapet hör varken lagstiftarens eller privatpersonens godtycke utan det är dess väsen som måste få komma till uttryck. Om ett äktenskap dör, så är själva skilsmässoakten bara att betrakta som en protokollering.

Med artiklar som är så obarmhärtigt kritiska är det inte förvånande att *Rheinische Zeitung* får växande problem med censuren. Mer regeringsvänliga tidningar börjar ansätta den – pressfrihet kräver »måttfullhet« – och just den sortens maningar gör Marx än mer uppbragt. Pressen ska utgöra förbindelselänken mellan statens huvud och civilsamhällets hjärta, säger han. Dess uppgift är inte bara att uttrycka sig omdömesgillt och intelligent utan också att temperamentsfullt klä samhällets orättvisor i ord.

En annan kritik som Marx bemöter gäller anklagelsen att artiklarna i hans tidning är anonyma. Han deklarerar frankt att »till tidningspressens väsen hör *anonymitet*«. Det är först därigenom som en tidning får sin speciella *Geist,* sin anda.

Även det han skrivit om lagförslaget om skogsstölder möter kritik i andra tidningar. Han svarar att vinbönderna vid Mosel lever i ett tillstånd av nöd som gör den fria pressen nödvändig. Bönderna kan inte själva uttrycka

sig offentligt. Då är det tidningarnas plikt att ge ord åt deras fruktansvärda situation som nu hotar att förvärras av en oklok lagstiftning.

Det är inte sista gången som Marx länkar samman *nöd* med *nödvändighet*.

Men censurmyndigheterna låter sig inte bevekas av dessa ord. Den 20 januari 1843 kommer beslutet att *Rheinische Zeitung* ska läggas ner, Marx fortsätter ännu en tid sin fåfänga kamp mot överheten. Den 17 mars sträcker han slutgiltigt vapen. I en kort notis förklarar han att redaktionen lägger ner sitt arbete. Notisen är undertecknad »Dr. Marx«. Det är första gången han framträder under eget namn i tidningen.

Det blir förstås också sista. Hans tid som journalist är till ända för denna gång.

På väg bort

Det var inte lätt för Marx att slita banden till Hegel. Han blev missnöjd när hans egen framställning alltför mycket påminde om den gamle filosofens sätt att skriva. Men hur han än försökte frigöra sig, fanns fortfarande rester kvar. I själva verket kommer det alltid att finnas mer eller mindre avlägsna ekon av Hegel i det Marx skriver.

Likväl ökade avståndet påtagligt efter mötet med Ludwig Feuerbachs skrifter.

Ludwig Feuerbach, född 1804, hade själv varit elev till Hegel och länge följt i hans fotspår. Men mot slutet av 1830-talet hade han blivit mer och mer kritisk, och 1839 gav han ut sin bok *Zur Kritik der Hegelschen Philosophie* (Till kritiken av den hegelska filosofin). Två år senare följdes den av det stora arbete som framför allt byggde upp hans berömmelse, *Das Wesen des Christenthums* (Kristendomens väsen). Den vann snabbt inflytande och blev föremål för lika mycket beundran som avsky. Dess teser är klara och tämligen lättfattliga. Mot Hegels spekulativa tänkande ställer Feuerbach en kunskapsteoretisk sensualism. Det är alltså genom sinnena som vi når kunskap. Men det innebär inte att ordet »väsen« försvinner ur Feuerbachs vokabulär, något som redan titeln på hans bok vittnar om.

Sinnenas vittnesbörd är visserligen grunden för all hållbar kunskap. Men ur detta material går det att vaska fram det väsentliga, alltså det som gör något till vad det är.

Enligt denna metod kommer Feuerbach fram till den tes som framför allt gjort honom och hans bok berömd: Det är inte Gud som skapat människan, det är människan som skapat Gud. Gud är bilden av människan sådan hon i bästa fall, i ett gott samhälle, själv skulle kunna vara. Det är bara i en värld präglad av orättvisor och nöd som vi kan föreställa oss en Gud bortom människorna.

I denna tes ryms som synes också en samhällskritik. I samhället som det ser ut idag kan en människa inte utvecklas fullt ut. Hon blir på olika sätt vanställd och måste därför söka sin tröst i en högre verklighet.

Frågan är hur vi kan ha en föreställning om människans väsen när den verkliga, empiriska människan inte ger stöd för den. Feuerbach använder sig här av Hegels begrepp alienation (*Verfremdung*). Genom de yttre omständigheterna kan människan inte bli den hon har möjlighet att bli. I stället förlägger hon det ideal som hon bär med sig till en Gud som alltså egentligen är en idealmänniska.

Det innebär att vår kunskap inte är helt begränsad till det som ligger öppet för sinnena. Vi kan med stöd av vad vi iakttar också se det potentiella i verkligheten. Genom studiet av historien kan vi se en utveckling som pekar hän mot vårt släktes fulländning. En gång ska vi själva likna det gudsbeläte som de fromma nu skapar sig.

Hur långt Feuerbach än avlägsnat sig från Hegels filosofi finns det alltså ändå kvar centrala element från den. Den är som hans kanske främste biograf, Marx Wartofsky, säger: »I ett viktigt avseende förblev Feuerbach en hegelian under hela sitt liv. Det tema som knyter samman hela hans arbete gäller det mänskliga medvetandets framsteg och utvecklingen av hennes självinsikt. Och det är Feuerbach själv som inser att det är den hegelska filosofin som avslöjar *formen* för denna utveckling, om än på ett ’förvridet’ eller ’fantastiskt’ sätt.«

Das Wesen des Christenthums väckte Friedrich Engels odelade förtjusning. »Himlen har kommit ner på jorden«, skriver han i sin

stridsskrift *Schelling und die Philosophie der Offenbarung*. Långt senare, 1886, minns han att »begeistringen var allmän. För en tid var vi alla feuerbachianer«. Han tillägger att också Marx var entusiastisk, något som framkom i det han skrev.

Men det fanns en skillnad mellan Marx och Engels reaktioner. För Engels, som haft en lång och smärtsam frigörelse från sin intensivt pietistiska barndomsmiljö, var *Das Wesen des Christenthums* den avgörande skriften som slutgiltigt avslöjade den religion som han vuxit upp med. Marx hade varit mindre förankrad i sin tro; hans far hade haft en enkel men föga krävande gudsförtröstan utan känsloutbrott och helveteshot. Modern hade bara motvilligt lämnat judendomen men påverkade med sin tvekan säkert inte Karl som utan större själsstrider blev ateist i sena tonåren. Istället var det Hegels filosofi som blev hans stora passion. Vi minns hur han i sitt långa brev till fadern beskrev sin anslutning till Hegel i termer av en omvändelse. Den radikala hegelianismen fungerade problemfritt så länge han befann sig i universitetsmiljön, men den blev uppenbarligen mindre hanterlig i tidningsvärlden. Hårdnackat höll Marx visserligen fast vid sin idealism – idéerna regerar världen! – men med den verklighet som dominerades av censorer, träpatroner och fattiga vinbönder tycktes också den känsla för det konkreta, som en gång dragit honom till Hegel, kräva något mer substantiellt.

När Marx väl gett upp kampen med censuren och framtiden åter blivit en öppen fråga, var det främst några tidskriftsartiklar av Feuerbach som blev avgörande för hans inriktning. Viktigast för honom blev »Grundsätze der Philosophie der Zukunft« (Grundsatser för en framtidens filosofi). Dess program var enkelt och entydigt. Gud hade nyss avslöjats som en idealbild av människan. Nu gällde det att på motsvarande sätt avslöja Hegels filosofi.

Hegel erkänner inte någon transcendent verklighet. Det finns ingen sfär av verkligheten som tänkandet inte kan fatta och begreppsliggöra. Den Gud som förekommer i hans texter kan inte skiljas från förnuftet. I tidigare filosofi har Gud varit radikalt skild från människan men så är det enligt Feuerbach inte hos Hegel. Kort sagt, den tänkande människan har tillgång

till Gud. Eller rent av (en slutsats som Feuerbach inte drar explicit) *blir* hon Gud.

Det säger sig självt att Feuerbachs Hegeltolkning inte är högerhegelianernas. För dem är försoningen mellan kristendom och filosofi huvudsaken. Det är det som gör deras idéer så frestande för den preussiska statsledningen på 1830-talet.

Feuerbach befinner sig på andra flygeln av tolkningsskalan.

I sedvanlig teologi har sinnevärlden eller materien varit radikalt skild från Gud. Gud har skapat den synliga världen men själv är denna inte gudomlig. I Hegels tänkande blir materien bara en låt vara annorlunda och lägre del av helheten. På så sätt är den nya preussiska regimens anklagelser för panteism berättigade. Panteismen är den konsekventa utvecklingen av det hegelska tänkandet.

Men centrum i denna filosofi är det tänkande subjektet. Teismens Gud är ett objekt för människan. I den spekulativa filosofin av Hegels modell är Gud inte skild från människan.

Det är på just denna punkt som Feuerbach sätter in sin avgörande stöt. Varför kalla detta Gud? Varför tala om det som om det vore något annat än människan? Samma kritik som han nyss riktat mot kristendomen, riktar han nu mot Hegel. Det är inte Gud som är skapande, det är människan. Det är inte heller något gudomligt i tänkandet, det är något mänskligt.

Teologin blir antropologi. Filosofins centrum är inte det gudomliga utan det mänskliga.

Hos Hegel är sinnenas vittnesbörd, kort sagt det empiriska, bara ett preliminärt och ofta vilseledande förstadium till tänkandet. Först genom tänkandet får det vi ser och hör en rimlig mening. Enligt Feuerbach är tvärtom sinnena utgångspunkten för all kunskap. Han förnekar inte tänkandet, men tänkandet är alltid sekundärt. Den antropologi som han vill sätta i filosofins ställe är en empirisk disciplin.

Det är inte märkligt att Marx kunde bli så omedelbart intagen i Feuerbachs idéer. Övergången till hans ståndpunkt var visserligen inte blixtsnabb. Redan under tiden vid *Rheinische Zeitung* hade avståndet till unghegelianernas tankevärld vuxit. Bruno Bauers skriv- och tänkesätt tedde

sig alltmer främmande. Men det var först när tidningsäventyret var förbi som övergången skedde. Utlösande var artiklarna där samma kritik som riktats mot kristendomen nu drabbade Hegels system.

Feuerbach hade en mäktig inverkan på sina unga radikala samtida. Hans uttryckssätt utstrålar en påfallande kraft. Det är inte många filosofer som haft samma talang för aforistiska tillspetsningar som han. Man behöver bara välja några exempel från artikeln om framtidens filosofi: »Människan skiljer sig ingalunda bara genom tänkandet från djuren. Hela hennes väsen utgör tvärtom skillnaden.« »Den sanna dialektiken är inte den enskilde tänkarens monolog med sig själv, det är en dialog mellan Jag och Du.« Och: »Den spekulativa filosofins väsen är inte något annat än Guds förnuftiga, förverkligade, objektiverade väsen. Den spekulativa filosofin är den sanna, den konsekventa, den förnuftiga teologin.«

Den som på det tidiga 1840-talet sökte sig en väg ut ur Hegels skugga fick en idealisk vägvisare i Feuerbach. Problemet var snarare hur man sedan skulle gå vidare. Med formelaktig enkelhet naglade Feuerbach fast Hegels spekulativa filosofi, och han pekade på antropologin som den vetenskap som skulle träda i filosofins ställe. Men vad skulle utgöra antropologins studieområde? Feuerbach säger: »Sanningen är bara det mänskliga livets och väsendets totalitet.« Det låter inte så »bara«.

Marx skulle dröja kvar vid några sådana svepande utsagor, men de förvirrade honom aldrig i hans försök att i sin egen forskning komma till rätta med olika delar av en betydligt konkretare verklighet.

Jenny och Karl hade Bad Kreuznach som sin fasta punkt i tillvaron från maj till oktober 1843. Den flotta lilla kurorten – där enligt traditionen Doktor Faustus långt tidigare ska ha varit verksam – blev scenen inte bara för deras bröllop utan också för diverse umgängesliv. Bettina von Arnim, en av romantikens stora kvinnogestalter, fanns också där. Hon och Karl hade träffats redan i Berlin, och Bettina fann ett stort intresse i att föra samtal med den unge mannen, vars radikala idéer fascinerade henne. Hon såg sig själv som en romantisk socialist, låt vara att hon höll fast vid sin föreställning om ett slags folkligt kungadöme.

Men för paret Marx kunde Kreuznach bara bli en genomgångsstation. Karl hade ingen framtid i Preussen, och Jenny och han måste därför utveckla planer på en framtid utanför landets gränser. Efter någon tvekan föreföll valet självklart: Paris!

Under tiden utvecklade Marx tillsammans med Arnold Ruge planer på en tysk-fransk tidskrift som skulle slå en bro mellan de båda språk- och kulturområdena. Planerna var storstilade, de bästa skribenterna skulle städslas. Feuerbach var ett viktigt namn. Ruge kontaktade honom för medverkan, och Marx skrev ett utförligare brev där han preciserade vad redaktörerna ville ha. Han tyckte sig ha förstått att Feuerbach var i färd med att göra upp med Schellings filosofi. Ingen kan vara mer lämpad, skriver Marx. Feuerbach är motsatsen till Schelling (»der *umgekehrte Schelling«*) medan Schelling är den preussiska censurens gunstling. Det är särskilt viktigt att sanningen om Schellings uselhet blir känd även i Frankrike. Där har han nämligen börjat få de mest oväntade sympatisörer. Till och med »den geniale Leroux« (en ledande socialist) säger sig imponerad.

Feuerbach tvekade inför detta. Han skrev två olika brevutkast och skissade också på en artikel om Schelling. Men i det brev som han slutligen avsände säger han nej, det är ett misstag att han någonsin skulle haft för avsikt att syssla med Schelling. Det han skriver om måste ha ett innehåll.

Marx gav dock inte upp hoppet om att knyta Feuerbach närmare till sig. Ännu drygt tio månader senare, i oktober 1844, sände han ett nytt brev för att uttrycka, som han säger, »sin utmärkta högaktning och – om ni tillåter ordet – kärlek« till författaren till »Philosophie der Zukunft« och andra viktiga artiklar. Dessa utgör, säger Marx, »den filosofiska grundvalen för socialismen« liksom för kommunismen. Feuerbach har dragit ner begreppet *människoart* (Menschengattung) från abstraktionernas himmel till »den verkliga jorden«.

Återigen himmel och jord. En gång hade Marx sett Hegel som den jordnära motpolen till Fichte och Schelling. Nu är det Feuerbach i jämförelse med Hegel.

Feuerbach hade tydligen tänkt svara på brevet. Men han blev aldrig färdig med det. Varför vet vi inte. Kanske skyggade han inför utsikten att bli

betraktad som socialisternas och kommunisternas egen filosof.

Långt senare uttryckte han sig i varje fall uppskattande om Marx *Kapitalet* (1867) som han kallade ett både »skrämmande och rikt verk« där man kunde se att dygden i kapitalismen »i bästa fall är fabriksägarnas, kapitalisternas, moral«.

Men åter till Marx brev. Som tecken på sin uppskattning bifogar han en artikel med titeln »Zur Kritik der Hegel'schen Rechts-Philosophie. Einleitung« (Till kritiken av den hegelska rättsfilosofin. Inledning). Den hade han publicerat i det första och enda numret av *Deutsch-Französische Jahrbücher*, som kom ut i Paris i februari 1844. Där inflöt också »Zur Judenfrage« (Till judefrågan), en av Marx allra mest kontroversiella artiklar, liksom några brev mellan Marx och den andre utgivaren, Arnold Ruge.

Hegels rättsfilosofi, judefrågan och analysen av det mystiska

Under månaderna i Bad Kreuznach hade Marx varit febrilt verksam. Trots smekmånad – som Jenny och han tillbringade i Bingen, Hildegards lilla stad där också poeten Stefan George skulle födas några årtionden senare – och trots de tidskrävande samtalen med Bettina von Arnim hann han läsa och skriva kopiöst mycket. Det mest omfattande arbetet förblev ofullbordat: en kritik av den hegelska statsrätten. Manuskriptet fyller 130 trycksidor och består av en genomgång av ett femtiotal paragrafer i Hegels *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (Rättsfilosofins grunder), 1821. Det är en milstolpe i Marx utveckling. De kortare alster som inflöt i *Deutsch-Französische Jahrbücher* är bara variationer på de teman som han utvecklar i sitt manuskript.

Det nya är inte bara att han nu så påtagligt är påverkad av Feuerbachs skrifter. Det nya är också och framför allt att han utvecklar en typ av tolkning som han förblir trogen ännu långt efter det att inflytandet från Feuerbach bleknat bort.

Det han hittills skrivit inskränker sig förutom dikterna till doktorsavhandlingen och journalistiken i *Rheinische Zeitung*. I

avhandlingen är han en typisk unghegelian som söker en radikal vidareutveckling av Hegels filosofihistoriska föreläsningar. Journalisten Marx skriver om tryckfrihetens begränsningar i Preussen och om ett lagförslag som hotar att ytterligare förvärra de fattigas problem.

I *Kritik des Hegelschen Staatsrechts* använder han för första gången några av Feuerbachs centrala tankegångar. I religionen liksom i den spekulativa filosofin av Hegels typ byter subjekt och predikat plats. Begreppen *subjekt* och *predikat* används här inte i grammatikens utan i logikens mening. I en sats som »Alla människor är dödliga« är alltså »alla människor« subjekt och »dödliga« predikat. Genom predikatet utsägs något om subjektet, men subjektet är utgångspunkten för satsen och ofta den aktiva komponenten. Men i den spekulativa filosofin liksom i religionen är det predikatet som tycks bestämma vad subjektet är för något. »Gud har skapat människan«, säger kristendomen medan det i själva verket är tvärtom. Hegel förutsätter att Idén förverkligas i människans historia, medan det egentligen är människan som utvecklar idéer av olika slag. I religionen liksom i den spekulativa filosofin ter sig den konkreta människan passiv medan abstraktioner som Gud eller Idén behärskar skeendet. Bakgrunden till denna notoriska felsyn är en lika orättvis som obarmhärtig tillvaro där människor inte har någon möjlighet att i grunden förändra sin situation.

Marx talar flerfaldiga gånger i *Kritik des Hegelschen Staatsrechts* om subjekt och predikat i denna mening. I Feuerbachs efterföljd bekänner han sig till erfarenhetsvärlden. Men liksom Feuerbach menar han att man utifrån denna empiri kan komma fram till hur ett objekts väsen är beskaffat, kort sagt vad som till exempel är den verkliga, oförfalskade människan eller vad som är hemligheten med kristendomen.

Lika lite som Feuerbach överger Marx Hegel helt och hållet. Båda vill snarare finna det hållbara i Hegels filosofi samtidigt som de visar hur hans sätt att göra abstrakta storheter som Idén eller Gud till verklighetens agenter leder vilse.

Den skillnad mellan Marx och Feuerbach som först faller i ögonen är att Marx på ett mycket mer ingående och detaljerat sätt analyserar och

kritiserar Hegels text. Feuerbachs uppgörelser med den idealistiska filosofin stannar vid allmänna utsagor av typen »den hegelska filosofin övervinner inte motsägelsen mellan tänkande och vara«. Marx, däremot, återger paragraf efter paragraf i Hegels framställning om staten och går i närkamp med de flesta av dem. Även hans generella påståenden har fäste i specifika textavsnitt hos Hegel. Marx oförtröttliga excerperande av texter gör därmed direkt genomslag i hans kritik av Hegels statsrätt liksom det tidigare gjort i hans doktorsavhandling.

På ett ställe översätter han Hegels filosofiska konstprosa till den vanliga människans språk. Medan Hegel säger att »statens suveränitet är monarken«, skulle vardagsprosan nöja sig med påståendet att »monarken har den suveräna makten«. Där Hegel slår fast att suveräniteten är »viljans abstrakta, i den meningen grundlösa självbestämmande, i vilket beslutets avgörande ligger«, där skulle mannen på gatan helt enkelt säga att »suveräniteten gör vad den vill«.

Ordet »kritik« har en central ställning hos Marx men inte hos Feuerbach. Marx skiljer mellan en vulgär kritik och en sann. Den vulgära kritiken är dogmatisk och slår fast vissa föregivna sanningar i motsats till den uppfattning som kritiseras. Den drar fram de motsägelser som finns i den kritiserade uppfattningen men den söker inte förstå hur de kunnat uppstå. Detta är däremot vad den sanna kritiken ägnar sig åt. Den nöjer sig inte med att konstatera motsägelser i den nuvarande statsförfattningen, »den *förklarar* dem, den förstår dess ursprung, dess nödvändighet«. Kort sagt, den gör begripligt varför människor – eller åtminstone vissa människor – måste uppfatta den politiska verkligheten på ett visst sätt, och den undersöker vilken grund deras föreställningar har. Hegels och hans anhängares syn på staten och dess förhållande till det civila eller borgerliga samhället är fullständigt naturlig, ja ofrånkomlig för den som betraktar samhället från ett visst perspektiv (sannolikt tänker Marx här främst på statens ämbetsmän, till vilka också universitetsprofessorerna hör).

Det är kritikens uppgift att avslöja den »mysticism« som präglar den hegelska samhällssynen. Ordvalet hänger samman med att Marx i Feuerbachs anda ser religionen som böjningsmönstret för alla slags

illusioner som människor kan göra sig om verkligheten i dess olika facetter. Politiska föreställningar springer ur samma källa som religiösa övertygelser. Verkligheten antar en förvriden gestalt därför att den försätter människor i positioner där de inte kan se klart och illusionslöst, åtminstone inte utan den sanna kritikens hjälp.

Marx kritik är inte bara en religions- eller en filosofikritik som Feuerbachs. Den rådbråkar också och framför allt samhället. Det samhälle som Hegel skapar en filosofisk rymd åt nagelfars och förkastas i Marx framställning. Hegel försvarar inte bara kungamakten utan också adelns privilegier. Det är motbjudande att någon föds till en viss ställning i samhället, invänder Marx. Ja, mer än så: det skapas en falsk identitet mellan kropp och själ: adelskroppen är av ett speciellt och ädlare slag än andra. Marx skriver föraktfullt att »adelns hemlighet är zoologin«. Man gör anspråk på att utgöra en särskild människoras – Marx användning av ordet »ras« är ett tecken på hur löst rasbegreppet kunde användas ännu vid denna tid. Det är inte fråga om ras i biologisk mening. Marx befinner sig långt från den rasindelning som den tyske naturforskaren Johann Friedrich Blumenbach skapade i slutet av 1700-talet. Blumenbach skilde mellan kaukasier, mongoler, etioper, amerikaner och malajer medan hans efterföljare hellre använde färgtermer (vit, gul, svart, röd och brun). Den särställning som adeln enligt Marx gör anspråk på är av ett annat slag.

Hegels försvar för monarki och adel kunde leda till missuppfattningen att han skulle vara en traditionalist. Men Marx gör inte det misstaget. Han betonar att Hegels samhällssyn är modern. Det borgerliga samhället, handelns och manufakturens och opinionsbildningarnas samhälle, utgör den dynamiska kraften i utvecklingen. Statens uppgift är inte minst att bilägga de tvister som en konkurrens på liv och död mellan olika viljor förr eller senare utmynnar i.

Marx anklagar Hegel för att anpassa sig efter det faktiskt existerande Preussen med dess blandning av monarki, ståndsvälde och spirande modernt borgerskap. Till sist blir det privategendomen, vare sig den är ärvd eller förvärvad, som ska skyddas i Hegels stat.

Marx bekänner sig själv till demokratin. Den innebörd som han lägger i ordet går inte att precisera utöver det självklara: att demokrati innebär att hela folket är indraget i landets styrelse. Om Marx till exempel räknar in kvinnorna i »folket« vet vi inget om, lika lite som om han tänker sig en representativ demokrati. Men redan att i allmänna ord förorda demokrati är en radikal ståndpunkt år 1843. Inte bara de konservativa eller öppet reaktionära utan också de flesta goda liberaler fruktade demokratin, ty där skulle var och en vara med och besluta. Skräcken för pöbeln – *le peuple* – som förknippades med franska revolutionens excesser var ännu stark. Men Marx ser demokratin som »all statsförfattnings väsen«, alltså dess högsta form. Han jämför med kristendomen som i hans europeiskt präglade föreställningsvärld utgör religionens väsen.

Marx ser demokratin som det enda sättet att övervinna det atomära eller individualistiska borgerliga samhället. Det är värt att citera vad han skriver om individualismen: »Det nuvarande borgerliga samhället är den konsekventa *individualismens* konsekventa princip: den individuella existensen är det yttersta ändamålet; verksamhet, arbete, innehåll etc. är *enbart* medel.«

De orden från 1843 hade kunnat sägas också om det tidiga 2000-talets samhälle.

Gentemot individualismen hävdar Marx »den gemenskap, det kommunistiska väsen, vari den enskilde existerar«. Medan Hegels stat bara skenbart innesluter alla genom att förväxla staten med folket, ska detta kommunistiska väsen verkligen omfatta var och en.

Det kan förefalla som om Marx med sådana ord bara bygger på etymologin i ordet »kommunism«, alltså latinets *communis*, det gemensamma. Men kommunismen var en rörelse i tiden som snabbt vann nya anhängare. I *Rheinische Zeitung* hade han tagit avstånd från den. Nu, i Bad Kreuznach, är han på väg att ändra uppfattning.

Marx kritik av den hegelska statsfilosofin förblev ofullbordad. När han och Jenny i oktober 1843 flyttade till Paris hyste han ännu planer på att snart göra den klar och ge ut den. Men i Paris skrev han enbart en kortare

artikel, *Till kritiken av den hegelska rättsfilosofin: Inledning*. Den skulle enligt planerna föregå den textmassa som vi nyss skärskådat.

Den nya artikeln börjar med en fanfar: religionskritiken är väsentligen avslutad i Tyskland. Nu gäller det religionens »profana uppenbarelseformer«, kort sagt samhällskritiken.

Marx upprepar Feuerbachs religionskritiska huvudtanke: det är människan som skapar religionen och inte tvärtom. I religionen förverkligas människans väsen på ett fantastiskt (det vill säga förvrängt) sätt, »eftersom det *mänskliga väsendet* inte äger någon sann verklighet«.

Det är alltså bristerna i jordelivet som utgör religionens grogrund. Marx uttrycker detta på en underbar prosa som han är mäktig när han hinner avlägsna sig från excerpternas detaljöverflöd och de abstrakta begreppens torra precision. Han skriver: »Det *religiösa* eländet är *uttrycket* för det verkliga eländet samtidigt som det är *protesten* mot detta verkliga elände. Religionen är de betryckta kreaturens suck, hjärtat hos en hjärtlös värld, anden i andefattigdomens tillstånd. Den är folkets *opium.«*

Det är talande att de sista båda orden nästan alltid översätts fel till svenska. Enligt Google är det uppåt hundra gånger vanligare att hävda att Marx påstått att religionen skulle vara ett opium *för* folket. Det uttrycket skulle innebära att överheten erbjuder vanliga människor en lugnande drog i stället för ett gott liv. Men sammanhanget är som synes entydigt. Det är en plågad mänsklighet som själv skapar sig en tröstefull skenvärld. I religionen finns till och med en protest mot världens elände.

Opiet hade gjort sitt inträde i västerlänningars medvetande mot slutet av 1700-talet. Först hade det betraktats som ett lovande läkemedel och spelade en central roll i flera kurer på modet. Den skotske läkaren John Brown rekommenderade det som ett slags universalkur. Hans och andra medicinares ordinationer visade sig särskilt effektiva när det gällde att dämpa smärtor. Dess på samma gång vanebildande, förslöande och i långa loppet direkt ödesdigra verkningar blev först efter några årtionden uppenbara. Det var vid den tiden som opiet började spela en avgörande roll i engelsmännens ansträngningar att passivisera befolkningen i Kina. I

imperialismens historia kan drogen verkligen kallas ett opium *för* folket. Men det var långt efter det att Marx talade om folkets opium.

Uttrycket »folkets opium« hade för övrigt använts många gånger före Marx. Kant hade gjort det, liksom Herder, Feuerbach och Heine. Hegel gjorde det på tal om indisk religion, och redan några år före Marx, år 1839, hade den svenske författaren och historikern Erik Gustaf Geijer använt ett snarlikt uttryck men då formulerat sig som om han såg folket som en passiv mottagare: religionen blir ett »opiat, som kan medföra slummer«. Det är alltså troligt att det finns en mycket gammal svensk tradition att tala om »opium för folket« och att den traditionen smittat av sig på och förvrängt Marxcitatet.

När religionskritiken nu avslutats är det dags att gå vidare till »*kritiken av den jämmerdal* vars *gloria* religionen är«, säger Marx. Närmare bestämt står den tyska verkligheten i fokus för det arbete vars inledning han nu publicerar. Tyskland är efterblivet. År 1843 har det ännu inte hunnit fram till det stadium som Frankrike nådde år 1789. Kritiken av Hegels rättsfilosofi, som indirekt är en kritik av Tyskland (Marx talar om Tyskland fastän det ännu inte finns något sådant land), är en kritik av ett urmodigt system. Den är bara ett förstadium till kritiken av »den *moderna* politisk-sociala verkligheten«, där förhållandet mellan å ena sidan industrin och ekonomin, å andra sidan politiken är ett huvudproblem. Det är bara i filosofin som tyskarna är samtida; i filosofin kan de tänka sin egen framtid. Men nu gäller det att göra allvar av filosofins insikter. På det sättet kommer man bort från filosofin genom att förverkliga den.

Men för Tysklands del gäller det ännu inte »den *radikala* revolutionen«, inte »den *allmänna mänskliga* frigörelsen« utan tills vidare enbart en politisk revolution som rensar bort den gamla regimen. Därmed skulle det borgerliga samhället frigöra sig, och den härskande borgarklassen skulle för en tid hälsas som befriare. Men också den har sina egna bestämda intressen. Först proletariatet har inget eget att försvara annat än sin mänsklighet. Hoppet om en mänsklig frigörelse ligger därför i proletariatet.

Den tankefigur som är förutsättningen för detta resonemang kommer att bli viktig för Marx. Bara den som ingenting äger kan stå för en universell

frigörelse.

Det är uppenbart att Marx snabbt har förändrat mycket i sin uppfattning när han kommit till Paris. Skillnaden är påtaglig redan i förhållande till det manuskript som texten enligt hans planer ska utgöra inledningen till. Där har ännu inget sagts om proletariatet och dess roll och inget om den förestående borgerliga revolutionen i Tyskland. Ur kritiken har konturerna av ett program vuxit fram. Vad är det som hänt?

Innan vi går in på den frågan ska en annan text skärskådas som också publiceras i *Deutsch-Französische Jahrbücher:* »Zur Judenfrage«, »Till judefrågan«. I tidskriften placeras den före inledningen till Hegels rättsfilosofi, men vi vet inte om den skrivits före den. Många av grundtankarna är desamma. Men ämnet är radikalt annorlunda.

»Till judefrågan« är Marx första uppgörelse med Bruno Bauer, som en gång ledde honom in i unghegelianernas tankevärld. Nu har Marx övergett sin ledsagare och går i skarp polemik mot honom.

I några smärre skrifter har Bauer tagit upp den så kallade judefrågan och hävdat att den skulle få sin lösning om den preussiska staten skulle upphöra att kräva en kristen bekännelse av sina medborgare. I så fall skulle alla, såväl judar som icke-judar, komma på samma nivå i förhållande till den politiska makten. Det är inte bara judarna som behöver emanciperas, det är alla. Kristendomens privilegierade ställning måste upphöra.

Marx ger Bauer vissa erkännanden. Han är en utmärkt teolog. Framställningen om den judiska tron är förträfflig.

Däremot är den politiska analysen undermålig. Bauer tror att den sekulariserade staten innebär lösningen. Då kan vi utöva vår religion för oss själva och samtidigt vara goda medborgare i staten.

Bauer nöjer sig därmed med en politisk emancipation. Den är ett stort steg i sig. Men det är människan som måste frigöras! Religionens ursprung är inte staten utan det förvrängda liv som arbetare och kapitalister, ja alla tvingas leva. Det är detta liv som måste ställas i centrum. Vardagen är den fasta marken, staten (liksom religionen) finns därovanför som en avlägsen himmel.

Om staten sekulariseras betyder det inte att människors religiösa tro förtvinar. USA erbjuder ett utmärkt exempel. Där, säger Marx, finns ingen statsreligion. Men »det är religiositetens land framför andra«. Det är helt naturligt: när människor befrias från statliga religionsbestyr blir de religiösa än mer religiösa. Först när amerikanerna frigjort sig mänskligt, kan de också frigöra sig från sin religion. »Frågan om *förhållandet mellan den politiska emancipationen och religionen* är för oss frågan om *förhållandet mellan den politiska emancipationen och den mänskliga emancipationen.*«

Denna grundtanke är helt i överensstämmelse med Marx tillämpning av Feuerbachs filosofi. Religionens grund är ett samhälle där människor inte kan förverkliga sig själva och fullt ut bli människor.

Det som gjort artikeln skandalös i eftervärldens ögon (samtiden reagerade veterligen inte) är sättet som Marx skriver om judarna, deras religion och deras verksamhet. Bauer ville lösa judefrågan i Preussen genom att göra staten sekulär. Då kan judarna bli medborgare bland andra. Men Marx säger: Det räcker inte med att betrakta juden sådan han är på sabbaten. Vardagsjuden ägnar sig åt ett ändlöst schackrande. Det räcker inte med att öppna vägen till politiskt erkännande för judarna. Det krävs att judarna befriar sig från egennyttans tyranni. Först då blir de fria som människor.

Men – och här kommer artikelns dialektiska vändning som alltför sällan uppmärksammats: »Judarna har frigjort sig i samma mån som de kristna blivit judar.« I det extremt religiösa USA dyrkar man med samma hetta Gud som Mammon. Marx lutar sig mot den brittiske översten och författaren Thomas Hamilton, som i sin bok *Men and manners in America* (1833) hävdar att schackrandet har blivit den normale amerikanens hela livsinnehåll; amerikanen »talar inte om något annat än räntor och vinster«. Ja, säger Hamilton, till och med prästämbetet har blivit en handelsartikel.

Liknande drag återfinns i alla länder där den borgerliga revolutionen gått segrande fram, inflikar Marx. Kvar blir individerna, fulla av egoism. Kristendom är en vidareutveckling av judendomen och står därmed enligt Marx högre som religion (framstegstanken är en självklar utgångspunkt för honom). I det verkliga livet är det ändå judendomen, praktisk till sin natur,

som segrat. Egoismen genomsyrar samhället. Först i en annan typ av samhälle kan det bli bättre. Först när människan förstår sig som samhällsvarelse är emancipationen fullbordad.

I artikeln använder sig Marx av antisemitismens sedvanliga vokabulär, sliten redan 1843 men i svang ännu i början av 2000-talet. Judarna schackrar. De har inte ögon för annat än pengar. Även i deras religion sitter egenintresset i högsätet.

Marx var själv av judiskt ursprung. I hans släkt kan man så långt man hittills kunnat följa hans släkttavla inte finna en enda icke-jude. Hans egen far hade konverterat till kristendomen med sin familj. Men han hade inte blivit kvitt antisemitismen för det, och också hans son Karl fick känna av den under hela sitt liv.

En avlägsen eftervärld kan se Marx som en av de första i en lysande tradition av forskare och författare med judisk bakgrund. Många av traditionens företrädare kommer att sätta sin prägel inte bara på Europas utan på stora delar av världens intellektuella utveckling från mitten av 1800-talet och framåt. Michel Löwy talar i sin ytterst läsvärda bok *Förlossning och utopi* (1992) om ett »*siècle d'or*«, ett gyllene århundrade som fick sitt ohyggliga slut år 1933, då nazisterna grep makten. Löwy nämner namnen »Heine och Marx, Freud och Kafka, Ernst Bloch och Walter Benjamin«, och han hade förstås kunnat tillägga Einstein och många andra. Marx kunde inte ha någon aning om den tradition som han tillhörde början av. Han var främst angelägen om att bli helt sekulariserad, och den ambitionen delade han med många av sina likar.

Men sådana ambitioner till trots har många iakttagare i denna judiska tradition spårat inslag av messianism, alltså tron på en kommande historisk katastrof ur vilken en räddare, en Messias, ska framgå. Även hos Marx har man sett inslag av denna tradition. Löwy, som gått mer på djupet i frågan än de flesta, finner denna förmodan diskutabel och ytlig. Desto starkare kan han belägga messianska föreställningar hos andra företrädare för traditionen.

Marx framstår alltså som rätt genomgående sekulariserad. Men det innebar inte att han undgick antisemitismens skymford. Därför kan det te

sig så mycket märkligare att han själv griper till samma nedriga vokabulär

Hur ska nu detta förklaras? Den mest långsökta förklaringen ger Arnold Künzli i sin bok *Karl Marx: eine Psychographie* (Karl Marx: en psykografi), 1966. Künzli, som här på ett riskabelt sätt försökt ringa in Marx psyke ur hans liv och verk (eller rättare sagt ur vissa av hans verk), hävdar att Marx präglades av självhat. Marx avskydde sig själv och sitt ursprung. Därför dessa utfall mot judar.

Det finns inget stöd för en sådan uppfattning. Marx var en människa som trots många motgångar i livet bevarade en stark självkänsla. Han talade med stolthet om sin far. Han stack aldrig under stol med att han själv var av judiskt ursprung. Och han vände sig mot all social och annan diskriminering av judar.

Men föreställningen att »Till judefrågan« vittnar om en uttalad antisemitism lever vidare i andra och mindre orimliga former. I Sverige kom det 1999 ut en doktorsavhandling där den tesen förfäktades. Författaren hette Henrik Bachner och avhandlingen *Återkomsten*. Marx utgjutelser om det judiska passar väl in i ett mönster av liknande schabloner i andra tider som då lett till förföljelser, pogromer och till sist förintelse.

Men måste hans ord tolkas så?

När Marx skrev »Till judefrågan« föreställde sig ingen att judar utgjorde en biologiskt sett specifik grupp, än mindre en ras. Det biologistiska synsättet kom som en avfallsprodukt av den breda darwinistiska rörelsen. För Marx liksom för hans samtida var judendom först och sist en religiös tro – en tro som Marx genomgående uttalade sig nedsättande om. Han förknippade därtill denna tro med ett vardagsliv som helt gick ut på att tjäna pengar.

Den avgörande vändningen i artikeln om judefrågan kommer som jag redan antytt med meningen: »Judarna har frigjort sig i samma mån som de kristna blivit judar.« Den första delen av meningen är lika viktig som den andra. I den första talar Marx om sig själv och alla andra som lämnat judendomen och därmed frigjort sig. I den andra gäller det kapitalismens seger i den samtida kristenheten. Det är penningen som nu regerar världen liksom den en gång regerade den judiska minoritetens liv.

Det har påpekats att »Till judefrågan« har formen av en så kallad *Judenwitz*, ett »judeskämt«, som berättades av judar internt och som går ut på att den som först utpekas går fri medan någon helt annan ställs vid skampålen. Det är tänkbart att Marx haft detta för ögonen, men det vet vi inte. Det viktiga är att artikeln främst är ett uttryck för antikapitalism.

Detta sagt återstår ändå det faktum att Marx umgås lättvindigt med farliga schabloner. »Till judefrågan« är inte det enda exemplet på detta. Han strör omkring sig nedsättande och fördomsfulla glosor också om svarta, polacker, irländare, indier och inte minst tyskar. Det hindrar honom inte från att ha nära judiska vänner och en älskad svärson – Paul Lafargue – som har svart påbrå. Han hade också livliga kontakter, präglade av uppskattning och värme, med människor av allehanda nationaliteter som han annars utpekar som mindre kapabla.

Till sist kan den sortens ordmissbruk tillskrivas hans allmänna oförsiktighet som på många områden försätter honom i svårigheter. Just här är det inte hans samtid men väl hans eftervärld som insett hur förkastligt hans bruk av tillvitelser mot olika slags människogrupper är. Hans egen omgivning tycks ha varit blind för vad sådana tillmälen kan leda till. Inte heller hans många fiender hade ögon för dem. De lät honom i stället ständigt veta att han var en typisk jude.

Det verkligt fatala är att så många i olika socialistiska och kommunistiska traditioner inte nöjt sig med Marx språkliga vårdslöshet utan blivit både rasister i allmänhet och antisemiter i synnerhet. Det finns en mörk tradition, och i den traditionen har Marx texter inte kunnat fungera som korrektiv utan tvärtom: man har kunnat söka stöd framför allt i artikeln »Om judefrågan«.

Jenny von Westphalen hade fina anor och var en firad skönhet i hemstaden Trier. Flera familjemedlemmar motsatte sig hennes äktenskap med Karl Marx. Men när hon väl bestämt sig för honom stod hon orubbligt fast vid sitt beslut. De femton månaderna i 1840-talets Paris blev nog de lyckligaste i parets gemensamma liv.

I Paris

En sjudande miljö

Marx kom till Paris sent i oktober 1843. Efter preussiska påtryckningar blev han utvisad från Frankrike i början av februari 1845. Vistelsen varade alltså bara i drygt femton månader. Men det var femton månader som betydde en omvälvning i hans liv.

1830- och 1840-talen var enastående kreativa decennier på idéernas område. Paris befann sig i brännpunkten för allt det nya. De sociala projekten blomstrade, åtminstone i tankar och drömmar. I Paris fanns de flesta av Saint-Simons många anhängare, där lockade Charles Fouriers framtidsvisioner, och där vann Étienne Cabets planer på ett nytt lyckorike framgång. Där fanns Pierre Leroux, en av dem som präglade den moderna innebörden av ordet »socialism«. Och där dök också en annan beteckning, »kommunism«, upp allt frekventare.

De nya ekonomiska teorierna från England och Skottland hade gjort sitt intåg i Paris redan flera årtionden tidigare, främst genom Jean-Baptiste Say som utvecklat sin egen galliska variant. Den passade den nya typ av samhälle som nu började ta form också i Frankrike både genom en blygsam men allt snabbare industrialisering och en växande finanssektor. De som önskade sig en ny sorts samhälle måste på olika sätt ta ställning till ekonomins dynamiska utveckling.

Paris var inte bara en smältdegel på ideologiernas område. Kulturen i snävare mening befann sig i en vital fas. Litteraturen var rik och levande. Honoré de Balzac skapade sitt väldiga romanbygge, en sällsam rundmålning av samtidens Frankrike. Aurore Dudevant, alias George Sand, vann också stora framgångar som författare. Charles Augustin Saint-Beuve var den förste litteraturkritikern i modern mening.

Lika pregnant var musiklivet. Paris var Hector Berlioz stad, och tidens stora tonsättare och musiker vistades där under kortare eller längre perioder:

Franz Liszt, Frédéric Chopin, Richard Wagner, Felix Mendelssohn, Hector Berlioz och många andra. Spännvidden bland bildkonstnärer var inte mindre: här rymdes allt från Jean Auguste Dominique Ingres målningar av vackra och välklädda societetsdamer till Honoré Daumiers oöverträffat elaka karikatyrer av maktens män.

Politiskt var Frankrike däremot tämligen stillastående efter julirevolutionen 1830. Kungen, Louis Philippe, var tillfreds med en ordning där penningen härskade. Hans uppfattning delades av den ledande politikern, François Guizot, vars mest kända maning till fransmännen vi redan nämnt: »Berika er, berika er!«

Samtidigt växte samhällsklyftorna och missnöjet tilltog.

I salonger och på kaféer

Det var till denna märkliga miljö som Karl Marx anlände tillsammans med sin fru Jenny. Jenny var redan gravid, och den 1 maj 1844 föddes dottern Jenny som kom att kallas Jennychen.

Den husliga lyckan hindrade inte den unge maken och fadern att göra sig hemmastadd i den nya, sjudande miljön.

Han var inte den ende tysk som tagit sin tillflykt till Paris. Där fanns en hel koloni som omfattade allt från poeter till hantverkare. I Paris kunde de leva ett friare och rikare liv än i de tyska hemländerna.

En av dem var Heinrich Heine, den store författaren. Marx lärde känna honom i december 1843, och därmed inleddes en djup vänskap som innefattade också hustrun Jenny. Genom Heine kom Marx i någon mån att frekventera en av Parislivets verkliga brännpunkter, Marie d’Agoults salong. Där sammanströmmade många musiker, konstnärer och författare. Vi måste dröja ett ögonblick vid Marie d’Agoult och några av hennes besökare.

Marie d’Agoult var född in i aristokratin, och tidigt gifte hon sig med en fransk ädling som gav henne sitt efternamn. Efter några år kom Franz Liszt, pianovirtuosen och tonsättaren, in i hennes liv, och med honom förändrades hennes tillvaro i grunden. Han blev hennes älskare och far till tre av hennes

barn, däribland Cosima, Richard Wagners blivande fru. Men Liszt övergav Marie d'Agoult efter några år. Det krossade henne på intet sätt utan hon skapade sig en egen karriär. Framför allt utvecklade hon ett uppskattat författarskap under pseudonymen Daniel Stern. Hennes mest bestående verk är *Histoire de la Révolution de 1848* (Historia om revolutionen 1848), 1850–53, som ännu åberopas som en initierad vittnesskildring.

Men Marie d'Agoult höll alltså också en salong, och där samlades många av tidens storheter. Paris var på den tiden Europas kulturella huvudstad, men den utgjorde också centrum för nya, omvälvande politiska idéer. Kultur och politik möttes hos Madame d'Agoult.

Många av de mer eller mindre regelbundna besökarna i salongen levde i exil. Heine var en av dem, Marx en annan.

Vi vet inget mer detaljerat om Marx liv i salongen. Men han var en sällsynt receptiv person som hade förmågan att smälta samman intryck från de mest olikartade verklighetssfärer. Hos Marie d'Agoult kunde han, som Jacques Attali påpekar, sammanstråla med flera av de storheter som vi redan nämnt: Franz Liszt och Frédéric Chopin, George Sand, Charles-Augustin Saint-Beuve och Jean-Auguste-Dominique Ingres. Troligen mötte han också den prosaförfattare som han livet igenom skulle sätta högst av alla, Honoré de Balzac. När han 1845 lämnat Frankrike fick han rapporter om Parislivet från en av sina tyska vänner, August Hermann Ewerbeck. Tydligen hade Marx bett Ewerbeck att framföra något till Heine som gäller »Frau Gräftin Darg.«, vilket måste vara en förvrängning av namnet d'Agoult. Men ansträngningarna ledde enligt brevet inte till det önskade resultatet.

Heines betydelse för Marx under den viktiga Paristiden brukar underskattas. Det heter att de båda blev goda vänner i Paris och trivdes gott i varandras sällskap, och det brukar tilläggas att Marx storligen beundrade Heines poesi liksom att Heine lika högt skattade sin 21 år yngre väns intelligens och skarpsinne. Men säkert var Heines inflytande större än så. Han introducerade sin unge vän i så mycket som inte funnits inom synhåll i Trier, Bonn eller Berlin.

Heine hade som så många andra tyskar först haft en positiv syn på revolutionen 1830 i Frankrike, ja, den var den direkta anledningen till att han slog sig ner i Paris 1831. Därifrån skrev han också under några år hoppfulla tidningsreportage. I målaren Léopold Roberts konst såg han tecken på att människor var på väg att överge sina drömmar om att finna lyckan i något hinsides och nu i stället sökte den i denna världen. Men ju mer den kalla ekonomiska beräkningen tog överhand i 1830-talets Frankrike, desto mörkare blev Heines bild av samtiden. Han sökte utvägar ur egoismens samhälle i olika socialistiska och kommunistiska idéer. Den idévärld som Marx kom i intensiv kontakt med först i Paris var alltså välbekant för den betydligt äldre nyvunne vännen.

Heine talade liksom sin nye åsiktsfrände gärna om behovet av en revolution. Samtidigt var det estetiska inslaget i hans politiska radikalism stort för att inte säga dominerande. Det var i konsten, litteraturen och kanske i synnerhet musiken som han tydligast kunde avläsa behovet av ett nytt och bättre samhälle. Han var inte ensam om detta. Den socialistiska riktning som han framför allt sympatiserade med, saint-simonismen, innehöll en avgörande estetisk komponent. Konstnären var där en centralgestalt i det nya framtidssamhället. Det var han eller hon som skulle överta prästernas roll.

Uppfattningen gjorde det lättare för många av konstnärerna att låta sig influeras av Saint-Simons idéer. Heine var bara en av många, Liszt var en annan, George Sand en tredje. George Sand är särskilt intressant i sammanhanget. Det är tydligt att hon och Marx kommit i kontakt med varandra i Paris. Vid revolutionen 1848 vände hon sig till Marx för att få hjälp att rentvå Michail Bakunin, anarkisten, som blivit anklagad för att vara rysk spion. Marx, som då var chefredaktör för *Neue Rheinische Zeitung*, publicerade ett öppet brev från henne i ämnet.

I sin väldiga självbiografi *Histoire de ma vie* (Mitt livs historia) ger George Sand en levande bild av livet i Paris under 1840-talet. Namnet Marx dyker inte upp, men det umgängesliv som Marx för en tid blev del av får vi inblick i. Storheterna passerar revy och bland dem också personer som var politiker snarare än konstnärer, till exempel Pierre Leroux som vi redan

mött och Félicité Robert de Lamennais, en katolsk präst som också han var socialist. Heine finns förstås där, väl integrerad i denna krets där alla befann sig längst ut på den radikala vänsterflygeln, åtminstone fram till den stora skiljelinjen vid revolutionen 1848. George Sand var själv mer konsekvent än de flesta. Ett patos för de hårt arbetande och förtryckta massorna genomsyrade det mesta hon gjorde. Hon var också övertygad om att framtidens begåvningar fanns bland dem och uppmuntrade bland annat arbetare med författarambitioner att pröva lyckan. Hon hoppades alltså på en fransk proletärlitteratur men hennes förhoppningar slog i stort sett slint.

I Marie d'Agoults salonger diskuterade man gärna de nya revolutionära idéerna, och samtalen flöt osökt från politik till musik och konst. Därtill ägnades sammankomsterna, förstås, åt ett högklassigt musicerande. Som Jan Ling påpekat, samsades där, till synes utan problem, en föreställning om folkets musik och en utpräglad estetisk elitism.

Marx umgicks inte bara i salongerna i Paris. Framför allt sökte han sig till hantverkare och arbetare. I sina brev från Paristiden – som inte är många – talar han också hellre om dem och deras framsteg. I det andra brevet till Feuerbach som han skrev i oktober 1844 och som redan varit på tapeten, uppehåller han sig ganska utförligt vid stämningarna bland franska proletärer och tyska hantverkare. Feuerbachs religionskritik gör lycka i underklassen, och det har till och med hållits föreläsningar i det ämnet för hundratals tyska hantverkare i Paris, berättar Marx.

Men framför allt är hans brev en lovsång till den franske proletären som inte bara är ogudaktig utan också medveten om sin betydelse för mänskligheten frigörelse. De engelska arbetarna gör också väldiga framsteg men saknar den kultur som utmärker de franska motsvarigheterna. De tyska hantverkarna har kommit långt på teorins område men deras hinder är att de är just hantverkare och inte lönearbetare.

Marx ger ett exempel på skillnaden mellan franskt och tyskt men väljer då inte något från hantverkarnas eller arbetarnas värld. Det ena är från en bok av en anhängare till Charles Fourier, vid sidan av Saint-Simon den mest inflytelserike av de tidiga franska socialisterna. Författaren heter Édouard de Pompery, och han utlägger i boken Fouriers människobild enligt vilken

det är passionerna som inte bara driver människorna utan också ger varje individ hennes särprägel. Lidelserna, inte tankarna, får människorna att söka sig till varandra och att välja sitt liv.

Marx ställer mot denna människosyn den som en tysk, Bruno Bauer, ger uttryck åt. Marx påminner Feuerbach om att Bauer under många år varit hans vän men att han nu blivit alltmer främmande för honom.

Bauer och de andra så kallade kritikerna i Berlin ser inte sig själva som människor som ägnar sig åt kritik, säger Marx. I egna ögon är de kritiker som har olyckan att också vara människor.

I dessa brevrader till Feuerbach anas ett skrivprojekt om unghegelianerna som i själva verket redan börjat ta form.

Socialism och kommunism

Marx knöt inte sina viktigaste kontakter i salongerna i Paris utan i betydligt mörkare lokaler. Föreställningen att samhället måste förändras i grunden kunde vara gemensam, men medan detta ämne var föremål för flott konversation hos Madame d'Agoult gällde det liv och levebröd i de fattigare kvarter där samma slags samhällsomvandlingar var på tal.

Orden »socialism« och »kommunism« var på mångas läppar.

Två av de socialistiska idéernas viktigaste företrädare var redan döda när Marx kom till Paris. Saint-Simon hade försvunnit från scenen 1825 och både hans berömmelse och hans inflytande hade kommit sent, till största delen postumt. Charles Fourier dog 1837 vid en tid när även hans stjärna var i stigande.

De båda brukar buntas ihop som utopiska socialister tillsammans med en tredje samhällsomvandlare, den mest praktiskt inriktade av dem, walesaren Robert Owen, som i New Lanark utanför Glasgow sökte skapa en mönsterindustri eller i själva verket ett helt litet mönstersamhälle där jämlikhet och rättvisa skulle råda. Etiketteringen »utopiska socialister« går tillbaka till *Kommunistiska manifestet* och har dröjt sig kvar.

Det rättvisa i beteckningen utopist kan ifrågasättas. I liten skala sökte Owen skapa något som var helt reellt, och med sitt mönsterexempel ville

han påverka resten av världen. Saint-Simon talade som vi sett om högst påtagliga samhällsföreteelser, industri, vetenskap, konst, och han hade även sinne för kvinnans möjligheter i framtiden. Samtidigt fanns det ett drag av mysticism hos honom. Hans viktigaste verk hette *Le nouveau christianisme* (Den nya kristendomen) och det utgavs samma år som han dog, 1825. Han tecknar där konturerna av en inomvärldslig kristendom, och hans idéer kunde tilltala både det praktiska livets män och mer romantiska själar som drömde om den »kvinnliga Messias« som skulle frälsa världen.

Fourier var den som stämde bäst på den ursprungliga beteckningen utopist, den som Thomas More skapat med sin berättelse om ön *Utopia* (1516). Fourier drömde om små idealsamhällen, *falangstärer*, där kärnan bestod av 600 individer, lika många av båda könen. Målet var att bygga upp en gemensam tillvaro med strikt arbetsfördelning. Vars och ens speciella egenskaper och intressen skulle komma till sin rätt men ingen skulle fastna i en specifik syssla utan alla skulle få byta arbetsuppgifter med jämna mellanrum. Var och en skulle genom arbetsfördelningen vara beroende av alla de andra. För denna ömsesidighet använde Fourier beteckningen *solidaritet*, ett ord som han lånade in från juridiken (*solidarité*), där det hade (och fortfarande har) med solidariskt betalningsansvar att göra.

Under 1840-talet blev ordet »solidaritet« ett politiskt modeord i Frankrike och spred sig även till andra länder. Men det var inte ett ord som fick utrymme i Marx vokabulär, inte ens på 1860-talet när det blivit gängse i Första internationalen.

Däremot läste Marx Fourier.

Han gjorde också många viktiga personliga bekantskaper bland samhällstänkarna i Paris. Pierre-Joseph Proudhon hade han redan som tidningsman i Köln uttryckt sin beundran för, och nu kunde de båda mötas ansikte mot ansikte. Tjugo år senare, i januari 1865, när Proudhon just avlidit, berättar Marx i en artikel om deras möten. Proudhon ville lära sig mer om Hegel av Marx, och Marx förklarar sig nu i efterhand skyldig till Proudhons senare försök i Hegels stil. »Under långa debatter som ofta sträckte sig över hela natten smittade jag honom med hegelianism, vilket var till stor skada för honom. Hans okunnighet i det tyska språket gjorde att

han inte kunde studera saken ordentligt.« Marx tillägger med sedvanlig frätande ironi att Karl Grün – en tysk socialist – fortsatte att tala om Hegel med Proudhon när Marx lämnat Paris och att »denne filosofilärare hade den fördelen framför mig att han själv inte förstod någonting av detta«.

Resultatet av lektionerna blev Proudhons skrift *Philosophie de la misère* (Eländets filosofi), 1846, där författaren försökte använda Hegels dialektik i sin samhällskritik. Han sände boken till Marx med ett följebrev där han förklarade att han nu väntade på att träffas av Marx »kritiska färla« (*férule critique*). När Marx verkligen lät färlan vina i sin motskrift *Misère de la philosophie* (*Filosofins elände*), 1847, ville Proudhon inte vara hans vän längre.

Marx skriver också att Proudhons debutskrift, *Qu'est-ce que la propriété?* (Vad är egendom?), 1840, förblev hans bästa (det var den som Marx läst redan som journalist). Proudhon förhöll sig till Fourier och Saint-Simon ungefär som Feuerbach till Hegel, säger han: Feuerbach var mindre betydande som filosof men skapade ändå epok genom sin kritik av Hegels filosofi. På liknande sätt övervann Proudhon sina överlägsna föregångare. Men hans grundfråga var felställd eftersom egendom är ett historiskt föränderligt begrepp. Den egendom som han talade om var den borgerliga. Det är besynnerligt att kalla den stöld eftersom den skyddas av den borgerliga rätten.

Proudhons svaghet var enligt Marx att han inte tillräckligt borrat sig in i den moderna ekonomiska teorin.

Marx tar här inte hänsyn till att Proudhon inte hade hans egen teoretiska bakgrund. Proudhon framträdde för världen som en skrivande arbetare – han var typograf – och det var som sådan han först hade väckt Marx intresse. Men själv var Proudhon ingen egendomslös proletär utan identifierade sig snarare med småföretagarna. Småföretagare och småbönder som själva arbetat ihop det de ägde var fredade i hans idealsamhälle, medan storägarna, de som kunde leva på andras slit, hade förpassats till historien. Det var *deras* egendom som han med en berömd fras (som egentligen myntats redan före den franska revolutionen) kallade stöld – stöld från småfolket, stöld från det gemensamma.

Proudhon var kritisk mot varje centralmakt därför att den med sin maktapparat och sina lagar skyddade de besuttna. Enligt den i ämnet synnerligen sakkunnige Michail Bakunin var Proudhon den förste som kallade sig anarkist och det redan 1840, i *Qu'est-ce que la propriété?*

Michail Bakunin var för övrigt en annan viktig bekantskap som Marx gjorde i Paris. Bakunin, den ryske adelsmannen som älskade revolutioner och hatade allt vad stat hette, var och förblev en beundrare av Marx intellektuella kapacitet ännu sedan deras vägar gått vitt isär. I ett manuskript från 1871 minns han att han och Marx blev vänner i Paris och att Marx var honom själv vida överlägsen i skarpsinne och kunskaper. »Fastän yngre än jag [var han] redan ateist, lärd materialist och genomtänkt socialist«, skriver Bakunin. Någon nära relation blev det dock inte, tillägger han. Därtill var de båda alltför olika. Bakunin minns att Marx kallade honom en »sentimental idealist och hade rätt i det, jag kallade honom trolös, fåfäng och dolsk och hade också rätt i det«.

Den unge Marx tog knappast några lärdomar av Bakunin, men ryssens heta sociala engagemang gjorde säkert intryck på honom.

Wilhelm Weitling

En viktig del av Marx umgänge i Paris bestod av revolutionära tyskar som bodde i Paris. Det skedde i möten som arrangerades av en organisation som hette *Bund der Gerechten* (De rättfärdigas förbund).

Bund der Gerechten hade från början hetat *Bund der Geächteten* (De fredlösas förbund) men den tyske skräddargesällen och skriftställaren Wilhelm Weitling hade 1836 drivit igenom en namnändring. Weitling hade en radikalare agenda än den som tidigare gällt. Det räckte inte med en politisk revolution för att skapa ett gott samhälle, förklarade han. Det krävdes också en social omvälvning som i grunden omgestaltade egendomsförhållandena.

Bund der Gerechten hade 1839 deltagit i ett misslyckat kuppförsök mot den rådande ordningen i Frankrike. Kuppens ledare hette Louis Blanqui, han var en fransk socialist som hävdade att en grupp väl sammansvetsade

revolutionärer skulle kunna gripa makten och få med sig folkets stora flertal i sitt revolutionära företag. Taktiken kallades *putschism* efter tyska Putsch som betyder just kupp. Försöket 1839 misslyckades. Weitling drog efter nederlaget till London som var tänkt som förbundets nya huvudsäte. Men verksamheten där blev tämligen matt, medan den i Paris frodades vid tiden för Marx debut i sällskapet.

Polisspioner har gett oss namnen på de mötesplatser som Marx och hans nyvunna vänner frekventerade: Café Scherger, Café Schiewer, Restaurant Schreiber och så vidare. Man kan se scenen framför sig: sjabbiga ställen drivna av tyska emigranter och överfulla av hantverksgesäller och därtill några mer förlästa typer med skrivbordshänder. Mitt i församlingen, skickligt utklädd till underklassare, fanns en polisspion utsänd av inrikesdepartementet och med uppdrag att rapportera vad han iakttagit till den preussiske ambassadören. Spionens rapporter finns kvar och ger oss en levande bild av denna sida av dåtidens Parisliv.

Snart blev revolutionärernas verksamhet mer omfattande och man behövde en större lokal för sina möten. Polisspionen rapporterar nu att *Bund der Gerechten* sammanträder varje vecka hos en vinhandlare på Avenue de Vincennes. Ibland samlas 30 deltagare men ofta mellan 100 och 200. Polisspionen ömkar alla dessa gesäller som låter sig förledas av några »intrigörer«. Han avslutar sin rapport av den 1 februari 1845: »Jag skriver till er i stor brådska för att Marx, Herwegh, A. Weill och Börnstein inte ska kunna fortsätta att dra ner dessa unga människor i olycka.«

Redan några veckor tidigare, den 16 januari, hade Marx tvingats lämna Paris för Bryssel.

Rapporten visar att han redan spelade en ledande roll i *Bund der Gerechten*. Det är hans namn som spionen nämner först i raden av farliga folkförförare. Sådan är Marx framfart i livet: Var han än dyker upp, gör han sig bemärkt. Purung blev han en centralfigur bland unghegelianerna. På kort tid utvecklades han till en ledande journalist. Nu framstår han som en särskilt farlig revolutionär.

I alla dessa roller vann han sina framgångar redan som nybörjare. När han kom till Paris var kommunismen en rörelse som han dittills betraktat på

avstånd och utan entusiasm. I ett brev till Arnold Ruge i september 1843, när han stod i begrepp att lämna Bad Kreuznach och Preussen, hävdade han att den är en »dogmatisk abstraktion«.

I Paris kommer han att bli en centralfigur i denna dogmatiska abstraktion.

Det är två personer som framför allt introducerade honom i vad kommunismen i bästa fall kunde vara. Den ene är Moses Hess, mannen som beundrade honom så gränslöst redan under redaktörstiden i Köln, och den andre Wilhelm Weitling, skräddargesällen som också skrev böcker och som redan tvingats lämna Paris när Marx kom dit. Hess var framför allt en teoretiker som tidigare än Marx satt sig in i socialistiska och kommunistiska läror. Det finns tecken som tyder på att ägarna av *Rheinische Zeitung* gjorde Marx och inte den sex år äldre Hess till redaktör för tidningen därför att de betraktade Hess som alltför radikal.

Hess hade liksom Marx en judisk bakgrund men hans föräldrar hade inte konverterat, och Hess hade fått en strängt religiös uppfostran. Medan Marx av allt att döma förblev irreligiös på ett tämligen oproblematiskt vis, beskrev Hess med förkärlek även helt inomvärldsliga förlopp i religiösa termer. Inspirerad av 1600-talsfilosofen Baruch Spinoza som talade om »gud *eller* världen«, uttryckte sig Hess under en viktig period av sitt liv i rent panteistiska termer: världsalltet är Gud. I hans idealsamhälle skulle denna gudomliga verklighet framträda i sin fulla glans. Tidigare än Marx utvecklade han tankar om människans *Entfremdung*, alltså hennes alienation, och uppenbarligen kom han här att inspirera sin vän. Men hans begrepp hade hela tiden en religiös klangbotten som saknas hos Marx. Trots att Hess som så många andra talade om religionen som ett folkets opium, sökte han likväl se något heligt i den sociala gemenskap som skulle träda i den religionsberoende världens ställe.

Programmet för den radikala förändring av samhället som Hess ville se kallade han både socialism och kommunism. Hans syn på förhållandet mellan dem framgår av ett brev som han skrev till Marx i juli 1844. Brevet präglas av stor optimism, fastän det inleds med en varning att Marx ska akta sig för att sätta sin fot på preussisk mark. En häktningsorder ligger enligt

tidningsuppgifter färdig att verkställas. Ändå vinner de radikala krafterna snabbt mark i Tyskland, försäkrar Hess. *Deutsch-Französische Jahrbücher* gör stor lycka, fastän censuren inte spar någon möda för att stoppa den. Överallt dyker nya socialister upp. »Snart kommer hela det bildade Tyskland att vara socialistiskt, ja radikalt socialistiskt, jag menar kommunistiskt.«

Hess ser alltså främst en gradskillnad mellan socialism och kommunism. Det finns inget som tyder på att Marx skulle göra något annat vid denna tid. Det är också i enlighet med det rådande språkbruket. Ja, det finns ännu en betydelsenyans: kommunismen är mer proletär till sin inriktning. Den lockar arbetare och hantverksgesäller snarare än skrivbordsradikaler.

När det gällde den andre inspiratören, Wilhelm Weitling, var det tvärtom Marx som från början var den mest imponerade. Det var samma slags beundran som han hade känt för Proudhon; båda var representanter för det arbetande folket vid vilket Marx hade börjat fästa så stora förhoppningar.

Weitling hade en helt annan bakgrund än Marx eller Hess. Hans mor var tjänsteflicka, hans far en fransk officer som tillhört Napoleons trupper i Tyskland och strax försvunnit ur moderns liv. Weitling växte upp i stor fattigdom, utbildade sig till skräddargesäll och livnärde sig nödtorftigt på sitt arbete samtidigt som han fördjupade sig i studier och efter hand också började skriva. Det var hans andra bok, *Garantien der Harmonie und Freiheit* (Garantier för harmoni och frihet), 1842, som imponerade så på Marx. Vi måste stanna något vid den därför att den säger så mycket om den kommunism som Marx nu definitivt närmade sig.

Det är en bok som rymmer mångahanda, man kan säga en hel världs- och samhällsåskådning. »Framsteget är en naturlag«, förklarar Weitling inledningsvis och tecknar sedan bilden av ett idylliskt ursamhälle som måste sprängas sönder av de motsättningar som skapas genom »ursprunget till allt ont«, egendomen. Det är Rousseaus bild av utvecklingen. Men Weitlings idealsamhälle är inte Rousseaus utan han tecknar konturerna av en god, jämlik och rättvis värld som nu ligger inom räckhåll. Här är inflytandet från både Saint-Simon och Fourier påtagligt. Vetenskap och teknik får en nyckelroll, och Weitling övertar till och med Saint-Simons

föreställning om vägvisaren in i en bättre framtid som en andra Messias, »större än den första«. Fouriers ideal att alla ska skolas i ett praktiskt yrke och att de därtill ska ha möjlighet att växla mellan olika sysselsättningar blir också Weitlings, låt vara att han inte tänker sig några självförsörjande småsamhällen eller falangstärer som de grundläggande politiska enheterna. Till och med Fouriers sätt att tala om högst fredliga kollegiala sammanslutningar som arméer återkommer hos Weitling. En viktig plats i hans samhälle intar till exempel skolarméerna. Weitling är också, som så många andra radikala samhällsomvandlare vid den tiden och inte minst Fourier, en varm anhängare av kvinnornas frigörelse.

I det framtida samhället råder pressfrihet och även den valfrihet som är omöjlig så länge pengarna härskar.

Weitling talar förhållandevis lite om den revolution som han likväl ser som nödvändig för att det goda samhället ska kunna skapas. Viktigast är här den distinktion som han gör mellan en politisk och en social revolution, en distinktion som blir avgörande för Marx. I Tyskland, säger Weitling, är det svårare att genomföra en politisk revolution än en social. Båda är dock fullt möjliga. Han säger inte om omvälvningarna ska bli våldsamma eller ej.

Överraskande är att han öppnar för möjligheten av en folklig monark i spetsen för det goda framtida samhället. En nutida läsare kan också förundras över att han bland sina föredömen nämner Louis von Hessberg. Hessberg är idag helt bortglömd men en stunds efterforskningar visar att han var en hög officer och adelsman som trots sin ställning tagit sig före att föreslå inrättandet av ett »Guds rike på jorden« med bland annat egendomsgemenskap. Denna skandal tvingade honom att lämna sina befattningar. Bara tack vare Weitlings uppskattning kommer eftervärlden fortfarande ihåg honom.

Men var denna uppskattning inte märklig? Hessbergs inspiration var uppenbarligen kristen och hans dröm att återupprätta en urkristen gemenskap. Han fogade in sig i en tradition som sträcker sig bort till medeltiden och kulminerar med de tyska bondekrigen på 1500-talet och den engelska 1600-talsrevolutionens mest långtgående radikaler. Kurt Aspelin

kallade traditionen *den utopiska mysticismen*. I den framträder framtiden i drömmens klärobskyr, och prudentlig kalkyl förenas med extas.

Var det inte märkligt att Weitling kunde uppskatta en sentida företrädare för denna tradition?

Nej, det var det inte. Ännu vid denna tid var den urkristna inspirationen stark bland revolutionärerna. Marx var en nykomling i skaran, och genom sin tveklösa ateism tillhörde han en minoritet bland dem.

Uppenbarligen rubbade detta förhållande inte hans entusiasm för Weitling. Han uttryckte den framför allt i en artikel i en tyskspråkig Paristidning som hette *Vorwärts* (Framåt).

Vorwärts, vävaruppproret och Ruge

Vorwärts hade ursprungligen till uppgift att förmedla nyheter om konst, vetenskap och samhällsliv i Paris. Finansieringen stod den framgångsrike tysk-franske operakompositören Giacomo Meyerbeer för och chefredaktören var tämligen reaktionär. Det var alltså inget vänsterorgan, tvärtom, men vänstern hade initiativet bland tyska emigranter och med sin debattglädje drev den tidningen i sin riktning.

I *Vorwärts* blev ett vävaruppror i Schlesien sommaren 1844 föremål för en livlig uppmärksamhet. Heinrich Heine publicerade en storartad dikt i ämnet. Den har omkvädet »Vi väver, vi väver« och handlar om hur vävare väver in en trefaldig förbannelse i den liksvepning som de arbetar med – en förbannelse över Gud som visat sig blind och döv för deras böner, en förbannelse över kungen som skyddar de rika och pressar fram det sista öret ur de fattiga för att till sist låta skjuta dem som hundar, en förbannelse över det falska fosterlandet där lögn och skändlighet härskar och likstanken börjar sprida sig. Det är för detta fosterland som svepningen är avsedd!

Heine sände dikten till Marx med anhållan om publicering. Han bifogade också en annan dikt som berör ett tema som hört till den samhällskritiska repertoaren ända sedan medeltidens karnevaler och som har en särskild plats i Marx kritiska uppgörelser: den uppochnervända världen. Heines dikt börjar: »Det är ju den uppochnervända världen/Vi går på huvudena.«

50 000 exemplar av dikten om vävarna spreds också som flygblad i Schlesien. Det är inte överraskande att den förbjöds av de preussiska myndigheterna. En agitator i Berlin, som likväl reciterat den, kastades i fängelse.

Upproret i Schlesien var inte det första i sitt slag, men det väckte större uppmärksamhet än tidigare motsvarigheter. 1840-talet var en tid som genomkorsades av nya revolutionära idéer och samtidigt en tilltagande repression i synnerhet i Preussen. Vad vävarna angår, hade deras löner drastiskt sänkts. Konkurrensen med begynnande industriproduktion i Storbritannien gjorde sig därmed märkbar. Textilprodukter blev billigare.

Men livsförnödenheterna blev inte billigare. Många fabrikörer uppträdde därtill hänsynslöst mot människor som levde på eller under svältgränsen. Upproret fick en extra spets genom att socialistiska och kommunistiska idéer hade börjat sprida sig bland tyska arbetare. Själva upproret, som drog med sig många vävare och ledde till en del våldsamma sammanstötningar, tog ett snabbt slut när myndigheterna i Breslau kallade in militär som med stor brutalitet slog ner allt motstånd. Elva människor, däribland en kvinna, sköts ihjäl, tjugofyra sårades svårt. Många sattes på tukthus eller fästning. Andra dömdes till spöstraff.

Vävarupproret förblev en viktig referenspunkt i tysk arbetarhistoria. År 1893 hade Gerhart Hauptmanns stora drama *Die Weber* (Vävarna) premiär i Berlin. Det representerade något helt nytt i tysk teater. Här intog det vanliga folket scenen och förvisades inte som annars till tjänarnas perifera roller.

Hauptmanns drama gav i sin tur den omedelbara inspirationen till en lång serie storartade och gripande litografier av Käthe Kollwitz.

På 1840-talet, i upprorets samtid, föranledde de blodiga dagarna i Schlesien en hetsig debatt i och utanför Preussen om vad dessa oroligheter hade sin grund i. Den vanligaste förklaringen sammanfattades i ordet »pauperism« (av latinets *pauper*, fattig). Man talade om pauperism runtom i Europa, och i samtalet – som lätt blev hetsigt – deltog såväl hög som låg, vänster som höger. En övertygelse som de flesta delade gick ut på att samtiden med sin allt intensivare handel, sin växande industri och sin snabbare samfärdsel skapade en ny typ av fattigdom, farligare än den

traditionella därför att den gav upphov till en fortgående utarmning i stora befolkningsgrupper. I utarmningens spår följde ett pyrande missnöje som kunde slå över i öppet uppror.

De konservativa krafterna i Preussen med kung Friedrich Wilhelm IV i spetsen hävdade att gammaldags kristen välgörenhet skulle minska spänningarna och göra att det schlesiska vävaruppproret inte skulle få några motsvarigheter i framtiden. Liberala krafter i landet tänkte sig snarare någon form av sociala reformer som skulle motverka pauperismen.

Tyskarna i Paris följde förstås upproret och dess konsekvenser med andlös spänning. Arnold Ruge, som Marx nyss samarbetat med, publicerade snabbt en artikel i *Vorwärts* där han i viss mån bagatelliserar vad som hänt i Schlesien. Han motiverar detta med att kungen förklarat sig föga oroad och i stället riktar sina bannstrålar mot landets reformivrare.

Ruge undertecknade artikeln »En preussare« vilket kunde ge upphov till missuppfattningen att det var Marx – bevisligen en preussisk undersåte – och inte Ruge – bördig från Sachsen – som skrivit den. Marx är av en helt annan uppfattning än Ruge. Vad som hänt i Schlesien är en storartad händelse som kommer att få verkningar in i framtiden.

Det är inte alls konstigt att kungen oroar sig mer för liberalerna än för arbetarna, skriver Marx i sin replik. Det var inte mot kungen som arbetarna vände sig utan mot bourgeoisien. En aristokrat som kungen kan inte annat än avsky borgarna. Arbetarna är socialt alltför avlägsna för att oroa honom.

På samma sätt är en ortodox katolik mer fientlig mot en ortodox protestant än mot en ateist, fortsätter Marx. För en legitimist som den preussiske kungen är liberalerna en värre fiende än kommunisterna.

Han blottlägger därmed en viktig aspekt av dynamiken i olika slags åsiktsbrytningar. Det är den närmaste grannen som är den svåraste motståndaren, medan den som rör sig på andra flygeln av åsiktsskalan inte uppfattas som en konkurrent.

Man talar ibland om *la petite différence*, den lilla skillnaden mellan åskådningar och riktningar som utifrån sett ligger varandra mycket nära. Begreppet går närmast tillbaka på Sigmund Freuds *Das Unbehagen in der*

Kultur, 1930 (*Vi vantrivs i kulturen*, 1969), och används oftare inom psykologi och religionsforskning än när det gäller politiska ideologier.

Nu är det knappast någon som riskerar att förväxla Friedrich Wilhelm IV:s och de tyska liberalernas ideal. Men skillnaderna är snarast relativa. Kung och liberaler befinner sig inom samma politiska fält, medan kommunisterna står hopplöst utanför diskussionen.

Marx kommer själv snart att vara en oförtröttlig och oförsonlig vakthållare kring den samhällsteori som han arbetat fram. Men ännu är han som nybörjare öppen för många varianter av kommunism och socialism. Däremot är Ruges ståndpunkt – som måste betecknas som folkligt liberal – helt främmande för honom.

Ruge och han kommer aldrig att kunna ge ut en gemensam tidskrift mer. Det blir bara ett enda nummer av *Deutsch-Französische Jahrbücher*.

Marx utvecklar sin polemik på sitt sedvanliga, rätt utrymmeskrävande vis. Han följer motståndarens text argument för argument och bjuder ofta på utförliga citat. Sedan smular han sönder dessa argument ett efter ett.

Ruge tar upp pauperismen, samtalsämnet för dagen i Preussen. Marx påminner honom om att England är »pauperismens land«; redan ordet »pauperism« kommer därifrån. I England är utarmningen universell bland de arbetande och inte bara partiell som i Tyskland. Den spelar en central roll i den engelska nationalekonomin, och där framställs utarmningen som ett beklagligt men ofrånkomligt resultat av den moderna industriella utvecklingen.

Marx artikel letar sig genom den polemiska snårskogen fram till det som är artikelns springande punkt: att pauperismen inte kan botas med enbart politiska åtgärder utan att det därtill krävs en social omvälvning.

Ruge har i sin artikel påstått att vävarna som gjort uppror har en begränsad horisont. Marx svarar upprört att det är fullständigt fel. Vävaruppproret hade mer »*teoretisk* och *medveten* karaktär« än liknande förlopp i Frankrike och England. Han hänvisar till den folkliga *Weberlied* (inte att förväxla med Heines dikt) där texten klart uttalar motsättningen mellan proletariat och privategendom.

Som det mest slående exemplet på tysk medvetenhet framhåller Marx Wilhelm Weitling. Hans skrifter är geniala, skriver Marx. I teoretiskt hänseende överträffar de ofta till och med Proudhon, hur underlägsna de än är i sitt utförande. Bourgeoisien har ingenting att sätta emot en bok som *Garantien*. Med den har »de tyska arbetarna gjort sin lysande litterära debut«. Marx fortsätter med att upprepa Weitlings påstående att det i Tyskland finns goda möjligheter för en social revolution men sämre för en politisk. Den senare är nämligen bourgeoisiens sak, den förra proletariatets. Det är ingen abnormitet att Tyskland är lika politiskt efterblivet som filosofiskt avancerat. Tvärtom är det en nödvändighet. »Först i socialismen kan ett filosofiskt folk finna en motsvarande praxis, det vill säga först i *proletariatet* kan det finna det verksamma elementet för sin befrielse.«

Den sista meningen är anmärkningsvärd av flera skäl. Dels är det tydligt att Marx ännu inte gör någon skillnad mellan socialism och kommunism. Kanske ser han som Moses Hess kommunismen som en renodling av socialismen; men här framskymtar ingenting av den uppfattningen. Han talar kort och gott om »socialism«.

För det andra uttrycker han en uppfattning som varit vanlig bland tyska intellektuella tillbaka till 1800-talets början och ännu är det bland unghegelianerna, nämligen att tyskarna är ett särskilt filosofiskt folk. Så kommer han inte att uttrycka sig senare.

Wilhelm Weitling tillhörde *Vorwärts* läsare och skrev ett glatt brev från London där han gengäldade Marx uppskattning. »Vi är vänner«, förklarade han optimistiskt och hoppades att korrespondensen skulle fortsätta. Det är okänt om Marx någonsin svarade; några fler brev mellan de båda är inte bevarade.

Det var så mycket annat som upptog Marx tid när han fick brevet. Det viktigaste framskymtar redan i artiklarna i *Vorwärts*: de ekonomiska teorierna hade kommit in i hans intressesfär. Tidigare hade de befunnit sig nedanför hans horisont. Snart skulle de dominera hans synfält.

Hans möte med ekonomin förmedlades av en enda person: Friedrich Engels.

Friedrich Engels

Namnen Marx och Engels nämns ofta i samma andetag. Marx kommer alltid först; han är centralfiguren som i Sovjettidens hjältebilder ofta framställdes sittande, medan Engels lite diskret stod vid sidan av honom. Så förevigades de båda också i brons vid mitten av 1980-talet på det som under DDR-tiden kallades Marx-Engels-Platz i centrala Berlin. (I dag heter platsen Schloss-Platz och skulpturen är flyttad.)

I den sovjetiska och östtyska litteraturen framställdes Marx och Engels ofta som ett slags tvillingsjälar, eniga om allt väsentligt och förkämpar för samma sak: kommunismens seger. Så framställs de också i det auktoritativa förord till hela *Marx Engels Gesamtausgabe* med vilket Instituten för marxism-leninism i Sovjet och DDR år 1975 inledde första bandet. Deras namn upprepas som ett mantra – »Marx und Engels«, »Marx und Engels« … Marx och Engels har en central plats i det progressiva tänkandets historia, heter det, och de var lärdomsgiganter och samtidigt förkämpar för ett nytt samhälle, de besegrade idealismen i filosofin och skapade en fast materialistisk grundval för det dialektiska tänkandet, och så vidare.

Utanför den sovjetiska maktsfären fanns det vid samma tid författare som gav en motsatt bild. Engels hade aldrig förstått Marx teori utan tolkade den i en orimlig riktning. Men det finns också mer välavvägda framställningar som engelsmannen Tristram Hunts till svenska översatta *Friedrich Engels. Kommunist i frack* (2013). Det främsta felet med den är att Hunt överdriver Engels betydelse för Marx.

Vi kommer att närmare belysa förhållandet mellan Marx och Engels i ett senare kapitel. Nu gäller det enbart deras första möten och början av deras samarbete.

Redan till det yttre var de båda olika. Marx var så mörk att hans barn kallade honom »moren«, Engels var tvärtom blond, ja en nordisk typ, lång och smärt och spänstig, därtill en skicklig fäktare, ryttare och dansör. Marx

var kortare utan att vara kort, hade ett väldigt huvud och en mäktig bröstkorg men kortare ben.

Båda hade växt upp i burgna hem. Engels far som också hette Friedrich var en välbärgad delägare i firman Ermen & Engels som han drev tillsammans med de holländska bröderna Godfrey och Peter Ermen. Friedrich d.ä. var en strålande entreprenör som koncentrerade verksamheten på bomull och startade fabriker både hemma i Barmen och i Salford, Manchesters mindre tvillingstad.

Familjen Engels var strängt religiös, luthersk med pietistisk inriktning. Innerlig fromhet skulle förenas med sträng pliktuppfyllelse. Jordiska framgångar tydde på att Gud stod på ens sida. Livet var ett bistert allvar.

Men den unge Friedrich ville inte foga sig. Han utvecklade egna intressen och en självständig vilja. På gymnasiet trivdes han utmärkt, men innan han gått färdigt där tyckte fadern att sonen lärt sig nog av grå teori. Nu var det dags att han insåg vad det innebar att arbeta inom handel och industri. Han fick sätta sig in i bomullstillverkningens hemligheter och resa runt i England med sin far. Därefter sattes han på kontor i Bremen för att få ett hum om internationella affärer. Friedrich den yngre var redan vidöppen för nya, radikala idéer, och värre blev det när han valde att utbilda sig till artilleriofficer i Berlin. Där lärde han sig militär taktik och strategi, något som han hade glädje av livet igenom. Han blev militär expert och fick smeknamnet Generalen av Jenny och Karl Marx yngsta dotter, Eleanor. Det namnet spred sig.

Men det var ännu viktigare att han i Berlin kom in i kretsen av unghegelianer så som Marx gjort tidigare. Vi har redan sett hur även Engels blev unghegelian av radikalt snitt. Nu skulle samhället förändras, men inte genom affärer eller industri, utan genom tankar.

Det var 1842 som Marx och Engels möttes för första gången. Engels hade avslutat sin militära utbildning och besökte på hemvägen därifrån redaktionen för *Rheinische Zeitung*. Under namnet Friedrich Ostwald hade han som vi minns redan publicerat en del smärre saker, bland annat om Schellings föreläsningar i Berlin. Nu var han redo för nya publicistiska äventyr.

Mötet blev som Engels skulle minnas långt senare kyligt. Marx hade kvar en del av den unghegelianska surdegen men var redan på väg mot nya horisonter. Engels hade ännu proselytens glöd. Det blev i stället Moses Hess som Engels kom på god fot med. Allt talar för att det var Hess som fick Engels att intressera sig för kommunismen och snart också se sig själv som kommunist.

Men nu skulle Engels göra nytta för sig. Fadern sände honom till Manchester där han skulle arbeta för firman. Det blev en minst sagt lärorik tid. Utöver arbetet hann Engels både bedriva intensiva studier i de nya ekonomiska teorierna och kartlägga de sociala förhållanden som industrialismen förde med sig.

Det Manchester som han kom till var som vi redan sett en märklig stad. Där stod »den industriella revolutionens vagga«, som det heter i turistreklamen. Under 1830- och 1840-talen var det en sällsynt kreativ miljö. I handelskammaren dominerade de berömda Manchesterliberalerna som skapade den moderna laissez-faire-liberalismen, arbetarna formerade genom chartismen den första arbetarrörelsen, i det närbelägna Rochester startade konsumentkooperationen, den empiriska sociologin tog sina första steg främst genom Engels men också några andra; och i Salford fanns bryggaren James Prescott Joule som blev en av energiprincipens upptäckare. Det är en annan sorts kreativitet än den i förra sekelskiftets Wien, mer jordnära men lika skickelsediger.

Det första resultatet av Engels studieflit blev en artikel som han sände till *Deutsch-Französische Jahrbücher*, Marx och Ruges tidskrift. Artikeln gjorde stor lycka, och i synnerhet påverkade den Marx. Vi måste granska den lite närmare.

Engels artikel heter »Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie«. Det är alltså bara »Umrisse«, några penndrag eller, som den svenska översättningen lyder, »Ett utkast till en kritik av nationalekonomin «. Utkastet är på cirka 25 sidor och utgör på samma gång en presentation av och en vredgad uppgörelse med den moderna ekonomiska teori som skapats av Adam Smith och vidareutvecklats av David Ricardo, John Ramsay McCulloch och andra.

Det är värt att notera att Engels kallar teorin för »den liberala«. Ordet »liberal« som beteckning på en politisk uppfattning är tämligen ny vid denna tid; det dyker upp 1812. Ännu senare blir det en gängse beteckning på den ekonomiska doktrin som Adam Smith lade grunden till. För Smith själv betydde »liberal« frikostig, ingenting annat.

I samma andetag fördömer Engels den liberala teorin som skenhelig. Han säger att Smith har samma roll i ekonomin som Luther i kristendomen. Före Smith härskade merkantilismen med katolsk rättframhet, men med Luther alias Smith kom hyckleriet in. Smith bevisade att det fanns medmänsklighet i det nya ekonomiska systemet och att handeln skapade fred och vänskap bland nationerna. Samtidigt visste han mycket väl att systemet förslavade människor och drev dem till djupaste fattigdom. Rikedom och fattigdom levde sida vid sida, och än värre har det blivit sedan Smiths dagar. Med fabrikerna slår man sönder familjerna. Arbetarbarnen börjar arbeta vid nio års ålder och ser därmed föräldrahemmet enbart som ett ställe för kost och logi. Men Smiths efterföljare har blivit ännu skenheligare än lärofadern.

Jämförelsen mellan de ekonomiska teorierna och kristendomens utveckling rymmer mycket av Engels egen helt personliga befrielsekamp. I hans hem härskade en protestantism som till råga på allt färgats av den stränga, inåtvända pietismen. I Engels ögon blir pietismen motsvarigheten till Smiths efterföljare av typ David Ricardo eller John R. McCulloch. Med dem har hyckleriet förvärrats.

Den verklighet som ekonomernas teorier handlade om var dessutom familjen Engels levebröd.

Även Marx kallade Smith för ekonomins Luther i en text som han strax skulle skriva. Men för honom hade jämförelsen inte alls samma känslomässiga laddning.

I fortsättningen av sitt »Utkast« diskuterar Engels den värdeteori som står i centrum för Smith och hans efterföljare. Han anklagar i samma andetag ekonomerna för att bortse från de tekniska uppfinningarnas betydelse. Genom vetenskapen och uppfinningarna tillväxer produktionskrafterna, betonar han. (Han talar ännu om »Produktionskräfte«

och inte som senare om »Produktivkräfte«; men ursprunget är förstås Smiths »productive powers«.)

Han betonar att det var själva arbetet som var det ursprungliga kapitalet men att det nu skett en definitiv »Entzweiung« (»klyvning« enligt den svenska översättningen) mellan kapital och arbete som inte bara skilt dem åt utan också gjort dem till varandras motsatser. Ordet »Entfremdung« (»alienation«) lyser här med sin frånvaro, trots att det är ett ord som Engels säkert hade mött hos både Hegel, Feuerbach och Hess. »Umrisse« har inte plats för någon mer filosofisk vokabulär. Det är egentligen bara när Engels i Feuerbachs anda talar om människans »Gattungsbewusstsein« (artmedvetande) som han kommer i närheten av filosofin. Idealet är att människor arbetar medvetet som människor och inte som splittrade atomer för vilka det mänskliga (det mänskliga artväsendet) inte spelar någon roll.

Jämförelsen mellan varelser utan inbördes sammanhang och atomer är sliten idag, men 1843 var den ny och fräsch. Atomteorin hade antika rötter men tillhörde historiens kuriosakabinett tills den kring år 1800 fick sin moderna skepnad genom en fattig privatlärare i Manchester, John Dalton. Det är Daltons bild av atomerna i gastillstånd, separerade från varandra, som inspirerat Engels till hans beskrivning av arbetet i den samtida kapitalismen.

Det är inte bara fabriken som blir sinnebilden för denna omänskliga verksamhet, det är också och än mer börsspekulationen. Börsspekulationen i aktier markerar för Engels »höjdpunkten av osedlighet« där man försöker göra vinster på allt och inte minst på andras olycka. Det innebär inte att var och en som spekulerar måste vara usel. Konkurrensen tvingar honom till detta, vilka hans personliga bevekelsegrunder än må vara. Alternativet är att han konkurreras ut och går under.

Det är således systemet det är fel på, inte de enskilda individerna. I ett gott samhälle skulle de fungera som verkliga människor medvetna om sin mänsklighet.

Och ett sådant samhälle hägrar i framtiden! Redan tidigt i artikeln säger Engels att de framsteg som det nuvarande systemet trots allt inneburit kommer att bana väg för en värld där mänskligheten kommer att försonas

»med naturen och med sig själv«. Då kommer dagens dödliga konkurrens att ersättas av den fredliga tävlan som Charles Fourier skriver om.

Och människans produktionskraft är oändlig, något som då kommer att bli tydligt.

Men vägen dit kommer att vara tung. Den hårdnande konkurrensen leder till ständigt återkommande kriser som kastar ut arbetare i arbetslöshet och armod och även ruinerar många kapitalister. Och i kriserna lurar alltid risken att någon slår ut alla sina medtävlare och skapar sig monopol på marknaden, med allt vad det innebär av hänsynslöshet.

I artikelns sista stycke flaggar Engels för en annan och ännu viktigare skrivuppgift som nu väntar honom – att behandla fabrikssystemet och då utan förbarmande avslöja »den avskyvärda osedligheten hos detta system och skoningslöst uppvisa ekonomens hyckleri som här framträder i all sin glans«.

Det är boken om de arbetande klassernas läge som han därmed förutskickar.

Engels började skriva sin artikel sent år 1843 och var färdig med den i januari 1844. Då sände han den till Marx och Ruge för deras årsbok. Marx, som i Parismiljön redan insupit en mängd nya intryck som djupt präglat honom, måste genast ha insett att Engels arbete innehöll stoff som han själv också måste tillägna sig. Nu var det ekonomisk teori som var det allra viktigaste! Han grep sig verket an med sedvanlig energi. Han hade säkert artikeln i sin hand i januari 1844, den kom ut av trycket i slutet av februari, och redan i april var han redo att börja skriva ett eget arbete där ekonomi, politik och filosofi skulle gjutas samman.

Projektet fullbordades aldrig. Kvar finns några digra skrivhäften som eftervärlden valt att kalla *De ekonomisk-filosofiska manuskripten*. Ibland talar man också om *Parismanuskripten*. Texten omfattar i tryck cirka 120 sidor.

Vi vet inte vad det var som fick Marx att sätta stopp för projektet just där. Vi vet bara att Engels kom till Paris under sommaren 1844 och stannade där i tio dagar. Nu blev han och Marx vänner. De tillbringade det mesta av dagarna tillsammans, drack öl och diskuterade ekonomi och

politik och filosofi. De upptäckte att de var eniga i det allra mesta och beslöt sig för att förena sina krafter i ett nytt projekt där de skulle göra upp med den lära som de en gång båda varit anhängare av: unghegelianismen. Nu såg de i den radikala idealismen en fara för Tysklands framtida öde. Idealismen låg nämligen i vägen för en verklig humanism i Feuerbachs anda.

Det är ganska troligt att detta projekt som utmynnade i några gemensamma skrifter gav Marx anledning att avbryta arbetet med *De ekonomisk-filosofiska manuskripten*. Engels bör dock inte lastas för detta. Ingen var mer angelägen än han att Marx skulle bli färdig med sin kritik av det samtida samhället. I sina brev skulle han framdeles ständigt uppmana Marx att sätta punkt för sitt arbete. Men Marx fann ständigt nya böcker som han först måste läsa och ständigt nya problem som han först måste lösa.

De ekonomisk-filosofiska manuskripten, som han alltså skrev under några vår- och sommarmånader 1844, är så viktiga både i sig och för hans utveckling att de här ägnas ett eget kapitel.

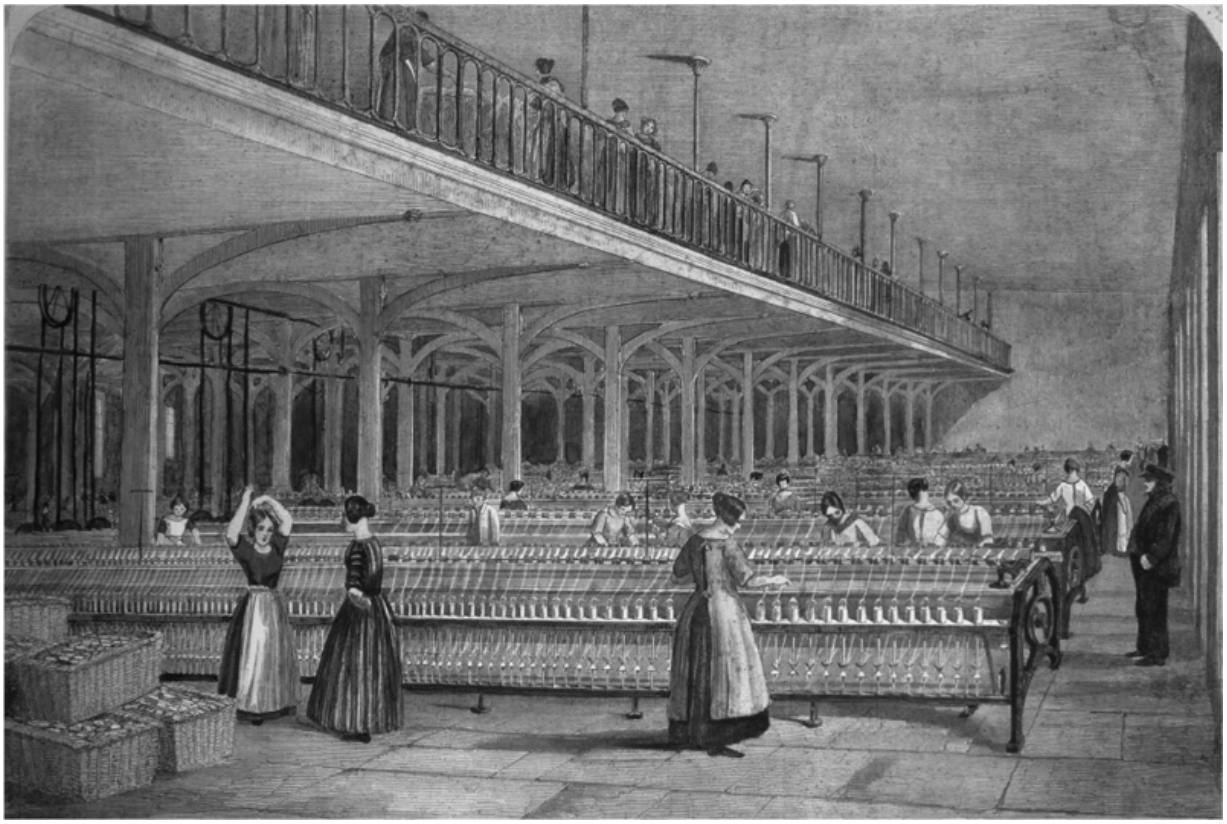

Bomullsindustrin stod för den industriella revolutionens första stora genombrott. En majoritet av arbetarna där var kvinnor. Bilden är alltså representativ i den meningen, även om den samtidigt gör verkligheten mer välordnad och mindre smutsig än den faktiskt var. Det oväsen som maskinerna åstadkom kan en bild aldrig återge. – I *De ekonomisk-filosofiska manuskripten* sökte Marx förstå vad det var för ett samhälle som nu höll på att växa fram, med kapitalismen och med industriarbetarna. Anonym litografi från 1851.

Manuskripten

Senkommen berömmelse

De ekonomisk-filosofiska manuskripten förblev liggande i Marx kvarlåtenskap under nästan 90 år. Till sist gavs de ut 1932 i *Marx Engels Gesamtausgabe*. En av de första som kommenterade texten var Herbert Marcuse i en artikel i tidskriften *Die Gesellschaft* där han utgick från grundtankarna i den ofullbordade skriften som på så sätt drogs in i kraftmätningen om vad som utgjorde kärnan i Marx teori. Marcuse kom vid denna tid att ansluta sig till den så kallade Frankfurtskolan som hade sitt centrum i *Institut für Sozialforschung* i Frankfurt. Marcuse tog liksom sina arbetskamrater avstånd från den marxism-leninism som utvecklats i Sovjetunionen och vars främsta uppgift det blivit att försvara den politik som det nya landet bedrev. I ett sådant sammanhang hade centrala begrepp i *Manuskripten* – som människans väsen och alienationen – ingen plats. Det som filtrerades fram av Marx teorier inskränkte sig i stort sett till sådant som förts vidare av Lenin.

Det dröjde länge innan *Manuskripten* utgavs i det som efter andra världskriget kallades Östblocket. I den standardiserade samlingsutgåvan *Marx Engels Werke* (MEW) fanns det inte plats för dem i de första 39 banden. Till slut inflöt de 1968 i det första av de båda *Ergänzungsbände* som den gången avslutade verket. Då var skriften redan spridd i tryck från länder västerut, och dess centrala begrepp, i första hand alienationen, hade blivit föremål för livliga och ibland hetsiga diskussioner. Den mest uppmärksammade kraftmätningen utspelades i Polen mellan den unge filosofen Leszek Kolakowski och kommunistpartiets dåvarande så kallade chefsideolog Adam Schaff. Vi kommer att behandla den närmare i slutkapitlet.

I Västeuropa hade samma skrift redan flera år tidigare fått leverera argument mot en ortodox marxism-leninism. Man började tala om en

humanistisk marxism där människan och inte klasskampen eller partiet stod i centrum. Roger Garaudy, som under sitt långa liv skulle komma att pröva många olika ståndpunkter, var ännu medlem av franska kommunistpartiet när han 1957 gav ut en bok som hette just *Humanisme marxiste* (Marxistisk humanism). Även bland icke-marxister väckte *Manuskripten* stort positivt intresse. De spelar en avgörande roll i jesuiten Jean-Yves Calvez *La pensée de Karl Marx* (Karl Marx tänkande), 1956, och inte minst bidrog de till att Jean-Paul Sartre i slutet av 1950-talet började betrakta sig som marxist. Det viktigaste resultatet av nyorienteringen blev det väldiga verket *Critique de la raison dialectique* (Kritik av det dialektiska förnuftet), 1960.

I Moskva väckte den nya Marxbilden förargelse. Den mest inflytelserike filosofen där, T.I. Oizerman, publicerade bland annat en vredgad artikel som också publicerades i tysk översättning. Där brännmärkte han den »borgerliga och revisionistiska ’kritiken’ av marxismen« som en »narrspegel«. År 1965 gick en fransk marxistisk filosof, Louis Althusser, till generalangrepp på den humanistiska marxismen i sin bok *För Marx*. Till Althusser har vi anledning att återvända.

Men nu till Marx arbete.

Ett stort projekt blir till

Genom *De ekonomisk-filosofiska manuskripten* kommer vi nära Marx första, något yrvakna möte med den politiska ekonomin. Bara på omvägar har han tidigare stött på ekonomiska teorier – först kanske genom Hegels skrifter och sedan via olika socialister och kommunister. Friedrich Engels var som vi redan vet den som gav honom impulsen att själv börja läsa författare som Adam Smith, David Ricardo och James Mill (John Stuarts far). Uppenbarligen hade Marx snabbt kommit till insikt om att han själv måste gå till källorna. Därtill var han med sin stabila självkänsla övertygad om att han också skulle kunna åstadkomma något som ingen annan, inte ens Engels, skulle klara av.

Under den tid som han fördjupade sig i sitt nya projekt trodde han att hans arbete med ekonomisk teori skulle bli en tämligen kortvarig och

begränsad historia. I det förord som han bifogar till *Manuskripten* berättar han om sitt nyss skrinlagda projekt att kritisera rätts- och statsvetenskapen »i form av en kritik av den *hegelska* rättsfilosofin«. Det visade sig olämpligt att förena granskningen av spekulationen med genomgången av olika mer empiriska materier, berättar han. Dessutom, tillägger han med en anmärkning som han i andra variationer mött just hos Hegel, skapade den »aforistiska framställningen *skenet* av en godtycklig systematisering«. Hegel gjorde samma sorts reservationer i sina förord till *Andens fenomenologi* och *Wissenschaft der Logik* (Logikens vetenskap) där han påpekar att det finns en avgörande skillnad mellan en verkligt systematisk framställning och en som bara löst sammanfogar resultat utan att redogöra för hur de uppnåtts.

Nu har Marx satt sig ett annat och om möjligt ännu högre mål. Han tänker ge ut en rad »broschyrer« om rätten, politiken, moralen och så vidare och kröna verket med ett arbete där sammanhanget mellan de olika delarna ska framgå och kritiken av den spekulativa hanteringen av dem utföras – man får anta på ett gediget systematiskt vis.

Det manuskript som blivit det enda synliga resultatet av dessa väldiga ambitioner skulle ha blivit den nationalekonomiska broschyren. Det är svårt att veta hur ekonomin i Marx föreställning skulle sammanfogas med »rätten, politiken, moralen«. Av hans samtida brev eller andra skrifter framgår det inte. Engels manar ännu i januari 1845 på honom att snart bli färdig med sin »nationalekonomiska bok«, vid en tidpunkt då Marx inte rört sitt manus på flera månader. Det spelar ingen roll om Marx själv inte är så tillfreds med resultatet, säger Engels. Tiden hastar, det gäller att »smida medan järnet är varmt«. Ännu senare, i mars, skriver en annan av hans vänner, Georg Jung, som han lärt känna under tiden på *Rheinische Zeitung*, ett brev där han efterlyser »ert verk över nationalekonomin och politiken«. Låt er inte distraheras av andra uppgifter, uppmanar honom Jung. »Med ert glänsande skrivsätt och den stora klarheten i er bevisföring måste och kommer ni att slå igenom här [i Preussen] och bli en stjärna av första ordningen.«

Men inga stora ord kunde beveka Marx. Han var redan på väg i en annan riktning.

När han skriver sitt förord till *Manuskripten* är hans planer ännu storartade. Han garanterar att hans framställning bygger på solida studier av litteraturen i ämnet. Läsaren har också svårt att betvivla detta. Marx återger många och långa citat av Smith, Ricardo och andra. Men de är inte ensamma i texten. Marx pekar på att han också läst in sig på franska och brittiska socialisters verk, och han nämner därtill några tyskar som gjort originella insatser på området. Först framhåller han Weitlings skrifter som han prisat redan i sin artikel i *Vorwärts*, och han pekar också på några artiklar som Moses Hess nyligen publicerat i tidskriften *21. Bogen aus der Schweiz* (21 ark från Schweiz). En av dem heter »Sozialismus und Kommunismus« (Socialism och kommunism), och där utvecklar Hess den harmoniska bild av förhållandet mellan socialism och kommunism som han också uttryckt i ett brev till Marx. Kommunismen är helt enkelt en radikal socialism. Däremot nämner Marx inte en annan artikel av Hess som han just varit med om att publicera i sin och Ruges *Deutsch-Französische Jahrbücher*. »Über das Geldwesen« (Om penningväsendet) heter den, och enligt Hess främste biograf, Edmund Silberner, är det troligt att den varit viktig redan för Marx artikel »Om judefrågan« och rimligen då också för *Manuskripten* och dess behandling av pengarna. Men här är Marx tystnad rimlig. Det finns nämligen inte några påfallande likheter mellan just denna artikel av Hess och Marx tankar om pengarnas betydelse. Den enda punkt där de båda stämmer överens gäller religionen och dess förhållande till »schackrandet«.

Däremot nämner Marx bland sina inspirationskällor också Engels »Umrisse«, och konstigt vore det annars.

Även Feuerbachs namn dyker upp. Men där gäller det enbart den filosofiska inspirationen. Marx världsbild är ännu präglad av Feuerbachs blandning av humanism och naturalism.

Sist i förordet lovar Marx en uppgörelse med Hegels dialektik som han »håller för absolut nödvändig i motsats till vår tids *kritiska teologer*«. Med de kritiska teologerna avser han Bruno Bauer och de andra gamla vännerna

från Berlin som han nu tycks se som sina huvudmotståndare. En fråga infinner sig osökt: Varför är denna uppgörelse så viktig för Marx i en broschyr som ska gälla kritiken av den moderna nationalekonomin? Den frågan kan inte ens tillnärmelsevis besvaras förrän innehållet i *Manuskripten* har granskats närmare.

Kampen mellan arbetare, kapitalist och jordägare

Innan vi går in på Marx text mer i detalj finns det en viktig anmärkning att göra. Marx talar nämligen genomgående om arbetaren som en han, aldrig en hon. I en mening följer han därmed den dåtida grammatikens regler i tyskan liksom för övrigt i svenskan. Där vi i en senare tid skulle skriva »han eller hon« (eller rent av »hen«) var det länge regel att enbart skriva »han«. Men Marx språkbruk blir ändå märkligt mot bakgrund av några viktiga upplysningar som han utan kommentarer återger. En av de författare som han citerar tämligen utförligt är tysken Wilhelm Schultz, som just utgivit ett ambitiöst verk med titeln *Die Bewegung der Production* (Produktionens utveckling), 1843. Schultz, som levt ett långt liv ständigt i opposition mot makten, sammanställde i denna skrift ett stort material om samhällsutvecklingen. I synnerhet var de statistiska uppgifterna matnyttiga för Marx. En av de uppgifter som han återger säger att det vid engelska spinnerier arbetade 158 818 män och 196 818 kvinnor. Liknande förhållanden rådde i motsvarande industrier i USA. I yllefabrikerna, däremot, där arbetet krävde större kroppskrafter, dominerade männen.

Det är märkligt att Marx inte kommenterar dessa siffror. Hans arbetare är alltid en *han* fastän den industriella revolutionens mest typiska och mest uppmärksammade bransch domineras av kvinnor. Denna blindhet delade han förvisso med många i sin samtid. Men en blindhet förblir det likväl.

I *Manuskripten* framställer Marx för första gången samhället som en arena för konflikter mellan arbetare, kapitalister och jordägare. Han följer i första hand Adam Smith i spåren men också andra och senare ekonomer. Arbetslönen bestäms av »den fientliga kampen mellan kapitalist och

arbetare«, skriver han. Men arbetaren förlorar »med nödvändighet« i den kraftmätningen. Kapitalister gaddar ihop sig, medan arbetarna är förbjudna att samverka. Facklig kamp är alltså ännu utom synhåll. Marx finner det inte mödan värt att nämna chartisternas försök i England, han följer bara sina auktoriteter i spåren.

Arbetaren blir till en vara. I nedgångstider är det han som lider mest. Men inte ens när ekonomin blomstrar kan han säkert räkna med en bättre lön. Kapitalisten är fri att ta vinsten för egen del. Han kan också investera i nya maskiner. Då blir arbetarens arbete alltmer maskinmässigt. Det blir en »*abstrakt verksamhet*«, säger Marx; alltså motsatsen till den sinnliga och intellektuella rikedom som han nu i Feuerbachs efterföljd men också allt framgent ska se som det fullödiga arbetets kännemärke. En växande produktion kan också tvinga eller locka arbetaren att slita ut sig i förtid och dö. Det är illa för individerna men ger plats för nya arbetare.

Det är påfallande hur nära Marx text ligger Smiths avsnitt om arbetslönen i *The wealth of nations*. Mycket är rena parafraser. Marx ger samma mörka, nästan hopplösa bild av arbetarnas liv som Smith. Lönerna närmar sig normalt sett ett minimum under vilket svältdöden hotar. Marx följer också Smith tätt i spåren när han säger att priserna på livsmedel varierar mer än arbetslönerna, och redan Smith kallar arbetaren en vara.

Marx upprepar också Smiths antagande att det finns ett stadium där alla möjligheter till tillväxt är uttömda och den ekonomiska utvecklingen därmed nått sitt absoluta maximum. Även i ett sådant tillstånd är arbetarens lott prekär. Lönen blir den lägsta möjliga. Marx talar om ett »fulländat elände«.

Det är en övertygelse som Marx efter hand ska överge.

När han kommer in på kapitalprofiten citerar han flitigt sina nationalekonomiska auktorer, i synnerhet Adam Smith men också David Ricardo och Jean-Baptiste Say. En av de citerade avviker från de övriga: den franske socialisten Constantin Pecqueur. Pecqueur hade en tid följt Saint Simon i spåren och därefter räknat sig till Fouriers anhängare. Men inte heller i den rollen kände han sig hemma utan gick sin egen väg. Han avvek från de flesta samtida franska socialisterna däri att han såg den

industriella utvecklingen som positiv. Felet låg enbart i det kapitalistiska systemet. Däri föregrep han Marx som ännu i *Kapitalet* kunde citera honom med gillande. Men redan efter Napoleon III:s statskupp 1851 hade Pecqueur lämnat både ekonomi och politik bakom sig.

Pecqueur avviker alltså från de andra författarna som Marx åberopar däri att han inte talar om arbetarnas situation som ett nödvändigt ont utan med samma harm som Marx själv.

Mångfalden av citat i avsnittet om profiten är säkert ett tecken på att sidorna är mindre genomarbetade än de föregående och närmast befinner sig på ett excerptstadium. Marx koncentrerar sig i stället på den avgörande konklusionen att kapitalistens enda väsentliga strävan måste vara att maximera profiten. Underförstått: den som inte gör det, faller ur konkurrensen. Konkurrensen är samtidigt kapitalistens hämsko. Den innebär att de större kapitalen slår ut de mindre och att monopolet med alla sina negativa konsekvenser, inte minst för arbetarna, hotar vid vägs ände.

Ekonomernas tredje grundläggande teori efter lönen och kapitalet, jordräntan, presenteras också först med en svärm citat. Men snart tar Marx själv till orda. Han konstaterar att feodalherrarna, de traditionella jordägarna, får allt svårare att stå emot kapitalet. Mer och mer jord faller i kapitalisternas händer. Särskilt långt har det gått i kapitalismens hemland, England.

På några viktiga sidor svär sig Marx fri från en missuppfattning som kan ligga nära till hands, nämligen att han skulle beklaga att den gamla ordningen försvinner och ersätts men den nya, kalla kapitalismen. Marx betonar att han inte som romantikerna fäller några tårar över utvecklingen. Han säger inte som de att en god och naturlig ordning ersatts av en där schackrandet är livets mål. Han slår tvärtom fast att feodalismen till sin natur är schacker. Kapitalisterna schackrar förvisso också; men de gör det på ett förnuftigt sätt. Själva privategendomen har sitt ursprung i jordägandet som i sig innebär att människor underkastas en herre. De livegna bönderna blir »jordens accidens«, alltså i grunden tillfälliga bihang med en term från Aristoteles logik. Även feodalherren är ett tillbehör till jorden. Bara skenbart finns det ett inre samband mellan ägaren och jorden. Det skenet

avskaffas helt med kapitaliseringen av jordegendomarna, något som redan sker i full skala i England. Industrin håller där på att erövra också jorden.

Det alienerade arbetet

Efter avsnitten om arbetslön, kapital och jordränta ändrar framställningen karaktär. Texterna är genomgående mer bearbetade, och stundtals når de storartade stilistiska höjder. En författare som gläds åt sin retoriska förmåga och sin dräpande ironi för ordet.

Det saknas nu helt rubriker. De som regelbundet återkommer i olika utgåvor härstammar från den första tryckta versionen från 1932. De är naturligtvis delvis godtyckliga men skapar ändå ett slags vettig ordning.

Det första avsnittet kallas där »Det alienerade arbetet« och är det som väckt störst uppmärksamhet i eftervärlden. Den främsta anledningen är själva ordet »alienation« och vad det implicerar. På tyska motsvaras det av två ord: »Entfremdung« och »Entäusserung«. Ordet »Entfremdung« har med »främling« att göra, »Entäusserung« däremot med något »yttre« – som i ordet »avyttra«. Termerna används utan större åtskillnad i tysk tradition, dock med nyansskillnaden att »Entfremdung« oftare används om mellanmänskliga förhållanden, »Entäusserung« främst om förhållandet mellan människa och ting. Båda går tillbaka på latinets *alienatio* som gett upphov till olika varianter av ordet »alienation« som förekommer i en rad moderna språk. Den svenska översättningen är inte självklar. Ordet »alienation«, som jag själv en gång valde när jag 1965 översatte Marx ungdomsskrifter, är den överlägset vanligaste, men också »förfrämligande« förekommer numera. Det har dock en språklig nackdel: det finns ingen »främlig« på svenska, däremot »främling«. »Förfrämlingande« vore den korrekta motsvarigheten. Den förekommer också men sällan.

Den svenska motsvarigheten till »Entäusserung« är »avyttring«. Det är både ett vardagsord och en juridisk term och får hos Marx liksom tidigare hos Hegel en filosofisk prägel: människan avyttrar något av sig själv och sitt eget.

Här kommer jag i första hand att tala om alienation. Men orden »förfrämlingande« respektive »avyttring« (med hänsyn tagen till nyansskillnaderna mellan dem) kommer också till användning.

Det viktigaste är att ringa in vad Marx menar med dessa laddade ord. Den närmaste bakgrunden till framställningen i *Manuskripten* är som vi redan vet Feuerbachs filosofi där begrepp som människans väsen och hennes väsenskrafter är centrala. Människan har alienerats från sitt väsen, hon har blivit en främling för sig själv och andra. I religionen men också i den spekulativa filosofin kommer detta till sitt tydligaste uttryck. Där skapar hon sig beläten som Gud eller Det absoluta som surrogat för den fulla mänsklighet som föresvävar henne men som hon inte kan förverkliga i det samhälle i vilket hon lever.

En hel generation unga tyskar som förenade filosofiskt intresse med politisk radikalism tog under några år på 1840-talet djupa intryck av Feuerbachs tänkande – Marx, Engels och Hess var bara några av dem. Vad Marx skriver i *Manuskripten* utmärker sig för att han så direkt använder de filosofiska begreppen på konkreta nationalekonomiska texter. Hess höll sig på ett mer allmänt plan, och i Engels »Umrisse« saknas som vi sett helt ordet »Entfremdung« liksom den övriga filosofiska vokabulären. Marx arrangerar däremot ett direkt möte mellan begreppsvärldarna, han följer texterna om ekonomi in i detaljerna och dissekerar dem sedan med filosofiska instrument varav flera kommer från Feuerbach och andra direkt från Hegel.

I själva verket står vi här inför ett av de mest karakteristiska dragen hos Marx inte bara i tidigare år utan under hela livet. Man kan känna igen det från doktorsavhandlingen där de väldiga citatmassorna från grekiska filosofer lades tillrätta med hjälp av Hegels kategorier. Det fortsätter i hans kritik av lagförslagen i den rhenska lantdagen och i hans uppgörelse med Hegels stats- och rättsfilosofi. Marx är i extrem grad en storläsare som sedan i långa texter nagelfar vad han läst.

Man kan på sätt och vis tala om en *exeges* i ordets bokstavliga innebörd av utläggning eller tolkning. Men Marx ägnar sig så gott som genomgående åt en skarp och närgången *kritik* av det han läser. Han nöjer sig inte med att

förstå texten utan han vill också blottställa den och avslöja dess verkliga innehåll. Till yttermera visso ser han i detta fall texten som ett uttryck för den verklighet den skildrar, en verklighet som texten inte själv förmår fatta innebörden av.

Avsnittet om det alienerade arbetet i *Manuskripten* är ett renodlat exempel på denna textnära metod. På de föregående sidorna har Marx återgett långa och många citat från olika författare. Nu kan han koncentrera sig på att summera dem och avslöja deras blinda fläckar. Nationalekonomerna ger enligt hans mening inte någon förklaring till den verklighet de skildrar. Närmare bestämt säger han att de inte *begriper* den. »Begriper« är ett viktigt ord hos Hegel. Det har med *begrepp* att göra, och som alltid är Hegel mån om att avlocka orden deras bokstavliga innebörd. Att begripa något är bokstavligen att gripa tag i det och därmed få möjlighet att skärskåda det i alla dess aspekter. Begreppet är intellektets sätt att komma till klarhet om verkligheten.

Nationalekonomerna har fastställt lagarna för den moderna ekonomin men de har inte begripit dessa lagar. De ger inte någon förklaring till uppdelningen i arbete och kapital, kapital och jordränta. Det enda som tycks sätta ekonomins hjul i rörelse är »*vinningslystnaden och kriget mellan de vinningslystna, konkurrensen*«. För att få de ekonomiska sammanhangen klargjorda söker ekonomerna ofta sig tillbaka till ett slags mänsklighetens ursprungstillstånd innan all utveckling tagit sin början. Det är en lösning som Marx med sitt sinne för det historiskt konkreta finner ohållbar. Problemet reduceras i så fall till »ett faktum eller en händelse«.

I stället ser Marx lösningen i vad den samtida nationalekonomin själv framhåller: arbetaren blir fattigare ju mer han producerar, och han blir själv en billigare vara ju fler varor han framställer. Det är som i religionen, säger Marx: ju mer människan överlämnar sig till Gud, desto mindre har hon kvar för egen del.

Detta överlämnande, vare sig det sker i religionen eller arbetet, är det som Marx kallar *alienationen*. Alienationen är flerfaldig. Arbetaren kan inte uttrycka sig själv i arbetet utan måste se det som ett tvångsarbete som hungern tvingar honom till. Arbetet är inte hans eget utan någon annans.

Fritt verksam är han bara i sina djuriska funktioner – att äta, dricka och avla barn – men inte i sina mänskliga. Människan som »artvarelse«, alltså människan i sina specifikt mänskliga funktioner, utmärks av att hon är universell och fri i sin verksamhet. Men sådan kan arbetaren inte vara.

Människan liknar andra djur däri att hon lever av den organiska naturen. Men hon gör det på ett mer mångfacetterat vis än någon annan. Både i naturvetenskapen och i konsten kan hon göra alla naturfenomen till sina objekt. Hon kan också praktiskt hantera dem. Marx säger att naturen är hennes »oorganiska kropp«. Valet av ordet »oorganisk« kan förefalla oss märkligt eftersom det vi kan leva av i första hand är andra organismer. Men Marx använder här ordet i en på den tiden inte ovanlig mening. Det som tjänar som föda åt någon annan blir i den relationen oorganiskt, det vill säga upphör att själv vara en organism.

Människan hänger samman med naturen och därmed också med sig själv, ty hon är i sig ett stycke natur. Men det alienerade arbetet fjärmar henne från sig själv och därmed från naturen.

Det hör till hennes särmärken att hon frambringar en värld av föremål, en objektvärld, något som innebär att hon omgestaltar delar av naturen. En bäver eller ett bi frambringar visserligen också något men enbart för sina omedelbara fysiska behov. Även människan har fysiska behov men hennes produktion är inte inskränkt till dem. I produktionen manifesterar hon sin frihet. Hon kan frambringa mer än vad som är nödvändigt för hennes överlevnad. Det innebär att just detta nödvändiga enbart framstår som *livsmedel*, alltså medel för det verkliga, produktiva liv hon lever.

Men arbetaren är avskuren från detta. Arbetaren är hänvisad till den rena överlevnaden. Han är inte fri i sin verksamhet. Livsmedlen blir inte bara medel för honom utan livets hela innehåll.

I Feuerbachs efterföljd talar Marx om människans *artliv*. Arbetaren är utestängd från sitt artliv, alltså det liv som ger den enskilde möjlighet att fullt ut förverkliga sina möjligheter som människa i gemenskap med andra människor. Med ett annat ord från samma terminologi kan arbetaren inte förverkliga sitt *artväsen*, alltså sitt väsen som människa.

Begreppet alienation sådant det används i *Manuskripten* är intimt förknippat med begreppet väsen, närmare bestämt människans väsen. Marx fogar därmed in sig i en lång tradition som går tillbaka till antikens Grekland och som fick en förnyad aktualitet och ett delvis nytt innehåll i tysk filosofi under 1800-talets tidigaste decennier. Akademiska föreläsningar i ämnet antropologi höll till exempel Immanuel Kant år efter år. Det var fortfarande ett brokigt ämne där han liksom många andra tog upp allt möjligt som hade med människors fysiska och psykiska utrustning att göra. Men just Kant kom i slutet av sitt liv fram till att frågan »Vad är människan?« var en av de stora gåtorna som filosofin måste arbeta med. Själv hade han hunnit bli för gammal och orkeslös för att på allvar ta itu med just denna gåta, men flera av hans efterföljare försökte med full kraft angripa den. Man talade om antropologi men det rörde sig i allt väsentligt om det som under 1900-talet kom att kallas filosofisk antropologi, till skillnad från den fysiska antropologin som sysslar med människan som biologisk varelse och socialantropologin som sätter hennes samhällsbyggande i fokus.

Den filosofiska antropologin ger sig i kast med Kants fråga, och den gör det genom att försöka utröna vad som skiljer människan från alla andra varelser. Marx hade tidigt i Berlin kommit i kontakt med riktningen genom att följa den norske naturfilosofen Henrik (eller Heinrich) Steffens föreläsningar i antropologi, enligt anteckningar till och med »med flit«. Steffens var en av de ivrigaste företrädarna för den filosofiska antropologin som han såg som alla vetenskapers grund. Den påverkan som han till äventyrs kan ha haft på den unge Marx överflyglades i vilket fall snabbt av det inflytande Hegel kom att utöva. Antropologin var en mindre del av Hegels system, inkilad i läran om den subjektiva anden (människan) mellan fenomenologin och psykologin. Hegels korta exposé över människosjälen har säkert någon gång tilltalat Marx, men den befinner sig långt från *Manuskriptens* författare. Själen är något inre, säger Hegel, och detta inre kräver sitt yttre, sin kroppslighet. Själen är subjektet, kroppen predikatet. Eller, med andra ord, det är själen som är utgångspunkten, kroppen bara

något som krävs för att själen ska kunna agera och reagera i en värld av kroppar.

Marx antropologi är av Feuerbachs typ men har ändå sin särprägel. Det sinnliga eller empiriska är utgångspunkten. Människan är en kropp utrustad med sinnen. Hon är också en tänkande varelse, men det är inte detta tänkande som kommer först utan sinnena.

Både sinnen och tänkande är nödvändiga förutsättningar för hennes verksamhet. Människan är först och sist en aktiv, en verksam varelse. Hennes liv är ett oavlåtligt samspel mellan aktivitet och passivitet. Hon handlar och med sin handling förändrar hon sin verklighet; men inte bara sin egen utan också andras. I samma mån är hon beroende av vad andra gör. »[*L*]*iksom* själva samhället producerar *människan* som *människa*, så produceras det av människans. « Denna dialektik är förutsättningen för hennes möjlighet att vara på samma gång individ och samhällsvarelse. Ja, hon är bara individ genom att vara samhällsvarelse och bara samhällsvarelse genom att vara individ. Det är i och genom gemenskapen med andra som hon kan särskilja sig.

I denna övertygelse går Marx (liksom Feuerbach) i Hegels fotspår. I den tradition som Hobbes och Locke inledde redan på 1600-talet kom individen först. Samhället byggde på en överenskommelse mellan individer som i princip när som helst kunde bryta sig loss ur gemenskapen i den händelse denna gemenskap inte gav dem vad de hade rätt att förvänta sig.

Denna samhällsontologi, som från början av 1800-talet kallats den liberala, stod i skarp kontrast till en mycket äldre uppfattning enligt vilken människan i själva utgångsläget var social. Aristoteles karakteriserade henne som en samhällsvarelse, ett *zoón politikón*, eller ett »politiskt djur« som den vanliga, lätt brutaliserande översättningen lyder.

Hegel var i det avseendet en entusiastisk efterföljare till Aristoteles, och Marx följde här sin förste store läromästare i spåren. Det är bara i gemenskapen med andra som en människa kan bli sig själv, menar också han. Även när hon verkar i ensamhet – Marx tar den ensamme forskaren som exempel – genomsyras hennes verksamhet av att hon är en social

varelse. Andras arbete är förutsättningen för hennes eget. Det hon åstadkommer blir till nytta och glädje för andra.

Till yttermera visso är det bara genom andra som hon kan bli en individ. »Människans individuella och samhälleliga liv är inte skilda åt«, skriver han. Det är samhället som genom andra människors arbete och kunskaper ger individen tillgång till naturen. Det är genom samhället som hon kan bli en egen och egenartad människa.

Det är viktigt att framhäva Marx karakteristiska *individualism*, så olik den ansiktslösa kollektivism som kännetecknade Sovjetunionen och det förkapitalistiska Kommunistkina. Människan är inte redan i utgångsläget en fullfjädrad individ, hon *blir* eller rättar sagt *kan bli* en individ. Arbetaren, berövad sin mänsklighet, förvägras detta, liksom (som vi strax ska se) kapitalisten.

Privategendomen och kommunismen

Det omedelbara hindret för att människan ska kunna förverkliga sina inneboende möjligheter i en högt utvecklad civilisation är privategendomen. Privategendomen når sin fulländning med kapitalismen men den börjar inte med den utan finns också i feodalismen. Marx svär sig än en gång fri från misstanken att han skulle ha något till övers för den feodala ordningen. I en eruption av språkglädje härmar han hur feodalherrar och kapitalister tar heder och ära av varandra.

Feodalherren utmålar »sin motståndare som en listig, köpslående, mäklande, svekfull, vinningslysten, affärsslug, upprorisk, andefattig, hjärt- och själlös, asocial, samhällsfarlig, ockrande, kopplande, slavisk, karaktärslös, fjäskande, skojande, fantasilös och därför fattigdom, brottslighet och samhällsupplösning frambringande, närig, fjantig *penningskurk* utan ära, utan normer, utan poesi, utan kärna, utan allt«.

Den rörliga egendomen, däremot, »pekar på industrins och kapitalrörlighetens under, den är själv ett barn av den moderna tiden, ja dess ende arvsberättigade son; den tycker synd om sin motståndare därför att denne är ett *oupplyst* dumhuvud (och det är fullständigt riktigt) som i det

moraliskt högtstående kapitalets ställe vill sätta det råa omoraliska våldet och livegenskapen; den skildrar honom som en Don Quijote som under sken av *enkelhet* och *rättframhet* och föregivande det *allmännas* och det *bestående*s intresse döljer sin list, sin giriga njutningslystnad, sin självviskhet, sitt särintresse, sin onda avsikt; den utpekar honom som en durkdriven *monopolist*; den smutsar ner hans reminiscenser, hans poesi, hans svärmeri genom att ge sarkastiska historiska uppräkningar av den nedrighet, den grymhet, det förakt, den prostitution, den ondska, den anarki, den upproriskhet som utgått från de romantiska herresätena«.

Det är ett festligt ordfyrverkeri.

Privategendomen är enligt Marx det stora onda oavsett om den klär sig i feodal eller kapitalistisk dräkt. Samtidens stora motkraft mot privategendomen är kommunismen. Men kommunismen uppträder först i en rå och omogen skepnad. Det är som vi minns vad Marx sagt redan tidigare, när han stod i begrepp att bege sig till Paris, och en utförligare argumentation längs samma linje hade Moses Hess utvecklat.

Men Marx koncentrerar sig här på en särskild punkt i denna omogna kommunism, och det är tanken att kvinnorna skulle bli männens gemensamma egendom. Marx säger att denna tanke innebär en förnekelse av människans *personlighet*. »Personlighet« är inte ett vanligt ord i hans vokabulär men har sin självklara närhet till ett betydligt centralare begrepp, nämligen individ. Personligheten är det särpräglade hos den fullt utvecklade individen. Den intima relationen mellan man och kvinna regredierar till ett rent djuriskt könsförhållande där alla kvinnor ses och behandlas som gemensamma lustobjekt. I själva verket, säger Marx, avspeglar förhållandet mellan könen »hela den mänskliga bildningsnivån«.

Han urskiljer också en annan, något högre men ännu ofullgången kommunism. Den kan vara demokratisk eller despotisk till sin natur men ändå huvudsakligen politisk; dess mål är upphävandet av staten men den bevarar privategendomen.

Det är först en tredje sorts kommunism som Marx ställer sig bakom. För att beskriva den griper han till själva nyckelordet i Hegels filosofi med dess storartade men svårfångade dialektik: *Aufhebung*. Ordet är nästan omöjligt

att översätta till engelska eller franska på något adekvat sätt. Verbet *aufheben* återges som »sublate« på engelska, ett mycket ovanligt ord, och på franska har Gwendoline Jarczyk och Pierre-Jean Labarrière hittat på ett alldeles nytt ord, »sursumer«, för att täcka den flertydighet som finns på tyska och som Hegel medvetet använder sig av. På svenska innebär översättningen inte några större problem. Att *upphäva* något kan både betyda att avskaffa något och att höja det till en högre nivå. Den tredje innebörden på tyska, att bevara, finns inte på svenska men kan lätt tänkas in.

Marx med sin suveräna behärskning av Hegels begreppsapparat använder givetvis ordet »Aufhebung« fullt medveten om dess trefaldiga innebörd. Den kommunism som han hyllar har som mål en »*positive* Aufhebung des *Privateigentums* als *menschlicher Selbstentfremdung* und darum als wirkliche *Aneignung* des *menschlichen* Wesens« (ett positivt upphävande av privategendomen som människans alienation från sig själv och därmed som en verklig tillägnelse av det mänskliga väsendet). Det är alltså inte fråga om ett avskaffande rätt och slätt. Det som den hittillsvarande historiska utvecklingen burit med sig ska finnas kvar men på ett högre plan. »Privategendom« innebär bokstavligen att egendomen *berövas* det allmänna (av latinets *privo*, jag berövar), men detta berövande har varit förutsättningen för hela framstegsprocessen. Nu, menar Marx, är tiden mogen för att förverkliga de möjligheter som varje människa har i sitt väsen. Äntligen ska hon bli den samhällsvarelse hon har inre resurser till. Konflikterna mellan människa och natur och mellan människa och människa ska upphävas och man ska uppnå en fulländad humanism som samtidigt är en fulländad naturalism. Motsättningen mellan människans existens och hennes väsen upphävs, det vill säga hennes faktiska tillvaro kommer inte att stå i skriande motsättning till hennes inneboende möjligheter. Hennes behov av att bekräfta sig själv och sin förmåga ska inte heller stå i motsättning till resultaten av hennes arbete.

Det är svepande formuleringar om ett gott samhälle men inga konkreta besked om hur vägen dit ska se ut. Sidorna om den optimala kommunismen är ett typiskt uttryck för vad som några år senare i *Kommunistiska*

manifestet skulle kallas utopisk socialism. De är bara filosofiskt mer sofistikerade än de flesta andra liknande framtidsskildringar.

Sättet att likställa humanism med naturalism tyder förstås på inflytandet från Feuerbach. Men bortom Feuerbach skymtar också Spinoza. Formeln »Gud eller naturen« har inspirerat Marx liksom Hess. Om Gud bara är ett annat namn för människan *sådan hon skulle kunna vara* så är steget mellan humanism och naturalism kort. Men den tanken leder honom också som vi strax ska se till rätt riskabla konklusioner.

Av särskilt intresse är tanken att människan ska tillägna sig (*aneignen*) sitt väsen. Det är samma »egen« som finns i ordet egendom. Båda har ett fascinerande ursprung. Att äga något och att tillägna sig något innebär att göra detta något till sitt eget. Det moderna egendomsbegreppet börjar med John Locke. För honom är suveräniteten över den egna kroppen all egendoms grund och utgångspunkt. Av den följer också rätten både till de egna tankarna och till produkterna av det egna arbetet. Locke förefaller omedveten om den paradox som ligger i att han till det fria jagets egendomar också räknar det arbete som »min tjänare« utfört.

Därmed skyler Locke över en ännu vilande men snart explosiv motsättning mellan herren och hans tjänare. Om herren har rätt till sina arbetsprodukter, bör väl tjänaren rimligen också ha det. Men hur ska de båda dela? Eller finns det en möjlighet att upphäva hela konflikten?

150 år senare har stridlinjerna blivit uppdragna, och Marx sällar sig till dem som ställer sig på tjänarens, arbetarens sida. Men han ser inte lösningen i att all egendom ska byta ägare och tillfalla den som utför arbetet. I stället ska kategorin ägande omgestaltas.

Människan måste leva av naturen, och genom sitt arbete omvandlar hon på allt mer utstuderade sätt naturens produkter för sin egen konsumtion. Men vilka är det som ska ha makten över det som därmed skapas? Genom privategendomen tillskansar sig vissa människor denna makt. Andra blir beroende av dem och tvingas arbeta för dem för en ersättning som nätt och jämnt räcker till deras egen överlevnad.

Man kan säga att både de privata ägarna och de som arbetar för dem måste *tillägna* sig naturens produkter. Men tillägnelsen sker på mycket

olika villkor. Det råder en grundläggande ojämlikhet. Ojämlikheten är till hinders för båda parter. Den tillägnelse som Marx ser i en lyckligare framtid gäller hela det mänskliga väsendet. Människor ska alltså kunna förverkliga alla sina inneboende möjligheter. Hon ska bli mångsidigt verksam men också fullt ut en samhällsvarelse i samverkan med andra samhällsvarelser.

I stället för att ha exklusiv tillgång till vissa ägodelar ska hon alltså tillägna sig det som naturen och civilisationen erbjuder men hon kan därmed också få tillgång till sig själv och sina medmänniskor.

Det är påfallande hur Marx, som byggt upp sitt resonemang med exempel från ekonomisk teori, på dessa sidor i stort sett lämnar ekonomin utanför.

I stället tecknar han bilden av ett slags *uomo universale,* en universell människa inte långt från renässansens ideal. Medan privategendomen gör människan begränsad, kan hon i ett samhälle där den är upphävd tillägna sig »sitt allsidiga väsen på ett allsidigt sätt«. Alla hennes sätt att förhålla sig till verkligheten genom »synen, hörseln, lukten, smaken, känseln, tänkandet, åskådningen, förnimmelsen, viljan, verksamheten, kärleken« kan då nå sin fulla potential. Privategendomen har gjort oss »så dumma och ensidiga att ett föremål blir *vårt* först när vi äger det«. Det verkliga livet ses bara som livsmedel, medan privategendomens liv, arbete och kapital, framstår som det egentliga. De riktiga sinnena har trängts ut av »*ägande*sinnet«.

Ändå bär var och en av oss med sig den utveckling som mänskligheten genomlöpt. » *Utvecklingen* av de fem sinnena har varit ett verk av hela den hittillsvarande världshistorien«, skriver Marx. Den som äter lagad mat med kniv och gaffel upplever något annat än den som sliter till sig rått kött och slukar det. Människan som är tyngd av sorger eller utsliten av allt arbete kan inte njuta av ett skådespel som den som är utvilad och öppen för intryck. Det snäva intresset begränsar också. En köpman som handlar med ädla stenar kan enbart ha sinne för deras ekonomiska värde men inte för deras estetiska, alltså deras skönhet.

Ett annat och särskilt intressant exempel som han ger gäller musiken. Det är musiken som »väcker människans musikaliska sinne«. Men för ett omusikaliskt öra har inte ens den skönaste musik »*någon* mening«. Ja, den

finns inte ens till som ett objekt för ett sådant öra, »eftersom ett objekt för mig bara kan vara bekräftelsen på en av mina väsenskrafter«. Objektet har bara mening för mig »så långt som *mitt* sinne sträcker sig«.

Marx talar sällan om musik. Men han gör det i några ytterst centrala, låt vara ofullbordade texter. *Manuskripten* är den första av dem.

Han talar inte om någon speciell musik, vare sig det gäller genre eller någon enskild tonsättares verk. Medan han gärna nämner speciella författare alltifrån Aischylos till Balzac, talar han enbart om musik i allmänhet.

Av allt att döma var det i Parismiljön han mötte den mest högtstående musiken i sitt liv. Det är som vi sett mycket möjligt att han i Madame d'Agoults salonger hört Frédéric Chopin och Franz Liszt, två av historiens mest legendariska pianovirtuoser. Men vi vet ingenting om hans reaktioner. I de många skildringar av honom från vänner och bekanta som finns bevarade är det inte tal om musiken i hans liv, däremot om hans väldiga skönlitterära beläsenhet och om den roll som dramer, dikter och romaner spelade för honom.

Musiken var inte tillnärmelsevis så lätt åtkomlig som den är idag. Kanske är det en anledning till att han inte alls är så konkret som när han talar om skönlitteraturen. Det betyder inte att referenser saknas; Mozart, till exempel, förekommer åtskilliga gånger i hans artiklar och korrespondens.

Men Marx är mån om att också knyta den historiska utvecklingen inte bara till konsten utan till mänskliga verksamheter över huvud. Industrins historia, säger han, är »som en *uppslagen* bok om de *mänskliga väsenskrafterna* eller som en för sinnena tillgänglig psykologi«. Ordet »industri« ska här inte fattas i ordets nutida vardagliga mening som företag där olika föremål framställs med hjälp av mer eller mindre avancerade moderna tekniker. Marx använder ordet i dess ursprungliga latinska och på hans tid ännu levande innebörd av mänsklig flit och företagsamhet sådan den kommer till uttryck i allehanda praktiska aktiviteter. Men han betonar samtidigt att det är den »*vanliga materiella industrin*« han har i åtanke, alltså den tillverkning som gäller materiella produkter.

Användningen av ordet »psykologi« kan också lätt leda tankarna vilse. Psykologin var ännu inte en högt specialiserad vetenskaplig disciplin utan enbart en underavdelning till filosofin där man tankemässigt försökte komma till klarhet om olika själsliga fenomen och deras egenart. Psykologerna, säger Marx, har bara satt sitt ämne i relation till »ytlig nytta« och inte till människans väsen. De har inte förstått alienationen utan bara talat om människan i allmänhet och i svepande ordalag.

Men i föremålen som människor under olika tider frambringat har vi »*sinnligt iakttagbara, främmande, nyttiga objekt*« i vilka människans »*objektiverade väsenskrafter*« framträder för oss, låt vara i alienationens form.

Det finns mycket att lägga märke till i dessa rader. För det första framgår det här att Marx ser all hittillsvarande produktion som alienerad. Alienationen börjar inte med kapitalismen eller ens med feodalismen. Den har varit mänsklighetens följeslagare från början. Han har inte som det ofta påstås någon föreställning om ett paradisiskt urtillstånd.

För det andra är det viktigt att just här stanna inför ordet »objektivering« (*Vergegenständlichung*). Det är en central tanke i den hegelska traditionen, accentuerad av Feuerbach, att människan i och genom sitt arbetsresultat skapar något som finns inom henne som en möjlighet eller ett anlag och som därmed kommer till uttryck i det hon frambringar. I själva ordet »väsenskraft« ryms det viktiga ordet »kraft« med innebörden »det som frambringar eller åstadkommer något«. I produktionen skapar en människa föremål som är uttryck för henne själv. Det hör som vi sett till hennes väsen att vara aktiv. Resultatet av hennes aktiviteter är ett uttryck för vad hon själv bär inom sig.

För det tredje är det därför viktigt att notera att Marx betonar den *materiella* produktionens avgörande betydelse. Det är lättare att se arbetsresultatet som ett uttryck för en människas innersta när det gäller intellektuell verksamhet och i synnerhet konst. Vi tycker oss möta Beethovens stormiga känsloliv i hans musik, Dagermans ångest i hans romaner och Picassos djuplodande lättsinne i hans konst. Det är också lätt

att i resultaten av en skicklig hantverkares arbete ana en medveten avsikt. Men i det som är maskingjort? I serieproducerade artefakter?

Vill Marx säga att alienationen omöjliggör för industriarbetaren att objektivera sig själv i sina arbetsprodukter? Men alienationen tycks universell; ingen undgår dess förbannelse. Ändå tycks lönearbetarna särskilt drabbade av den; det är deras lott som Marx uppehåller sig vid.

Manuskripten ger inte något tydligt svar på frågan. Marx kommer tillbaka till den tretton år senare, i *Grundrisse*.

Samtidigt kvarstår påståendet att det är i människans materiella produktion som hennes väsenskrafter tydligast kommer till uttryck. Marx vill åstadkomma en synvända. Det är inte i konsten eller filosofin som vi framför allt kan urskilja det mänskliga. Det är i alla de nyttiga objekt som framställts alltifrån de enklaste lerkrukorna och jakt- och jordbruksredskapen till ångmaskinen och rotationspressen (eller, i vårt nutida perspektiv, den mest avancerade elektroniken eller biotekniken). Det är kort sagt teknikens historia som bäst avslöjar vad för slags varelse människan är. Där framgår klarast hennes aktiva väsen, hennes egenskap som arbetande och producerande varelse. Där bevisar hon sig också som i grunden social: hon arbetar inte bara för sig själv utan också för alla andra. Lerkrukan eller handkvarnen hade inte bara betydelse för några få utan för hela mänsklighetens utveckling.

Marx betonar att teknikens historia är sammanvävd med naturvetenskapens. Naturvetenskapen har genom tekniken omgestaltat människans hela liv och hennes förhållande till naturen. Men filosofin har inte lyckats integrera naturvetenskapen i sig. »Den tillfälliga föreningen var bara en *fantastisk illusion.«* Därmed åsyftar Marx uppenbarligen den romantiska naturfilosofin sådan den skapades av Schelling under 1790-talet och levde vidare under några årtionden. Även Hegel hängav sig åt denna fantastiska illusion, låt vara i en något avvikande tappning.

Det är underförstått i Marx resonemang att han nu vill åstadkomma en sådan förening men inte bara i fantasin utan på ett handgripligare sätt. Det skulle innebära att filosofin på samma gång skulle förverkligas och

upphävas i teknikens och naturvetenskapens gemensamma historia tolkad som en nyckel till frågan om människans väsen.

Det är en ambition som för honom in på vittsyftande resonemang om skapelsen och Gud. Det är ännu flera år kvar till Darwins *Origin of Species* (1859) och föreställningen om en artutveckling står inte högt i kurs. Men den nya geologin har gjort skapelseteorin osannolik, konstaterar Marx belåtet och hans samtida läsare hade troligen (om hans manus kommit till deras kännedom) vetat att han tänker på Charles Lyells *Principles of Geology* (1830) enligt vilken samma krafter påverkat jordens yta under mycket lång tid. Med den biologiska evolutionen är det förstås ännu så länge svårare, och Marx känner sig tvingad att ta sin tillflykt till en gammal teori som just när han skriver *Manuskripten* börjar förlora sin trovärdighet, nämligen läran om den spontana uralstringen (*generatio aequivoca*). Enligt den kan liv uppstå spontant ur oorganisk materia. Men med mikroskopens snabba utveckling och den samtida utvecklingen av den moderna cellteorin började sådana föreställningar te sig urmodiga.

Ännu bräckligare blir hans resonemang när han ska förklara hur mänskligheten kommit till. Vi ser en oändlig räcka av generationer utan slut. Det väcker frågan om det inte måste finnas en första början på räckan. Men nej, säger Marx, den frågan är en abstraktion. Genom den abstraherar man från själva människan liksom från naturen och tänker sig något oberoende av dem före tidens början.

Marx betonar till yttermera visso att för »den socialistiska människan« är världshistorien en skapelse av människans arbete. Det är genom arbetet som naturen finns till för henne.

Dessa rader har fått flera Marxläsare och främst bland dem Alfred Schmidt att ifrågasätta om Marx över huvud antog en natur bortom människan och hennes arbete. Schmidts bok *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx* (Begreppet natur i Marx lära, 1962) spelade på sin tid en viktig roll i kritiken av den naturdialektik som Engels utvecklade under 1860- och 70-talen och som sedan blev en grundläggande del i marxism-leninismen.

Det är dock riskabelt att dra generella slutsatser om Marx uppfattning utifrån dessa något sofistiska rader i *Manuskripten*. Först när han femton år senare möter Darwins selektionsteori återvänder han till frågor av det slaget och då från helt andra utgångspunkter. Någon tvekan om naturens självständiga existens röjer han varken i sin tidiga doktorsavhandling eller i senare arbeten. Naturen kommer före människan. Men människan omvandlar med sitt arbete naturen.

Behov, arbetsdelning och pengar

Marx betonar att människans behov inte är givna för en gång. Det går alltid att vidga dem och att skapa nya, liksom det går att pressa ner dem till en knapp överlevnadsnivå. Avgörande för vilka behov en människa kan utveckla eller minska på är mängden pengar. Man kan locka fram raffinerade lustar hos dem som har råd att tillfredsställa dem men framtvinga en närmast djurisk livsstil hos arbetaren. Till och med ljuset förvägras arbetaren. »*Ljuset*, som Prometheus hos Aischylos betecknar som en av de stora gåvor, som gjort vildar till människor, upphör att lysa för arbetaren.«

Det är arbetsdelningen som enligt Adam Smith och andra ekonomer får arbetet att bli mer produktivt och därmed skapa större rikedomar. Arbetsdelningen är inte till för den vars arbete styckas upp i allt mindre områden, utan för kapitalisten. Den tjänar därmed inte heller hela mänskligheten utan gynnar bara ett fåtal. Den har blivit en redskap för egoismen.

Individens verksamhet blir genom arbetsdelningen allt mer utarmad vilket innebär att alla som drabbas kommer allt längre från det mänskliga väsendets fulla rikedom. Arbetsdelningen ökar också skillnaden mellan olika människors talanger. Den gör den enskilde allt mer beroende av de andras arbete, och eftersom den gynnar kapitalet driver den också på utvecklingen mot koncentration och till sist monopol.

Pengarnas makt i samhället ökar beständigt. Med deras hjälp tycks man kunna köpa sig allt och kompensera alla sina mänskliga brister. Den fule

kan köpa sig kärlek, den lame kan köpa sig hästarnas muskelkraft, den obildade kan köpa sig en skenbar bildning. Det gör ingenting om »jag är en dålig, oärlig, samvetslös, andefattig människa«, ty »pengarna är ärade, alltså är deras ägare god«.

Men hela denna pengarnas kompensatoriska kraft är djupare sett ändå illusorisk. Det går inte att byta pengar mot kärlek utan bara kärlek mot kärlek. Man må ha aldrig så mycket pengar för att köpa konst, litteratur eller musikupplevelser, det hjälper inte: »Om du vill uppleva konsten, så måste du vara en människa som är bildad på konstens område.«

Marx tar i denna text hjälp av litteraturens uttryckskraft genom generösa citat från Goethes *Faust* och Shakespeares *Timon från Athen*. I *Faust* gäller det den styrka man får av att äga sex hingstar: »På tjugofyra fötter kan jag löpa!« Från Shakespeares pjäs väljer han den laddade scen där den en gång rike men nu utfattige Timon i jakt på ätbara rötter ute i ödemarken i stället hittar en guldskatt. Han förbannar sin otur – det var rötter han ville ha, inte rikedom. Han vet alltför väl att pengarna tycks göra det onda gott, dumheten klok, fegheten tapper och den lågsinte ädel. Men han vill slippa att råka ut för deras förbannelse än en gång. Han vill i stället leva ett äkta liv av egen kraft och säger därför nej till denna gud.

Marx har alltså på några få sidor hunnit åberopa tre av de författare som han sätter allra högst: Aischylos, Shakespeare och Goethe. Han mobiliserar kort sagt en annan sorts rikedom, den kulturella, än den som pengarna automatiskt ger tillgång till.

Pengarna utgör för Marx själva kulmen av alienationen. Genom dem kan jag förväxla och förvandla allt som hör till det mänskliga, jag kan förena det oförenliga och ersätta det som jag till äventyrs saknar i min egen utrustning. Jag kan utveckla de mest svindlande behov.

Den som inte har några pengar har också behov, men de framstår »bara som en föreställning«, säger Marx (och en svensk läsare kan erinra sig Strindbergs *Röda rummet* där de luspanka Sellén och Olle Montanus försöker bli mätta genom att läsa om kåldolmar i en kokbok). Om jag behöver resa men inte har pengar måste jag undertrycka behovet. Om jag är begåvad men fattig lämpar jag mig i verkligheten inte för studier; men med

en förmögenhet kan jag ta mina examina även om jag är obegåvad. Pengarna är ett medel att förverkliga önskningar som egentligen ligger bortom det rimliga, men frånvaron av dem gör de rimligaste mål helt ouppnåeliga.

Och till sist Hegel

Redan i förordet har Marx förutskickat att han tänker avsluta sitt arbete med en kritisk granskning av Hegels dialektik. En sådan föreligger också, låt vara lika ofullbordad som det mesta i *Manuskripten*.

De samtida tyska filosoferna med Bruno Bauer i spetsen har glömt att ta ställning till Hegels dialektik trots att de gör anspråk på att vara kritiker, hävdar Marx. Det enda undantaget är Feuerbach som påvisat att filosofin har samma rot som religionen och att förhållandet mellan människa och människa måste vara grundbulten också för varje god teori.

Hos Hegel försiggår allt i tänkandet. Till och med det sinnliga är liksom religionen och staten andliga företeelser. Storheten i hans system ligger i hans syn på den skapande processen som en svit av negationer där det som uppnåtts oavlåtligt upphävs och samtidigt lyfts till ett högre stadium. Därmed tillskriver han arbetet nyckelrollen och bestämmer människan som ett resultat av hennes egen verksamhet.

I synen på arbetet överensstämmer Hegel med de moderna nationalekonomerna, säger Marx. Också de ser arbetets positiva sidor men är blinda för de negativa. Men det enda arbete som Hegel känner till är det andliga (eller, för att tala nutidens språk, det intellektuella). Dock, när människan av kött och blod skapar föremål som är främmande för henne, så är det inte aktiviteten som är det handlande subjektet utan människan själv. Hegel utgår inte från verkligheten utan från tänkandet om verkligheten.

Marx ser sig ännu inte som materialist. Både materialismen och dess motsats idealismen skiljer sig från den humanistiska naturalism i Feuerbachs anda som han vid denna tid är anhängare av. I själva verket upphävs motsättningen mellan dem i denna åskådning som är höjd över båda.

Människan är å ena sidan underkastad naturens krafter som alla andra levande varelser. Å andra sidan är hon genom sin kunskap också en varelse som kan förändra sin lott.

I sitt tänkande är människan enligt Marx ändå dömd att röra sig med stela tankekategorier som ytterst beror på hennes alienation. Det är Hegels förtjänst att han visat både detta och att kategorierna ofrånkomligen måste övergå i varandra i en dialektisk process. Men därmed har han egentligen visat hur omöjligt hans eget system är. Det är den absoluta idén som i Hegels system utgör utvecklingens kulmen. Men säger han inte att alla begrepp och därmed även detta måste upphävas och lämna plats för något annat i en evig förändringsprocess? Hegel upphäver alltså sig själv och avslöjar därmed mot sin vilja att det abstrakta tänkandet betraktat i sin isolering är intet. Därmed bereder han väg för Feuerbach.

Så slutar *Manuskripten*. Marx överensstämmer i ett väsentligt avseende ännu med den unghegelianska kritik som han själv en gång riktat mot Hegel: den dialektiska utvecklingen kan aldrig göra halt vare sig vid Det absoluta eller den existerande preussiska staten. Allt är underkastat förändringens lag.

Men han menar samtidigt att han, inspirerad av Feuerbach, övervunnit sin tidigare ståndpunkt.

Hur förhåller det sig i så fall med den humanistiska naturalismen? Måste inte också den passeras i kategoriernas oavlåtliga växling?

Och hur är det med kommunismen? Framställs inte den i *Manuskripten* som mänsklighetens stabila framtid? Är det rimligt?

Det är frågor som vi inte får svar på. Sannolikt skulle Marx i Hegels anda se dem som meningslösa. Vi kan aldrig lyfta oss över den historiska situation som vi lever i. Kommunismens möjlighet visar sig i samtiden men bortom denna möjlighet kan vi inte urskilja någon avlägsnare framtid. Och den humanistiska naturalismen är den utveckling som filosofin hunnit fram till. Det är fåfängt att spekulera i ett vetande som vi ännu inte har. Framtidens insikter ligger bortom vår horisont.

En viktig etapp i Marx utveckling

Manuskripten är en märklig skrift som rymmer några av de mest glänsande sidor som Marx någonsin skrivit men också långa citat och en framställning om Hegel som bara den som redan är förtrogen med hans filosofi fullt ut kan följa.

I *Manuskripten* kan man se de första avtrycken av hans möte med den moderna nationalekonomin och i synnerhet Adam Smith. Citaten, parafraserna och de summariska slutsatserna är resultat av en kort, intensiv läsperiod. Smith och James Mill citeras på franska; originalen fanns nog inte lättillgängliga i Paris, och franska var i vilket fall nästan ett andra modersmål för Marx medan engelskan fortfarande tedde sig rätt exotisk. Men det lilla som återges av Ricardo är ändå på engelska.

Marx har ännu inte hunnit bilda sig en egen uppfattning i ekonomiska frågor. Han är noga med att betona att han följer specialisterna nära i spåren, ja ofta ord för ord. Han återger deras tes att det är arbetet som ger en vara dess värde. Han följer dem i övertygelsen att utvecklingen likväl bara kommer att göra arbetarnas situation än värre och pressa deras löner ytterligare ner mot minimum. Kort sagt, han accepterar den helt dominerande utarmningsteorin och Ricardos berömda »järnhårda lönelag« som en glömsk eftervärld ofta beskyllt Marx för fastän han övergav den efter 1848.

Hans egen originella insats i *Manuskripten* består i att han ställer denna brutala verklighet mot en föreställning om vad ett fulltonigt mänskligt liv skulle vara. Utan att närmare gå in på saken menar han också att den tekniska och vetenskapliga utvecklingen nu nått så långt att ett liv av det slaget rent resursmässigt ligger inom räckhåll. Men ett människofientligt system tvingar inte bara arbetaren till ett på alla sätt uselt liv. Det försätter också hans motspelare, kapitalisten, i en situation där inte heller han kan utveckla sin mänsklighet. Hela hans uppmärksamhet går åt till att klara sitt eget skinn i konkurrensen med andra kapitalister, stå emot arbetarnas krav, överleva de återkommande kriserna och hålla sina maskiner i nivå med den tekniska utvecklingen.

Människan är till sin natur en verksam och social varelse, säger Marx. Varken arbetare eller kapitalist har möjlighet att förverkliga detta i den rådande situationen.

I *Manuskripten* tecknas å ena sidan en ljus bild av människans väsen och samtidens möjligheter och å andra sidan en mörk bild av den faktiska situationen. Kontrasten får Marx att se omvälvningen av de bestående förhållandena som så gott som oproblematisk. Franska revolutionerna 1789 och 1830 var politiska revolutioner – men det som nu krävs i förlängningen är en social omgestaltning där människan äntligen befriar sig från privategendomens träldom. Marx har inte något att säga om våld, barrikader eller krigiska äventyr. *Manuskripten* är nog hans mest optimistiska skrift.

Man kan också säga att han skapar en sällsam rymd kring bilden av vad människan kan vara och en lika smärtsam kontrast när han klargör vilket liv som arbetarna tvingas leva. Mer kortfattat men lika tydligt åskådliggör han torftigheten i kapitalistens tillvaro.

Vi måste komma ihåg att Marx människobild utgör motsatsen till den som dominerade i nationalekonomin och i stort sett i den liberala traditionen över huvud. Där var människan i grunden lat och arbetet måste vara organiserat så att det tvingade den arbetande till flit. Lönens lilla morot och disciplinens kraftfulla piska måste till för att en varelse inte skulle sjunka ner i lättjans träsk.

En människa är enligt liberala ekonomer inte heller social i grunden. Hon har frivilligt låtit sig bli samhällsmedlem och stannar i samhället därför att hon finner vissa fördelar genom skyddet för den egna personen och egendomen.

Marx människa blommar upp först i gemenskapen med andra. Men Marx är inte ensam i sin uppfattning. Den aktiva och sociala människan har en central plats i Hegels filosofi, och bakom Hegel finns en tradition ända tillbaka till antikens Grekland. Idealet om *vita activa*, som Hannah Arendt skrivit en berömd bok om (1958), har en lång och vittförgrenad tradition.

Till sist: Varför känner sig Marx tvingad att ta upp Hegel i *Manuskripten?* I förordet uppger han själv att anledningen är att den hegelska dialektiken fortfarande har en så stark ställning i Tyskland. Men

det finns också ett annat skäl som framgår av själva texten och som har att göra med vad Marx nu tycker sig ha kommit fram till. Marx följer ännu Feuerbach i spåren, och Feuerbach hävdar att filosofin, enkannerligen Hegels, förhåller sig till människors verklighet på samma sätt som religionen. Bakom den ideala storhet som i religionen kallas Gud och i filosofin Den absoluta idén döljer sig egentligen människan *sådan hon skulle kunna vara* i ett gott samhälle. Nu placerar Marx nationalekonomin i samma schema. Nationalekonomerna och Hegel är ense på en punkt: det är arbetet som är den drivande kraften i historien och samhället. Men varken Hegel eller nationalekonomerna kan se arbetets negativa sida. De utgår inte från människan som utför arbetet utan från en abstrakt föreställning. Nationalekonomernas syn på arbetet kan alltså fogas in i Feuerbachs schema vid sidan av de religiösas Gud och filosofernas Absoluta idé.

Denna nya insikt bäddar för ett fördjupat studium av de ekonomiska teorierna och den verklighet som de både avslöjar och döljer. Men det studiet låter Marx anstå ännu en tid. I stället är det Hegels radikala elever som blir föremål för hans närmaste stora skrivprojekt.

Manuskripten lägger han ofullbordade åt sidan.

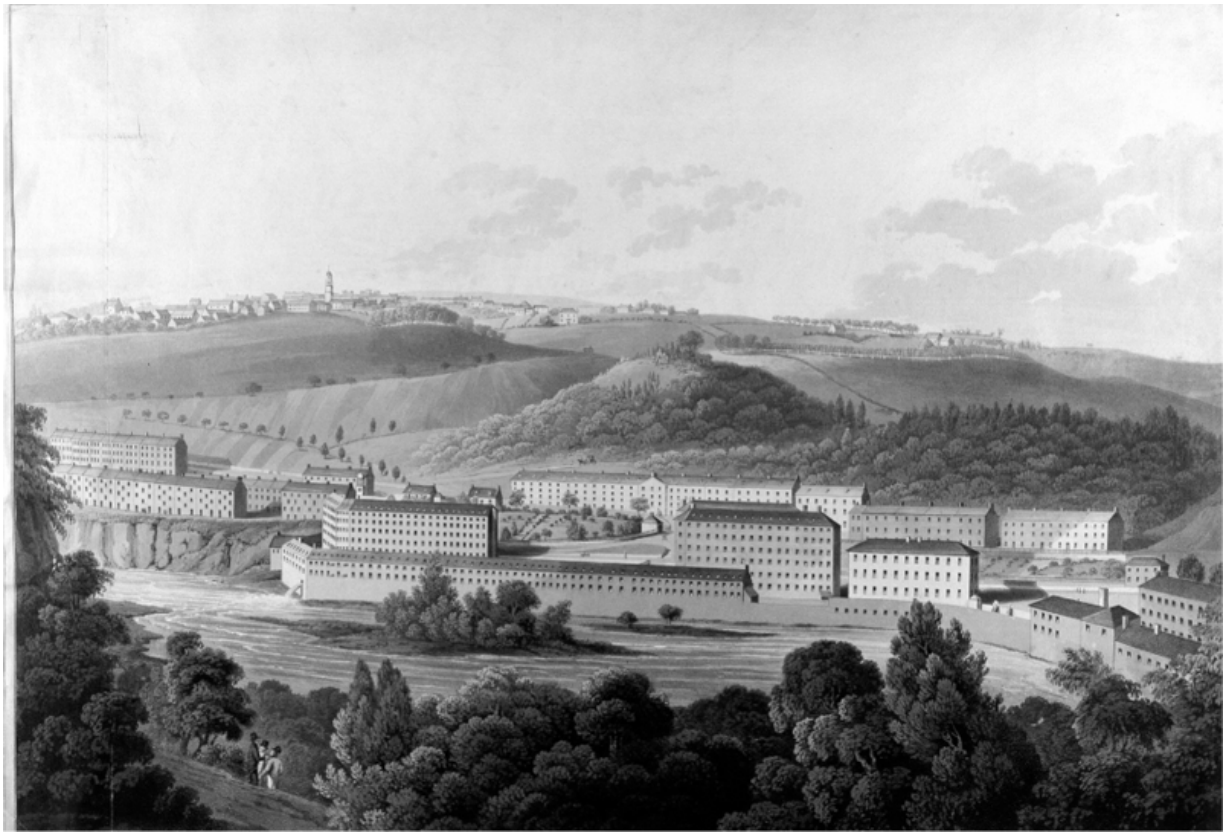

Robert Owen skapade i New Lanark i södra Skottland vad han såg som ett idealsamhälle med fabriker, bostäder, skolor och hälsovård. Det tidiga 1800-talet var över huvud en tid då många idéer om en lyckligare och rättvisare framtid tog form. Karl Marx tillhörde dem som tog djupa intryck av Owen liksom av fransmännen Saint-Simon och Fourier. Men under åren i Bryssel kom han till insikt om att dessa tänkare saknade föreställningar om vägen till ett samhälle utan klassförtryck. Aquatint från 1815.

Brytningarnas år

Sedan Marx avbrutit arbetet med *Manuskripten* fullbordade han i rask följd tre större arbeten, varav två fann förläggare och därmed en läsekrets. I ett av dem, det första – *Den heliga familjen* – hade Engels lämnat ett smärre bidrag, medan hans roll i det andra – *Tyska ideologin* – var jämbördig med Marx'. Det tredje, *Filosofins elände*, var däremot uteslutande ett verk av Marx.

Det är dessa tre verk som här står i fokus. Men författarens eget liv utgör som alltid en viktig bakgrund till det han åstadkom i skrivväg. Åren mellan 1844 och 1847 var turbulenta i Marx liv. Han utvisades tidigt år 1845 från Paris, den stad som han älskade mest av alla, och tvingades ta sin tillflykt till Bryssel som låg ett stycke bort från händelsernas centrum. Utvisningen tog honom hårt och bidrog med all säkerhet till den hårdare polemiska ton som kännetecknar det han skrev i Bryssel. Hans politiska ståndpunkt blev också mer utmejslad och drev honom in i fejder med människor som han tidigare prisat.

Den heliga familjen

När Friedrich Engels kom till Paris mot slutet av augusti 1844 var Marx ännu fullt verksam med *Manuskripten*. Besöket av den man som gett honom inspirationen att kasta sig över nationalekonomisk litteratur fick honom också att avbryta sitt arbete. Under de tio dagar som Engels stannade i Paris tog ett nytt, gemensamt skrivprojekt form, och de båda nyvunna vännerna satte omedelbart igång med den självpåtagna uppgiften.

Den gemensamma planen gällde en behändig liten broschyr. Engels skrev redan under Parisdagarna sin andel, drygt 15 sidor. Men för Marx svällde skrivprojektet ut, och det sysselsatte honom ända in i november. Då hade han åstadkommit mer än 200 sidor och av broschyren blev det en bok. Den skulle heta »Kritik der kritischen Kritik: gegen Bruno Bauer und

Consorten« (Kritik av den kritiska kritiken: mot Bruno Bauer et consortes). Men förläggarna, Joseph Rütten och Zacharias Löwenthal, fann titeln abstrakt och föga säljande, och Löwenthal föreslog i brev till Marx att boken skulle döpas om till *Die heilige Familie* (Den heliga familjen). Så blev det också. Det som varit huvudrubrik tidigare blev nu underrubrik.

Ändringen gjorde Friedrich Engels förskräckt. Han befann sig hemma i Barmen-Wuppertal, mitt i sin strängt religiösa familj, och nu ståtade både den hädiska titeln och hans eget namn på ett bokomslag som vem som helst kunde betrakta i bokhandeln. Redan att hans namn stod jämsides med Marx' och med bokstavsordningens logik till och med först fann han märkligt. Hans eget bidrag var så blygsamt.

På den senare punkten kan en sentida läsare hålla med honom. Detta är i allt väsentligt Marx bok. Engels bidrar med några korta avsnitt, hållna i någorlunda samma stil som Marx' men betydligt tamare.

För det nya arbetet hade Marx glädje av sina intensiva ekonomiska studier. När han till exempel bemöter kritiken av Proudhon sådan den formulerats i *Allgemeine Literatur-Zeitung* spränger han in textbitar som man lätt känner igen från *Manuskripten*. Men detta och liknande avsnitt för inte själva framställningen nämnvärt framåt. Marx demonstrerar bara sina nyvunna kunskaper som redan är skyhögt överlägsna motståndarnas.

Som helhet kännetecknas texten däremot av en frustande energi och ett sprudlande humör i attackerna på de gamla vännerna bland unghegelianerna. Det parodiska greppet är genomgående och utfört med stor konsekvens. Bruno Bauer och de andra får framträda på en metafysisk scen där Yttersta domen är omedelbart förestående.

Greppet har förstås sin bakgrund i det faktum att Bauer är teolog, låt vara efter hand med negativa förtecken. Bara några år tidigare hade han som vi sett gett ut en skrift som hette *Domsbasunen*, och hans texter var över huvud taget fulla av bibliska anspelningar. Det direkta angreppsmålet för Marx och Engels är den ovan nämnda månadstidskriften med den förpliktande titeln *Allgemeine Literatur-Zeitung* – ett ärevördigt namn som burits av en tidigare, på sin tid dominerande tysk tidskrift. Bauer och hans åsiktsfränder i den grupp som nu kallade sig »Die Freien« (De fria) gav ut

den mellan december 1843 och oktober 1844. I tidskriften renodlades vad Bauer kallade »den rena kritiken« till skillnad från annan, tydligen mer besmutsad kritik som florerade i samtiden. Marx skruvade upp uttrycket till parodisk höjd genom att kalla verksamheten »den kritiska kritiken«.

Med särskild hetta vänder sig Marx mot de negativa och ofta nedlåtande uttalanden som »Die Freien« strör omkring sig angående arbetarna och vad de kallar massan trots att de själva kallar sig socialister. Edgar Bauer, Brunos yngre bror, menar att de arbetare som slutit sig samman i England och Frankrike uppvisar brister i sitt tänkande. Marx svarar att dessa arbetare inte kan resonera bort sin praktiska förnedring genom rent tänkande. Tvärtom upplever de smärtsamt skillnaden mellan »vara och tänkande, mellan medvetande och liv«. De upphör inte att vara lönearbetare genom några teorier. Bauers idealism utgör skillnaden mellan hans och arbetarnas socialism.

När Edgar Bauer hävdar att Proudhon inte tänkt igenom sin inställning till samhället fnyser Marx av förakt inför en sådan inbilskhet.

Hans förakt för Bruno Bauers kritik av massorna är inte mindre. »I massorna måste man söka andens verkliga fiende«, har Bruno Bauer skrivit. Marx genmäler att man »måste ha lärt känna studiefliten, vetgirigheten, den moraliska energin och det rastlösa utvecklingsbegäret bland de franska och engelska arbetarna för att kunna göra sig en föreställning om den mänskliga *adeln* som utmärker denna rörelse«. Underförstått: det gör inte Bauer, det gör däremot Marx själv (vad gäller engelsmännen kan han noga besett bara göra det via Engels).

Bruno Bauer är bekymrad över den klyfta som skiljer honom från »mängden«. Den rene kritikern syftar till att känna och veta allt. Men hur kan han förmedla sina insikter till de ovetande? Däri ser han sin stora och svåra uppgift. Marx tar full av sarkasm avstånd från dessa bekymmer.

Bauer har i sin tidskrift gått till attack mot Marx artikel om judefrågan. Marx replikerar att Bauer inte kan se skillnaden mellan politisk och mänsklig emancipation. Det är, som vi vet, numera en avgörande skillnad för Marx. Den politiska frigörelsen gäller människors förhållande till

statsmakten, den mänskliga deras förhållande till sitt arbete, till varandra och ytterst till sina egna jag.

Marx tar sig också tid att polemisera mot Bauers historiesyn. Bauer har talat om »idéer som frambringade franska revolutionen«, och Marx svarar: »Idéer kan över huvud *inte frambringa någonting.«* För det krävs det människor som praktiskt kan förverkliga det de önskar. Marx drar här fram ur skuggorna revolutionens radikalaste företrädare, människor som François-Noël Babeuf och andra. Det är personer och riktningar som blivit viktiga för honom när han i Paris studerat en imponerande mängd litteratur om franska revolutionen. De revolutionärer som stod längst till vänster betraktar han som kommunismens förelöpare.

Bauer ser varje individ i samhället som en atom, ensam i sin bana. Marx replikerar att det är en föreställning som en egoistisk individ kan blåsa upp sig till. Men i själva verket är det *nöden* (Marx menar nog behovet över huvud) som driver människor samman. Läsaren känner igen insikten från *Manuskripten* att människan först måste vara en samhällsvarelse innan hon kan bli en individ.

Marx ger sig också in i en strid om filosofihistorien. Men där intar han i *Die heilige Familie* en annan hållning än den han brukar. I Feuerbachs efterföljd ser han den radikala empirismen (eller sensualismen) som själva basen för den materialistiska traditionen. Francis Bacon är anfadern, och John Locke är en viktig person i traditionen, medan Hobbes är en mer dubiös figur som gör geometri av verkligheten och därmed formar en »människofientlig« materialism. Med de franska upplysningstänkarna »civiliseras« materialismen, den tar kropp och blir vältalig.

I direkt polemik med Bauer förvisar Marx Spinoza från materialismens historia. Det är något nytt, och möjligen har hans uppfattning spetsats till i stridens hetta. Han vill uppenbarligen lägga ett maximalt avstånd mellan sig själv och inte bara »de fria« utan också Hegel och hans historieskrivning. Det gör det också möjligt för honom att framhålla att franska och brittiska socialister och kommunister fullföljer traditionen från Bacon och d’Holbach. Hos dem sammanfaller humanism och materialism (i

Manuskripten hade Marx talat om humanism och naturalism; skillnaden är oväsentlig).

Bröderna Bauer är de viktigaste angreppsmålen i *Den heliga familjen*, men Marx har ett särskilt gott öga till en av deras följeslagare, »Herr Szeliga«, som egentligen heter Franz Zychlin von Zychlinski och som inte bara är unghegelian utan också preussisk officer. På det mest dräpande vis sammanfattar Marx herr Szeligas sätt att skriva: »Hans konst består inte i att uppenbara det som är dolt utan att dölja det som är uppenbart.« Herr Szeligas särskilda försyndelse är att han sätter Eugène Sues romaner högt och att han i dem tycker sig se viktiga sanningar om det samtida samhället. Marx, däremot, föraktar Sues sentimentala skildringar från storstadsslummen i *Mystères de Paris* (1842–43). Marx attackerar därför en artikel av herr Szeliga om hjälten hos Sue, Rudolph von Geroldstein. Polemiken löper över ett långt kapitel som är tämligen svårgenomträngligt för en nutida läsare. Först därefter kommer slutkapitlet med en desto mer distinkt skildring av »den kritiska yttersta domen«, där rekvisitan från Johannes Uppenbarelse fogas samman med ett bombastiskt uttalande som hämtats direkt från *Allgemeine Literatur-Zeitung* om samtiden som en avgörandets tidsålder. Den medeltida hymnen *Dies irae* (Vredens dag) ljuder, och bröderna Bauers tecken (»Bauer« betyder bonde på tyska) visar sig, tillsammans med det franska visdomsordet »När oxarna går två och två, löper arbetet på fälten bättre«.

Och nu bör världen gå under, men i en »historisk efterskrift« konstaterar Marx att det inte var världen som försvann men väl *Allgemeine Literatur-Zeitung*.

Die heilige Familie är den första bok av Marx som kommer av trycket. Det är inte någon strålande debut. Den rymmer kvickhet och bitande ironi men den är bitvis långrandig och alldeles för omfattande i förhållande till sitt relativt begränsade ämne. Även Engels, medförfattaren, blev förskräckt över formatet, och Georg Jung, vännen från Köln, lät i ett brev Marx få veta att de många uppräkningarna av oväsentligheter var tröttande. Samtidigt

sockrade Jung det beska omdömet med ett medgivande att kritiken av unghegelianerna var en belöning för läsaren.

Den fråga som först och sist måste ställas är varför Marx fann det så viktigt att skriva alla dessa sidor om bröderna Bauer och herr Szeliga. Det räcker inte med den rent psykologiska förklaringen att det rörde sig om ett slags eskapism: det var lättare att göra upp med gamla ungdomsvänner vars argumentation han behärskade till fulländning än att fullborda ett arbete som rörde nya och svåra teman.

Det måste ha funnits mer sakliga skäl också. Något gjorde att Marx såg det som nödvändigt att definitivt lägga unghegelianismen bakom sig. Snart visade det sig också att inte ens de mer än 200 sidor han redan ägnat saken räckte utan att han var redo att kasta sig in i ett nytt, ännu mer vidlyftigt skrivarbete i samma ämne.

Det arbetet påbörjades när scenen för Marx liv förändrats i grunden. Den förändringen måste skildras innan svaret på frågan om vad som drev Marx till ännu ett arbete om unghegelianerna ens tillnärmelsevis kan besvaras.

Det smärtsamma avskedet och ett nytt liv

Efter propåer från Preussen beslöt sig den franska regeringen under Guizots ledning för att utvisa Karl Marx från Frankrike. Beslutet kom som en fullständig överraskning för Marx. Till en början tog han lätt på utvisningsordern. Kanske kunde han dröja sig kvar ändå? Men när han insåg att det var allvar blev han djupt nedslagen. Belgiens huvudstad Bryssel var den enda rimliga plats som nu stod öppen för honom – men vad var Bryssel mot Paris? Han hade verkligen älskat den livliga, mångskiftande miljön i Paris där han fritt kunnat röra sig både i salongerna och i de hemliga politiska sällskap som stod längst till vänster på den politiska skalan. Han hade fått många nya vänner i Paris, alltifrån Heinrich Heine till franska socialister och kommunister. Hans arbetsenergi hade varit storartad, han hade producerat ett stort manus och nästan en hel bok, samtidigt som han ägnat sig åt omfattande studier i ekonomi och historia.

Därtill hade han haft tid för politiska möten, nattliga samtal och en och annan kväll i Madame d'Agoults salonger.

Nu skulle allt detta försvinna för hans ögon.

Bryssel var inte bara mycket mindre än Paris. Den kulturella och intellektuella miljön var också betydligt torftigare. Staden hade visserligen blivit huvudstad i det nya kungariket Belgien bara femton år tidigare, efter en revolution som börjat efter en föreställning av Daniel-François-Esprit Aubers tämligen färska opera *Den stumma från Portici* på teatern La Monnaie. Operan handlade om självständighet, och belgarna lågade för självständighet från holländarna. Upproret kom igång och lyckades. En kung hämtades från det minimala tyska furstendömet Sachsen-Coburg. Han kallades Leopold I.

De flesta i Bryssel talade fortfarande holländska, ett språk som varken Karl eller Jenny behärskade. Trösten för familjen var att de inte var ensamma i sin belägenhet. Det fanns redan åtskilliga i synnerhet tyska flyktingar och gästarbetare där, en god grogrund för radikala politiska tänkesätt. Dessutom hade Bryssel fördelen av att ligga centralt mellan Europas metropoler. Snart skulle Karl upptäcka att den lämpade sig ypperligt för nätverksbyggen.

Men när han lämnade Paris såg han ingenting annat än elände i förvisningen. Hans svårmod var så stort när han brådstörtat gav sig iväg att hans ressällskap och vän, Heinrich Bürgers, försökte muntra upp honom med glada sånger när de båda satt i postdiligensen mot Bryssel. Om Bürgers lyckades vet vi inte.

För Jenny Marx innebar makens förvisning ännu mer akuta problem. Det var hon som måste avyttra familjens lilla kvarlåtenskap i Paris för att skaffa fram en smula kontanter. Hon var åter gravid, denna gång med dottern Laura, och vid sin hand hade hon den ännu späda Jennychen. I ett brev till Karl, avfattat på franska, beskriver hon sina ändlösa och resultatlösa mödor. Men hon berättar också om vänner som omger henne, Heine, Bakunin och därtill poeten och revolutionären Georg Herwegh. Inte ett ord av klagan riktar hon mot Karl utan skyller alla problem på de infama regeringarna,

personifierade av Guizot och av den preussiske ministern i Paris, Alexander von Humboldt (mer känd som naturforskare och upptäcktsresande).

Men snart nog kommer också Jenny och Jennychen till Bryssel, och det är där som Laura föds. Det är också i Bryssel som en kvinna vid namn Helene Demuth gör sin entré i familjen Marx liv. Jennys mamma har sänt över henne från Trier, väl medveten om alla de vedermödor som dottern möter i sitt nya vardagsliv, i synnerhet som den hjälpreda hon haft i Paris inte kunnat följa med till Bryssel. Helene Demuth blir snart familjens alltiallo som skickligt lotsar den genom alla de triviala men plågsamma problem som väntar framöver. Hon blir också en vän i familjen som deltar i deras glädjeämnen och sorger. Tålmodigt stannar hon på sin post så länge Jenny och Karl lever.

Jenny har å sin sida utvecklat en förmåga som är ovärderlig för maken. Hon är länge den enda som förmår tyda hans sällsamma piktur och är den som skriver rent åt honom under nästan hela återstoden av sitt liv. Hon är ingen passiv avskrivare utan blir hans närmaste diskussionspartner, bättre underrättad om makens arbete än till och med Friedrich Engels.

I början av Brysseltiden håller Engels Karl underrättad om vad som händer i Barmen-Wuppertal. Den bild han förmedlar är dubbel. Å ena sidan handlar hans brev om de stora framgångar som han möter i hemtrakten med sin kommunistiska propaganda. Han är helt euforisk över tillströmningen av intresserade: snart är det hundratals närvarande. Han nämner dock inte sammansättningen av publiken; det är borgerskapet som bänkat sig i lokalen och inte några proletärer. Hans optimism inför framtiden naggas inte i kanten av detta faktum. Han uttrycker samma slags eufori som Marx gjort under Paristiden. Framtiden artar sig storartat, »kommunismen i Wuppertal är en sanning«.

Men snart kommer mötena till myndigheternas kännedom, och de förbjuds helt sonika. Framgångssagan är slut lika brådstörtat som den börjat.

Engels brev har också ett annat tema: det ursinne som hans far utvecklar över sonens radikala förvillelser. Jag lever ett verkligt hundliv, klagar

Friedrich. Gubben kan inte skilja på liberalism och kommunism, men rasande är han. Båda är lika revolutionära i hans ögon.

Det viktigaste som Engels åstadkommer vid denna tid är den stora, närmast sociologiska undersökningen om *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, (eller, i svensk översättning, *Den arbetande klassens läge i England*, 1983). Där skildrar han på samma gång överskådligt och minutiöst noggrant det hårda, smutsiga och osäkra liv som det nya industriproletariatet tvingas leva i nordvästra England och södra Skottland. Det är på sitt sätt ett banbrytande verk och som helhet den bästa bok som Engels är ensam författare till. Han är ännu bara 25 år gammal.

Också för Marx spelar *Die Lage* en viktig roll. Empirin i den är avgörande inte minst för hans nu ständigt pågående stora arbete om kapitalet.

Snart nog kommer Engels högst personligen till Bryssel, och därmed inleds några år av intensivt samarbete. Även Moses Hess ansluter sig till den lilla kolonin. Alla bor under en period i tre grannhus vid Rue de l'Alliance i Bryssel.

Men grannsämjan är inte odelat god. Både Engels och Hess lever tillsammans med sina älskarinnor. Engels har Mary Burns från Manchester hos sig, Hess Sibylle Pesch som han enligt envisa rykten träffat på en bordell. Jenny Marx kommer att intensivt avsky Mary Burns, förvisso inte därför att hon är fabriksarbeterska utan därför att hon enligt Jenny är burdus och skvalleraktig. Med den glada Sibylle Pesch går det bättre.

Det är ofrånkomligt att Friedrich och Karl men indirekt även Moses dras in i konflikten. Osämjans natur känner vi bäst till genom ett bevarat brev från Heinrich Bürgers (samme Bürgers som beledsagat Marx till Bryssel men nu befinner sig i Köln). Brevet är skrivet i slutet av februari 1846, när Marx alltså bott i Bryssel i drygt ett år. Uppenbarligen har Marx gett Bürgers en noggrann redogörelse för vad som hänt i ett nu förkommet brev, och Bürgers upprepar och kommenterar bara vad vännen berättat. Engels har klagat över att Marx är så bunden till sin familj och gett Jenny skulden för det. Om Jenny inte varit där, så hade Karl erkänt fördelarna med lösa förbindelser, ska Engels ha sagt. Hess har inte heller varit utan klander.

Bürgers hävdar att Engels är en »ytlig natur«, medan Hess inte uppfattar vardagslivets problem och därför utan knot uthärdar sin väns dumheter. Ja, Marx har inte bara anmärkt på Engels moraliska lättvindighet utan också på hans intellektuella begränsning. Bürgers skriver: »Ditt omdöme om Engels intellektuella tillstånd har förvånat mig mindre än hans övriga bedrifter. Hans avståndstagande från filosofi och spekulation har mycket mindre sin grund i hans insikter om deras väsen än i det omak som de skulle innebära för hans föga uthålliga intellekt.« Det går bara att skydda sig mot en sådan inställning med »föraktets exorcism«. Engels måste komma till klarhet om att han »med sitt lätta framställningssätt inte kan komma vidare, lika lite som Hess med sina skenbart djupsinniga meditationer«.

Även en annan av Marx trogna vänner, läkaren Roland Daniels, har tydligen vid samma tid fått ett lika upprört brev. Daniels svar går i samma stil som Bürgers'. Engels kallas »den långe karlen« vilket är en ofin anspelning på hans militära förflutna. »De långa karlarna« var den folkliga benämningen på den preussiske kungens specialgarde. Ett annat vedernamn som säkert också härstammar från Marx och som återkommer i Daniels brev är »l'ami des prolétaires« (proletärernas vän) som måste bära så fina kläder därför att det samtida samhället är så uselt. Daniels säger att den ofilosofiske Engels inte duger till för en kritik av filosofin. Hess får sig också en släng av sleven. Han kallas en tvättsvamp, alltså den som suger till sig allt i sin väg – en tämligen orättvis beteckning med tanke på att Hess faktiskt också inspirerat Marx och inte bara tvärtom.

Marx måste ha varit djupt sårad när han skrivit dessa brev till några av sina trognaste vänner. Vad som förorsakade hans vrede gentemot Hess vet vi inte säkert, annat än att Hess tycks ha fallit in i Engels klagan. Osämjan med Engels är lättare att förstå. Karls uppslukande kärlek till Jenny fick inte kritiseras, lika lite som hans bundenhet till familjen. Engels å sin sida tolererade inte att hans relation till Mary Burns utsattes för klander eller att Mary bemöttes med förakt.

De känslomässiga stormarna kom när Marx och Engels befann sig mitt uppe i arbetet med det väldiga manus som eftervärlden känner under titeln *Tyska ideologin*. Arbetet med det hade påbörjats i september 1845 och

pågick till sommaren därpå. Omdömena om Engels ofilosofiska natur är särskilt överraskande med tanke på att filosofin spelar en så stor roll i *Tyska ideologin*. Det är frestande att ana interna fejder mellan de båda medan de skrev. Men här lämnar källmaterialet oss nästan helt i sticket. Vi vet bara att det viktigaste angreppsmålet för arbetet, Max Stirners *Der Einzige und sein Eigentum* (Den enskilde och hans egendom), 1844, från början bedömdes olika av de båda. Engels skriver när han ännu befinner sig i Tyskland ett tämligen entusiastiskt brev till Marx om den då alldeles färska boken. Stirner är den mest begåvade av unghegelianerna, skriver han. Men det är också lätt att visa att hans »cerebrala egoism« leder till kommunism – kommunismen är nämligen nödvändig för egoisten. Nu gäller det för oss att bygga vidare på honom genom att vända hans tankebyggnad upp och ner. Uppenbarligen gav Marx i sitt nu förkomna svarsbrev en betydligt mer negativ bild av vad Stirner åstadkommit, och Engels gav snabbt med sig och tillstod att han själv har varit alltför intagen under läsningen av boken.

Ett drygt halvår senare, i september 1845, började de båda sitt arbete där Stirners bok spelar huvudrollen. Till en början var även Moses Hess indragen i projektet och skrev en kortare text av vilken det mesta förkommit. Det dröjde inte länge förrän han ställdes åt sidan. Hans namn dyker upp i manuset och då i allt annat än smickrande ordalag. Vad han åstadkommit i teorin är »helt obestämt«, och själv är han en halvlärd bland andra halvlärda. Men Engels och Marx fortsatte oförtrutet sida vid sida, trots att den ene av dem mitt i arbetet kunde beskylla den andre för att vara ofilosofisk. Något annat än livsstil och tankedjup måste ha varit och förblivit grunden för deras samarbete.

Helt i början av Brysseltiden, under sommaren 1845, företog de båda en resa till England och i synnerhet Manchester. Det var Marx första besök i det land där han skulle tillbringa halva sitt liv. För första gången kunde han med egna ögon se den samtida kapitalismen i full blom och möta den rena industristadens väldiga livskraft och mänskliga misär. Det var en verklighet i vilken Engels rörde sig som fisken i vattnet. Genom sin suveräna kartläggning av den i *Den arbetande klassens läge i England* hade han en bättre överblick än kanske någon annan. I en sådan miljö måste han fungera

som ciceron och introduktör för sin reskamrat. Dessutom var språket helt naturligt för honom, ett ledigt arbetsspråk, medan engelska för Marx var ett lässpråk som han säkert ännu behärskade sämre än franska, italienska och spanska (och latin, grekiska …). Marx excerpter om de flesta brittiska ekonomer gjorde han ännu 1844 från franska översättningar, medan han gärna excellerade i citat från Dante och Cervantes i original. Däri var han en för sin samtid typisk, högt bildad kontinentaleuropé. Engels kunskapsprofil var annorlunda, han hade gått i handelslära, visste inifrån hur en industri fungerade och kände fabriks- och fabriksarbetarmiljön som sin egen ficka. Den viktigaste kvinnan i hans liv arbetade i ett spinneri.

Men om resan fick en betydelse för deras gemensamma projekt – hur kan det då komma sig att detta än en gång kom att gälla tysk filosofi och inte den värld som bredde ut sig för deras ögon i London och Manchester? Frågan som redan *Den heliga familjen* väckte måste ställas med ännu större skärpa inför *Tyska ideologin*. Varför gav sig Marx (och Engels) in på dessa projekt? Varför skrev inte Marx vidare på sitt arbete om ekonomi och politik, som Engels nyss så ivrigt uppmanat honom att fullborda och som uppenbarligen var så viktigt för honom själv? Till yttermera visso var en av avsikterna med Englandsresan att han skulle samla litteratur för just detta arbete.

Innan det går att svara på de frågorna måste vi se närmare på den nya text som blev resultatet av de gemensamma mödorna.

Tyska ideologin

Titeln *Tyska ideologin* finns inte i det väldiga manus som Marx och Engels lämnade efter sig. Den skapades av redaktionen för den första fullständiga utgivningen 1932. Den är välfunnen eftersom uttrycket »tysk ideologi« förekommer centralt på åtskilliga ställen i texten. Dessutom dyker det upp i en notis som berör arbetet och som Marx publicerade i *Trierische Zeitung* den 9 april 1847.

Författarna hade tanken att manuskriptet skulle utges i två volymer, en första om unghegelianerna och en andra, betydligt kortare, som utgjorde ett

angrepp på den grupp som framträtt under beteckningen »sanna socialister«.

I de sentida tryckta utgåvorna av verket kommer efter ett kort förord det viktiga avsnittet »Feuerbach«, som i vissa utgåvor också kallats »Inledning«. Avsnittet skrevs i själva verket sist och blev inte färdigt förrän efter allt det andra, på hösten 1846. Det är, som Michael Heinrich påpekar, även rent sakligt resultatet av arbetet och inte en utgångspunkt för det. Det är därför förnuftigt att gå in på det avsnittet avslutningsvis.

Tyska ideologin är det mest omfattande vittnesbördet om en genomgripande förändring i synen på historia, samhälle och politik som både Marx och Engels genomgick under åren 1845 och 1846. Förändringen är den mest uppmärksammade i hela Marxlitteraturen. I sovjetiska och östtyska läro- och handböcker sågs den som det avgörande steget mot den uppfattning som marxism-leninismen långt senare knäsatte som den riktiga, sanna och vetenskapliga. Den franske filosofen Louis Althusser, som spelade en stor roll under 1960- och 70-talen, hävdade att Marx under år 1845 gjort en stor nyupptäckt: han hade sett en ny kontinent som han kallade historien. Mellan den »unge Marx« som i Feuerbachs efterföljd talat om människans väsen och om alienationen, och den mogne, den verklige Marx, vars arbete kulminerar i *Kapitalet*, fanns en avgörande skillnad. Alienationens Marx var ännu fången i den tyska idealismens spekulativa dimslöjor, *Tyska ideologins* Marx var på väg att skapa en ny vetenskap.

Andra uttolkare har tvärtom hävdat att väsentliga drag av Marx teori finns redan i *Manuskripten* och att alienationsteorin utgör ett omistligt och ofta försummat inslag i denna teori. Bland inflytelserika företrädare för den uppfattningen kan man nämna István Mészáros och Bertell Ollman. En originell variant finner man hos den japanske ekonomihistorikern Takahisa Oishi, som i sin bok *The Unknown Marx* (2001) menar att Marx stora ekonomiprojekt är gjutet i ett enda stycke och att dess väsentliga element redan finns i *Manuskripten*. I Oishis perspektiv representerar inte *Tyska ideologin* något avgörande nytt, medan däremot Marx stora uppgörelse med Proudhon i *Filosofins elände* får en nyckelroll.

Michael Heinrich har däremot gått in för den motsatta ståndpunkten att det finns ett klart brott i Marx utveckling – i själva verket flera brott, varav detta är det första. Heinrich medger att Marx även långt senare använder ordet *Entfremdung*, alienation, men menar att det inte längre är fråga om en alienation från människans väsen.

Detta är problem som kommer att sysselsätta oss framöver.

Tveklöst innebär *Tyska ideologin* något nytt i förhållande till *Den heliga familjen*. Vad gäller Marx kan vi lätt se att förändringen hade börjat redan före sommaren 1845, alltså strax efter det att han kommit till Bryssel. Beviset finns i de berömda *Teserna om Feuerbach* som han skrev tidigt år 1845. De ingår i en anteckningsbok som Marx förde mellan åren 1844 och 1847, och de publicerades av Engels mer än 40 år senare, 1888, som en bilaga till Engels egen skrift *Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut*. Engels tvekar inte om att dessa *Teser* (beteckningen är hans egen) innebär brytningen i Marx utveckling och därmed indirekt också i hans egen. Han uttrycker sig en smula bombastiskt: de är visserligen »hastigt nedkastade på pappret och absolut inte avsedda för trycket. Men de är ovärderliga såsom det första dokument, vilket innehåller det geniala fröet till den nya världsåskådningen.«

I sak har Engels rätt. Med sina elva korta, mer eller mindre aforistiska påståenden har Marx tagit ett avgörande steg. Han säger i den första tesen att felet med all hittillsvarande materialism, Feuerbachs inbegripen, är att den bara uppfattat verkligheten som ett objekt för åskådningen och inte som »*sinnlig mänsklig verksamhet*, inte som *praxis*«. Materialisterna har sagt att människor är resultat av omständigheter och av uppfostran men »glömmer att omständigheterna förändras av människorna och att uppfostraren själv måste uppfostras«. Människorna är kort sagt både aktiva och passiva i denna process, en tanke som Marx ska uttrycka många gånger framöver.

I en annan tes hävdar han att Feuerbach med sin betoning av sinnligheten glömmer att denna sinnlighet består i en »praktisk-mänsklig verksamhet«, och därmed är Marx redo till det avgörande slaget mot fundamentet i Feuerbachs åskådning som nyss också varit hans egen: mot talet om människans enhetliga väsen. Detta väsen uppfattas bara abstrakt som något

som finns inom individen, säger Marx nu. Men »[i] verkligheten är det summan av de samhälleliga förhållandena«. Feuerbach tvingas med sitt abstrakta begrepp att bortse från historien. I själva verket är allt »samhällsliv till sitt väsen *praktiskt*«. Teorins mysterier löses upp i mänsklig praxis och i insikten om den.

Marx ser den hittillsvarande materialismen som ett uttryck för borgerligt tänkande. Den tänkande materialisten framstår som en oengagerad iakttagare av en verklighet som i grunden är konstant. Men det är människans verksamhet som skapar den värld vi har omkring oss.

Med den kritiken har Marx berett väg för den sista tesen som blivit den i särklass mest kända: »Filosoferna har bara tolkat världen på olika sätt, men det gäller att *förändra* den.«

Det finns två begrepp som det finns särskild anledning att lägga märke till i detta lilla dokument: *praxis* och *historien*.

Praxis, med härledningen praktisk, har sitt ursprung i klassisk grekiska där det har med handling i vidaste mening att göra. En speciell innebörd får det hos Aristoteles som gör en distinktion mellan tre olika mänskliga kunskapsförmågor, *teori*, *praktik* och *teknik*. Teori med ursprungsbetydelsen att se eller skärskåda, är det passiva betraktandet av verkligheten och närmare bestämt den del av den som vi enligt Aristoteles inte kan påverka: naturen med sina lagar. Tekniken, grekiska *téchnē*, innefattar människans förmåga att genom hantverk och konst framställa olika typer av objekt, medan praktiken, *práxis*, har med mellanmänskliga relationer att göra och därmed rymmer etiken med dess underavdelningar politik och ekonomi. Åtskillnaden mellan praxis och teknik var dock svår att upprätthålla i traditionerna från den grekiska antiken. Redan under medeltiden flöt de båda ofta samman, och än mer blev det så under 1600-talet och framåt. Kant, som var så noga med distinktioner, försökte bestämma *praktisk* som enbart ett etiskt begrepp. Praktiska handlingar är enligt honom antingen goda eller onda, och de utförs därför enbart av plikt och inte därför att de leder till önskade konsekvenser av olika slag. När det däremot krävs insikt om hur något fungerar är handlingarna enligt Kant teknisk-praktiska. Det är

en intressant hybridform, som visar att det inte ens för en så skrupulös man som Kant var möjligt att göra en total boskillnad mellan praktisk och teknisk. Det är som om själva den moderna verkligheten skapade en övergångszon mellan etik och teknik.

I och med Hegel brer denna övergångszon ut sig, och han gör över huvud ingen skillnad mellan praktik och teknik. Människans praktiska förhållande till naturen är hennes »tekniska verksamhet«. I förordet till *Wissenschaft der Logik* (Logikens vetenskap), 1811, talar Hegel om en »Geist des Praktischen«, en anda av det praktiska som omfattar alla former av naturligt och andligt liv. Skillnaden mellan vad Kant kallat det teknisk-praktiska och det praktiska är i princip utplånad.

Marx går ett steg längre. Också teorins område flyter samman med det teknisk-praktiska. Teorin, som hos Kant och Hegel varit ett avskärmat område, förlorar sin självständighet. Den framstår som ett uttryck för mänskligt handlande. Säkert har hans möte med brittisk och fransk, jordnära ekonomisk litteratur bidragit till nyorienteringen. Där är skillnaden mellan teoretiskt och praktiskt delvis utsuddad.

Gränserna för själva begreppet *praxis* är svåra att dra och kontroversiella. Är praxis bara den typ av handlingar som omvandlar den mänskliga verkligheten? Eller är det all mänsklig verksamhet, aldrig så rutinmässig, som genom sin väldiga samfällda tyngd förändrar villkoren på sikt? Marx framhöll redan i *Manuskripten* att Hegels föreställning om arbetet var en bestående del av hans tänkande. Hos Hegel är det verkligen fråga om arbete i vidaste mening. Den tidigare föreställningen att bara de fysiska mödorna var att beteckna som arbete (»att arbeta i sitt anletes svett«) höll på att vika undan. Den gamla bördsadeln hade föraktat arbetet, men det uppåtstigande borgerskapet hyllade det tvärtom men uppfattade det i vidare mening. Inte minst deras eget slit med förhandlingar, affärer och räkenskaper räknades dit. Teknikernas, uppfinnarnas och efter hand också de rena naturvetarnas verksamhet var av uppenbar betydelse för industrin och även det nya jordbruket; och därmed var gränsen genombruten. I förlängningen kunde all målmedveten mänsklig, någorlunda mödosam verksamhet betecknas som arbete.

Arbete och praxis ligger uppenbarligen nära varandra i Marx språkbruk. Men frågan om gränserna för praxis är inte besvarad i och genom de korta, hastigt nedtecknade anteckningarna om vägen bort från Feuerbachs filosofi. Däremot är det tydligt att han lägger fokus på den praxis som förändrar eller rentav omvälver människornas verklighet.

Det andra centrala begreppet, historia, förekommer visserligen inte här som ord, men det korta dokumentet är genomsyrat av dess närvaro. Det väsentliga handlar om processer, nya omständigheter och nyskapande handlingar. Det historiska intresset är inte nytt i Marx liv, men det har fått en annan, inte bara mer central roll utan också en annan tyngdpunkt. Tidigare var det tänkandets historia som hade en avgörande roll i Marx skrifter. Det är en historia som han lärde sig mycket om tidigt och som han också kom att behärska livet igenom. Men den rör enbart idéernas värld, och i *Feuerbachteserna* är det historien i en mycket både vidare och mångfaldigare mening som står i centrum för hans uppmärksamhet. Rent konkret hänger den samman med en intensiv inläsning på i första hand franska revolutionen men också, genom den ekonomiska litteraturen, en allmännare ekonomisk och social historia. Här råder inte den hegelska tankehistoriens relativa ordning av idéer som möter andra idéer och filosofer som lär sig av varandra eller strider mot varandra. Här härskar i stället en kaotisk mångfald där allt kan te sig viktigt och vanliga människor är med och skapar historien.

Denna kalejdoskopiskt mångskiftande historia är samtidigt lika mycket som filosofihistorien en historia om förändring, ja utveckling. Aldrig så mångskiftande och aldrig så bemängd med små tillfälligheter tycks den samtidigt uppvisa ett mönster, ja ha en riktning, även om det är svårt att belägga dessa stora drag i de små detaljerna. Om man nöjer sig med filosofikungarnas, eller musikkungarnas, eller industrikungarnas, eller de vanliga kungarnas liv och verk blir uppgiften så mycket enklare. Det område som där ska utforskas är begränsat, och den myllrande värld som ligger utanför de få utvaldas krets förmärks mest som ett ostrukturerat brus.

Det är mångfaldens historia som Marx vill ha i fokus. Det är där de verkliga förändringarna sker och det är också där som varje människa kan

framträda både som präglad av omständigheter som hon inte kan råda över och som aktiv och nyskapande. Uppfostraren är själv uppfostrad, men som uppfostrare åstadkommer hon eller han ändå något nytt.

Det är viktigt att komma ihåg att Marx skrev sina teser en god tid innan han och Engels började sitt arbete med *Tyska ideologin*. De utgör för en sentida betraktare en matris för det större arbetet. Ur matrisen kunde många av de grundläggande idéerna i det större manuskriptet utvecklas.

Teserna innebar ingalunda något fullständigt nytt i sin upphovsmans utveckling. Vi kan i *Die heilige Familie* märka hur han i polemiken förhånar bröderna Bauers sätt att tala nedsättande om massorna. I stället framhåller han de enskilda arbetarna, deras studieflit och deras medvetenhet. Samhället kan inte delas upp i elit och massa där eliten går i förväg och massan traskar efter. Han har fått klart för sig att även filosofen måste räkna med många aktörer, ja en brokig mångfald.

Som nästan alltid när det gäller nya insikter eller nya teorier var alltså *Teserna* redan förebådade. Deras upphovsman hade tidigare bara inte dragit de fulla konsekvenserna av det han redan anat. Kanske var det den brutala förvisningen till Bryssel som utlöste en rad insikter som skulle komma att vägleda honom från och med nu. Läran om ett konstant mänskligt väsen framstod i blixtbelysning som en onödig och hindersam fiktion.

Han krafsade ner de nya tankarna i sin anteckningsbok. Men ännu var det bara små utkast. Det var för att utplåna kvarstående frågetecken som han ett halvår senare var beredd att ägna hela sin tid åt ett krävande samarbete med Engels.

Engels å sin sida hade på sitt sätt redan beskrivit samhället som en mångfald svår att överblicka. I sin bok om arbetarklassen i England förutsatte han inte ett väsen gemensamt för alla de människor som levde sina trasiga liv i industriernas skugga. Han hade bara inte tänkt igenom vad det som han så övertygande framställt innebar för hans allmänna åskådning som nyss präglats av inflytandet från Feuerbach. Han låg alltså några steg efter Marx. Den positiva reaktion på Stirners tänkande som han uttryckte i

sitt brev till Marx vittnar om detta. Stirner hade gett honom en insikt som han tidigare saknat.

Stirners bok blev också huvudsaken i *Tyska ideologin*. Avsnittet om Feuerbach, skrivet sist men placerat först, omfattar cirka 60 trycksidor. Kapitlet om Bruno Bauer, som följer därefter, är bara tredjedelen så långt. Hela den avslutande andra delen om den »sanna socialismen« är på sammanlagt 90 sidor – men Stirnerpolemiken, centralavsnittet, kräver mer än 330! Det är inte underligt att många sena uttolkare sett detta som ett tecken på att de båda författarna, och i synnerhet Marx, förlorat allt sinne för proportioner i ett försök att skyla över den betydelse som Stirners bok haft för dem.

Har de rätt i sin kritik? Det återstår att undersöka.

Kapitlet om Bruno Bauer utgör en direkt fortsättning på polemiken i *Den heliga familjen*. Bauer och de andra representanterna för »De fria« har sedan de tvingats lägga ner sin egen tidskrift funnit en tillflykt i *Wigand's Vierteljahrsschrift*. Bruno Bauer har där polemiserat både mot Feuerbach och Stirner och mot Marx och Engels. Även Hess har fått sig en släng av sleven.

Bauer håller fast vid sin unghegelianska övertygelse. Två nyckelord hos Hegel, självmedvetande och substans, befinner sig fortfarande i centrum för hans filosofi. Enligt Hegel genomströmmas substansen eller enkelt uttryckt den objektiva verkligheten av självmedvetandet, alltså av det tänkande och handlande subjektet. Bauer har radikaliserat denna tanke dithän att självmedvetandet fått den allt dominerande rollen. Från den positionen anklagar han Feuerbach för att alltigenom vara substansens fånge. Han är kort sagt materialist och därtill kommunist. Han hyllar sinnligheten, som Bauer tolkar i moraliska termer och förknippar med synd. Stirner å sin sida håller enligt Bauer inte måttet därför att han hyllar den rena egoismen. Både han och Feuerbach är dogmatiker.

Författarna till *Den heliga familjen* får också svar på sin kritik av Bauer. Marx och Engels noterar att han angriper deras bok fastän han alltigenom uppehåller sig vid en recension av den, en recension som till råga på allt

vimlar av missuppfattningar. Bauer framhåller året 1842 som ett stort år, ty då satt liberalismen i högsätet, och den hyllades av filosoferna. Marx hörde som vi minns till denna skara, men nu har han enligt Bauer förfallit till en dyrkan av »det sunda människoförståndet«.

Det förargar Marx och Engels att Bauer påstår att Moses Hess åstadkommit något som Marx och Engels inte förmått, nämligen kritisera Stirners bok. Marx och Engels slår ifrån sig, beskyllningen är orättvis, eftersom de skrev *Den heliga familjen* innan Stirners bok kommit ut. Bauer försöker visa att Hess nyckelbegrepp är hämtade direkt från Hegel och han spär på med anklagelsen att även Marx och Engels är dolda hegelianer. Marx och Engels tillbakavisar påståendet med harm.

Det är tydligt att sidorna om Bauer i *Tyska ideologin* är skrivna på rutin. Desto viktigare för författarna är det väldiga avsnittet om Stirner.

För att förstå deras polemik måste vi först bekanta oss något med Stirner.

Max Stirner och hans bok

Max Stirner var en pseudonym, egentligen hette han Johann Caspar Schmidt. Han var tolv år äldre än Marx, och han hade varit medlem av den Doktorklubb som spelat så stor roll för både Marx och Engels. När klubben skaffade sig namnet »Die Freien« (De fria) var han fortfarande med. Han försörjde sig bland annat som lärare på en flickskola, och *Der Einzige und sein Eigentum* var hans enda betydelsefulla arbete och en bok som genast väckte stort uppseende. Efter en kort tid sjönk den ner i obemärkthet men har sedan åter och åter kommit på tapeten, framför allt i anarkistiska kretsar där Stirner betraktas som en föregångare vid sidan av Bakunin och Proudhon. Själv levde han i en allt djupare misär och dog 50-årig, utfattig.

Men hans bok har överlevt honom.

De båda tänkare som Stirner i första hand tar spjärn emot och avstånd ifrån är Bruno Bauer och Ludwig Feuerbach och närmare bestämt deras människobild. Utgångspunkten är två aforistiskt tillspetsade uttalanden från dem. Feuerbach: »Människan är för människan det högsta väsendet.«

Bauer: »Först nu är människan funnen«. Stirner tillägger torrt: »Låt oss närmare betrakta detta högsta väsen och detta nya fynd.«

Stirner går grundligt tillväga i sin 450-sidiga bok. Han börjar med människolivets elementa, barnets väg mot vuxenhet och till sist åldrande och död. Därefter gör han en historisk exposé över hur detta liv betraktats under olika tider, under antiken, i kristendomen och i nyare tid. Den filosofiska idealismen står i centrum; det är också den som dominerat den närmaste intellektuella miljön under hans vuxna liv. Texten är här full av egendomliga antisemitiska slängar som inte bara gäller judarnas religion utan också judar som personer. Han talar nedsättande om »fullblodsjudar« och förklarar att han inte räknar att ha dem bland sina läsare. Hur Marx reagerat just på dessa rader har vi ingen aning om. Han talade som vi vet själv gärna illa om judisk religion och judisk affärsverksamhet, men han var otvivelaktigt själv »fullblodsjude« i Stirners mening.

Enligt Stirner leder den rena idealismen till en spökvärld. Religionen gör oss till dårar och narrar, och inte ens Feuerbach som kallar sig materialist undgår spökvärldens förbannelse. Han avsvärjer sig gudar och andra storheter, men moralen håller honom kvar. Han må låta subjekt och predikat byta plats, men när han i stället för »Gud är kärleken« säger »Kärleken är gudomlig« betyder det att han underkastar sig kärleken.

På ett egenartat sätt fogar Stirner samman mänsklighetens intellektuella utveckling med den då tämligen färska raslära som utvecklats av biologen Johann Friedrich Blumenbach några årtionden tidigare. Före kristendomen härskade alltså enligt Stirner »negeraktigheten« då människor relaterade sin välgång till fysiska förlopp som fåglars flykt eller blixt och åska. Sedan blir alla mongoler då det andliga blir avgörande i deras liv. Först Stirner kan visa mänskligheten in i det högre, kaukasiska stadiet, då den enskilde ser sig själv och sitt eget handlande som den enda möjliga garanten för ett oavhängigt och därmed fullgott liv. Denna människa kan med ett berömt Goethe-citat säga: »Nun hab’ ich mein’ Sach’ auf Nichts gestellt.« Alltså: Jag förlitar mig inte på något eller någon utanför mig själv.

Marx och Engels gjorde i sin uppgörelse med Stirner narr av dessa ständiga tredelningar. Han påminner dem om Schelling som alltid brukade

stoppa in verkligheten i en väldig abstrakt konstruktion. Men de tillägger att ekot av Hegel också kan förnimmas. Verkligheten schematiseras enligt ett ständigt återkommande mönster.

Det är lätt att hålla med om denna kritik. Ändå är *Der Einzige und sein Eigentum* framför allt en bok präglad av liv och energi. Ämne efter ämne avhandlas i rask takt; det är inte många stora ämnen som inte blir föremål för Stirners behandling. Även en sentida eftervärld kan förstå varför så många – och däribland också Engels – blev imponerade. Men Marx låter sig som vi sett inte hänföras och drar med sig sin medförfattare i sin motvilja. I *Tyska ideologin* får Stirner inte ett uns beröm.

En del av polemiken riktas direkt mot bokens författare. Marx och Engels säger till exempel att det abstrakta tänkandet blir en kär utväg för en skollärare som lever ett knapert och surt liv i vilket horisonten begränsas till några få kvarter i Berlin.

Stirner kallas för övrigt sällan Stirner, författarnamnet. Hela kapitlet om honom heter »Sankt Max« och det är en del av den polemiska fiktionen att »De fria« egentligen är ett slags lärda kyrkofäder. Andra, folkligare spenamn på honom är Jacques le Bonhomme och Sancho. Med sådana namn tillskrivs motståndaren tvärtom ett slags bondsk tölpaktighet. Jacques le Bonhomme är den franska adelns föraktfulla beteckning på underklassaren, och Sancho är det enkla, begränsade snusförnuftets röst i Cervantes *Don Quijote*. *Don Quijote* är för övrigt en roman som citeras flitigt – på spanska! – i *Tyska ideologin*.

Men dessa arrangemang innebär samtidigt att huvudsaken lätt skyms bort. De har säkert också bidragit till att så många Marxuttolkare utmattade lagt från sig Stirner-avsnittet innan de hunnit begrunda hela textmassan och därmed missat dess poänger. Redan Franz Mehring, den lojalaste av uttolkare, talar om »den vidlyftighet som så ofta tröttar i polemikerna med Bruno Bauer och Stirner«. Francis Wheen, mindre tålmodig när han inte har roliga anekdoter att berätta, talar om »trehundra oläsliga sidor« som ägnas åt »Stirners galenskaper«. Jonathan Sperber, som hellre uppehåller sig vid *life* än vid *letters*, talar om kapitlets »bisarra längd« och menar att författarna »helt tappade greppet över framställningen«. Men han påpekar

samtidigt att Stirners uppgörelse med Feuerbachs teser om människans artväsen hade positiv betydelse för dem. På den senare punkten går Tristram Hunt, Engels senaste biograf, längre och hävdar att de båda faktiskt stod i en intellektuell skuld till Stirner och försökte skymma detta faktum med sin överdrivna polemik. Som belägg anför Hunt några rader ur det tidigare nämnda brev som Engels skrev till Marx när han just läst Stirner. Vi måste ta vår utgångspunkt från jaget, individen av kött och blod, skriver han där. Långt tidigare, 1975, hade Paul Thomas visat att det väldiga formatet på Stirner-kapitlet var motiverat, eftersom kapitlet innebar ett avgörande steg i Marx och Engels utveckling. Samtidigt överdrev säkert Thomas den positiva inverkan som Stirner haft, åtminstone när det gäller Marx.

Det är möjligt att Hunt har rätt när det gäller Engels – men han har det inte när det gäller Marx. Marx måste i sitt nu förkomna svarsbrev ha avvisat Engels entusiasm, och skälet behöver vi inte tveka om. Det var inte *den* enskilda människan, inte jaget, som skulle vara utgångspunkten, det var i stället mångfalden av konkreta människor präglade av sina skiftande omständigheter. Det blir också den tanken som mer än någon annan bär upp polemiken mot Stirner i *Tyska ideologin*.

Redan i början av framställningen angrips Stirner för att han inte tar hänsyn till individens fysiska och sociala liv och därmed konsekvent bortser från historiska epoker, nationaliteter och klasser. Följden blir att han uppfattar den världs- och samhällsbild som är typisk för den klass som står honom närmast som normal. Han skulle behöva rycka upp sig ur sin skolmästarvärld och se hur det förhåller sig med en kontorspojke, en engelsk fabriksarbetare eller en ung amerikan, för att inte tala om en kirgis.

I denna anmärkning ligger en huvudtanke i det som senare ska kallas den materialistiska historieuppfattningen. Filosoferna har alltsedan Kant ägnat sig åt att söka de yttersta teoretiska förutsättningarna för våra övertygelser och värderingar. Men det räcker inte, säger nu Marx och Engels. Vi måste relatera våra egna liksom alla andras idéer till de omständigheter under vilka de uppkommit och också ständigt bekräftas i vår vardag. Annars är vi fångna i den ideologi som ligger oss närmast.

Samma kritiska krav får författarna att vända sig mot Stirners sätt att göra historien till först och sist filosofihistoria (något som utmärkt många av deras egna tidigare skrifter). I sin syn på människornas förhållande till naturen har han inget sinne för industrins och naturvetenskapens betydelse utan ägnar sig åt fantasterier. I sin syn på politiska åskådningar är han lika förlorad. Den liberalism som han talar om är den typiskt tyska. Medan den franska bourgeoisien gjorde revolution och den engelska skapade industrin och lade Indien under sig, kom den tyska bara fram till Kants »goda vilja«, vilket var ett sant uttryck för borgarklassens vanmakt och elände. Men nu börjar den likväl vakna, och i sitt krav på skyddstullar och konstitution är den snart så långt som den franska var 1789. Stirner, omedveten om denna process, tror att det är medborgaren, *le citoyen*, som kommer före borgaren, *le bourgeois*, medan det i själva verket är tvärtom.

När det gäller ekonomiska förhållanden blir det ännu värre. Stirner tycker illa om pengarna och deras herravälde och vill ha bort dem. Han inser inte att de är »en nödvändig produkt av vissa produktions- och distributionsförhållanden«. Stirner vill befria arbetaren och hans arbete. Författarna till *Tyska ideologin* invänder att arbetet redan är fritt och att det därför »inte handlar om att befria [det] utan att upphäva det«.

Ordet »upphäva« är än en gång värt en särskild uppmärksamhet. Det är som vi sett nyckelordet i den hegelska dialektiken: något ska försvinna men samtidigt lyftas upp till en högre nivå. Arbetet ska inte avskaffas, det ska få en ny innebörd.

Hegels dialektik försvinner inte från Marx och Engels horisont. Det är idealismen (som vid den här tiden ofta kallas filosofin rätt och slätt) som de överger. I ett anfall av ysterhet formulerar de en aforism om just denna sak: »Filosofi och studiet av den verkliga världen förhåller sig till varandra som onani och samlag.«

Det är inte bara Stirner utan också Feuerbach som attackeras. Feuerbach visade att religionen egentligen bara var en fras, men varken han eller Stirner frågar sig varför människor måste göra sig dessa religiösa vanföreställningar. Ändå borde själva frågan bana väg för ett empiriskt studium av de verkliga förutsättningarna. Författarna pekar på Marx båda

artiklar »Einleitung zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie« och »Zur Judenfrage«, där det åtminstone finns antydning i rätt riktning.

Den sista anmärkningen visar att de ville se en viss kontinuitet i den egna utvecklingen. Något ligger det väl i detta; åtminstone Marx talar redan i sin kritik av Hegel om den religiösa trons verkliga grund. Men samtidigt var han då ännu en god efterföljare till Feuerbach på filosofins område.

Numera anser sig både Marx och Engels ha *upphävt* filosofin just som de drömmer om att arbetet en gång ska upphävas. Deras mål är alltså inte att utplåna filosofin utan att höja den till ett högre stadium där den på samma gång genomsyras av och ger ordning och klarhet åt den väldiga erfarenhetsvärld som Stirner och Feuerbach och många andra ställt på huvudet. I denna uppochnervända värld är det tankarna som genom språket tycks ha en självständig gestalt. Författarna ser anledningen till denna felsyn i själva arbetsdelningen. Den tyske filosofen har en ställning som en småborgare och ser sin tankeverksamhet som avskild från livets larm och mångahanda. Samtidigt inbillar han sig att det är tankar som hans och hans likars som styr världen.

Marx och Engels kritik är här inte fullt utförd. Varför är det just en småborgerlig intellektuell som är så hemfallen åt filosofisk idealism? Positionen begränsar uppenbarligen utsikten – men varför måste den bädda just för idealism?

Frågan leder osökt vidare till en annan: hur är situationen i Frankrike, Storbritannien och andra länder? Uppenbarligen är det en fråga som Marx och Engels inte är riktigt färdiga med. Till exempel: I sitt förord till hela manuset skriver de att människor alltid gjort sig felaktiga föreställningar om sig själva. De har styrts av hjärnfoster om Gud eller om en »normalmänniska« (alltså en för alla människor gemensam natur). Därmed tror de på tankarnas herravälde, något som också gäller den unghegelianska filosofin. Nu ska Marx och Engels avslöja att dessa filosofer är får utklädda till vargar.

I en fortsättning på förordet som de sedan strukit heter det att tyskarnas ideologi inte skiljer sig från andra folks. Också dessa ser sig behärskade av idéer.

Vi vet inte varför denna fortsättning inte funnit nåd inför sina författare. Den stämmer med vad som sagts tidigare – alla människor har hittills behärskats av sina tankefoster – men det är möjligt att själva termen »tysk ideologi« alltför tydligt kommit i konflikt med vad som påstås inne i själva texten. Där råder det inte någon tvekan om annat än att den tyska ideologi som är under luppen skiljer sig från en mer veklighetsförankrad fransk och engelsk föreställningsvärld. För att ta ett slående exempel: När Marx och Engels bestämmer sambandet mellan de båda delar som deras verk omfattar kontrasterar de verkliga sociala rörelser i Frankrike och England och tyska tankeriktningar. Bourgeoisien i Frankrike och Storbritannien utgör en dominerande social och politisk kraft, medan liberalismen i Tyskland – den som unghegelianerna tillhör – stannar vid ord. På samma sätt förhåller sig den sanna socialismen i Tyskland till verkliga proletära rörelser i de andra länderna.

Här framstår den tyska ideologin som något för sig.

Men innan vi kan gå vidare måste vi närmare skärskåda ordet »ideologi« som är en nykomling i deras prosa.

Ordet »ideologi« hade en tämligen kort historia när Marx och Engels tog det i bruk. Upphovsmannen var fransman och hette Antoine Destutt de Tracy, och han presenterade det i ett tal den 21 april 1796. Den franska revolutionen hade då nått en vändpunkt. Vänstern hade slagits tillbaka och med det kraven på folkets omedelbara deltagande och delaktighet i rikets affärer. Nu ska en annan väg väljas, en som snabbare ska leda till målet: det bästa samhället. Filosofen Destutt de Tracy vill dra sitt strå till stacken med sin ideologi. *Ideologi* är enligt honom summan av allt vetande. Närmare bestämt är det å ena sidan principerna för hur man kommer fram till ett säkert vetande och å andra sidan ett kompendium över detta vetande. Det är inte längre opinionernas lynniga växlingar som ska styra utvecklingen. Det är den säkra kunskapen.

Destutt de Tracy fick ett antal principfasta efterföljare som kallades ideologerna. Men deras framgång blev kortvarig. När Napoleon grep makten fick de i honom en mäktig kritiker. Den pragmatiske nye härskaren

såg Destutts system som höjden av löjeväckande principfasthet och intellektuellt svärmeri. Napoleons negativa mening har bitit sig fast. Man finner den fortfarande i ordböcker och encyklopedier.

Men ordet gjorde större lycka i Tyskland. Där kunde det heta att medan fransmännen gjort revolution och engelsmännen inrättat industrier hade tyskarna skapat ett annat och i längden vassare vapen: ideologier. Det var en variant av en liknande jämförelse där det hette att tyskarna inte kan mäta sig med fransmännen i krigiska bravader och inte med engelsmännen i handel och industri. Den väg som stod öppen var kunskapens och bildningens. Sådana tankar låg bakom den stora reform av utbildningsväsendet som hade Wilhelm von Humboldt som sin viktigaste arkitekt.

Men den tyska ideologins förespråkare hörde till en något senare generation. Två av dem kan ha varit viktiga för Marx och Engels: Friedrich Rohmer och Alexander Jung. Rohmer, en schweizare, dyker i förbigående upp i *Tyska ideologin*. Det är mindre troligt att det är han som stått för den direkta inspirationen. Snarare är det Jung. Jung var litteraturhistoriker och publicist, och Engels hade varit i polemik med honom redan 1842. Det var på den tiden som Engels framträdde under pseudonymen Friedrich Oswald, och Jung kallar honom i en uppgörelse för »den lille Oswald«, varmed han säkert inte avsåg motståndarens kroppslängd men väl hans ålder: 22 år. Jung var vid den tiden 43. Engels var ännu en brinnande unghegelian och förargade sig över att Jung ville se Hegel som en andlig inspiratör för den litterära riktning som kallades Das junge Deutschland (Det unga Tyskland).

I *Tyska ideologin* är det i synnerhet unghegelianismen som befinner sig i skottgluggen. Men sannolikt är det från Jung som Engels – och via honom även Marx – inspirerats till ordet »ideologi«. Skillnaden är bara den att medan Jung såg ideologin som tyskarnas främsta tillgång, var den i Marx och Engels ögon tvärtom det som fjärmar människor från verkligheten. Från Heine, som är ständigt närvarande i *Tyska ideologin*, återges ett citat i samma anda: landmassan hör till fransmän och ryssar, haven till britter, men till oss tyskar hör »drömmens luftrike«.

Efter *Tyska ideologin* använder Marx sällan ordet »ideologi«, medan det är frekventare i Engels skrifter. Marx gör det framför allt i det berömda och

ofta citerade förordet till *Till kritiken av den politiska ekonomin* (1859).

Ordet »ideologi« befinner sig i fokus i Marx och Engels stora manus. Men ideologier hänger enligt dem nära samman med arbetsdelning. En människa präglas av det hon gör. Det hon kan, bestämmer hennes perspektiv på sig själv, samhället och till sist hela verkligheten. Ideologier lever av sina bärares inskränkthet.

Marx och Engels skräder inte orden. Med indignation ser de att Max Stirner inte finner några problem med ett samhälle där olika människor är helt hänvisade till olika slags verksamheter. Medan den kommunistiska propagandan gör gällande att även arbetare bör utveckla sina anlag mångsidigt och därmed också anlagen för att tänka, invänder Stirner att varje individ kan frigöra sig inom sin egen sfär, utan sådana ansträngningar. För Marx och Engels är det detsamma som att säga att arbetaren liksom alla andra med snäva arbetsuppgifter ska fortsätta att leva ett stympat liv. Men först när individerna kan förverkliga alla sina inneboende kapaciteter har vi nått ett rimligt mål, invänder de.

Det är samma utopi som uttrycks på ett mer drastiskt och minnesvärt sätt i kapitlet om Feuerbach där författarna utmålar ett samhälle som »gör det möjligt för mig att göra det ena i dag, det andra i morgon, jaga på morgonen, fiska på eftermiddagen, sköta kreatur på kvällen och kritisera efter kvällsmaten, allt efter vad jag vill, utan att jag för den skull någonsin blir jägare, fiskare, herde eller kritiker«. Ordet »kritiker« placerar oss bland tyska filosofer, men idealet är framför allt Charles Fouriers. Mer konsekvent och mer framgångsrikt än någon annan odlade Fourier drömmen om arbetsväxling.

För Stirner är sådana föreställningar djupt främmande. Enligt honom kan man själv nå fram till det egna, det egendomliga som varje människa bär inom sig. Befrielsen är med andra ord ett individuellt och inte ett samhälleligt projekt.

Han pekar på det konstnärliga eller vetenskapliga geniet som är ensamt om att kunna fullborda sina musikaliska kompositioner eller målarskisser. Men han har otur med sina exempel, säger Marx och Engels. Mozart är ett

av hans genier – men det var inte Mozart själv som fullbordade sitt *Requiem*. (Exemplet är inte lyckat; Mozart kunde inte fullborda sitt arbete därför att han dog, och om han inte gjort det hade Franz Xaver Süssmayr inte haft något med verket att göra.) Marx drar slutsatsen att även det konstnärliga arbetet är i det samtida samhället underkastat arbetsdelningens lag. Ju större efterfrågan, desto större utbud av verk. Intresset för vaudeviller och romaner i Paris har drivit fram en växande skara vaudeville- och romanförfattare. Inom vetenskapen har till exempel astronomer börjat samarbeta för att vidareutveckla sina observationer.

Stirners tankar om snillenas unika kvaliteter återfinns i den andra, mer omfattande delen av *Der Einzige und sein Eigentum*. Delen heter rätt och slätt »Ich«, jag, och dess delar kallas »Die Eigenheit«, egenheten, »Der Eigner«, ägaren, och »Der Einzige«, den ende. Avgörande för denna triad är att Stirner rider på det språkliga sambandet mellan »egen« och »egendom«. Det är han inte den förste att göra. John Locke är som vi redan sett pionjären i en lång utveckling som också innefattar *Manuskriptens* författare. Stirner är till skillnad från Locke och Marx inte primärt intresserad av de ekonomiska kategorierna. Det är staten han har i sikte, och staten är i allt hans fiende (något som kan göra honom intressant för anarkister). »Staten har som enda ändamål att begränsa den enskilde, att tämja henne, att underordna henne«, säger han. Staten är i hans ögon suverän, något som Marx och Engels inte alls håller med om. Staten äger fabriker och allt annat i landet, menar Stirner. Fabrikörerna lånar och förvaltar dem bara. Det är samma slags villfarelse som den narraktige och reaktionäre preussiske kungen Friedrich Wilhelm IV odlar, säger Marx och Engels. Kungen tror att han är suverän – men ekonomiskt är hans rike svagt i jämförelse med England, och det är inget som han själv kan göra något åt.

Kommunismen, alltså idén att egendomen ska göras gemensam, kallar Stirner originellt nog för den sociala liberalismen. Det är samma kamp mot egoismen som finns i kristendomen, förklarar han. Han får svaret att kommunismen inte kräver att individen offrar sig själv. Tvärtom värnar den om individens totala utveckling. Den predikar ingen moral. Den säger till exempel inte att människor ska älska varandra. Kommunisterna »vet

tvärtom att egoismen precis som uppoffringen är en nödvändig form för självbekräftelse«.

Stirner har i sina kritikers ögon idealistens lättsinniga förhållande till tillvarons tunga realiteter. Han frågar efter ett bättre bytesmedel än pengar och förstår inte pengarnas förankring i det samhälle som han lever i. På borgerligt manér tror han att var och en har skuld till sina egna penningbekymmer.

Stirner hyllar den människa som inte underkastar sig någon yttre ordning, och den enda sociala gemenskap som han finner lovvärd är den löst sammansatta föreningen (*der Verein*). Medan ett samhälle förbrukar dig, är det du själv som förbrukar en sådan förening. Föreningen är en sann gemenskap eftersom du där kan vara dig själv. Staten och samhället är däremot falska.

Marx och Engels misstänker att han nåtts av hörsägner från Paris om Fouriers småsamhällen (falangstärer), men att han inte har fattat att Fourier kräver en total omgestaltning av samhället för att förverkliga sina ideal. Stirners föreningar är snarare resultat av några individers godtycke.

Den tålmodige läsaren av det långa kapitlet om Stirners bok finner efter hand dess mening. Det är en uppgörelse på bred front med det mest betydande verket som frambringades ur den nyhegelianska skola som både Marx och Engels själva en gång tillhört. På ett helt annat sätt än i *Den heliga familjen* fick de i sitt Stirner-kapitel möjligheter att utveckla sin egen samhälls- och människosyn. De klargjorde för sig själva – och säkert också för varandra – var de stod i snart sagt alla frågor som var av betydelse för dem.

Först och främst kunde de i full skala utveckla sin materialistiska uppfattning i kontrast till Stirners idealistiska. På punkt efter punkt kunde de framhäva samhällets trögrörliga fundament och sätta detta i motsats till Stirners föreställningar att så mycket kunde göras till föremål för individens godtycke. De kunde utveckla sin syn på förhållandet mellan stat och kapitalistiskt näringsliv, och de kunde till och med antyda hur

arbetsdelningen inom konst och vetenskap förhöll sig till den inom samhället i stort.

Det är begripligt men inte ursäktligt att så många som skriver böcker om Marx eller Engels inte mäktar med uppgiften att läsa avsnittet om Stirner i *Tyska ideologin*.

Uppgörelsen med företrädarna för den riktning som döpt sig själv till den sanna socialismen är av annat slag. Här har Marx och Engels kommit nära uppfattningar som de själva tämligen nyligen företrätt. Moses Hess deltog till och med i deras skrivprojekt till en början. Många sanna socialister framhåller Hess som sin förebild.

Marx och Engels försöker inte skyla över det faktum att de själva nyss stått nära de tankegångar som de nu hudflänger. De sanna socialisterna är typiskt tyska företeelser, säger de, deras publik är inte proletärer utan småborgare, och deras nuvarande ståndpunkt är ett nödvändigt övergångsstadium innan de kan gå vidare. Kanske har de redan gjort det sedan de skrev de skrifter som här kritiseras.

Till yttermera visso betygar Marx och Engels att de inte har något emot de angripna författarna personligen. Deras skrifter är bara nödvändiga produkter av ett »försumpat land«.

Men den polemik som följer är likväl obarmhärtigt skarp. De sanna socialisterna brukar framhålla tysk vetenskap i kontrast till andra länders »råa empirism«. Deras egen socialism hävdas vara så mycket mer högtstående än fransmännens kommunism. Kommunismen är »rå«, säger en av dem – samma kritik som Marx riktat några år tidigare. Marx och Engels ironiserar nu över uttalandet och har åter till reds ett Heinecitat där en tysk för ordet: »Die Liebe sei nicht zu roh, /sie schadet sonst die Gesundheit.« (I prosaöversättning: »Kärleken får inte vara för rå, då skadar den hälsan.«) Hos Heine är det visserligen inte en tysk vilken som helst som talar utan en kyrkvärd; men med den preciseringen hade poängen inte gått hem.

Den utförligaste och skarpaste kritiken riktas mot Karl Grün, en person som länge befunnit sig i deras närhet och som Marx stött på både i Trier,

Köln och Paris. Det var han som efterträtt Marx som Proudhons lärare, och över huvud är det lätt att se hur de båda delvis följde parallella banor fram till mitten av 1840-talet. Jonathan Sperber menar rent av i sin Marxbiografi att attacken i *Tyska ideologin* är betingad av rivalitet och ren grälsjuka. Men det visar återigen att Sperber inte läst texten så noga. Kapitlet avslöjar nämligen att Grüns kunskaper om den franska socialismen och kommunismen är fragmentariska. Med en noggrannhet som skulle passa en gammaldags, obarmhärtig fakultetsopponent jämför Marx Grüns citat och övriga omdömen med vad Saint-Simon, Fourier, Cabet och Proudhon verkligen säger. Sida för sida avslöjas att Grün lutar sig mot andrahandskällor och ibland inte ens det och ändå ger sken av en djup förstahandskunskap. Hans allmänna omdömen är också ytliga och okunniga.

Vad säger nu detta annat än att Marx och kanske också Engels visste mer än Grün om den samtida franska radikalismen?

Det pekar på något som är och förblir ytterst centralt för Marx: hans krav på lärd akribi och vittfamnande beläsenhet. Detta är hans styrka men blir också hans öde. Han läser kopiöst och gör noggranna och utförliga anteckningar om det han läst. Han är ett enmansuniversitet och hånfull och hänsynslös mot dem som vill komma lättare undan. Men det gör också att han har notoriskt svårt att fullborda sina större arbeten. Med korta artiklar går det bättre, liksom när han, som här, kan samarbeta med Engels som har lättare att sätta punkt för sina skrifter.

De cirka 60 sidor som utgör kapitlet om Feuerbach är en sammanfattning men också en positionsbestämning. Det är den mest kända och mest lästa – oftast den enda lästa – delen av *Tyska ideologin*. Några av dess mer slagordsmässiga formuleringar återges ofta, sådana som »Den härskande klassens tankar är under varje epok de härskande tankarna« eller »Helt i motsats till den tyska filosofin, som stiger ner från himmelen till jorden, stiger vi här från jorden upp mot himmelen«. Men det är först sammanhanget och helheten som ger kapitlet dess betydelse.

Feuerbach spelar egentligen en relativt obetydlig roll i sammanhanget; det mesta som sägs om honom utgör upprepningar av vad Marx redan slagit fast i sina *Teser*. Feuerbach har alltså nöjt sig med de sinnliga objekten och bortsett från den sinnliga *verksamheten*, och han har inte insett att det inte bara gäller att tolka världen utan också att förändra den.

Det väsentliga i kapitlet, som också kräver nästan hela utrymmet, är en precisering och sammanfattning av en historie- och samhällssyn som Marx (och även Engels) därefter kommer att hålla fast vid i allt väsentligt. Men analysen av det kapitalistiska samhället är ännu ytterst rudimentär och synen på förhållandet mellan teori och empiri långt mindre utvecklad och sofistikerad än något årtionde senare.

En avgörande tanke i *Tyska ideologin* är att det är produktionen som gör människan till människa. Produktionen skiljer människan från djuren. Produktionen av idéer är sammanflätad med den materiella produktionen och kan bara provisoriskt skiljas ifrån den.

I Tyskland är en historieuppfattning där idéerna tvärtom ses som historiens dirigenter helt dominerande. I England och Frankrike är samma inställning också tongivande åtminstone så länge det gäller politisk historia. Men där har ändå de första stegen tagits mot att ge historien en fastare grundval när det gäller handel och industri. Uppenbarligen är det ekonomerna som här åsyftas – samma ekonomer som spelat en så avgörande roll för både Engels och Marx nyorientering. Skillnaden är att ekonomerna inte avsett eller ens haft kunskaper nog för att ge en total historiebild.

Innan Marx och Engels övergår till att dra upp riktlinjerna för sin egen historiesyn bifogar de ett varningens ord som alltför sällan har noterats. »Dessa abstraktioner har, skilda från den verkliga historien, alls intet värde«, inskärper de. Det är först när man ger sig i kast med att få ordning i materialet – »det må gälla samtiden eller en förfluten epok« – som de verkliga svårigheterna börjar. De allmänna principerna kan bara ge en vägledning, innan det egentliga arbetet börjar.

Återigen skymtar vi den obönhörliga stränghet som är så typisk för Marx och som han iakttar mot både sig själv och andra.

De »abstraktioner« som anges är fyra, nämligen:

1. Människorna måste skapa förutsättningar för det materiella livet självt, mat och dryck, kläder och bostäder.

2. När detta väl är tillfredsställt, skapas nya behov som kräver nya produktivkrafter i en fortgående spiral.

3. Människor måste fortplanta sig, och en växande produktion skapar utrymme för en växande befolkning.

4. Produktionen kräver en ständigt utökad samverkan mellan människor, och denna samverkan blir i sig en produktivkraft.

Det är inte fråga om någon tidsföljd utan gäller fyra lika grundläggande förutsättningar för mänsklighetens utveckling. Poängen är att vi först efter dessa fyra förutsättningar kommer fram till att människan också har medvetande. De tyska filosofernas älsklingskategori anden är från första början oskiljaktig från materien. Anden är också direkt knuten till språket utan vilket ingen andlig kommunikation eller utveckling är möjlig. Medvetandet är med andra ord en samhällsprodukt.

Arbetsdelningen påverkar också människors sätt att tänka, och den är den yttersta förutsättningen för en företeelse som Marx inte tidigare talat närmare om: klasskampen. I varje hittillsvarande samhälle har den härskande klassen inte bara styrt produktionen utan också stått för det härskande medvetandet. Det som framstår som normalt och naturligt att tänka och tycka i ett samhälle överensstämmer med andra ord med det som den härskande klassen tänker och tycker.

En mening i inledningen förtjänar särskild uppmärksamhet. Liksom i *Manuskripten* heter det här att människor i och genom arbetsdelningen känner sig som främlingar i sitt arbete. Det är detta Marx kallat alienation. Men nu skriver han ordet inom citationstecken och kursiverar det med kommentaren: »för att nu tala så att filosoferna fortfarande förstår«.

Hur ska man nu tolka detta? Det är tydligt att författarna tar avstånd från ett ord som är så nära förknippat med föreställningen om människans väsen. Men det är ännu viktigare att inse att själva företeelsen som ordet betecknar är lika viktig och central som den någonsin varit i *Manuskripten*.

Större delen av texten består av en omsorgsfull historielektion om medeltiden och början av den nya tiden med hastiga associationer till samtidens förhållanden. Hantverket och manufakturen behandlas utförligt. Det är en text som visar hur viktig den historiska konkretionen var i synnerhet för Marx. Men vi har ingen anledning att uppehålla oss vid den.

Tyska ideologin blev aldrig tryckt under upphovsmännens livstid. De gjorde många försök att övertala olika förläggare. Den som låg närmast till var Carl Friedrich Julius Leske, som höll till i Darmstadt och som redan betalt förskott på Marx beramade bok om ekonomi och politik. Leske efterlyste skriften men fick svar från Marx att han skjutit upp den och först färdigställt »en polemisk skrift mot den tyska filosofin och mot den hittillsvarande tyska socialismen«. Detta är nödvändigt »för att förbereda publiken på min ekonomiska ståndpunkt som står snörrätt emot den hittillsvarande tyska vetenskapen«.

Leske visade sig ovillig. De preussiska myndigheterna övervakade honom skrupulöst, och han bad därför Marx att söka sig en annan förläggare.

Marx och i synnerhet Engels gjorde fler försök att finna utgivare, men deras ansträngningar var förgäves. Marx uppslukades snart av ett annat skrivprojekt som han lyckligen kunde föra i hamn utan att det svällde över alla bräddar. Engels var envisare i sina försök att övertyga förläggare men tvingades ge upp.

Marx noterade mer än ett decennium senare att han och Engels gav tappt i jakten på förläggare. Marx tillägger med ett blitt leende att »vi överlät manuskriptet åt mössens gnagande kritik eftersom vi hade nått vårt huvudmål, självförståelse«.

Det är riktigt. I och med *Tyska ideologin* hade både Marx och Engels kommit fram till en uppfattning om principerna för det som senare skulle kallas deras materialistiska historieuppfattning. Men det finns mer att säga om verket, ting som bara blir klara med eftervärldens behagliga distans.

Polemikens hårda kanter

Marx hade tidigt visat sig stridbar. I sin doktorsavhandling gick han till häftigt angrepp på oliktänkande. Den unge journalisten hade en skarp penna, och i *Den heliga familjen* är han obarmhärtig mot sina forna åsiktsfränder bland unghegelianerna.

Men när han och Engels skriver *Tyska ideologin* är det något nytt som kommit in i bådas liv. Engels lever ett ekonomiskt osäkert liv. Han är beroende av sin far trots den djupa inbördes osämjan. Själv flackar han mellan sina hemtrakter i Tyskland, Paris och Bryssel, med avstickare till Manchester. Han är inte lika hemmastadd som Marx i den franska metropolen. Han lever ett erotiskt utsvävande liv som inte bara innebär nöje utan också hårda känslotörnar.

För Marx är läget ännu mer prekärt. Han hade slagit sig till ro i Paris, lycklig att leva sitt liv mitt i det som han såg både som ett nytt andligt hem och centrum för den politiska och kulturella utvecklingen i Europa. Han hade insupit allt det nya som där mött honom med frustande energi. Hans ekonomiska situation var som alltid prekär, men han kunde möta sin morgondag med förhoppningar om något bättre. Livet med Jenny och den lilla dottern var fullt av glädjeämnen.

I och med utvisningen kastades han ur sin bana. Allt i hans liv blev med ens mer begränsat, mer torftigt. Han hade inte längre ett stort, mångskiftande umgänge, och han tvingades uppleva förvisningens hela förnedring.

De övergående misshälligheterna mellan honom och Engels hade säkert sin grund inte bara i sexualmoralen utan också i att bägge var lättirriterade i sin nya miljö.

Men viktigare var de konsekvenser som besvikelserna fick för Marx agerande i både politiska och mer teoretiska sammanhang. Han blir ännu mer polemisk än förr, och framför allt angriper han med märklig hetta uppfattningar som nyss varit hans egna. I Paris, ja redan i Bad Kreuznach, hade han omfattat det mesta som han såg som revolutionär vänster med sympati. Som så många andra i samtiden drog han ingen skarp gräns mellan socialism och kommunism.

Med särskild värme såg han på arbetare och hantverksgesäller som formulerade sina radikala åsikter i skrift. Han satte sig full av beundran in i Pierre-Joseph Proudhons, den före detta typografens, skrifter. Ännu mer översvallande var han som vi sett i sina första omdömen om Wilhelm Weitling, skräddargesällen.

Kanske kan man tala om den okritiska entusiasm som lätt drabbar den lärde akademikern när han nyss blivit en hänförd socialist. Allt ter sig ännu lockande, allt är löftesrikt. Efter hand skärps urskillningsförmågan och omdömena präglas av större kritisk sans.

Men man kan också tala om den öppenhet och tolerans som känslan av framgång och goda framtidsutsikter ger. Marx kände sig leva och arbeta i rätt miljö, och han mötte uppskattning, ja stora förväntningar från många håll.

Men lyckan blev kortvarig. Brådstörtat tvingades han bort från centrum ut i en periferi där han måste bygga upp sitt eget, långt mer begränsade centrum. Marx är i sina brev och skrifter inte densamme som han varit i Paris. Hans polemik får ofta en ton av förbittring.

Mångomtalad är hans uppgörelse med Wilhelm Weitling. Dess sakliga grund var verkliga och viktiga meningsskiljaktigheter. Men obarmhärtigheten i Marx angrepp var oväntad.

Låt oss lite närmare betrakta bakgrunden till denna sammanstötning. Marx och Engels hade skapat en internationell Kommunistisk korrespondenskommitté i Bryssel. Kommittén var ett försök att knyta samman den ännu rätt blygsamma revolutionära rörelsens olika centra: Paris och London men också New York och några orter i Tyskland och Schweiz. De flesta korrespondenter var tyska flyktingar eller emigranter som i sina brev – förmedlade genom den tidens väl utvecklade postsystem – vidarebefordrade till de andra vad som försiggick på respektive orter. Bryssel skulle fungera som ett nav och Marx skulle vara dess dominerande röst. Kommittén kom därmed att bidra till att bryta hans påtvungna isolering och göra honom lika central som någonsin i Paris. Men något hade förändrats i Marx attityd: han skilde på ett nytt, skarpare sätt mellan vänner och fiender i den vänsterradikala rörelsen. Engels gjorde sammalunda;

troligen eggade de båda varandra, även om Marx som alltid var den dominerande parten i deras samarbete. Marx skrev det första bevarade brevet i kommitténs namn, medan Engels tillfogade några korta rader, liksom den tredje initiativtagaren, den belgiske kommunisten Philippe-Charles Gigot. (Gigot tillhörde Marx nära bekantskapskrets i Bryssel och delade av allt att döma lojalt hans åsikter.)

Detta första brev är ett exempel på den nya, hårdare inställningen. Det riktades till Proudhon, ett i alla avseende ett viktigt namn i sammanhanget. Marx uppmanade honom att bli ett nav i Korrespondenskommitténs arbete. I ett särskilt PS varnade Marx Proudhon för Karl Grün som beskrevs som en charlatan som gjorde affärer med moderna idéer.

I *Tyska ideologin* framgår det varför Marx så häftigt ogillade Grün. Grün hade inte läst de skrifter som han hade bestämda åsikter om, och sådant var i Marx ögon oförlåtligt.

Men steget därifrån till att göra avståndstagandet från Grün till en huvudfråga för den nya kommittén är långt. Grün var förvisso intellektuellt obetydlig och gjorde därtill sken av att ha kunskaper som han inte besatt. Men varför brännmärka honom av den anledningen? Förklaringen att Grün med sin så kallade sanna socialism politiskt stod ett gott stycke från Marx är inte heller tillräcklig. Marx visste mycket väl att inte heller Proudhon var enig med honom på avgörande punkter, och ändå är det till honom som han nu vänder sig.

Proudhons svar på brevet andas förvåning över Marx oförsonliga attityd. Uppenbarligen känner han inte igen sin vän från de många gemensamma mötena i Paris. Han säger att han finner idén om en korrespondenskommitté utmärkt. Men han vill inte ställa upp på den om kommittén ska bli ett verktyg för en ny dogmatism. Bli inte en ny Martin Luther! utropar han. Luther gjorde upp med all katolsk ortodoxi men skapade snart sin egen. Ni, min käre filosof, får inte göra om detta klassiska tyska misstag. Låt oss i stället tillsammans ge världen ett exempel på lärd tolerans och god polemik. Vi får inte bli apostlar för en ny religion – »logikens religion, förnuftets religion« – bara därför att vi är i ledningen för en ny rörelse.

Det sista påpekandet är viktigt. Proudhon ser både sig själv och Marx som ledargestalter. Men han vill inte veta av någon gemensam exkommunikation av någon som måste skriva för att kunna försörja hustru och barn.

Marx drog uppenbarligen slutsatsen att han och Proudhon inte kunde samarbeta längre. Han svarade inte ens på brevet. Eller rättare sagt, hans svar kom i en bok som ska behandlas i nästa avsnitt.

Kampanjen mot Grün fortsatte. Nu var det Engels som blev den aktivaste i kontroversen. Till skillnad från Marx kunde han verka i Paris där också Grün vistades och där både socialism och kommunism hade sitt självklara centrum.

Från Paris sände Engels rapporter till kommittén, jämsides med privata, mer öppenhjärtiga brev till Karl. Kampanjen mot Grün var en huvudsak där redan från början, och inte heller Weitling undgick förklenande omdömen. Grün anklagades för plagiat och Weitling för att ha skrivit sitt huvudverk, *Garantien*, med hjälp av andra och kunnigare personer. Även Hess blev illa åtgången i korrespondensen, liksom Feuerbach. I privatbreven beskrev Engels också sina erotiska eskapader med underbara fransyskor och redogjorde för nya motgångar i försöken att finna förläggare för *Tyska ideologin*.

Breven visar att Engels lika mycket som Marx ville driva en hård och obarmhärtig kampanj. Även anhängare kunde uttrycka oro för vad de såg som en onödig grälsjuka. Vore det inte bättre att koncentrera sig på den gemensamma motståndaren i stället? Vad vinner man på detta »ömsesidiga bitande«, frågar sig August Hermann Ewerbeck, en av Marx trogna brevvänner.

Men Marx och Engels hade bestämt sig. Korrespondenskommittén skulle bli en kamporganisation inom den spirande arbetarrörelsen med uppgift att inte bara vända polemiken utåt mot aristokrati och borgerskap utan också inåt mot socialister och kommunister av annan mening.

Framgången i dessa ambitioner var inte given. Det rådde ingen enighet inom de grupper som nu knöts samman.

En avgörande stridsfråga som seglade upp gällde hur kommunisterna och socialisterna skulle ställa sig i händelse av en kommande revolution i Preussen och andra tyska stater. Marx hade kommit fram till att proletärer inte kunde gripa makten innan bourgeoisien först omvandlat det gamla feodala samhället på det sätt som den gjort i England och Frankrike. I England hade omvälvningarna börjat med de olika revolutionära förvecklingarna på 1600-talet, i Frankrike 1789. Tyskarna hade ännu inte hunnit dit men var nu redo. Först därefter kunde arbetarklassen gripa makten. Tills vidare gällde det för den att stödja borgerskapets kamp. Det första målet var att inrätta demokrati med allmän rösträtt och medborgerliga fri- och rättigheter.

Men det fanns många som hyste andra uppfattningar. De såg möjligheten till ett snabbare maktövertagande. Deras förhoppningar var ett barn av utopiernas 1840-tal, där Marx nyss själv känt sig hemma. Några trodde att övergången till ett helt nytt, rättvist samhälle skulle ske tämligen fredligt. Folkets flertal skulle helt enkelt inse fördelarna med en ordning där livsmöjligheterna var rättvist fördelade, och de skulle därför resolut förändra de rådande förhållandena. Andra propagerade för en våldsam revolution där en mindre grupp aktiva skulle dra med sig massorna i en total samhällsomvandling.

Wilhelm Weitling tillhörde de senare, och han hade en stark ställning både i Paris och i London, där han vid den tiden levde i landsflykt. Han spetsade som vi tidigare sett sina politiska teser med kristen messianism. Det gjorde honom inte mindre militant. Han drömde om att samla en stor armé med vilken han skulle befria de förtryckta i sitt gamla hemland.

För dessa planer trodde han sig kunna skaffa sig en majoritet bland korrespondenskommitténs medlemmar, och det var i den avsikten som han begav sig till Bryssel. Mötet hölls den 11 maj 1846, och det blev stormigt. Vi känner till dess förlopp genom en ögonvittnesskildring. Ryssen Pavel Vasilevitj Annenkov – som senare skulle bli känd som en av Rysslands främsta litteraturkritiker – var en vän till Marx under Brysseltiden. Båda delade intresset för ekonomi, politik och inte minst skönlitteratur (Pusjkin

var en av Marx älsklingsförfattare, och Annenkov skulle på 1850-talet bli den förste som gav ut en kritisk utgåva av Pusjkins skrifter).

Enligt Annenkov satt några av kommitténs medlemmar runt ett litet bord. Marx hade tagit plats vid den ena kortändan »med en penna i handen och sitt lejonlika huvud lutat över en bunt papper«, medan Engels, »lång och rakryggad«, höll ett inledande anförande. Mitt i anförandet avbröt Marx honom, rusade upp från sin stol och riktade sig direkt till Weitling. »Berätta för oss, Weitling, du som väckt så mycket oväsen i Tyskland med ditt predikande: på vilka grunder rättfärdigar du din aktivitet och vad avser du att basera den på i framtiden?« När Weitling svarade i svävande ordalag, slog Marx näven i bordet med full kraft och röt: »Okunnighet har aldrig hjälpt någon!«

Därmed var brytningen total. Weitling blev förstås djupt sårad över utfallet. Här beskylldes han, den före detta skräddargesällen, för okunnighet av en disputerad man. Den som gör anspråk på att ha en avgörande betydelse för en rörelse som verkar för arbetarnas sak får inte tala nedlåtande till en autodidakt.

Den översvallande positiva värderingen av Weitlings insatser några år tidigare hade ersatts av en lika fullständig nedvärdering av hans kapacitet.

Naturligtvis kan man säga att Marx hade rätt i sak. Weitlings militära planer var fullständigt orealistiska. Men detta faktum ursäktar inte häftigheten i Marx angrepp eller hans nedsättande omdöme.

Korrespondenskommitténs möte innehöll inte bara grälet mellan Marx och Weitling. Helt i samma anda beslöts också att ett starkt fördömande skulle riktas mot tidningen *Volks-Tribun* (Folktribunen) som gavs ut i New York för den snabbt växande tyskspråkiga minoriteten där. Bara Weitling röstade emot resolutionen, de sex övriga ledamöterna stödde den (varav en var Marx svåger och tidigare klasskamrat Edgar von Westphalen). Tidningens redaktör, Hermann Kriege, som tillhörde kommittén, ålades att publicera en svit artiklar som Marx och Engels hade skrivit och som var förödande kritiska mot vad Kriege själv hade skrivit. Kriege tillhörde gruppen sanna socialister som förenade hoppet om en snabb samhällsomvandling med en mer eller mindre kristet färgad kärlekslära med

tydliga eskatologiska inslag: de yttersta tiderna var nära, och snart skulle lyckoriket förverkligas på jorden. De fördömande artiklarna är hållna i Marx vanliga polemiska stil som även Engels tillägnat sig. Hånfulla citat blandas med kraftiga fördömanden. Kommunismen har i *Volks-Tribun* förvandlats till »kärlekspjoller«, tidningen blåser »metafysiska fanfarer«, och Kriege själv uppträder som en profet och kärleksapostel. Greppet är väl inövat alltsedan *Den heliga familjen*. Motståndaren utmålas som en kvasireligiös fuskare som saknar alla djupare insikter om samhället och dess utveckling.

För sin nya, hårda linje vann Marx och Engels inte bara fiender utan också en rad entusiastiska anhängare. Några befann sig i deras omedelbara närhet i Bryssel. Den viktigaste var Wilhelm Wolff, kallad Lupus, som kom att stå de båda allra närmast. Wolff hade till skillnad från Marx och Engels bittra personliga erfarenheter av klassamhällets obarmhärtighet. Hans föräldrar var småbönder i Schlesien, underställda en hård godsherre och i praktiken livegna. Trots motstånd uppifrån lyckades Wolff studera och omsider bli privatlärare. Latin och grekiska var hans specialiteter; här kunde han och Marx mötas i ett livslångt intresse för det klassiska.

Men Wolffs väg hade fortsatt att vara törnbeströdd. Under några år sattes han på fästning under de så kallade demagogförföljelserna som framför allt riktades mot radikala studenter och akademiker under 1820- och 30-talen. Till Bryssel kom han på flykt undan en preussisk fängelsedom.

Han blev snart en viktig medlem av korrespondenskommittén. Han hade något som både Marx och Engels var i stort behov av efter uppgörelsen med Weitling: en idealisk kombination av underklassbakgrund, gedigna och mångsidiga kunskaper och en god förmåga att uttrycka sig i skrift. Han förblev en trogen vapendragare intill sin död 1864. Engels skrev en lovprisande artikelserie om honom på 1870-talet, och artiklarna ingår också i den utgåva av Wolffs samlade skrifter som Franz Mehring gav ut 1909 till 100-årsminnet av Wolffs födelse.

En av Wolffs skrifter lever indirekt vidare i litteraturhistorien. Det var nämligen han som skrev den redogörelse för vävarupproret i Schlesien,

hans hemprovins, som Gerhart Hauptmann byggde sitt drama *Die Weber* på.

Ett annat namn som bör framhållas är Georg Weerth. Georg Weerth var född 1822 och ännu en helt ung man när han dök upp i Bryssel. Han var prästson men fadern blev sjuk och Georg kunde inte fortsätta sina studier utan kom i handelslära. Bomullen blev hans specialitet. Genom yrket lärde han sig franska och engelska och kompletterade sin bildning med diverse universitetsföreläsningar. Han kom in i litterära kretsar och uppmuntrades i sitt skrivande. Under en tid arbetade han i England där han personligen lärde känna Engels. Han hade redan anslutit sig till kommunismen när han dök upp i Bryssel och blev den nya rörelsens främste diktare. För Marx, som saknat det vittra umgänget från Paris så bittert, blev det en tröst att ha honom i sin närhet.

Återstoden av Weerths korta liv blev stormig. Liksom Wolff var han livligt verksam i revolutionen 1848–49, kastades i fängelse för vad han skrivit och kom ut som en stukad man som övergav både diktning och politik. Han sökte sin tillflykt till Karibien för ny affärsverksamhet där, och han dog på Kuba 34 år gammal. På hans gravsten i Havanna står det att han var en nära vän och åsiktsfrände till Marx och Engels.

Genom människor sådana som Weerth och Wolff byggde Marx och Engels upp en liten miljö för sin verksamhet. Weerth, som ständigt befann sig på resande fot i sitt yrke, blev särskilt nyttig därför att han med sin personliga närvaro kunde hålla andan levande på andra orter där sympatisörer uppehöll sig.

Kommittén kunde därmed också bättre tjäna det ändamål som den ytterst hade, nämligen att genomsyra *Bund der Gerechten* med Marx och Engels idéer och göra organisationen mogen för deras typ av kommunism.

Hur detta lyckades blir ämnet för nästa kapitel. Men innan vi kommer så långt, måste vi stanna inför en skrift som Marx författade vid denna tid, en skrift som visade att han mitt i all turbulens hunnit driva sina samhällskritiska och ekonomiska studier ett gott stycke längre i Belgien.

Boken heter *Misère de la philosophie* (Filosofins elände) och den är skriven direkt på franska.

Filosofins elände

Pavel Annenkov, ryssen som så storögt följt Marx raseriutbrott mot Weitling i maj 1846, skrev ett brev till Marx från Paris ett halvår senare, den 1 november. Annenkov hade just läst Pierre-Joseph Proudhons *Philosophie de la misère* (1846, Eländets filosofi), och han var villrådig. Visst, han såg att boken innehöll en hel del slagg om Gud, om Försynen, om motsättningen mellan anden och materien. Men den ekonomiska delen var överflödande rik. Aldrig hade Annenkov tidigare fått svart på vitt på att civilisationen inte kunde avstå från det som vunnits genom arbetsdelningen, maskinerna, konkurrensen och så vidare. Men när det kom till systemets nackdelar, som Proudhon också övertygande framhöll, var det botemedel som han föreslog åter en av hans egna gamla dogmer. Där kunde Annenkov inte följa honom, och därför bad han nu Marx om vägledning.

Annenkov avslutade brevet med en avskedsfras så lång och så vältalig att bara det franska språket kan mäkta att bära upp den. Den gällde Jenny Marx som med sådan gästfrihet velat ta emot honom, en främling, vars enda merit är att »älska och högakta er, Monsieur Marx«.

Det dröjer till i slutet av december innan Marx svarar. Först har han haft svårt att få tag i boken, och nu har han ändå bara hunnit skumma den. Hans svar blir därefter, säger han – men detta svar är tio sidor långt och ger redan konturerna av den uppgörelse som han snart skulle ge ut i bokform: *Misère de la philosophie*, 1847 (*Filosofins elände*, 1981). Manuskriptet, helt på franska, påbörjades samtidigt med svarsbrevet till Annenkov och avslutades i början av april. Marx lät sig alltså inte denna gång störas av sina annars så hämmande perfektionskrav. Kanske var det polemiken som nu liksom både tidigare och senare gjorde det lättare för honom att sätta punkt. När det gällde direkta uppgörelser var han som vi sett snabb att sända sina manus till trycket.

Men *Filosofins elände* är till innehåll och halt ett tyngre arbete än både *Den heliga familjen* och *Tyska ideologin*. Det Marx vunnit genom sina tidigare uppgörelser med den tyska idealistiska filosofin är ett slags

filosofiskt präglad metod, och den använder han nu både i sin kritik av Proudhon och av den ekonomiska teorin över huvud. Redan i brevet till Annenkov anar man vissa huvudpunkter. Samhället, säger Marx där, är resultatet av människors »actions réciproques« (deras ömsesidiga handlingar). Olika samhällen har olika form – men dessa former kan inte väljas fritt utan den ena förutsätter den andra. Produktivkrafterna utgör »la base de toute leur histoire« (basen för hela deras historia).

Det senare är en uppfattning som han kommer att modifiera längre fram i sitt liv.

I *Filosofins elände* följer Marx Proudhons bok tätt i spåren. Efter ett kort, ironiskt förord följer ett första kapitel om »en vetenskaplig upptäckt« och ett andra om »nationalekonomins metafysik«. Tonen är genomgående skarpt polemisk, ibland nedlåtande. Det är en text som måste ha sårat offret för attacken.

Proudhon hade uppenbarligen stora ambitioner med sin *Philosophie de la misère*. Dels gjorde han anspråk på att han kom med en originell ekonomisk teori. Dels och framför allt ville han utveckla en metod under inspiration från tysk idealistisk filosofi, i synnerhet Hegel.

Marx underkänner totalt det resultat som Proudhon åstadkommit. Inte ett ord av beröm kommer över hans läppar. Detta är en frontalattack.

Marx uppbådar både sin enorma och snabbt växande beläsenhet och sin stora analytiska förmåga att tolka komplicerade texter. Han kan visa att Proudhons ljusa förhoppningar om en snar övergång till ett samhälle utan orättvisor och elände redan föreslagits av flera författare i England, främst bland dem John Francis Bray med sin *Labour's wrong and labour's remedy* (1839). Bray har samma föreställning som Proudhon om att ett tillstånd av jämlikhet, hygglighet och förnöjsamhet finns inom räckhåll om bara människor till fullo utnyttjar de resurser som den samtida utvecklingen erbjuder. Med några enkla arrangemang skulle man kunna byta arbetsinsatser rättvist.

Marx invänder att Brays samhällsideal bara är »reflexen av den nuvarande världen« och hävdar att »det följaktligen är omöjligt att

rekonstruera samhället på en bas som själv bara är den förskönande skuggan av denna värld«.

Marx metaforer i dessa rader förtjänar att läggas på minnet: här finns både bas, skugga och reflex. Optiska bilder är och förblir viktiga för Marx. Och ordet »bas« ska vi återvända till.

En metafor som vetter åt ett helt annat håll är »Robinson«, efter Daniel Defoes roman *Robinson Crusoe* (1719), där den skeppsbrutne Robinson steg för steg bygger upp en liten civilisation på en öde ö. Proudhon försöker liksom flera ledande ekonomer göra stora, komplexa sammanhang begripliga genom att föra ner dem på individuell nivå. Så som individer fungerar i sina vardagliga sammanhang, så fungerar i princip också hela samhället. Till den ensamma människa som Proudhon först introducerat fogar han utan vidare spisning en »medarbetare«. Marx liknar tilltaget med Defoes. För att Robinson ska kunna fullborda sitt samhällsprojekt behöver han också en annan människa, och lägligt dyker en idealisk tjänare upp som får heta Fredag.

Enligt Marx måste vi alltid förutsätta samhället. Utan samhälle finns inga individer och följaktligen inte heller några människor. Människor lever i strukturer som de övertar från tidigare generationer och som de med sin egen verksamhet bidrar till att förändra.

Även på en något högre nivå opponerar sig Marx mot vad vi kan kalla Proudhons reduktionism. Utifrån arbetsfördelningen i fabriken tror sig Proudhon kunna sluta sig till arbetsfördelningen i hela samhället. Marx invänder att det är ledningens sak att fördela arbetet i fabriken, medan konkurrensen driver fram grader och arter av specialisering i samhället i stort.

En annan viktig skillnad mellan Proudhon och Marx gäller synen på samspelet mellan produktion och behov. Enligt Proudhon betingar de båda varandra; han tycks förutsätta att det finns en naturlig tendens både till en ökning av produktion och av mänskliga behov. Marx hävdar däremot att det är den samfällda produktionen som förändrar förutsättningarna för mänskligt liv. Människor frambringar något nytt som utan deras arbete inte skulle ha funnits. Nya och växande behov är ett resultat av en mer

diversifierad produktion. Behoven är med andra ord en beroende variabel enligt Marx, produktionen däremot en oberoende.

Ingen produkt är nyttig i och för sig utan den är nyttig för en konsument, säger han. Mot producent står konsument. Konsumenten måste alltid övertygas om att han behöver det som produceras. Om inte utbud och efterfrågan befinner sig någorlunda i balans blir resultatet brist eller överflöd.

Proudhon hävdar att producent och konsument är fria i sin verksamhet. Nej, säger Marx. Så länge producenten är underkastad arbetsdelningen är han tvungen att sälja. På samma sätt är konsumenten bunden till sina medel och sina behov. Arbetaren som köper potatis och mätressen som köper spetsar kan föreställa sig att de är fria men handlar bara i enlighet med sin sociala position.

Proudhon gör anspråk på att ge originella bidrag till den ekonomiska teorin. Marx finner att resultatet bara blivit ett antal abstraktioner av ringa förklaringsvärde och spelar ut en lång rad brittiska och franska ekonomer mot Proudhon. Särskild vikt lägger han vid David Ricardos insatser. Proudhon polemiserar mot Ricardo och kallar honom cyniker. Och visst är Ricardo cynisk, säger Marx – cynisk och klar. Kostnaderna för byggnader och maskiner skiljer sig inte från utgifterna för arbetarna. Det är en cynism som ligger i själva saken och inte i orden. Proudhon försöker komma från den kapitalistiska produktionens obarmhärtighet med önskedrömmar om en den proletära emancipationens »revolutionära teori«. I själva verket har han bara stannat vid formeln för »arbetarens moderna slaveri«.

Proudhon tycker sig ur Ricardos teori dra egna slutsatser om att det nuvarande samhället går mot växande jämlikhet. Detta beror på ett fundamentalt misstag, säger Marx. Han förväxlar det värde som arbetet har för att framställa ett visst föremål och det värde som samma arbetsinsats betingar på marknaden. Kort sagt, han ser inte skillnaden mellan arbetets bruksvärde och dess bytesvärde. Till exempel: om en viss mängd spannmål kostar två arbetsdagar i stället för en, betyder det inte att näringsmängden dubbleras, däremot arbetsmängden.

Proudhons förväxling förekommer också hos Adam Smith, säger Marx. Däremot är David Ricardo helt konsekvent. *Filosofins elände* vittnar vältaligt om att Marx ägnat Ricardo ett fördjupat studium sedan *Manuskriptens* dagar.

Proudhon undslipper sig att arbetet är något vagt. Marx invänder: »Arbetet är aldrig något ’vagt’; det är alltid ett bestämt arbete, aldrig arbete i allmänhet.« Men när det säljs och köps, är det självt en vara. Marx menar att Proudhon grips av osäkerhet inför denna dubbelhet och offrar grunden för hela sitt teoribygge: arbetstiden som värdemåttstock. »Och för livets skull offras livet!«, tillägger Marx spefullt, med ett citat från skalden Juvenalis som återges på renaste latin.

Marx text är knappast avsedd för en proletär läsekrets.

Men hans kritik visar att han kommit fram till en distinktion som han först flera år senare ska sätta egna ord på: den mellan konkret och abstrakt arbete. Det abstrakta arbetet säljs i ett kapitalistiskt samhälle per timme mot en lön. Det konkreta är framställningen av en bestämd produkt, vare sig det är ett stycke tyg eller en maskindel.

Proudhons samhällssyn är optimistisk. Strax under ytan av orättvisor och arbetarnas elände öppnar sig möjligheterna för ett jämlikt och rättvist samhälle. Marx är inte lika optimistisk: motsättningen mellan arbetare och kapitalist präglar samhället och är ofrånkomlig intill den dag arbetarna gör uppror.

På en punkt är de båda ense: den tekniska utvecklingen är storartad och omgestaltar människors levnadsvillkor från grunden. Men konsekvenserna som de drar går isär. Marx betonar att de anarkiska förhållandena under kapitalismen har förnuftsvidriga konsekvenser. Maskinerna gör det billigare att producera lyx än livsnödvändiga varor. Han väljer ett aktuellt exempel: brännvin hotar att slå ut vin och öl. Regeringar kämpar mot den rena spriten, »det europeiska opiet«, men till sist blir det ekonomin som fäller utslaget. Marx exempel visar att han är präglad av förhållandena i områden där vin och öl av hävd haft den dominerande ställningen men nu fått hårdare konkurrens av brända och destillerade drycker; i typiska

brännvinsländer som Sverige och Ryssland skedde inte samma förändringar.

Men själva exemplet behöver inte synas i sömmarna. Det viktiga är den kritiska poängen. Den ökade produktiviteten innebär inte som Proudhon tror att alla automatiskt får det bättre och att det som är nödvändigt för den fattiges liv automatiskt blir billigare. Det finns inga mekanismer som medför att produkternas bruks- och bytesvärden skulle mötas. Tvärtom kan lyxen eller det hälsovådliga löna sig. Det som ger vinst produceras, vare sig det gynnar alla eller bara få och oavsett om det hjälper eller stjälper konsumenten.

Arbetsfördelningen är ett annat område där Proudhon och Marx har samma grundläggande värderingar men hyser motsatta uppfattningar om den samtida utvecklingen. Båda menar att snäva arbetsuppgifter innebär att individer begränsas på ett olyckligt sätt i sin utveckling. Men enligt Proudhon innebär den mekaniska utvecklingen att alla omsider kommer att kunna vara verksamma på ett sätt som gör rättvisa åt deras inneboende möjligheter.

Marx påpekar att maskinerna i England tvärtom har inneburit en striktare arbetsfördelning. Han preciserar: det är typiskt för det moderna samhället att det »skapar specialiteterna, fackfolket och därför fackidiotin«. Samtidigt är det fel att se maskinerna som sådana som dirigenter i den ekonomiska utvecklingen. »Maskinerna är lika lite en ekonomisk kategori som oxen som drar plogen.« De är båda enbart en produktivkraft. Däremot är fabriken, som bygger på användningen av maskiner, »ett samhälleligt produktionsförhållande, en ekonomisk kategori«.

Återigen ser vi hur uppgörelsen med Proudhon leder Marx till distinktioner och preciseringar som tidigare saknats i hans texter. Här dyker för första gången begreppet »produktionsförhållande« upp. I *Tyska ideologin* hade han och Engels använt sig av det vidare och mer obestämda ordet »Verkehr«, som snarast motsvarar »trafik« eller »kommunikation«. »Produktionsförhållande« (*rapport social de production*) är mycket tydligare: det gäller hur ägare, arbetare och arbetsredskap förhåller sig till varandra i produktionen.

Det är värt att påminna om att ordet »Verhältnis« i Hegels logik har en speciell betydelse, skild från det närliggande ordet »Beziehung«. »Beziehung« betecknar en relation vilken som helst, aldrig så tillfällig (just nu har jag en blommande rosenspirea i mitt synfält och till höger om den ett vitt hus). »Verhältnis« åsyftar däremot ett fast sammanhang som förändras så snart en av delarna förändras. En levande kropp med sina livsnödvändiga organ är ett gott exempel, relationen mellan förälder och barn ett annat. Delarna i ett »Verhältnis« betingar och präglar varandra; de ingår i vad som på logikens språk kallas en intern relation.

Marx har tagit avstånd från Hegels världsbild. Men grundbultar i begreppsapparaten är avgörande för hans argumentation.

Resonemanget innebär att maskinerna skulle kunna få en annan betydelse i en annan typ av samhälle. Men genom att de står i fabriker som ägs och styrs av en fabrikör och betjänas av antal arbetare får de en speciell innebörd, de ingår i en bestämd ordning. De är del av ett kapitalistiskt sammanhang som enligt Marx kännetecknas av sin »produktionsanarki«.

Han säger alltså här klart och tydligt att maskinerna som sådana – bortsett från de sammanhang som de används i – inte är en ekonomisk kategori. Han ger dem ingen annan beteckning än produktivkrafter. Vi skulle kunna säga att de hör till teknikens område och en viktig slutsats blir i så fall att teknik och ekonomi inte är oupplösligt sammanlänkade.

Detta är i själva verket en nödvändig följd av övertygelsen att utvecklingen i kapitalismen på samma gång bäddar för katastrof och öppnar vägen mot en helt annan typ av samhälle.

För att kunna skildra såväl teknikens som ekonomins utveckling har Marx vidgat sin beläsenhet. Han hänvisar inte bara till en växande mängd ekonomer och redovisar inte bara en förnyad och fördjupad läsning av David Ricardos stora verk *Principles of political economy and taxation* (1817). Han citerar också utförligt verk av Charles Babbage och Andrew Ure. Båda är viktiga erövringar och påminnelser om den styrka som skiljer Marx från de flesta andra teoretiker. Han är oavlåtligt villig att inkorporera nya områden i sitt arbete och tvekar aldrig att kosta på sig mödan att lära sig något nytt.

Det är viktiga nya territorier som han nu bekantar sig med.

Babbage var en framstående matematiker som var övertygad om att hans ämne skulle spela en avgörande roll för den tekniska och industriella utvecklingen. Han ägnade sig åt att organisera den tidigare tämligen anarkiska brittiska vetenskapen, och för eftervärlden har han blivit berömd för sina idéer om en analysmaskin, en av de viktigaste föregångarna till den moderna datorn. Babbages verk fördes vidare bland andra av Ada Lovelace, en annan brittisk matematiker och för övrigt dotter till Lord Byron, skalden. Till skaran sällade sig också den svenske mångsysslaren Georg Scheutz. Scheutz var faktiskt den förste som konstruerade en maskin i Babbages anda.

Det är dock inte dessa idéer som Marx satt sig in i utan Babbages arbete *On the economy of machinery and manufactures* (Om maskinernas och manufakturens ekonomi), 1832. Ekonomin är alltså ett huvudämne men betraktad med en annan blick och från ett annat håll än det vanliga. Med sentida termer kan man säga att Babbage försöker upprätta en förbindelse mellan teknologi och företagsekonomi, och detta blir viktigt för Marx. I *Filosofins elände* är det Babbages definition av begreppet maskin som Marx stannar inför. Om arbetsdelningen reduceras till handhavandet av ett enkelt verktyg och om alla dessa verktyg sätts i rörelse av en enda motor, så talar man om en maskin, säger Babbage.

Marx kommer att fortsätta att grubbla över vad som utmärker maskinerna länge än.

Den andra nya erövringen, Andrew Ure, hade läkarutbildning, blev känd som kemist och kom att ägna stort intresse för den samtida tekniska utvecklingen. Genom att resa runt mellan olika industrier skaffade han sig en suverän överblick som han bland annat redovisade i sitt arbete *Philosophy of manufactures* (Manufakturernas filosofi), 1835. Det är ett verk som spelar en stor roll både här och senare för Marx, låt vara att han samtidigt har en ironisk distans till Ures lovsånger till de moderna arbetsplatserna. I *Filosofins elände* kan han genom långa citat från *Philosophy of manufactures* gendriva Proudhons föreställning att mekaniseringen skulle minska arbetsdelningen.

Marx växande intresse för samspelet mellan naturvetenskap och teknik lyser också fram i ett annat avsnitt av *Filosofins elände*. På tal om jordmånens fruktbarhet påpekar Marx att den numera kan förbättras på kemisk väg. Det är agrarkemin som därmed kommit inom hans synfält. Den kommer att intressera honom allt framgent.

Genomgående hävdar Marx att Proudhon överskattar människors möjlighet att påverka den grundläggande samhällsutvecklingen genom subjektiva beslut. Proudhon antyder till exempel att manufaktursystemet skulle ha uppstått genom ett slags fridsamma överenskommelser, medan det enligt Marx var ett naturligt resultat av utvecklingen.

I sin polemiska iver överdriver Marx sin motståndares idealism. Han hävdar till exempel att Proudhon skulle tro att det är kungar och furstar och andra makthavare som av egen kraft gör guld och silver till pengar, medan de i själva verket är underkastade »de ekonomiska förhållandena« (återigen »förhållanden«, alltså de fast hoptvinnade relationerna). Det är inte pengarna som präglas, det är metallstyckenas vikt.

Ännu mer överdrivet är påståendet att Proudhon skulle se konkurrensen som en följd av ekonomernas teorier. Men talande är Marx jämförelse: att påstå att ekonomernas teorier driver fram konkurrensen är som att påstå att blodets kretslopp är en följd av Harveys upptäckt av år 1628. Än en gång, alltså, ett sätt att jämföra samhällets sammanhang med naturens lagbundenheter.

På en annat, mer jordnära område är skillnaden mellan Proudhons och Marx åsikter väsentlig: gällande vikten av fackföreningar. Proudhon är skeptisk till sådana sammanslutningar. De stör enligt hans åsikt den utveckling mot ökande jämlikhet i samhället som är en följd av den industriella utvecklingen. Fackföreningarnas vapen är strejken och deras mål är löneförhöjningar. Men löneförhöjningarnas effekt är först och sist prishöjningar.

Marx noterar att Proudhon är lika fördömande mot att arbetare sluter sig samman – eller ingår i »coalitions«, koalitioner – som de ledande nationalekonomerna med Ricardo i spetsen. Skälen är inte riktigt desamma;

Ricardo menar att sådana sammanslutningar stör industrins säkra gång, medan Proudhon är upptagen av prisbildningen. Men motståndet är detsamma.

Marx är av annan mening. Det finns inget självklart samband mellan löner och priser. Högre löner har som omedelbar effekt sjunkande profiter. Maskiner ersätter i växande utsträckning mänskliga arbetare, och maskiner får inga löner. Strejker och högre löner driver på den tekniska utvecklingen, eftersom det i längden blir billigare för fabriksägarna att mekanisera produktionen. Det är en konsekvens som Marx inte alls finner negativ, tvärtom. Produktivkrafternas utveckling är en förutsättning för en annan typ av samhälle.

Marx har tidigare satt sina främsta förhoppningar till utvecklingen i Frankrike. England – eller rättare sagt Storbritannien – har kommit först i andra hand. Men nu framhåller han det brittiska exemplet. Där har fackföreningarna expanderat snabbt och effektivt. Det finns sedan 1845 en *National Association of United Trades* med 80 000 medlemmar. Han påpekar också att den fackliga rörelsen uppstod samtidigt som de så kallade chartisterna tog upp den politiska kampen.

Detta är ett tidigt exempel på hur han ser fackföreningar och politiska aktioner som två sidor av samma arbetarrörelse. Själv kan han bara delta i det politiska arbetet, men här är det den fackliga sidan som han betonar vikten av. Det är ingen reformistisk väg med successiva förbättringar av arbetarnas situation som han ställer i utsikt. De fackliga aktionerna har utvecklat sig till ett »sannskyldigt inbördeskrig« och bereder väg för det kommande slaget, säger han. Revolution, således!

I efterhand är det lätt att se att hans föreställningar om den tidiga brittiska arbetarrörelsens utveckling snabbt kom på skam. Chartismen förlorade sin betydelse, och den tidiga nationella fackorganisationen var tämligen kraftlös efter den stora ideologiska förändring som skedde kring 1850. Formellt upplöstes den 1861.

Men sidorna om fackföreningar och strejker som avslutar *Filosofins elände* är viktiga. Det allra sista ordet ger Marx åt George Sand, sin vän från Paris, som i sin historiska roman *Jean Ziska* (1843) utropar: »Kamp

eller död; blodigt krig eller intet. Så ställs obönhörligen frågan.« (Jean Ziska hette egentligen Jan Žižka z Trocnova a Kalicha och ledde de upproriska trupperna i de så kallade husitkrigen i Böhmen som varade mellan 1419 och 1436. Husitkrigen var både en viktig del av en reformation långt före Luther och ett led i en folklig tjeckisk befrielsekamp mot tysk överhöghet.) Orden, som speglar de upproriska stämningarna bland många intellektuella i 1840-talets Paris, ger alltså röst också åt Marx syn på samhällsutvecklingen år 1847.

Filosofins elände har blivit känd framför allt för uppgörelsen med Proudhons hegelianism. Det är riktigt att Marx riktar en förintande kritik mot fransmannens försök att skapa en samhällsfilosofi med utgångspunkt i Hegels dialektik. Kritiken är för övrigt inte oberättigad; det dialektiska spel som Proudhon främst intresserar sig för är det mellan positiva och negativa sidor i olika ekonomiska kategorier. Den dubbelheten behöver man inte gå till Hegel för att finna inspiration till. Däremot tar han inte upp de intressanta aspekterna på dialektiken.

Men i sin kritik av en ytlig hegelianism går Marx inte längre än han gjort tidigare i *Den heliga familjen* eller, med Engels bistånd, i *Tyska ideologin. Filosofins elände* är viktig främst därför att den vittnar om att han gått vidare i sitt samhällstänkande och i synnerhet i sin hantering av ekonomernas teorier. Han har inte bara utvidgat sin beläsenhet. Han är också på det klara med distinktionen mellan konkret och abstrakt arbete, och han skiljer mellan produktivkrafter och vad han nu kallar produktionsförhållanden. Han har fått en distinkt syn på betydelsen av fackliga organisationer.

Samtidigt representerar boken en extrem i hans författarskap. Han slår fast sina övertygelser, nya eller något år äldre, med en kraft och reservationslöshet som sällan förr eller senare. Hans röst är ensammare än tidigare; den nyss så beundrade Proudhon avfärdas med bryska ord, och Weitling är redan avslöjad som en okunnig pratmakare. Proletärerna har inte längre någon egen talesman utan nu är det bara Marx som med bistånd av Engels kan peka ut vägen mot framtiden.

Och framtiden? Framtiden är blod och strid och revolution. Först därbortom skymtar något annat. Ett oväntat ljus, som en glänta, kommer in i Marx text: »ett framtida samhälle, där klassmotsättningen försvunnit, där det inte längre finns några klasser«. Där är det inte längre bytesvärdet som regerar utan bruksvärdet.

Det är fyra rader i en text på mer än 120 sidor.

Filosofins elände innebar också i en annan, mer handgriplig mening något både nytt och extremt i Marx författarskap: den var skriven direkt på franska och därmed avsedd för en läsekrets som Marx såg som tongivande i de frågor som boken handlade om. Fick den bara en vid spridning skulle lyckan vara gjord.

Men genomslaget blev begränsat. Både Engels och Marx tyckte visserligen att den såldes hyggligt – 96 exemplar rapporterade Engels efter några veckor – men den väckte inte någon debatt att tala om. För att väcka intresse besökte Engels Louis Blanc, en av de ledande socialisterna i Paris. Engels försäkrade honom att Marx var ledaren för »vårt parti« »som var det mest avancerade i den tyska socialdemokratin« och att boken om Proudhon var att betrakta som partiets program. Blanc förklarade sig intresserad, men när Engels återvände till honom några månader senare visade det sig att han bara hunnit bläddra i Marx bok och att han sett att Proudhon där blivit »assez vivement attaqué« (ganska kraftigt angripen). Han hade inte tid att skriva någon recension men erbjöd Engels att göra det i stället; hans anmälan skulle publiceras i tidskriften *La Réforme*, något som Engels tackade nej till.

Redan var det andra ting än *Filosofins elände* och dess öden som upptog både Marx och Engels uppmärksamhet. Tiden hastade, det drog ihop sig till 1848, ett märkesår i Europas historia och också i deras egen.

Teori och praktik

Manuskripten är i all sin ofärdighet en intagande skrift. Där Marx ger sig själv ordet är den stilistiskt briljant, och den människobild som tecknas

ingår i den stora humanistiska traditionen från antikens Grekland och renässansens Italien. Marx lyckas formulera ett klassiskt och ändå modernt människoideal i den tidiga industrialismens obarmhärtiga epok.

Det som Marx skriver under åren som följer har skarpare kanter. Han har inte övergett sina idéer om vad en människa *skulle kunna vara*, men utsikterna om en bättre framtid glimtar bara förbi i texter som annars kännetecknas av skarp polemik, rasande uppgörelser och hjärtlös satir. I *Den heliga familjen, Tyska ideologin* och *Filosofins elände* kommer angreppsmålen närmare och närmare Marx egna ståndpunkter, sådana han mer eller mindre nyligen formulerat dem. Först är det unghegelianerna som hudflängs, sedan också de sanna socialisterna och till sist Proudhon, som ännu i *Den heliga familjen* omtalas i varmaste ordalag. Weitling, nyss så beundrad, bevärdigas inte ens ett omnämnande i skrift, bara en utskällning öga mot öga.

Något har hänt.

Ett skäl till förändringen har vi redan berört: det rent personliga. Marx upplevde utvisningen från Frankrike som en djup kränkning. Förvisningen till Bryssel försvårade dessutom hans ekonomiska situation. Han tvingades till exempel skriva tiggarbrev till ryssen Annenkov.

Men det finns också andra skäl. Marx var inte ensam om att från början kalla sig ömsom socialist, ömsom kommunist. Han befann sig i en stor och växande krets av företrädesvis unga kvinnor och män som ville verka för ett nytt, bättre, jämlikare och rättvisare samhälle. Kulturens spetsar i salongerna och de mörka källarlokalernas gesäller och arbetare tycktes förenade i hoppet om att i grunden kunna förändra ett samhälle där antingen girigheten (som i Frankrike) eller den nattståndna fördomsfullheten (som i Preussen) härskade. Det fanns olika meningar om hur själva förändringen skulle gå till men de stod inte i fokus. I *Manuskripten* var det inte fråga om någon politisk revolution utan enbart en social omvälvning.

Men just frågan om övergången till ett annat samhälle måste ovillkorligen bli avgörande så snart entusiasmen skulle kanaliseras i olika sammanslutningar och kamporganisationer. Marx var inte ensam om att under åren före 1848 skapa sig en mer konturskarp bild i dessa frågor.

Många bland dem som nyss framstått som hans åsiktsfränder utvecklade en politisk åskådning som de kallade den sanna socialismen. Företrädarna tycktes i det mesta stå författaren till *Manuskripten* rätt nära; i synnerhet gällde det Moses Hess, den intellektuellt skarpaste bland dem. Men de utvecklade efter hand en mer utpräglat optimistisk syn på den samhällsomvälvning som de arbetade för. De menade att det nya samhälle som de ställde i utsikt skulle hjälpas fram av själva den pågående sociala, kulturella och politiska utvecklingen. Inte minst skulle de flesta människor som blivit upplysta om dess karaktär bli så tilltalade av den att de skulle arbeta för att förverkliga det.

Proudhon var ingen sann socialist – de sanna socialisterna var företrädesvis tyskar – men han var också hoppfull om möjligheterna att på fredlig väg avskaffa fattigdom och orättvisor. Det var inte bara Marx förargelse över Proudhons skarpt avvisande svar på brevet där Karl Grün utmålades som en humbug som eldade på vreden i *Filosofins elände*. Det fanns även mer sakliga skäl.

Weitling var däremot revolutionär men med en annan uppfattning om strategin än Marx. Weitling hävdade att ett brett folkligt uppror var en realistisk möjlighet också i Preussen och andra tyska stater. Marx menade däremot att en borgerlig revolution – sådan som den franska 1789 – var en nödvändig förutsättning för att proletariatet skulle kunna gripa makten. Medan Weitling var redo att tåga iväg med en armé av gesäller och industriarbetare förespråkade Marx en mer försiktig hållning. En folkhär skulle lätt slås ner av preussiska yrkessoldater. De nödvändiga politiska institutionerna fanns inte heller på plats. Weitlings väg skulle utmynna i kaos.

Både de ljusa förhoppningarna om en fredlig väg till ett jämlikt samhälle och Weitlings mer våldsamma strategi – som sockrades med en skopa kristen messianism – vann många anhängare. Den väg som Marx anvisade tycktes både längre och mödosammare. Det krävdes också mer tankearbete för att man till fullo skulle förstå den, kantad som den var av tämligen abstrakta resonemang om skillnaden mellan politiska och sociala

förhållanden och demokratins möjligheter. Det blev viktigt att övertyga de organiserade revolutionärerna om riktigheten i denna strategi.

Hur Marx lyckades är en viktig fråga i nästa kapitel.

Men dessförinnan måste frågan ställas varför han valde den våldsamma revolutionens väg. Engels betydelse får inte underskattas. Han hade till skillnad från de allra flesta socialister och kommunister vid den tiden en direkt yrkesmässig erfarenhet av tidens företag betraktade från ägarsidan. Han visste att fabriksvärlden knappast skulle erövras med Weitlings överrumplingstaktik, och han kunde inte heller övertygas av tankarna att det nuvarande samhället på fredlig väg skulle omvandlas från klassamhälle till egalitär republik. De politiska institutionerna med militär och ordningsmakt i spetsen skulle inte godvilligt låta något sådant ske.

Men Marx hade också på egen hand kunnat dra liknande slutsatser. Därtill bidrog både hans intensiva studier i ekonomisk teori och hans snabbt växande beläsenhet i modern historia med tyngdpunkt på den franska. Man bör också tillägga att han fortfarande brukade sig av centrala kategorier från Hegels dialektik, i synnerhet *Aufhebung*, upphävande, som färgade hans föreställningar om vad en kommande revolution skulle kunna vara. Det nuvarande samhället skulle kastas över ända för att ge plats för ett nytt, men i detta nya samhälle skulle det värdefulla i den förutvarande bevaras och samtidigt höjas till en högre nivå.

Det fanns alltså inte bara personliga skäl till hans polemiska utbrott. Det är bara hettan i dem som kan förklaras med hans alltmer prekära livssituation.

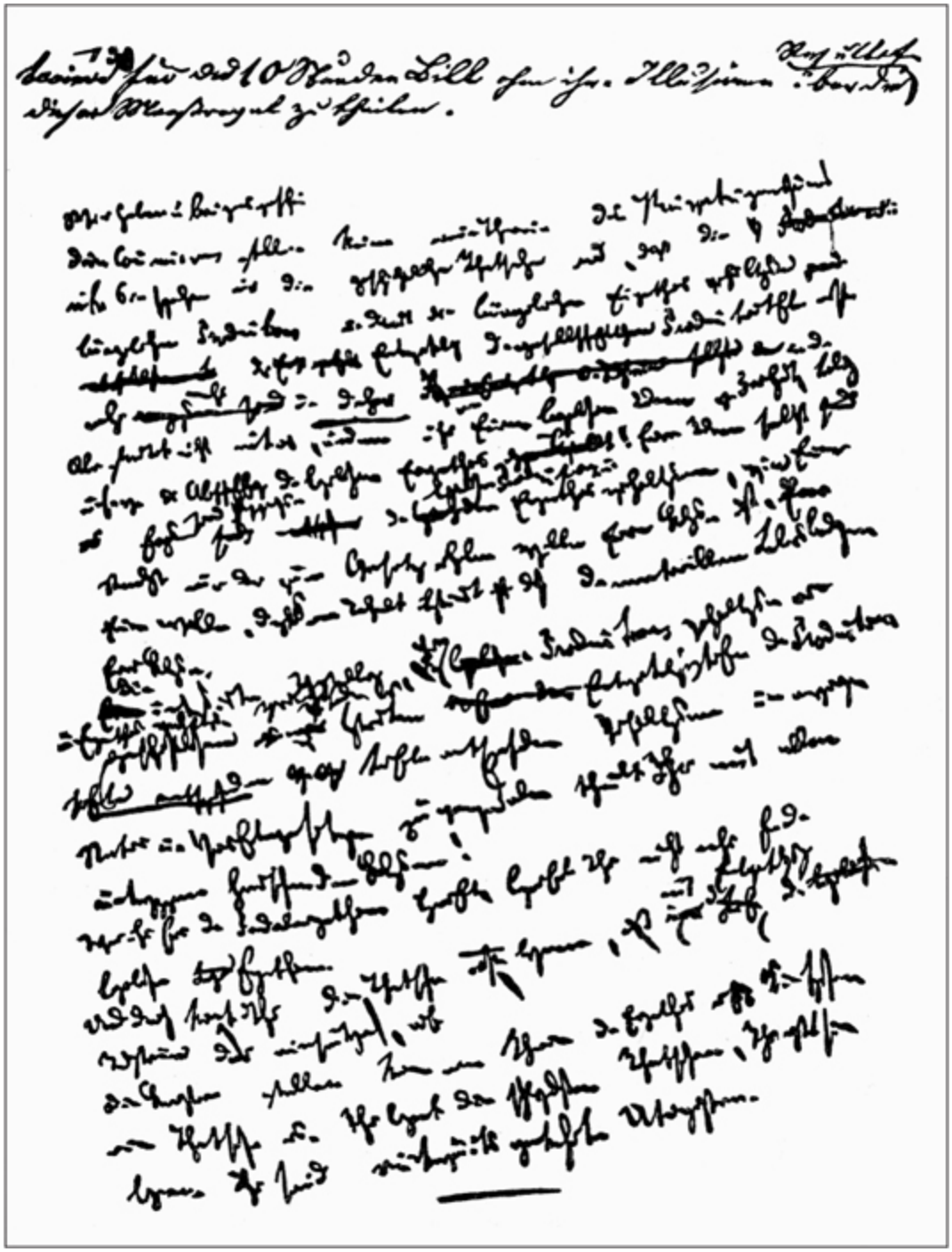

Detta är den enda bevarade sidan av originalmanuskriptet till *Kommunistiska manifestet*. De båda översta raderna är skrivna av Jenny Marx, resten i hennes makes svårgenomträngliga piktur. Jenny renskrev inte bara Karls manuskript, hon var också en viktig samtalspartner.

Manifestet och revolutionerna

Kampen om inflytande

Marx tycktes med sina alltmer utpräglat polemiska skrifter ha försatt sig i en besvärlig mellanposition på den politiska och ideologiska vänsterkanten. Han avböjde med hetta Weitlings propåer om en omedelbar folklig resning. Men lika tveklöst tog han avstånd från den optimistiska övertygelse som förenade Proudhon och hans anhängare med de socialister som gjorde anspråk på att vara de enda sanna. Enligt dem levde man i det samhälle där det strax skulle öppnas möjligheter för en fredlig övergång till en rättvis värld. Det gällde bara att sprida insikten till de förtryckta.

Marx mötte denna hoppfullhet med förakt. Utan kamp och strid skulle dagens herrar också bli morgondagens.

Hätskheten i Marx uppgörelser med både den omedelbara aktionens förespråkare och den fredliga övergångens advokater väckte viss bestörtning. När Marx tog kontakt med Heinrich Otto Lüning, läkare och publicist, som uppehöll sig i Schweiz, gladde sig adressaten i sitt svar över kontakten men vände sig också mot den stridslystna tonen i Marx skrifter. »Ni går lös på allt som på något sätt avviker från era åsikter«, skrev han och ställde frågan: »Varför använda sig av knölpåk när man mer eller mindre arbetar i samma riktning […]?« Även en nära vän till Marx som Heinrich Bürgers uttryckte oro över Marx sätt att skriva. Bürgers oro gällde mindre tonen i polemiken än svårighetsgraden. Det finns en punkt där våra meningar går isär, tillstod han i ett långt brev. Marx förutsätter att han har tänkbara läsare på sin sida. Men Bürgers betvivlar att det är så. Visst är det bra att förutsätta att folk vet mer än de verkligen gör. Men i *Filosofins elände* rör det sig om kunskaper som är helt främmande för de flesta. Då blir du alldeles obegriplig i deras ögon, säger Bürgers. Inte ens i Frankrike kommer ditt arbete över Proudhon att göra det intryck som det borde; och i

Tyskland är nivån på läsare och kritiker helt oacceptabelt låg. Här gäller det inte jämbördiga motståndare utan sådana måste först skapas.

Vi vet inte hur Marx reagerade på sådana brev. Han kunde åtminstone glädja sig åt att hans kampanjer hälsades med tillfredsställelse på ett håll: i London. Det stödet skulle visa sig viktigt och därtill avgörande för att den mest lästa texten av Marx (och Engels) skulle komma till stånd: *Kommunistiska manifestet*.

Redan strax efter den dramatiska brytningen med Weitling, den 6 juni 1846, fick Marx ett långt brev från vänner i London. Brevet var undertecknat av en lång rad namn men pennan hade förts av den verbalt mest drivne bland dem, Carl (eller Karl, stavningen växlar, själv undertecknar han med C) Schapper. Vid sidan av Joseph Moll – en annan av brevets undertecknare – var han den som också skulle spela den viktigaste rollen för att bereda väg för *Manifestet*. Låt oss stanna ett ögonblick inför honom och Moll.

Carl Schapper var prästson från Alsace. Som ung student blev han engagerad i en demokratisk rörelse, något som var strängt förbjudet. Han häktades och tillbringade sedan en del av sin ungdomstid i olika fängelser. Ständigt engagerad i samhällsomstörtande rörelser utvisades han från land efter land och tog till sist sin tillflykt till det mest toleranta vid den tiden: Storbritannien. I London engagerade han sig i *Bund der Gerechten* tillsammans med Wilhelm Weitling.

Joseph Moll kom från fattiga förhållanden, sattes i urmakarlära och begav sig som så många andra ut på gesällvandring i Europa. Också han ägnade sig åt politiska verksamheter som myndigheter i olika länder fann straffbara, och också han hamnade i London och engagerade sig där på samma sätt som Schapper.

I brevet till Marx berättar Schapper om Weitlings reaktioner på det hetsiga mötet i Bryssel. Schapper hade först blivit förskräckt. Han trodde att Marx och Engels ville grunda ett slags »de lärdas aristokrati« (Gelehrten-Aristocratie) som skulle styra över folket från en gudomligt upphöjd position. Men Marx hade uppenbarligen efter uppträdet skrivit ett brev till Schapper där han gav sin version av vad som förevarit. Brevet finns inte

kvar men det måste ha innehållit sådana upplysningar att de övertygade Schapper om att Weitlings redogörelse var missvisande. Schapper kallade samman sina vänner och åsiktsfränder som enades om att de skulle grunda en korrespondenskommitté av samma slag som Marx tagit initiativet till i Bryssel.

Det visar sig vara ett viktigt steg. Medan Moll och Schapper skjuter Weitling åt sidan som en grälsjuk åsiktsdiktator som avskyr all vetenskaplig litteratur, öppnas vägen för en livlig kontakt med Marx och den lilla gruppen i Bryssel.

Brevet är intressant därför att det också ger en så livlig bild av den verksamhet som bedrivs i London. Schapper berättar att han och hans vänner startat en förening för arbetarnas bildning. Den har ungefär 250 medlemmar och man sammanstrålar tre gånger i veckan. Vissa tisdagskvällar ägnas dels åt en bok om framtidens religion av Friedrich Feuerbach (Ludwigs yngre bror) som nagelfars paragraf för paragraf och diskuteras. Andra tisdagar ägnas åt föredrag och diskussioner, till exempel om ungdomens fostran i ett framtida samhälle. På lördagskvällarna nöjer man sig med lättare aktiviteter som sång, musik och deklamationer men också föredrag om goda tidningsartiklar. Söndagar behandlas bland annat gammal och ny historia; senast har den gamla, det vill säga den antika och medeltida, handlat om Lykurgos, den mer eller mindre mytiske lagstiftaren i Grekland, medan den nya gällt 1500-talets reformation. Men till söndagsnöjena hör också geografi, astronomi och andra bildande ämnen. Ett annat tema som är uppe till diskussion är förhållandet mellan arbetare och bourgeoisie, till exempel relationen mellan arbetare och mästare.

Utöver dessa tre kvällar har man också träffar med stadens radikala franska minoritet och tar del av deras idéer om kommunismen (som är lite väl republikanska i Schappers ögon). Var fjortonde dag bekantar man sig med sina engelska åsiktsfränder, bland vilka George Julian Harney, en av de namnkunnigaste chartisterna, framhålls som särskilt präktig.

Och inte nog med detta. På onsdagar är det sångundervisning, på torsdagar övar man sig i språkfärdighet och teckning, och på fredagarna är det dans. Man har program veckan runt, således. Det finns därtill ett

bibliotek på cirka 500 volymer och man hyser förhoppningar om att snart kunna flytta in i större lokaler.

Föreningen har inte bara tyska medlemmar. Utöver de 140 tyskarna finns det 40 skandinaver, 20 ungrare och därtill ryssar och italienare.

I ett nytt brev, som åter är svar på ett Marxbrev som gått förlorat, betonar Schapper tillsammans med två andra undertecknare att föreningens verksamhet är säsongsbetonad. På våren finns det gott om arbetstillfällen och då kommer många till London från övriga Europa, men i juli lämnar de staden för att söka lyckan på andra håll. För skräddarna är situationen eländig, de har ingen annanstans att ta vägen och tvingas stanna i London utan arbete. Därför har bildningssällskapet gått in för att hjälpa dem och hyrt några billiga lägenheter där de strandsatta kan hushålla för en minimal summa pengar. Deras behov av bildning glöms inte heller bort trots allt betryck: de får en bok som en av dem kan läsa högt ur och som sedan blir utgångspunkt för diskussioner i hela gruppen.

Andra medlemmar med bättre utsikter till sysselsättning har rest hem – i brevet omtalas en rad orter, däribland Göteborg.

Föreningen har också fått tillskott utifrån, en professor har kommit från Paris och en student från Heidelberg, ja därtill en baron Ribbentrop. Särskilt professorn är nyttig, han kan mycket om Feuerbach.

Redogörelsen utmynnar i maningen att gjuta mer liv i *Bund der Gerechten*. »Vi måste ha en konferens redan i år, 1846!«, skriver han. Det är bara i London som den kan hållas ostört. Rika kommunister får hjälpa de fattiga med respengar.

Den livaktiga bildningsföreningen har som sitt främsta mål att få fler politiskt aktiva. Schapper och hans vänner är övertygade om att kunskaper är den bästa vägen till meningsfull politisk handling. »Aufklärung«, upplysning, är hans lösenord. »När den andliga revolution, som nu har börjat, fullbordats, kommer den fysiska av sig själv«, skriver han optimistiskt i det första av de båda breven.

Det var en ståndpunkt som Marx vid denna tidpunkt måste ha sett som alltför idealistisk. Men varken åsiktsskillnaden eller föreningsmedlemmarnas intensiva studium av Friedrich Feuerbach – som i

allt väsentligt följde sin bror i spåren – påverkade hans inställning till verksamheten i London. Han måste ha insett att detta var den stora chansen för honom få det inflytande som han strävade efter. Storbritannien i allmänhet och London i synnerhet började över huvud få en större plats i hans medvetande. Han tog i den andan också kontakt med en av de ledande chartisterna, den redan nämnde George Julian Harney. Marx brev har förkommit men inte Harneys svar. Harney ställer sig helt på Marx sida i konflikten med Weitling, och det framgår också att han ser sig själv som kommunist.

Men det var Schapper och de andra tyska kommunisterna som kom att spela den avgörande rollen. De å sin sida insåg säkert också att Marx skulle kunna främja deras egen sak bättre än någon annan. Hur angelägna de var visar sig av att Joseph Moll i januari 1847 reste till Bryssel med en fullmakt från sina kamrater att förhandla om att ännu närmare knyta Marx och Engels till *Bund der Gerechten*. Vi vet ingenting om själva mötet men kan av den fortsatta utvecklingen sluta oss till att det måste ha varit lyckosamt.

I juni 1847 ordnades verkligen en konferens i London för *Bund der Gerechten*. Marx deltog visserligen inte men väl Engels som också fick föra vännens talan. Man beslöt att organisationen skulle byta namn till *Bund der Kommunisten* och att man efter Carl Schappers förslag skulle anta devisen »Proletärer i alla länder, förena er!« Men viktigare var tanken att man måste samlas kring ett gemensamt, tämligen utförligt program. Den mognade under året, och i oktober sände London-kretsen – som nu kunde titulera sig »Zentralbehörde des Bundes der Kommunisten« (Centrala myndigheten för Kommunisternas förbund) – ett brev till Bryssel där Korrespondenskommittén uppmanades att sända en delegat till den andra kongressen, som skulle hållas i London någon månad senare. Man förklarade också att det fanns särskilda önskemål om att Marx skulle komma – man skulle försöka mildra kostnaderna för hans resa och uppehälle.

Det är en viktig liten anmärkning. Det var Marx och inte någon annan, inte ens Engels, som skulle kunna få ordning på *Bund der Kommunisten*. Det rådde ingen tvekan om att Marx var den ledande teoretikern, och därtill

ansågs han ha en större förmåga att samla människor kring sin linje än Engels som med ord från sympatisörer i Köln lätt ställde till problem genom sin »arrogans och fåfänga«.

Enligt gruppen i London härskade oreda inom *Bund der Kommunisten*. Weitlings anhängare fortsatte att bråka, i Paris hade många blivit uteslutna, och i Schweiz var enligt Carl Schapper »djävulen lös«. Där leddes nämligen avdelningen av en »fruktansvärt hjärnförvirrad och bornerad människa, en svensk vid namn Oebom« som utmärktes av »sitt obegränsade hat mot alla lärda«. Denne man hade dessutom oförskämdheten att föreslå sig själv till redaktör för förbundets nya tidning fastän han inte kunde skriva en enda korrekt mening på tyska.

(Denne Gustav Oebom hette egentligen Napoleon Berger, och han hade 1838 under pseudonymen Per Fas gett ut en broschyr i Stockholm, *Den röda boken eller några af dagens frågor*. Skriften ansågs förgriplig, Berger ställdes inför rätta och dömdes till straffarbete men flydde från Sverige. Efter irrfärder i Europa, under vilka han både förlorade ett öga och rymde från ett ryskt fängelse, hamnade han i Schweiz. Där uppehöll han sig i tio år innan han begav sig över Atlanten. I USA fick han större framgångar som journalist. Det har till och med ställts frågan om han inte var den förste svenske journalisten i det nya landet.)

Kort sagt, Londonkommunisternas ärende är att övertala Marx att resa till kongressen i akt och mening att skapa ordning inom förbundet. Och Marx låter sig övertalas. Både han och Engels kommer till London och deltar i överläggningarna som pågår mellan den 29 november och 8 december 1847. Det är där de får i uppdrag att utarbeta det som ska bli *Manifestet*.

Vi minns att Engels redan tidigare samma år förklarat för Louis Blanc att *Filosofins elände* var att betrakta som programmet för den radikalaste tyska socialdemokratin. Det är inte ett överraskande påstående. Den starkt polemiska ton som utmärkt vad Marx och Engels skrivit och sagt under Brysseltiden ingick i försöken att avgränsa en bestämd politisk uppfattning. I *Filosofins elände* sammanfattar Marx på ett skarpt och klargörande sätt sin

samhällsteori, och man kan där också skymta ett politiskt handlingsprogram.

Men nu behövdes något mer lättillgängligt och slagkraftigt. Medlemmarna och sympatisörerna måste samlas under några klara paroller. Virrhjärnor som Oebom och fromma äventyrare som Weitling måste hållas på mattan och gränsen till både sanna socialister, proudhonister, weitlingianer och anhängare göras klar.

Innan vi går närmare in på hur *Manifestet* växte fram och vad det så småningom blev måste vi få en klarare bild av vad det var för slags människor som *Manifestet* på samma gång skulle övertyga, samla och hålla på avstånd. Var hörde de hemma i 1840-talets klassamhälle?

Vandrande gesäller, intellektuella och en och annan industriarbetare

Industriarbetarna var 1800-talets största sociala innovation. Ännu på 1840-talet förekom de framför allt inom begränsade regioner, de viktigaste i Storbritannien men snabbt växande också i Belgien och Frankrike. I de många större och smärre tyska staterna var det däremot glest mellan dem. Schlesien var ett tidigt undantag, och i Rhenprovinserna var utvecklingen åtminstone på gång.

Men i det stora hela var industriarbetaren sällsynt i jämförelse med jordbruksarbetaren och småbonden. Bland dem som fanns kom den största gruppen ursprungligen från landsbygden. Jordarna kunde helt enkelt inte försörja den växande befolkningen där. Alternativen blev emigration till Amerika eller arbete i någon fabrik. Den typiske industriarbetaren var en utsvulten jordproletär som tvingades in i fabrikernas mörker och oväsen och måste bo i de trånga, hälsovådliga bostäder som snabbt växte upp i industriernas skugga och formade sig till en stinkande slum. Det är inte märkligt att industriarbetarna, både kvinnor och män, inför sin nya tillvaro greps av en våldsam längtan tillbaka till jorden, luften och ljuset. Deras utopi var inte ett framtida högteknologiskt men rättvist samhälle utan ett eget stycke jord som de nödtorftigt kunde försörja sig och sina närmaste på.

I tidiga dokument framför allt från den brittiska chartismen är den vanligaste framtidsdrömmen drömmen om en egen liten täppa att odla.

Men det finns också en annan, numerärt mindre men intellektuellt tongivande grupp bland industriarbetarna – före detta hantverkargesäller. Både dessa före detta gesäller och än mer de ännu fungerande hantverkarna utgör ett avgörande inslag i den rörelse som Marx nu är på väg att få stort inflytande över. Det finns flera anledningar till deras centrala position. En väsentlig omständighet är att många av dem genom industrialiseringen riskerar att förlora sina arbeten. Hantverksskickligheten står sig slätt mot nya maskiner som snabbare och billigare kan utföra samma uppgifter.

I början av denna process svarade många textilhantverkare i England med att krossa stickmaskiner och automatiska vävstolar som kunde skötas utan längre utbildning och därmed till lägre löner. Under 1810-talet var verksamheten särskilt intensiv och dess utövare kallades ludditer efter en mer eller mindre mytisk figur som kallades General (eller Kung) Ludd, som likt Robin Hood sades bo i Sherwoodskogarna.

Det låg en symbolisk kraft i att krossa maskiner, men som kampmetod var tilltaget utsiktslöst. Enskilda företag och deras ägare drabbades men maskinerna fanns också på annat håll och nya tillkom i en allt stridare ström – en teknik som gör produktionen billigare kan inte stoppas med släggor.

Ännu viktigare var att många hantverksgesäller kunde se utvecklingen i ett större perspektiv och inse att långsiktigt samarbete gav bättre möjligheter att förbättra den egna och andra undertrycktas situation än brutala aktioner som bara syftade till att återställa en för alltid rubbad ordning.

Många av Europas gesäller var vid mitten av 1800-talet både välorienterade och kunskapshungriga. De hade inga lärda skolor eller universitet i bagaget men de hade något annat som bara få studenter vid den tiden besatt: en stor internationell erfarenhet. De gjorde sig hemmastadda i Europas metropoler med Paris och London i spetsen, de lärde sig främmande språk (i Londons tyska arbetarbildningsförening hölls som vi sett föreläsningar på tyska, engelska och franska), och de utgjorde den stora majoriteten i de olika radikala, mer eller mindre revolutionära

sammanslutningar som grundades framför allt under 1840-talet. Där spelade både föredrag och läsning av böcker och tidningar en avgörande roll.

Från Europas alla hörn – även Sverige – kom gesäller vandrande; vi har redan sett hur stor den internationella spridningen var i London. Det var ofta den rena nöden som drev dem. Inte ens i London kunde de flesta av dem få annat än säsongsarbete.

Det är lätt att förstå att deras situation som successivt försämrades gjorde dem mottagliga för revolutionära idéer. Men de frestades inte längre till aktioner där de spontant kunde ge utlopp för sitt ursinne, utan valde den längre och mödosammare väg som gick över gemensamma överläggningar och studier.

Är det med tanke på mångfalden av gesäller inte besynnerligt att det var industriarbetaren som helt stod i fokus i vad Marx och många andra av hans sort förde till torgs? Nej, vi måste förstå att Marx inte i första hand talade om samtiden utan om *den framtid som väntade i och med den snabba industrialiseringen*. Dimensioner av denna industrialisering kunde anas i Storbritannien men med större svårighet i Frankrike och än mindre i de tyska staterna. De gesäller som flockades i de upproriska sammanslutningarna var med goda skäl övertygade om att det hårda och monotona livet vid maskinerna var deras egen eller åtminstone deras barns framtid.

Men det var inte bara gesäller som deltog i 1840-talets många radikala överläggningar om den värld som just började ta form. Inte så få hade minst studentexamen. Kanske hade de som Carl Schapper tidigt närmat sig förbjudna sammanslutningar och inte bara förvisats från universitetet utan också kastats i fängelse. Fler drog sig fram som journalister på radikala blad som ständigt hotades av censuren. För dem var det naturligt att skriva och den egenskapen gjorde dem viktiga för spridningen av idéerna.

En överraskande stor grupp var läkare. Några har vi redan skymtat: Roland Daniels och Heinrich Otto Lüning. Men det fanns åtskilliga fler, och deras närvaro är inte så överraskande som den kan förefalla idag. Dels hade läkarna vid den tiden ännu inte den sociala status att slå vakt om som de fick under 1900-talet. Dels och framför allt var många av dem som stod

långt till vänster verksamma bland de människor som hade det allra sämst i samhället. Fattigläkarna spelade en viktig roll redan i kartläggningen av det speciella elände som industrialismen skapade. Vi har redan mött James Phillips Kay i Manchester; och efter Kay följde andra som skrev rapporter om samhällets skuggsidor. Åtskilliga av dem nöjde sig inte med analyser utan ville förändra det dåvarande samhället i grunden.

Marx var en udda fågel i sällskapet med sin doktorstitel och sin beläsenhet. Man kan inte säga att han någonsin smälte in bland sina nya åsiktsfränder. Han förblev för dem den som skulle säga det förlösande ordet och leverera den slutgiltiga teorin. Det var en roll som han gärna tog på sig.

Engels var på sitt sätt ännu märkligare i sammanhanget – son till en fabrikör och med egna erfarenheter av vad det innebar att driva företag och verka som kapitalist. Medan Marx alltid kunde drabbas av de självlärda kroppsarbetarnas motvilja mot den boksynte, var Engels ställning än känsligare. Han var överklassaren som tagit ställning för de förtryckta – men hur långt kunde den arbetslöse gesällen eller den fattige fabriksarbetaren lita på honom?

Vi har redan sett att Marx och Engels inte var särdeles taktfulla i sin strävan att trots sin bakgrund spela ledande roller i kampen för de förtryckta klassernas sak. Ändå lyckades de förunderligt väl. Det var de som fick i uppdrag att skriva det kommunistiska partiets manifest. Hur kunde det komma sig?

Det är en av de frågor som vi måste bära med oss in i nästa avsnitt. Men det finns andra som är ännu viktigare: Varför ett manifest? Varför fick detta manifest sin form och sitt innehåll?

En katekes blir ett manifest

Marx och Engels hade fått en avgörande stödjepunkt i London. Men de arbetade också framgångsrikt för att stärka sin ställning i Bryssel som tills vidare var den plats där Marx kunde verka. Det var inte bara Korrespondenskommittén som blev viktig. Radikala krafter hade startat en tidning i staden, *Deutsche-Brüsseler-Zeitung*. Redaktören var visserligen

inte någon anhängare eller ens en vän till dem. Han hette Adelbert von Bornstedt och det var han som hade startat tidningen och också han som till en början ledde den. Bornstedt var en preussisk officer som tidigt lämnat sin tjänst och begett sig ut i världen. Efter en tid i Brasilien kom han till Paris och rörde sig där i samma radikala kretsar som Marx och Engels. Liksom Marx utvisades han från Frankrike och tog även han sin tillflykt till Bryssel. Väl där startade han sin tidning.

Han gav spelrum åt en skarp kritik som i första hand riktades mot Engels, men han släppte också fram både Engels och Marx för motinlägg. Engels försvarade sig tappert mot ett angrepp från Karl Heinzen, en tysk skriftställare som levde en stor del av sitt liv i USA och som betraktade sig som socialist snarare än kommunist. Heinzens angreppspunkt var en smula känslig: han kallade Engels en vindflöjel som nyligen blivit kommunist, medan Heinzen själv höll fast vid sin tidigare ståndpunkt. Engels svarade ettrigt, men det var Marx som riktade det verkliga dråpslaget mot den lika näsvise som självbelåtne opponenten. Han skrev en lång artikelserie i en stil som blivit typisk för honom som journalist. Han strödde frikostigt ut skärvor av sin lärdom, citerade både Shakespeare, Goethe och Ariosto (på italienska) och gick i härnad mot Heinzens okunnighet. Heinzen hade förklarat att han inte visste något om filosofi och att Hegel för honom var »omöjlig att smälta«. Marx invänder bistert: »*Okunskap* ses i allmänhet som en brist. Man är van vid att betrakta den som en *negativ* storhet. Men här ser vi hur den småborgerliga (*biedermännische*) kritikens trollspö förvandlar ett minus i intelligens till ett moraliskt plus.«

Marx ser Heinzen som en inskränkt moralist som nöjer sig med att kräva att människor av alla slag ska bli hyggliga och goda och själv inte alls bryr sig om grundläggande frågor som gäller egendom eller arbete.

Både Marx och Engels blev flitiga medarbetare i *Deutsche-Brüsseler-Zeitung* och kom i slutet av tidningens korta tillvaro – den lades ner tidigt år 1848 – att ha det avgörande inflytandet över den. Än en gång visade det sig hur Marx (här biträdd av Engels) kunde kämpa sig fram till en central position i ett projekt som från början inte var hans.

Marx var också med om att skapa en annan, låt vara kortlivad arena som fick namnet *Demokratische Gesellschaft zur Einigung und Verbrüderung der Völker* (Det demokratiska sällskapet för folkens enande och förbrödring). Den 15 november 1847 valdes han där till vice ordförande; ordföranden var en belgare med ett politiskt förflutet. Avsikten var att i en gemensam kamporganisation förena olika grupperingar som strävade efter ett demokratiskt samhälle med lika och allmän rösträtt och ett parlament som besatt den yttersta makten. Det var helt i enlighet med Marx strategi för länder som enligt hans mening först måste genomgå en borgerlig revolution. Här kunde han förena sina krafter med människor som stod ganska långt från hans kommunism.

Han stack dock inte under stol med sina egna åsikter. I början av januari 1848 höll han ett föredrag på franska om frågan om frihandeln: *Discours sur la question du libre-échange*. Bakgrunden är den stora striden i Storbritannien om skyddstullar på spannmål. Skyddstullarna angreps av den så kallade Anti Corn Law League, en bred liberal sammanslutning där de så kallade Manchesterliberalerna (eller Manchesterskolan) med Richard Cobden och John Bright i spetsen spelade en ledande roll. Manchesterliberalismen har stora likheter med vår tids nyliberaler som går i Milton Friedmans fotspår. De förkunnade inte bara frihandelns välsignelser utan förordade en maximal avreglering av ekonomin. Vad gäller deras idéer om en fri import av spannmål anförde de som ett avgörande argument att arbetarna därmed skulle få billigare bröd att äta. Men Bright och hans åsiktsfränder är inte några arbetarvänner, påpekar Marx. Frenetiskt har de bekämpat lagen om tiotimmars arbetsdag.

Marx förklarar att han själv inte hyllar några skyddstullar utan ser dem som en nödvändig etapp i ett lands utveckling. Storbritannien har nu hunnit förbi det stadiet, medan de är ofrånkomliga till exempel för de tyska staterna på deras väg mot industrialisering. Det är också en ekonomisk nödvändighet att billigare bröd bara skulle innebära lägre löner. Det ekonomiska maskineriet tvingar fram lönesänkningar när kostnaderna för att hålla arbetarna vid liv sjunker. I Marx resonemang genljuder argumenten från David Ricardo och andra ekonomer. Men det intressantaste med hans

föredrag är att han så tydligt ställer liberalism och demokrati emot varandra. Den frihet som Manchesterliberalerna predikar är inte individens frihet gentemot andra individer. Den innebär enbart »den frihet som kapitalet åtnjuter att förtrycka arbetarna«. Demokrati innebär något helt annat: vägen mot allas befrielse.

Föredraget hälsades enligt bevarade protokoll med entusiasm av den talrika publiken. Det gavs också ut som broschyr. Broschyren översattes bland annat till tyska och gjorde viss succé. Men den blev också en av det demokratiska sällskapets sista kraftyttringar. Orosvågen som svepte över Europa år 1848 ställde dess verksamhet i skuggan. Året därpå upplöstes det formellt. Då hade Marx lämnat Bryssel sedan länge.

Marx viktigaste uppgift vid denna tid var utan tvekan att skriva *Kommunistiska förbundets* program. Det hade redan gjorts vissa försök i den riktningen när Marx kopplades in på arbetet. Framför allt hade Engels på egen hand skrivit ett utkast på ungefär 20 sidor, »Grundsätze des Kommunismus«. Men det skulle inte bli någon slutversion utan Marx insatser. Det var ju för den sakens skull som han fått den enträgna uppmaningen att i egen hög person komma till London. Alla var överens om att han var den som måste slutföra projektet. Det insåg också Engels, och inget tyder på att Marx själv skulle ha hyst någon annan mening.

Men det var Engels utkast som skulle ligga till grund för den slutliga texten. Utkastet hade formen av en traditionell katekes med frågor och svar av typen »Vad är kommunismen?« och »Kommer upphävandet av privategendomen att kunna ske på fredlig väg?« Så hade många radikala gruppers program sett ut sedan åtskilliga decennier. Ännu August Strindberg kunde 1884 skriva *En liten katekes för underklassen*. Den svenske idéhistorikern Adrian Velicu har visat hur de sekulära katekeserna översvämmade marknaden under den franska revolutionen. Formen hade uppenbara fördelar: den var enkel och klar, och den var välbekant för generationer av kvinnor och män som i tidiga år duvats i olika kristna katekeser. För Engels med sin strängt religiösa uppfostran var det säkert en särskild fröjd att bruka den för helt andra syften än de kristligt uppbyggliga.

Samtidigt blir den långa raden av frågor och svar lätt både stel och tjatig. Engels insåg själv dessa begränsningar. I ett brev till Marx där han bifogar sitt utkast föreslår han att den slutgiltiga versionen inte ska vara en katekes utan att »saken« (*das Ding*) ska kallas ett manifest i stället. Det skäl han anger är att man måste ta upp den historiska utvecklingen och att det då blir svårt att hålla sig till en så stelbent form. Men han är inte heller nöjd med vad han själv åstadkommit. Resultatet är »miserabelt«, säger han bistert.

Det är ett alltför hårt omdöme. Som alltid skriver Engels en klar och redig text som flyter elegant och flärdfritt. Å andra sidan är den inte alls på nivå med det slutliga *Manifestet*. Det har sitt intresse att jämföra Engels »Grundsätze« med den slutliga texten både formellt och innehållsligt.

Egentligen fanns det också ett annat skäl att tala om »manifest«, ett skäl som Marx och Engels själva anför i förordet till en ny tysk upplaga som kom 1872. Kommunistiska förbundet hade varit en hemlig organisation men nu skulle den inte längre förbli det. Det var dags att *manifestera*, alltså att göra synligt vad organisationen stod för.

Språkligt bär *Manifest der kommunistischen Partei* (Manifest för det kommunistiska partiet, 1848) i allt väsentligt Marx prägel. Engels var beredd att tillskriva Marx också de grundläggande idéerna – de tillhör »ensamt och uteslutande Marx«, skriver han i förordet till 1883 års tyska upplaga. Det är säkert en överdrift. Däremot är ordalydelsen inte Engels’. Den enda som i någon mån kan ha påverkat den är Jenny Marx. Det är åtminstone vad hennes biograf Ulrich Teusch vill göra troligt; några rader på den enda bevarade manuskriptsidan är omisskännligen skrivna med hennes handstil.

Men det är ändå tveklöst Karl som står för det allra mesta av utformningen. Mest påfallande är genomslaget av hans ojämförliga skrivart i det inledande lilla förordet och i det första avsnittet, »Borgare och proletärer«. Där nås stilistiska höjder som Engels aldrig kom i närheten av men som Marx kunde befinna sig på när varken textreferatens snåriga mångfald eller begreppsprecisionernas allvar tyngde ner det han skrev. Vi har redan mött hans rader om folkets opium och om vad bristen på pengar gör med en människa; andra sådana pärlor väntar oss i kommande kapitel.

De bästa sidorna i *Manifestet* är oöverträffade i sitt slag; sällan eller aldrig har någon skrivit så lysande om samhällsfrågor. Redan den första meningen har fått ikonisk status: »Ett spöke går runt Europa – kommunismens spöke.« (Bakgrunden är de samtida europeiska regimernas paniska förskräckelse för kommunistiska sammansvärjningar; farliga hemliga sällskap anades i varje vrå.) Sedan följer de minnesvärda meningarna slag i slag. Trots att de citerats till leda och tjänat som virke för åtskilliga boktitlar har de aldrig mist sin strålglans. Som alla klassiska texter har de också bevarat sin aktualitet. Det går fortfarande att känna igen vår egen samtid i det mest berömda stycket (översättningen är en lätt moderniserad version av Axel Danielssons version från 1886, även den en bravad):

»Bourgeoisien har överallt där den kommit till makten förstört alla feodala, patriarkaliska och idylliska förhållanden. Den har obarmhärtigt slitit sönder de brokiga feodalband som band samman människorna med deras naturliga ledare och inte kvarlämnat några andra band mellan människa och människa än det nakna intresset, det känslolösa ’kontant betalning’. Den har dränkt det fromma svärmeriets heliga rysning, den ridderliga hänförelsen och det spetsborgerliga vemodet i den egoistiska beräkningens iskalla vatten. Den har upplöst den personliga värdigheten i bytesvärdet och i stället för de otaliga lagstadgade och välförtjänta friheterna satt den samvetslösa handelsfriheten allena. Den har, kort sagt, i stället för den utsugning som dolt sig i politiska och religiösa illusioner satt den öppna, skamlösa, direkta, torra utsugningen.«

Eller stanna inför meningen: »Allt fast och beständigt förflyktigas, allt heligt profaneras, och människorna tvingas till sist att betrakta sin levnadsställning och sina ömsesidiga förbindelser med öppna ögon.« Vi lever fortfarande i den världen.

Men just detta säger också att de utfästelser om framtiden som *Manifestet* rymmer aldrig slagit in. Den ryska Oktoberrevolutionen nådde aldrig i närheten till vad Marx förutskickade, och dess resultat tillhör numera helt och hållet det förflutna. Den kinesiska motsvarigheten var minst lika långt från 1848 års prototyp, och där har den mer än 60-åriga

diktaturen legerats med en lika obönhörlig kapitalism. I dagens Kina passar Marx ord in om det fasta som förflyktigas och det heliga som profaneras minst lika bra som i de flesta renodlat kapitalistiska länder.

Men med detta är vi redan inne på *Manifestets* innehåll. Låt oss stanna där.

Det är påfallande att *Manifestet* med sina drygt 30 textsidor rymmer så mycket mer än Engels »Grundsätze« gör på 17. Till en del beror det på att *Manifestet* slopar katekesens utrymmeskrävande svar på frågor av typen »Hur skiljer sig proletären från slaven?«, »från den livegne« och så vidare. Talande nog ger Engels inget svar på en fråga som han likväl ställer gällande skillnaden mellan proletären och hantverkaren; frågan kan rentav ha varit känslig med tanke på att det var hantverkare som utgjorde majoriteten av textens omedelbara mottagare.

Sådant avklaras i *Manifestet* med några pregnanta formuleringar. Frågan om hantverkarens förhållande till industriarbetaren får sitt svar i en mening som också ger upplysningar om en rad andra samhällsklasser. Det talas om »[d]en hittillsvarande lägre medelklassen, de små industriidkarna, köpmännen och räntetagarna, hantverkarna och bönderna« som nu alla är på väg att sjunka ner i proletariatet därför att deras kapital är för litet för att klara konkurrensen med den moderna industrin.

Manifestet skildrar det samtida samhället som en väldig centrifug. Av den våldsamma rörelsen pressas några uppåt och blir medlemmar i den härskande klassen: kapitalisterna eller, med ett annat ord, bourgeoisien. Många fler är på väg neråt, snabbare eller långsammare, bönder, hantverkare, köpmän – alla proletariseras efter hand. Förgäves söker de bevara sin ställning, de blir reaktionära.

Den obarmhärtiga vägen utför som de flesta tvingas vandra är gemensam för så många. Inte heller de välutbildade har skonats. En gång omgavs de med vördnad, men nu har bourgeoisien »förvandlat läkaren, juristen, prästen, poeten och vetenskapsmannen till sina betalda lönearbetare«.

Ordet »lönearbetare« väcker undran: håller läkarna och de andra på att bli proletärer? Är alla lönearbetare arbetare rätt och slätt – doktorn och prosten, advokaten och romanförfattaren? Läsaren får inget svar. Det är inte

så konstigt. *Manifestet* skildrar en pågående utveckling men ilar hela tiden i förväg i riktning av det som väntar i en närmare eller fjärmare framtid. Tidsperspektivet är obestämt. Tempus är på samma gång presens och futurum.

Detsamma gäller därmed också den revolution som står i centrum längre fram i *Manifestet*. Bourgeoisiens ödestimme tycks kunna slå nästa dag, men lika gärna kan texten tolkas så att den stora omvandlingen kommer att ske först i en avlägsnare framtid när samhället har omvandlats än mer genomgripande. I denna process sluter sig arbetarna samman, och de kämpar för att hålla sin lön uppe. Här och där leder det till upplopp. »Stundtals segrar arbetarna, men bara tillfälligt.« I det långa loppet försämras deras situation oavlåtligt.

Manifestets författare är ännu anhängare av »den järnhårda lönelagens Däri ligger inget märkligt; doktrinen var helt dominerande vid denna tid, inte minst bland ekonomer. Först senare skulle Marx, och i hans efterföljd Engels, överge den.

Det väsentliga med arbetarnas sammanslutning är i stället att deras samlade styrka tilltar ju fler som av utvecklingen drivs ner i den proletära utarmningen. Även den intellektuella kapaciteten förbättras när människor som tidigare befunnit sig högre upp på klasstegen tvingas klättra ner. Ja, till fördelarna hör också att en liten del av den härskande klassen ansluter sig till de revolutionära arbetarna (Engels måste räknas till denna minoritet).

Men arbetarklassen växer inte bara – den feminiseras också. Detta faktum, som Marx i *Manuskripten* bara låtit framskymta i några okommenterade siffror, får här åtminstone några raders uppmärksamhet. Det heter att männen »trängs undan« därför att arbetet genom maskinerna inte kräver så stora kroppskrafter längre. Kön och ålder har över huvud blivit oväsentliga, och kvinnor och barn kostar mindre (varför kvinnorna gör det framgår inte). »Nu är alla bara arbetsredskap.«

Manifestets andra kapitel, »Proletärer och kommunister«, är kortare än det första och innehåller en del intressanta klargöranden. Bland annat påpekas det att kommunismen inte avskaffar egendomen över huvud utan enbart

»den borgerliga egendomen«, alltså ägandet av produktionsmedel som maskiner, det köpta arbetet och så vidare. Men denna egendom tenderar å andra sidan att tränga ut alla andra och bli den enda. – Den distinktion mellan *Eigentum* och *Aneignung* som Marx gör i andra texter dyker inte upp här; kanske har den betraktats som alltför subtil för ett partiprogram. Poängen är i vilket fall att kapitalet inte är en personlig utan en »samhällelig makt«. Kapitalisterna framstår inte som ett antal konkreta individer utan som bärare av den opersonliga kraft som både bär upp och genomsyrar det samhälle där kapitalet härskar.

På *Manifestets* tid anklagades kommunisterna för att deras kamp mot privategendomen också var en kamp mot familjen. Javisst, svarar författarna, den borgerliga familjen måste avskaffas. Bara i bourgeoisien är den fullt utvecklad. Proletärerna tvingas till familjelöshet, och prostitutionen frodas i det samtida samhället.

På just denna punkt är Engels »Grundsätze« betydligt mer klargörande. Engels säger att förhållandet mellan könen kommer att bli helt privat och bara angå dem det omedelbart gäller. Kvinnorna kommer inte längre att vara beroende av männen och barnen inte heller av föräldrarna. Anklagelsen att kommunisterna skulle förorda att kvinnorna skulle ägas gemensamt slår tillbaka på det borgerliga samhället där prostitutionen florerar.

Anledningen till *Manifestets* mer svävande utsagor kan bara bli föremål för spekulationer. Vi vet att Engels och Marx hade olika syn på äktenskapet i den samtid som var deras. Är det därför som beskeden är så oklara i den text som Marx ansvarar för? Kanske är det så. Men vi vet ingenting med säkerhet.

Däremot är både förlagan och det slutliga *Manifestet* lika entydiga när det gäller uppfostran och utbildning: det ska bli en gemensam angelägenhet.

Anklagelsen att kommunismen kommer att förstöra eviga värden som frihet och rättvisa avfärdas med skärpa. Den förestående omvälvningen kommer att göra rent hus med »vissa gemensamma former, medvetandeformer, som först med klassmotsättningarnas fullständiga försvinnande kommer att helt och hållet upplösas«.

Också detta uttalande brister i klarhet och ger framför allt upphov till en rad frågor. Även efter revolutionen kommer människor att vara medvetna varelser – men vad är det då som kommer att fylla deras medvetanden? Därom får vi inget besked.

Men en annan fråga är ännu mer angelägen: *Vad är det för idéer som engagerar dem som opponerar mot det samtida samhället? Varifrån hämtar de sina tankar och ideal?* De bärs uppenbarligen av ett patos som har rötter i det avlägset förflutna. Motståndsidéer som vänts mot härskarmakten kan spåras årtusenden tillbaka. Ingen vet detta bättre än Marx själv som livet igenom ser den Prometheus som trotsar gudarna som sitt ideal.

Vad kommer att finnas kvar av detta efter revolutionen? Förlorar Prometheus och det han står för – den eviga upprorsandan – sin aktualitet? Sjunker Aischylos, Shakespeare och Goethe ner i ett likgiltigt förflutet? Blir Balzacs skildringar av en cynisk samhällsapparat som alstrar strebrar och förlorare bara ett kuriosum?

I andra texter både förr och senare har Marx använt sig av Hegels nyckelbegrepp *Aufhebung*, upphävande, som innebär att något både avskaffas och höjs till en högre nivå. I så fall skulle det bästa i den nedärvda kulturen visserligen förlora sitt tidigare, klassmässiga ankarfäste men samtidigt förädlas och fördjupas.

Kanske har Marx funnit denna tankefigur alltför komplicerad för en text som ska kunna läsas och förstås av i princip alla. Men följden blir att samhället efter revolutionen enbart framstår som en total kontrast till den värld som Marx och Engels lever i. I övrigt är det konturlöst. Allt blir bra, ja, men hur?

Första kapitlets oöverträffade skildring av kapitalismens samhälle avlöses av ett andra kapitel som reser fler frågor än det ger svar. En större klarhet infinner sig först med ett tiopunkters program om vad det kommunistiska partiet vill genomföra. Listan, som modifierar men i väsentligt överensstämmer med motsvarande förteckning i Engels »Grundsätze«, rymmer allt från jordegendomens expropriering, samma arbetsplikt för alla och transportväsendets centralisering i statens hand, till offentlig och kostnadsfri uppfostran av alla barn och en starkt progressiv

beskattning. På några punkter avviker *Manifestets* uppräkning från den som Engels stått för. Kanske är det talande att Engels nöjer sig med kraftig beskattning av arv medan den slutliga versionen, den som Marx skrev, helt sonika kräver att arvsrätten avskaffas. Engels idé om stora palats där boende och arbete ska kombineras och industri och jordbruk mötas försvinner.

Men alla dessa åtgärder i den ena versionen eller den andra är bara steg på vägen mot det framtida samhället, det som bara beskrivs genom en rad negationer: det är klasslöst, utan utsugning och utan den sorts moral som föds ur den ena klassens herravälde över alla andra.

I medeltidens filosofi talade man om en *via negativa*, en väg till kunskap som gick via negationer. Det är på ett helt annat område samma väg som Marx och Engels beträder.

En anledning till förtegenheten om framtidens samhälle är den rädsla för fantasifullt tecknade utopier som florerade i samtiden och som både Marx och Engels för inte så längesen också funnit en stor lockelse i. Rädslan, som samtidigt rymmer en stor fascination, kommer till uttryck i *Manifestets* tredje kapitel som handlar om olika slags socialistisk och kommunistisk litteratur. Även här finns en förlaga hos Engels men skillnaden i jämförelse med den slutliga versionen i *Manifestet* är stor. Lika starkt som i det första kapitlet bär detta helt och hållet sin prägel av Marx egenartade skrivsätt med glänsande enskildheter.

Framställningen börjar med det som befinner sig längst från *Manifestets* egen ståndpunkt, nämligen vad som här kallas »den feodala socialismen«. I den kritiseras kapitalismen för att den brutit sönder de feodala banden och också frambesvurit ett revolutionärt proletariat. Den finner avgörande likheter mellan sin art av socialism och kristendomen, och Marx är inte förvånad: »Gick inte också kristendomen mot privategendomen, mot äktenskapet och mot staten? Predikade den inte i stället välgörenhet och tiggeri, celibat och späkningar, klosterliv och kyrka? Den kristna socialismen är bara det vigvatten, varmed prästen välsignar aristokraternas vrede.«

»Den småborgerliga socialismen« behandlas med större sympati och pekar på en hjälte: den schweiziske nationalekonomen och historikern Jean Charles Léonard de Sismondi. Sismondi var född redan 1773 och dog 1842; han tillhörde alltså en helt annan generation än Marx. Han hade tagit intryck av Adam Smith men vände sig mot Smiths och andra ekonomers vurm för den ständiga tillväxten. Det var människan, inte produktionen som skulle stå i centrum. Det nuvarande systemet alstrade ständiga kriser och skapade fattigdom för de många i samhället. Sismondis ideal var snarast ett system där småbonden och småborgaren kunde leva ett säkert och gott och relativt jämlikt liv.

I det följande avsnittet kommer Marx och Engels närmare sig själva eller rättare sagt sin egen utveckling. Ämnet är den »tyska eller ’sanna’ socialismen«. Den är, säger författarna, det ofrånkomliga resultatet när tyska filosofer och skönandar möter fransk socialistisk och kommunistisk litteratur. Frankrike har genomgått den borgerliga revolution som tyskarna ännu har framför sig, och tyskarna kommer därför att ägna sig åt »tom spekulation över det mänskliga väsendets förverkligande«. Den franska kritiken av penningförhållandena blir i tysk tappning »avyttring (*Entäusserung*) av det mänskliga väsendet«.

Kritiken är obarmhärtig. Men Marx måste rimligen räkna in sig själv bland de tyskar som började sin vandring mot socialism och kommunism med tankar om människans väsen och dess alienation. Det främsta uttrycket för hela den här brännmärkta litteraturgenren är och förblir *Manuskripten*. Världen kände bara inte till dem ännu.

Proudhon, som en gång var föremål för Marx beundran, avfärdas under rubriken »Den konservativa eller borgerliga socialismen«. Det är återigen Proudhons bok om eländets filosofi som ställs vid skampålen. Hans dröm är, heter det, en bourgeoisie utan proletariat. Det är ett förintande omdöme, men inte rättvist. Proudhons idealsamhälle är ett samhälle där ingen lever i misär eller är utsatt för förtryck.

Mer positiv är framställningen om »Den kritiskt utopiska socialismen och kommunismen«. Av alla avsnitten i kapitlet är det sannolikt det som påverkat samtid och framtid mest. Det är genom det som beteckningen

»utopisk socialism« blivit en självklar beståndsdel i den politiska vokabulären. Saint-Simon, Owen och Fourier har naglats fast vid den beteckningen. De är utopister. De bygger luftslott.

Den läsare som bara har denna föreställning med sig blir säkert förvånad över att bilden som tecknas har så påtagligt ljusa sidor. De tidiga socialistiska och kommunistiska systemen hör visserligen hemma i en tid när proletariatet ännu befann sig på ett omoget stadium av sin utveckling. Vägen till befrielsen låg i dunkel. Fourier och de andra var inte beredda att bedriva någon politik, allra minst någon revolutionär sådan, utan de inspirerade i stället till olika experiment med minisamhällen som var dömda att misslyckas.

Men denna sorts socialism eller kommunism var inte bara utopisk. Den var också kritisk. Ordet »kritisk« har en central plats i Marx vokabulär liksom det haft under hans unghegelianska period och för övrigt i hela traditionen från Kant. Att vara kritisk innebär inte att vara negativ rätt och slätt. Den som utvecklar kritik i Marx mening genomlyser ett objekt eller en företeelse så att dess anatomi och funktionssätt blottläggs. Den kritiska analysen öppnar därmed indirekt vägen för ett handlingsprogram.

I *Manifestet* heter det att författare i traditionen från Saint-Simon och Fourier »angriper alla grundvalar för det bestående samhället« och att de därigenom »lämnat ett högst värdefullt material till arbetarnas upplysning«. Vad de säger om det framtida samhället är däremot att betrakta som rena utopier, till exempel att motsatsen mellan landsbygd och stad ska upphävas, familjeinstitutionen upplösas och staten enbart förvalta produktionen.

Det finns mycket att säga om denna korta text. Vad gäller de element som utpekas som rent utopiska skymtar deras motsvarigheter i rätt många texter av både Marx och Engels, ja till och med i *Manifestet* (åtminstone angående äktenskapet). Det utopiska måste hänföra sig till bristen på konkreta föreställningar om hur allt det nya ska förverkligas. *Manifestets* författare pekar i synnerhet på att de kritiska utopisterna inte haft någon föreställning om klasskampens avgörande betydelse.

Det är också värt att notera att den nyanserade bedömningen av de kritiska utopisterna inte har någon motsvarighet i Engels »Grundsätze«. Det

är Marx inställning som kommer till uttryck på dessa sidor. Det är också bara han som kan skapa en mening som denna: »De drömmer alltjämt om att på försök få förverkliga sina sociala utopier, stifta enskilda falangstärer, grunda hemkolonier, upprätta ett litet Ikarien – det nya Jerusalem i fickformat – och för att bygga upp alla dessa luftslott måste de vädja till det borgerliga hjärtats och penningpåsens filantropi.«

Denna kvardröjande dröm gör efterföljarna till Fourier och de andra till reaktionärer som inte vill veta av de senaste årens snabba utveckling utan drömmer sig tillbaka till den tid då deras läromästare levde och verkade.

Dessa dräpande formuleringar får sin skärpa mot bakgrund av att 1840-talet var ett stort årtionde för en sällsam mängd småskaliga sociala experiment. Många människor i synnerhet i Frankrike drömde om att förverkliga Étienne Cabets idealsamhälle Ikarien. Falangstärer växte upp på många håll och i synnerhet i Nya världen. Owens idealsamhälle New Lanark existerade fortfarande i södra Skottland och inspirerade många. Andra och tredje generationens efterföljare till »de kritiskt sociala utopisterna« var viktiga konkurrenter till den kommunistiska rörelse som Marx och Engels var med om att bygga upp.

Denna rörelse är föremål för *Manifestets* allra sista sidor. Författarna nämner utvecklingen i en rad olika länder. Framställningen är ganska summarisk och huvuduppmärksamheten riktas mot Tyskland därför att »landet står på tröskeln till en borgerlig revolution«. Denna revolution är särskilt skickelsediger därför att den kommer att ske på en högre utvecklingsnivå än motsvarande omvälvningar i det engelska 1600-talet och det franska 1700-talet. Proletariatet har hunnit längre än arbetarna i 1600-talets England eller 1700-talets Frankrike.

Kommunisterna vill där och överallt göra gemensam sak med andra demokratiska krafter. Men målet sticker de inte under stol med: ett samhälle som bara kan skapas »genom en våldsam omstörtning av hela den hittillsvarande samhällsordningen«. Proletärerna har inget att förlora annat än sina bojor. De har »en värld att vinna«. Därför måste de förena sig varhelst de befinner sig på jordklotet.

Upprorens tid

Manifestet kom ut sent i februari 1848. Dess segertåg började inte omedelbart. Tvärtom, skriften förblev länge tämligen obemärkt. Det var först decennier senare som det blev en viktig introduktion inte bara till Marx samhällssyn och politiska program utan till socialism och kommunism över huvud.

Men redan under de första åren kom det ut en rad översättningar av skriften. Marx och Engels talar stolt om dem i förordet till den nya tyska upplaga som kom 1872. Uppräkningen avslutas med uppgiften om en dansk översättning. Men det var ett misstag – översättningen var svensk och den var utförd av Pär Götrek, en originell bokhandlare som tidigt introducerade socialistiska och kommunistiska idéer i Sverige. Det är möjligt att han hade hjälp av några gesäller med erfarenheter från kontinentens upproriska metropoler. I synnerhet kan det ha gällt initiativtagarna till Stockholms Bildningscirkel, skräddargesällerna Olof Renhult och Sven Trägårdh och fattigläkaren Johan Ellmin. Översättningen hade den fridsamma titeln *Kommunismens röst*, och den bytte ut originalets militanta »Proletärer i alla länder …« mot den något stillsammare men ändå djupt kontroversiella devisen »Folks röst är Guds röst«. Orden hade åtminstone traditionen på sin sida; ytterst går de tillbaka till Hesiodos, den äldste namngivne grekiske skalden, som i sitt *Verk och dagar* hävdade att även vanligt folks tal på sitt sätt är gudomligt.

I ett Sverige, där författningen förklarade att kungen ensam skulle styra riket, var givetvis tanken att det fanns något gudomligt i folkets röst riskabel. Den svenska översättningen väckte dock måttligt uppseende. Även här dröjde det innan *Manifestet* satte några djupare avtryck i medvetandet.

Inte heller Marx själv hann reflektera särdeles mycket över den skrift som just kommit ut av trycket. Slumpen ville att revolutionen – den revolution som han just förutskickat – bröt ut i Paris under de dagar då *Manifestet* lämnade tryckpressarna. Händelserna i Paris kom inte som någon stor överraskning. 1847 hade varit ett svårt år i Europa, med kriser i

alla stora näringsgrenar och finansiell oro. Konvulsionerna började egentligen i Italien men där gällde det befrielse från främmande makter. På Sicilien ville man bli kvitt spanjorerna, i Lombardiet österrikarna.

Ändå var det Paris som alla väntade på, Paris var de europeiska revolutionernas huvudstad. Det hade sedan en tid varit tydligt att något var i görningen. Oppositionella krafter hade ordnat en lång rad massmöten, maskerade till banketter, och missnöjet med den nuvarande regimen, den som hade Louis Philippe – »kung Päron« – som sitt överhuvud, var stort och välartikulerat.

När regeringen förbjöd en planerad bankett den 21 februari växte oron snabbt, barrikader restes, det kom till gatustrider; och redan efter några få dagar, den 24, gav regeringschefen François Guizot slaget förlorat. Kungen flydde över kanalen till Storbritannien. En romantisk poet, tillika driven diplomat och övertygad liberal, Alphonse de Lamartine, utropade dagen därpå den andra republiken. (Den första var den från 1792.) Den provisoriska regering, som nu bildades, utgjorde en brokig samling män från höger till vänster, förenade enbart av vissa ideal om friheter och rättigheter, något som kom till uttryck i en rad viktiga reformer, till exempel att pressfrihet infördes och slaveriet förklarades avskaffat i kolonierna.

Marx var förstås full av entusiasm över revolutionen. Han skrev en gratulation till Paris å det demokratiska förbundets vägnar och bad samtidigt att själv få tillstånd att resa in i det nya Frankrike. Några dagar senare, den 1 mars 1848, hade han glädjen att motta ett brev från en av medlemmarna i den nya provisoriska regeringen, Ferdinand Flocon, som hälsade honom välkommen till Paris. Det var en stor framgång, och om möjligt var Jenny Marx ännu mer hänförd. Ännu långt senare, i sina fina men ofullbordade minnesanteckningar från 1865, *Kurze Umrisse eines bewegten Lebens* (En kort konturteckning av ett innehållsrikt liv) kan hon återge denna känsla av triumf: »Paris låg alltså åter öppet för oss. Och var skulle vi väl kunna känna oss bättre till mods än mitt under den nya revolutionens uppgående sol? Vi måste fara dit, måste helt enkelt göra det!« »*Dorthin, hiess es, dorthin«* (Dithän, hette det, dithän), står det i originalet, och det låter ännu mer jublande.

Men Bryssel hade inte släppt iväg vare sig Jenny eller Karl utan trakasserier. De ledande fruktade att också Belgien skulle få sitt 1848. Samma förändringens våg, som 1830 fört Louis Philippe till makten i Frankrike, hade gjort Belgien självständigt och Leopold I till kung. Skulle nu också belgiska upprorsmakare skapa en republik lik den franska och därmed störta den högborgerliga regimen? Inför sådana utsikter var Karl Marx med sitt snabbt växande revolutionära nätverk en farlig figur. Till råga på allt ska han ha fått ut en del av sitt fadersarv och skänkte enligt egen uppgift genast pengarna till den rörelse som han själv nu ledde. Alltså kastades han i fängelse, och samma öde drabbade Jenny. Jenny återger förloppet som har de ingredienser som förenar häktningar i alla tider. En sen kväll bröt sig två män in i familjen Marx bostad och förde bort Karl. Jenny, »fruktansvärt orolig«, sökte hjälp hos bekanta men häktades också hon och kastades in i en mörk cell bland tiggare och prostituerade. Nästa morgon förhördes hon i två timmar innan hon släpptes. Karl blev också fri mot löfte om att lämna landet inom 24 timmar.

Karl beskrev vad han själv, Jenny och andra fått utstå när händelserna ännu var dagsfärska. Han hade blivit misshandlad, och ännu värre hade hans vän Wilhelm Wolff blivit trakterad med knytnävsslag mot ögat, spott i ansiktet, sparkar och grova förolämpningar. I en artikel i parisiska *La Réforme* upprörs Karl särskilt över den behandling som Jenny fått utstå. Hennes enda brott, förklarar han, består däri att hon »trots att hon hör till den preussiska aristokratin delar sin mans demokratiska uppfattningar«.

I Paris blev familjen Marx lycka dock kortvarig. Det franska exemplet inspirerade tyskarna till att också ställa krav på sin regering. Vågen av uppror började redan den 27 februari med den så kallade Folkförsamlingen i Mannheim (*Die Mannheimer Volksversammlung*) där de avgörande *Marskraven* ställdes. De gick ut på pressfrihet och upprättandet av en folkarmé i stället för den yrkesarmé som helt behärskades av de olika staternas kungar och furstar. Ett alltyskt parlament måste också omedelbart träda i funktion. Det var budskap som snabbt anammades i stat efter stat, men de traditionella härskarna var inte villiga att uppge sin maktposition, och det oundvikliga resultatet blev en revolution. »Marsrevolutionen«

kallades den nästan omedelbart, och det är självklart att den väckte stora förhoppningar bland de många exiltyskarna i Paris och andra städer. En stor grupp ville i Wilhelm Weitlings anda skrida till omedelbar handling i hopp om att väcka massorna till ett mäktigt folkligt uppror. Marx ställde sig liksom Engels helt avvisande till den typen av spontana, halvmilitära aktioner. Övertygelsen att de tyska staterna först måste genomgå en borgerlig revolution som så pregnant uttrycktes i *Manifestet* rubbades inte av de dramatiska händelserna.

von Bornstedt, som nyss varit redaktör för den tyska tidningen i Bryssel, trodde däremot att en omedelbar aktion skulle kunna utmynna i ett socialistiskt samhälle. Samma tanke hade Georg Herwegh, en av de märkligaste gestalterna i dåtidens tyska vänsterrörelse. Några ord måste sägas om honom.

Herwegh, som var ett år äldre än Marx, hade tidigt slagit igenom som diktare och lika tidigt tvingats fly till Schweiz undan anklagelsen för upproriska tänkesätt och handlingar. Sin första kontakt med Marx fick han som medarbetare i *Rheinische Zeitung*, och Marx tankar om honom var till en början höga. Men Herwegh var öppen för många slags inflytelser, och Bakunin, den ryske anarkisten, blev snart en av hans lärofäder. Tanken på snabba, resoluta upprorshandlingar slog rot i hans föreställningsvärld.

När marsrevolutionen bröt ut tvekade han inte utan ställde sig i spetsen för en folklig, militärt oskolad armé som till stor del bestod av människor som förlorat sitt arbete under krisen. Det var inte svårt att förutse att äventyret skulle sluta i ett fullständigt nederlag. »Den tyska demokratiska legionen« förlorade sitt första och enda slag mot württembergska yrkessoldater. Legionen skingrades. Herwegh tog sin tillflykt till Schweiz, mätt på krigiska äventyr. Men han förlorade inte sin förmåga att röra sig i utkanterna av den nyskapande historien. Han blev vän med en rad av seklets stora andar: författarna Herzen och Turgenjev, tonsättaren Wagner och arkitekten Semper. Senare kom han att spela en roll i förhistorien till det tyska Socialdemokratiska partiet. Hela tiden fortsatte han att skriva sina ömsom eggande, ömsom bombastiska dikter och sånger. Mest bekant blev

Das Bundeslied, Förbundssången, som snabbt förbjöds men som ändå blev en av den tyska arbetarrörelsens centrala sånger.

von Bornstedt, hans närmaste man i det folkliga fälttåget, hade inte samma tur. Han råkade i fångenskap och trots att han snart släpptes fri hämtade han sig aldrig utan dog redan 1851.

Karl Marx utsatte sig inte för den sortens faror. Det var inte med skjutvapen som han, familjefadern och skrivbordsmänniskan, kämpade, utan med ord. Sin vana trogen ägnade han sig åt organisatoriskt arbete så snart han kommit till Paris. Kommunistiska Förbundet fick med honom sitt nya centrum där, och han startade också en Tysk arbetarklubb.

Under mars månad sprider sig revolutionen till både Wien och Budapest. Den 18 mars reses barrikaderna i Berlin. Marx är övertygad om att det centrala Europa står inför sin försenade borgerliga revolution. Tillsammans med Engels skriver han en text betitlad »Kommunistiska förbundets krav i Tyskland«. Tanken är att kommunisterna också ska göra sig hörda bland de olika riktningar som kämpar för demokratin. Många av kraven överensstämmer med dem som ställts av andra revolutionärer. Tyskland ska bli en odelbar republik, allmän rösträtt ska införas, en folkarmé ska ersätta yrkesarméerna, förtroendevalda ska få skälig betalning och rättshjälpen ska vara gratis. Andra krav är mer långtgående: bankerna och transportväsendet ska förstatligas, och arvsrätten ska begränsas. (Ändå bara begränsas; det är Engels och inte Marx linje som segrar.) Kravlistan spreds som flygblad och trycktes också i flera tyska tidningar.

Men ännu försöker Marx påverka tyskarna på distans. Länge ska det inte förbli så. I slutet av mars får han ett brev från sin trogne vän Weerth som uppmanar honom att bege sig till Köln. En ny tidning är nämligen i görningen där, och Marx skulle kunna bli avgörande för dess öde. I Rhenlandet är kommunister illa sedda, förklarar Weerth.

Han underlåter att säga att fienderna till dem inte bara finns bland konservativa och försiktiga liberaler. Anhängare till »de sanna socialisternas som Marx och Engels så hetsigt kämpat emot, finns det många av, inte minst bland gesäller, arbetare och andra långt ner på samhällsstegen. De vill inte höra talas om den omväg över borgerlig demokrati som Marx förordar.

Målet, ett samhälle utan fattigdom och orättvisor, ligger inom räckhåll för den som vågar.

Ledaren för denna uppfattning är Andreas Gottschalk, en slaktarson från Düsseldorf som fått möjlighet att bedriva akademiska studier både i klassisk filologi och medicin. Han blir läkare, och som så många andra unga radikala tyskar blir han fattigläkare med stor inblick i armod och mänskligt lidande. Redan under tiden för *Rheinische Zeitung* hade han befunnit sig i redaktionens periferi. Men där var det inte Marx utan Moses Hess som gjort starkast intryck på honom. Marx var i Gottschalks ögon »en lärd solgud« som ägnade »arbetarnas elände och de fattigas hunger enbart ett vetenskapligt, doktrinärt intresse«.

En solgud är upphöjd över allt jordiskt. Likt Amun-Ra eller Phoibos Apollon betraktar han människors ävlan på avstånd.

Gottschalk är mycket framgångsrik i att organisera arbetare och gesäller i Köln. Det är »den sanna socialismen« och inte kommunismen som framstår som den radikala folkliga oppositionen i Köln.

Weerth är övertygad om att Marx ska kunna förändra situationen inte bara för kommunismens sak utan också för revolutionens.

Och Marx är inte nödbedd. Han och Engels beger sig strax över gränsen. Den 11 april är de i Köln. Där är förberedelserna för den nya publikationen i full gång. När Marx väl är på plats är det självklart att han tar ledningen. I regionen är det fortfarande många – även folk ur borgarklassen – som med glädje minns hans insatser några år tidigare med *Rheinische Zeitung*. Den nya tidning som nu grundas får självklart namnet *Neue Rheinische Zeitung*.

Finansieringen blir visserligen ett stående problem. Engels gör en resa till sina hemtrakter för att få penningstarka familjer där att bidra, men förgäves. Det är inte så mycket som kommer in från Köln och dess grannstäder heller. Men chefredaktör Marx får en hygglig månadslön, den bästa som han någonsin kommer att få. Det är inte säkert att hela summan kan betalas ut varje månad men dock så mycket att familjen kan klara sig hyggligt. De värsta ekonomiska problemen lyfts under tiden i Köln från hans och i synnerhet Jennys axlar (det är hon, inte han, som sköter familjens löpande finanser).

Marx kommer snart också att skapa en alternativ organisation till Gottschalks stora *Kölner Arbeiterverein*. Den kommer att heta *Demokratische Gesellschaft* och får helt i Marx anda karaktär av koalition mellan olika demokratiska krafter och inte bara de längst åt vänster. Det kommer inte till någon direkt konflikt mellan de båda föreningarna. Även om åsiktsskillnaderna kvarstår, går de tvärtom till sist samman.

Men nu skyndar vi händelserna i förväg. Det viktiga för Marx är tidningen. Han liksom Engels inleder en febril journalistisk verksamhet så snart *Neue Rheinische Zeitung* börjar utkomma. Engels bevakar framför allt händelserna på andra håll i Europa, medan Marx med förkärlek håller sig till revolutionens politiska problem i de tyska staterna.

Parlamentets vanmakt och pressens frihet

Revolutionärerna hade lyckats driva fram en relativt långtgående pressfrihet, vilken Marx sin vana trogen kom att utnyttja till bristningsgränsen. Lika viktigt var det tyska parlament, den *Nationalversammlung* som i maj började sammanträda i Frankfurt am Main. Där samlades 809 ledamöter som skulle representera de olika staterna och i bästa fall också folkets olika lager. Men det senare blev det inte mycket av. Den stora majoriteten var hämtad från det växande befolkningsskikt som under 1800-talets lopp skulle bli ett signum för Tyskland, dess stora och inflytelserika bildade borgerlighet, dess *Bildungsbürgertum*. 95 procent av ledamöterna hade studentexamen, och mer än två tredjedelar hade avlagt en akademisk examen. Av dem var mer än hälften jurister. Påfallande många var statsanställda: domare, professorer och så vidare. I en nidvers som spreds i radikala kretsar hette det: »Tre gånger 100 advokater – fosterland, du har blivit förrått, tre gånger 100 professorer – fosterland, du är förlorat.«

Parlamentets främsta uppgift var att skapa en författning; landet skulle inte bara bli en politisk enhet utan också en konstitutionell monarki. Men arbetet blev mödosamt och kraven många. Hur homogena ledamöterna än

var, representerade de åsikter alltifrån samhällsbevarande höger till radikal vänster.

Det största problemet var församlingens egen status. Det var oklart hur den rättsligt förhöll sig till kungar, furstar och regeringar liksom till de enskilda stater som de representerade. De radikalare ledamöterna förordade en verkligt revolutionär lösning: man skulle helt enkelt gripa makten och driva igenom den nya författningen på egen hand. Men en försiktigare majoritet förordade en överenskommelse med de redan etablerade makthavarna.

Denna föreställning om en möjlig, fredlig och lyckad kompromiss kallades ibland för die »Vereinbarungstheorie«, alltså en förhoppning att det skulle vara möjligt att jämka samman församlingens önskemål med de traditionella makthavarnas. I *Neue Rheinische Zeitung* blev idén föremål för en genomgripande polemik.

Andra viktiga frågor måste också trakteras. Den största efter författningen gällde vilka tidigare stater som skulle införlivas i den nya tyska gemenskapen. Två lösningar utkristalliserades. Enligt den ena, den så kallade stortyska, skulle hela det habsburgska väldet bli en del av det nya Tyskland. Den stortyska lösningen hade också en något mer beskedlig variant. Enligt den skulle bara de delar av Habsburg där tyskan var det dominerande språket införlivas och Ungern liksom de slaviska delarna lämnas utanför. Enligt den lilltyska lösningen skulle Preussen och andra stater i de centrala, norra och västra delarna utgöra Tyskland, medan det stora riket i sydöst skulle fortsätta sin egen väg.

Nationalförsamlingen kom inte till något beslut. Ett sådant kom inte förrän 1871. Berlin blev då huvudstad och kung Wilhelm I kejsare i det Tyska riket. Den lilltyska varianten hade segrat. Drömmen om Stortyskland dog dock inte. Adolf Hitler förverkligade den när han annekterade först Österrike och sedan Sudetenland. Men Stortysklands historia blev som bekant kort.

Neue Rheinische Zeitung börjar utkomma den 1 juni 1848 (premiärnumret var egentligen ute redan dagen innan). Chefredaktören hade en redaktion

som stod honom personligen nära. Det gällde inte bara Engels utan också Georg Weerth, Heinrich Bürgers, Wilhelm Wolff och några till. Det var ingen risk att tidningen skulle tala med kluven tunga.

Det hände att Marx hårdhänt redigerade sina redaktörers alster, men då gällde korrigeringarna formen och inte innehållet. Redan i tidningens andra nummer hade han grundligt omgestaltat en artikel som Heinrich Bürgers skrivit, »Die demokratische Partei«. *Neue Rheinische Zeitung* räknade sig till det demokratiska lägret; redan dess underrubrik var »Organ der Demokratie«. Men artikeln beskriver hur demokraterna, segerrusiga, låtit sig luras av borgerskapet som skapat en odemokratisk vallag och därmed trängt undan den radikala oppositionen i Nationalförsamlingen.

Redan ser man hur svårt det skulle bli att skapa den stora demokratiska koalition som Marx drömde om.

Till en början är det Engels som skriver de flesta artiklarna om Nationalförsamlingens vedermödor, medan Marx attackerar dem som har i uppdrag att försona den preussiska kungamaktens maktanspråk med det nya parlamentets aktioner. Ludolf Camphausen var ministerpresident efter marsrevolutionen och hade som sådan en delikat roll att spela. I Köln var han en välbekant figur, en av stadens stora handelsmän och bankirer. Han var verkligen en *bourgeois* i den nya tidens stil och satsade betydande kapital på järnvägar och ångbåtstrafik. Som politiker hoppades han att kungamakt och Folkförsamling skulle kunna enas om en författning som gav parlamentet en avgörande makt. Marx tadlade en sådan blåögdhet och jämförde den tyska utvecklingen med den i Frankrike 1789. Revolutionärerna fick inte låta nöja sig med »stilla reformer«, påpekade han. Han blev varken förvånad eller ledsen när Camphausen fick lämna sin plats åt andra. Men bättre blev det inte med nya ministerpresidenter; snarare kom de närmare och närmare kungamakten och den statliga byråkratin. Ett särskilt gott öga hade Marx till David Hansemann, finansminister redan hos Camphausen och sedan i flera andra regeringar. På tal om honom citerar Marx Heine: »Der Henker steht vor der Türe« (Bödeln står för dörren). Hansemanns förslag till presslagar skulle innebära att preussiska

ämbetsmän i fortsättningen skulle kunna sova lugnt. Förtal av statstjänare skulle bli särskilt straffbart.

I en annan artikel där ett citat från Mozarts och Lorenzo Da Pontes *Figaros bröllop* (»Om ni vill dansa, bäste herr greve …«) får stå för den kulturella garneringen är tonen fränare: Hansemann borde betänka att »med pressen ska han inte leka«. Carl Schapper, Marx Londonvän som efter marsrevolutionen återvänt till Tyskland och ställt sina krafter i tidningens tjänst, hotas av utvisning med den besynnerliga motiveringen att han inte är tysk.

Marx beskriver en utveckling allt längre bort från marsrevolutionens ursprungliga ideal. Ett stort steg i den riktningen är ministären Pfuel. Ernst Heinrich Adolf Pfuel är en 69-årig preussisk general och kungamaktens och inte parlamentets man. På tal om honom citerar Marx Falstaff i Shakespeares *Henrik VIII:* »Vad vi gamlingar är hemfallna åt lögnens last!« Värre kan det inte bli. »Efter regeringen Pfuel kan bara följa ett *revolutionens ministerium.«*

Men det blir värre. När Pfuel avgår i november 1848 efterträds han av en annan general, Friedrich Wilhelm, Graf von Brandenburg. Närmare kungen själv, Friedrich Wilhelm IV, går det inte att komma. Brandenburg är son till Friedrich Wilhelm II i ett sidoäktenskap och därmed köttslig farbror till Friedrich Wilhelm IV.

Marx hälsar den nya regeringen med ett bistert »Kontrarevolutionen i Berlin«. Allt det som uppnåtts blir nu förött. De som ställer sig bakom Brandenburg hoppas få dela bytet men de kommer bara att få drickspengar och – sparkar. De liberala borgarna hade så gärna förvandlat det feodala kungadömet till ett borgerligt men lyckades inte. På deras halva revolution svarade Brandenburg med en kontrarevolution. Marx uppmanar nu alla som fortsatt håller fast vid kraven på demokrati att vägra betala skatt.

Med Brandenburgs regering kommer Preussen att ställa sig avvisande, ja fientlig till nationalförsamlingen i Frankfurt. Kraven på tysk politisk enhet, fria och allmänna val och vidsträckt pressfrihet tillbakavisas. Revolutionen ska göras ogjord och det läge som rått i de tyska staterna med Preussen i spetsen före mars 1848 ska återskapas.

Neue Rheinische Zeitung blir nu alltmer militant. Den 15 november 1848 publicerar Marx i en extraupplaga av tidningen en brandartikel där Brandenburg i fetstil anklagas för högförräderi därför att han negligerar nationalförsamlingen. Uppmaningen till skattevägran upprepas. Det gäller att hungra ut fienden. Medborgarna uppmanas att i stället skicka pengar till ett utskott i Berlin som verkar för demokrati.

Den högste preussiske makthavaren i Rhenprovinsen, Franz August Eichmann, utfärdar ett formellt förbud mot skattevägran. Marx svarar oförfärat att Eichmann bara är regeringen Brandenburgs handgångne man och att anklagelsen för högförräderi därför också gäller honom.

Men Eichmann får stöd från ett helt annat håll. I den officiella tidningen *Preussischer Staats-Anzeiger* har 80 professorer från Berlin och Halle vänt sig mot uppmaningarna till skattevägran. Bland undertecknarna finns stora namn som bröderna Jacob och Wilhelm Grimm, språkforskare och sagosamlare, och August Boeckh, den store antikspecialisten. Men *Neue Rheinische Zeitung* låter sig inte imponeras. I en artikel som av stilen att döma skrivits av Marx själv hudflängs de lärda männen som lakejnaturer mer underdåniga än Rysslands livegna och Dalai Lamas dyrkare. Men hur skulle de kunna bete sig annorlunda? Utan skatter skulle »den privilegierade lärdomen« göra bankrutt.

Marx agerar i den fullständiga övertygelsen att ha rätt gentemot de preussiska makthavarna. Marsrevolutionen öppnade enligt honom vägen mot ett demokratiskt samhälle där herrarna i Berlin måste ställas åt sidan. Visserligen ser han att de flesta revolutionärer är mer försiktiga i sina anspråk. Men själv tar han åter spjärn mot ett närliggande historiskt exempel: den franska revolutionen 1789. Där sökte man inte försona parlament och kungamakt utan kungamakten fick ge vika. Den tyska revolutionen riskerar att bli »*en parodi«* på den stora franska förebilden, säger Marx.

Felet ligger i föreställningen att det skulle vara möjligt att förena kungamaktens och den centrala byråkratins anspråk med Nationalförsamlingens krav på folkets avgörande inflytande. Denna »Vereinbarungstheorie« föreföll Marx orimlig och frånstötande.

Det är ovisst om han kände till att ett land uppe i norr, Sverige, i sin författning från 1809 på samma gång slog fast att kungen skulle »allena styra riket« och att »all makt utgår av folket«. Denna besynnerlighet gav upphov till förvirring och även återkommande kriser under lång tid, men Sverige kunde i dess hägn likväl till sist utvecklas till en politisk demokrati. Inte förrän 1974 fick landet en ny och mindre motsägelsefull regeringsform.

Marx var inte lagd för sådana kompromisser, och han var förvissad om att revolutionärerna i Tyskland liksom en gång i Frankrike måste ta hela makten för att kunna skapa ett nytt samhälle. I en artikelserie om krisen och kontrarevolutionen förklarade han att det var omöjligt att behandla kronan och den konstituerande församlingen som likaberättigade parter. Resultatet blir ofrånkomligen att revolutionärerna förlorar initiativet till motståndarna. Det är folket som genom sina representanter ska skapa den nya ordningen. Dessa måste tillskansa sig all politisk makt. För första gången dyker ordet »diktatur« upp i Marx vokabulär. Här som senare använder han det i den enda mening som ordet förekom på den tiden: den romerska. Den romerska senaten kunde utse en diktator när landet var i fara. Förordnandet omfattade bara sex månader. Först med Julius Caesar förändrades denna ordning, när Caesar gjorde sig till diktator på livstid.

Det var inte kejsartidens Rom utan republikens som Marx hade i åtanke när han talade om diktatur. Det var inte heller en enskild diktator han talade om utan Folkförsamlingen i dess helhet. Det var bara den som skulle kunna skapa en ny ordning – en demokrati. Med den gamla ordningen, som förkroppsligades av den preussiske kungen, skulle man aldrig kunna kompromissa om något sådant. Marx slår fast: »Varje provisoriskt samhällstillstånd efter en revolution kräver en diktatur och närmare bestämt en energisk diktatur.« *Neue Rheinische Zeitung* hade förebrått redan den förste ministerpresidenten, Camphausen, för att han inte slagit sönder kvarlevorna av de gamla institutionerna. I stället förlorade han sig i »konstitutionella drömmerier«. Under tiden stärkte motståndarna, byråkratin och armén, sina positioner, och nu är det de som bestämmer villkoren.

I denna utveckling ser Marx bourgeoisien som den stora svikaren. Den hade önskat sig en överenskommelse med kronan på fredlig väg. Men det blev en revolution som en folklig rörelse beredde vägen för. Bourgeoisien, som därmed nått samhällets topp, ville ändå komma överens med kungamakten. Den kände ingen samhörighet med proletärerna så som den engelska borgarklassen gjort 1648 och den franska 1789. Den pågående utvecklingen pekar mot kronans – kungens, generalernas och ämbetsmännens – definitiva seger. Bourgeoisien har bäddat för den utvecklingen.

Marx talar om de tyskspråkiga staternas allt djupare förnedring i en process där borgerskapet tror sig kunna liera sig med den traditionella maktapparaten men alltmer skjuts åt sidan. Han citerar John Miltons stora epos *Paradise lost:* »beneath the lowest deep a lower still« (under det djupaste djupet ett djupare ändå).

Den successiva radikaliseringen av *Neue Rheinische Zeitung* var inte i första hand en fråga om att Marx och hans medarbetare ändrat uppfattning om vilket samhälle de önskade sig. Utvecklingen hade däremot tydligt visat att den försiktiga strategi som Marx från början förordat varit ohållbar. Nationalförsamlingens ledande liberaler kompromissade hellre med kungamakten och den statliga byråkratin än med den yttersta vänstern. Priset blev att kungamakten steg för steg stärkte sin ställning. I takt därmed radikaliserades *Neue Rheinische Zeitung* och slog in på en mer militant linje.

Men utvecklingen påskyndades också av händelseutvecklingen i Frankrike. Den 23 juni 1848 bröt ett uppror ut bland gesäller och arbetare i Paris. Nya barrikader restes, nu mot den konservativ-liberala regering som kommit till makten efter parlamentsvalen. Det kom till våldsamma gatustrider som slutade med ett totalt och blodigt nederlag för upprorets män. 5 000 dödades, 11 000 fängslades.

Marx och hans redaktion skrev ymnigt om det som hände i Paris. Engels var särskilt flitig och talade om »ett rent arbetaruppror«. Marx stod bakom en magistral artikel där han döpte upproret till »junirevolutionen«. Arbetarna i Paris var slagna men inte besegrade, försäkrade han. Men det

brutala våld som triumferat hade skingrat alla illusioner som februarirevolutionen väckt. Nu fanns det inte längre några möjligheter till samförstånd, och inbördeskrig hotade.

Marx såg utvecklingen i Paris som paradigmatisk. Vad som hände i de tyskspråkiga områdena blev en blekare kopia av det franska exemplet. Också där slogs upproren ner med bourgeoisiens goda minne. Offren blev bara inte så fruktansvärda, och upprorsandan i de tyska staterna var inte heller lika stark.

Men även i Berlin, i Wien, i Dresden och inte minst i det ungerska Budapest kom det till våldsamma urladdningar. I sachsiska Dresden tillhörde den unge tonsättaren Richard Wagner dem som höjde upprorsfanan, och i kampen blev han vän med en betydligt mer uthållig revolutionär, Michail Bakunin.

Under alla dessa händelser höll sig Marx mest till redaktionen i Köln. Men det hände att han gjorde utflykter i revolutionens tjänst. I slutet av augusti och början av september 1848 var han i Berlin och sedan i Wien för att bygga upp sitt kontaktnät bland demokratiska organisationer. I Wien höll han två föredrag. Det ena handlade om proletärernas roll i revolutionen, det andra om lönearbete och kapital. Det senare temat hade han talat om redan i Bryssel, och han lät manuskriptet flyta in som en kort artikelserie i sin tidning.

Radikaliseringen av *Neue Rheinische Zeitung* blev rent tidningsmässigt en framgång. Upplagan sköt i höjden och nådde omsider 4000 exemplar. Det låter inte mycket idag men var det 1849. Tidningen var i sitt slutskede en av de mest lästa i de tyskspråkiga staterna.

Radikaliseringen gick hand i hand med ett allt häftigare försvar av pressens frihet. Marx och hans redaktion utnyttjade varje tillfälle att betona vikten av tidningars rätt att uttrycka i princip vilka opinioner som helst.

Det hade också varit Marx uppfattning flera år tidigare när han lett *Rheinische Zeitung*. Då hade han censuren att kämpa emot. Efter marsrevolutionen har censuren avskaffats, men i dess ställe träder en presslagstiftning som efter hand skärps. Marx – ofta i sällskap med Engels –

tvingas ofta försvara sig inför rätten. De är skickliga och framgångsrika; Marx är en utmärkt lagvrängare som har nytta av sina juridiska studier från universitetsåren. Pläderingarna trycks i *Neue Rheinische Zeitung*.

Anklagelserna mot tidningen skiftar men det är frispråkigheten som blir en nagel i ögat på dem som har att övervaka presslagarnas efterlevnad. Mellanhavandena med rätten börjar nästan omedelbart, bara en månad efter det att tidningen börjat utkomma, och de fortsätter sedan under resten av dess korta historia.

Den första anklagelsen innebär att *Neue Rheinische Zeitung* ska ha förolämpat en åklagare vid namn Zweiffel och några poliser. Saken är denna. Enligt tidningen ska Friedrich Anneke, en tidningsredaktör, liksom Andreas Gottschalk, fattigläkaren som både konkurrerar och samarbetar med Marx, ha behandlats synnerligen brutalt när de häktats. Statsåklagaren Friedrich Franz Karl Hecker protesterar mot tidningens beskyllningar, och Marx svarar. Ärendet förs inte vidare.

Men nya anklagelser hopas. Hecker utmärker sig som en arg motståndare och en nitisk försvarare av den nya ordning som provisoriskt etablerats. Även i pressen utpekar han Marx som en farlig typ. Han skriver rentav att Marx måste konstitueras som högförrädare. Ordet »konstitueras« väcker Marx högljudda löje.

I början av februari 1849 tvingas både Marx och Engels att inför domstol försvara sig mot anklagelsen att i tidningen förtala myndigheterna. Deras pläderingar återges ord för ord i *Neue Rheinische Zeitung*. Särskilt Marx inlägg är briljant, till lika delar buret av humor, ironi och juridiska spetsfundigheter. Engels inlägg är i hans vanliga stil, rättframt på gränsen till burdust. Resultatet blir det önskade: tidningen och dess redaktörer frias. Lika lyckosam är Marx när han några dagar senare åter står inför skranket, nu för uppmaningen till skattevägran.

Men utvecklingen i de tyska staterna och framför allt i Preussen går obevekligen mot att en pressröst som *Neue Rheinische Zeitung* blir omöjlig. Attackerna mot Marx blir allt fler och allt grövre. Den 19 maj försvarar han sig mot anklagelser för att ha försökt väcka förakt för regeringen, uppmuntra till omstörtande verksamhet och i slutändan införa »den sociala

republiken«. Påståendena saknar som vi sett inte grund, men Marx tillbakavisar dem med skärpa. Läsaren kan lätt misstänka att han driver med höga vederbörande: vad är det annat än förakt som han visar för ministären Brandenburg, och har han inte hyllat de uppror som blossat upp under revolutionsåren? Och är inte »den sociala republiken« hans mål, alltså en republik där inte bara de politiska utan också de sociala och ekonomiska förhållandena omgestaltas? Några månader tidigare hade han förklarat att *Neue Rheinische Zeitung* inte skulle högtidlighålla årsdagen av marsrevolutionen men väl den 25 juni. Sannolikt menar han den 23 juni; det var då ett år sedan det mer vänsterinriktade och proletära upproret bröt ut i Paris.

Den 19 maj har redaktionen likväl redan gett upp, Marx invändningar mot anklagelserna kommer i tidningens allra sista nummer som är tryckt på rött papper. I samma nummer finns också en notis där redaktionen avråder arbetarna i Köln från att göra uppror. Händelserna i Elberfeld visar att bourgeoisien är beredd att skicka dem i döden.

En av redaktionens medlemmar, Friedrich Engels, hade personlig erfarenhet om vad som skett i Elberfeld. Han hade nämligen varit där.

Marx följde revolutionens många olika faser främst från redaktionen i Köln. Engels med sin militära utbildning och sin stridslystnad nöjde sig inte med det. Han deltog i olika mer eller mindre krigiska manifestationer som tvingade honom att fly från Tyskland, först till Belgien (där han inte var välkommen) och sedan till Schweiz. Så snart en möjlighet öppnade sig begav han sig åter till Preussen och närmare bestämt till sina barndomstrakter, Wuppertals och Barmens systerstad Elberfeld (både Barmen och Elberfeld är numera stadsdelar i Wuppertal). Där hade upprorsmän vänt sig mot den allt mer reaktionära preussiska övermakten. Han rapporterar själv från barrikaderna i *Neue Rheinische Zeitung*. Med en uppsättning patroner hade han tagit sig från Köln till Elberfeld där de upproriska genast anförtrodde honom uppdraget att leda arbetet med att befästa barrikaderna. Han organiserade också kompanier med pionjärer och förklarade på direkt förfrågan att han enbart skulle ägna sig åt militära

aktioner och inte åt någon form av politisk verksamhet. Men Elberfelds borgerskap lugnades inte av detta. De befarade att Engels när som helst skulle utropa en röd republik och uppmanade honom att lämna staden. De som hoppats på strider protesterade, men Engels fann det för gott att återvända till Köln, av allt att döma utan att någon av hans patroner kommit till användning mot fienden.

Det är dessa erfarenheter som ligger bakom uppmaningen till Kölns arbetare att hålla sig lugna. Bourgeoisien kommer att ställa sig på den preussiska militärmaktens sida i händelse av krig.

Engels föräldrar hade under revolutionsåren följt sonens agerande med förskräckelse. I oktober 1848 hade hans mor skrivit ett uppgivet brev till honom. Engels uppehöll sig just då i Genève och var i stort behov av pengar hemifrån. Motvilligt bistår fadern honom med en nätt summa, rasande över sonens förvillelser som drar skam över honom och hans företag. Modern är djupt bedrövad. Sonen har hemska åsikter, och han far illa. Värst av allt: modern har av sin make som varit i Köln fått veta att »dina goda vänner, Marx etc. alla sitter i godan ro i Köln och skriver *Neue Rheinische Zeitung*« och att de »nu inte vill ha tillbaka dig som medarbetare«. Enligt min uppriktiga mening, säger fru Engels, är »de alla skurkar som använde dig så länge som de kunde dra nytta av dina pengar och som sedan säger upp bekantskapen«.

Engels måste ha svarat att detta var ett fullständigt misstag, Marx och de andra stödde honom helhjärtat, och han uppehöll sig i Genève för tidningens räkning. (Alla Engels brev hem har gått förlorade, med all sannolikhet förstörda för att hans förvillelser inte skulle bli bekanta för eftervärlden.) Modern replikerar att om det är som sonen påstår så vill hon tvärtom tacka Marx.

Ännu värre blev det förstås när Engels i revolutionens slutskede gör sig beredd att organisera gatustrider i sin egen hembygd. Inga brev är bevarade som kan beskriva föräldrarnas bestörtning men däremot en flora av anekdoter där en av dem låter far och son mötas på var sin sida av barrikaderna. Den är inte särskilt sannolik, och dramatiken är även utan den historien stor nog ändå. Friedrich Engels den äldre tillhörde det högre

borgerskap i Wuppertal-området som beordrade Friedrich Engels den yngre att omedelbart lämna staden.

Marx upplevde inget motsvarande familjedrama. Hans far var död sedan länge, och hans mor tycks inte ha frågat så mycket efter hans politiska verksamhet.

Marx skrev framför allt om de dagsaktuella frågorna. Men han ville åtminstone någon gång upplysa sin läsekrets om förhållanden bortom och inunder de våldsamma händelsernas ström. Mitt i flödet av nyheter låter han trycka delar av ett föredrag med titeln »Lönearbete och kapital« som han hållit 1847 för Tyska arbetarföreningen i Bryssel. Framställningen ska bli elementär så att den blir begriplig för arbetare, lovar han.

Han håller sig verkligen borta från termer och referenser som kräver omfattande förkunskaper. Grundstenarna är mer eller mindre direkt hämtade från *Manuskriptens* inledande sidor, men nu betonas mycket starkare hur konkurrensen mellan företagen driver fram effektivare maskiner och större arbetsfördelning. Följden blir att kapitalet växer och konkurrensen om arbetstillfällena mellan arbetarna hårdnar.

Marx betonar att inte bara kapital och arbetsförhållanden utan också själva behoven bestäms av det samhälle man lever i. Det som produceras måste avsättas, och med fler och nya typer av produkter måste människors vanor påverkas. Bygger man ett palats bland vanliga hus ser husen plötsligt ut som stugor. Marx måste mena att det nya pampiga huset väcker längtan efter större bostad hos dem som nyss var nöjda. Men han fullföljer inte resonemanget.

Huvudsaken för honom är ju – liksom i *Manuskripten* och liksom för Adam Smith och David Ricardo – att konkurrensen alltid pressar lönerna neråt. Nya maskiner utvecklas hela tiden. Den kapitalist som är först med effektivare utrustning har en tillfällig glädje av det. Snart har hans konkurrenter hunnit fatt honom och löpningen i ekorrhjulet fortsätter.

Det är också en dyster bild av industriarbetet som Marx ger en publik där gesäller, ängsliga att tvingas till fabrikerna, dominerar. Arbetsskickligheten

betyder allt mindre, säger han, och konkurrensen om de mest motbjudande arbetena är hårdast.

Artikelserien avslutas med ett »Fortsättning följer«. Men denna fortsättning följde aldrig och hade sannolikt inte skrivits. Vi vet inte heller någonting om förhållandet mellan artikelserien i *Neue Rheinische Zeitung* och föredraget han en gång hållit i Bryssel. Tidningstexten utgavs senare separat flera gånger, bland annat 1891 med ett långt förord av Engels. Just därför att texten var ämnad för en tämligen oskolad publik, användes den flitigt i propagandasyfte. Engels låter med viss stolthet meddela att 1891 års utgåva trycktes i 10 000 exemplar,

Ändå stred texten på flera punkter mot vad Marx senare kom fram till. Tesen att arbetarlönerna alltid måste pressas nedåt övergavs efter hand, och distinktionen mellan konkret och abstrakt arbete undviker han, sannolikt av pedagogiska skäl. Teorin om mervärdet har han ännu inte kommit fram till. »Lönearbete och kapital« ger en enkel sammanfattning av Marx ståndpunkter 1849 men står ett gott stycke från vad han kom fram till när han på nytt gripit tag i det ekonomiska stoffet efter revolutionsåren.

Reträtterna

När *Neue Rheinische Zeitung* lagts ner drog sig Marx och Engels mot Baden och Pfalz. Där bjöd ännu revolutionärer ett visst motstånd. Den krigiske Engels gav sig oförfärat in i striderna. Marx höll sig i bakgrunden.

I längden var kampen utsiktslös. Marx återvände i början av juni till Paris där ett nytt hopp om en fortsättning på revolutionen tänts. Hans familj uppehöll sig under tiden hemma hos Jennys mamma i Trier. Jenny var full av oro över Karls öde, en oro som stegrades när nyheten löpte in att ett upprorsförsök i Paris slagits ner den 13 juni. Och inte nog därmed: en koleraepidemi härjade i staden (en epidemi som också bröt ut i tyska städer och som i Köln lade Andreas Gottschalk, fattigläkaren och revolutionären, i en förtidig grav). Man förstår den bävan som Jenny uttrycker i ett brev till familjens vän Lina Schöler, lärarinna i Köln. Hittills har hennes »dyre Karl« klarat sig undan alla faror, och han är hur problemen än hopats ständigt full

av gott mod och hopp. Men vad kan ha hänt honom under dagar av våld och epidemi i Paris? Ännu den 29 juni, brevets datum, är hans öde okänt i Trier.

Snart skingras ovissheten, Karl är välbehållen och önskar att också familjen ska komma till Paris. Jenny är inte sen att efterkomma uppmaningen. I ett nytt brev till Lina Schöler berättar hon att hon och barnen anlänt »muntra och välbehållna«. Paris är åter en glittrande metropol, karosserna med galonerade betjänter rullar åter på gatorna, och barnen kan inte få nog av all den härlighet som omger dem.

Bara några dagar senare får Jenny ett brev från Engels som tagit sin tillflykt till Vevey i Schweiz. Han berättar utförligt om sina militära bravader och prisar också sina kamraters mod – som ibland stegrats till dumdristighet – men är full av oro över hur det gått för Karl. Rykten säger att han fängslats i Paris.

Det är Karl själv som kan lugna vännen i ett svarsbrev. Han har hela familjen hos sig. Men den franska regeringen vill förvisa honom till de beryktade sumpmarkerna i Morbihan i Bretagne, en trakt där ännu malaria och andra farsoter härjar. Han har överklagat beslutet och väntar på avgörandet. Om inte Jenny varit gravid hade han gärna lämnat Paris.

Som alltid är han febrilt verksam trots sin prekära situation. Han undersöker möjligheterna att ge ut broschyrer i Tyskland, däribland en med hans egen text om lönearbete och kapital som ju bara delvis publicerats i *Neue Rheinische Zeitung*. I samma brev uttrycker han en paradoxal optimism. »Så fatala som våra personliga förhållanden än må te sig för ögonblicket, så tillhör jag ändå de belåtna«, skriver han. »Tingen utvecklas mycket väl, och det Waterloo, som den officiella demokratin upplevt, är att betrakta som en seger. Regeringarna av Guds nåde övertar uppgiften att utkräva vår hämnd på bourgeoisien och att tukta den.«

Också i en artikel i tidningen *Der Volksfreund* (Folkvännen) om de dramatiska händelserna i Paris den 13 juni bagatelliserar han nederlagen. Vänsterns möjligheter har bara schabblats bort av okloka ledare som varit alltför säkra på sin seger. Däremot ställer han sin egen situation i centrum i ett öppet brev till den parisiska *La Presse* där han förklarar att den preussiska regeringen inte som *La Presse* rapporterat förbjudit *Neue*

Rheinische Zeitung, något som den saknat lagliga möjligheter till. Däremot hade den gjort vidare utgivning omöjlig genom att landsförvisa Marx. Till Paris har han nu kommit, dock inte som flykting utan för att samla material till det »arbete om den politiska ekonomins historia vilket jag påbörjade redan för fem år sedan«.

I själva verket är hans situation i Frankrike mer brydsam än han här låter påskina. Han är dock inte nedslagen. Ännu den 17 augusti 1849 skriver han ett långt brev till Engels där han i den energiska slutklämmen (skriven på franska) frågar sin vän vad de båda nu ska göra. De behöver ett nytt skrivprojekt, säger han och undrar vilka idéer Engels har.

Sex dagar senare har den slutliga domen kommit: han ska förvisas till malariatrakterna i Bretagne. Det är detsamma som en dödsdom, skriver han i ett nytt brev till Engels. »Jag lämnar alltså Frankrike.« Jag får inget pass till Schweiz, »alltså måste jag till London«. Engels måste också omedelbart bege sig dit, inskärper han. I Schweiz kan han inget göra, och preussarna skulle ha dubbel anledning att skjuta honom. I London är han säker.

Och ännu triumferande: »Därutöver: I London har jag g o d a utsikter att grunda en tysk tidning. En del av pengarna är *säkra.«* Till sist, vädjande: »Jag räknar med att du inte lämnar mig i sticket.«

Nej, Engels lämnade honom inte i sticket. I ett brev till George Julian Harney, chartisten som vi redan mött, meddelar han att han lämnar Genève ombord på skonaren *Cornish Diamond* och räknar med att vara i London vid mitten av november.

Åren som följde i London blev de tyngsta i familjen Marx liv. Dem måste vi nu skildra. Men först en sammanfattning av revolutionernas år.

Med orden som vapen

I Bryssel hade Marx utvecklat ett slags dyster aggressivitet. Kontakterna med åsiktsfränder i London gjorde honom strax lättare till sinnes. De bästa sidorna i *Kommunistiska manifestet* som i sin slutliga version är hans eget verk andas en storartad energi och språkglädje; aldrig har kapitalismens dynamik skildrats bättre.

Däremot innebär *Manifestet* inte något nytt när det gäller historie- och samhällssyn. Författarens förhållande till tidens olika radikala riktningar är också oförändrat, liksom strategin inför framtida omvälvningar. Det är den språkliga kraften och det direkta, folkligt agitatoriska tilltalet som skiljer *Manifestet* från stridsskriften mot Proudhon. Det enda som kan överraska den som stirrat sig blind på etiketten »utopisk socialism« är den uppskattning som visas Fourier och Saint-Simon: visserligen överspelade men vägröjare för en kritisk genomlysning av samhället.

Textens egentliga tempus är medvetet dubbelt. Det är nuet som skildras men också en framtid där kapitalismen utvecklats ännu mer, där proletariseringen av allt fler grupper i samhället gått ännu längre och där därmed klasskampen skärpts. Hantverkargesällerna, som utgör majoriteten bland dem som omedelbart mottar *Manifestets* budskap, kan där inte bara känna igen sin egen aktuella situation utan också se hur deras väg obönhörligen leder till industriarbete – såvida inte en revolution kommer emellan. Läkare, lärare och andra intellektuella grupper ska också inse att deras framtid är mörk och att det gäller för dem att ansluta sig till kommunismen. Även kapitalister som är mindre framgångsrika i den ständigt hårdnande konkurrensen med andra kapitalister kommer att proletariseras. Bättre då att föregripa utvecklingen!

Det är lätt att utifrån dessa utsagor läsa in en långtgående historisk determinism. Utvecklingen är förutbestämd och går obevekligen mot revolution och ett nytt klasslöst samhälle.

Men denna slutsats – som ständigt dras på nytt av Marxläsare – är förhastad. För det första måste man komma ihåg den princip som Marx och Engels utvecklat i *Tyska ideologin* och som de senare upprepar flera gånger, nämligen att allmänna riktlinjer för hur samhället bör studeras inte kan användas som ett schema efter vilket historien kan läggas till rätta. Det som faktiskt sker framträder ur ett mylller av detaljer som inte är schemalagda. Denna princip gäller givetvis också samtiden och framtiden.

För det andra är *Manifestet* en propagandaskrift som på samma gång ska övertyga sina läsare och egga dem till handling. I texter av det slaget kan man inte lägga in reservationer eller veckla in sig i historiefilosofiska

resonemang. *Manifestet* uppfyller de krav som gäller för alla partiprogram. En bild av samhällsutvecklingen ges och ett antal värderingar om vad ett människovärdigt liv innebär ligger inkapslade i texten. För den som låtit sig betvingas av argumentationen ligger vägen till de avslutande handlingsnormerna öppen. I *Manifestet* sammanfattas dessa normer i slutordens maning: »Proletärer i alla länder …« Detta är skriftens viktigaste budskap. Tesen att morgondagens proletärer är många fler än dagens vidgar kretsen av direkta mottagare.

Manifestet kom efter hand att bli den viktigaste inkörsporten till Marx idévärld. Det betydde mycket för spridningen men också för förenklingen och förgrovningen. För *Manifestets* läsare tedde sig utvecklingen ödesbunden och slutorden fattades mindre som en uppmaning till handling än som ett löfte som skulle infrias av sig självt.

När den lilla skriften först mötte världen kom den helt i skuggan av den revolution som bröt ut ungefär samtidigt. Marx sörjde inte däröver. Tvärtom fyllde de dramatiska händelserna honom med handlingslust och gott kamphumör. Det var som om det liv han några år tidigare tvingats lämna öppnade sig för honom på nytt. Först fick han återvända till Paris, staden som han så bittert saknat, och sedan tog han ytterligare några steg bort i sitt förflutna och fick möjlighet att på nytt leda en tidning i Köln. Åter visade det sig att han kunde vara lysande produktiv när han skrev på kortdistans. Raden av tidningsartiklar som han åstadkom under den korta tiden som chefredaktör för *Neue Rheinische Zeitung* är imponerande, och trots produktiviteten är det mesta stilistiskt briljant – och bitande elakt mot alla makthavare.

Två teman dominerar hans journalistik. Det ena är detsamma som i den gamla *Rheinische Zeitung:* pressens frihet. Då utmanade han dagligen censuren; nu utmanar han presslagarna och snart sagt alla myndighetspersoner.

Det andra huvudtemat gäller den förhoppning som många hyser att det nya parlamentet ska nå en rimlig överenskommelse med kungamakten och dess statsapparat och därmed åstadkomma en konstitutionell monarki. Marx liksom Engels är från första stund kritiska, ja fientliga till denna tanke.

Ordet »diktatur« dyker upp i Marx vokabulär för första gången och innebörden är glasklar: parlamentet måste gripa *hela* makten och diktera villkoren för det framtida Tyskland. Om kungen och hans ministrar ska vara med och bestämma kommer de snart att kapa åt sig initiativet.

I sin kamp mot den politiska utvecklingen sparar Marx inte på krutet. Han uppmanar sina läsare till skattevägran, och han anklagar regeringen Brandenburg för högförräderi.

Marx var, till skillnad från Engels, inte den som gav sig ut på militära äventyr. Orden var hans vapen, och han slungade dem oförskräckt mot vem det vara månde. I längden var hans kamp omöjlig, men han såg ändå till och med i nederlaget möjligheter till framtida segrar. När han tvingades lämna inte bara Tyskland utan också Frankrike var han ännu hoppfull.

Det kan tyckas paradoxalt. Han hade hoppats på en bred allians mot kungar och furstar, men liberalernas misstro mot kommunister och socialister var större än deras motvilja mot den gamla ordningens män. Valet var inte helt överraskande: Marx gjorde ingen hemlighet av att han såg en sådan koalition enbart som en etapp på vägen mot ett kommunistiskt maktövertagande. De tyska liberalerna hyste större förhoppningar om att kunna påverka kungamakten i sin egen riktning. Förhoppningarna kom på skam, och Marx reaktion var inte modfälldhet utan snarare ny kämpaglöd. Nu visste han hur landet låg!

Denna optimism tog han alltså med sig till London. Han kunde inte ana att Europa stod inför en genomgripande ideologisk förändring efter revolutionerna, en förändring som inte skulle vara till fördel för honom och hans politiska program.

Londons 1800-talsslum var en ohälsosam och grym miljö. Mitt i detta elände hamnade den unga familjen Marx, bosatt vid Dean Street, »dödens gata« med Karls ord. Bild av Gustave Doré ur *London: A pilgrimage*.

Svåra tider, svåra förluster

Ideologisk förändring

Marx växte upp och blev en ung man i skuggan av den stora franska revolutionen 1789–1794. Revolutionen innebar inte bara politiska omvälvningar. Den beredde inte bara vägen för Napoleon och den våldsamma reaktion som följde efter slaget vid Waterloo. Den gav oss inte enbart metermått och kilovikt.

Franska revolutionen blev också den fond mot vilken nästan allt europeiskt tänkande om samhället, alla politiska ideal och de flesta idéer om utveckling, framsteg eller förfall under mer än ett halvt sekel avtecknade sig. De politiska ideologier som vi talar om idag är med några få undantag olika reaktioner på franska revolutionen. Konservatismen brukar härledas ur den irländske filosofen och politikern Edmund Burkes *Reflections on the revolution in France*, 1790 (i svensk översättning som *Reflektioner om franska revolutionen*, 1982), och själva namnet fixeras i den franska tidskriften *Le Conservateur*. Tidskriften började utkomma 1818 och dess mest kände medarbetare var den franske skalden och diplomaten François-René de Chateaubriand. »Liberal« och »liberalism« debuterar som beteckning på en politisk ideologi i Spanien 1812 där en gruppering som kallade sig *los liberales* spelade en avgörande roll för konstitutionen i Cadiz. Deras framgång blev kortvarig men deras begrepp spred sig snabbt.

Socialism och kommunism blir politiska ideologier några decennier senare, fortfarande med franska revolutionen som viktigaste historiska referens. Med anarkismen, som Pierre-Joseph Proudhon ger namn år 1840, är det knappast annorlunda. Även den tar färg av vad som hände 1789 och åren därpå.

Till skaran fogar sig också den renodlat *reaktionära* ideologin som ville återskapa det samhälle som slogs i spillror under åren från 1789 och framåt. Reaktionärerna – de rena bakåtsträvarna – var starka i Frankrike efter

Napoleons fall, och de har förvisso dykt upp om och om igen i senare tider och andra länder, även om det inte varit just den franska förrevolutionära världen som de drömt om utan något annat inbillat lyckorike ur det förflutna.

Bara fascism och nazism är barn av en senare period – närmare bestämt av det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet då nationalistiska massrörelser började ta form. Marx hann inte uppleva deras första stora manifestation som skedde i Frankrike år 1889. Då var en statskupp snubblande nära. Dess galjonsfigur var general Boulanger, en patetisk figur som ville ha revansch för nederlaget i fransk-tyska kriget 1870–71. Med Mussolini och Hitler trädde de färdiga ideologierna fram.

Franska revolutionen hade bestämt en stor del också av Karl Marx politiska horisont. Genom sin far, Heinrich Marx, hade han tidigt fått en positiv bild av vad den innebar inte minst för den personliga frigörelse som Heinrich själv upplevt. När Karls egna politiska intressen hade väckts, var franska revolutionen ett av de områden som han studerade allra flitigast. Även för honom gav den ett böjningsmönster för framtida revolutioner. Dess olika gestalter och inte minst dess partibeteckningar applicerade han på samtida förlopp. Marx hämtade inspirationen till sin idé om den tudelta revolutionen – först en borgerlig och politisk och sedan en proletär och social – därifrån.

Revolutionerna runt om i Europa under åren 1848 och 1849 var i Marx ögon vidareutvecklingar av omvälvningen sextio år tidigare. Europa hade utvecklats, tekniken hade gjort nya landvinningar, och industrialismen etablerade sig allt fastare och med den två nya, snabbt expanderande samhällsklasser: industrikapitalister och industriarbetare.

När ett relativt lugn åter lägrat sig över Europa mot slutet av år 1849 trodde Marx som så många andra att det bara var lugnet före den verkliga stormen.

Så blev det inte alls. Politiken stabiliserades, ett nytt kejsardöme tog form i Frankrike, och i de tyska staterna härskade reaktionen. I Preussen blev Marx svåger, Ferdinand von Westphalen, inrikesminister och hade

därmed hand om landets inre ordning. Konsekvent och enveten som han var gjorde han livet surt för allt vad kommunister och socialister hette. De revolutionärer som lyckats fly till London övervakades noga av preussiska polisspioner, och von Westphalen försökte också förmå den brittiska regeringen att utvisa åtminstone en del av dem. Marx och Engels protesterade i några korta artiklar på engelska, den ena av dem i anrika *The Spectator*. Med hetta avvisade de anklagelsen att de och deras åsiktsfränder skulle delta i en konspiration mot Friedrich Wilhelm IV. Det hade verkligen strax dessförinnan gjorts ett attentatsförsök mot kungen, men den skyldige var inte bara sinnesrubbad utan dessutom en man på yttersta högerflygeln.

Nog om detta. Revolutionerna hade i stort sett slutat i fiasko. Det var bara i Danmark som något bestående nytt kom till stånd. Det kungliga enväldet upphörde där, och landet fick en författning.

Under de tidiga åren på 1850-talet blev Marx mycket ensammare i sina tänkesätt än han varit på 1840-talet. Redan kretsen närmast honom tunnades ut. Engels fanns förstås kvar, och Wilhelm Wolff anslöt sig till London-gruppen 1851 efter en tid i Schweiz. Joseph Moll, en annan av Marx närmaste, hade liksom Engels deltagit i striderna i Baden. Den 28 juni 1849 dödades han vid en drabbning i Rosenfels inte långt från Freiburg. Det var ett hårt slag för hans vänner. Carl Schapper, som betytt så mycket för Marx position i Kommunistiska förbundet, fronderade snart öppet mot honom.

Andra av de mest närstående hamnade 1851 i preussiskt häkte och fick sitta där i ett och ett halvt år innan någon dom avkunnades. Brottet bestod i att de försökt fortsätta verksamheten inom *Bund der Kommunisten* även efter revolutionens nederlag. De båda som Marx kände bäst bland dem var parhästarna Heinrich Bürgers och Roland Daniels. Bürgers dömdes till sex år på fästning. När han äntligen kom ut 1858 hade han gett upp sina sympatier för arbetarrörelsen och blev i stället aktiv i det liberala *Deutsche Fortschrittspartei* (tyska framstegspartiet) och slutade sina dagar som riksdagsman. Daniels hämtade sig inte från häktningstiden utan dog några få år efter frigivningen.

Marx skrev en broschyr om själva processen. Den hette *Enthüllungen über den Kommunisten-Prozess in Köln* (Avslöjanden om

kommunistprocessen i Köln) och kom ut anonymt 1853. Den tyskspråkiga upplagan, tryckt i Schweiz, hamnade i polisens händer, medan skriften gjorde större lycka i USA. På sitt vanliga sätt uppträder Marx som en skicklig advokat, låt vara att han nu inte själv får träda inför skranket. Han visar hur anklagelserna i stor utsträckning bygger på förfalskade dokument, missuppfattningar och feltolkningar. Det grämer honom att ett brev utan underskrift tillskrivits honom. »Den som läst några rader av Marx kan omöjligen tillvita honom upphovsmannaskapet till detta melodramatiska följebrev«, skriver han. I övrigt naglar han fast chefen för Preussens »politiska polis«, Wilhelm Stieber, vid en rad lögner, där den fetaste är att denne skulle ha gjort den demokratiska rörelsen i Preussen större tjänster än någon annan.

De anklagade förklaras av åklagaren alla tillhöra »Marx parti«. Detta anses uppenbarligen brottsligt i sig. Om inte annat visar dokumenten vilka proportioner skräcken för gestalten Marx tagit sig i Preussen.

Det var inte bara processen i Köln som åderlät skaran kring Marx. Georg Weerth, en av hans mest uppskattade vänner, drog som vi sett till Amerika, närmare bestämt Kuba, och gav där upp både politisk agitation och författarskap.

En annan Amerikafarare som däremot fortsatte med sin politiska verksamhet var Joseph Weydemeyer. Weydemeyer var årsbarn med Marx och hade en militär utbildning. Han vek inte en tum från sina tidigare ideal utan etablerade sig som radikal journalist i USA. Med åren rotade han sig djupt i sitt nya hemland och deltog som överstelöjtnant i amerikanska inbördeskriget innan han några år därefter dukade under i en av 1800-talets många koleraepidemier. Livet igenom förblev han en viktig korrespondent för både Jenny och Karl Marx. Men avståndet mellan Europa och Amerika var svårt att överbrygga.

Den förändring som gjorde Marx ensammare i tanke och handling var mer omfattande än dessa namn låter antyda. Den rörde inte enbart skaran av sympatisörer som dog eller gav upp eller drog bort till fjärran länder. Den gällde en ideologisk förändring av dimensioner som kan jämföras med den

som franska revolutionen 1789 fört med sig (eller åren kring 1980 i vår egen tid).

Efter 1789 framstod våldsamma samhällsomstörtningar som ett tämligen naturligt resultat av den moderna samhällsutvecklingen. Det var utsikter som fyllde många med hopp och andra med fruktan eller avsmak.

Julirevolutionen 1830 och februarirevolutionen 1848 sågs som bekräftelser. I synnerhet den senare, som var förberedd i så mångas tankar och som så snabbt spred sig över Europa, stärkte övertygelsen.

Men resultatet av upproren blev motsatsen till vad revolutionärerna avsett. I Frankrike kom en ny kejsare till makten, obetydlig i jämförelse med den förste och en man som enbart värnade om sin egen makt och ära. I Preussen gick kungen och hans regering stärkta ur striden, och detsamma gällde i andra tyskdominerade stater. Det reaktionära Ryssland med sin despotiske kejsare Nikolaj I stärkte sin position på kontinenten, och Storbritannien, den sista tillflykten i Europa för revolutionärerna, blev allt vaksammare mot sina egna potentiella samhällsomstörtare. Revolutionsåret 1848 hade chartismen upplevt sin sista stora blomstringsperiod. Aktivisterna som snabbt åter blev fler var optimistiska, men ordningens bevarare var på sin vakt och varje försök till uppror kvästes i sin linda. Till detta kom att många chartister ställde sig tveksamma till de mer renodlat socialistiska parollerna.

Efter revolutionsvågen blev fronten mot alla stora samhällsomvandlingar starkare än någonsin, både i Storbritannien och på kontinenten.

Det var en förändring som inte bara innebar många grusade förhoppningar. Den öppnade också vägen för ett nytt sätt att tänka, eller rättare sagt: den sköt idéer som nyss varit undanträngda i förgrunden. Synen på samhällsutveckling, ja på förändring över huvud, omgestaltades. Övertygelsen att de flesta processer är dramatiska kom i skuggan av sin motsats, kontinuitetstanken.

Det fanns centrala aktörer som både var politiskt aktiva och framstående vetenskapsmän. Den tyske medicinaren, arkeologen och politikern Rudolf Virchow – som var tre år yngre än Marx – är säkert den viktigaste av dem. Som medicinare var han nyskapande, en av de främsta under 1800-talet.

Den verkliga politiska väckarklockan blev för honom en tyfusepidemi i Oberschlesien 1847 – några år efter det stora vävarupproret. 16 000 människor dog, men myndigheterna ryckte bara på axlarna. Ändå låg anledningen till de mångas död i öppen dag: fattigdom och usla hygieniska förhållanden. Virchow drog liksom många andra unga medicinare slutsatsen att samhället måste omgestaltas från grunden. Revolutionen 1848 hälsade han med glädje, och han engagerade sig ivrigt i den. Hans främste biograf, Constantin Goschler, hävdar till och med att han stod den unge Karl Marx nära. Troligen menar han *Manuskriptens* Marx snarare än den Marx som stod bakom *Manifestet*. I ett brev som Virchow skrev till sin far och som Goschler citerar förklarar han att han inte är kommunist – kommunismen är vansinne i den mån den strävar efter att förverkliga sina ideal i ett slag. Socialist är han däremot. Det är en socialistisk ordning som han önskar se i och med revolutionen.

Det är naturligt att han främst hade sociala och medicinska aspekter för ögonen i det samhälle som han ville kämpa för. Även efter revolutionen förblev det så. Men han trodde nu snarare på en långsammare, mer successiv utveckling mot en rättvisare tingens ordning. Därför engagerade han sig – liksom Heinrich Bürgers – i det liberala Framstegspartiet, blev riksdagsman och företrädde i otaliga riksdagsdebatter en nationalistiskt sinnad reformism. Det konservativa blockets dominerande gestalt, Otto Bismarck, blev snart hans främste motståndare. En gång blev meningsutbytet så häftigt att Bismarck utmanade Virchow på duell. Som den utmanade var det Virchows sak att välja vapen, och hans förslag fick genast Bismarck att backa: duellanterna skulle få välja mellan två korvar, varav den ena skulle vara dödligt förgiftad.

Fiender eller ej, så förenades Virchow och Bismarck i en tro på evolutionära processer. Revolutioner var av ondo.

Kontinuitetstänkandet påverkade nu också Virchows vetenskapliga övertygelser. Den cellulära patologin var hans stora bidrag till medicinen. Där byggde han på den tämligen färska teorin att alla levande varelser består av celler, och han lanserade teorin att sjukdomar hade sin grund i skadliga cellulära förändringar. Han kom mer och mer att betona det

gradvisa i sjukdomsprocessen. Även hans arkeologiska studier präglades av samma grundläggande tankemönster.

Det är särskilt intressant att se vilka teorier inom evolutionsbiologin som dominerade före och efter 1800-talets mitt. Länge satt den så kallade katastrofteorin i högsätet. Dess främste företrädare var den franske biologen Georges Cuvier som hävdade att utdöda arter vars fossil man funnit vittnade om tidigare katastrofer som om och om igen utplånat olika livsformer. Det är talande att Cuvier i titeln i sitt centrala verk i ämnet talar om dessa stora förändringar som »révolutions«, revolutioner. Det ordet hade som vi redan sett (ovan s. 36) betecknat förlopp som ständigt upprepades – som planeternas väg runt solen enligt Copernicus – men fick från mitten av 1700-talet en helt annan innebörd, nämligen den vi alla känner till. Marx tillhörde en generation som också började tala om sociala revolutioner. Begreppet industriell revolution hade redan etablerat sig.

Vid 1800-talets mitt kommer mer och mer föreställningen om revolutioner i skuggan av sin motsats: tanken på långsamma, kontinuerliga processer. Charles Darwin och hans bok om arternas uppkomst, *Origin of Species* (1859), blir sinnebilden för den idémässiga förskjutningen. Arterna förändras enligt honom steg för steg genom det naturliga och det sexuella urvalet. Ett fundament för hans teori utgjorde Charles Lyells geologiska teorier enligt vilken samma krafter verkat på jordskorpan under hela dess historia. Denna så kallade uniformitarianism presenterade han redan 1830 i sin bok *Principles of geology* (Geologins principer) men det var först med Darwin som tankegången blev bekant för en större allmänhet.

Darwin sökte också stöd för sin tes hos en ekonom, Thomas Robert Malthus, vars befolkningsteori blev avgörande för Darwins övertygelse att varje art producerar en så stor avkomma att inte alla individer kan överleva. Det är en intressant detalj att första upplagan av Malthus *An essay on the principle of population*, 1798 (*En avhandling om befolkningslagen*, 2012) var en stridsskrift mot å ena sidan »anarkismens fader«, britten William Godwin, å den andra en av den franska revolutionens mest lysande talesmän, Jean Antoine de Condorcet. Båda förordade våldsamma omstörtningar. Malthus betonade tvärtom kontinuiteten.

Befolkningsutvecklingen skulle alltid förbli sådan att de sämst ställda måste gå under. Det finns helt enkelt inte livsmedel nog för alla som föds.

Darwin generaliserade en demografisk teori till att gälla allt levande. Själv var han ytterst motvillig att ur sin tes om det naturliga urvalet dra några som helst slutsatser gällande människorna och deras värld. Men ett viktigt stöd för sitt resonemang hämtade han alltså från en samhällsteori.

Den ideologiska förändringen kring 1850 innebär givetvis inte att tänkesätt som nyss varit dominerande försvinner och ett motsatt tänkesätt som tidigare inte haft några företrädare hastigt blir ensamt på arenan. Redan våra exempel visar att det visst funnits kontinuitetstankar under slutet av 1700- och början av 1800-talet, och tanken på drastiska omstörtningar försvinner inte efter de fallerade revolutionerna 1848–49. Snarare är det så att den ena sortens tänkande ter sig mer och mer *naturligt* under den ena epoken medan dess motsats tvärtom måste uppbringa allt fler argument till sitt försvar.

Numera säger man ofta att en viss diskurs har ersatts av en annan. Det var Michel Foucault som genom sina skrifter gjorde det begreppet vanligt även bland svenska (och tysk- eller engelskspråkiga) humanister och samhällsvetare.

På franska är »discours« i grunden ett vardagligt ord som också fått en mer subtil klang. Grundbetydelsen är och förblir samtal, anförande eller undersökning. På svenska är ordet helt och hållet exklusivt. Dess närmaste konkurrent är »dominerande ideologi«. Många har kritiserat ideologibegreppet därför att det förutsätter att det människor skriver, säger och tänker ytterst bottnar i vissa samhällsförållanden. Enligt kritikerna råder snarare en oavlåtlig växelverkan mellan allt som har med mänsklig aktivitet att göra.

För egen del håller jag fast vid föreställningen om dominerande ideologier. Detta framgår redan av att jag relaterar förändringen efter seklets mitt till de misslyckade revolutionerna. Samtidigt är samspelet mellan olika förändringar ytterst subtilt och komplicerat. Det finns inte något direkt samband mellan vad som hände i Paris, Berlin och Wien under åren 1848 och 1849 och det enorma gensvaret på Darwins *Origin of Species* ett

årtionde senare. Darwin själv påverkades säkert obetydligt eller inte alls. Däremot hade det publika gensvaret med tidens avgörande yttre händelser att göra. Förväntningarna på framtiden hade förändrats. Det blev lättare att tänka i långa, kontinuerliga utvecklingsprocesser än i drastiska samhällsförändringar. Även accenten i gemene mans natursyn försköts i och med det.

Så var det också i Storbritannien där en viktig förhoppning eller skräckvision under 1840-talet varit att chartisterna skulle gripa makten.

Karl Marx kämpade tappert mot dessa förskjutningar i tänkesätt. Men inte heller han kunde förbli opåverkad av dem.

Samtidigt upplevde han under 1850-talet en svår, ja en ohygglig period i sitt privata liv. Störst var ändå bördan för Jenny Marx. Det är därför naturligt att det är hon snarare än hennes man som ställs i fokus på de följande sidorna.

Armod och död

Jenny von Westphalen var född baronessa men som Jenny Marx levde hon för det mesta ett liv i armod, stundtals gränsande till ren nöd. De värsta åren var de tidigare i London, och en verklig förbättring i situationen kom först 1864 när hon och hennes familj flyttade in i ett eget, tämligen rymligt hus. Något sådant hade tidigare legat långt bortom möjligheternas gräns. Men förändringen innebar inte att de ekonomiska problemen för alltid var ur världen. Karl Marx hade levt över sina tillgångar redan som student, och så gjorde han livet igenom, även när åldern började tynga honom. Men penningbekymren rörde sig från mitten av 60-talet så att säga på en högre nivå. De gällde inte längre bröd och potatis utan baler för döttrarna.

Jenny Marx var därtill generös och gästfri som få. Efter nederlaget 1849 flockades tyska flyktingar i London. Många hade det lika bistert fattigt som familjen Marx, andra hade det ännu värre. En av de yngsta som tagit sin tillflykt till Storbritannien hette Wilhelm Liebknecht, en språkstudent som blivit revolutionär och som omsider skulle bli en av den tyska socialdemokratins viktigaste ledare. Snabbt sögs han in i trollkretsen kring

Jenny och Karl Marx. Karl skulle förbli hans politiska föredöme livet igenom, och Jenny skulle han alltid skildra med stor värme, beundran och tacksamhet. Utan Jennys frikostighet hade han knappast överlevt flyktingårens elände, skriver han. Ulrich Teusch, som skrivit den finaste och mest välavvägda biografin över Jenny, påpekar att Jenny blev en modersgestalt för den tidigt moderlöse Wilhelm. Kvinnor förblev länge främmande för mig, erkänner Wilhelm i sin självbiografi. »Och här fann jag nu en vacker, storsint, intelligent kvinna som halvt som en mor, halvt som en syster tog sig an en ung gerillakämpe (Freischärler) som ensam och utan vänner kastats upp på Themsens strand«, skriver han vidare. »Hon blev mitt kvinnoideal och hon *är* det fortfarande.«

Jennys omsorger om den unge Liebknecht är så mycket mer imponerande som hon själv dag för dag hade att kämpa en hård kamp för att få mat på bordet. I den kampen var hon visserligen inte ensam. Helene Demuth, familjens självutplånande hushållerska, stod orubbligt vid hennes sida. Det var hon som skötte det praktiska, gjorde inköpen, lagade maten, tvättade, lappade och lagade. Men Jenny var den som främst försökte hålla skaran av kreditorer stången. Bagaren, slaktaren, grönsakshandlaren och många andra knackade allt ihärdigare och allt hotfullare på porten. Det var husets – eller rättare sagt de trånga kyffenas – herre som de sökte men ofta var han inte hemma. Så småningom hade han nämligen funnit vägen till det enda tempel som verkligen blev föremål för hans dyrkan: British Museum, en plats där han kunde mätta sin sällsamma läshunger. Där satt han tryggt förankrad under perioder då hans familj och han själv var någorlunda friska och hans egna kläder så pass presentabla att han kunde visa sig ute bland folk.

Men ofta arbetade han också hemma, under olidliga förhållanden. Jenny gjorde allt för att han likväl skulle kunna föra sitt stora verk – det som skulle bli *Kapitalet* – vidare. Redan våren 1850 hade planerna på att äntligen fullborda detta projekt som redan sysselsatt honom i åtskilliga år vaknat på nytt. Jenny var helt införstådd med arbetet och stödde det helhjärtat. I själva verket tog hon aktiv del i det liksom i allt annat som maken skrev. Hon var inte bara hans sekreterare utan diskuterade

sakförståndigt hans texter. Det var ett arbete som hon upplevde som en lisa under dessa ohyggligt tunga år. Själv skriver hon i sina minnesanteckningar: »Stunderna när jag satt i Karls lilla rum och renskrev hans texter tillhörde de lyckligaste i mitt liv.«

Karls inkomster förblev hela tiden för små för att täcka kostnaderna för ett aldrig så påvert hushåll. Under det första Londonåret, när också Engels sökte dra sig fram som fri skriftställare, fanns ingen hjälp att få ens från vännen, vars egen ekonomiska situation också började bli prekär. Engels far, Friedrich den äldre, var allt ovilligare att bistå sin vanartige son med mer pengar. Till sist fick Friedrich den yngre ta skeden i vacker hand och bege sig till Manchester för att börja arbeta i familjeföretaget Ermen & Engels. Först misstrodde fadern sin sons förmåga eller kanske snarare vilja att göra en verklig arbetsinsats. Men han bedrog sig. Friedrich den yngre upptäckte tidigt att kompanjonen Ermen höll på att lura familjen Engels på dess rättmätiga andel av företagets vinst. Därmed bevisade han äntligen för sin far att han kunde vara en dugande kraft. Hans ställning var säkrad.

Men lönen var relativt obetydlig. Ändå sökte han dela med sig av den till familjen Marx. Det var en viktig hjälp – ja, i själva verket räddningen undan den rena hungersnöden. Efter hand blev bidragen större, men de förblev åtminstone fram till 1864 ändå otillräckliga.

Ett gripande vittnesbörd om vad Jenny hade att utstå får vi i ett brev som hon sände till Engels i början av år 1853. Det är, skriver hon, »fruktansvärt oangenämt« att skriva till honom om pengar, han har redan hjälpt dem alltför ofta. Men nu är situationen ohållbar. Hon har skrivit till många av sina bekanta, inklusive sin svärmor och sin syster. Inte ett enda svar har hon fått, och till Engels står nu som så ofta hoppet. Kan han skicka något? Bagaren hotar att inte leverera något bröd längre.

Men Karl levde inget lätt liv heller. Till samme Engels skrev han i september 1852: »Min fru är sjuk. Jennychen är sjuk, Lenchen [Demuth] har ett slags nervfeber. Jag kan och kunde inte heller tidigare tillkalla läkaren eftersom jag inte har pengar till medicinen. Sen 8–10 dagar har jag utfodrat familjen med bröd och potatis. Men det är frågan om jag kan uppdriva något sådant även idag.«

Det finns en vittnesskildring från samma tid som med tjocka streck stryker under eländet i det marxska hemmet. Den är skriven av en tysk polisspion som nästlat sig in i kyffet vid Dean Street (Marx var alltsedan de första Parisåren uppvaktad av polisspioner). Berättelsen är så förskräcklig att det är svårt att tro på dess sanningshalt. Ett tjockt lager damm ska ha legat över möblerna, blöjor med sedvanligt innehåll ligga slängda över stolarna, och Marx ska själv ha burit otvättade underkläder. Det är rätt osannolikt att Helene Demuth skulle ha låtit dammet samlas i drivor eller att hon inte skulle ha skrubbat ens de trasigaste kalsonger rena. Har inte herr spionen med sin saftiga skildring velat säga att Karl Marx snart är ett avslutat kapitel och alltså inte så mycket att bry sig om?

Men de som älskar anekdoterna kring Marx liv sätter förstås den skildringen högt.

Fattigdomen var inte nog, hela familjen drabbas av olika plågsamma sjukdomar. De bodde i en ohälsosam lägenhet på en hälsovådlig gata – den mörka och stinkande Dean Street i Soho. Trångboddheten gjorde saken än värre. Sex, sju, en tid till och med åtta personer bodde i två rum. Toaletten fanns på gården. De hygieniska problemen var gräsliga.

Det är begripligt att Jenny inte bara drabbades av fysiska sjukdomar. Den förtvivlade situationen gjorde henne konstant ängslig och periodvis djupt olycklig. Vardagen var svåruthärdlig, och hennes börda blev för tung. Det hände att hon sökte en mer varaktig lindring i situationen – men misslyckades. Om detta berättar hon i ett brev till Karl, skrivet i augusti 1851. Texten andas förtvivlan men också en strimma bister humor. Jenny är en mästerlig brevskrivare även under de mest tyngande omständigheter.

Hon har alltså gjort en resa till Karls släktingar i Nederländerna, Philips. Resan var förfärlig med sjösjuka och andra strapatser, och väl framme vid målet träffade hon bara en av de mindre inflytelserika medlemmarna av familjen, en viss Fritz. Fritz visste inte vem Jenny var, men väl upplyst därom kramade han om henne. Samtalet som följde kom att handla om revolutioner och kommunism – dagsaktuella teman – och Fritz uppmanade också familjen Marx att emigrera till USA. Så långt var samtalet angenämt,

men när Jenny vek in på det som hennes resa gällde, nämligen pengar, blev Fritz ton en annan. Då gnällde han om dåliga affärer och usla ekonomiska utsikter. Inte ett öre kunde han avstå till sina släktingar.

Då gav Jenny upp och begav sig till sitt enkla nattläger, utmattad och upplöst i tårar. Hela resan hade varit förgäves. »Zerrissen«, söndersliten, och plågad av dödsångest begav hon sig hemåt. Säkert hade du Karl lyckats mycket bättre! utbrister hon.

Den sista sucken väcker förstås frågan varför det inte verkligen var Karl som reste. Philips var hans släktingar, inte Jennys. Var det hans tanke att hans intagande fru skulle få de rika anförvanterna att bli mer generösa? Eller ansåg han att hans journalistiska, politiska och vetenskapliga arbete band honom till London?

Vi vet inte.

Familjen Marx dystra lott i London innefattade inte bara fattigdom och sjukdom utan också död.

Redan före flyttningen hade barnaskaran vuxit. Utöver de äldsta döttrarna, Jennychen och Laura, fanns det också en liten pojke, Edgar (uppkallad efter sin morbror), som hade fötts i Bryssel. Han hade i sitt unga liv varit med om revolutionerna både i Paris och Köln, och nu var han flyktingbarn i Londons fattigkvarter. Mitt i bedrövelserna var han en ständig källa till glädje, en liten humorist och spjuver. Jenny berättar i sitt dystra tiggarbrev till Engels från våren 1853 hur den då 6-årige sonen lurar bagaren som kommer för att driva in sin skuld hos Karl. »Är Mr Marx hemma?« frågar bagaren, och pojken svarar snabbt på ortens dialekt: »Nä, han är inte däruppe.« Bagaren går misslynt därifrån, och Edgar kilar kvickt upp till sin älskade Mohr (Moren, som alla i familjen och många även utanför den kallade Karl) och berättar om sin lyckade insats.

När Jenny anlände till London väntade hon ännu ett barn. Det blev en pojke som föddes den 5 november 1849, mindre än två månader efter den mödosamma resan från Paris. 5 november är en laddad dag i Englands historia. Den 5 november 1605 uppdagades den konspiration som Guy Fawkes blev symbolen för och som gick ut på att spränga kung Jakob I och

hela överhuset i luften. Fawkes var en ivrig katolik som hett önskade att hans tro åter skulle bli den officiella i landet. Han var alltså långt ifrån en åsiktsfrände till Marx. Men Marx tilltalades av hans upprorsanda. Den nyfödde sonen fick heta Heinrich Guido; Heinrich efter farfar, Guido efter det förnamn som Guy Fawkes använde när han kämpade på spanjorernas sida i nederländska frihetskriget.

Den lille får smeknamnet Föxchen (»den lille räven« på tysk-engelska) och pappan kallar honom också »der Pulververschwörer« (krutsammansvärjaren). Men pojken är inte frisk, han tycks ständigt sväva mellan liv och död. Framför allt lider han av häftiga kramper. Bara drygt ett år gammal dör han.

Karl Marx är utom sig av förtvivlan. Den ende han kan vända sig till är Engels som nu befinner sig i Manchester. »I morse klockan tio *dör* vår lille krutsammansvärjare Föxchen«, skriver han i ett brev. »Plötsligt, under en av de kramper som han så ofta haft. Några minuter tidigare skrattade och skojade han. Saken kom alldeles oväntat. Du kan tänka dig hur det ser ut här. Genom att du inte är här är vi just i detta ögonblick mycket ensamma.« Han ber att Engels ska skriva några tröstande ord till Jenny. Vännen gör så, och Marx är mycket tacksam. Jenny har fått den tröst hon över huvud kunnat få i den hemska situationen. Hon har ammat den lille med fara för sitt eget liv. Marx brister ut: »Tänka sig att barnet är ett offer för den borgerliga misären.«

Marx var övertygad om att Heinrich Guido hade överlevt om föräldrarna haft pengar nog för läkarvård och mediciner.

Vid den lille pojkens död var Jenny åter gravid. Dottern Franziska föddes den 14 mars 1851. Också hon var ett sjukligt barn. Våren 1852 drabbades hon av en svår luftrörskatarr. Jenny berättade i ett brev: »I tre dagar kämpade det stackars barnet med döden. Hon led så hemskt. Hennes lilla livlösa kropp vilade i den lilla kammaren; vi gick alla ut i rummet mot gatan, och när natten bröt in bäddade vi åt oss på golvet, och där låg de tre levande barnen med oss, och vi grät över den lilla ängeln som kall och kritvit vilade intill oss.«

Scenen är gripande. Familjen sluter sig samman inför den bottenlösa olyckan. Men så var det inte alltid, som vi strax ska se.

Året 1852 var hemskt med all sorg och därtill en pinande fattigdom. Jenny, uppfödd med den tyska julens attiraljer (som snart exporterades till Sverige och blev den »typiskt svenska julen«), tvingades fira högtiden utan den minsta dekoration och utan några julklappar till barnen. Det följande året blev åtminstone tidvis bättre. Vid årets slut fanns det råd till både det ena och det andra, och hon gladdes helhjärtat med barnen och säkert också med Karl.

Det såg ut att ljusna något vid horisonten. Men det svåraste slaget återstod ännu.

Våren 1855 blev den 8-årige Edgar allvarligt sjuk. Karl skulle ha åkt till Manchester men stannade hemma, ifrån sig av oro. Jenny bröt samman. »Min fru är sjukare än någonsin av själslig upphetsning«, skrev Karl till Engels. »Mitt eget hjärta blöder och huvudet brinner, men jag måste förstås behålla fattningen.«

Den 6 april 1855 dog pojken i sin fars armar. Det var ett ännu hårdare slag än de båda andra barnens död. En 8-åring är redan en fullfjädrad personlighet, och Edgar – som kallades Musch, flugan, eller till och med överste Musch – var enligt alla vittnesbörd en oerhört intagande pojke, kärleksfull och glad och därtill lysande begåvad. Sorgen efter honom blev svåruthärdlig för de överlevande familjemedlemmarna, systrarna och föräldrarna. Jenny och Karl, som visste att livet i 1800-talets Europa var lättare för en man än en kvinna, hade ställt stora förhoppningar till lille Musch – och nu var han död.

Jenny skriver i sina minnesanteckningar att dagen för Muschs död var den smärtsammaste i hennes liv. »Han var mitt hjärtas älskling, så som han var för nästan alla som blickat in i hans vackra, soliga ansikte.« Han var också »min käre Karls hela glädje, hela stolthet, hela förhoppning«. Barnet älskade i samma mån sin far, fortsätter hon, och under sin sjukdom ville han ständigt ha sin »Charley« hos sig. Denne vek inte heller från hans sida under de veckor som lidandet varade. Jenny själv orkade inte med sorgen, den var alltför svår att uthärda för henne.

Wilhelm Liebknecht har vittnat om Karls förtvivlan vid begravningen. »Lessner, Pfänder, Lochner, Conrad Schramm, den röde Wolff och jag for med – i samma vagn som Marx – han satt där stum, med huvudet stött mot händerna. Jag strök honom över pannan: Mohr, du har ju din fru, flickorna och oss – och vi alla tycker så mycket om dig! ’Ni kan inte ge mig pojken tillbaka’, stönade han, och stumma for vi vidare till kyrkogården vid Tottenham Court Road.« Liebknecht berättar också att när kistan sänktes i graven var Marx så över sig given att vännerna var rädda för att han skulle störta efter den ner i djupet.

I ett brev till Engels uttryckte Marx sina känslor. »Jag har genomlevt allehanda elände, men först nu vet jag vad verklig olycka är«.

Men Jenny var vid Muschs död redan i början av ett nytt havandeskap, och i januari 1855 födde hon en flicka. Det blev den lilla Eleanor. Liksom sin bror var hon sällsamt begåvad, men hon hade inte Muschs ljusa lynne. Hennes liv blev kantat med bekymmer och sorger, bland vilka långtifrån alla kan skrivas på de yttre omständigheternas konto.

Men frisk var hon, och familjens lilla älskling blev hon. Hon utvecklades till en pojkflicka, säger Jacques Attali, och den uppfattningen delades av hennes egen far. »Min far brukade säga att jag var mer lik en pojke än en flicka«, skriver hon i ett brev. Ja, pappa Karl gick längre än så. »Tussy *är* jag«, kunde han säga. Han koncentrerade sina förhoppningar till henne. Det är inte underligt att han var mån om hennes bildning, inte minst den litterära – skönlitteraturen från Aischylos till Balzac var och förblev ett av hans egna favoritområden som han också invigde henne i.

Jenny födde sedan ytterligare en dotter, men barnet dog nästan genast efter förlossningen. Omständigheterna kring tilldragelsen var så förfärliga att Marx i ett brev till Engels inte ville gå in på de närmare detaljerna; de lämpade sig inte för skrift.

Jenny och Karl Marx hade nu förlorat fyra barn. Förlusten kom att prägla återstoden av deras liv. Livsglädjen som båda livet ut kunde uttrycka hade alltid en mörk bakgrund av sorg och förlust.

Det är inte underligt att den gemensamma drömmen om ett bättre, rättvisare samhälle för både Jenny och Karl ofta kom i skuggan av alla personliga sorger och bekymmer. Jenny, som bar den tyngsta bördan, greps periodvis av vad som på vår tids språk skulle kallas depressioner. Verkligheten blev så tung att hon försjönk i passivitet. Hon orkade helt enkelt inte med mer. Sorgerna tärde också på hennes fysiska hälsa. De många havandeskapen slet likaledes. Det märkliga är inte att hon ibland tappade mod och ork, det märkliga är allt det som hon trots alla svårigheterna utförde.

Vissa brev från henne till Karl är nästan outhärdligt tunga. I juni 1852, när han är i Manchester, radar hon upp alla vedervärdigheter som hon har att utstå och brister till sist ut: »Mitt huvud håller på att sprängas. I åtta dagar har jag åter samlat alla mina krafter, nu kan jag inte mer.« Och till sist: »Frun (alltså hon själv) håller på att bli mycket motbjudande och det med rätta.«

Men allt var ändå inte mörker. Även under de tunga åren gjorde familjen söndagsutflykter, präglade av uppsluppenhet och upptåg. De förgyller ännu långt senare Wilhelm Liebknechts minne. »En söndag i Hampstead Heath var den största glädjen för oss. Hela veckan talade barnen om den, och även vi vuxna fröjdade oss däröver. Redan resan var en fest.« Helene, som kallades Lenchen, bar picknickkorgen på sin arm. Huvudnumret i den var en mäktig kalvstek som Lenchen tillrett åt den hungriga skaran. Liebknecht fortsätter: »I Hampstead Heaths vildvuxna hedlandskap åts och dracks det grundligt, det lästes och politiserades, medan barnen lekte och stojade.« På hemvägen sjöngs det patriotiska sånger, som *O Strassburg, o Strassburg, du wunderschöne Stadt*. Men framför allt deklamerade Karl och Jenny hela scener utantill ur något drama av Shakespeare.

Över dessa utfärder vilade inga sorger. Man tillät sig att brista ut i glädje. Säkert visste både Jenny och Karl att kalvsteken var alldeles för dyr för dem och att slaktaren några dagar senare skulle stå ömsom vädjande, ömsom hotande vid deras port. Men vad gjorde väl det när livet lekte?

Jennys liv präglades alltså under dessa år inte bara av bekymmer och sorg utan också av glädje, ja till och med lycka.

Något liknande kan sägas om hennes man. Hans humör var bara av annat slag, mer koleriskt, mer expansivt.

I sina brev till Engels kan han få häftiga utbrott över de vedermödor som äktenskapet kostat både honom och hans fru. Under åren i Bryssel, då den husliga lyckan var obruten, förfasade han sig över Engels erotiska eskapader och därtill hörande äktenskapsförakt. Men särskilt under 1850-talet kan han många gånger klaga över allehanda vedervärdigheter som familjelivet innebär när resurserna ständigt tryter. Han kan till exempel levande beskriva hur han fåfängt jagar runt i London i hopp om att uppbringa några pengar och på det sättet förlorar både arbetstid och tankekraft, samtidigt som Jenny, jagad av ständiga bekymmer, bryter samman i nervösa besvär. Engels försöker trösta honom och hans fru genom sina ständiga penningförsändelser och därtill med ett och annat uppmuntrande ord. Men bekymren lättar bara tillfälligt. Snart är familjen Marx lika illa ute igen.

Även på 1860-talet, när den ekonomiska situationen blivit bättre, kan han uttrycka sig drastiskt om familjelivets plågor. Framför allt gör han det i ett brev till Paul Lafargue, den blivande svärsonen, som redan 1866 suktar efter Lauras hand. Marx skriver att han själv offrat sig för den revolutionära kampen och att han aldrig ångrat sig – tvärtom. Han skulle göra detsamma om han fick leva om sitt liv. Bara en sak skulle han göra annorlunda: han skulle inte gifta sig. Och så kommer en mening som är direkt riktad till Lafargue: »Såvitt det står i min makt, ska jag bevara mina döttrar från de klippor mot vilka deras mors liv kapsejsat.«

Här är det alltså inte sin egen olycka han har för ögonen utan Jennys. Äktenskapet har förstört hennes liv. Flickorna ska inte få gå samma öde till mötes.

Hans makt visade sig högst begränsad på den punkten. Paul Lafargue blev snart en uppskattad svärson.

Men mörkret i Marx liv är inte kompakt – långt därifrån. Plötsligt är allt åter glädje, hänryckning, stor kärlek. Sommaren 1856, när Jenny var hos sin mamma i Trier och Karl besökte Engels i Manchester, skrev Karl ett brev till Jenny där han hävdade att lyckan kunde urskiljas tydligast när man för en kort tid levde på var sitt håll. Då vek de vardagliga småsakerna undan, och då kunde man se vad man verkligen hade. Kärlekens sanna, enorma proportioner framträder. Karl berättar hur han kysser Jennys bild med samma hetta som de fromma kysser sina helgonbilder. Porträttet gör henne visserligen inte någon rättvisa, det återspeglar inte »ditt kära, söta, kysstäcka, ’dolce’ [ljuva] ansikte«. Men det föreställer likväl dig!

I ett annat, ofta citerat brev från 1863 var det Karl som befann sig i makarnas gemensamma födelsestad. Äntligen hade hans mamma dött och han kunde kvittera ut det arv som han så länge suktat efter. Han hade alltså skäl att känna en viss optimism inför familjens ekonomiska framtid. Men det kan inte vara den enda anledningen till hans utbrott av glädje över att Jenny är hans käraste. Varje dag, berättar han i ett brev till henne, vallfärdar han till huset vid Römerstrasse »som påminner mig om min lyckligaste ungdomstid och som dolde min bästa skatt«. Han gläder sig åt att folk till höger och vänster frågar honom hur det står till med den kvinna som en gång var »den vackraste flickan i Trier«, och han frågar sig om en man kan råka ut för något angenämare än tanken att denna baldrottning nu är hans »älskade goda Hjärtejenny«.

Karl och Jenny kunde också tillsammans vara sprudlande glada. Yngsta dottern Eleanor berättar om hur hennes föräldrar kunde brista ut i hejdlöst skratt så att tårarna rann över kinderna. Ibland var det olämpligt att skratta så ohämmat, och då vågade de inte ens titta på varandra, säkra på att minsta ögonkast skulle utlösa en lika hejdlös som olämplig munterhet.

Eleanor hade en tendens att idealisera sina föräldrars äktenskap. Men det finns ingen anledning att betvivla just denna konturskarpa bild av gemensam, översvallande glädje.

Hela familjen Marx fick en vana vid att leva under tryckande ekonomiska förhållanden. När situationen tillfälligt lättade, väckte det stor glädje. Husfadern tvingades under många år bära en trasig överrock. Sent

omsider fick han pengar att skaffa sig en ny, elegant paletå, och då passade han också på att låta fotografera sig. De båda äldre döttrarna Jennychen och Laura brast då ut i vild förtjusning över den nya kreationen och prisade hans sobra, eleganta yttre.

Det är tydligt att Jennys och Karls äktenskap och familjeliv rymde både lycka och olycka, strålande ljus och kompakt mörker. Framför allt präglades det från början till slut av en sällsam känslointensitet.

Så långt ter sig det mesta tydligt och klart. Men det finns ytterligare en sida där det väsentliga befinner sig i mörker – något viktigt och med den tidens mått ytterst skamfyllt.

I juni 1851 födde Lenchen Demuth, den oumbärliga hushållerskan, en frisk och stark liten son. Han fick namnet Frederick och kom att kallas Freddy. Förnamnet är den engelska varianten av Friedrich, och omgivningen – liksom Jennys och Karls barn – fick höra att Engels verkligen var barnets far. Engels var ändå en man känd för sitt vidlyftiga kärleksliv och ytterligare ett snedsteg skulle inte nämnvärt påverka bilden av honom (annat än möjligen att han varken förr eller senare avlat något eget barn och alltså brukade vara försiktigare i sitt umgänge med kvinnor).

Men det mesta tyder på att Karl Marx var den verklige fadern.

Det finns ett tydligt vittnesbörd som pekar ut honom. Det är ett brev från Louise Freyberger, en österrikisk socialdemokrat som tidigare varit gift med Karl Kautsky, marxismens förste store ideolog efter Engels. Nu hade Louise en ny make, och tillsammans med honom hushållade hon för Engels under dennes sista år. Freyberger berättar i sitt brev att Engels på dödsbädden lyckades övertyga Eleanor Marx om att hennes far Karl och inte Engels själv var far till Freddy Demuth.

Det kan riktas invändningar mot brevet. Vad som finns bevarat är en maskinskriven avskrift gjord ett år i efterhand. Maskinskriften gav texten en skyddande anonymitet, och dess innehåll kan tolkas som ett led i den hat- och förtalskampanj mot Marx som med större eller mindre häftighet pågått sedan 1840-talet och som gör så än idag. Marx nämnde för övrigt denna kampanj i ett brev till Engels i augusti 1851, alltså vid en tidpunkt då

Freddy var några månader gammal. Där framhäver Marx inte sitt eget lidande utan Jennys. Hon håller på att nötas ut av vardagens alla problem – och på toppen av dessa också ett gräsligt förtal!

Men är det verkligen ryktena om Freddys börd som det här gäller? Marx skrev ungefär vid samma tid en kort, opublicerad text med titeln »Skizzen über die deutsche kleinbürgerliche Emigration in London im Sommer 1851« (Skisser över den tyska småborgerliga emigrationen till London sommaren 1851). Dessa emigranter, skriver han, utmärks av sitt oresonliga hat till Marx (texten skulle uppenbarligen publiceras anonymt). Bland det som påstås nämns först och främst att Marx, svåger till den nye preussiske inrikesministern Ferdinand von Westphalen, skulle vara en spion med uppdrag att lämna upplysningar om andra emigranter. Det är förvisso rykten som skulle kunna såra Jenny djupt. Ferdinand var ju hennes halvbror.

Ett något starkare belägg för att Marx *också* avser ryktena om vem som är far till Freddy är ett brev som han skrev några dagar senare där han talar om »ett mysterium« i vilket Engels också är indragen och som gett saken en något tragikomisk vändning. Just som han skrev detta blev han avbruten och menade att saken kunde vänta tills han själv kom upp till Manchester och kunde ta upp den öga mot öga.

Om antydningarna verkligen gällde frågan om Freddys börd och om Engels var invigd i Marx skuld måste ett sådant uttalande ha tett sig komiskt, ja löjligt. Men Engels förrådde inte med en min – eller rättare sagt inte med ett pennstreck – att han fann Marx skrattretande.

Det finns alltså vissa argument mot antagandet att ryktena skulle vara sanna. Men de ter sig ändå tämligen svaga, och det är inte bara Louise Freybergers brev som pekar på Marx faderskap. Det är visserligen inte sant som det ibland hävdas att Jenny skulle ha varit bortrest vid tiden för konceptionen. Det var hon inte; både hon och Karl, barnen och Lenchen trängdes i den lilla lägenheten i månadsskiftet augusti-september 1850. Om Karl skulle vara fadern måste han och Lenchen ha träffats någon annanstans – men var? Eller smög sig Marx till hennes säng »sent på natten«, som Sperber föreslår?

Ett möjligt indicium är att Jenny efter Franziskas födelse i slutet av mars 1851 (drygt två månader före Freddys!) inte blev gravid på flera år. Det skulle kunna tolkas som en bestraffning för makens otrohet. Men kan inte hennes vacklande hälsa vid sidan av familjens usla ekonomi ha varit skäl nog för ömsesidig försiktighet?

Ett mer vägande argument är att Clara Zetkin, den ledande tyska socialdemokraten och den Internationella kvinnodagens moder, hävdar att Eleanor Marx, hennes vän, skulle ha kallat Freddy sin halvbror. Andra dokument tyder på att flera ledande socialdemokrater skulle vara invigda i saken, liksom möjligen Freddy Demuth själv. Eller var också han och de andra offer för det skvaller som plågat Karl och Jenny alltsedan 1850-talets början?

Men det allra starkaste argumentet för Karl Marx faderskap återstår ännu. Eleanor Marx skrev 1896 i ett brev till sin syster Laura att Marx bevisat sin storhet som politiker och tänkare – men inte som människa. Vad annat än det hemlighållna faderskapet till Freddy skulle hon ha åsyftat? Vad annat skulle så i grunden ha kunnat förändra hennes bild av fadern? Väl att märka skrev hon brevet en kort tid efter Engels död, då hon enligt Freybergers brev ska ha invigts i familjehemligheten.

Rent psykologiskt är det svårt att förstå hur Marx kunde förhålla sig likgiltig, ja avståndstagande till en pojke som skulle vara hans egen. Mot de barn som bevisligen var hans egna visade han upp en för tiden ovanlig fadersömhet. Relationen till sonen Edgar (Musch) är talande nog. Jennychen var sin fars ögonsten och även Laura blev föremål för hans ständiga omsorger. Kärleken till Eleanor var outsinlig.

Lille Freddy, däremot, placerades omedelbart hos fosterföräldrar. Hur kunde Marx göra så mot sin egen son? Skulle Karl för att hålla upp en finputsad familjär fasad så totalt ha förnekat sin egen son – den ende son som inte dog i barndomen? Skulle han ha förmenat Freddy den typ av kunskaper som var så kära och dyrbara för honom själv?

Det är svårbegripligt.

Och hur kunde barnets mor tillåta något sådant? Av allt att döma hade hon inget val; hon delade otaliga andra tjänstekvinnors hårda lott att få offra

oändligt mycket för den familj som hon tjänade. Helene Demuth träffade förstås ofta sin son, men i det marxska hemmet förekom han sällan.

Jenny Marx kan säkert ha ställt sina bestämda villkor för hur affären skulle skötas. Karl skulle utåt sett inte ha någonting med pojken att göra. Världen skulle tro att Engels var pappan. Bara hon och Karl och Lenchen (och Engels) skulle veta hur det verkligen förhöll sig. De egna barnen skulle hållas utanför, liksom en ofta fientlig omvärld.

Men den likgiltighet för pojken som Marx visade kan varken förklaras eller ursäktas med detta.

Den som har gjort den mest välavvägda framställning i ämnet är Rachel Holmes i sin stora biografi *Eleanor Marx* (2014). Där fogas varsamt bitarna samman som tyder på Karl Marx faderskap. Även Lenchen Demuth får sin rimliga del av uppmärksamheten. Hon var inte bara den som skötte familjens yttersta försvarslinje mot den rena nöden. Hon var en aktad och älskad familjemedlem, en god vän till Jenny, barnens trygga tillgång och – inte minst – en tämligen respektlös kamrat till husfadern som hon gärna spelade schack med och då ofta besegrade. Det är en möjlig bakgrund till att förhållandet mellan henne och Karl kunde bli än intimare.

Och ändå: Lenchen tillhörde de många av dåtidens (och väl alla tiders) kvinnor som aldrig fick plats för ett eget liv. Hon fortsatte att tjäna makarna Marx så länge de levde. När de båda dött skötte hon i stället Engels hushåll.

Sammanfattningsvis är det lätt att säga att Marx i sin syn på kvinnor och inte minst till dem som stod honom närmast var ett barn av sin tid. Men det innebär också att han i sin syn på jämställdhet var långt mindre avancerad än sin vän Friedrich Engels, för att inte tala om en annan samtida: den liberale filosofen och nationalekonomen John Stuart Mill, författaren till *The subjection of women*, 1869 (till svenska senast som *Förtrycket av kvinnorna*, 2008).

Karl Marx vardag var ofta hård och till brädden fylld av bekymmer. Men det var ändå Jenny Marx som bar den tyngsta bördan. Som så många samtida medsystrar födde hon en lång rad barn, de sista då hon var över 40 år (en ålder som i dag inte behöver innebära risker men som i högsta grad

gjorde det på 1850-talet, ja i själva verket var varje förlossning oavsett moderns ålder livshotande på den tiden). Det var hon som i första hand fick tackla de dagliga problemen, alltifrån barnens sjukdomar till fordringsägarna som ständigt klappade på porten. Det tärde hårt på hennes psykiska krafter. Karl hade sitt vetenskapliga och journalistiska arbete. För henne blev det ett av de stora glädjeämnena att sätta dessa skrifter i ett presentabelt och läsbart skick. Hon, så briljant och så lysande som stilist, fick som så många av tidens kvinnor annars nöja sig med brevskrivande. Det var där hon kunde ge sin begåvning fria tyglar.

Vi vet att hon redan före giftermålet med Karl accepterade kvinnans lott i samtiden, om än med beklagande. Tappert försvarade hon sin fästman mot släktingars klander.

Livet med Karl blev sedan hårdare och bittrare än hon någonsin kunnat föreställa sig. Det tyngde henne svårt men hon härdade ut. Det var en bragd.

När Storbritannien vid mitten av 1800-talet slutgiltigt koloniserade Indien moderniserade de också landet genom järnvägar och telegraflinjer. Det gav en ny dynamik åt landets utveckling, menade Marx i en av sina många artiklar i *New York Daily Tribune*. Men samtidigt hävdade han att indierna därmed kom i samma situation som den brittiska arbetarklassen. En värld av nya möjligheter öppnade sig, men från den världen var de tills vidare utestängda. Bild ur *The History of the Indian Mutiny* från 1858.

Journalist på två kontinenter

Arbete trots allt

Det vardagliga livet i Londons slumkvarter var hårt. Likväl fortsatte Marx oförtrutet sin verksamhet på många fronter. Bara några månader efter ankomsten satte han åter igång med sitt livsprojekt, det som från och till sysselsatt honom ända sedan 1844 och som skulle förbli ryggraden i hans arbete fram till hans död. »Hier muss studiert werden« (här måste det studeras), utropar han i ett brev till Joseph Weydemeyer den 4 februari 1850. Men det skulle dröja några år innan det stora projektet avsatte annat än ytterligare bidrag till den allt oformligare högen av excerpter.

Det fanns också så mycket annat som sysselsatte Marx och som krävde mer omedelbara insatser än den stora grundläggande samhällsteorin. Han tog på nytt upp arbetet med Kommunistiska förbundet och dess centralkommitté. Han var med och organiserade insatserna för att underlätta situationen för den stora grupp som tvingats fly undan repressionen i de tyska staterna. Han anslöt sig till Londons »Educational society«, och där erbjöd han snabbt sina tjänster och föreläste både om ekonomisk teori och om de grundläggande tankarna i *Manifestet*.

Det fanns försök att ena alla radikala krafter i den minst sagt blandade församling människor som strandsatts i London. Flyktingkommittén kallades socialdemokratisk därför att den både skulle hjälpa och förena dem som bevisligen deltagit i revolutionen och nu behövde understöd. Ordet »socialdemokrati« började dyka upp både här och där, och man talade till och med om »ett socialdemokratiskt parti« även om det dröjde länge innan detta parti verkligen etablerade sig som en massrörelse. Syftet var uppenbarligen att beteckningen skulle innefatta inte enbart den organiserade kommunismen utan också andra radikala krafter.

Marx hade som vi minns under revolutionsåren haft ambitioner till en ännu bredare radikal samling, där tron på demokratin skulle utgöra det

förenande bandet. Det var den huvudlinje som han drev i *Neue Rheinische Zeitung*. Men det visade sig snart svårt att bevara samförståndslinjen. Många med demokratiska mål trodde att en kompromiss med kungamakten var möjlig. Marx fann denna förhoppning befängd och gav upp sin kompromisslinje. Hans tidning skördade stora framgångar, samtidigt som folkliga uppror blossade upp på flera ställen.

Med revolutionens nederlag började ett nytt försök till bredare samling. Men även denna gång bröts snart den enade fronten upp.

Det var inte Marx som var den förste att blåsa till strid. Familjen Marx läkare, Louis Bauer, var redan på senhösten 1849 med om att grunda en *Demokratischer Verein* (demokratisk förening) som var en direkt konkurrent till den *Educational Society* som Marx ägnade sina krafter. Marx blev rasande och skrev ett brev till Bauer där han förklarade att Bauers angrepp på Marx kolleger och vänner omöjliggjorde alla personliga förbindelser. Marx ville bara ha en räkning för de tjänster som Bauer som läkare gjort honom och hans familj. Sedan var det tack och adjö.

Ännu mer vredgad framträder han i ett brev till en annan London-emigrant, Eduard von Müller-Tellering, en jurist som tidigare medarbetat i *Neue Rheinische Zeitung* men som aldrig varit anhängare till Marx. Däremot hade han satt Marx skrifter högt. Jag tillhör inte er gruppering, men »ni öppnar en ny värld som vi har framför oss«, skrev han i ett brev hösten 1849. Men väl i London dristade han sig att kritisera framför allt Engels, och därtill anklagade han i ett brev Marx för att eftersträva rollen som »demokratisk Dalai Lama och innehavare av framtiden«. Marx brev till honom vittnar redan till det yttre om en kokande vrede. Hans handstil är ännu mer kryptisk än annars, och han har strukit över en del av det skrivna med tjocka streck. Han avslutar brevet med att konstatera att von Müller-Tellering handlat klokt som inte infunnit sig till ett möte kvällen innan. »Ni visste vad ni hade att vänta er av en konfrontation med mig.«

Snart kom stridigheterna närmare Marx själv. Men nu gällde det inte ledarfrågan; nu gällde det om radikalerna med kommunisterna i spetsen omedelbart skulle gå till attack mot den kontrarevolution som triumferat. På sätt och vis var det en upprepning fast i mindre skala av Herweghs och

andras direkta men dödsdömda anfallskrig mot Preussen tidigt under 1848 års revolution. Nu var det August Willich som ställde sig i spetsen för den direkta aktionens män. Willich hade ett märkligt liv. Tidigt faderlös hade han uppfostrats i den berömde teologen Friedrich Schleiermachers hem. Men det var inte den teologiska utan den militära banan som han slog in på, och han avancerade till löjtnant innan hans radikala åsikter gjorde det omöjligt för honom att längre tjäna i den preussiska armén. Däremot fick han en framskjuten plats i de revolutionära striderna, i synnerhet i Baden. Engels var där direkt underställd honom. Som flykting i London ville Willich fortsätta med sina krigiska äventyr. Han fick inte tillräckligt gehör för sina planer utan försörjde sig nödtorftigt som snickare, och efter några år emigrerade han besviken på Europa till USA. Där fick han sitt stora genombrott i inbördeskriget, gjorde uppmärksammade insatser och avancerade till brigadgeneral. Men Willich fortsatte också med de stora tankarna, han tillhörde hegelianismens pionjärer i USA, och 1870 begav han sig kortvarigt tillbaka till Preussen, accepterades inte i den segerrika armén men disputerade i stället 60 år gammal i filosofi vid Berlins universitet.

Denne märklige man fronderade mot Marx och Engels inom Kommunistiska förbundet, och inte nog med det: han drog också med sig Carl Schapper, nyss en av de viktigaste medarbetarna och nu en ivrare för omedelbara revolutionära aktioner. Det kom till häftiga dispyter, och en av Marx trognaste följeslagare, Conrad Schramm, utmanade till och med Willich på duell. Marx och Engels försökte avstyra spektaklet, men förgäves. Kombattanterna drog iväg till Bryssel där dueller ännu var tillåtna. Utgången var given, Willich var en välutbildad militär, hans motståndare affärsman och privatlärare. Men Schramm blev bara lindrigt skadad, osagt om det berodde på egen tur eller Willichs skicklighet. Vännerna var lättade. Schramm var känd för sitt heta temperament. »Han var vårt partis Percy Hetsporre«, skriver Marx efter hans tidiga död i tuberkulos. Det är en typisk Marxanmärkning. Shakespeares gestalter (i detta fall från *Henry IV*) befolkade ständigt hans föreställningsvärld.

Både Marx och Engels hade också livligt temperament och drev igenom att Willich och Schramm blev uteslutna ur förbundet – i strid med dess stadgar.

Men varför var nu de båda så fientliga till tanken att initiera ett nytt uppror?

Svaret framgår redan av deras agerande under åren 1848–49. När ett arbetaruppror väl bröt ut, stödde de det helhjärtat. Men de ansåg det utsiktslöst och i grunden felaktigt att en ledande grupp inom ett aldrig så revolutionärt parti försökte sätta igång en resning. Arbetarklassens befrielse måste vara arbetarklassens eget verk, som det slås fast i *Kommunistiska manifestet*.

Vägen till Lenins teori om partieliten som drar med sig massorna är lång. Det är inte yrkesrevolutionärer som ska starta en revolution. Men sättet att utesluta åsiktsmotståndare kan å andra sidan ses som början till en ond tradition.

Neue Rheinische Zeitung som tidskrift

Det var genom upplysning och inte genom militära aktioner som Marx, liksom Engels, ville påverka arbetarklassen. Därför blev pressen för båda en så viktig kanal. Deras stora första projekt i London blev en fortsättning i tidskriftsform av *Neue Rheinische Zeitung*, nu med underrubriken *Politisch-ökonomische Revue*. Från senhösten 1849 och ett knappt år framöver blev detta hans och Engels främsta arbetsinsats. När Marx drog igång projektet trodde han dock att det snart skulle avbrytas av en ny och större revolution. »Världsbranden kommer emellan«, skrev han hoppfullt till Joseph Weydemeyer.

Men världsbranden uteblev. Andra och trivialare ting fick tidskriften på fall.

I Köln hade *Neue Rheinische Zeitung* blivit en strålande framgång, i synnerhet sedan Marx gett upp tanken på en bredare demokratisk koalition. Det visade sig betydligt svårare att efter det att vapnen tystnat driva upp en motsvarande entusiasm bland potentiella läsare. Nu gällde det dessutom en

tjock tidskrift med långa artiklar. Marx var medveten om att den nya »revyn« skulle förlora en tidnings möjligheter att kommentera dagsaktuella händelser. Å andra sidan skulle den vinna i analytiskt djup, tröstade han sig.

Tidskriften skulle bidra till försörjning av både Marx och hans familj och Engels. För det krävdes det en rejäl stock av abonnenter och därtill ett antal sålda lösnummer.

Redaktörernas flit är exemplarisk. Den 6 mars kommer det första numret, den 29 november det sista. De båda har själva skrivit en stor del av innehållet.

Men den 29 november har Engels redan gett tappt. I Manchester ska han skaffa sig den fasta inkomst som inte bara ska försörja honom själv utan delvis också den växande marxska familjen. Beslutet innebär samtidigt ett nederlag för honom. Under några år har Marx och han stått sida vid sida, låt vara med Marx som den ledande både i deras egna och i omvärldens ögon. Nu går de skilda vägar. Det är Marx som ska skriva de tunga epokgörande arbetena, med det stora samhällsteoretiska arbete som ska bli *Kapitalet* i centrum. Engels ska tjäna sitt bröd i familjeföretaget och bistå familjen Marx med det som blir över. Den tid och kraft som inte det ordinarie arbetet kräver kan han ägna åt den stora Saken.

Tidskriften har inte blivit den framgång de väntat sig. Svårigheterna framträder med smärtsam skärpa i den väldiga korrespondens som projektet ger upphov till. Marx har sänt en lång rad brev framför allt till åsiktsfränder stationerade på olika platser i de tyska staterna. Men svaren är tämligen nedslående. Intresset är inte vad man kunnat förvänta sig. Weydemeyer, ännu i Frankfurt, har inte mycket positivt att meddela och inte heller pengar för försäljning att sända. Dystert konstaterar han att även arbetarna i Frankfurt har blivit småborgare.

Men svårigheterna slutar inte med det. Distributionen är dålig, abonnenter får inte tidskriften. Till sist händer det till och med att redaktörerna levererar sina manus sent.

Kort sagt, det var ett projekt som varken gav Marx eller Engels några inkomster eller något nytt brett inflytande bland dem i Tyskland som kunde stärkas och fördjupas i sin revolutionära övertygelse.

Tidskriftens innehåll var avsevärt solidare än dess inflytande, för att inte tala om dess ekonomi. Både Marx och Engels började med att sammanfatta vad som verkligen hänt under de nyss timande revolutionerna. Engels skrev om kampen om en ny författning, och Marx första stora bidrag var en lång text om klasstriderna i Frankrike under den senaste revolutionen, »Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850«. Det är det första arbete – och ett av de inte särskilt många – där Marx ger sin bild av alla samhällsklasser i ett dåtida samhälle och deras inbördes strider och kompromisser. Vi måste därför stanna en stund inför texten som är knappt 80 sidor lång.

Marx börjar med en försäkran att revolutionens resultat inte berodde på revolutionärerna själva utan på att samhällsutvecklingen inte hunnit tillräckligt långt. Men det tragikomiska resultatet blev en kontrarevolution. Nu gäller det att närmare lära känna kontrarevolutionens sanna ansikte.

Härskarna efter julirevolutionen 1830 hade inte varit hela bourgeoisien utan bara delar av den, närmare bestämt bankirer, börskungar och andra liknande grupper med snabbt växande förmögenheter – kort sagt vad som kallades finansaristokratin, till skillnad från den gamla och snart akterseglade aristokratin. Det var finansaristokratin som frodades och »berikade sig sagolikt« under Guizots och kung Louis Philippes år vid makten.

En betraktare från vår tid, till synes så avlägsen från 1830- och 40-talens Frankrike, känner sig plötsligt som hemma. Också i 2010-talets värld är det bankerna, börskungarna och deras likar som har den yttersta makten i sin hand. Politikerna står på tå inför dem liksom en gång Guizot, och minsta krusning på börsytan väcker deras bestörtning – eller förtjusning. Vi lever i en reviderad julimonarki.

Men den egentliga julimonarkin gick under i februari 1848. Den provisoriska regering som då först bildades utgjorde en kompromiss mellan olika klasser. Bourgeoisien var i majoritet, men det fanns också småborgare, och till och med arbetarna fick vara med på ett (litet) hörn; Louis Blanc var deras främste representant. Men samförståndet kunde inte vara länge, därtill var både samhällsperspektiv och intressen för olika, ja motstridiga.

Industriproletariatets roll var som Marx påpekar ännu tämligen obetydlig i Frankrike. Industrin hade helt enkelt inte hunnit tillräckligt långt i sin utveckling. Arbetarna försvann bakom alla småborgare och bönder och sögs in i det allmänna talet om broderskap. I broderskapet, *la fraternité* – detta gamla paradord från 1789 års franska revolution – kunde alla förenas i en »gemytlig abstraktion från klassmotsättningarna«, en »sentimental utjämning av motstridiga klassintressen«, och man trodde sig svärmiskt kunna höja sig över klasskampen.

Men konkreta politiska åtgärder gynnade alltid någon och missgynnade någon annan. Staten behövde pengar men en skattehöjning drabbade främst bönderna. För att försvara sig mot missnöjet skapade sig republiken så kallade mobilgarden som bestod av vad Marx kallar »trasproletariatet« varmed menas allt från yrkesförbrytare till folk med obestämd sysselsättning. Temperaturen skruvades upp. Arbetarna – man vill tillägga: därtill gesäller och andra som var genomsyrade av radikala tänkesätt – samlades i april på Marsfältet. Ryktet spreds att de var beväpnade, och nu kallades den reguljära armén in. Men de allmänna valen blev en framgång för vänstern, och strax hårdnade motsättningarna. Bourgeoisien kunde inte längre tolerera vänsterns framryckningar, och i Marx tolkning tvingade de fram det juniuppror som slutade i en blodig massaker. En orsak till vänstersidans nederlag ser han i bristen på planering och ledarskap.

Februarirevolutionen var den vackra revolutionen, junirevolutionen den fula, säger Marx.

Bourgeoisien kunde i längden inte hålla sams med småborgerskapet utan råkade in i ständiga konflikter. Därtill var butiksinnehavarens eller hantverksmästarens intressen alltför olika fabriksägarens, storköpmännens och bankirernas. De förra trodde att de hade trumf på hand genom sin parlamentariska ställning. Men de fick aldrig någon motsvarande makt. Vid valen i september 1848 utsågs som representanter från Paris dels Louis Bonaparte, den blivande Napoleon III, dels kemisten François-Vincent Raspail, en radikal vänsterman – Marx kallar honom kommunist – som just dömts till ett långt fängelsestraff för sina åsikters skull.

Revolutionen gjorde en gir år vänster. Det var nu som en ny mänsklig rättighet proklamerades av den revolutionära vänstern. Till dem som redan slagits fast under 1789–94 fogades också *rätten till arbete*. Det var snarast en social rättighet och som sådan något nytt. Marx hade alltid en skeptisk inställning till rättighetsdeklarationer som enligt honom så lätt blev tom retorik i ett klassamhälle. Men, tillfogar han, bakom kravet på rätten till arbete ligger ett annat, större krav: makten över kapitalet och därmed tillägnelsen (*die Aneignung*) av produktionsmedlen. En annan programpunkt var en progressiv beskattning – men, säger Marx, den progressiva beskattningen är fullt förenlig med en borgerlig politisk ordning. Den var till och med småborgarnas käraste utväg.

Marx måste mena att det radikala kravet på rätten till arbete urvattnades av det andra kravet – högre skattesatser för dem som tjänade eller ägde mer. (Å andra sidan var den progressiva beskattningen också ett krav i hans eget *Manifest!*)

Rätten till arbete krympte i den parlamentariska behandlingen till en rätt till understöd. I ett historiskt perspektiv är ändå det radikala kravet det viktigaste bidrag som 1848–49 års revolution lämnade för framtiden.

I den utveckling som följde dominerade hela tiden dragkampen mellan å ena sidan parlamentet, å andra sidan Louis Bonaparte, som efter många egendomliga turer men med stor majoritet hade blivit vald till republikens president.

En valreform berövade för en tid en stor del av den fattigare manliga befolkningen rösträtten. Följden blev att parlamentet kom att domineras av små- och storborgerliga krafter som ansåg sig stå för lag och ordning (kvinnorna var fortfarande helt uteslutna). »Ordningens parti« favoriserade åter finansaristokratin men nu också industribourgeoisien och de stora jordägarna, grupper som kunde samsas om en gemensam politik gentemot andra klasser. Många av städernas borgare med blygsammare ekonomiska villkor anslöt sig också till bourgeoisiens krav i hopp om att kunna förbättra sin egen ställning.

Men »Ordningens parti« fick en mäktig motståndare i Louis Bonaparte. Presidenten visste att han var folkets man. Framför allt hade han bönderna

på sin sida; och de självägande bönderna utgjorde den stora majoriteten – två tredjedelar, hävdar Marx – av Frankrikes befolkning. När parlamentets majoritet röstade igenom vinskatt steg deras missnöje till kokpunkten.

När Marx sätter punkt för sin artikel är maktkampen i full gång. Dess utgång vet han ännu inte. Han försöker bara finna hållpunkter i ett oavlåtligt flöde av samtida händelser.

Det finns några drag i artikeln om klasskampen som förtjänar att framhållas. Marx jämför Frankrike med Storbritannien och påpekar att börsaristokratin i Storbritannien är föremål för skarpa och effektiva attacker från industrins ledare, bland vilka han än en gång framhåller Richard Cobden och John Bright, Manchesterliberalismens färgstarkaste namn vars klarhet och konsekvens han högst motvilligt beundrar. Schismen beror på att Storbritannien är ett land som hunnit längre i sin kapitalistiska utveckling, påpekar han. Underförstått: det produktiva kapitalets företrädare har en starkare ställning.

Det är också värt att notera att han inte skakats i sin övertygelse att revolutionerna är naturliga inslag i den historiska utvecklingen. Ja, mer än det: de driver historien framåt. Eller, som han säger med en typisk metafor som skulle upprepas bland många av hans mer militanta efterföljare: »Revolutionerna är historiens lokomotiv.«

Det är en övertygelse som bygger på erfarenheterna från 1789, 1830 och 1848. Uppror som kastar sittande regimer ur sadeln är ofrånkomliga inslag i det moderna samhällets utveckling.

Ett begrepp som däremot får en ny och mycket viktigare roll i artikeln om klasstriderna i Frankrike är begreppet *intresse*. Det kommer att skärskådas i samband med en annan skrift, Marx verkliga kraftprov från början av 1850-talet, nämligen *Louis Bonapartes adertonde brumaire*. Innan den kommer på tal måste något sägas om de avslutande texterna i *Neue Rheinische Zeitung*. Dessa utgörs av recensioner av nyutkommen litteratur som Marx och Engels författade mer eller mindre tillsammans. Det är ofta tämligen utförliga granskningar av böcker av skiftande karaktär – alltifrån ett tvåbandsverk om religionen i den nya tidsåldern till François Guizots försök att förklara varför England lyckades med sin 1600-

talsrevolution men inte Frankrike med motsvarande statsvälvningar långt senare. Guizot hade själv blivit den ledande politikern efter julirevolutionen 1830, men lika lite som någon annan hade han gått i land med att skapa en stabil konstitutionell monarki av brittiskt snitt. Föga överraskande finner Marx och Engels Guizots förklaringar otillräckliga. Guizot har bara blick för det politiska spelet och ser då i Storbritannien ett trivsamt växelspel vid makten mellan whigs och tories, liberaler och konservativa. Han ser inte att den politiska stabiliteten har sin grund i en stor allians mellan bourgeoisien och de stora jordägarna, och framför allt ser han inte den dramatiska utveckling som skett i samhället medan regeringarna skiftat. Manufakturerna har utvecklats till den grad att de sprängt sina egna ramar och gett plats för industrin som genom ångmaskinerna blivit till »jättelika fabriker«. En framgångsrik bourgeoisie har erövrat världsmarknaden. Men utvecklingen har också skapat ett snabbt växande proletariat som hotar den fridfulla lek om regeringsmakten som Guizot så lyriskt prisar.

I Frankrike har däremot borgarklassen haft nog med problem att komma tillrätta med efter de revolutioner som den själv mer eller mindre varit arkitekten bakom men som gång på gång gått den ur händerna.

Recensionen är ett exempel på materialistisk historieskrivning sådan Marx och Engels föreställde sig den. Men exemplet har sina begränsningar. Det är Guizot som valt det, inte hans kritiker.

En avgörande del – ja kanske *den* avgörande delen – av tidskriften skulle vara en »Revue« där varken böcker eller Februarirevolution skulle ältas utan där den närmaste samtidens avgörande händelser skärskådas. Vissa delar av den text som ska täcka de första månaderna under år 1850 är helt visst skrivna av Marx även om författarnamn saknas. Bara han, inte Engels, skulle kunna komma på idén att jämföra den preussiske kung Friedrich Wilhelm IV:s strävan ett befästa sin suveräna makt med det grekiska diktverket *Batrachomyomachia* (Striden mellan grodorna och mössen), en grym och festlig parodi på klassiska krigsskildringar i stil med *Iliaden* och tillkommen någon gång mellan 500 och 300 före vår tideräkning. Men det är inte Tyskland, inte heller Österrike, Ryssland, Turkiet, England eller Frankrike som gjort det djupaste intrycket på artikelns författare, det är

USA och närmare bestämt upptäckten av guldfyndigheterna i Kalifornien. Den är viktigare än februarirevolutionen, ja kanske till och med viktigare än själva upptäckten av Amerika, heter det. Arton månader efter upptäckten finns det redan en järnväg, en stor landsväg, en kanal i delstaten. Handeln byter riktning, och San Francisco växer fram som ett nytt centrum i världshandeln. En lång kust, som är en av de vackraste och bördigaste i världen, kommer ytterligare att bidra till en snabb utveckling. Snart kommer världshandeln att få en ny knutpunkt i Kalifornien och den amerikanska trafiken inte bara gå österut, mot Europa, utan också västerut. Alla folkslag kommer att samlas i detta nya jordiska paradis, från yankees till kineser, från svarta till indianer och malajer, från kreoler och mestiser till européer, och de motspänstigaste barbarfolk kommer att ryckas in i världshandeln.

Det är en säker förutsägelse av den tid då inte längre Atlanten utan Stilla Oceanen blivit kommersens viktigaste hav. Framför allt är det en lysande bild av den *globalisering* som ett yrvaket 1980-tal gärna såg som något alldeles nytt.

Marx hävdar också (med eller utan bistånd av Engels) att Europas enda möjlighet att hävda sig i den hårdnande konkurrensen är en samhällsrevolution som omgestaltar produktionsförhållandena på ett sådant sätt att de kan samspela med de moderna produktivkrafterna. Om behovet av en liknande revolution i USA sägs däremot ingenting. Men USA av år 1850 är väl ett land där kapitalismen härskar? Förvisso.

De följande revyerna och recensionerna har inte samma kraftfulla innehåll. Intressant är dock en uppskattande och kritisk anmälan av Thomas Carlyles då nyutkomna *Latter-day pamphlets* (1850). Carlyle angriper det samtida samhället från en konservativ position, men det finns drag i hans kritik som påminner om den som Marx och Engels formulerade. Boken prisas av den anledningen men gisslas i samma mån för författarens kult av medeltiden.

Ett mäktigt inslag i tidskriftens dubbelnummer med dateringen maj-oktober 1850 är Engels mer än 80-sidiga artikel om de tyska bondekrigen på 1500-talet. Det kan se ut som en märklig avvikelse från den

samtidsorientering som utmärker allt annat i tidskriften. Men Engels anknyter i början och slutet till dagsläget. Även Tyskland har en revolutionär tradition, säger han inledningsvis, och han avslutar med att försäkra läsarna om att bondekrigens slutliga nederlag inte kommer att upprepas i 1800-talets Europa: framtiden är ljus bortom upproren.

I tidskriftens avslutande nummer märks det att projektet går mot sitt slut; det har inte blivit vad Marx och Engels hoppats på. Lite modfällt trycker de av delar av *Kommunistiska manifestet*, och i den omfattande »revyn« om händelserna från maj till oktober 1850 tvingas de inledningsvis konstatera att de revolutionära krafterna överallt trängts tillbaka. Fortsättningen av översikten handlar om järnvägsbyggande med åtföljande börsspekulation, 1840-talets potatispest och problem med råvaror i den bomullsindustri som Engels snart ska tjäna. Men strax kommer åter USA och dess snabba utveckling i fokus, och Stilla oceanens växande betydelse för handel och sjöfart betonas liksom tidigare. Mer handlar dock om chartiströrelsens sönderfall i Storbritannien och om dragkampen i Frankrike mellan Louis Bonaparte och parlamentet. Hela artikeln är ett försök att fånga tiden i flykten. Texten har ett journalistiskt driv men saknar struktur. Den blir Marx och Engels sista bidrag till tidskriften som med denna text går i graven.

Ett litet mästerverk som inbringade »mindre än ingenting«

En av vår tids ledande tyska tidningar, *Die Zeit*, valde för några år sedan ut världshistoriens hundra främsta litterära verk. Thomas Manns *Buddenbrooks* finns där, liksom Heinrich Manns *Der Untertan* (*Undersåten*) och Alfred Döblins *Berlin Alexanderplatz*. Strindbergs *Fröken Julie* tillhör de utvalda, men listan innehåller också en överraskning: Karl Marx *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* (*Louis Bonapartes adertonde brumaire*).

Och visst är Marx bok ett mästerverk. I synnerhet de första sidorna tillhör de oförglömliga i Marx produktion, i nivå med det allra bästa han skrivit. Det är världslitteratur.

Boken (eller häftet) tillkom under förbluffande kort tid. Marx påbörjade arbetet i december 1851 och var färdig i mars 1852.

Året som gått sedan *Neue Rheinische Zeitung* lagts ner hade varit fullt av problem där de familjära och ekonomiska långtifrån var de enda. Schismerna inom den ännu unga och begränsade tyska arbetarrörelsen fördjupades. Bland dem som ännu befann sig på tyskt territorium hade Marx ett gott stöd för sin taktik att invänta en spontan proletär resning innan *Bund der Kommunisten* skulle gå till handling. I oktober 1850 skriver Hermann Wilhelm Haupt från Hamburg att opponenterna, Willich och Schapper, är chanslösa. Opinionen är entydig i Hamburg och likaså i Frankfurt och Wiesbaden. Revolutionsivrarna i London är åsnor om de tror att de kan få något stöd i Tyskland.

I London, däremot, där de tyska flyktingarna är som hästar som bits när krubban står tom, pågår polemiken oförtrutet, och både Marx och Engels ägnar konflikterna en uppmärksamhet som ter sig orimlig. Kommunisterna bråkar inbördes, och bortom deras krets finns andra flyktingar som är socialister, mer obestämda demokrater, republikaner eller något annat, och åsiktsskillnaderna ger upphov till ändlösa kontroverser. Marx och Engels deltar helhjärtat i grälen. Marx är som vi vet utsatt för skamligt förtal bland dessa människor; men varken han eller Engels är dåliga på ett ge igen. Marx skrev en kort, aldrig publicerad text, »Skizzen über die deutsche kleinbürgerliche Emigranten in London im Sommer 1851« (Skisser om de tyska småborgerliga emigranterna i London sommaren 1851) där några av hans mest avskydda motståndare, däribland Arnold Ruge, hudflängs. Men det var bara början. Snart samlade sig han och Engels till ett gemensamt generalangrepp på motståndarna i skriften »Die grossen Männer des Exils« (Exilens stora män). Ett rejält arbete låg bakom, innefattande en intensiv materialinsamling där också Jenny Marx deltog liksom Ernst Dronke, som just då var en av Marx och Engels trogna följeslagare (men som snart skulle uppge både kommunism och politisk verksamhet och bli köpman). Pamfletten sändes med en kurir till Tyskland där den skulle tryckas; men kuriren var polisspion och överlämnade i stället manuskriptet till polismyndigheterna i Preussen. Pamfletten blev aldrig tryckt under Marx

eller Engels livstid, och ingen stor skada var skedd med det. Det är en bok i delvis samma stil som *Heliga familjen* eller *Tyska ideologin*, men den har inte samma intellektuella spännvidd. Det finns bara ett ord som verkligen sticker ut, och det är förvisso Marx skapelse: ordet »Charactermaske«, karaktärsmask. Inspirationen kommer från en satirisk dikt av Heinrich Heine där någon sägs sakna talang och ändå vara en karaktär (»kein Talent, doch ein Character«). Han kan kort sagt spela spelet utan att förstå vad det handlar om. Själva ordet »karaktärsmask« ger dock vidare och intressantare associationer till det klassiska grekiska dramat med dess masker. Ordet skulle komma tillbaka i Marx senare produktion och då med en avgörande betydelse för hans grundläggande teori.

Ordet »karaktärsmask« finns också i nutida svenska. Men det är inte Marx som gett inspiration till dagens användning. På Internet är en karaktärsmask en mask som föreställer en politisk eller annan kändis av typ Obama eller Michael Jackson.

Nog om detta. Manuskriptet om de stora männen i exil tillkom under stor brådska i maj och juni 1852. Då hade redan mycket hunnit hända. *Bund der Kommunisten* var upplöst och därmed hade den synliga, organisatoriska gränslinjen utraderats mellan Marx och Engels å ena sidan, män som Ruge och hans likar å den andra.

Dråpslaget mot *Bund der Kommunisten* riktades som vi redan sett från Preussen i och genom kommunistprocesserna i Köln. När de viktigaste företrädarna i de tyska staterna satt inspärrade i tukthus var organisationen inte längre meningsfull.

Det är lätt att se hur snabbt stämningarna skiftat. I mars 1850 hade Marx och Engels skrivit en optimistisk adress i namn av förbundet. Förutsägelserna i *Manifestet* hade gått i uppfyllelse till punkt och pricka. Joseph Molls död var visserligen ett hårt slag, men det är nu bara att vänta på att proletariatet av egen kraft reser sig, eller också att Den heliga alliansen angriper »det revolutionära Babel«. Inför dessa utsikter måste arbetarna beväpna sig, och Marx och Engels hoppas till och med på en allians mellan proletärer och trasproletärer – samma trasproletärer som hudflängts i *Manifestet* och andra skrifter.

Den optimism som dessa sidor andas har inte mycket stöd i verkligheten. Inga uppror skakar »det revolutionära Babel«. Kommunistprocesserna i Köln väcker inte massornas protester, bara deras rädsla.

De mörka molnen får som alltid Marx att gripa till pennan. Det viktigaste resultatet är hans bok om Napoleon III:s väg till makten. Det är hans vän Joseph Weydemeyer som låter texten fylla ett helt häfte av den nystartade tidskriften *Die Revolution*. Weydemeyer har klokt nog lämnat Tyskland och flyttat till USA. Det är där han ger ut sin tidskrift. Uppenbarligen hade Jenny och Karl hoppats på en viss ekonomisk utdelning för en så förnämlig skrift. Men nej, den inbringade »weniger als nichts«, mindre än ingenting, berättar Jenny i sina minnesanteckningar. Den lilla boken förblev över huvud ett sorgebarn i familjen. Ännu i ett brev från 1869 till systern Jenny beklagar Laura att det inte blir någon fransk översättning, trots fortsatt aktualitet.

Först eftervärlden har förmått uppskatta skriften efter förtjänst.

Louis Bonapartes adertonde brumaire rymmer inte bara en levande skildring av det händelseförlopp som till sist gjorde det möjligt för Napoleons brorson att bli kejsare efter en kupp. Den innehåller också principiellt viktiga resonemang som kastar ljus över Marx historiesyn, och i synnerhet på de första sidorna formulerar Marx några lysande aforismer som brukar få plats i allehanda samlingar av bevingade ord.

Vi börjar med det stycke fransk historia som sträcker sig mellan åren 1848 och 1850. Början av denna process har Marx redan skildrat i sin artikel om klasstriderna i Frankrike. Men då tvingades han sätta punkt mitt i ett händelseflöde vars fortsatta riktning låg i det fördolda. Nu når hans skildring fram till det definitiva slutet på revolutionen då en helt annan historia börjar: det andra kejsardömets.

Marx delar på klassiskt manér in förloppet i tre delar. Först en prolog. Julimonarkins härskande finansaristokrati ska störtas, men upproret antar strax större proportioner. Det vanliga folket bestiger barrikaderna och kräver mer än en politisk revolution: också de sociala förhållandena måste omgestaltas. Men under den andra fasen försöker ledarna för den nya

borgerliga republiken stoppa en utveckling som hotar deras egen ställning. Det leder till öppet uppror som kostar många liv. Marx ger en minst sagt kluven bild av proletärernas insatser. Å ena sidan reste de krav som inte var annat än »utopiska griller« (*utopische Flausen*), å andra sidan var juniupproret »den mest kolossala händelsen i de europeiska inbördeskrigens historia«. Det var bourgeoisien som segrade och stabiliserade sin makt. Proletärerna tvingades tillbaka på den revolutionära scenen (Marx använder gärna teatermetaforer inför dramatiska förlopp), och deras allt tvivelaktigare ledare ägnade sig åt diverse experiment som präglades av övertygelsen att den önskade förändringen av samhället skulle ske på »privatvis« genom antikapitalistiska banker, arbetarassociationer och så vidare. Det är Pierre-Joseph Proudhon och hans anhängare som Marx utan namns nämnande vänder sig emot. Enligt Marx kan den sociala revolutionen inte förverkligas genom successiva åtgärder som undergräver kapitalisternas makt. Det kan bara ske i öppen strid. Den borgerliga republiken innebär nämligen rena klassdespotin.

Den tredje perioden, som slutar med kuppen den artonde brumaire (2 december) kännetecknas av den maktkamp mellan parlamentet och den folkvalde presidenten, Louis Bonaparte, som Marx redan skildrat i sin artikel om klasstriderna. Lagstiftning och beskattning befinner sig i parlamentets hand, folkets flertal, bönderna, hyllar presidenten, och denne lyckas också vinna samhällets lösa element, dess olycksbarn, trasproletärerna, genom att förse dem med både mat och vin och därtill vapen. När Bonapartes presidentperiod närmar sig sitt slut och han enligt författningen inte kan väljas om, gör han statskupp, förskansar sig i toppen av en väldig kejserlig byråkrati och en armé som är honom trogen. Valet av dag för kuppen är inte slumpmässigt. Den artonde brumaire var enligt franska revolutionens kalender den dag år 1804 då den förste Napoleon krönte sig till kejsare och också den dag då han året därpå vann sin mest berömda seger, i trekejsarslaget vid Austerlitz.

Det är inte i skildringen av denna händelseräcka som Marx skrift har sitt intresse och sin styrka. Den är rapp och skicklig men också självsvåldig.

Det viktiga är det han säger om samhällsklasserna, om skillnaden mellan att säga och att göra, om historien som präglar människors tänkande och språk, om historiska mönster som upprepas, och inte minst om människans frihet och bundenhet.

Först klass. De självägande bönderna utgör inte en klass, säger Marx. Deras villkor är visserligen ensartade, och de drabbas alla av samma slags skatter. Men de lever och arbetar oberoende av varandra och utgör bara en »oerhörd massa«. Varken arbetsfördelning eller teknisk utveckling grundad på samtida vetenskap påverkar ännu deras arbete. Ingen kan verkligen företräda dem, de existerar bara en och en. Visst finns det revolutionära bönder – men de har slagits ner. Det är de konservativa bönderna som Napoleon III kan stödja sig på. Det kan visserligen se ut som om den nye kejsarens stat utgjorde en egen självständig makt, men den har sitt nödvändiga stöd hos bönderna.

Bourgeoisiens olika skikt, liksom småborgerligheten och arbetarna, är däremot verkliga klasser. De franska arbetarna må ha dåliga ledare, men de utgör likväl en klass. Småborgarna tror sig höjda över klassintressena – men är det förstås inte. Börsaristokrati, produktiva kapitalister och stora jordägare må ofta bekämpa varandra; i revolutionstidens parlament bildade de gemensam front mot presidenten som var på väg att göra sig till kejsare.

Det är tydligt att Marx klassbegrepp inte är färdiga, slutna enheter som i en nutida statistisk översikt över olika yrkeskategorier. Det är över huvud taget inte begreppet *klass* som står i centrum för honom, det är som den franske filosofen Louis Althusser påpekat *klasskampen*. Det är med andra ord inte ett samhälles anatomi som sysselsätter Marx, det är dess konflikter.

Här blir det ett särskilt problem med de grupper som vi skulle kalla de intellektuella, det vill säga människor som har till uppgift att skapa, utveckla eller förmedla kunskaper, värderingar och handlingsprogram. Alla demokratiska representanter är inte butiksinnehavare, påpekar Marx. De kan tvärtom med sin bildning och sitt »intellektuella läge« befinna sig långt ifrån dem. Men de kommer inte att gå utöver gränserna för klassens materiella intressen. »Detta är över huvud de *politiska och litterära företrädarnas* förhållande till den klass som de företräder.«

Bakgrunden är förstås att så många ledande gestalter i olika partier inte har sin yrkeserfarenhet i partiernas olika kärnverksamheter utan kan vara lärare, jurister, läkare, författare eller journalister. Hur kan de då se samhället i små- eller storborgarens perspektiv? Och hur kan Karl Marx, med sin juristutbildning och sin doktorsgrad i filosofi, inta lönearbetarnas ståndpunkt?

Påståendet som jag nyss återgav, att alla intellektuella i politiken likväl begränsas av de klassintressen som de företräder, ger inte ett tillfredsställande svar på frågan. Denna tillspetsas ytterligare av att många intellektuella inte minst vid denna tid hävdar att deras uppfattningar har vetenskaplig sanktion. Marx är själv en av dem. Han gör anspråk på att vara en nyskapande vetenskapsman.

Frågor av detta slag kommer att sysselsätta oss också framöver. De är avgörande för förståelsen av Marx samhällsuppfattning. Men i *Louis Bonapartes adertonde brumaire* är de ännu öppna, utan svar.

Ett annat begrepp som spelar en central roll i samma bok är *intresse*. Marx säger: »[L]iksom man i privatlivet skiljer mellan vad en människa menar och säger och vad hon verkligen är och gör, så måste man än mer i de historiska striderna skilja mellan fraserna och inbillningarna i partierna och deras verkliga organism och deras verkliga intressen, deras föreställningar och deras verklighet.«

Uttrycket »verklig organism« kan te sig märkligt idag men var det inte vid mitten av 1800-talet. Den verkliga organismen var partiet sådant det *var*, inte sådant som det ville *framstå* som.

I och genom citatet är vi tillbaka till den mest grundläggande figuren i Marx tankevärld alltsedan tidiga ungdomen, den mellan himmel och jord, huvud och fötter, form och innehåll – den som genom olika tillfälligheter kommit att cementeras i handböckernas mer stelbenta par överbyggnad och bas. Men här liksom i artikeln om klasstriderna sticker begreppet *intresse* ut. Det är aldrig så viktigt i Marx författarskap som i dessa båda skrifter.

Bakgrunden är de båda latinska orden »inter« och »esse«, »mellan« och »(att) vara«. Men »interesse« är inte något klassiskt latinskt begrepp. Marx kommer främst i kontakt med det genom den brittiska filosofin. Där är det

på samma gång ett centralt psykologiskt, kanske rent av antropologiskt begrepp och ett snävare ekonomiskt, med betydelsen ränta. Räntan är från början det belopp som en kapitalist betalar till jord- eller markägaren för att få producera sina varor på en bestämd plats och kanske i byggnader som inte är hans egna. Med börsens utveckling får ordet »ränta« en vidare innebörd; spekulationen tar fart.

Det psykologiska begreppet har ett visst släktskap med föreställningen om *homo oeconomicus*, den ekonomiska människan som exakt vet vad som gynnar eller missgynnar henne. Den fördomsfria människan kan navigera genom tillvaron på ett sätt som, givet omständigheterna, gör hennes liv bättre än om hon vägletts av fördomar av olika slag. På ett politiskt plan innebär detta att om människors intressen får slå igenom i de beslutande församlingarna, så kommer också dessa att motsvara de rådande intressena i samhället.

Marx var inte opåverkad av denna diskussion när han skrev sina artiklar under tidigt 50-tal. Men innebörden är en helt annan. Intresset ställs mot de medvetna föreställningarna vilka dessa än må vara. Intresset har inte att skaffa med vad människor »menar och säger« utan enbart vad de *är* och gör. Fraser och inbillningar får inte blandas samman med verkliga intressen.

Innebörden är inte okomplicerad. Den strider mot den vardagliga innebörden av ordet i meningar som »språk och svampplockning är mina stora intressen«. Marx åsyftar snarare de samhällskrafter som opererar under den yta på vilken vårt medvetande rör sig.

Det är inte underligt att ordet i denna mening bleknar bort i Marx senare skrifter och ersätts av andra, mer sofistikerade sätt att beskriva spelet mellan medvetna föreställningar och samhälleliga drivkrafter. Men innebörden har bitit sig fast i vanliga uppfattningar om Marx teorier, kanske därför att skriften om den artonde brumaire är så vida läst. I Sverige är ett av de vanligaste citaten från Marx att »intresset inte ljuger«. Det har inte kunnat återfinnas i hans skrifter men är troligen en omskrivning av de nyss citerade raderna. Detsamma gäller motsvarande tyska citat: »Die Idee blamiert sich immer vor dem Interesse« (idén blamerar sig alltid i förhållande till intresset).

Intresse i ekonomisk mening, främst som ränta, spelar också en roll i Marx skrifter, i synnerhet i de sena. Men där är det inbäddat i hans mer centrala kategorier som kapital och mervärde.

Det är dock inte utläggningarna om intresse som gjort *Louis Bonapartes adertonde brumaire* så beundrad. De är snarast de allra första sidorna i skriften som rymmer ett pärlband av meningar som brukar citeras. Först är det hänvisningen till Hegel som »någonstans« säger att historien alltid upprepas. Men Marx inflikar att Hegel glömde påpeka att det ursprungliga förloppet formas till en tragedi för att sedan upprepas som fars. 1790-talets Robespierre får sin motsvarighet i 1840-talets Louis Blanc, och i stället för farbrodern kommer brorsonen (det vill säga Napoleon III får axla rollen som Napoleon I).

Men intressantare är vad Marx omedelbart därefter säger om historien. Människorna skapar sin historia, men de gör det inte på fri hand utan under omedelbart givna omständigheter. Det förflutna sätter ramarna för henne. »Traditionen från alla döda släktled trycker som en mara på de levandes hjärna.«

Raderna är ett intressant exempel på det ofta misshandlade begreppet *dialektik*. Så mycket är givet på förhand. Men ändå är människor kreativa. Marx är inte som det ofta påstås deterministen. Däremot sysslar han intensivt med det som begränsar det mänskliga handlandet.

Historiens ledande aktörer bidrar också själva till att blåsa liv i det förflutna. Luther klär ut sig till Paulus. Franska revolutionen av år 1789 speglar sig i den romerska republiken och Napoleon i kejsartidens Rom. Revolutionen 1848 försöker följa revolutionen 1789 i spåren. »Så översätter nybörjaren som lär sig ett nytt språk alltid tillbaka till sitt modersmål«, säger Marx. Bara den som rör sig fritt i det nya språket kan skapa något självständigt.

Jämförelsen gäller också den sociala revolution som Marx hoppas ska bryta ut snart. Den har föregåtts av en rad borgerliga revolutioner – den första var Oliver Cromwells i England vid mitten av 1600-talet. Borgerskapet var i sig oheroiskt, men behövde ändå heroismen,

uppoffringen, skräcken och inbördeskrigen för att nå sitt mål. Alla revolutioner uppväcker de döda till nytt liv för att skapa en hjältegloria kring sin egen kamp. Det som hände i Frankrike mellan åren 1848 och 1851 innebar att ett helt folk fann sig förflyttat till en förfluten epok.

Med 1800-talets sociala revolution måste det bli annorlunda! Den »kan inte skapa sin poesi ur det förgångna utan enbart ur framtiden«, säger Marx. Den måste låta de döda begrava sina döda och nå fram till sitt eget innehåll. Den ska med andra ord inte klä ut sig i äldre tiders kläder (deras former) utan koncentrera sig på det som är kärnan i dess uppgift.

En social revolution gäller just innehållet, medan enbart politiska revolutioner med nödvändighet koncentrerar sig på den form som är politiken.

Tankegången är inte svår att förstå, men den väcker ändå frågor som vi redan tidigare varit i närheten av. Vad är det Marx menar med poesi i citatet? Det kan knappast vara den poesi som han så högt älskar alltifrån de gamla grekerna till Heinrich Heine. Snarare är det de fraser och föreställningar som tidigare revolutionärer hämtat ur det förgångna, vare sig det varit antika romerska heroer eller Robespierre eller Napoleon I. Som så ofta skildrar Marx den framtid som han på samma gång önskar sig och förutsätter i enbart negativa termer. Den kommande revolutionen ska *inte* vara som de tidigare. Den ska *inte* gräva ner sig i det förflutna. Tvärtom ska den möta framtiden utan att vägledas av uråldriga föreställningar.

Marx skrift kom ut i en andra tysk upplaga 1869. I sitt förord till den nya utgåvan konstaterar han att boken ursprungligen fick en obetydlig spridning i Tyskland. 1869 finns det däremot ett stort intresse för den.

Marx jämför sin *Adertonde brumaire* med två andra böcker om samma dramatiska skede: Victor Hugos *Napoléon le petit* (Napoleon den lille) och Pierre-Joseph Proudhons *La révolution sociale démontrée par le coup d’état du 2 décembre* (Den sociala revolutionen belyst genom statskuppen den 2 december), som båda kom ut samma år som Marx skrift, 1852. Hugo, den berömde författaren som Marx aldrig sätter särskilt högt, förklarar förloppet helt och hållet med personen Louis Napoleon själv. Han dyker

upp som »en blixt ur het luft«, säger Marx. Men blir inte bokens huvudperson i så fall stor och inte liten om han nu kan frambringa så mycket genom sitt eget initiativ?

Proudhon söker å sin sida se kuppen som resultatet av en historisk utveckling men lyckas i sin iver att vara en objektiv historiker göra sviten av kuppmakare i historien till hjältar. Marx å sin sida har betonat hur klasskampen i Frankrike lyfte fram den bisarre Louis Bonaparte som en sista lösning på ett annars olösligt dilemma.

Marx har inte omarbetat sin skrift. I så fall skulle den förlora sin särpräglade kolorit, hävdar han.

Att erövra världen med pennan

En stor och viktig del av Marx journalistik utgörs av de artiklar som han publicerar i *New York Daily Tribune*. Bakgrunden är intressant. Tidningens andreman, Charles Anderson Dana, företog en europeisk resa i slutet av 1840-talet. I det revolutionära Paris stötte han samman med Karl Marx som gjorde starkt intryck på honom genom sin kompromisslösa radikalism och sin enorma fond av kunskaper. Idén att knyta Marx till *New York Daily Tribune* vaknade redan då men kunde inte förverkligas genast eftersom Marx snart blev helt upptagen av sin egen tidning i Köln. När Marx hamnat i London, barskrapad och i desperat behov av pengar, blev det desto viktigare för honom att knyta en nära kontakt med tidningen på andra sidan Atlanten. Den tribun som Dana och hans chefredaktör Horace Greely kunde erbjuda honom var inte vilken som helst: tidningen var framgångsrik och aktad och hade en stor spridning i synnerhet bland samhällets lägre klasser.

New York Daily Tribune var lika seriös som radikal, grundad och ledd av Horace Greely. Greely var socialist, närmast i Charles Fouriers efterföljd, och han förde en engagerad kamp för arbetare och andra som tvingades leva i ekonomins marginaler. Redan på 1830-talet hade han trätt fram som en av de viktigaste opinionsbildarna mot slaveriet.

Charles A. Dana, länge hans högra hand, hade en mer direkt erfarenhet av socialistiska experiment. Under fem år hade han levt och arbetat i ett litet

utopiskt samhälle av det slag som det fanns så många av vid denna tid. Brook Farm hette det och det låg i Massachusetts. Fourier var en ledstjärna, och grundaren, George Ripley, blev omsider litteraturredaktör på *New York Daily Tribune* och alltså kollega till Dana. Då hade Brook Farm gått i stöpet, av allt att döma därför att deltagarna inte tillräckligt behärskade konsten vare sig att sköta ett jordbruk eller driva en produktion i industriell skala.

Charles A. Dana sökte sig i stället till revolutionernas Europa. Där mötte han inte bara Marx utan han upplevde också den blivande Napoleon III. Det är påfallande hur samstämmig han är med Marx i beskrivningen av den märklige mannen. Dana såg från åskådarplats hur den blivande härskaren fångade allas uppmärksamhet i parlamentet fastän han var en oansenlig man med oklädsamma mustascher och påfallande »tärd av utsvävningar«.

Det är inte märkligt att Marx kunde känna sig hemma i New York-tidningen och att Dana, ansvarig för rapporteringen från Europa, så frikostigt beredde plats för hans artiklar.

Och Marx var flitig. Först amerikanska inbördeskriget satte stopp för hans medarbetarskap. Avbrottet sammanföll märkligt nog med att Dana år 1862 avskedades från tidningen av skäl som är höljda i dunkel. För *New York Daily Tribune* innebar det ett avbräck; men Dana själv gjorde en storartad karriär. Först blev han biträdande krigsminister i Abraham Lincolns regering, och efter inbördeskriget tog han över en annan New York-tidning, *The Sun*, som under hans ledning nådde stora upplagor och stort inflytande.

Men nu gäller det Marx. Skenbart hade Marx debuterat i tidningen redan i oktober 1851. Men trots att Marx angavs som författare var det Engels som skrivit debutartiklarna som handlade om revolution och kontrarevolution i Tyskland. Marx var vid den tiden upptagen av annat, och hans egen engelska hade väl inte heller nått den nivå att den dög som tidningsprosa (och den förblev, med Sperbers ord, alltid »teutonisk«).

Sedan blev Marx desto flitigare. Trots fattigdomen, trots sorgerna skrev han en kopiös mängd artiklar i *New York Daily Tribune*. De är så många att de sammanfogade i böcker omfattar flera tusen sidor och utgör en viktig, ja

dominerande del av den textmassa som han lät gå till trycket. Eftervärlden har haft lätt att glömma bort att han i så stor utsträckning framträdde som journalist för sin samtid. Efter revolutionerna i 1840-talets slut var det inte främst européer utan amerikaner som fick ta del av hans skrivkonst. Han såg själv USA som en allt viktigare mottagare av radikala idéer. Många européer hade flytt undan den kontrarevolutionära vågen till den andra sidan Atlanten. Men framför allt genomgick USA en dramatiskt snabb industriell och ekonomisk utveckling. Grogrunden för radikala idéer borde vara god.

Därmed var *New York Daily Tribune* ett viktigt forum och inte bara ett otillräckligt men nödvändigt bidrag till familjen Marx försörjning.

Men han publicerade trots allt också en del artiklar i Europa. Med ojämna mellanrum gjorde han sig hörd i chartisternas organ *The People's Paper*, och år 1855 ägnade han sina huvudkrafter åt en nystartad radikal tysk tidning, *Neue Oder-Zeitung*, som dock i vanlig ordning snart förbjöds av myndigheterna. I början av 1860-talet skrev han en del artiklar i wienska *Die Presse*, en tidning som åsiktsmässigt passade honom sämre och som stundtals vägrade att publicera det han skrivit. (*Die Presse* som började utges revolutionsåret 1848, finns för övrigt fortfarande kvar, trots diverse avbrott i utgivningen.)

Marx skrev sina artiklar i en period då tekniken utvecklades snabbt både i USA och i Europa. Rotationspressarna kom visserligen inte i praktiskt bruk förrän vid mitten av 1860-talet. Men telegraferna spelade redan en stor roll för nyhetsförmedlingen. De var redan i bruk både i Europa och i Nordamerika, och därmed spreds nyheterna snabbt över en allt större del av de båda kontinenterna. Idén om en väldig Atlantkabel som skulle förbinda USA och Storbritannien hade väckts redan vid Världsutställningen 1851 i London, och efter några år hade en lika rik som entusiastisk amerikan, Cyrus W. Field, beslutat sig för att satsa stora delar av sin förmögenhet på projektet. Field var pappersfabrikör, och pressens utveckling var ekonomiskt viktig för honom.

År 1858 verkade det som om man lyckats upprätta en förbindelse, och drottning Victoria sände ett telegram till den amerikanske presidenten

James Buchanan där hon prisade Gud för teknikens under. Men snart tystnade kabeln, och nya försök kunde inte göras förrän efter amerikanska inbördeskriget. Först 1865 drogs en fungerande kabel.

Då hade Marx slutat skriva i *New York Daily Tribune*. Under hans tid som medarbetare måste hans texter färdas med ångfartyg över Atlanten. Han daterade alltid sina artiklar, och därför är det lätt att se att det tog minst 14 dagar innan de publicerades. Det var alltså inte helt färska nyheter som serverades läsarna på den amerikanska östkusten. Men med den tidens mått var nyhetsförmedlingen tvärsöver oceanen ändå snabb.

Marx utsiktspunkt var London, och det märks hela tiden i det han skriver. Den brittiska pressen, det brittiska parlamentet och de brittiska regeringarna, i synnerhet deras premiärministrar, förblir i centrum för hans rapportering. Brittisk arbetarrörelse blir också viktig, liksom strejker och lockouter inom en industri som ständigt pendlar mellan hög- och lågkonjunkturer.

Men redan den brittiska utsiktspunkten borgar för att perspektivet aldrig blir snävt nationellt. Imperiet – efter hand det största som jorden skådat – är under uppbyggnad. Indien underkastas brittiskt herravälde, och Kina har tvingats in i ett beroende som går i opiemissbrukets tecken. Marx skriver så många artiklar om de båda länderna att det finns särskilda samlingar av dem. *Marx on China* utgör således en separat volym, och detsamma gör *Karl Marx on India*.

Mellan 1853 och 1856 rasade Krimkriget, där en koalition av Frankrike, Storbritannien och Ottomanska imperiet besegrade Ryssland. »Den turkiska frågan« är förstås ett återkommande tema i Marx artiklar. (När det kommer till de rent militära förvecklingarna är det Engels som får rycka in.)

Krigen och krigsriskerna är över huvud centrala teman i Marx rapportering. Kriget mellan Frankrike och Österrike 1859 fick sin beskärda del av uppmärksamheten, men än mer gällde det amerikanska inbördeskriget.

Därtill ger Marx många glimtar från vad som händer i de tyska staterna, i Frankrike, i Danmark och i flera andra europeiska länder. Ofta är hans artiklar djärva potpurrier av olika ämnen. »Rysk humbug – Gladstones

misslyckande – Sir Charles Woods ostindiska reformer« kan en artikel ha som rubrik och en annan »Annonsskatten – Ryska mått och steg – Danmark – USA i Europa«. Men ibland koncentrerar han sig till ett enda ämne, till exempel »Arbetarfrågan«.

Hans rapportering kan ibland vara tämligen opersonlig, en redogörelse för händelseförlopp och uttalanden som hade kunnat göras från helt andra utgångspunkter än hans egen. Han framträder kort sagt som en kompetent och saklig nyhetsjournalist. Men oftare lyser de typiskt marxska övertygelserna igenom, och än oftare sätter han in det han berättar om i den kontext som hans teorier och politiska program utgör. Han vet att *New York Daily Tribune* är en radikal tidning och att Charles Anderson Dana förordat just honom för att han ska uttrycka sin oförytterliga mening om det som händer i världen. Något annat skulle Marx för övrigt aldrig ha gått med på; han hade en aldrig sviktande *courage de son opinion*, ett mod att stå för sin åsikt även i de mest inopportuna sammanhang.

Ett genomgående drag i hans artiklar liksom i det han skrivit tidigare och kommer att skriva senare, är övertygelsen att den tekniska utvecklingen för mänskligheten framåt, trots de offer den kostar. Han kan berätta hur många hästkrafter som nu driver den brittiska industrin. Statistiken med sina exakta siffror fyller honom med påtaglig tillfredsställelse; med dess hjälp får man ett mått på utvecklingens snabbhet och dess eventuella tillkortakommanden.

Telegrafen med sitt allt snabbare informationsflöde har i honom en av sina beundrare. Han finner den konservativa *The Times* omåttligt löjlig när den sätter ifråga tillförlitligheten i den nya tidens »trådnyheter«, så olika tidigare epokers meddelanden per brev eller muntliga upplysningar. *The Times* tillhör för övrigt de ständiga föremålen för hans giftiga angrepp, liksom den brittiska konservatismen över lag. Detsamma gäller den än mer outrerade preussiska högern. I en artikel nämner han med ogillande sin egen svåger: »Ministern Herr von Westphalen företräder den ultrapreussiska aristokratin.«

Avskyn för tsarernas Ryssland är än större och färgar delvis av sig på hans inställning till Danmark. Med visst ryskt bistånd hade Danmark gett sig in i krig med Preussen (som just skakades av revolutionen) och hemfört

en seger som stadfästes genom freden i Malmö 1848. Marx återkommer flera gånger till det bedrägliga lilla landet. Inte med ett ord berör han det faktum att Danmark år 1849 fick sin första författning. Däremot återger han med välbehag några reaktionära kritiker av denna författning, däribland den berömde Nikolaj Frederik Severin Grundtvig som förutspådde landets snara förfall när det så skamligt brutit med sin uråldriga tradition av kungligt envälde.

Medan han hudflängde alla bakåtsträvande regimer gav han uttryck för sin beundran för Storbritannien. Det är »landet där den verkliga omvälvningen av det moderna samhället börjar«, skriver han. Men det är en beundran som trivs bäst på avstånd. Plötsligt bryter han ut i personlig veklagan: »England är ett lockande, hänförande land för den som inte måste leva där.« Han kryddar sin suck med ett citat från Dante: det främmande brödet smakar salt (florentinaren Dante har vuxit upp med bröd som inte saltats).

Trots den bittra smaken välkomnar han varje åtgärd som påskyndar utvecklingen in i det moderna. Det är förklaringen till att han kan uttrycka sig positivt om sina mest omedelbara åsiktsmotståndare, Manchesterliberalerna med Bright och Cobden i spetsen. Han stödde dem i deras oförtröttliga kamp mot den brittiska högern. Enligt Marx påskyndar frihandeln det klasslösa samhället.

Samtidigt konstaterar han bistert hur samma företrädare för Manchesterskolan motarbetar varje förslag till förbättring av arbetarnas villkor. I själva verket blir hans ton mot fabriksägarnas parti allt hårdare, ju mer de rent fackliga frågorna kommer att dominera hans rapportering.

Arbetarna och deras möjligheter

Under 1850-talet och början av 1860-talet var Marx egna politiska aktiviteter försumbara. Det innebar inte att hans intresse för de stora samhällsfrågorna eller arbetarklassens situation och tänkbara framtid skulle ha försvunnit. Han såg bara inga möjligheter att själv påverka situationen på

annat sätt än genom sin penna. Arbetarklassens befrielse var och förblev dess eget verk.

Han kunde uttrycka sig påfallande optimistiskt, så till exempel i en artikel om chartismen i *New York Daily Tribune*, där han hävdar att det avgörande steget skulle vara genomförandet av en allmän och lika rösträtt. Arbetarklassen skulle alltså inte segra med hjälp av barrikader och skarpa skott utan tack vare sin överlägsna numerär. Britterna är över huvud inte lagda för revolutioner utan snarare för reformer, påpekar han. Genom sitt reformarbete undergräver Manchesterliberalerna de gamla jordägarnas makt, och därigenom utför de ett nödvändigt arbete för kommande samhällsomvandlingar.

Marx talar i denna minnesvärda artikel om revolutioner utan att inbegripa något som helst våld. Med röstsedeln ska den politiska revolutionen genomföras, och genom arbetarnas alltmer avgörande roll i produktionen blir också den sociala omvälvningen möjlig.

Artikeln handlar egentligen om chartisterna som Marx kallar »den politiskt aktiva delen av den brittiska arbetarklassen«. Om chartismen kan väckas till fullt liv och organiseras på ett bättre sätt kommer den att utföra stordåd när marken väl är beredd. Här som i många senare artiklar citerar han Ernest Jones, en chartistledare som själv hade en allt annat än proletär bakgrund – förnäm börd och god utbildning – men en aldrig sviktande sympati för industriarbetarnas sak. Jones hade tillbringat en hård tid i fängelse 1848–49 när myndigheterna i Storbritannien försökte hindra oron på kontinenten att sprida sig över Engelska kanalen. Under 50-talet kunde han åter fritt ge ut tidningar och hålla tal.

Marx uttryckte också optimism och stor glädje inför planerna på ett särskilt arbetarparlament. När det verkligen sammanträdde i Manchester i mars 1854 skrädde han inte orden utan betecknade sammankomsten som ett avgörande tecken på att en ny epok bryter in i världshistorien.

Bakgrunden till parlamentet var en våg av strejker som bröt ut i Storbritannien i början av 1850-talet och som Marx noga rapporterade om i sin tidning. Idén väcktes då att arbetarna måste samla sina krafter för att med större framgång hävda sina krav gentemot kapitalisterna. Optimisterna

– till vilka också Ernest Jones hörde – tänkte sig att den fackliga och politiska kampen skulle förenas i och med ett sådant parlament. Det var i den förhoppningen som Marx skrev om tilldragelsen i New York-tidningen. I den inledande artikeln påpekar han att delegaterna inte sitter på nåder av någon statlig eller annan myndighet. De företräder direkt alla grenar av brittisk arbetsmarknad. Deras viktigaste uppgift blir att organisera arbetarklassen till en fungerande enhet.

Marx kunde också stolt meddela att »Dr. Marx« enhälligt blivit vald till hedersledamot av parlamentet. Visserligen fick han dela äran med Louis Blanc och Martin Nadaud, två franska socialister som inte hörde till hans favoriter. Men han var smickrad, skriver han i ett brev till parlamentet som publiceras i chartisternas *The People's Paper*. Parlamentet har stora uppgifter framför sig. Ingenstans har kapitalets despoti gått så långt som i Storbritannien. På kontinenten finns ännu stora bonde- och hantverkarklasser. I England är de på väg att försvinna.

Men arbetarklassen i Storbritannien är också den mest kompetenta. Genom att skapa den moderna storindustrin har den lagt den fasta grunden för ett annat samhälle. »Arbetarklassen har erövrat naturen; nu måste den också erövra människorna.«

Mycket av brevet dyker åter upp i en artikel i *New York Daily Tribune*. Men där återger han också ett aktionsprogram som utarbetats av den kommitté som tagit initiativet till parlamentet. Det viktigaste förslaget är inrättandet av särskilda fonder som ska bistå arbetare som strejkar, blir lockoutade eller orättmätigt avskedade. Det rör sig helt enkelt om en tidig version av strejkkassor.

Fackligt sett blev parlamentet en framgång. Politiskt innebar det däremot en besvikelse. De flesta delegaterna var inte intresserade av en bred politisk samling. De ville koncentrera sig på det mest närliggande, rätten att kämpa för arbetsvillkor och löner.

Marx utvecklingsoptimism bröts inte av denna motgång. Han litade till utvecklingens inre dynamik, till exempel i ett tal som han höll år 1856 när chartisternas *The People's Paper* fyllde fyra år. Talet återgavs i samma avisa och uttrycker den tillit för framtiden som är så typisk för honom. Ångan,

elektriciteten och spinnmaskinerna är farligare revolutionärer än borgerliga upprorsmän som Raspail och Blanqui. »I våra dagar tycks allt gå havande med sin motsats«, förklarar han. Maskiner ersätter arbete – och arbetet blir ändå tungt och tröttande. Rikedom skapar nöd. Människan lär sig behärska naturen – men tvingas underkasta sig andra människor. Till och med vetenskapens ljus tycks bara kunna lysa mot okunskapens mörka bakgrund. Alla våra framsteg innebär att vi ersätter de materiella krafterna med intelligent liv, men samtidigt fördummar vi det mänskliga livet. Motsättningen mellan å ena sidan modern industri och vetenskap och å andra sidan de sociala relationernas elände och förfall är uppenbar. Men förhållandena kommer att förändras. De engelska arbetarna är »den moderna industrins förstfödda söner« (söner alltså, inga döttrar, trots de otaliga kvinnorna som arbetar framför allt inom bomullsindustrin). Det är deras uppgift att leda den stora frigörelse som står för dörren.

Kontrasten mellan den konturskarpa beskrivningen av samtiden och de vaga utfästelserna om den kommande utvecklingen är slående.

Vältalighetsprov av detta slag är dock sällsynta i Marx tidningsartiklar från 1850- och 60-talen. Oftare skriver han om de konkreta förhållandena i fabrikerna. Han har då stor glädje av de rapporter som fabriksinspektörer, tillsatta av brittiska parlamentet, publicerade en gång i halvåret. I en rad artiklar kommenterar han resultaten. De säger oss mycket om Storbritanniens »sociala anatomi« och avslöjar hur vampyrer livnär sig på »den unga arbetargenerationens blod«, förklarar han år 1857. Och det är verkligen en grotesk verklighet som här presenteras med dödsfall, lemlästningar, förlorade ögon och hemska brännskador. De säkerhetsåtgärder som inspektörerna förordar väcker fabriksägarnas indignerade protester. Verksamheten kommer inte att gå runt med så omfattande regleringar, förklarar de.

Denna uppfattning framför de med hetta genom sina representanter i parlamentet. Där utspelas dråpliga bataljer mellan godsherrar och fabriksherrar, kombattanter som enligt Marx förenas i sitt förakt för folket. Men fabriksinspektörernas moraliska mod är värt all beundran, säger han.

I en ny rapport från fabriksinspektörerna år 1860 finner Marx särskilt intresse i en redogörelse som en av underinspektörerna gjort om en pionjärverksamhet i Rochdale. Rochdale är i historien känt som konsumentkooperationens egentliga födelseort, där vävarna slöt sig samman om en butik där de själva var ägare genom sina andelar och därmed hade ett demokratiskt inflytande över. Eftervärlden har haft lättare att glömma att också producentkooperationen tidigt fick ett fäste där, och det är om denna djärva verksamhet som underinspektören Patrick (förnamnet är okänt) berättar. En bomullsfabrik är igång sedan slutet av 1840-talet, den ägs kooperativt, och de flesta av ägarna är arbetare. Även andra liknande industrier har vuxit upp i närheten. Marx säger att Patricks upplysningar är värdefulla men uttrycker samtidigt en farhåga att verksamheten ska svepas bort under nästa industrikris. Däremot undviker han mer principiella kommentarer. Ser han inte producentkooperationen som en möjlighet att stärka arbetarnas makt och frihet? Det kan vi inte bedöma utifrån dessa uttalanden.

Industriarbetarna måste inte bara leva under ständig olycksrisk och uthärda orimligt långa arbetsdagar. Den rena nöden hotar dem i kristider och inte bara då. I högkonjunkturer skapas rikedom för de få och fortsatt fattigdom för de många.

Till råga på allt hotas arbetarna liksom annat fattigt folk av en allt sämre kvalitet på de basala livsmedlen. Marx ägnar brödet en särskild omsorg och han är inte ensam om det. Alla skadliga, märkliga eller näringsfattiga tillsatser som mängdes ner i livsmedel för att dryga ut dem och därmed öka vinsterna för producenterna var föremål för parlamentets oro och utsattes för samhällskritiska vetenskapsmäns forskande blickar. När Marx några år senare återvände till temat, tog han spjärn mot läkaren och näringsspecialisten Arthur Hill Hassalls imponerande verk *Adulteration detected* (1861).

I en artikel i *New York Daily Tribune* berör Marx förfalskningarna men klagar framför allt över bageriernas usla hygien. Spindelnät, insekter och annat som är mer eller mindre hälsovådligt hamnar i degen. Han drömmer

om en framtid när jättebagerier med högsta maskinella standard förser människor med bröd.

Det var en dröm som nästan hade förverkligats några årtionden efter andra världskriget. Men det bröd som producerades var varken välsmakande eller nyttiga. Vägen har sedan dess delvis svängt tillbaka mot småbagerierna, som nu förhoppningsvis befriats från spindelväv och insekter…

Alla frågor som har med arbetarklassens ställning att göra ser Marx i klasskampens ljus. De omedelbara motståndarna är fabrikörerna. Därför irriterar det honom – liksom många andra – att fabriksägarnas mest synliga talesmän, Richard Cobden och John Bright och deras likar, så gärna talar i hela folkets namn när de vänder sig mot den traditionella överklassen. I en artikel i *Neue Oder-Zeitung* år 1855 berättar Marx om ett möte i London som lockat en stor åhörarskara av framför allt arbetare. Men talarna som framträdde var inga arbetare, och de prisade den medelklass som de själva tillhörde och som enligt dem borde överta regeringsansvaret i hela folkets namn. Anförandena väckte livliga protester, och ordningen återställdes först när chartistledaren Ernest Jones framträdde och förklarade att folket verkligen inte borde liera sig med »Bright och Cobden och penningintressena« som så kraftigt motsatt sig alla humana fabrikslagar.

Marx fäller kommentaren att den allmänna rösträtten en gång kommer att genomdrivas och bidra till att förändra samhället. Då kommer nämligen det verkliga folket att få det avgörande inflytandet.

Politiska kriser – och ekonomiska

I en artikel om en regeringskris i Storbritannien klagar Marx över att pressen ägnar så mycket mer intresse och utrymme åt det politiska spelet i parlamentet än åt ekonomins *ups and downs*. Det är en anmärkning helt i överensstämmelse med hans grundläggande samhällsuppfattning. Å andra sidan är det påfallande att journalisten Marx inte avviker från det mönster som han finner klandervärt. Visst ägnar han många artiklar åt industriella kriser, handelskriser och finanskriser. Men i ännu fler uppehåller han sig vid

debatterna både i under- och överhus liksom åt de ständigt återkommande regeringskriserna. Tidens ledande politiker blir föremål för många kommentarer. Inte så få av dem har namn som fortfarande har viss nimbus: Benjamin Disraeli, William Ewart Gladstone och, förstås, de redan nämnda Cobden och Bright.

1850-talet är en växlingsrik för att inte säga turbulent period i brittisk politik. Imperiet växer, krig rasar och ständigt nya krig tycks hotande nära. Motsättningarna mellan den traditionella aristokratin och borgerskapet skärps, samtidigt som det växande missnöjet bland arbetare och annan underklass i parlamentet förnims som ett avlägset men hotfullt muller.

En särställning i Marx rapportering intar Henry Temple, tredje viscount Palmerston, gemenligen kallad Lord Palmerston. Han var född redan 1784 och alltså en man långt upp i åren under 1850-talet och början av 1860-talet. Hans karriär hade varit enastående lång; han debuterade i underhuset 1807, när Napoleon I var ämnet för dagen i brittisk politik. Under decennier befann han sig nära maktens centrum för att till sist, år 1855, kröna sin karriär med premiärministerposten.

Redan 1853, när Palmerston var inrikesminister, skrev Marx en lång artikelserie med den samlande rubriken »Lord Palmerston«. Artiklarna var avsedda både för chartisternas *The People's Paper* och för *New York Daily Tribune*, men i den senare infördes bara vissa av artiklarna. Snart kom serien ut som pamflett och gjorde då viss lycka.

Marx hade hela tiden en ironisk distans till Palmerston. Palmerston är inte en statsman vuxen sina uppgifter, men han är en driven skådespelare för vilken roll som helst, säger Marx. Han hyser inga stora planer utan invecklar sig alltid i småttigheter. Han är inte värdig några stora motståndare men han vet alltid hur han i stället kan välja de obetydliga för sina dueller. När det visade sig opportunt blev han anhängare av whig-partiet som strax gjorde honom till utrikesminister. Till folket har han en föraktfull inställning: gemene man har inga rättigheter. Men han framträder gärna som välgörare.

Artikelserien är i hög grad tillbakablickande. Det är Palmerstons bravader under 1830- och 40-talen som läggs under luppen. I många senare

artiklar hudflänger Marx densammes mer aktuella insatser. År 1855, när *Neue Oder-Zeitung* är Marx huvudorgan, ägnar han åter den brittiske statsmannen flera artiklar. Han återger ryktet att Palmerston skulle vara rysk spion och därför så föga hågad att tillfoga ryssarna något avgörande nederlag i Krimkriget. Men han kontrar med ett annat rykte – att samme man skulle tillhöra ett hemligt sällskap i Italien. I en annan artikel utläser han ur Palmerstons handlande hela »den brittiska härskande klassen fysionomi«.

Marx har kort sagt inga höga tankar om Palmerston. Dock finns det ännu större nollor än han. En sådan nolla, föremål för Marx särskilda förakt, var Lord Aberdeen (eller, med officiell titulatur, George Hamilton-Gordon, fjärde earlen av Aberdeen). Lord Aberdeen var premiärminister när England gick in i Krimkriget. Marx excellerar i elakhet när han beskriver hur lorden presenterar krigsförklaringen i parlamentet. Skenbart inleder Marx sin artikel med något helt ovidkommande. Fransmännen, skriver han, kan inte förstå Shakespeares storhet därför att denne så fritt blandar det sublima med det låga, det hemska med det löjliga och det heroiska med det burleska. Men det finns gränser för kontrasterna: Shakespeare har aldrig låtit en narr framföra prologen till ett hjältedrama. I det brittiska parlamentet har just detta skett. Lord Aberdeen har exekverat narrens roll med bravur när han gett den officiella bekräftelsen på att landet befinner sig i krig med Ryssland. Bara en fars kan följa på en sådan inledning, suckar Marx.

Däremot hyste han djup beundran för en annan av tidens brittiska politiker: Benjamin Disraeli. Ideologiskt sett var avståndet till den konservative Disraeli ännu större; men Marx hade sinne för intellektuell skärpa och kvalitet också bland sina åsiktsmotståndare. Gång på gång återkommer han till Disraelis förtjänster, gärna i kontrast till Palmerstons nyckfulla medelmåttighet. Aldrig blir hans beröm större än när han år 1858 beskriver hur Disraeli, nu finansminister, lägger fram sin budget för parlamentet. Han prisar analysens klarhet, framställningens enkelhet och det lätta handlaget – omdömen som han aldrig skulle slösa på Palmerston eller Aberdeen eller för den delen Gladstone.

De som säger att Marx i ett slags självhat kastade glåpord efter judar bygger på ett bräckligt underlag. Det är sant att han ofta påpekade att människor som han av en eller annan anledning ogillade var judar. Men Disraeli, den ende brittiske primärministern av judisk börd någonsin, högaktade han trots att det var en konservativ man. Inte med ett ord berörde Marx hans familjebakgrund.

1850-talet var liksom det tidiga 1860-talet turbulent i brittisk politik. Men det var också år då näringslivet kastades mellan hög- och lågkonjunktur, stora vinster och kriser. Marx var djupt engagerad i dessa dramatiska skiftningar. Men liksom andra tidningsskrivare ägnade han dem mindre utrymme i sin journalistik. Bara då och då kommenterade han tecknen till dramatiska nedgångar och underbyggde sina påståenden med statistik. Bomullsproduktionen rasar, och andra industrigrenar följer efter, skriver han 1855 och tillägger att när arbetarklassen känt av nedgången kommer den åter att vakna till liv efter några år av passivitet.

Men det var först 1857 som den verkliga krisen kom. I Marx liv blev den viktig. Det var i skuggan av den som han skrev det väldiga manuskript som går under namnet *Grundrisse* och som inte bara är ett förarbete till *Kapitalet* utan ett viktigt arbete i sig; mer om detta i nästa kapitel. Några tidningsartiklar ägnade han också åt det dramatiska förloppet. Han beskriver kollapsen på Hamburgbörsen som får återverkningar i Sverige, Norge och Danmark. London är inte oberört. Motsvarande konvulsioner i Frankrike hamnar också i fokus.

Marx fascination för förloppet hänger samman med hans övertygelse att det är en djup ekonomisk kris som ska utlösa en ny revolution. Så hade det varit 1789, 1830 och 1848 – så skulle det också bli i framtiden. Tidigare hade Storbritannien lyckats hålla emot upprorsstämningarna, men så skulle det inte bli nästa gång, förklarar han i en av sina artiklar i ämnet. Han tillägger att till och med Ryssland är skakat: livegenskapen är där ifrågasatt (den upphävs faktiskt år 1861).

Men krisen 1857–58 blåste över utan någon revolution. Det betydde inte att Marx blev mindre uppmärksam på marknadens pendelrörelser. Så till

exempel upplyses läsarna av *Die Presse* år 1861 om att det amerikanska inbördeskriget hotar brittisk industri därför att importen av den viktiga råvaran bomull är på väg att strypas. Likväl är det andra aspekter på det kriget som framför allt sysselsätter journalisten Marx.

London och världen

Paris må ha varit 1800-talets huvudstad i Walter Benjamins mening. Där sattes agendan i de flesta kulturella frågor. När det gällde ekonomisk och politisk makt kunde dock ingen metropol mäta sig med London. Det blev allt tydligare inte minst under de decennier som Marx och hans familj vistades i staden. Många av de ledande politikerna med lord Palmerston i spetsen må ha gjort en slät figur på den internationella arenan. Bakom deras ofta tafatta ord fanns dock en kraft i fråga om industriella resurser, världsvid kommunikation och pengar som ingen glänsande kontinental retorik kunde mäta sig med.

Det var vetskapen om denna kraft som var skälet till att Marx och många andra förvånades över Storbritanniens tämligen bleka insats under Krimkriget. Det var också anledningen till att herraväldet över Indien och underkastelsen av Kina sågs som en bekräftelse på den brittiska effektiviteten och hänsynslösheten.

Krimkriget, som från början kallades »ryska kriget«, blev som vi redan sett ett viktigt, ja långa tider dominerande tema i Marx journalistik. Det gäller nu att se detta krig ur ett vidare perspektiv än det brittiska parlamentets.

Det mesta som Marx skriver i ämnet är refererande. Han hämtar in sina egna källor – ofta direkt från sultanens främste tillskyndare i London, David Urquhart, en välunderrättad men djupt reaktionär publicist och politiker. I litteraturen antyds det ibland att han skulle ha stått Urquhart nära; men det enda som förenade honom och hans uppgiftslämnare var avskyn mot tsarens Ryssland. Det är sant att Urquhart uppskattade Marx artiklar och tog personlig kontakt med honom, ja till och med fick honom att skriva några artiklar för sina egna tidningar. Men Marx gjorde detta främst för pengarnas

skull och avbröt kontakten när han inte fick den ersättning som han ansåg rimlig.

Marx bemödar sig att motverka bilden av Ottomanska imperiet som övermåttan exotiskt i motsats till det fullständigt normala Storbritannien. Islam är i hans ögon varken besynnerligare eller mer förtryckande än kristendomen. När Manchesterskolans Richard Cobden varnar för alliansen med de »fanatiska muslimerna« påpekar Marx att Cobden likaväl hade kunnat rikta sina anklagande blickar mot det egna landet där kyrkan har statsmakten i ett fast grepp.

I en annan artikel redogör han för alla de hinder som stormuftin lägger i vägen för en allians med kristna stater. I nästa andetag berättar han om hur kristna kyrkor slåss med näbbar och klor om ensamrätten till Den heliga graven i Jerusalem. Marx vill uppenbarligen upprätta en balans. Religioner har alltid sin grogrund i ett samhälles brister. Överallt söker människor lindring i en hård verklighet genom religionens sövande droger. De religiösa ledarna bygger sin maktställning på fromma drömmar om en bättre tillvaro i den ena eller andra trosriktningens namn.

Men i slutet av år 1854 är det ett annat ämne än Krimkriget som fångar Marx uppmärksamhet: Spanien. Spanien är i Västeuropa nästan lika exotiskt som Turkiet, säger han. Han har själv rustat sig väl för att göra landet mindre främmande åtminstone för amerikanska tidningsläsare. Han har lärt sig spanska så väl att han inte bara läser flytande utan också kan sätta sig in i intrikata politiska förhållanden i Spanien.

I landet rasar sedan decennier en maktstrid mellan traditionens bevarare och modernister. Marx fascineras av striderna och ställer den spanska utvecklingen i motsats till den franska. I Frankrike gör man revolution på tre dagar, sedan är det nog. I Spanien håller man ut i tre år och är beredd till nya duster något decennium senare. Nu skockas åter orosmolnen över horisonten.

Marx skriver elva artiklar i ämnet för *New York Daily Tribune*. Åtta av dem publiceras, två har förkommit, av en finns några brottstycken bevarade. Kanske fann redaktionen att det blev för mycket spansk historia. Marx ger nämligen en regelrätt historielektion där fokus främst ligger på åren kring

1812 då spanjorerna befriade sig från Napoleons herravälde och den typiska motsättningen mellan reaktionärer och modernister etablerades. Marx konstaterar att de senare var de första i världen som betecknade sig som liberaler och att namnet sedan spred sig till andra länder. Det är ett påstående som fortfarande håller streck.

Men Marx följde från sin brittiska utsiktspunkt också utvecklingen i mer avlägsna länder, framför allt Indien och Kina. Han utgick där som annars från övertygelsen att samtiden var en etapp i en lång framstegsprocess. Denna tanke kom till uttryck i några svepande omdömen som han fällde i sin mest omtalade – man kan säga beryktade eller åtminstone djupt kontroversiella – artikel om det brittiska herraväldet i Indien. Indien har dukat under för många erövrare, konstaterar han. Men britterna är de första som för upp landet på en högre utvecklingsnivå genom telegrafer och snart också järnvägar och ångbåtstrafik.

Nydaningen innebär omätligt lidande för folket men är ändå en nödvändig väg framåt. Den borgerliga civilisation som driver på förändringen är visserligen skamlöst hycklande. Det är nya rikedomar som britterna söker i fjärran land fastän de ger sken av att drivas av ädlare avsikter.

Marx inställning till Indien och dess brutala modernisering har blivit livligt omdiskuterad. Edward Said, den palestinsk-amerikanske litteraturvetaren och civilisationskritikern, ser honom som en företrädare för den västerländska orientalismen. Marx citerar i en Indienartikel Goethes *Väst-östlig divan*, det stora diktverket om den österländska dikten i dess möte med den västerländska, och han avslöjar sig enligt Said därmed som en romantiker i sin syn på Österlandet. Said menar till och med att Marx »teoretiska socio-ekonomiska åsikter förlorar sig« i den gängse Indienbilden.

Det senare förefaller väl starkt: det är ändå telegraferna, järnvägarna och ångbåtarna som får sista ordet hos Marx. Citatet från Goethe handlar om den njutning som kan spira ur det lidande som förtärt »myriader unga själar«. Nog är det civilisationens offer som han talar om, oavsett om de finns i Storbritannien, Indien eller Kina?

Det är för övrigt talande att det är Goethe, en av de litterära favoriterna, som Marx hänvisar till. Men han började inte själv – som Goethe – att plugga persiska eller arabiska, och han hade inte trots sina utmärkta kunskaper i klassisk grekiska frestats att som så många andra i dåtidens Europa lära sig orientalisternas mest omhuldade språk, sanskrit. Hans referensram förblev västerländsk; det var vägen från Homeros till Goethe och Balzac som han hade djupare kunskaper om. Indien närmade han sig mer utifrån, låt vara eldad av den kunskapshunger som var så typisk för honom.

Saids bild har ifrågasatts av Aijaz Ahmad, en indisk litteraturvetare och politisk kommentator, som i artikeln »Marx on India: A Clarification« (Marx om Indien: ett klarläggande), 1992, betonar att Indien år 1853 var ett helt nytt tema för Marx och att det han säger inte präglas av de djupa insikter som annars är utmärkande för så mycket av det han gjort (det är till exempel värt att notera att Marx upprepar Hegels märkliga påstående att Indien skulle vara ett land utan historia). Ahmad fäster också uppmärksamheten vid en ofta bortglömd mening i en av Marxartiklarna där hans syn på civilisationens välsignelser framträder klarare än annars. Han säger där att indierna inte själva kommer att njuta frukterna av allt det som britterna nu strör omkring sig i deras land förrän arbetarklassen gripit makten i Storbritannien eller också indierna själva blivit starka nog att kasta av sig det brittiska oket. Det underkastade folket dignar alltså under samma ok som industriarbetarna i det fjärran Storbritannien.

Det är den övertygelsen som får Marx att fästa vissa förhoppningar vid Sepoyupproret i Indien som bröt ut år 1857 och fortsatte under 1858. Sepoyerna var namnet på de indiska soldater som tjänstgjorde i brittiska armén. De användes tämligen hänsynslöst i brittiska krigs- och erövringståg i Asien och hade ingen möjlighet att göra karriär i armén. De fick dessutom se sina hemtrakter i norra Indien allt hårdare beskattade. Den tändande gnistan till upproret blev ryktet att den ammunition som de tilldelats hade smorts in med svin- och kofett, i den provocerande likgiltighet för olika indiska tabun som över huvud utmärkte britternas styre i landet. Upproret krävde stora brittiska insatser innan det kunde slås ner.

Marx skrev några artiklar om resningen. Hans inställning är uppenbarligen kluven. De engelska erövrarna kan utrusta landet med den moderna teknik som är nödvändig för folkets verkliga befrielse. Sepoykrigarna har visserligen lyckats besätta Delhi, men de saknar ledare, och deras dröm är ett förmodernt Indien.

I en annan artikel återger Marx vad som rapporterats främst i brittiska tidningar om de grymheter som upprorsmännen begått mot engelsmän. Marx håller med om att dåden är förfärliga men påpekar samtidigt att de brittiska erövrarna med samma frenesi lemlästat, våldtagit och dödat både indier och kineser. Indierna är alltså inga exotiska varelser utrustade med en speciell orientalisk grymhet. Britter och andra härskare inbillar sig bara att deras egen likgiltighet för andras lidande är mer motiverad; de är ju goda kristna.

Kina är också ett viktigt tema för Marx artiklar. I den första som handlade om landet tar han upp Hegel, låt vara utan att han nämner filosofens namn; han döljer det bakom omskrivningen »en mycket djupborrande men något fantasirik utforskare av mänsklighetens utvecklingslagar«. Denne filosof har hävdat tesen om motsatsernas enhet. Denna enhet finner Marx exempel på i förhållandet mellan Storbritannien och Kina. I Kina pågår det så kallade Taiping-upproret som inspireras av en lära som hade en av sina rötter i kristendomen. Upproret, eller revolutionen som Marx säger, började underifrån – dess utbredning hade varit otänkbar utan böndernas växande missnöje. Namnet på rörelsen betyder »fullständig jämlikhet«. Det fanns ledare för rörelsen som inte alls levde upp till idealet utan fördrev sina dagar i lyx och överflöd. Men målet var att skapa ett modernare Kina. Britterna valde att satsa på den andra sidan, traditionens och kejsardömets. Först 1864 slogs upproret ner. Det är sannolikt det blodigaste kriget i historien, även om beräkningarna av antalet döda är ytterst svävande. Man räknar med att mellan 20 och 70 miljoner människor fick sätta livet till.

Marx går inte in på någon beskrivning av upprorets bakgrund eller tidigare förlopp utan ger i sin artikel från 1853 framför allt en föreställning om hur världen kommit att utgöra en intimt sammanhängande enhet där

motsatserna tvingas samman. I detta globala perspektiv utgör Taiping-upproret ett steg i riktning av modernitet; en antifeodal frihetssträvan är det bärande inslaget. En nutida historiker, Stephen R. Platt, som skrivit en monografi om det stora dramat i Kina, ger honom rätt. När britterna stödde kejsarmakten valde de medvetet sida för kinesisk passivitet och utrikes beroende. Med opiets hjälp skulle folket hålla sig lugnt. Britterna kunde skeppa hem vinsterna till sitt fjärran land.

Opiemissbruket är ett tema för sig i Marx journalistik. Han skriver till och med en historik i artikelform över handeln med den farliga drogen.

Anledningen till att Kina kan förtryckas så av främlingar ligger enligt honom i att landet i sig är en fossil. Fossilen har också frambesvurit sin inre fiende, de upproriska massor som under parollen »Taiping«, fullständig jämlikhet, går till attack mot sina herrar och indirekt också mot de främmande inkräktarna. Marx idealiserar inte på något sätt det folkliga våldet men sätter det i samband med den svåra fattigdomen. Man lever av rov och nöjer sig då med småsmulor. För den vanlige Taiping-soldaten är »ett människohuvud inte mer värt än ett kålhuvud«.

Likväl talar Marx om »den revolutionära armén« och påpekar att dess kärna består av reguljära trupper som utvecklats till rutinerade partisaner. Men den stora massan av krigare är småbönder och därtill olika vinddrivna existenser. När en stad erövrats är det fritt fram för soldatesken att våldföra sig på kvinnor och flickor under tre dagar.

Han konkluderar: Taiping är uppenbarligen djävulen i egen hög person sådan den kinesiska fantasin föreställt sig denna potentat. Men det är också bara i Kina som denne djävul är möjlig. Hans förutsättning är ett förstenat samhällsliv.

För första gången kan man säga att Marx här framställer ett fjärran land i exotiska färger; han relaterar inte som i fallet Indien upprorstruppernas våld till de främmande herrarnas motsvarande våld.

Samtidigt har han i sin tidigare rapportering betonat hur beroende Storbritannien har blivit av Kina. Genom upproret kommer priset på en rad varor att stiga i London. De båda länderna är nämligen hoptvinnade med fasta globala band.

När Marx skrev om det fördrag om ömsesidiga handelsförbindelser som britter och kineser slöt 1858, blev hans artikel föremål för en dispyt med Charles Dana. I ett brev till Engels i december 1858 utgjuter Marx sin vrede. Dana har tryckt hans tidigare artiklar om Kina som anonyma ledarartiklar utan att på något sätt komplimentera Marx för insatsen. Men denna artikel sägs när den publiceras vara skriven av en »tillfällig korrespondent«, och Dana har dessutom fräckheten att polemisera mot den. Marx har slagit fast att genom fördraget har kineserna legaliserat införseln av opium och troligen också odlingen av den farliga vallmon i Kina. Nu har Marx upplevt triumfen att medlemmar av den brittiska regeringen dragit samma slutsatser som han.

Marx är och förblir en fiende till kolonialismen, enkannerligen den brittiska kolonialismen. Hans grundläggande inställning kommer allra tydligast till synes i en artikel som han skriver år 1857 om engelsmännens försök att vinna herravälde över Persien. Hans bild av britternas handlande är ytterst mörk. Han talar med vämjelse om »den brittiska diplomatins listiga och hänsynslösa tricks i Asien« och utmålar utan att spara på koloriten inträngarnas vidriga beteende.

Bilden av Marx syn på europeisk och i synnerhet brittisk kolonialism förändras påtagligt om man inte låter sig nöja med ett enda lösryckt citat ur en av hans många artiklar om Indien. Marx är inte någon orientalist i Saids mening, och han tror inte på det som Rudyard Kipling senare skulle kalla »white man’s burden«, den vite mannens tunga uppgift att föra andra raser upp till civilisationens höjder. Han sviktar aldrig i sin tro på järnvägarnas, telegrafernas och ångkraftens positiva betydelse. Men han ser de koloniserade folkens situation med samma ögon som han ser på de industrialiserade ländernas arbetarklass. De får med svett och möda betala civilisationens välsignelser men får inte själva ta del av dem.

Han tror inte att Taiping- eller Sepoy-upproren kommer att leda till någon verklig befrielse. En sådan förutsätter en långtgående industrialisering. Men denna industrialisering är inte av något nödtvång

bunden till Europa och Nordamerika. Människor i fjärran världsdelar är inte besynnerligare än till exempel britterna.

USA och världen

Det amerikanska inbördeskriget 1861–1865 kastade en lång skugga också över Europa. Efter hand kom slaveriet att betraktas som dess mest avgörande fråga. Nordstaterna stred för att avskaffa denna omänskliga ordning, sydstaterna ville behålla den.

Slaveriet hade långt före kriget lett till politiska kontroverser av första ordningen. Idén om allas lika fri- och rättigheter stred uppenbarligen mot en ordning enligt vilken vissa människor var ägare till andra människor och därför fritt kunde bruka (och missbruka) dem. I USA kunde grundlagsfäderna blunda för denna konsekvens; flera av dem, med Thomas Jefferson i spetsen, hade själva slavar som saknade varje möjlighet att fritt söka sin lycka. I franska revolutionen framhöll de radikalaste grupperna slaveriets orimlighet; idén att alla, oavsett ras och även kön, borde åtnjuta samma fri- och rättigheter, inklusive samma politiska rösträtt, fick en rad ivriga företrädare. Men när svarta före detta slavar i den franska kolonin Haiti gjorde revolution, svarade Frankrike under Napoleon I med att försöka krossa upproret. Han lyckades inte; fransmännen tvingades lämna ön och den fria republiken utropades med en egen konstitution där rasernas jämställdhet särskilt framhölls

Men vid den tiden, under 1800-talets första decennium, förbjöds slavhandeln i många länder, däribland både Storbritannien och USA. Frågan var om staterna verkligen kunde garantera att ingen handel förekom. Nya slavar bjöds ständigt ut på marknaden. Misstanken fanns att skepp under USA-flagg trots förbudet transporterade människor under sedvanligt omänskliga förhållanden över Atlanten. Frågan, väckt av biskopen av Oxford, dök upp i brittiska parlamentet, och Marx rapporterade därom i en artikel för *New York Daily Tribune* 1858. Regeringen slog ifrån sig: det kom inte på fråga att visitera fartyg under amerikansk flagg eftersom det skulle leda till öppen konflikt och kanske krig. Det fanns därtill en förmodan att

tillförseln av nya slavar garanterades av spanska skepp som också försåg Mellan- och Sydamerika med nytt blod genom »denna skändliga handel«, som Marx skriver.

När Abraham Lincoln blev vald till USA:s president 1860 bröt sig 11 av USA:s 36 delstater ut ur unionen och bildade en egen så kallad konfederation. Denna nya statsbildning blev den omedelbara anledningen till kriget, som började den 12 april 1861. Konfederationen stred för sin självständighet, unionen för att återställa landet sådant det varit före utbrytningen; men frågan om slaveriet var hela tiden viktig och framstod efter hand som dominerande. Till en början vann separatisterna en rad militära framgångar, men i det långa loppet måste unionen – vanligen kallad Nordstaterna – segra i kraft av sin överlägsna ekonomiska och industriella styrka.

Marx sympatier fanns hela tiden på Nordstaternas sida. Det framgår med full kraft av de artiklar som han hann publicera i *New York Daily Tribune* innan kriget lade hinder i vägen för hans vidare medarbetarskap. Han rapporterar upprört om reaktionerna i den brittiska regeringen – ledd av Palmerston – och i brittisk press. Överallt möter han läpparnas bekännelse till slaveriets avskaffande, men i realiteten är det nordsidan som bereder Palmerston liksom *The Times* och andra tidningar bekymmer. Sydstaternas kamp för friheten att förslava andra människor möts med djup förståelse, säger Marx, medan nordstaternas uppriktiga vilja att bekämpa slaveriet sätts i fråga. En viktig roll även i den brittiska debatten spelar Harriet Beecher-Stowe, författaren till den berömda *Onkel Toms stuga* (1852). I ett öppet brev till earlen av Shaftesbury utpekar hon slaveriet som krigets verkliga orsak och tvingar därmed många ledande britter att bekänna färg.

Men officiellt var Storbritannien neutralt i konflikten. Slaveriet hade visserligen inte några anhängare i regering eller parlament. Men Lincoln hade i sitt inträdestal som president förklarat att de stater som redan hade slaveri skulle få behålla det under hans presidentperiod. Den brittiska regeringen slöt sig därav till att slavfrågan inte spelade någon roll i inbördeskriget. Palmerston och hans ministär lutade till och med åt uppfattningen att Sydstaterna hade rätt att lämna unionen.

Sydstaterna såg sin chans, i synnerhet som de slöt sig till att den brittiska industrin var helt beroende av bomullsimporten från amerikanska Södern, och i den vissheten sände de två förhandlare till London – båda benhårda anhängare av slaveriet. De åkte med ett brittiskt fartyg, »Trent«, och trodde att de därmed skulle kunna bryta det sjöembargo som Nordstaterna hade proklamerat. Men fartyget bordades trots den brittiska flaggan. Händelsen väckte en enorm indignation, och Palmerston tycktes luta åt uppfattningen att bordningen var anledning nog för britterna att gå i krig med Nordstaterna.

Marx skrev utförligt om denna så kallade Trent-affär, liksom han även i övrigt bevakade inbördeskriget. Men bara en av hans artiklar om Trent-affären hann publiceras i *New York Daily Tribune* innan hans medarbetarskap avslutades och han i stället blev medarbetare i *Die Presse*. I hans ögon spelade ledande politiker och tongivande brittiska tidningar ett fult dubbelspel. Även om de var motståndare till slaveri och slavhandel stödde de likväl slavägarnas politiska förbund. Enligt Marx var inbördeskriget från första början en fråga om de svartas frigörelse, och britter som ifrågasatte detta var hymlare som främst värnade sina egna ekonomiska intressen. Med stolthet berättar han att de som först och främst drabbades av den snabbt minskande bomullsimporten, arbetarna i Lancashire, aldrig sviktat i stödet för USA. I några artiklar i *Die Presse* menade han rentav att Trent-affären utvecklats till en konflikt mellan den engelska regeringen och det engelska folket.

Marx syn på USA präglades i hög grad av det positiva mötet med Charles A. Dana liksom av hans goda erfarenheter av den tidning som Dana gav honom möjlighet att skriva i. Lägg därtill hur en rad av hans vänner och medkämpar med Joseph Weydemeyer i spetsen skapade sig en existens i det nya landet, och man förstår att hans Amerikabild var tämligen ljus. Där fanns möjligheter inte bara till teknisk och ekonomisk utveckling utan också till ett rättvisare samhälle.

Hans bild av Europa efter revolutionerna var betydligt mörkare. Storbritannien ingav ett visst hopp; men klasskampen var där också naknare

och råare än någon annanstans. Frankrike under Napoleon III blev föremål för hans särskilda avsky. I de många artiklar där han berörde den franska utvecklingen under den nye kejsaren framkom inte så mycket nytt i förhållande till *Louis Bonapartes adertonde brumaire*.

Det är med motviljans distans som han följer kriget mellan Frankrike och Österrike år 1859. Båda regimerna är honom förhatliga men han tycks ändå ha lättare att uthärda reaktionärerna i Wien. Den franska saken kan tyckas god – det är Italiens frihet från det habsburgska imperiet som står på spel. Men den franske kejsarens falska folklighet är så vämjelig i Marx ögon att han inte förmår uttrycka någon glädje över franska framgångar. Därtill gäller maximen att ingen i grunden kan befria någon annan. Italiens frihet måste vara italienarnas egen sak.

Marx misstänkliggör från första början Napoleons skäl att gå in i kriget. Kejsaren hade blivit utsatt för ett attentat, begånget av italienare, och ska enligt Marx ha uppfattat detta som en varning. I sitt äventyrliga liv före upphöjelsen hade han varit medlem i en hemlig italiensk organisation med landets enande på programmet. Attentatet blev en signal: var trogen de löften du avgav i sammanslutningen, eller vi dödar dig!

Det dröjde dock innan striderna bröt ut. De flesta hoppades ännu på fred, men Marx vidhöll trotsigt: det blir krig.

Och det blev krig. Österrikarnas motgångar utlöste hotfulla stämningar i Wien. Man behövde en syndabock och valde som så ofta ut den judiska minoriteten. Judar misshandlas på gatorna, berättar Marx.

Kriget tog snabbt slut, och Österrike tvingades lämna från sig delar av sitt tidigare italienska territorium. Men har Italien verkligen vunnit något? frågar sig Marx. Habsburgarna bevarar sin västgräns och har därmed fortfarande nyckeln till norra Italien.

I mångas ögon stod Napoleon III nu på höjden av sin bana. Frankrike hade satsat mer under Krimkriget än Storbritannien och vunnit det avgörande slaget. Nu hade också den mäktiga habsburgska dubbelmonarkin besegrats. Vem skulle bli nästa offer? Var det möjligen Storbritannien som stod på tur; ryktena surrade i London. Eller var det Preussen, snabbt allt starkare?

Marx återgav krigsryktena med stort allvar. Han var fortfarande lika negativt stämd mot den stridsglade kejsaren. Med förtjusning återgav han Giuseppe Mazzinis retoriskt lysande uppgörelse med Napoleon. Mazzini, skaparen av *La Giovine Italia*, var annars inte en man som Marx satte högt. Men den här texten saknar enligt Marx helt det »falska patos«, de »svulstiga utsvävningar« och den »profetiska mysticism« som annars vanställer hans skrifter. Här talar författaren rakt på sak, och han lyckas fullständigt avslöja vilken humbug den franske kejsaren är.

Marx egen avsky är inte mindre än Mazzinis. Men varför är han så ursinnig? En huvudanledning är förstås att Napoleon var den som satte stopp för den franska revolution som Marx fäste så stora förhoppningar vid. Men det spelar också en roll att kejsaren i de presidentval som förde honom till makten blev folkets, i synnerhet böndernas, man. Han gjorde anspråk på att kunna lösa den moderna fattigdomens – pauperismens – problem. Redan på 1840-talet, utopiernas årtionde, hävdade han i pamfletten *Extinction du paupérisme* (Pauperismens utplåning) att han satt inne med svaret på frågan hur pauperismen skulle botas. Han betraktade sig till och med som ett slags socialist; och Marx förakt för hans påstådda ideologi var minst lika kompakt som för Karl Grüns eller Arnold Ruges.

1850-talets Europa bjöd dock på vissa ljuspunkter. Medan Frankrike tyngdes ner av sin usurpator, blev Preussen kvitt den kung vars intoleranta regim satt stopp för Marx karriär både som akademiker och chefredaktör: Friedrich Wilhelm IV. Marx rapporterade i flera artiklar om rykten att kungen gripits av vanföreställningar och bland annat trott sig vara en fisk färdig för stekpannan. I den officiella historieskrivningen talas det om slaganfall, och hur det än var med den saken lämnade Friedrich Wilhelm över makten till sin bror Wilhelm, den blivande Wilhelm I, i slutet av 1850-talet. Marx följde noga vad som nu hände och kunde berätta för sina amerikanska uppdragsgivare att stämningen ändrats på ett fantastiskt sätt på bara två månader. Tyranniet från Friedrich Wilhelm IV är borta, kvar finns hans »käre bror« med ett långt mjukare handlag. Och friheten växer! Marx försäkrar att Berlin nu är den mest revolutionära staden i Europa vid sidan av Palermo och Wien. Han tänker förstås på Garibaldis uppror i södra

Italien och på det jäsandet missnöjet i habsburgska kejsardömets huvudstad efter nederlaget mot Frankrike. I Berlin har lättnaden efter det tidigare förtrycket gett människor mod att föreställa sig ett helt annat samhälle.

Efter hand lugnar sig situationen både i Wien och Berlin, och den nya italienska staten av år 1871 är ett resultat av en helt annan utveckling än den som Garibaldi (och väl även Marx) tänkt sig. Det är en försiktig regim som placerar en kung högst i sin hierarki.

Men journalisten Marx blick sveper rastlöst över Europa och registrerar än hoppfulla, än nedslående tecken. Till och med det råa Norden fångar någon gång hans uppmärksamhet. Det sker i en artikel 1857 där han framhäver den svenske arvprinsen – alltså den blivande Karl XV – och hans »beslutsamma och energiska karaktär«. Han kan mycket väl skapa en skandinavisk union och därmed bädda för en ny konflikt om Schleswig-Holstein.

Anledningen till dessa höga tankar om den svenske kronprinsen ligger delvis i dunkel. Kronprinsen hade under Krimkriget verkat för att Sverige skulle gå in på Frankrikes och Storbritanniens sida mot Ryssland, men hans planer vann inget gehör. Hans drömmar om ett nytt Stor-Sverige var inte realistiska, och snart lugnade han också ner sig och lät sig nöja med mer närliggande glädjeämnen som kvinnor, fester och jaktäventyr.

Även i ett annat sammanhang ägnar Marx Sverige och släkten Bernadotte ett visst intresse. I *The New American Cyclopædia* som Charles A. Dana och hans tidningskollega George Ripley gav ut bidrog Marx med några artiklar och Engels med än fler. Det föll på Marx lott att skriva om Jean-Baptiste Bernadotte och den märkliga karriär som förde honom till Sverige. Engels har redan i brev upplyst honom om Bernadottes militära insatser och inte minst betonat de tidiga markeringarna av självständighet gentemot Napoleon.

Marx redogör i sin artikel också för alla de märkliga turerna kring svenskarnas val av Bernadotte till kung och deras förhoppningar om att den franske marskalken skulle återerövra Finland från ryssarna. Häpna får de se att han hellre väljer en union med Norge och sluter fredsavtal med ryssarna. Men norrmännen visar sig självständigare än han trott och skapar sig trots

hans motstånd Europas mest demokratiska författning. Egentligen är Stockholm för litet för Karl Johan, och efter julirevolutionen 1830 hoppas han på att bli erbjuden den franska kungakronan. Men därav blir ingenting och han får stanna i Norden.

Marx summerar: Sverige har ingenting att tacka Karl Johan för. Om nationen hämtat sig från tidigare elände och olycka, beror det enbart på dess egen energi och en lång period av fred.

En särskild uppmärksamhet kom Marx att ägna frågan om Irlands självständighet. Han och Engels kunde i sina brev kasta ur sig försmädliga omdömen om irländarna (som om så många andra folk). Men när det kom till kritan stödde Marx och hans vän obrottsligt kravet på irländsk självständighet från England. Fulla av förhoppningar följde de också de irländska arbetarnas kamp för frihet och mänsklig värdighet. I en artikel kan Marx glädjas åt att det irländska inflytandet i det brittiska parlamentet är stort och en nagel i ögat både på aristokrater och Manchesterliberaler, och i en annan kan han med värme skildra begravningen av en irländsk arbetare och chartistledare verksam i London, Feargus Edward O'Connor.

Ändå kom Irlandsfrågorna i skuggan av så mycket annat i Marx journalistik. Hela världen hade han till bevakningsområde, och krigen och de akuta kriserna befann sig hela tiden i fokus för hans uppmärksamhet.

Efter år 1864 blev Marx tidningsskrivande snabbt allt mer sporadiskt och inskränkte sig i huvudsak till korta inlagor och protester, ofta i Internationalens namn.

Under tre perioder kom Marx att ägna en stor och avgörande del av sin tid åt att skriva artiklar i tidningar och tidskrifter. De båda första perioderna inföll på 1840-talet då han först ledde *Rheinische Zeitung* och sedan *Neue Rheinische Zeitung*. Den sista perioden sträckte sig från 1851 till 1864. Marx skrev inte längre som chefredaktör utan som korrespondent. Han fick å andra sidan spridning för sina artiklar över två kontinenter och det allra mesta som han lämnade ifrån sig blev också publicerat.

Det är lätt att se den tredje periodens många artiklar som brödskriverier, och oftast har de i litteraturen också behandlats som sådana. Men det är en

oklok nonchalans. Artiklarna är på ett annat sätt än breven – och i synnerhet de högst privata breven till Engels – genomtänkta och avsedda att påverka en större läsekrets. Grundligt studerade visar de sig också forma en nödvändig bakgrund till Marx tryckta eller ofullbordade större arbeten från perioden efter 1848–49 års revolutioner. En rad mönster som annars förblir oklara, till exempel om Marx syn på imperialismen, framträder i full klarhet.

Med en solid bakgrund i artiklarna är det lättare att gå vidare till Marx väldiga samhällsteoretiska projekt som efter hand får namnet *Kapitalet*. Det är just vad vi nu ska göra. Först ska vi granska det stora förarbete som går under namnet *Grundrisse*.

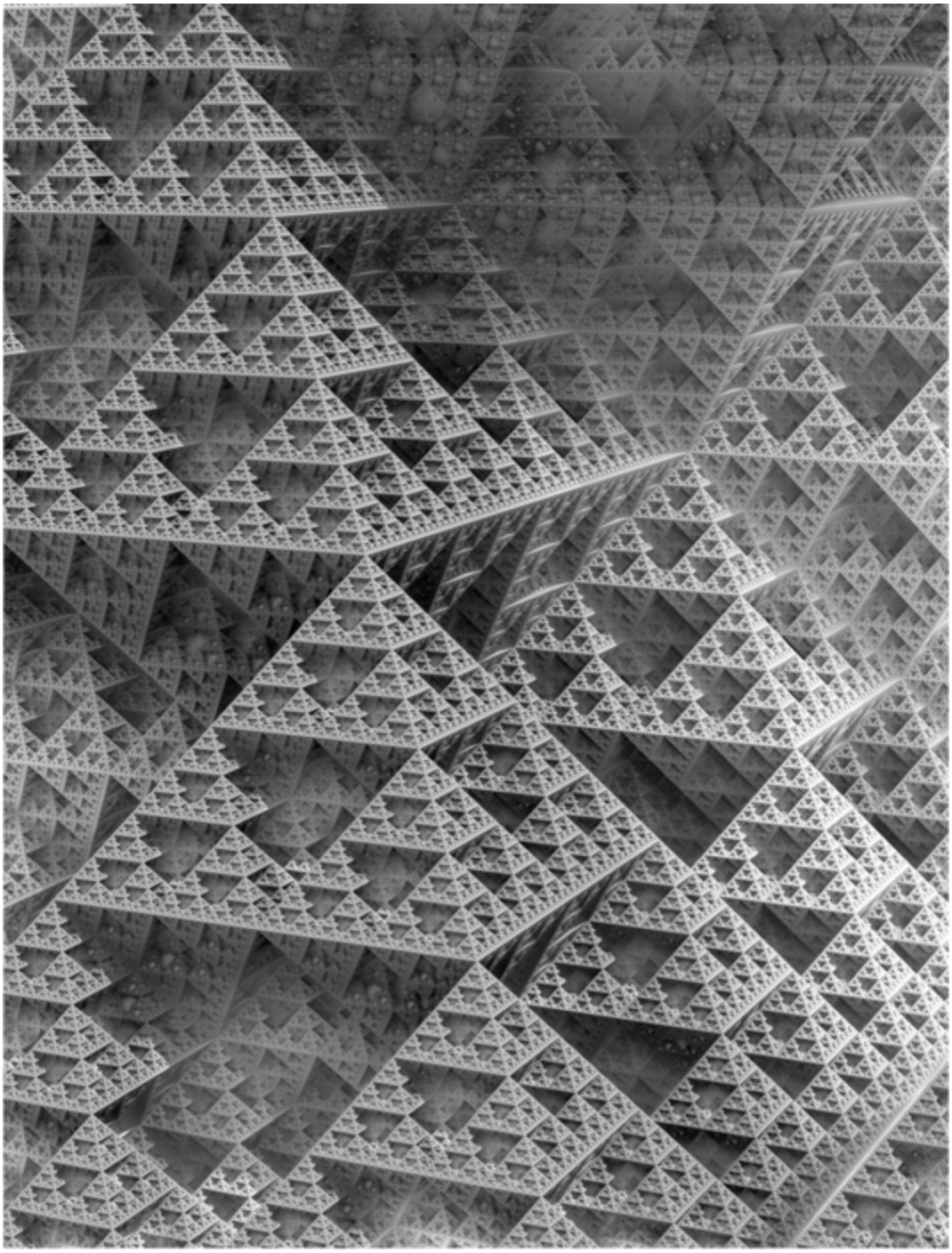

Grundrisse är ett fascinerande verk, skarpsinnigt, perspektivöppnande och fantasieggande. Ingenstans har Marx utvecklat sitt dialektiska tänkande så långt som där. Dialektiken kan med sitt ständiga överskridande av de enkla motsättningarna leda tankarna till den typ av fraktaler som bär den polske matematikern Wacław Sierpińskis namn; här i en tredimensionell gestaltning.

Den mest intensiva ansträngning

Grundrisse

Alltsedan *Grundrisse* under 1950-talet blev allmänt bekant bland Marxläsare har texten varit föremål för motstridiga tolkningar och värderingar. Den skrevs i slutet av 1850-talet, först i ett slags de revolutionära förväntningarnas eufori och efter hand under växande missmod och sjuklighet.

Tematiskt är *Grundrisse* bredare än något annat som Marx lämnat efter sig. Här öppnar han flikar såväl mot ett avlägset förflutet som en hägrande framtid. Komplexa filosofiska begrepp delar utrymme med rena räkneövningar. På sätt och vis slår texten en bro mellan 1840-talets *Ekonomisk-filosofiska manuskript* och 1860-talets *Kapitalet* Band I.

Meningarna om *Grundrisses* plats i Marx verk går vitt isär. De som vill vaska fram en bestämd och konturskarp teori, vare sig i ortodoxins namn eller för en nutida vetenskaplig utveckling, tenderar att värdera *Grundrisse* lågt. Den som snarare söker inspiration för en fri, radikal genomlysning av kapitalismens samhälle ända in i det tidiga 2000-talet knyter gärna med egna händer samman de lösa trådändarna i *Grundrisse*.

En ny glädje och en sjuk lever

Den 8 december 1857 skriver Jenny Marx ett brev till sin och Karls nära vän Conrad Schramm. Hon berör där den pågående ekonomiska krisen och noterar med tillfredsställelse att »den gamla smörjan håller på att bryta samman«. Det prekära läget märks också i familjen Marx egen ekonomi. Karl får inte skriva mer än en artikel i veckan mot tidigare två i *New York Daily Tribune*. Men Karl är likväl »på bästa humör« och »hans gamla arbetsförmåga och energi har återvänt, liksom den sinnets glädje och munterhet som varit borta i åratal, ända sedan vår stora olycka, förlusten av vårt lilla älsklingsbarn«.

Samma dag meddelar Karl sin vän Engels att han »arbetar som en galning nätterna igenom med att sammanfatta mina ekonomiska studier« för att de »åtminstone i grunddragen (*die Grundrisse*) ska vara klara före syndafloden«.

I ett brev till Ferdinand Lassalle några veckor senare använder han i stället ordet »Grundzüge«, och ännu något senare skriver han till Engels om sina »principles«. Men innebörden är densamma; han ska äntligen presentera det väsentliga av sin stora samhällsteori.

Under månaderna som följer blir tonen i hans brev allt mindre segerviss. Till Lassalle skriver han i slutet av februari att det kostar stor möda att sammanfatta många års studier, i synnerhet om man inte är herre över sin egen tid. Det är bara nätterna som är fria för honom, och då plågas han av ständiga återfall i en leversjukdom.

Den sjuka levern är ett återkommande tema i Marx brev. Det är säkert omöjligt att utifrån ett antal spridda brevuttalanden slå fast vad lidandet verkligen berodde på. I Marx samtid skylldes smärtor i bukregionen nästan automatiskt på levern. Kanske var orsaken till illabefinnandet betydligt mer trivial. Den väldiga anspänningen och de orimliga arbetstiderna befrämjade knappast hälsan.

Han mådde kort sagt inte bra, och den textmassa som nattarbetet resulterade i växte honom ur händerna. Det ena temat ledde snabbt över till något annat som i sin tur öppnade vägen för ytterligare ett problem som omedelbart pockade på lösning. I samma andetag som han ställde de stora frågorna om samhällets dynamik gav han sig i kast med att utföra ett antal räkneoperationer där vissa samband skulle framgå med matematisk exakthet.

Han gapar över allt och förstår att han är på väg att mista hela stycket. På sätt och vis blev det så. Han blev aldrig färdig med sina *Grundrisse*. Med stigande missnöje betraktade han den massiva hög av häften som han fyllt med sina nästan andlöst framvällande texter. Han hittade inte ens i sina egna anteckningar, klagar han för Engels i slutet av maj -58. »Det djävliga är nämligen, att allting i manuskriptet (som i tryck skulle bli en tjock bok) är huller om buller.«

Till sist greps han av ren motvilja mot det han skrivit. I november 1858 fick Lassalle veta att uppgiften hade högsta dignitet – »den första vetenskapliga framställningen av en viktig åsikt om de samhälleliga förhållandena«. Innehållet var klart, men inte formen. Och det hittillsvarande resultatet fördärvades av »ett sådant kvalmigt, träaktigt skrivsätt som utmärker en sjuk lever«.

Vid den tiden hade Marx redan beslutat att snäva in sitt projekt. Han var sysselsatt med ett första häfte av en planerad serie där formen skulle bli lika stram som den varit otuktad i *Grundrisse*. Resultatet blev *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, 1859 (*Till kritiken av den politiska ekonomin*, 1943). Det mesta som tillåtits ta plats i det stora manuskriptet hölls utanför där. Häftet var åtminstone en början till det som åtta år senare skulle bli *Kapitalets* första band.

Självständigt verk eller förarbete?

Det dröjde länge innan Marx stora manuskript – som inte bara gick under namnet *Grundrisse* utan ibland också kallades *Rohentwurf* (råutkast) – blev känt för världen. Inte ens Engels hade fäst något större avseende vid det utan det var främst *Kapitalets* ännu ofullbordade delar som han ägnade sig åt att försöka göra färdiga för trycket när Marx var död. Först Karl Kautsky – som så gärna ville fullfölja Engels arbete – lät år 1903 trycka den inledning som hörde till Grundrisse-projektet. Det skedde i de tyska socialdemokraternas teoretiska tidskrift *Die neue Zeit*. Redigeringen var inte särskilt samvetsgrann, men texten väckte stort intresse bland dem som ville fördjupa sig i Marx tänkande. Österrikaren Max Adler, den så kallade austromarxismens främste teoretiker, fäste stor vikt vid inledningen, och detsamma gjorde den ungerske filosofen Georg Lukács i sitt epokgörande arbete *Geschichte und Klassenbewusstsein*, 1923 (*Historia och klassmedvetande*, 1968). Så har det fortsatt under hela 1900-talet och ända fram till idag. Mellan 1939 och 1941 gavs det i Moskva ut en mer tillförlitlig utgåva av hela manuskriptet. Men i skuggan av kriget blev den föga läst. Först nyutgåvan från 1953, med titeln *Grundrisse der Kritik der*

politischen Ökonomie som gavs ut i Berlin och strax också i Frankfurt och Wien, väckte större uppmärksamhet och blev i själva verket en del av den renässans för den »unge Marx«, *Manuskriptens* Marx, som spelade en stor roll i den oppositionella marxism som riktade sig mot partiortodoxi och förtryck inom Sovjetimperiet. Även i *Grundrisse* talade Marx om alienation. Därtill öppnade han vidare vyer än i det mer fokuserade *Kapitalet*.

Antonio Negri, den italienske filosofen och aktivisten, gav 1979 ut boken *Marx oltre Marx* (Marx bortom Marx), där han hävdade att *Grundrisse* präglades av att den tillkommit i en revolutionär situation. Marx skrev den samtidigt som han »förde bok« över den pågående krisen. Teori och praktik kom där varandra närmare än i något annat verk av Marx, menade Negri. *Grundrisse* är alltså inte främst en etapp på vägen mot *Kapitalet* utan snarare en handling i ord.

Kanske kan man i nutida Marxreception urskilja en särskild *Grundrisse*-linje där öppenheten och friheten i det stora verket lockar till djärva tillämpningar på nutiden. Under 2000-talet har Negri tillsammans med amerikanen Michael Hardt gett ut en uppmärksammad trilogi med oförvägna försök att finna nycklar till samtiden: *Empire, Multitude* och *Commonwealth*. Därtill har de kommit med en avslutande *Förklaring*. Alla skillnader till trots, hör också den slovenske Slavoj Žižek till samma riktning. Det är den öppna andan i *Grundrisse* snarare än den stränga följdriktigheten i *Kapitalet* som präglar hans liksom Negris och Hardts verk.

Till dem som hanterar Marx tämligen fritt hör också den amerikanske litteraturvetaren Fredric Jameson. En elev till honom, Thomas M. Kemple, har för övrigt skrivit en originell bok där *Grundrisse* snarast behandlas som en skönlitterär text, alltså en skapande författares verk.

Men naturligtvis är *Grundrisse* också ett förarbete till *Kapitalet*. Den som först – och med stor ackuratess – utredde hur Marx samhällskritiska projekt utvecklades genom arbetet med *Grundrisse* var Roman Rosdolsky, en ukrainsk historiker och ekonom, som samlade sina resultat i det stora verket *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen Kapital* (1955).

Rosdolsky visade där hur Marx i en rad utkast lekte med tanken på vad det tilltänkta verket skulle innehålla och hur mycket av detta som sedan förverkligades i *Kapitalets* tre band.

Det finns två huvudfrågor som kan ställas utifrån denna och även senare utredningar av samma slag. Dels: Vad finns i *Grundrisse* som inte återfinns i *Kapitalet*? Dels: Hur långt har Marx i *Grundrisse* hunnit med det arbete som så småningom resulterar i *Kapitalet?* Vilka centrala begrepp är redan utformade mot slutet av 50-talet, vad finns i mer rudimentär form, och vad saknas helt?

Den första frågan är inte bara utgångspunkten för Negris, Hardts och Žižeks fria tillämpning av marxska perspektiv i samtidens problemvärldar. Den har också drivit många mindre storvulna utforskare av det ofullbordade manuskriptet. *Grundrisse* är en ofta kommenterad skrift, om än i lä för *Kapitalet*.

Det var den andra typen av frågor som helt dominerade den sovjetiska och östtyska Marxforskningen liksom de mer direkt partitrogna utläggningarna i ämnet. Den kritiska utgåvan av *Grundrisse* i *Marx Engels Gesamtausgabe* inleds med ett långt förord där den avgörande frågan är hur långt på vägen till *Kapitalet* som Marx kommit under åren 1857 och 1858. Det är nu som han blir på det klara med arbetets natur i kapitalismen, och det är nu han inser att *varan* är själva den springande punkten i samma ekonomi, heter det.

Man skildrar helt enkelt en teleologisk process, där målet är den slutgiltiga teori som Marx utvecklade i *Kapitalet*. Processen hade börjat med Marx och Engels tidigaste skrifter i ekonomi från 1840-talet och nått sitt mål först med Engels slutredigering av *Kapitalets* tredje band. Ja, i själva verket slutade den inte med detta, den fortsatte med Lenin och hela vägen framåt i Sovjetunionens och den reellt existerande socialismens historia. Denna fortsättning är dock inte klart tecknad i *Marx Engels Gesamtausgabe*, medan dess konturer är desto skarpare i *Marx Engels Werke* några årtionden tidigare. Där är inledningarna undertecknade av Sovjetiska kommunistpartiet som noga inpräntar den tolkning som Lenin

gjort. Det är som att läsa klassisk luthersk teologi. Bibelorden får den tolkning som den store reformatorn gett dem.

Även i odogmatiska framställningar som Michael Heinrichs *Die Wissenschaft vom Wert* framstår *Grundrisse* främst som en etapp på vägen mot *Kapitalet*. Men det är inte längre fråga om en teleologisk utveckling. Heinrich betonar tvärtom att det inte alls är säkert att förändringarna i Marx utveckling alltid innebär förbättringar. Det hindrar honom inte från att i *Grundrisse* främst se ett förarbete till *Kapitalet*. Men han framhåller också övertygelser i *Grundrisse* som försvinner i *Kapitalet*. Främst gäller det tanken att kapitalismen måste bryta samman under en tillräckligt djup kris. Enligt Heinrich bleknar den bort i Marx tankevärld efter 1858 års kris.

Självklart är det viktigt att se skillnader och likheter mellan Marx stora, ofullbordade verk och den text som blev *Kapitalets* första band. Det blir också ett tema i nästa kapitel. Men här ligger tyngdpunkten vid vad som är unikt för *Grundrisse* – kort sagt det som gör det till ett arbete som i all sin ofärdighet framstår som så lockande och inspirerande. Det gäller inte minst den märkliga ofullbordade inledningen. Genom den kommer man ofrånkomligen in på den starkt Hegelinspirerade vokabulär som också präglar en rad andra partier i *Grundrisse*. I *Kapitalet* finns bara några ekon kvar. I *Grundrisse* tycks stundtals avståndet till *Manuskripten* mindre än till *Kapitalet*. Temat alienation dyker åter upp, ja på ett ställe använder Marx till och med ordet »Gattungswesen« (artväsen) som annars hör hemma i perioden före *Teserna om Feuerbach* och *Tyska ideologin* och därmed före den stora uppgörelsen med väsenstänkandet.

I bjärt kontrast till dessa filosofiska utflykter står ambitionen att utarbeta en exakt teori i snarast naturvetenskaplig mening. Den dyker upp flera gånger i *Grundrisse* och pekar entydigt framåt, mot *Kapitalet*.

I *Grundrisse* står därför två vetenskapsideal sida vid sida, det ena med rötterna i Hegels filosofi, det andra där samtidens exakta teorier främst inom fysik och kemi tjänar som mönster. Med tanke på Marx intellektuella bakgrund är motsättningen inte överraskande. Det anmärkningsvärda – det som kräver en förklaring – är snarare hur Marx söker sig tillbaka till Hegel under den ekonomiska krisen och hur han sedan åter töjer banden till den

gamle läromästaren när krisen ebbat ut. Det sker samtidigt som han överger sitt magnifika, närmast gränslösa projekt. Han ställer sig en ny och betydligt mer begränsad uppgift: att skriva den *Zur Kritik der politischen Ökonomie: erstes Heft* (hädanefter kallad enbart *Till kritiken*) som vi redan stött på. Vägen från *Grundrisse* till *Till kritiken* brukar i litteraturen beskrivas som kort och närmast naturlig, ja bara ännu ett steg mot *Kapitalet*. Men nog är övergången från det ena projektet till det andra betydligt mer dramatisk? Marx måste ha fört en kamp med sig själv och beslutat sig för att pröva sig fram till ett mer överskådligt framställningssätt. Nu skulle det bli en serie häften i stället.

Steget från *Grundrisse* till *Till kritiken* blir ett centralt tema i detta kapitel. Jämförelsen mellan den märkliga inledningen till *Grundrisse* och det inflytelserika förordet i *Till kritiken* blir också viktig.

Det stora manuskriptet innehåller också annat som kräver sin behandling. Det dominerande kapitlet i *Grundrisse* som handlar om kapitalet fick aldrig någon motsvarighet i *Till kritiken*. Men kapitlet förtjänar sin särskilda uppmärksamhet, inte minst därför att det innehåller teman som aldrig utvecklas i Marx senare produktion. Ett avsnitt om vad Marx kallar det asiatiska produktionssättet har väckt både intresse och livliga kontroverser under de senaste 60 åren. I ett annat avsnitt brottas Marx med frågan hur arbetet kan gestaltas i ett mer avancerat samhälle än det kapitalistiska.

Dessa båda teman avslutar kapitlet.

Ett tankedigert flöde

Det stora manuskript som fått namnet *Grundrisse* bär spår av det rasande arbetstempo som Marx drev upp under arbetet. Dispositionen blir lidande av brådskan. Framställningen avbryts ofta av meningar som »Det hör inte hit« eller »Det måste utvecklas mer längre fram«. Orden vittnar om hur snabbt och omedelbart anteckningarna är gjorda men också om det väldiga idé- och kunskapsflöde som präglar dem. Tiden från sommaren 1857 till mars 1858 är – trots sjukdom, fattigdom och brödskriverier – en tid av

oavlåtligt skapande. Väl är stilen ofta tung och ovig, en omåttlig prövning för en översättare; men detta ofta haltande, otympliga språk bär upp en enorm tankebörda, och inte sällan lyses den mörka snårskogen av ord upp av någon vacker aforism.

Den text som nu återges i fullständiga utgåvor – som *Marx Engels Gesamtausgabe* – består av tre olika delar. Först kommer en kort utläggning om två ekonomiska teoretiker i generationen efter David Ricardo: fransmannen Frédéric Bastiat och amerikanen Henry Charles Carey. Texten skrevs redan i juli 1857 och dess bestående bidrag är beteckningen »vulgärekonom«. Carey och Bastiat skiljer sig från Smith och Ricardo däri att de inte framställer det kapitalistiska samhället som genomkorsat av konflikter utan tvärtom som en harmonisk arena. Därmed undviker de enligt Marx varje djupare analys av samhället och nöjer sig med en glättad fasad. Marx nämner inte Manchesterliberalerna i texten, men de är samma andas barn som menar att den fabriksägande medelklassen kan föra arbetarnas talan i frihandelns konfliktfria samhälle.

Även en inledning som i sin ofullbordade gestalt omfattar ett 20-tal sidor faller utanför den text som Marx själv benämnde *Grundrisse*. Men denna inledning, som skrevs i rykande fart i slutet av augusti 1857, sätter tonen för mycket av det som följer i det stora manuskriptet – eller rättare sagt de sju häften som Marx klottrade fulla – och trycks alltid självklart tillsammans med detta.

Vad som följer efter inledningen är visserligen svåröverskådligt men har ändå en grundläggande struktur som i mer renodlad form kan återfinnas både i *Till kritiken* och i *Kapitalet*. Först kommer ett kapitel om pengarna och sedan ett annat om kapitalet. De är numrerade som II och III. Sannolikt är inledningen tänkt som en första del.

Ordningen inom kapitlen har spontanitetens frihet. Penningkapitlet börjar med utförliga excerpter från en bok om banker av en lärjunge till Proudhon, Alfred Darimon, och manuskriptet avslutas med en rad kompletteringar till båda kapitlen. Även däremellan sker många utvikningar, ofta ytterst fascinerande men knappast lätta att foga in i den helhet som Marx eftersträvat.

»Inledningen« är värd sin särskilda uppmärksamhet. Den är inte bara den del av verket som haft störst inflytande på eftervärlden. Den är också det närmaste Marx kommer en framställning av sin grundläggande metod. Några månader efter det att han gjort sitt utkast till en inledning, i januari 1858, skrev han till Engels att han »av en ren tillfällighet« fått Hegels *Logik* i sin hand. Den och några andra skrifter av samme filosof ska hans vän Ferdinand Freiligrath ha gett honom som gåva. Ursprungligen har böckerna tillhört Bakunin.

Flera volymer av Hegel finns i Marx efterlämnade bibliotek, däribland också *Logiken*, alltså *Wissenschaft der Logik* (Logikens vetenskap, 1841 års upplaga). Det var ett arbete som även långt tidigare varit på tapeten i Marx skrifter, i synnerhet i *Manuskripten* men också i *Filosofins elände*. Det exemplar som han har tillgång till kring nyår 1858 har han sannolikt fått redan 1856. Det var först i samband med arbetet med *Grundrisse* som dess innehåll aktualiserades för honom när han »bläddrade igenom« det.

I sitt brev till Engels tillägger Marx: »Om det någonsin åter blir tid för sådana arbeten, så skulle jag ha stor lust att på två eller tre tryckark göra det *rationella* i den metod, som Hegel upptäckt men samtidigt mystifierat, tillgängligt för det vanliga människoförståndet.« Märkligt nog återvänder samma idé tio år senare, 1868, när han skriver till den tyske garveriarbetaren och självlärde filosofen Joseph Dietzgen att han ämnar skriva en dialektik så snart han »blivit kvitt bördan av Ekonomin«. Redan hos Hegel »finns de rätta dialektiska lagarna« och det gäller bara att befria dem från deras »mystiska form«.

Det är förstås omöjligt att avgöra hur denna text, som dök upp i hans tankar med så långa mellanrum, skulle ha förhållit sig till den inledning som han faktiskt författade redan sommaren 1857. Där, liksom i en viktig del av själva *Grundrisse*, är Hegel förvisso närvarande men utan att befinna sig i fokus.

Marx fick aldrig tid att klargöra den relation till Hegels filosofi som han utvecklat under 1850- och 60-talen. Vi får i stort sett nöja oss med

Grundrisse samt några sporadiska uttalanden i *Kapitalet*. Närmare besett är det inte så lite.

»Inledningen« är först och sist ett försök att förklara skillnaden mellan de resultat som de klassiska nationalekonomerna kommit fram till och Marx' egna. Det centrala avsnittet handlar om den politiska ekonomins (eller i dagens termer nationalekonomins) metod. Men Marx kommer också in på Hegel och hegelianerna. Bland dem finns det inga ekonomer som han tar ställning till. Men Marx måste avgränsa och bestämma sin metod också i förhållande till deras.

Han inskärper till en början att han enbart talar om den materiella produktionen. Därvid anknyter han till de bestämningar av den materialistiska historieuppfattningen som han och Engels gjort redan i *Tyska ideologin*. Det finns en likhet i själva ordalydelsen, och det är troligen inte av en tillfällighet; när han något år senare skriver förordet till *Till kritiken* har han det gulnande och sönderfallande manuskriptet i färskt minne, kanske rentav framför sig.

I *Tyska ideologin* hade det hetat att de förutsättningar, från vilka författarna utgår, är verkliga förutsättningar, närmare bestämt »de verkliga individerna, deras handlingar och deras materiella livsbetingelser, sådana de frambringats såväl av tidigare handling som av deras egen«. I *Till kritiken* säger Marx: »I samhället producerande individer – och därmed samhälleligt bestämd produktion av individerna – är naturligtvis utgångspunkten.« De vagare uttrycken i den tidigare texten har utbytts mot ett enda och mer bestämt – produktionen. Termen »handling« (Aktion) har inte någon begränsning till den materiella produktionen, och i det äldre citatet lyser samhället med sin frånvaro. Man kan säga att det är den utvecklade teorin om den materiella produktionen som skiljer de båda uttalandena åt.

Men den väsentliga skillnaden mellan uttalandena i *Tyska ideologin* och *Grundrisse* ligger inte i deras formulering utan i deras adress. *Tyska ideologin* var menad som en uppgörelse med vänsterhegelianernas idealism. *Grundrisse* vänder sig mot de liberala ekonomernas individualism eller atomism. Unghegelianernas misstag var enligt Marx att de utgick från vad

människor inbillade sig om sig själva och inte från de faktiska förhållanden som de levde under.

Kritiken av de liberala ekonomerna gäller inte deras idealism. Det är inte deras världsbild som blir attackerad utan deras ekonomiska teori.

I sin ekonomiska teori utgår ekonomerna från de materiella omständigheterna och inte som de idealistiska filosoferna från idéerna. Deras misstag ligger i själva utgångspunkten. De förutsätter att den ensamma individen – Robinson på sin ö – ger den mest överskådliga bilden av de ekonomiska förhållandena i vilket samhälle som helst. Den producerande och konsumerande enslingen lyder samma ekonomiska lagar som vilken gemenskap som helst, från den lilla byn till hela Storbritannien.

Marx ser i denna föreställning ett utslag av borgerlig individualism. Han medger att individen i det borgerliga samhället visserligen framstår som en självständig enhet och att de sociala formerna enbart ter sig som »medel för den enskildes privata ändamål«. Men det är bara inom en bestämd och avancerad typ av samhälle som individen kan framstå som självständig.

Den borgerliga historiesynen är alltså ohållbar. Men varför är den det? Vad är det i de borgerliga ekonomernas tillvägagångssätt som leder dem till orimliga resultat?

För Marx ligger svaret i deras sätt att använda vetenskapliga abstraktioner. Abstraktionen är nödvändig för varje typ av vetenskapligt arbete. Ur det empiriska materialets överdåd av enskildheter måste man sålla fram vissa väsentliga drag eller företeelser. Man måste övervinna det tillfälliga och finna det gemensamma, det sammanbindande, det avgörande. Men därmed är inte sagt hur de olika abstraktionerna förhåller sig till varandra eller till det konkreta materialet.

Ekonomerna har förutsatt att vissa abstraktioner alltid är giltiga – och giltiga på varje nivå. Det är därför som de kunnat gå från en typ av samhälle till alla typer och från samhället i stort till den enskilda individen.

Men i så fall måste man kunna isolera de olika abstraktionerna från varandra och hantera dem som självständiga agenter som löper genom historien och gäller för alla enskilda människor och grupper och hela samhällen. Om förhållandet mellan abstraktionerna skiftar från epok till

epok, eller om de över huvud bara delvis kan skiljas från varandra, så går det inte att dra linjer framåt eller bakåt i historien med deras hjälp.

De ekonomiska teoretikerna har på olika sätt sökt klara av denna manöver. Den stora svårigheten ligger i att skilja den materiella *produktionen* från *distributionen* av produktionsresultaten mellan olika samhällsklasser. Ricardo väljer att se produktionen som given och utanför ekonomins egentliga problemsfär. Den stora frågan för den ekonomiska teorin blir då den skiftande fördelningen mellan samhällsklasserna. Ricardo räknar med tre klasser genom historien eller just de som dominerar under hans egen samtid: jordägare, kapitalister och arbetare. John Stuart Mill utvecklar en snarlik tankegång. Produktionen utvecklas med en naturlags nödvändighet och är därmed inte underkastad mänsklig vilja och mänskliga beräkningar. Naturen ger de ramar innanför vilka människorna har att röra sig. Distributionen kan däremot påverkas. Det är produktionen som bestämmer kakans storlek, men människor kan dela kakan mellan sig på olika sätt.

Mills bestämning av förhållandet mellan produktion och distribution får bilda utgångspunkten för Marx kritik. I sammanhanget hade det varit givande om han gått in på *System of logic* (1843) där Mill utvecklar sin syn på vetenskaplig metodik och teoribildning. Sambandet med hans ekonomiska teorier är starkt. Men Marx tar inte någon närmare notis om den empiristiska brittiska filosofin. Det är det konkreta utflödet av denna filosofi som han ställer mot sin egen vetenskapsteori.

För Marx innebär Mills tes om produktionen ett sätt att upphöja det kapitalistiska produktionssättet till evig giltighet. Det har alltid existerat, bara i mer eller mindre primitiva former, och det kommer alltid att finnas i alltmer avancerad gestaltning. På ett strikt ekonomisk-teoretiskt plan skiljer sig Marx från Ricardo och Mill genom uppfattningen att produktionen likaväl som distributionen är underkastad genomgripande historiska förändringar. Marx hävdar också att det i själva verket är produktionen som är avgörande för dessa förändringar.

Men skillnaderna kan inte reduceras till skillnader i resultat; det är också skillnader i vetenskapligt tillvägagångssätt. För Ricardo och Mill är det en

självklar förutsättning att man kan isolera produktion och distribution från varandra. Enligt Marx är produktion och distribution inbördes beroende variabler.

För att demonstrera fördelarna med sitt synsätt gör Marx en längre begreppsexercis med de ekonomiska huvudkategorierna produktion, distribution, utbyte och konsumtion. Utbytet, alltså själva den direkta relationen mellan säljare och köpare, spelar en tämligen passiv roll i resonemanget. Distributionen eller fördelningen av produkter mellan olika samhällsklasser är desto centralare.

Det avgörande för Marx är att dessa kategorier ständigt är invävda i varandra. Bara provisoriskt och abstrakt kan de göras oavhängiga. Redan rent logiskt hänger de samman: så till exempel är produktionen alltid också konsumtion (av råvaror), konsumtionen alltid också produktion (av den egna kroppen). Det råder i dessa avseenden – som Marx säger – omedelbar identitet mellan dem. Men det finns också ett medelbart, ett indirekt förhållande mellan dem. Produktionen bestämmer konsumtionen: bara det som produceras kan konsumeras. Men konsumtionen bestämmer också produktionen – det som inte konsumeras kommer i längden inte heller att produceras.

Mellan produktionen och konsumtionen ligger distributionen och utbytet. Försöken att isolera distributionen ter sig redan av den anledningen utsiktslösa. Marx visar också hur de ekonomer som prövat denna isolering tvingats göra en rad dubbla bestämningar till exempel av kapitalet som måste sättas i relation dels till produktionen, dels till distributionen.

Distributionens struktur är i själva verket bestämd av produktionens struktur, säger Marx. Men det innebär inte att distributionen är helt avhängig av produktionen. Man kan till exempel konstatera att en distributionsform historiskt kan föregå den motsvarande produktionsformen (så som handelskapitalismen föregick industrikapitalismen). Distributionen är därtill inte enbart distribution av produkter; den tar alltså inte vid först där produktionen slutar. Det finns också en distribution av produktionsverktyg liksom det finns en distribution av samhällsmedlemmarna mellan de olika arterna av produktion.

Gentemot de klassiska liberala nationalekonomerna hävdar alltså Marx att de ekonomiska kategorierna inte ens begreppsligt eller kausalt kan hållas isär. Varje produktionssätt utgör en unik kombination av de olika kategorierna. De klassiska nationalekonomerna har kunnat anta att kapitalismen är en evig produktionsform därför att de isolerat produktionen från de andra ekonomiska grundkategorierna. Därmed har de varit oförmögna att se det nya och unika i olika produktionssätt.

Men hur ska nu den avgörande skillnaden mellan å ena sidan Ricardos och Mills, å andra sidan Marx tillvägagångssätt bestämmas?

Ett aktningsvärt försök gjorde redan på 1960-talet den tjeckiske filosofen Jindrich Zelený i boken *Metod och teori i Kapitalet* (1976). Han ställer där Ricardo mot Marx och drar en rad intressanta slutsatser ur jämförelsen.

Ricardos analys av kapitalismen utmärks enligt Zelený av att den skiljer mellan empiriska fenomen och det bakomliggande väsendet och att detta väsen fattas som oföränderligt. Väsendet kan därmed inte undergå några kvalitativa förändringar, och det kan alltså inte heller dyka upp kvalitativt åtskilda ekonomier (det vill säga ekonomier med olika »väsen«) i historien. De frågor som Ricardo kan ta upp blir i enlighet med den utgångspunkten kvantitativa frågor.

Medan Ricardo utgår från »det fixa väsendet«, alltså från en abstraktion som ska gälla för alla ekonomiska förhållanden, så är Marx startpunkt visserligen också en abstraktion – men en abstraktion fattad som »cell«, det vill säga som den minsta, föränderliga enheten i en föränderlig organism. Varan är den enhet som han utgår från i den teori som han utvecklar efter *Grundrisse* och framför allt i *Kapitalet*. Enligt Zelený skulle alltså varan kunna fattas som det kapitalistiska produktionssättets cell.

Zelenýs tolkning har fina detaljer, men hans försök att bestämma hur Marx i stort skiljer sig från Ricardo ter sig inte lyckat. Bilden med cellen är inte träffande. Ingen biolog på Marx tid försökte bestämma en djur- eller växtart genom att utgå från enskilda celler. Marx kunde själv ibland tala om celler i biologisk mening, men han byggde inte sina resonemang om ekonomins grundkategorier på den jämförelsen.

Men väsentligare än själva analogin mellan vara och cell är det perspektiv som Zelený sätter in Marx metod i. Zelený betonar att Ricardos föreställning om det fixa väsendet hör hemma i en mekanistisk tankevärld. Marx skulle däremot arbeta i en mer biologiskt präglad tradition: närmare bestämt i den tradition som ser mänskliga, samhälleliga och historiska förhållanden i analogi med biologiska. Det är en tradition närmast från Hegel och från de romantiska naturfilosoferna med Schelling i spetsen. Mot försöken att tillämpa grundprinciperna i Newtons teori på alla områden framhävs där det organiska, det sammansatta och föränderliga i alla mänskliga processer och förlopp.

Låt oss konkret skärskåda den organiska modellens betydelse för Marx.

Först kan man konstatera att den omedelbara biologiska inspirationen i *Grundrisse* är minimal. Öppet kommer den till synes bara en gång. Det är när Marx säger att förkapitalistiska ekonomiska system enbart kan förstås om man tar sin utgångspunkt i det mer komplexa kapitalistiska systemet och drar en parallell till den jämförande anatomin: »Människans anatomi ger nyckeln till apans anatomi.« I Marxlitteraturen har utsagan gett upphov till en rad lärda utläggningar. I verkligheten vittnar den om att Marx fortfarande är romantiskt inspirerad i sin syn på den jämförande anatomin. För en naturfilosof som tysken Lorenz Oken var det en självklarhet att människan i sitt väsen sammanfattade hela den biologiska hierarkin och att denna hierarki alltså kunde förstås utifrån sin fulländning: människan. Liknande tankar förekommer hos Hegel som kallade anden för hela naturens sanning. Det var också den romantiska naturfilosofin som under några årtionden vägledde den empiriska forskningen inom jämförande anatomi. Den inspirationen upphörde först när Darwins teorier började slå igenom.

Det är uppenbart att denna romantiska inspiration har mycket lite att göra med de resonemang som Marx för i *Grundrisse*. Den idealistiska föreställningsvärld som döljer sig i romantikernas anatomiska forskningar är ingen inspirationskälla för Marx och hans jämförelser mellan mer och mindre avancerade system. Analogin som han gör är ytlig.

I *Kapitalet* spelar parallellerna mellan naturvetenskaper och samhällsvetenskaplig forskning en förhållandevis mer framträdande roll; Marx intresseinriktning har också i någon mån hunnit förändras. Men allmänt sett finns det inte någon särskilt stark betoning av det organiska. När det gäller Marx syn på biologin är den stora skillnaden mellan *Grundrisse* och *Kapitalet* att Darwins *Origin of Species,* 1859 (*Om arternas uppkomst*, 1870), utkommit. Därmed förändras hans syn på allt levande och i synnerhet dess utveckling på ett genomgripande sätt. Men det är en senare historia. Nu gäller det inledningen till *Grundrisse*.

Tveklöst kan vi slå fast att om Marx föreställningar om den komplexa helheten hämtat något reellt stöd i en organismmodell, så är det inte via biologin utan via den idealistiska filosofin. Eller närmare bestämt: om Marx gentemot Ricardos, Mills med fleras mekanistiskt inspirerade idéer om förhållandet mellan olika ekonomiska kategorier hävdar ett organiskt samband mellan dessa kategorier, så är det inte i den biologiska teoriutvecklingen utan i de filosofiska spekulationerna om organiskt och oorganiskt som man måste söka inspirationen.

När Marx har avgränsat sin uppfattning mot Mills och Ricardos är han mån om att också snabbt avgränsa den från Hegels. Efter utläggningen om det intrikata förhållandet mellan produktion och konsumtion tillfogar han: »För en hegelian är ingenting enklare än att därefter bestämma produktion och konsumtion som identiska.« Längre fram i texten preciserar han sin egen uppfattning om förhållandet mellan de olika ekonomiska kategorierna – produktion, distribution, utbyte och konsumtion – så att de inte är »identiska, utan att de alla utgör delar av en totalitet, skillnader inom en helhet«.

Helhetsbegreppet har han gemensamt med Hegel mot de empiristiskt sinnade nationalekonomerna. Det är identitetsbegreppet som han vänder mot Hegel. Vad det innebär ska vi strax se.

Det är tydligt att hans uppfattning om totaliteten rimmar illa med de organismföreställningar som utvecklats inom den idealistiska filosofin. Där är varje del underordnad helheten, varje del tjänar helhetens ändamål.

Organismen i denna föreställningsvärld utgör en – låt vara ständigt föränderlig – harmonisk enhet.

Men Hegels helhetsbegrepp, som innefattar så mycket mer än det organiska även i denna vidsträckta mening, bygger också på en mer komplex (och komplicerad) föreställning om identiteten än vad föreställningen att delarna är harmoniskt inordnade i eller snarare sammansmälta i helheten låter ana. Marx polemik måste sättas in i detta vidare sammanhang.

Hegel utgår från föreställningen att allt är underkastat förändring och därmed att allt ingår i en rastlös utvecklingsprocess. I en sådan process bildas helheten av varandra motsatta delar, men dessa helheter är tillfälliga och sprängs sönder för att avlösas av nya, mer komplexa helheter. Marx föreställning om de olika produktionsförhållandenas framväxt, etablering och upplösning tycks vara en mycket speciell tillämpning av denna utvecklingstanke. Men Marx är inte enig med Hegel: Hegel har fattat förhållandet mellan delarna i helheten på ett felaktigt och spekulativt sätt, hävdar Marx.

Hegel försöker i sina arbeten finna en enkel och osammansatt utgångspunkt som utgör begynnelsen på de ändlösa, allt mer komplexa utvecklingsprocesserna. I *Phänomenologie des Geistes*, 1807 (*Andens fenomenologi*, 2008), där han följer kunskapens väg, utgår han från »den sinnliga vissheten«, i *Wissenschaft der Logik* (Logikens vetenskap), 1812–1816, från det helt obestämda varat. Men vilken utgångspunkt man än väljer, så utelämnar man alltid något annat. Vilket »Etwas« (något) som man än tar till föremål för sin undersökning, så bortser man från »ein Anderes«, ett annat. Men då blir detta andra ett problem, och framför allt blir förhållandet mellan det ena (Etwas) och det andra en i princip olöslig svårighet. De båda företeelserna måste därför fogas in i samma helhet. Men denna helhet utesluter ytterligare andra företeelser, som i sin tur måste inkluderas. Mellan de i den första helheten ingående delarna finns fortfarande en motsättning: de upphör inte att vara »något« och »ett annat« i sin förening.

Detta är en beskrivning av en teoretisk process, en kunskapsprocess; men Hegel har sin idealistiska grunduppfattning och hävdar att varje reell utveckling har samma förlopp. Kunskapens väg är också verklighetens.

Marx kritik av Hegel gäller tills vidare inte idealismen utan förhållandet mellan delarna i helheten, momenten i totaliteten. Vi måste få bättre grepp om Hegels föreställning, innan vi kan förstå vad det är som Marx kritiserar.

En nyckelroll hos Hegel, liksom hos Marx, har motsatsparet abstrakt-konkret. Den enkla utgångspunkten är alltid abstrakt därför att den utesluter »det andra«. Enheten av »något« och »det andra« är konkret i förhållande till de ingående momenten: abstraktionen innebär att man sönderdelar det konkreta i dess beståndsdelar. Marx användning av dessa termer skiljer sig inte från Hegels. Marx säger i *Grundrisse:* »Det konkreta är konkret eftersom det utgör sammanfattningen av många bestämningar, alltså enhet i mångfalden.« Orden är enklare, men innebörden är snarlik.

Skillnaden mellan Hegel och Marx ligger i deras syn på förhållandet mellan de abstrakta bestämningar som ingår i den konkreta helheten. Hegel använder framför allt ordet *Reflexion* (ett ord som på svenska kan stavas både »reflektion« och »reflexion«). Därmed öppnar han väg för sin grundläggande föreställning att det finns en överensstämmelse mellan ideellt och reellt, idé och verklighet. Reflexionen är i första hand ett moment i den intellektuella processen: den är analysen av en totalitet, alltså en abstraktionsprocess. Men det är inte vilken analys som helst. Det ena momentet betraktas i sin motsatsställning till det andra; man har alltså helheten för ögonen men håller likväl momenten åtskilda.

»Reflexion« har här inte bara innebörden eftertanke utan betecknar just som i det vardagliga språket också ljusfenomen: återsken, återspegling. Denna dubbeltydighet utnyttjar Hegel. Momenten i en totalitet sönderdelas inte bara genom en tankeprocess utan de reflekterar också sig själva och de andra momenten. Det är i denna återspegling som totalitetens enhet framgår för reflexionen.

Mellan reflexion och enhet finns ett nära samband i Hegels tänkande. Logikens identitetslag a = a utgör höjden av abstraktion, och med dess hjälp kan man över huvud inte förstå någon förändring. Det är, menar Hegel, en

»yttre« eller »ytlig« (äussere) reflexion som stannar vid denna rent tautologa identitetssats. I en högre form av reflexion framstår de som skilda moment. Denna den »bestämmande« reflexionen definierar en företeelse genom att avgränsa den från något annat: redan på det sättet håller den såväl »Etwas« som »ein Anderes« inom synhåll.

Men identiteten är liksom abstraktionen inte en företeelse som bara gäller tankeprocesser. Identitetsbegreppet har i samma mån sin tillämpning på reella objekt. I en reell totalitet vilken som helst är de ingående momenten identiska med varandra och likväl åtskilda.

Det är mot denna identitetsföreställning som Marx opponerar sig.

Helheten enligt Marx

Man måste lägga märke till att Hegel i de sammanhang vi talat om behandlar allomfattande, överallt giltiga företeelser. Marx sysslar med en avgränsad teori. För Hegel höjer sig det enhetsskapande förnuftet över de olika formerna av reflexion. Med sin filosofi vill han först och främst lösa de stora spekulativa frågor som formuleras i den idealistiska traditionen. Han vill finna enheten mellan ande och natur. Hans föreställningar om identiteten är från början utformade i polemik mot romantikens och i synnerhet Schellings så kallade identitetsfilosofi, där det naturliga och det andliga för det filosofiska tänkandet smälter samman i en harmonisk enhet.

Den totalitet som Marx talar om är den materiella produktionens. Denna skillnad är väsentlig. Men genom att konfrontera sin egen uppfattning med Hegels kommer Marx ändå att ställas inför metodologiska och teoretiska frågor av obegränsad omfattning. I inledningen till *Grundrisse* är denna motsättning mellan begränsat och allmänt oförlöst. Han kallar det centrala avsnittet »Den politiska ekonomins metod«. Men hur förhåller det sig med andra totaliteter? Frågan lämnas halvt om halvt öppen. När han ett halvår efter det att han skrivit sin inledning får lust att skriva om den hegelska metoden i hela dess vidd (dock utan att fullborda ansatsen) så kan man ana att den framstår i klarare dager för honom.

Men redan i inledningen har han hämtat nyckeltermerna från Hegel – ord som »bestämning«, »totalitet«, »moment« och så vidare är lika okända eller åtminstone betydelselösa i Smiths, Ricardos och Mills tradition som de varit centrala för Hegel.

När Marx säger att delarna i den materiella produktionens helhet inte är identiska så menar han givetvis identiska i den hegelska dialektiska meningen. Hegel definierar moment (det vill säga moment i en totalitet) som något som ingår i en helhet med sin motsats, alltså något som är »ein Reflektiertes«. Momenten i en totalitet återspeglar varandra. De är underordnade totalitetens högre enhet. Den uppfattning som Marx framhäver som sin egen är in i detalj relaterad till Hegels. Han hävdar följande:

Ett av momenten, produktionen, präglar såväl sig självt som de övriga momenten (produktionen »greift über« sig och de andra delarna, den dominerar helheten, den är övergripande). »En bestämd produktion bestämmer alltså en bestämd konsumtion, distribution, utbyte och *bestämda förhållanden mellan dessa olika moment inbördes.«*

Produktionen bestäms »*i sin ensidiga form«* av de andra momenten. Mellan alla momenten råder växelverkan.

Marx tillägger att det andra momentet, växelverkan, gäller varje organisk helhet. Om han menar att det inte är tillämpligt för det första momentet är omöjligt att avgöra. Man kan bara säga att den traditionella idealistiska uppfattningen om organismer inte tillät något övergripande eller dominerande moment.

Genom själva termen »växelverkan« förtydligar Marx sitt förhållande till Hegel. Enligt Hegel innebär föreställningen om växelverkan en vidareutveckling av kausalitet (’a orsakar b’). När man bara räknar med kausalitet, så betraktas de olika storheterna enbart som yttre i förhållande till varandra, det vill säga de ingår inte i samma helhet eller totalitet. Växelverkan innebär däremot att de inte längre isoleras från varandra.

Men blott och bart växelverkan är lika lite för Hegel som för Marx det som konstituerar en totalitet. I första delen av sitt stora *System der Philosophie* förklarar Hegel att växelverkan »står på tröskeln till

begreppet«. Det är därmed inte tillräckligt för att karakterisera en helhet. Han anför i sammanhanget ett exempel som är av intresse i vårt sammanhang därför att det är så pass konkret att det går att jämföra med vad Marx säger om sitt objekt, alltså den materiella produktionen. Exemplet gäller förhållandet mellan å ena sidan ett folks karaktär och seder och å andra sidan dess lagstiftning. Det är ett klassiskt problem, grundat i själva språket. Ord som »etik« och »moral« har sitt ursprung i andra ord som just betecknar sedvänjor och traditioner. Men hur är nu förhållandet mellan de båda? Om man håller sig till den enkla kausaliteten, så måste man bestämma sig för att det ena är orsak till det andra. Antingen säger man: Det är det som man brukar göra som bestämmer vad som betraktas som gott och rätt. Eller också: Den rådande moralen bestämmer mina handlingar. Hegel avböjer båda alternativen och hävdar att seder och moral präglar varandra ömsesidigt.

Det är alltså fråga om samma typ av växelverkan mellan moment i en helhet som Marx talar om. Men det finns en viktig skillnad. Marx hävdar att det råder växelverkan mellan fyra olika moment. Hegel talar över huvud aldrig mer än om två storheter, alltså »Etwas« och »ein Anderes«. Han definierar, som vi redan sett, »Verhältnis« som en ömsesidig relation (Beziehung) mellan två sidor, och just »Verhältnis« är hans tekniska term för förhållandet mellan momenten i en totalitet, medan »Beziehung« inte har någon särskild betydelse i hans terminologi utan betecknar relation över huvud.

Förhållandet mellan »Etwas« och »ein Anderes« är hos Hegel förhållandet mellan det positiva och dess motsats; motsatsen är i sin allmänhet inte mer kvalificerad som motsats än som just »ett annat«. Detta innebär att Hegels bestämning av förhållandet (*das Verhältnis*) som en relation mellan två och blott två moment är av stor betydelse för hans dialektik.

Men Marx laborerar med en helhet som består av fyra moment. Redan av den anledningen blir hans totalitetsbegrepp avsevärt mycket mer komplicerat än Hegels.

Vi vet inte om detta är ett medvetet avsteg från Hegel. För Hegel är det centralt att det enbart finns två moment i en helhet. Hans logik skulle helt enkelt inte tillåta fler. Det hänger samman med hans särskilda identitetsbegrepp, det som alltså Marx tar avstånd ifrån.

Hegel hävdar att blotta konstaterandet av växelverkan mellan två moment – som i hans exempel mellan sedvänjor och lagar – inte får oss att begripa (få begrepp om) helheten ifråga. Med begreppet samordnas de båda momenten i en enhet. Motsättningen mellan de båda upphävs, om än tillfälligt. De båda sidorna i växelverkan fattas som »moment i något tredje och högre som är just begreppet«. Med begreppet får samspelet en betydelse. Hegels universum är fullt av betydelser; verkligheten är som en bok som det mänskliga förnuftet kan läsa.

Eftersom Marx inte finner denna enhet nödvändig eller ens möjlig att uppnå, kan han infoga fyra bestämningar i samma helhet. Han söker med andra ord inte den punkt där skillnaderna mellan momenten upphör. I stället söker han ett dominerande eller övergripande moment, ett moment som på samma gång bestämmer de övriga (och sig självt) och står i ett förhållande av växelverkande med dem.

Utredningen i *Grundrisse* saknar motsvarighet i *Kapitalet*. Det gör »Inledningen« extra viktig.

Ekonomi och filosofi

Louis Althusser har med rätta betonat att skillnaden mellan Hegels och Marx dialektik inte bara är en skillnad mellan idealism och materialism utan också en skillnad i synen på den dialektiska strukturen. Däremot är Althussers tes att Marx teori efter *Feuerbachteserna* i grunden skulle vara oförenlig med hela Hegels filosofi ohållbar. Dynamiken och spänningen i Marx förhållande till Hegel kan inte fångas i så enkla termer. Det är inte nycker eller tillfälligheter som driver Marx att åter ta itu med Hegels filosofi i slutet av 1850-talet. Inför uppgiften att äntligen utveckla sin originella samhällsteori är det viktigt för honom att relatera sin egen

position i förhållande både till den tänkare som en gång präglade honom och till de ekonomer som var aktuella i hans samtid.

Han är ense med dem alla att man i den vetenskapliga behandlingen av ett objekt måste börja med abstraktioner. I en äldre ekonomisk teori kunde man utgå från det synnerligen sammansatta eller konkreta – till exempel ett lands befolkning – men på den vägen kunde man inte nå någon verklig kunskap om de ekonomiska sammanhangen. Det var därför ett avgörande steg när Smith bortsåg från alla konkreta skillnader och tog upp arbetet rätt och slätt som utgångspunkt för sin lära.

Men Smith och hans efterföljare har begått misstaget att de, när de väl funnit en giltig abstraktion, trott att den skulle vara giltig på samma sätt och oberoende av alla andra förhållanden genom hela historien. När de alltså fastslagit att arbetet skapar allt värde, så antar de att arbetet för evigt har samma karaktär som i det kapitalistiska samhället. Från samtiden kan man dra trådarna snörrät bakåt genom historien, och de löper alltid i samma inbördes ordning.

Hegel utgick också från abstraktioner. Lika lite som Marx men till skillnad från ekonomerna såg han inte denna process som en rent formell operation, i vilken man från det allmänna sluter sig till det enskilda. Det var tvärtom en skapande utveckling, där ett ständigt nytt och varierande innehåll berikade abstraktionerna. Med en uppsättning abstraktioner kunde man inte förutsäga det konkreta resultatet av en undersökning.

Men Hegel hävdade också att verkligheten måste vara intellektuell eller rättare sagt ideell till sin natur eftersom kunskapen bara kunde nås genom en intellektuell process. Där opponerade sig Marx med hetta. Vägen från det abstrakta till det konkreta tillryggaläggs visserligen i tänkandet, samtidigt som det konkreta är det som ger den bästa kunskapen om verkligheten. Men det innebär inte – som Hegel menar – att det konkreta som resultat av det vetenskapliga arbetet motsvarar en reell utveckling från något abstrakt till något konkret. Det konkreta i kunskapen är en »tanketotalitet«, ett »tankekonkretum« som inte får förväxlas med det konkreta i verkligheten. Utvecklingen från abstraktionerna till det komplexa är inte som Hegel påstår verklighetens väg. Marx ägnar stor energi åt att

visa att den ekonomiska utvecklingen inte går från enklare till mer sammansatta förhållanden. Den ekonomiska historien har med andra ord inte förlöpt på ett sätt som överensstämmer med den utvecklade ekonomiska teorins väg från det abstrakta till det konkreta.

I själva verket vänder Marx sig med denna demonstration både mot Hegel och mot Smith, Ricardo, Mill och de andra ekonomerna. De senare har ju antagit att man ska återfinna de kapitalistiska förhållandena genom hela historien – bara enklare och primitivare ju längre bakåt i tiden man söker sig. Hegel har hävdat att varje utveckling, således även den historiska, tar sin början i något enkelt och abstrakt på samma sätt som tänkandet eller teorin.

Men Marx riktar ändå huvudangreppet mot Hegel. Han är inte bara idealist, han ser inte bara det verkliga som uttryck för tänkandet eller idén. Det är i föreställningen om enheten mellan tänkande och verklighet, subjektivt och objektivt, idé och realitet som hans identitetstanke utmynnar. Den begränsade kritik av Hegels identitetsföreställningar, som Marx tidigare presterat, vidgas här till att gälla själva kardinaltanken, identiteten mellan teorin och dess föremål. Hegel har hävdat att varje totalitet är en (om än övergående) enhet av de ingående elementen. Marx har sagt att detta inte gäller den materiella produktionens totalitet. Men nu vidgas perspektivet. Han hävdar att det finns en viss överensstämmelse mellan tänkande och verklighet men att denna överensstämmelse inte får fattas som en identitet. Tänkandet och dess föremål skiljer sig åt på ett grundläggande sätt.

Marx mobiliserar på denna punkt inte en materialistisk uppfattning gentemot den hegelska idealismen i sin inledning. Det är från andra texter som vi vet att han ser föreställningen, teorin eller idén som sekundär. Här nöjer han sig med att påpeka att kunskapen och dess objekt inte får identifieras med varandra. Det är således vilseledande både att se förhållandet i Hegels idealistiska termer och att tro att kunskapen är en spegelbild av sitt föremål.

I »Inledningen« till *Grundrisse* konfronterar Marx sin teori om samhällets grundläggande förhållanden med den hegelska metodologin.

Däremot ger han inte något svar på frågan om det som han ser som den ekonomiska teorins bästa metod skulle gälla *all* vetenskaplig metod. Hegel tillskrev sina uttalanden om det teoretiska arbetet universell giltighet. Marx talar om metoden för utforskningen av ett mycket komplext och specifikt stycke verklighet, nämligen den materiella produktionen. Men i sin kritik av Hegel använder han sig av termer och uttryck som rimligen gäller all kunskap.

Det förefaller som om frågan om *andra* vetenskapers metodik ännu inte kommit i blickfånget för honom. Den frågan ligger däremot implicit i det han säger. Talar han om den politiska ekonomin *som om* det gällde all kunskap, så måste så småningom det problemet komma upp för honom. Det sker framför allt i mötet den nya revolutionerande kemin och med Charles Darwins teori om det naturliga urvalet. När han skriver sin inledning är detta ännu okända områden för honom.

Redan vid den tidpunkten är det åtminstone frågan om förhållandet mellan två kunskapsområden, det ena trängre och det andra vidare och båda lika självklart aktuella för Marx. Det ena är den materiella produktionen (alltså den politiska ekonomin i snävare mening) och det andra samhället och historien i stort. Tyvärr har Marx inte slutfört sina tankar. Han har bara skrivit ner några punkter som ger viktiga antydningar men inte mer.

I en av punkterna talar Marx om det ojämna förhållandet (*das unegale Verhältnis*) mellan den materiella produktionens och till exempel konstens utveckling. I förstone ser det ut som ett tämligen banalt problem, som Marx tagit upp enbart för att freda sig mot diverse vulgära föreställningar om att framsteg på ett område – till exempel den materiella produktionens – alltid skulle innebära framsteg på alla andra. Enligt en sådan uppfattning skulle den grekiska konsten med nödvändighet vara underlägsen den moderna. Marx betonar att någon sådan barock tanke inte alls följer av tron på den materiella kulturens primat.

Men i Marx påstående ligger något mer än bara tillbakavisandet av föreställningen att den materiella produktionens utvecklingsgrad skulle utgöra grunden för värderingen av alla kulturprodukter. Han talar framför allt om en faktisk ojämnhet i utvecklingen. Det påståendet ska ställas mot

tanken på den materiella produktionens särställning. Det innebär att även om den materiella produktionen är bestämmande för den historiska utvecklingen i stort, så innebär det inte att alla samhälleliga företeelser är passivt avhängiga av den.

Marx ståndpunkt kan leda tankarna till vad Friedrich Engels långt senare, i början av 1890-talet, skrev till några unga anhängare. Den jämförelsen kommer att göras i ett senare kapitel (nedan s. 644ff).

Marx uttalande har ett nära samband med vad han själv tidigare sagt i sin inledning om den materiella produktionen som en totalitet och om förhållandet mellan kunskapen och dess objekt. Det gäller i båda fallen »ojämna förhållanden«, där *ett* moment – produktionen i den materiella produktionens totalitet, den materiella produktionen i samhället i stort, eller kunskapens objekt i kunskapsprocessen – tillskrivs en särställning och utpekas som dominerande men ingalunda det enda avgörande eller utslagsgivande momentet.

Det skulle alltså råda en strukturlikhet mellan alla dessa olika områden.

Marx är i sin inledning långt borta från den ambition som Engels senare skulle få att skapa en sammanhängande vy över alla vetenskaper. I en av sina outförda punkter i slutet av »Inledningen« talar han om den reala (i motsats till den ideala) historieskrivningen. I en annan punkt annonserar han sina avsikter att ta upp anklagelsen att hans uppfattning skulle kunna betecknas som materialistisk. Vad det är för en kritik som han därmed vill avvärja kan vi inte avgöra. Troligen hänger den samman med den följande deklarationen, där han säger att han vill utreda förhållandet mellan sin syn och »den naturalistiska materialismen«. Därmed måste han avse föreställningen att människornas värld kan utforskas med samma grundläggande begrepp som naturens.

Med fördel skulle han då kunna gå tillbaka till sina och Engels uppgörelser med Feuerbach i Inledningen till *Tyska ideologin* (1845–46). Men han kom inte att fullfölja sina avsikter. Kanske glömde han snart bort dem helt. Det är till exempel påfallande att han i sin uppgörelse med Carl Vogt i boken *Herr Vogt* några år senare (1860) inte med ett ord nämner att denne Carl Vogt inte bara var politiker utan också en av de mest

framträdande representanterna för en naturalistisk materialism. I den *Materialismusstreit* (materialismstrid) som rasade på 1850-talet var Vogt indragen framför allt genom sin broschyr *Köhlerglaube und Wissenschaft* (Kolartro och vetenskap), 1855. I den tillerkände han varken människan eller konsten någon frihet i förhållande till materiens grundläggande lagar.

Marx står långt ifrån honom inte bara politiskt utan också i sin vetenskapliga världsbild.

Den inre slitningen

Marx polemiserar kraftfullt mot Hegel och hegelianerna i sin inledning. Med denna bestämda gränsdragning vill han inte bara klargöra sin egen position i förhållande till en viktig föregångare. Han vill också undvika missförstånd.

Marx språk och inte minst hans argumentationssätt påminner i vissa partier av *Grundrisse* påfallande om Hegel. Hegels texter är uppbyggda kring mer eller mindre dolda syllogismer. Den tredelning av både tänkande och verklighet som han ägnar sig åt tämligen genomgående och i all synnerhet i *Logiken* genljuder på flera ställen i *Grundrisse*.

Syllogismerna utgjorde fortfarande stommen i den logik som lärdes ut i skolor och vid universitet. De hade en ensartad form och en historia tillbaka till Aristoteles. Av två premisser drogs en slutsats av typen: Alla människor är dödliga – Sokrates är en människa – Sokrates är dödlig.

Sådan logik var rent formell och därmed giltig oavsett innehållet i de konkreta exemplen. Hegel ifrågasatte den strikta gränslinjen mellan form och innehåll. Även formen har sitt innehåll, hävdade han. Så är det i tänkandet, och så är det också i den verklighet som innerst inne är en tankevärld även den. I varje slutledning tillkommer nytt innehåll, och det nya står i ett spänningsfyllt förhållande till det ursprungliga. Tankens processer är liksom verklighetens nyskapande. Det nya växer fram genom motsägelser. Det nyss uppnådda bryts sönder men förintas inte utan återkommer på nästa nivå – genom nästa syllogism – mer sammansatt, med ett rikare innehåll.

Det nyckelbegrepp som fångar denna process är *Aufhebung*, som på tyska betecknar såväl att avskaffa som att bevara och att höja upp, den mångtydighet som Hegel var den förste att stryka under och bejaka. Vi har stött på ordet några gånger, det dyker sparsamt upp också hos Marx, men ibland tycks han skygga inför det.

När han i *Grundrisse* bakar in syllogismformen i texten, märkbar bara för den som är väl bekant med den hegelska normalprosan, är det både för att framhålla närhet men framför allt avstånd till Hegel. Marx talar om vägen från produktion till konsumtion som en slutledning där distribution och utbyte utgör »mitten«, alltså de förmedlande mellanleden. Men Marx avsikt är snarast att visa att det inte räcker med att se detta som »en regelrätt slutledning« utan att förhållandet mellan de olika leden är långt mer komplext: produktionen är som vi sett också konsumtion, konsumtionen också produktion och så vidare.

Med denna demonstration vänder han sig samtidigt mot ekonomernas stelbenta användning av samma begrepp.

Även efter Inledningen dyker den hegelska vokabulären upp gång på gång. Intressantast blir det när Marx gör bruk av den utan att närmare redogöra för eller ta ställning till det filosofiska ursprunget. Så är det med begreppen *form*, *materia* och *innehåll*. De är visserligen mycket äldre än Hegel – form och materia är fullfjädrade redan i Aristoteles filosofi, och innehållsbegreppet härstammar från renässansen. Men Hegel tillägger något som ger eko i *Grundrisse*. På ett subtilt sätt utvecklar han ett dubbelt formbegrepp som överensstämmer med ett vardagligt bruk av ordet »form«. Vi behöver inte återge analysen i detalj, men ett viktigt resultat av den är att en form kan ställas mot såväl materia som innehåll. Materien bestäms som det formlösa som *formas* och därigenom får sin särprägel, sin definierande egenskap – alltså blir till björk eller hästhov, katt eller människa. Enheten av materia och form kallas innehåll. Men tänker vi närmare på innehållet så upptäcker vi att vi också där föreställer oss en form men en annan sorts form, något ytligt, kanske något »rent formellt« eller något som redan öga eller öra kan uppfånga utan intellektets hjälp. För enkelhets skull kan vi tala

om $form_1$ och $form_2$, där $form_1$ ger klarhet om vad ett objekt är för något medan $form_2$ betecknar utanverket.

Marx använder begreppen form, materia och innehåll åtskilliga gånger i *Grundrisse* liksom han gör i många andra av sina skrifter. Oftast är det för att betona att den ekonomiska analysen bortser från *vad* det är som produceras, distribueras eller säljs. Det är likgiltigt vilka varor det är som framställs, det enda väsentliga är vilket värde de representerar. Marx kan också likna arbetet vid en form som formar råvaran med arbetsredskapens hjälp.

I ett tämligen svårforcerat avsnitt skiljer han mellan materia (Stoff) och innehåll. Kapitalet utplånar arbetets specifika form – alltså dess konkreta karaktär – och blir till en arbetsprocess vilken som helst »som försiggår inom sin materia och bildar sitt innehåll«. Eller, med andra ord: det särskilda arbetet bearbetar sin typiska råvara och frambringar sina särskilda produkter, hur betydelselös denna specificitet än må vara i den snävt ekonomiska analysen.

Intressantast är dock ett annat stycke där han talar om arbetets värdeskapande roll. Bräder blir inte ett bord och järn blir inte en vals på det sätt som ett ekollon blir en ek. Men genom arbetet får bräderna och järnet ändå sitt liv. Det arbete som redan lagts ner på dem (både bräder och järn har producerats) upphör att vara »en yttre likgiltig form« och blir »ett moment i det levande arbetet«. Arbetet formar alltså sina produkter och motsvarar därmed växtkraften i ekollonet.

Resonemanget utgör ett exempel på den hegelska distinktionen mellan $form_1$ och $form_2$. Men Marx nöjer sig inte med den torra distinktionen utan blir i nästa ögonblick lyrisk: »Arbetet är den levande, gestaltande elden; tingens förgänglighet, deras tidslighet som deras formande genom den levande tiden.« Bräderna som en gång sågats och järnet som en gång gjutits går under i den nya arbetsprocess som omvandlar dem till bord och vals.

Så kan Marx skriva när han ensam i nattens timmar och i stor brådska försöker sammanfatta sitt väldiga projekt.

Även när det gäller det som är och förblir ett huvudproblem för Marx, kapitalets dynamiska natur, anknyter han stundtals i *Grundrisse* till sin filosofiske läromästare. På ett ställe skymtar man åter syllogismerna, denna gång inte deras mitt utan deras extremer. Extremerna är å ena sidan kapitalet, å andra sidan arbetet. I arbetsprocessen möts de, men som främlingar. Ur arbetsprocessen uppstår ändå något nytt, ett större värde. Det är alltså inte fråga om en evig upprepning, en cirkel, där maskin och råvara genom arbetet återställer den produktion som förtärts genom konsumtionen. Nej, processen leder till växande resultat. Det är, säger Marx, en spiral, en växande kurva.

Spiralen är en av Hegels favoritmetaforer för utvecklingen.

Men i *Grundrisse* försöker Marx också uttrycka samma övertygelse på ett klarare, mer formaliserat sätt. Han har ännu inte nått fram till *Kapitalets* enkla uttryck för varuväxandet: P – V – P’ – V’ – P’’, där P betecknar pengar som används för varuproduktion V som kan säljas mot en större penningsumma P’ vilket möjliggör en större varuproduktion V’ och så vidare. Men redan i *Grundrisse* är han på väg, dock utan att kunna symbolisera själva växandet utan bara kretsloppet, upprepningen: P – V – V – P.

Inför detta dilemma söker han en utväg i en rent matematisk exakthet. Han har funnit hemligheten bakom den kapitalistiska produktionen: i och genom den skapas ett *mervärde*. Arbetaren får bara ersättning för en del av det som skapas i arbetsprocessen. Resten blir till värdeökning som kapitalisten fritt förfogar över. Denna process försöker Marx först åskådliggöra med aritmetikens hjälp. Han är, med visst fog, inte nöjd med resultatet. Uträkningarna leder ingen vart, och i brådskan räknar han inte sällan fel. Han försöker längre fram i manuskriptet skärpa sina redskap via enkel algebra, och nu gäller det bland annat kapitalets cirkulation, alltså det som senare blir temat för *Kapitalets* andra band.

Det är utan tvekan ett annat vetenskapsideal som han här försöker förverkliga än det som präglar hans ställningstaganden till Hegel. Han nöjer

sig inte med att resonera utan vill med siffrors exakthet visa vad hans teori uppdagar.

Strävan efter exakthet och även efter begreppslig enkelhet och klarhet tar snart överhanden i det arbete som vidtar efter *Grundrisse* och ska också behandlas där. Man kan rentav tala om en inre konflikt i hans stora projekt, och det är nu hög tid att syna denna konflikt i sömmarna.

Ett hanterligare projekt?

Grundrisse innehåller så många subtila resonemang att det är lätt att fastna i sällsamma enskildheter och glömma dess stora ärende: att klargöra kapitalismens egenart och dynamik – och dess bräcklighet. Marx skrev ikapp med en ekonomisk kris som han länge trodde skulle utmynna i en total kollaps. Först när krisen klingat av insåg han att det stora manuskript som han åstadkommit var alltför formlöst för att det ens i redigerad form skulle kunna överlämnas till en läsekrets.

Det är i denna situation som han söker råd av sin vän Engels. Den 2 april 1858 skriver han ett långt brev där han inte bara beklagar sin usla hälsa som gör det nästintill omöjligt för honom att arbeta. Han berättar också om planerna för sitt fortsatta arbete med den stora samhällsteorin. Helheten ska omfatta sex teman, säger han, nämligen 1. kapitalet, 2. jordegendomen, 3. lönearbetet, 4. staten, 5. den internationella handeln och 6. världsmarknaden. Det är intressant att jämföra denna disposition med den som han skisserar redan i inledningen till *Grundrisse*. Där är hans plan betydligt mer abstrakt. Punkt ett ska handla om de allmänna bestämningar som är gemensamma för alla samhällen, och därefter ska han gripa sig an det borgerliga samhällets struktur. För det tredje gäller det samma borgerliga samhälles »sammanfattning« (*Zusammenfassung*) i form av staten men också de improduktiva klasserna, cirkulationen, kreditväsendet och annat som han inte närmare specificerar. Därefter ska internationella förhållanden och den internationella arbetsdelningen trakteras. Den sista delen ska handla om »världsmarknaden och kriserna«, alltså delvis samma tema som i 1858 års plan. Men det finns ändå en viktig skillnad. Kriserna

framhävs som ett särskilt tema. De hade förvisso inte förlorat sin roll ett år senare. Men vägen från kris till revolution är inte lika kort eller självklar längre.

Mellan planen från augusti 1857 och planen från april 1858 låg arbetet med *Grundrisse* men också en rad tidningsartiklar där krisens verkningar belystes ur olika synvinklar. Det var viktigt att kapitalet nu fått en avgörande roll. I stället för det mer eller mindre historiefilosofiska tema som annonserades 1857 – kanske tänkt som en vidareutveckling av diskussionen om produktion, distribution och så vidare – kom nu det samtida samhällets specifika dynamik i fokus. Man kan se förändringen som ett resultat av de mellanliggande månadernas intensiva arbete där just kapitalet blivit det avgörande temat. Men det var också en insnävning och skärpning av den väldiga arbetsuppgift som Marx föresatt sig.

En viktig praktisk omständighet hade också tillkommit. I mars 1858 hade Marx kommit överens med förläggaren Franz Duncker i Berlin att ge ut sin stora kritik häftesvis. Ännu trodde han att det skulle bli en tämligen enkel match att ur Grundrisse-materialet vaska fram vad han behövde för hela arbetet. Men han bedrog sig. Den frihet som *Grundrisse* utstrålar skulle nu disciplineras – kanske till övermått.

I det nyssnämnda brevet till Engels med den nya planen redogör Marx också närmare för hur han tänker disponera sin undersökning. I första häftet ska han behandla »kapitalet i allmänhet«, och därefter ska han i tur och ordning klara av konkurrensen, krediten och aktiekapitalet. Aktiekapitalet är »den mest fulländade formen (slår över i kommunism)« men rymmer också en mängd inre motsägelser.

Innan han kan ge sig i kast med kapitalet måste han dock behandla dess förutsättningar, värdet och pengarna. Först därefter kommer häftets huvudtema. Men, skriver Marx till Engels, när det gäller det temat måste jag först ha din åsikt.

Det är ett märkligt brev. Det är lätt att föreställa sig bakgrunden: Marx hade vaknat upp ur ett skapande rus. Orden hade flödat över pappret, ibland tunga och oviga men inte sällan pregnanta, ja lysande. Så klingade krisen av, upprorets timma hade inte slagit, och Marx, utarbetad och sjuk, måste ur

sina manuskriptmassor försöka utveckla vad som kunde vara av värde för en annan, långsammare tid.

Engels reaktion på brevet var blandad. Det är »a very abstract abstract indeed« (verkligen en mycket abstrakt sammanfattning), och en del av de dialektiska övergångarna har han svårt att följa. Han ursäktar sig med att han är så ovan vid den sortens resonemang, nu när han tvingas syssla med idel jordnära angelägenheter. Men med dessa ord underförstår han att de flesta potentiella läsare av Marx kommande arbete skulle dras med samma problem som han.

Det dröjde flera veckor innan Marx svarade. Sjukdomen hade blivit så svår att han blivit oförmögen att skriva. Artiklarna till *New York Tribune* tvingades han diktera för Jenny. Leverproblemen plågade honom värre än någonsin; det var priset för allt nattvak. Mer olägligt hade sjukdomen inte kunnat komma. Nu gällde det att arbeta!

Engels svarade att Marx åtminstone kunde resa till Manchester, och Marx gick med på det äventyret eftersom han blivit något bättre. Engels lovade dessutom att svara för resekostnaderna.

De veckor som Marx tillbringade i Manchester skulle återställa hans hälsa. Han var ute och red med Engels varje dag och fick abstinensbesvär när han återvänt till London. Engels var en skicklig ryttare sedan ungdomen. Marx skriver urskuldande i ett tackbrev att det var otur för honom själv att han alltid tvingades avbryta sina övningar på hästryggen så snart han börjat »intressera sig för saken«, alltså så snart han nått en elementär skicklighet.

Det måste ha varit en kostbar syn när de båda gav sig ut i Manchesters omgivningar, den ene spänstig i sadeln som en kavallerist, den andre mer lik en hösäck.

Naturligtvis talade man under tiden i Manchester också om det skrivarbete som Marx skulle ge sig i kast med så snart han återvänt hem. I själva verket kunde han inte helt avhålla sig från pennan. Det brådskade att ur *Grundrisses* kökkenmödding vaska fram något som kunde överlämnas till offentligheten.

Återkommen till London upprättade han ett index som skulle hjälpa honom att hitta rätt i alla de fullklottrade häften som utgör *Grundrisse*. Det fungerade säkert. Men den lilla skrift som han sedan fullbordade skilde sig på ett helt grundläggande sätt från matrisen. Associationsflödet har dämpats, ämnenas mångfald har ersatts av en torr, logisk följdriktighet. Mot den lika svårlästa som tankedigra »Inledningen« svarar ett kort, kärnfullt förord till *Till kritiken* vars klarhet och enkelhet spelat en stor roll för dess genomslag. Förordets betydelse för de mest spridda Marxtolkningarna är så överväldigande att vi måste stanna inför de korta sidorna med viss utförlighet.

Basen och överbyggnaden

Förordet är fyra sidor långt och har en klar, enkel uppbyggnad. Först anger Marx planen för hela det kritiska verk som den utgivna texten bara är första häftet av; det är för övrigt samma plan som han framlagt i brevet till Engels. Kapitalet ska avhandlas i första delen, och Häfte 1 handlar enbart om förutsättningarna för kapitalet, alltså varan och pengarna. Läsaren får ett intryck av att återstoden av verket ligger redo att sändas till trycket.

Marx förklarar också att han inte tänker publicera den »Inledning« som han redan skrivit i samband med arbetet med *Grundrisse*. Han finner det »vid närmare eftertanke« störande att föregripa resultat som först måste bevisas. Den läsare som ska följa honom får gå vägen från det enkla upp till det allmänna.

Varför hade han inte känt samma misstro mot vittsyftande filosofiska utläggningar när han satte sig att skriva »Inledningen«? Varför lät han sig i augusti 1857 hänföras av fascinerande men svårgenomträngliga teoretiska problem, medan han i januari 1859 fann samma problem omöjliga att traktera annat än efter långa, mer jordnära utläggningar?

Det finns närliggande förklaringar i yttre omständigheter. Inledningen skrevs inför utsikterna till en snabb samhällsomvandling. Grundstämningen är munter: inga problem är för stora att ta tag i. Förordet tillkom i en

dystrare tid, när allt efter krisen hade återgått till ordningen, och Marx själv var sjuk och trött.

Därtill kom Engels reaktion på en betydligt mer lättforcerad plan – »a very abstract abstract«.

Men det finns också inre skäl. Marx inställning till den typ av stora filosofiska frågor som »Inledningen« reser är sedan länge kluven. Han fascineras av dem och hyser misstro mot dem. Det är inte en tillfällighet att *Grundrisse* som vi ska se har teman som påminner om *Manuskripten*, i första hand alienationen men också vittsyftande teorier om människan, historien och till och med framtiden. I *Till kritiken* är han mer asketisk i sitt val av ämnen.

I förordet tecknar han på några korta rader sin egen intellektuella utveckling, studierna där juridiken skulle bli huvudsaken men strax kom i skymundan för filosofi och historia, journalisterfarenheterna och mötet med socialistiska och kommunistiska idéer i Paris. Han har berättat om bekantskapen med Engels och deras gemensamma föresats att göra upp med den vänsterhegelianska filosofin i det stora manus som eftervärlden – men inte Marx samtida – känner under namnet *Tyska ideologin*.

Det är *Tyska ideologins* ståndpunkter som dröjer kvar i den korta, ständigt citerade deklaration som Marx avger om sitt vetenskapliga arbetssätt. Denna deklaration har ofta tjänat som en sammanfattning av hela hans teori. Så är det genomgående i sovjetiska och sovjetinspirerade framställningar. Men så är det också i den brittiske filosofen Gerald A. Cohens på sin tid mycket uppmärksammade studie *Karl Marx's Theory of History: A Defence* (Karl Marx historieteori: ett försvar, 1978). Cohen återger de centrala partierna av förordet som ett motto för sin framställning, som på samma gång är ett passionerat försvar för och en minutiös genomlysning av Marx argumentation. Cohen hävdar att Marx ger en funktionell förklaring av förhållandet mellan bas och överbyggnad. För att klargöra sin uppfattning hämtar han ett konkret exempel från *Kapitalet*, där Marx säger att protestantismen »redan genom att förvandla alla traditionella helgdagar« var viktig för kapitalets uppkomst. Enligt Cohen innebär detta inte bara att den nya religionen hade denna effekt utan framför allt att den

genom denna effekt hade en del i förklaringen av kapitalismens uppkomst. Det är förvisso ett viktigt klargörande som ändå inte täcker hela det problemområde som Marx behandlar. Felet ligger inte i Cohens tolkning av Marx förord utan i att detta förord är alltför enkelt och fyrkantigt om det tolkas som en sammanfattning av Marx hela arbete.

Det är viktigt att Marx själv uppenbarligen inte heller har de ambitionerna med sin deklaration. Han säger uttryckligen att den är en *ledtråd* (en *Leitfaden*) för hans studier. Denna beteckning är viktig – den klassiskt bildade författaren tänker på det garnnystan som Ariadne gav åt Theseus som en hjälp att finna vägen tillbaka ut ur labyrinten när odjuret Minotauros väl var nedlagt.

Marx lämnar en tråd efter sig när han ger sig in i det virrvarr av gångar som det mänskliga samhället utgör. Den konkreta verkligheten utgör en så förvirrande mångfald att den inte utan stränga vetenskapliga studier kan göras begriplig.

Med trådens hjälp ska han finna vägen tillbaka.

En ledtråd är inte en karta. Ledtråden är en heuristisk princip i ordets mest bokstavliga mening: den hjälper någon att finna en väg ut ur ett dilemma. Ordet kan jämföras med motsvarande reservation i *Tyska ideologin:* riktlinjerna ger inte ett schema efter vilket historien kan läggas till rätta. Det konkreta studiet av verkligheten återstår alltid; resultatet är inte givet från början. Men man behöver en vägledning.

Den vägledning som Marx ger i sitt förord är robust nog. Människor ingår i bestämda produktionsförhållanden som är oberoende av deras vilja men en förutsättning för deras liv. Produktionsförhållandena motsvarar en bestämd nivå av produktivkrafternas utveckling. En viss ekonomisk struktur är den *bas* på vilken samhället vilar. Människors medvetande bestäms av de faktiska materiella omständigheter under vilka de lever. Men dessa omständigheter förändras. På en viss nivå råkar produktivkrafterna i konflikt med produktionsförhållandena; människor kan med sin skicklighet, sin teknik och sin vetenskap åstadkomma sådant som är oförenligt med den rådande makten över produktionen. Konflikten är oundviklig, och till sist spränger produktivkrafterna de ramar som den rådande ordningen satt. I och

med den omgestaltas också den väldiga överbyggnaden av politiska och rättsliga institutioner, religiösa, konstnärliga och filosofiska förhållanden eller vad Marx sammanfattar som *ideologiska former*.

Det finns mycket att säga om dessa rader. Här fixeras metaforparet bas/överbyggnad. »Bas« är ingen nykomling, ordet förekommer till exempel i *Grundrisse* ett par gånger. Men här har det fått sitt komplement, överbyggnaden, och huset är klart, en fast struktur som efter Marx tid orsakat långt mer förvirring än klarhet. Dogmatism av allehanda slag har tagit fasta på den enkla analogin med ett hus, och för motståndare till allt vad Marx står för har inget varit enklare än att tolka metaforen snävt och bokstavligt. Förordet har inte bara inlett *Till kritiken* utan hela den brokiga tradition som kallas marxismen.

Som vi redan sett var Marx tidigt i sin utveckling ivrig att genom olika bilder betona sin förkärlek för det stabila, det robusta. Han skiljer mellan jord och himmel, huvud och fötter, kort sagt mellan mer och mindre jordnära förhållanden. Bas och överbyggnad hör till samma familj av uttryck men lånar sig lättare till dogmatiska fastlåsningar: samhället blir en byggnad.

Marx är för sin del främst intresserad av den metodologiska skillnaden mellan att studera å ena sidan spelet mellan produktionsförhållanden och produktivkrafter och å den andra politiska och rättsliga institutioner och mänskliga föreställningar. Omvälvningen av de förra kan konstateras med naturvetenskaplig exakthet, säger han. Sådant är inte möjligt med de senare. Men det är i politiken, i konsten, i tänkandet som människor blir medvetna om de konflikter som de ovillkorligen dras in i. Det är också där som de strider med varandra – med vapen i hand eller med ord. Både föreställningarna och fejderna förändras med basen, men ibland långsammare, ibland snabbare.

I Marx eget författarskap finns det inte någon klar gränslinje mellan studiet av de grundläggande konflikterna och de ideologiska formerna. I *Till kritiken* liksom i *Kapitalet* står den materiella produktionen i fokus, men i hans rent polemiska skrifter liksom i hans journalistik dominerar snarare

politiska förvecklingar, teorier och annat som måste räknas till överbyggnaden.

Med överbyggnaden finns ytterligare ett problem som varken Marx eller någon annan som vill förankra idéer och föreställningar i konkreta omständigheter slipper undan. Blir inte den vetenskapligt välgrundade kunskapen i så fall relativ? Är inte det vi betecknar som sant bara sant i förhållande till en viss historisk situation? Från vilken position talar Marx själv?

En sak är säker: Marx är inte relativist. Den giltiga kunskapen må ha sin förutsättning i en bestämd historisk konjunktur. Dess hållbarhet prövas på annat sätt. I *Kapitalet* kommer han att göra sin inställning fullständigt klar.

Värde och pengar

Det finns mer att säga om förhållandet mellan *Grundrisse* och *Till kritiken*.

Det enda häfte av *Till kritiken* som Marx fullbordade innehåller inte mer än preliminärerna till det förebådade verket. Det är först i kommande häften som läsaren ska få sin belöning i form av en bättre förståelse av sin samtid. Bara i begränsad mening kan *Till kritiken* betraktas som en förlaga till *Kapitalet*. Öppningsscenen är identisk: det borgerliga samhället framstår som en »oerhörd varuanhopning«. Men i fortsättningen är texten kargare och utan den perspektivöppnande konkretion som kännetecknar *Kapitalet*.

Grundläggande förhållanden spikas dock fast med säker hand i *Till kritiken*. Varan har som vara inte med det konkreta innehållet att göra. Ett uns guld kan ha samma värde som ett ton järn eller tjugo alnar siden. Värdet bestäms av den arbetstid som genomsnittligt krävs för att framställa varan. Man abstraherar kort sagt från den konkreta varan, men denna abstraktion är inte en tankeprodukt utan hör hemma i den verkliga, vardagliga världen. Den enskildes arbete förblir inte enskilt utan fogas omedelbart in i ett stort samhälleligt sammanhang av varuutbyten.

Föremålet för ett av de mest lysande avsnitten i *Kapitalet*, varufetischismen, är redan här på tapeten men bara kortfattat och lätt att förbise. Det heter att det arbete som producerar (bytes)värden får relationen

mellan människor att framstå på ett förvridet sätt, som en relation mellan ting. En annan viktig tanke flimrar också förbi. Det bruksvärde, alltså den användbarhet som en vara har, skapas inte genom arbetet allena utan har sin grund i det material som naturen ger. Det är bara bytesvärdet som är helt beroende av arbetstiden. En aln linnetyg tillfredsställer inte samma behov som ett kvarts kilo te, men bytesvärdet kan vara lika stort.

Kapitlet om varan avslutas med en översikt över tidigare teorier i ämnet. Kritiken av den politiska ekonomin var för Marx aldrig enbart en kritik av de faktiska förhållandena utan också av föreställningarna om dem. Men den samlade doktrinhistorien hänskjuts till ett särskilt manuskript som i ofullbordat skick utgavs långt efter hans död som *Theorien über den Mehrwert* (Teorier om mervärdet). Den korta skiss som han levererar mitt i framställningen i *Till kritiken* innehåller några intressanta detaljer som att James Steuart, skotten som Hegel tog djupa intryck av, talade om alienation i samband med industrin, eller att Benjamin Franklin, den amerikanske upplysningsmannen, tillika åskledarens uppfinnare, var den förste som lanserade tanken att varans värde bestämdes av det arbete som nerlagts i den.

Det andra och helt dominerande kapitlet i det första häftet handlar om pengarna. Det har sin motsvarighet både i *Grundrisse* och i *Kapitalets* första band, och även en summarisk jämförelse mellan dessa tre kan öppna vissa perspektiv. Både i *Till kritiken* och *Kapitalet* har varan brutits ut som ett eget, inledande kapitel. Marx har lämnat en mer kaotisk, öppen, associationsrik framställning och presterar i stället en text som är städad och strikt uppbyggd. I efterskriften till andra upplagan av *Kapitalet* gör han en skarp distinktion mellan forsknings- och framställningssätt. Forskaren rör sig i en svåröverskådlig mångfald av detaljer, där det gäller att finna samband. Dessa samband styr sedan själva den slutliga framställningen som lätt kan ge intryck av »en konstruktion a priori«.

Ingenstans är detta steg från forskningsarbetets mångfald till ett närmast asketiskt framställningssätt tydligare än från *Grundrisse* till *Till kritiken. Grundrisse* präglas av hastiga kast, hugskott, svindlande utblickar och geniala infall. Med sitt första häfte av den stora kritiken visade han däremot

att han förutsatte en tålmodig läsare som gärna väntade på det stora perspektivet över samhället till kommande häften. Läsaren av *Grundrisse* har en mer underhållande men inte lika säker resa.

I *Grundrisse* är kapitlet om pengar fullt av spännande exkurser, inte sällan omgivna av parentestecken. På några inspirerade sidor kan Marx strö lysande tankar omkring sig. De universellt utvecklade individerna är inte produkter av naturen utan av historien, inskärper han. Det är inte naturen utan människorna själva som skapat de omständigheter som tvingar in dem under bestämda produktionsförhållanden. Befrielsen måste också vara ett människoverk. På tidigare samhällsnivåer kan enskilda individer framstå som mer allsidigt utvecklade än idag, beroende på att de materiella förhållandena inte var lika komplexa då. Idag är människor instängda i sina snäva roller; men det är romantiska griller att längta tillbaka, liksom det är en borgerlig illusion att människor för alltid måste leva i den ofrihet som härskar idag. Befrielsen måste innebära att alla människor blir herrar över sina omständigheter och därmed utvecklas fullt ut.

Och, tillägger han inom en ny parentes: Man kan här jämföra med den enskildes förhållande till vetenskapen. Han utvecklar inte tanken, den förblir ensam, öppen för våra egna vidareutvecklingar. Troligen pekar orden fram mot hans slutsats längre fram i manuskriptet att ett fullvärdigt arbete måste ha vetenskaplig karaktär (se nedan s. 430f).

Men strax är han redo för en tredje parentes, och nu har han bytt tema. Nu gäller det pengarna, kapitlets huvudtema. Det är fel att likna dem vid blod, säger han. Det är ordet »cirkulation« som gett upphov till den galna jämförelsen. Lika fel är det att se pengarna som ett slags språk. Idéer kan inte skiljas från språket, säger han och underförstår fortsättningen »så som varorna kan skiljas från pengarna«. Kort sagt, mellan vara och pengar råder ett tillfälligt förhållande, medan språket utgör den fasta förankringen för varje tanke.

I nästa andetag drar han sig till minnes hur skönt Shakespeare visat hur pengar likställer det väsensskilda. Säkert har han, liksom i *Manuskripten*, *Timon från Athen* i tankarna (ovan s. 175f).

Ibland lugnar framställningen ner sig, mängden av associationer glesnar, och själva huvudresonemanget om pengarna i deras olika nutida funktioner förs vidare. Men skillnaden från *Till kritiken* är ändå enorm. I *Grundrisse* får vi ta del av Marx associationsflöde i hela dess vidd, han skjuter inte undan tankar som inte för själva framställningen framåt, och hans människo- och samhällsbild växer fram. Om *Grundrisse* är som en urskog där allt fritt får växa, liknar *Till kritiken* snarare en fransk trädgård. *Grundrisse* är ett läsäventyr, *Till kritiken* en promenad längs ett antal välansade begrepp.

Men *Till kritiken* ger också några intressanta glimtar. I sina tidningsartiklar hade Marx flera gånger livligt beskrivit globaliseringens fenomen, och i *Till kritiken* gör han det åter med bravur. »Vid de livligaste Londongatorna trängs varuhusen bakom vars tomma glasögon all världens rikedomar prunkar, indiska sjalar, amerikanska revolvrar, kinesiskt porslin, korsetter från Paris, pälsverk från Ryssland och tropiska specerier«, skriver han. Det är den värld som Charles Baudelaire såg växa fram vid de nya, breda, raka boulevarderna i Paris och som Émile Zola fjorton år senare skulle skriva en berömd roman om, *Au bonheur des dames*, 1883 (egentligen Till damernas lycka men i svensk översättning samma år kallad *Damernas paradis*).

Lika briljant är Marx bild av människor som ser den blotta rikedomen som livets högsta mål. De är bytesvärdets martyrer, heliga asketer som lever på sin pelare av ädla metaller.

Men strax återgår texten till sin normala torra saklighet. Ett problem som kommer att sysselsätta Marx livet ut dyker upp i texten. En vara har ett värde som enligt hans teori bestäms av den mängd arbete som lagts ner i den. Men varan har också ett pris. Hur går man från värde till pris? I *Till kritiken* gör han det lätt för sig när det gäller detta så kallade transformationsproblem. Varan är måttet, värdet är måttstocken. Det är ett påstående som kan verka bestickande. En meter är ett mått, och med måttstockens hjälp kan man avgöra längden på något. Om jämförelsen ska hålla är priset bara ett sätt att kontrollera värdet. Men så enkelt är det inte:

priset varierar även när värdet inte gör det. Det vet förstås Marx, men han låtsas inte om det i *Till kritiken*.

Kapitlet om kapitalet

Det är lätt att missförstå relationen mellan pengar och kapital hos Marx. Pengar har funnits sedan antiken, men kapitalet är enligt Marx en modern företeelse. Tecknar han inte en historisk utveckling från något enklare, pengarna, till något mer komplext, kapitalet, när han både i *Grundrisse*, i planerna för *Till kritiken* och i *Kapitalet* först tar upp det ena och sedan det andra?

Nej, så är det inte. Han är inte omedveten om pengarnas tidiga historia, men de pengar som han här intresserar sig för är pengar i ett system där kapitalet redan finns och allt mer behärskar både ekonomin och samhället i stort. Man ser det redan av de historiska exkurserna i *Till kritiken*. De går aldrig längre tillbaka än till handelskapitalismens epok som i doktrinhistorien satte spår först mot slutet av 1600-talet. Men viktigare är att själva den substantiella behandlingen av pengarna förbereder undersökningen av kapitalet. Kapitalet förutsätter pengar. Ju större kapitalets makt blir, desto mer blir till varor. Pengar satsas i produktionen för att bli varor vilka kan säljas för pengar vilka i sin tur kan satsas på produktionen av nya varor. Kapitalismens dynamik är oskiljaktig från pengarna. Men alla pengar ingår inte i detta skapande kretslopp. En del av dem läggs i skattkistan, och så länge de stannar där är de undandragna kretsloppet.

Det var som vi sett meningen att det första häftet av *Till kritiken* skulle komma samtidigt med det andra, om kapitalet. Kapitalet hade varit föremål för den överlägset största delen av *Grundrisse* och temat tycktes alltså noga förberett där. Men när Marx väl sänt iväg manus till det första häftet till Duncker i Berlin – portot måste Engels betala – så blev det ingenting mer. I ett brev till Engels i februari 1859 påstår han visserligen att han är igång med det andra häftet. Men det blev i så fall mer en föresats än ett verkligt skrivarbete. Strax därefter kände han sig tvingad att ta på sig en helt annan

uppgift, nämligen att bemöta en motståndare som inte sparat någon möda att svärta ner hans rykte, nämligen Carl Vogt. Under ett och ett halvt år lät han sitt huvudarbete vila för att i stället skriva den 300-sidiga pamfletten *Herr Vogt* (1860), den sista i raden av hans våldsamma polemiska skrifter och den enda i bokform som tillkom utan Engels medverkan. Vi kommer kortfattat att ta tag i innehållet senare, men här är det *Grundrisse* och *Kritiken* det gäller.

Till kritiken var en torso, om ens det. Utan analysen av kapitalet förblev poängen oklar för de flesta läsare. Engels försökte tappert väcka intresse för häftet med en recension i tidskriften *Das Volk*. Recensionen skulle vara i tre delar, men den tredje blev inte skriven. Det var fatalt. Den första delen handlade uteslutande om den uppfattning om historien som Marx utvecklat i förordet till sitt arbete, och också den andra rörde preliminärer, nämligen Marx sätt att ur Hegels filosofi utveckla en rationell vetenskaplig metod. Läsaren fick ingen föreställning om vad bokens huvudtext handlade om.

Till kritiken väckte ingen entusiasm ens bland de trognaste anhängarna. Wilhelm Liebknecht, annars en hängiven beundrare, skrev i ett brev till en vän att ingen bok gjort honom så besviken som denna. Det är lätt att förstå varför. Han hade väntat sig svaret på de stora frågorna om samhället och fick bara några inledande analyser om pengarna.

Grundrisse rymde så mycket mer men manuset förblev okänt för världen länge än. Där lades viktiga grundstenar för den ekonomiska teorin, och där utvecklades i kapitlet om kapitalet tankegångar som Marx aldrig fick tillfälle att återvända till. Det är den senare aspekten som nu kommer på tapeten.

Ofta är det på några korta rader som Marx öppnar viktiga perspektiv på samhälle och historia. Det fria utbytet av bytesvärden är »den produktiva reella basen för all *jämlikhet* och *frihet*«. Det är alltså i en handel som inte hämmas av privilegier och andra restriktioner som de högsta borgerliga idealen har sitt nödvändiga fundament. Fattade som rena idéer och ideal är de bara denna bas »i andra potens«. Hur denna metafor, denna andra potens närmare ska fattas förblir oklart, annat än att det råder ett beroendeförhållande. Klarare blir det med Marx historiska exkurs: Redan

under antiken talade man visserligen om både frihet och jämlikhet. Men antikens frie man hade sin frihet till priset av andra människors direkta tvångsarbete. I det borgerliga samhället är arbetaren formellt sett fri. Det är bättre att vara fri än slav och ändå är arbetarens frihet under kapitalismen illusorisk. Valet står mellan en knaper försörjning vid maskinerna eller ren svält. Även jämlikheten förblir illusorisk. Skillnaderna i makt och inflytande är alltför stora.

Mot den bakgrunden attackerar han Proudhons och andra socialisters övertygelse att den materiella produktionen i sig är god. Relationerna mellan människor förstörs av pengarna och kapitalet, säger Proudhon. Om dessa makter kan hållas i schack skulle både frihet och jämlikhet blomstra. Marx slår ilsket ifrån sig: produktionen och distributionen, ja hela samhället utgör en totalitet. Både kapital och lönearbete är ofrånkomliga delar av den kapitalistiska helheten.

Förhållandevis sällan använder Marx ordet »makt«, men hans grundläggande samhällsteori handlar i hög grad om maktförhållanden i samhället. Det finns en minnesvärd formulering i *Grundrisse* där han vänder udden mot David Ricardo som hävdat att kapitalet enbart strävar efter mer rikedom (*wealth*). Nej, säger Marx, målet är att »kommendera«, alltså härska över så mycket värde, så mycket objektiverat arbete som möjligt. Kort sagt, den ekonomiska makten är huvudsaken.

Konstaterandet hänger samman med övertygelsen att produktionen visserligen ofrånkomligen framstår som ett spel mellan ting men att det ytterst handlar om relationer mellan människor. Med aforistisk tillspetsning skriver han: »Samhället består inte av individer utan uttrycker summan av relationer och förhållanden som dessa individer står i till varandra.« Det är en intressant mening där han försöker fånga dynamiken i samhället. Inom fysiken talar man om fältteorier, där utgångspunkten inte är atomer eller mindre partiklar utan det dynamiska samspelet mellan dem. Marx kan sägas hylla en fältteori om samhället.

Samhällen bortom kapitalismen

Ett av de mest berömda avsnitten i *Grundrisse* handlar om produktions- och egendomsformer som föregår kapitalismen. I synnerhet har det som Marx kallar det asiatiska produktionssättet väckt både uppmärksamhet och debatt.

Den omedelbara anledningen till uppståndelsen kan inte sökas i Marx egen text utan i den marxistiska ortodoxi som vuxit fram främst under Stalinepoken. Enligt den följde utvecklingen i alla samhällen ett bestämt schema. Först kom ett primitivt ursamhälle, sedan ett slavsamhälle av grekisk och romersk typ och efter det en feodal ordning ur vilket det kapitalistiska systemet spirade. Inför denna enkla stadieteori framstod ett särskilt asiatiskt produktionssätt som ett störande undantag eller rent av en alternativ väg till kapitalismen.

Föreställningar att Kina och i synnerhet Indien på ett grundläggande sätt skilde sig från de flesta europeiska stater hade dykt upp under 1850-talet både i Marx och Engels tidningsartiklar och korrespondens. Men den samlade framställningen i *Grundrisse* innebar något helt annat. Den kunde inte skyllas på några tillfälliga avvikelser utan utgjorde en integrerad del av ett verk buret av stora ambitioner.

Det utbröt hetsiga diskussioner om att det förrevolutionära Kina inte skulle ha varit ett feodalt samhälle som man tidigare sagt. Ja, hur förhöll det sig över huvud med vad som ibland kallades den tredje världen, länderna bortom Europa, USA och Sovjet?

Debatten fick nya övertoner när tysken Karl A. Wittfogel år 1957 gav ut sitt verk *Die orientalische Despotie* (Den orientaliska despotin). Wittfogel var en märklig man, började som kommunist men utvecklades efter hand till raka motsatsen. I USA dit han emigrerat deltog han till och med i senator McCarthys hetskampanjer mot »antiamerikansk verksamhet«. I sin bok hävdade Wittfogel att både Sovjet och det nya Kommunistkina var samtida exempel på orientaliska despotier. Men han gjorde också en tämligen ambitiös genomgång av Marx teorier om det asiatiska produktionssättet.

Efter Wittfogels bok gjorde sig också några mer sansade röster hörda. Eric Hobsbawm författade redan 1964 en elegant och klargörande inledning

till den första engelska översättningen av *Grundrisse*, och där koncentrerade han sig på frågan om det asiatiska produktionssättet. Förordet återfinns i uppdaterad version i hans stora *How to change the world* (2011). Den italienske statsvetaren Gianni Sofri gav i slutet av 1960-talet ut boken *Il modo di produzione asiatico* (svensk översättning *Det asiatiska produktionssättet*, 1976), som inte bara förtjänstfullt sammanfattar den pågående diskussionen utan också och framför allt går igenom Marx text och den historiska bakgrunden till den.

En ny vinkel på frågan om det asiatiska produktionssättet kom med marxisten och feministen Gayatri Chakravorty Spivak. Marx och Wittfogel, Hobsbawm och Sofri hade betraktat det asiatiska produktionssättet ur europeisk synvinkel. Spivaks utgångspunkt var Asien, närmare bestämt Indien, samtidigt som hon också tillägnat sig brittisk, fransk och nordamerikansk kultur på högsta nivå. Marx kom tidigt in i hennes liv, och *Grundrisse* har förblivit den text av honom som hon framför allt rekommenderar åt alla som vill veta mer om Marx.

Själv har hon konsekvent skildrat verkligheten i ett underifrånperspektiv. Kolonins människa, kvinnan, proletären har varit föremål för andras utläggningar, men finns det skäl att lyssna till deras egna röster? Kan subalternen, den underordnade, över huvud tala? Spivak försöker lyssna.

Spivak brukar räknas till den riktning som kallas postkolonialismen och som spelat en viktig roll i den intellektuella och vetenskapliga debatten åtminstone från 1990-talet och framåt. Flera av de ledande företrädarna har ett fritt, allt annat än okritiskt, men kärleksfullt förhållande till Marx.

En särskild roll har *Grundrisse* spelat och då inte minst avsnittet om de förkapitalistiska produktions- och egendomsformerna.

Det är dags att se närmare på den texten. Den är knappt 40 sidor lång och tämligen fritt disponerad. Marx urskiljer ett antal olika samhällsformer vars främsta gemensamma drag är att de är förkapitalistiska. Däremot tecknar han inte en enkelriktad utvecklingslinje genom en rad stadier. Den föreställningen, som den marxistiska ortodoxin så länge förordade, har inget stöd i *Grundrisse*, medan den har lättare att för sin räkning återge en

mening i förordet till *Till kritiken*: »I stora drag kan asiatiska, antika, feodala och moderna borgerliga produktionssätt betecknas som progressiva epoker i den ekonomiska samhällsformationen.« Men talar han här verkligen om en tidsföljd? Självklart kommer kapitalismen sist av de nämnda, men hur är det med de andra? Den långt utförligare framställningen i *Grundrisse* ger inte, som Sofri också påpekar, någon föreställning om att till exempel asiatiskt produktionssätt skulle övergå vare sig i ett antikt eller i ett feodalt. Fokus ligger helt på förhållandet till kapitalismen. Hans bilder av mänsklighetens tidiga utveckling är vaga; ännu har han inte satt sig in i den nya socialantropologin.

Han är inte heller på jakt efter en strikt klassifikation av förkapitalistiska samhällen. Det skulle bli den typ av historieschema som han annars har varnat för gång på gång. Han kan i förbigående tala om en germansk samhällsform och till och med en slavisk. Men de är snarare inslag i en typologi.

Människans första stora avgörande steg innebär att hon blir jordbrukare. Ännu finns ingen privat egendom utan den uppstår inte förrän städerna börjar blomstra och då också tilltvingar sig makten över jordarna. Men ur denna relation stad–land kan olika samhällsformer uppstå, beroende på en rad yttre omständigheter.

Det är avgörande att Marx ser hela detta förlopp ur »det arbetande (producerande) subjektets« synvinkel. Medan hans förste store läromästare, Hegel, utgått från toppen och talat om den asiatiska despotin – en beteckning som också ger titeln till Wittfogels bok – startar Marx med dem som är direkt engagerade i den materiella produktionen. Det är, säger han, egentligen bara en tautologi att människans liv alltid varit beroende av den materiella produktionen (underförstått: vad vi än företar oss, är vi beroende av livets nödtorft och strävar efter mer). Det är den utgångspunkten som han kommer fram till i sin indelning.

I denna process finns hela tiden en mer eller mindre påtaglig dynamik, en utveckling av produktivkrafter och därmed en expansion som förr eller senare leder till konflikter med grannar och kanske underkastelse eller kolonisering.

Det är på så sätt som Marx urskiljer ett särskilt asiatiskt produktionssätt. Som Sofri påpekar, använder han inte sällan också beteckningen indisk, men varken indisk eller asiatisk har någon bestämd och begränsad geografisk mening. En avgörande faktor är behovet av stora kollektiva insatser för att säkra produktionen, i synnerhet i form av bevattningsanläggningar av olika slag. På så sätt kvalificerar sig också det gamla Egypten liksom Peru för beteckningen.

Stora projekt av det slaget gav livsrum åt en mängd små producenter, och högt ovanför dem dvaldes envåldshärskaren och hans byråkrati. Härskaren var formellt sett ägare till allt av värde i landet, men i realiteten försörjde bönderna sig själva och sin avkomma på det som jorden frambringade. Det krävdes framför allt att de avstod från olika obligatoriska tributer som tillkom despoten. Produktionssättet saknade i stor utsträckning inre dynamik, säger Marx. Det är samma tanke som han uttrycker i sin mest berömda artikel om Indien i *New York Daily Tribune*, den där han säger att det krävdes brittisk kolonisering för att landet skulle moderniseras.

Det finns två tydliga huvudteman i avsnittet om de olika förkapitalistiska samhällena. Det första är egendomen i dess olika former. Marx kommer fram till att den ursprungliga stambaserade egendomsformen har »sin levande verklighet i ett bestämt *produktionssätt «*, det vill säga i människors förhållande till varandra och naturen, något som hänger samman med deras speciella arbetssätt.

Europeiska produktionsformer som slaveri och livegenskap innebär att arbetaren ter sig som en naturlig betingelse för hela samhällets och därmed de fria individernas produktion.

Det är produktivkrafternas utveckling, alltså utvecklingen av människors skicklighet och kunskaper och därmed tekniken i ordets vidaste mening, som förr eller senare spränger de olika produktionssätten (när det gäller det asiatiska produktionssättet måste som vi sett upplösningen drivas igenom av främmande inkräktare). Produktivkrafterna är dynamiska, medan de förhållanden som reglerar produktionen tvärtom är konserverande. Eller med andra ord: den härskande klassen vill bevara de bestående

maktförhållandena, men den rådande samhällsstruktur som är förutsättningen för deras makt blir alltmer ett hinder för den utveckling av produktionen som sker genom arbetarnas arbete.

I avsnittet om förkapitalistiska samhällen kommer det senare uttryckssättet med sitt klasskampsperspektiv helt i skymundan för de mer opersonliga begreppen produktivkrafter, produktionsförhållanden och produktionsformer. Strukturen betonas med andra ord på aktörernas bekostnad.

De olika produktionsformer som Marx talar om (eller i vissa fall bara antyder) är, som Hobsbawm påpekar, inte oproblematiska. Fanns det till exempel något i det antika samhället som oundvikligen ledde till en feodal ordning? Det antika samhället bevarade sin stabilitet genom att förslava folk som besegrats i krig och samtidigt låta främlingar sköta handel och hantverk. På så sätt säkrade de fria medborgarna sin överhöghet. Men i längden gick det inte, och en ny samhällsform växte efter hand fram. Men varför just feodalismen?

Redan själva beteckningen »feodalism« är bekymmersam i Marx text, säger Hobsbawm. Det blir svårt redan därför att han säger så lite om formen ifråga. Han diskuterar inte de inre spänningarna, och det är lika tyst om livegenskapen som tidigare om det antika slaveriet. Den avgörande skillnaden mellan de båda kommer därför inte fram: den livegne bonden men inte slaven är en ekonomiskt oberoende producent.

Hobsbawms kritik visar hur fullständigt avgörande Marx egen varning för historisk schematism är. Det var en varning som tyvärr klingade ohörd när den marxistiska ortodoxin tog form några årtionden efter hans död.

Den andra dominerande frågan i avsnittet om förkapitalistiska produktions- och egendomsformer gäller övergången till kapitalismen. Den har förberetts redan tidigare i texten; det är över huvud *den* historiska fråga som mer än någon annan sysselsätter *Grundrisses* författare.

Marx betonar med stor emfas att förutsättningarna för kapitalets herravälde inte är ett ingående moment i kapitalet självt. De »tillhör *historien om dess ursprung* men på intet sätt dess *samtidshistoria«*, säger

han. En sådan förutsättning är att livegna gör sig fria från sin livegenskap och strömmar in i städerna. Därmed har de lösgjort sig från de band som tidigare fjättrade dem vid jorden, men de står också utan egen försörjning och deras arbetsförmåga är deras enda tillgång. För att de inte ska kastas ut i svält krävs det att den blivande kapitalisten finns redo med ett kapital tillräckligt stort för att hålla arbetarna vid liv under arbetsprocessen. På så sätt erövrar kapitalet sin »eviga rätt till främmande arbete«.

Det finns inget i Marx text som säger att feodalismen är den enda möjliga förutsättningen för kapitalismen. Det som krävs är dels den frie arbetaren, dels kapitalisten med sina tillgångar. Det är *relationen* mellan dem som är det avgörande. Det tyska ordet *Verhältnis* betecknar som vi redan sett delarna i en enhet där ingen del kan bytas ut utan att enheten upplöses. Det är därför som Marx talar om ett *Produktionsverhältnis*, ett produktionsförhållande. Säkert ser han också den frie mannen och slaven i det antika samhället eller herren och den livegna i feodalismen på samma sätt. Men han betonar det inte alls så starkt som när det gäller kapitalismen. Det är kapitalismen som hela tiden befinner sig i fokus för hans uppmärksamhet.

Det innebär inte att det han säger om tidigare samhällen skulle sakna betydelse. Tvärtom utlovar han en utförligare utredning om jordegendomen och dess utveckling i det verk som *Grundrisse* ska utmynna i. Det är förvisso den planerade delen om jordräntan i det arbete som till sist krympte till ett enda häfte.

Till det märkligaste med *Grundrisse* hör att Marx där förråder något av sina tankar om arbetets natur i framtidens samhälle. Det är inte mycket han säger, egentligen rör det sig bara om några pregnanta rader; men det är ändå mycket i jämförelse med andra texter av honom.

Temat är arbetet som offer och som självförverkligande. Han vänder sig mot de borgerliga ekonomerna från Smith till Senior som ser arbetet som samma slags börda genom hela historien. Det är först i vilan som en människa kan uppleva frihet och lycka. Sådan är deras människobild: av naturen är vi inte verksamma varelser lagda för stora ansträngningar.

Marx är och förblir anhängare av en annan människosyn. Redan i *Manuskripten* hade han tecknat bilden av människan som i grunden både social *och* verksam. I *Grundrisse* kommer bilden tillbaka men nu utan emballaget av väsenstänkande. Ordet »alienation« finns däremot kvar, om än inte lika frekvent (nedan s. 476ff).

Smith och hans efterföljare föreställer sig inte bara att mänsklig produktion förutsätter kapital från början till slut. Det är samma människa som fanns för längesen och som kommer att finnas så länge människosläktet består. Hon kommer för alltid att sky mödan. Schlaraffenland med sin eviga lättja var en orimlig utopi under medeltiden och den kommer att förbli det ännu i morgondagens värld. Men dess lockelse förblir alltid lika stor för Smiths och Ricardos människa.

Enligt Marx förändras människans förhållande till arbetet med produktionssättens växling. Före kapitalismen var slitet vid skurbaljan eller bakom plogen ett yttre tvång för de allra flesta: någon kommenderade dem. I och med kapitalismen blir arbetaren formellt sett fri att arbeta eller slå dank. Men nöden tvingar henne eller honom till fabriksgolvet.

Och framtiden?

Fourier tar miste när han påstår att arbetet i ett gott samhälle blir ett rent nöje som kan utföras under stoj och glam, säger Marx. Själv anslår han en annan ton i en av sina allra finaste aforismer: »Verkligt fritt arbete – som att komponera – är på samma gång det mest förbannade allvar, den mest intensiva ansträngning.«

Ordet »komponera« förtjänar en särskild uppmärksamhet. På svenska liksom på tyska (*komponieren*) har det den grundläggande betydelsen att skapa musik, och det är förstås Marx inte omedveten om. Tonsättarens värv framstår för många som det friaste av alla, och så var det säkert också för honom. Men ordet kan också ha en vidare innebörd och åsyfta arbetet att skapa ordning i ett stort material där en sådan ordning inte är given utan kräver både eftertanke och uppfinningsrikedom.

Det var den sortens verksamhet som Marx var ytterst förtrogen med. Han visste allt om både allvaret och mödan. Det fanns en grundläggande frihet i valet av projekt, just den frihet som varken slaven eller lönearbetaren

någonsin får uppleva under sin arbetstid. Men när valet väl var fattat, krävde det all energi och all omsorg som gick att uppbringa.

Marx korta mening kan stå som motto för allt seriöst konstnärligt, intellektuellt och vetenskapligt arbete.

Men det är inte främst sin egen och sina likars situation som Marx har i åtanke. I nästa mening visar det sig att det är framtidens materiella produktion som han talar om. Meningen är lång och ganska komplicerad och kan med fördel citeras i sin helhet: »Arbetet i den materiella produktionen kan bara få denna karaktär därigenom att 1) dess samhälleliga karaktär är given, 2) att det har vetenskaplig karaktär och samtidigt är allmänt arbete; att det inte innebär människans ansträngning som en särskild dresserad naturkraft utan som det subjekt som inte bara framstår i naturprocessen i naturlig, naturgiven form utan som den alla naturkrafter styrande aktiviteten.«

Båda elementen i Marx människobild är alltså tillgodosedda. Arbetet är socialt. Människor isoleras inte från varandra i och genom produktionen utan de samverkar. Arbetet är också vetenskapligt. Marx har nyss påpekat att den moderne lönearbetaren inte förstår de vetenskapliga principer som styr industrins maskiner. Men denna åtskillnad mellan hjärna och hand måste övervinnas.

Arbetet måste också bli allmänt. Marx är tillbaka till en fråga som sysselsatte honom livligt på 1840-talet: arbetsdelningen. I *Manuskripten* såg han arbetsdelningen som det radikalt onda som stympade människorna. I *Tyska ideologin* drömde han och Engels om en tillvaro där människor kunde växla mellan olika verksamheter.

De korta raderna i *Grundrisse* innebär inte att människor i varje stund blir fria att välja mellan rader av olika trivsamma sysselsättningar. Tonen sätts av meningen om allvaret och ansträngningen som präglar verksamheten när ett val av arbetsuppgift väl har gjorts.

Men vad är då det allmänna arbetet? Det måste vara ett arbete där den arbetande behärskar alla de moment som krävs och därmed har möjlighet att styra och utveckla de redskap eller maskiner som produktionen kräver.

Det är alltså inte tusenkonstnärens verksamhet utan snarare den allmänkunnige specialistens.

Det är lätt att från Marx knapphändiga rader sluta sig till bilden av en extremt avancerad produktion där teknik och vetenskap lever i symbios. Både inom läkemedelsforskning och avancerad programmering möter man idag en sådan verksamhet.

Hans egna konkreta föreställningar känner vi inte till. Han målar inte upp en färgglad utopi. Han gör inte ens några allmänna förutsägelser utan anger bara förutsättningarna för ett fritt arbete inom den materiella produktionen (som enligt honom sätter ramarna för all annan verksamhet). Han säger ingenting om hur alla människor som inte får plats i den avancerade industrin ska sysselsätta sig.

Likväl finns det en märklig glans kring dessa få rader. Han jämför det goda arbetet med både konst och vetenskap, han förråder hur han ser på sitt eget forskningsarbete; och han ger en aning om vad mänsklig frihet är för något: det allt annat uppslukande projektet i nära samverkan med andra människor.

Det är inte det kapitalistiska samhällets valfriheter han talar om, det är livsavgörande val av existentiella proportioner.

Den stora matrisen

Av alla Marx fullbordade och ofullbordade arbeten är *Grundrisse* det mest kompletta, hävdade britten David McLellan i sin inledning till ett brittiskt urval av verket. En annan översättare, amerikanen Martin Nicolaus, kallar det Marx »unpolished masterwork«.

Textens otyglade karaktär har gjort den populär bland postmodernister. En av dem, Thomas M. Kemple, har delvis koncentrerat sig på *författaren* Marx i sin bok *Reading Marx writing* (1995). Han gör med rätta stor affär av Marx intresse för skönlitteratur, i synnerhet Balzac, men i slutkapitlet går han vidare och finner en storartad erotisk-estetisk utopi i Marx verk över huvud. Det kan ifrågasättas om han har full täckning för sin uppfattning.

Grundrisse är ett verk som oavlåtligt inspirerar och väl också lockar till alltför djärva utflykter långt från Marx intentioner. Verket är å ena sidan frukten av ett väldigt skaparrus; å andra sidan är det ofullbordat med många lösa trådändar och i långa partier präglat av den modstulenhet som avlöste den inledande entusiasmen.

När Marx gett upp projektet sökte han i *Till kritiken* komma fram till en klarare och striktare form. Men efter preliminärerna kom nya uppgifter emellan. Så var det ofta för Marx: annat kom emellan. Mellan *Grundrisse* och *Kapitalets* första band låg nio år. Under de åren hann han med mycket – men bara en mindre del av det han förutskickat i sitt stora manuskript.

Grundrisse är trots sin ofärdighet ett viktigt verk. Där träder konturerna fram av hela det projekt som Marx aldrig hann fullborda. Den självkritik som annars är så typisk för Marx får ibland ge vika för ögonblickets infall. Bland dessa infall finns också guldkorn som vi har all anledning att ta vara på. De finns strödda alltifrån inledningens snabba skiss till de märkliga om det fria arbetets stränga inre villkor.

Grundrisse pekar fram mot *Kapitalet* men rymmer också så mycket annat som vittnar om Marx hela mångskiftande tankevärld. Det är både ett förarbete och ett verk i sig.

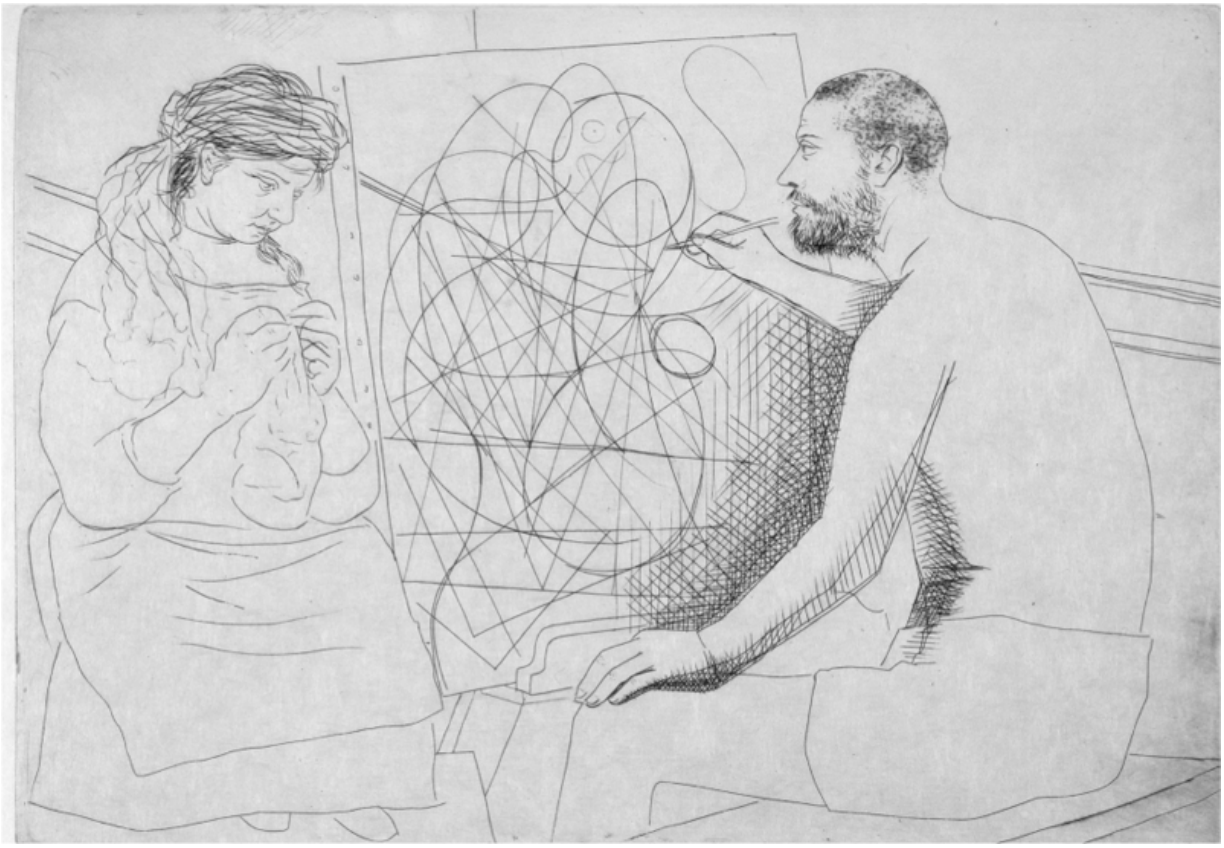

När Karl Marx var färdig med första bandet av *Kapitalet* greps han av oro för att han där inte skulle ha lyckats fånga själva dynamiken i den kapitalistiska ekonomin. I ett brev uppmanade han Engels att läsa Honoré de Balzacs novell ”Det ofullbordade mästerverket”. Balzac berättar om en fiktiv 1600-talskonstnär vid namn Frenhofer som försöker skapa rörelse i en tvådimensionell målning men misslyckas. Balzacs novell har lockat många konstnärer. Här är det Pablo Picasso som skildrar Frenhofer i arbete.

Det ofullbordade mästerverket

Grundrisse är en avgörande etapp i det stora projekt som några år senare skulle få namnet *Kapitalet*. *Kapitalet* är inte ett avslutat verk. Marx satte inte ens punkt för det första bandet som blev det enda som han sände till trycket. Han omarbetade det för varje ny upplaga, och i slutet av sitt liv var han redo att riva upp texten igen. I övrigt är *Kapitalet* ett antal manuskript, ofta i flera versioner, och diverse än mer ofärdiga utkast och idéskisser, ganska många i form av brev till vänner och bekanta.

Att sammanfatta *Kapitalet* är den största utmaningen för den som skriver om Marx. Det försök som här följer inleds med några inblickar i det liv som Marx levde när han arbetade med sitt stora projekt. Därefter gäller det verkets yttre historia: hur det första bandet fullbordades, trycktes och gång på gång reviderades och hur dess fortsättning förblev en rad fragment.

Vad som ändå blev skrivet utgör ett storartat försök att fånga ett helt samhälle i dess dynamiska utveckling. Marx knyter ett intrikat nät av begrepp för att lyckas i sitt uppsåt, och det är detta nätverk som nagelfars i det följande avsnittet. *Kapitalet* har också sin egen tolkningshistoria som börjar med Engels och som fortsätter in i nutiden, ja som fått förnyad kraft i våra dagar. Ett särskilt avsnitt handlar om denna historia och i synnerhet om de tolkningsalternativ som idag ter sig mest fruktbara.

En rad problem som en läsare av *Kapitalet* möter behandlas var för sig i kapitlets andra hälft. Dels gäller det vad jag kallar de metabegrepp av typen form och innehåll med vars hjälp Marx bygger upp *Kapitalet*, dels också det samband som han ser mellan föreställningar om samhället och världen å ena sidan och grundläggande samhällsförhållanden å den andra. Ett viktigt tema är hans ibland missriktade strävan efter att ge sin framställning ett slags naturvetenskaplig exakthet. Det är en ambition som kan komma i konflikt med hans sätt att konstruera sin begreppsapparat. En annan fråga som jag ställer gäller i vilken mån hans allmänna historiesyn påverkar den specifika teori som han utvecklar i *Kapitalet*. Slutligen belyser jag hur hans

klassbegrepp stannar vid några antydningar i *Kapitalet*, troligen därför att han stöter på oväntade problem inför uppgiften att foga samman empiri med teori.

När Marx äntligen såg slutet på arbetet med det första bandet närma sig, drog han sig till minnes Honoré de Balzacs berättelse »Det okända mästerverket«. Tydligen kände han igen sig i berättelsens huvudperson, målaren Frenhofer. Som vi ska se säger parallellen mycket om hans egna förhoppningar och farhågor inför *Kapitalet*.

Nya prövningar

Första bandet av *Das Kapital* kom ut 1867. För Marx och hans närmaste var det en stor lättnad.

Marx kunde aldrig arbeta ostört på sitt stora projekt. Ännu i början av 1860-talet plågades han av svåra ekonomiska bekymmer. De förvärrades av att han genom amerikanska inbördeskriget förlorade sina inkomster från *New York Daily Tribune*. Det gick så långt att han sökte en anställning på ett järnvägskontor. Men därav blev ingenting; hans handstil var alltför oläslig.

Desto intensivare måste han nu ansätta Engels med ständigt nya böner om ekonomiskt bistånd. Åtminstone vid ett tillfälle var han så upptagen av sina egna bryderier att han visade sig alldeles hjärtlös mot sin vän. Det var när Mary Burns, Engels sambo sedan åtskilliga år, oväntat dog, bara 41 år gammal. »Jag kan inte uttrycka hur jag känner mig till sinnes«, skrev Engels till Marx i januari 1863. »Den stackars flickan älskade mig av hela sitt hjärta«.

Marx reaktion var märkligt oengagerad. Nyheten har gjort mig lika överraskad som bestört, förklarade han. »Hon var mycket godmodig, kvick och höll mycket av dig.«

Det var allt. I nästa mening förklarade han att han själv minsann också hade problem. Försöken att driva upp pengar i Frankrike och Tyskland hade misslyckats, och nu hade familjen ingen kredit hos vare sig slaktare eller bagare. Hyran släpade efter, och barnen behövde kläder – kort sagt, det var ingen ände på eländet. I slutet av brevet försökte han mildra effekten av sina

ord genom att medge att han var avskyvärt egoistisk. Hellre skulle han ha sett att det var hans egen mamma och inte Mary som dött!

Engels blev upprörd och dröjde med sitt svarsbrev i några dagar. I det erkände han att den kyliga reaktionen bekommit honom mycket illa. Hans filistrar till bekanta hade visat honom större deltagande och vänskap än han någonsin kunnat hoppas på. Men inte den närmaste vännen! – Den ångerköpte Marx förklarade att hans fru och barn skulle kunna intyga att han vid dödsbudet blivit lika upprörd som när någon av hans egna familjemedlemmar dött. Men innan han skrivit sitt svarsbrev hade vardagens bekymmer överväldigat honom och färgat av sig på hans svar. Han hade velat ta tillbaka sina ord så snart han sänt iväg dem.

Därmed lät sig Engels nöja, och brevväxlingen återgick till den sedvanliga ordningen där ekonomisk teori, politik och vardagliga problem och glädjeämnen fick sina beskärda delar.

Marx hade önskat sin mors död i stället för Mary Burns', och i november 1863 dog den 73-åriga kvinnan verkligen. Arvet efter henne innebar en påtaglig ekonomisk lättnad; och redan ett halvår senare, i maj 1864, inträffade ett annat dödsfall som Marx verkligen inte sett fram emot men som ytterligare förbättrade familjens läge. Wilhelm Wolff, hans mångårige vän, avled efter en plågsam sjukdom, och när testamentet öppnades visade det sig att den revolutionäre läraren testamenterat sin lilla förmögenhet till Marx. Plötsligt befann sig Marx på grön kvist. Hans tacksamhet var förstås stor; han tillägnade Wolff första bandet av *Kapitalet* med orden »min oförglömlige vän, den djärve, trogne, ädle förkämpen för proletariatet«. (Det var meningen att den andra delen, som skulle innefatta vad eftervärlden ser som Band II och III, skulle dediceras till Jenny Marx, men av det blev ingenting, eftersom Marx aldrig fullbordade denna fortsättning.)

Pengarna gick framför allt åt till ett husköp och ett mer borgerligt anständigt levnadssätt. Marx frångick dock aldrig sin vana att leva över sina tillgångar. Men bekymren låg på en annan nivå; nöden stod inte längre för dörren.

Nu blev det i stället hälsan som plågade honom mest. Den sjuka lever som ansatt honom så snart han gett sig i kast med sitt stora vetenskapliga

projekt fick nu sällskap av en ännu svårare åkomma – en hudsjukdom som gav upphov till en ändlös svit av stora, varfyllda och plågsamma karbunklar som ibland hindrade honom från att sitta, ibland från att stå och som stundtals blev så elakartade att han måste ligga till sängs, oförmögen att arbeta. Jonathan Sperber förmodar att han led av den sannolikt autoimmuna sjukdomen *Hidradenitis suppurativa* som än idag är svår att behandla. På 1860-talet användes arsenik som botemedel, med de risker som en sådan kur innebar.

Men det var inte bara privata omständigheter som gjorde Marx väg till det fullbordade verket längre och svårare. Just när han stod i begrepp att fullborda andra häftet av *Till kritiken av den politiska ekonomin* blev han utsatt för den furiösa attack från Carl Vogt som vi redan berört. Hela hans politiska verksamhet smutskastades, och därmed såg han sig tvingad att ägna politiken i snävare mening och inte samhällsteorin hela sin uppmärksamhet. Resultatet blev en annan typ av text än *Grundrisse* och *Till kritiken. Herr Vogt* kan snarast ses som en senkommen fortsättning på *Louis Bonapartes adertonde brumaire*.

Ännu några år senare gav han sig åter och nu med full kraft in i politiken. Nu gällde det att organisera arbetarklassen över nationsgränserna. Snart befann sig Marx i händelsernas mitt, ja ideologiskt sett blev han tongivande i uppbyggnaden av det som eftervärlden kort och gott skulle kalla Första internationalen.

Hans politiska verksamhet kommer att stå i centrum för ett kommande kapitel, och där kommer både *Herr Vogt* och Internationalen att behandlas, liksom Marx relationer till Pariskommunen 1871. Men närmast är det *Kapitalets* tillkomsthistoria det gäller.

Den långa vägen till Band I

Marx ekonomiska författarskap hade tagit sin början i Paris 1844 i och med *De ekonomisk-filosofiska manuskripten*. Redan då trodde han att han snart skulle bli färdig med sin grundläggande teori om samhället. Men revolutionsåren kom emellan, och först 1850 när familjen etablerat sig i

London gick han åter i gång med sitt stora projekt. På flera sätt tog arbetet då en ny riktning. Dels fick Marx ett mycket större material att arbeta med genom *British Museum*. Dels tog han itu med sina föregångare, i synnerhet David Ricardo, på ett nytt och kritiskt sätt. Han ifrågasatte Ricardos grundläggande teser, bland annat hans penningteori, och kom på det sättet att gå sin egen väg även som ekonomisk teoretiker.

Som vanligt trodde han att han snart skulle kunna avsluta sitt stora projekt. Till Engels skrev han 1851: »Jag har kommit så långt att jag om fem veckor blir klar med hela den ekonomiska skiten. Och när det är gjort, kommer jag att utarbeta ekonomin, medan jag på biblioteket kastar mig över en annan vetenskap.« Sexton år senare meddelade han samme adressat: »Denna vecka blir alltså skiten färdig.« Och denna gång blev den det verkligen!

Grundrisse och *Till kritiken* hade varit avgörande etapper på vägen till första bandet. Men ännu var han långt från målet. Han fortsatte att läsa in kopiösa mängder litteratur om ämnen som på något sätt kunde ha betydelse för hans stora samhällsteori. Men inte nog med det: han utvecklade ständigt sin teori och byggde steg för steg upp den finförgrenade begreppsapparat med vilken han försökte fånga in det väsentliga i det samhälle som han levde i.

Det var nu som han kom fram till att hans livsverk skulle få namnet *Kapitalet* med *Till kritiken av den politiska ekonomin* som underrubrik. Den nya titeln meddelade han i december 1862 i ett intressant brev till sin vän läkaren Ludwig Kugelmann i Hannover. Brevet ger intrycket av att han skulle vara så gott som färdig med arbetet, som han ser som en mer omfattande fortsättning på *Till kritiken*. Här ska han klargöra »vad engelsmännen kallar ’the principles of political economy’«, alltså kort sagt (återigen) grunddragen i teorin. Han hoppas att inte bara han själv utan också andra ska kunna bygga vidare på detta fundament.

Men inte heller den här gången kunde han avsluta arbetet. I själva verket skrev han ett väldigt manus på ungefär 2 400 trycksidor där en viktig del inte alls var avsedd för den volym som Marx i brevet ställer i utsikt. Delen är för eftervärlden känd som *Theorien über den Mehrwert* och gavs för

första gången ut av Karl Kautsky mellan 1905 och 1910 i ett skick som väckt en hel del kritik för bristande noggrannhet. Idag föreligger hela det stora arbetsmaterialet, inklusive *Theorien über den Mehrwert*, i en kritisk version i *Marx Engels Gesamtausgabe*.

Men inget av detta var ännu färdigt för trycket, och det blev inte heller den försvarliga manuskripthög som blev resultatet av Marx arbete mellan 1863 och 1865. Där finns förarbeten till alla de tre band som utgör *Kapitalet* men också ett föredrag på engelska, »Value, price and profit« (värde, pris och profit), som han höll för Internationalens ledning.

Han hade nu fått en klar bild av den helhet som han eftersträvade. Till Engels skrev han sommaren 1865 att fördelen med hans verk är att det utgör »en konstfull helhet«. Därför måste hela manuset vara klart innan han sänder iväg det till förläggaren. Det är nämligen dialektiskt uppbyggt, och därför kan han inte göra som bröderna Grimm vars *Deutsches Wörterbuch* ges ut häfte för häfte.

Han har hunnit långt bort från den tanke som sex år tidigare ledde honom att ge ut första häftet av *Till kritiken*. Nu måste *allt* göras färdigt för trycket samtidigt, både för läsarens skull men också för hans egen, eftersom varje del ska hänga samman med varje annan del.

Uppenbarligen talar han här om hela *Kapitalet*, som han nu gjort förarbeten till. Bara tre kapitel återstår och sedan är allt klart, säger han. Det sista bandet, »det historiskt-litterära«, ingår inte i samma helhet och är lätt att fullborda, eftersom alla frågor har fått sina svar i de tre tidigare.

Som vi vet infriades Marx förhoppningar inte. Bara första bandet kom ut under hans livstid. Men hans tanke om helheten förtjänar att granskas närmare. Dessförinnan krävs det en skiss över det fortsatta arbetet med *Kapitalet*.

På själva nyårsdagen den 1 januari 1866 började Marx arbeta med den text som slutligen skulle gå till trycket året därpå. Men vägen till fullbordan blev trots alla förarbeten mödosam. Hälsan stod honom inte bi. Redan i februari berättar han i ett brev till Engels att han kunde arbeta som en besatt så länge han var fri från de vanliga leverbekymren. Men nu har han i stället fått en attack av den vidriga hudsjukdomen. Fortfarande är han så svag att

han inte orkar ge sig i kast med de rent teoretiska delarna utan bara utvidgat ett avsnitt om arbetsdagen.

Ändå tror han att han snart ska bli klar inte bara med första delen utan också med andra. För att inte trötta ut läsarna tänker han låta denna andra del – som alltså i själva verket skulle motsvara vad som nu är uppdelat i Band II och III – komma ut tre månader efter del I.

Hans hälsa fortsatte att störa hans arbetsro. Var det inte karbunklar som plågade honom, så var det levern, och var det inte levern så var det tandvärk och nacksmärtor. I juli trodde han likväl att Band I skulle vara färdigt för trycket i augusti, och i november såg han fullbordan bara en vecka avlägsen. Men det var inte förrän i april 1867 som han i egen hög person reste till sin förläggare, Otto Meissner i Hamburg, för att överlämna hela manuset. Meissner ville att Marx för korrekturets skull skulle dröja kvar någorlunda i närheten, och därför begav han sig till familjen Kugelmann i Hannover där han stannade några veckor. Men till sist tvingades han åter till London, och nu blev Engels honom behjälplig med korrekturet. Engels fann delar av texten svårbegripliga och uppmanade honom att göra dem mer lättillgängliga så långt det ännu lät sig göra. Men skarpsinnet var berömvärt, försäkrade han. Marx å sin sida kunde in i sista korrekturläsningen ansätta Engels med frågor som gällde dennes rent praktiska insikter som »fabrikant«.

Engels kunde inte bara ge honom upplysningar i dessa ting; han insåg också vad verket som nu nådde sin partiella fullbordan hade kostat hans vän. »Denna evigt ofärdiga sak tryckte dig kroppsligen, andligen och ekonomiskt till marken«, skrev han.

I september 1867 låg så äntligen det första bandet färdigt, en diger lunta. Men nu väntade nya problem. Hur skulle verket uppmärksammas efter förtjänst? Engels skrev recensioner på löpande band, nio stycken, åtta för tyska tidningar och den nionde för brittiska *Fortnightly Review* som dock avböjde publicering. Engels förmåga att variera sina texter är beundransvärd. En av anmälningarna hamnade i *Elberfelder Zeitung*, ett lokalblad för den stad i vars absoluta närhet han själv var född och på vars barrikader han stått knappt tjugo år tidigare. Här betonar han att Marx

arbete lägger den vetenskapliga grunden för socialismen. Om vetenskapen kan dagspressen inte döma, säger han; här är det vetenskapen själv som måste ha sista ordet. Men han skämtar också över hur lång tid det tagit innan Band I blivit färdigt – och ändå återstår mycket.

En annan intressant recension skrev Engels för *Rheinische Zeitung* som dock inte publicerade den. Där kallar han *Das Kapital* det nya socialdemokratiska partiets bibel. Den höjer sig högt över vanliga socialdemokratiska publikationer, betygar han, och trots att de första 40 sidorna är svåra med all sin dialektik är boken lätt att förstå och präglad av »författarens sarkastiska skrivsätt, som inte skonar någon åsiktsriktning«.

Den avböjda anmälan för *Fortnightly Review* är framför allt en sammanfattning av Marx bok och både ganska lång och ganska torr. Det är inte troligt att den lockat många engelskspråkiga läsare till *Kapitalet* om den väl blivit publicerad.

Arbetet med spridningen gick trots Engels' och andra anhängares mödor tämligen trögt. En del negativa anmälningar inflöt också. Viktigast var den som Eugen Dühring, en filosofidocent i Berlin och socialdemokrat, publicerade. Den blev skickelsediger; utan den hade Engels inte skrivit sin *Anti-Dühring* några år senare. Den kom också att påverka Marx, hur mycket han i sin korrespondens än uttryckte sig nedlåtande om recensionen. Dühring har missuppfattat en hel del, skriver han till Engels. Men framför allt är han rädd, skriver Marx till Kugelmann. Men i ett senare brev till Kugelmann är han upprörd över att Dühring buntar samman honom med Hegel – Hegel är ju idealist, Marx däremot materialist. Det visar sig snart att Dührings påstående träffat honom hårt. Vi ska strax se hur det framgår.

Annars var det tystnaden och likgiltigheten kring *Kapitalet* som framför allt plågade både Marx och Engels. Det främsta undantaget var det intresse som några ryssar visade Marx arbete. Viktig blev därför en ung ryss i 25-årsåldern, Nikolaj Danielson, som tog kontakt med honom om en översättning. Marx blev entusiastisk. Det var visserligen inte till Ryssland som han hade ställt sitt hopp om en snar samhällsförändring, men det positiva intresse som inte bara Danielson utan också en rad av hans landsmän visade honom fick honom efter hand på nya tankar. Strax började

han lära sig ryska, och efter sex månaders intensiva studier hade han hunnit så långt att han kunde göra excerpter på ryskspråkig litteratur. Själv påstod han att texter på ryska var nödvändiga för att han skulle kunna slutföra det manuskript av Band III som låg vilande sedan 1864. Men säkert var det inte enda anledningen.

En jämnårig bekant till Danielson, German Lopatin, var den förste som gav sig i kast med översättningen. Men det var Danielson som tillsammans med sin vän Nikolaj Ljubavin fullbordade projektet. Boken kom ut i Ryssland den 27 mars 1872. Censuren släppte igenom den med orden: »Fastän författarens politiska övertygelser är helt och hållet socialistiska och boken alltigenom är socialistisk, är det förvisso inte en bok tillgänglig för alla; till yttermera visso är dess stil strikt matematisk och vetenskaplig …« Den lugnande slutklämmen lyder: »Få människor i Ryssland kommer att läsa den. Ännu färre kommer att förstå den.«

900 exemplar såldes snabbt. Det var ingen storartad succé men ändå bra. Marx ryska äventyr hade börjat.

Danielson hade velat översätta det andra bandet tillsammans med det första; men Marx värjde sig. I oktober 1868 skrev han att det inte gick för sig – det skulle dröja kanske sex månader innan det fullbordades, eftersom han först måste vänta på att en rad viktiga statistiska uppgifter skulle publiceras i Frankrike, USA och Storbritannien. För övrigt utgjorde det första bandet en helhet i sig, tillfogade han.

Arbetet med det som idag är Band II tog inte sex månader utan återstoden av Marx liv. Han skrev en rad nya versioner som Engels hade att ta ställning till när han efter Marx död skulle ge ut verket.

Det första bandet lämnade inte heller författaren någon ro. En ny upplaga på originalspråket måste till och det krävde en hel del arbete. Marx var inte nöjd med det tidigare resultatet, och läsare hade upplyst honom om de onödiga svårigheter som mötte den intresserade. Han gjorde en grundlig revision, som vi genom den kritiska utgåvan av *Marx Engels Werke* nu kan följa in i detalj. Bland annat arbetade han fram en långt mer överskådlig disposition. Av tidigare sex kapitel blev nu tjugofem. I en efterskrift till andra upplagan skrev han att det centrala avsnittet om *värdet* blivit

»wissenschaftlich strenger«, vetenskapligt strängare, och denna stränghet var förvisso något som han eftersträvade i hela verket.

Den nya upplagan kom ut i nio häften från sommaren 1872 till sommaren 1873. Vid den tiden var redan en fransk översättning på väg, utförd av Joseph Roy. Till en början var Marx nöjd med Roys arbete, men efter hand blev han alltmer kritisk. Den var för ordagrann och Marx måste därför själv förfranska textställen där det tyska originalet sken igenom. Korrigeringarna kostade honom mer arbete än om han själv utfört hela arbetet, påstod han; hela texten måste omgestaltas. Till sist blev hans egna ändringar så omfattande att titelsidan på den slutliga översättningen, som kom ut 1875, säger att detta är en »Traduction de M.J. Roy, entièrement revisée par l'auteur« (översättning av M.J. Roy, helt reviderad av författaren). I själva verket hade Marx inte nöjt sig med att skriva om texten utan också gjort ändringar och kompletteringar till den andra upplagan av det tyska originalet. Det märkliga är att denna franska översättning är den sista version av *Kapitalet* som Marx själv utarbetade för trycket. Allt som kom ut senare präglades i större eller mindre utsträckning av Engels redaktion. I dessa utgåvor tog Engels för övrigt inte med alla de tillägg och ändringar som Marx gjort i den franska versionen.

Med tanke på de ständiga omarbetningarna av första bandet är det inte underligt att Marx hade svårt att få tid nog att fullborda fortsättningen. Politiskt arbete krävde också sin rundliga tid. Lägg därtill att hans hälsa hela tiden var vacklande; i själva verket åldrades han påtagligt under 70-talet, alltför tidigt med dagens mått men knappast med den tidens (det var snarare Engels med sin goda hälsa och sin välskötta fysik som tillhörde undantagen).

Ingen av de många olika versioner av texten till det andra bandet som Marx lämnade efter sig fyllde hans stränga krav på ett tryckfärdigt manus. (Det tredje bandet förblev i det skick som han lämnat det 1865.) Dessutom såg han sig hela tiden tvungen att fördjupa sig inom vitt skilda kunskapsområden. Han läste litteratur i bland annat agrarkemi, intresserad av vad samtidens ständigt växande produktivitet innebar för miljön, och han försökte förkovra sig i matematik i hopp om att kunna föra sin teori till

högre höjder. Travar av nya excerpter sällade sig till de äldre. Den fjärde avdelningen av *Marx Engels Gesamtausgabe* rymmer sådana excerpter liksom notiser och marginalanteckningar, de flesta av Marx hand och betydligt färre av Engels. När verket väl fullbordats blir det allt som allt 32 digra band med lika många band med kommentarer och register.

Marx var och förblev de ofullbordade verkens mästare.

Kapitalets uppbyggnad

Kapitalet är utan gensägelse det mest omskrivna och kommenterade arbetet av Marx. Engels recensioner av *Kapitalet I* var de första försöken att leda läsaren vid handen in i det stora verket. Sedan dess har strömmen av uttolkningar, populariseringar och vederläggningar fortsatt utan avbrott. Efter Sovjetunionens fall 1991 har litteraturen om *Kapitalet* ändrat karaktär. Nu finns det inte längre någon knäsatt ortodox tradition att ta ställning till. Ekon av den kan förvisso förnimmas fortfarande, men den har inte längre en stat eller en armé att stödja sig på.

Efter den globala ekonomiska krisen 2008 har *Kapitalet* aktualiserats som sällan tidigare. Marx har funnit en stor, ny läsekrets, och till dess hjälp har en lång rad kommentatorer trätt fram med allehanda introduktioner och uttolkningar. Gamla och nya problem och konfliktpunkter har aktualiserats och avhandlats med både skärpa och hetta. Marxläsningens grånade veteraner har mött de entusiastiska nykomlingar som aldrig behövt ta ställning till den renlärighet som en gång dikterades från Moskva. De var helt enkelt för unga för den frågan när Berlinmuren föll. Många av dem var inte ens födda då.

I nästa avsnitt ska vi närmare bekanta oss med denna »nya Marxläsning« (*neue Marx-Lektüre*) som den kallas i Tyskland. Men dessförinnan måste Marx ursprungliga texter presenteras så att åtminstone deras uppbyggnad blir klarlagd. En sådan genomgång kan aldrig bli helt okontroversiell; oenighet råder på flera grundläggande punkter när det gäller *Kapitalet*. Olika författare lägger också accenten olika. Ofta blir den styrande frågan:

Vad är fortfarande aktuellt, ja perspektivöppnande idag? I en historisk framställning måste också det hopplöst inaktuella få plats.

Först följer nu en summarisk redogörelse för de tre bandens huvudinnehåll och därefter en genomgång av den centrala begreppsapparaten.

När Marx skrev *Grundrisse* tänkte han sig ett verk med sex olika delar. Vid mitten av 1860-talet var det som vi sett bara fyra delar som föresvävade honom, varav de tre första skulle utgöra »en konstfull helhet«. Dessa tre delar skulle i tur och ordning handla om kapitalets produktionsprocess, dess cirkulationsprocess och slutligen dess totalprocess. Han säger själv att uppbyggnaden är dialektisk. Det är lätt att se att han rör sig från det abstrakta upp mot det alltmer konkreta.

Först gäller det alltså den produktion över vilken kapitalet skaffat sig makt och som det därmed dirigerar. En förutsättning är ett utvecklat penningsystem. Kapitalägaren satsar sina pengar på att framställa varor som kan säljas med vinst, en vinst som sedan till stor del kan investeras i ny och växande produktion. Till sin tjänst tar han människor som inte likt tidigare epokers slavar eller livegna är bundna till en viss herre utan fria att välja den sysselsättning som gör det möjligt för dem av överleva. Därmed uppstår arbetarklassen, som liksom industrikapitalisterna är en ny företeelse i historien. Kapitalist och arbetare har motsatta mål: kapitalisten vill ur arbetaren pressa ut så mycket arbete som möjligt till så lågt pris som möjligt; arbetaren strävar efter motsatsen. Kampen om arbetsdagen och om lönen för arbetet är notorisk i kapitalismen.

Kapitalismen är en dynamisk ekonomi där varje kapitalist måste investera i effektivare teknik för att alls vara kvar i konkurrensen. När kapitalisterna som kollektiv drar ner på sina investeringar råkar systemet i kris. Då den florerar ackumuleras hela tiden nytt och större kapital. Den ursprungliga ackumulation, som alls gjorde kapitalismen möjlig, skedde i ett tidigare samhälle där den konfliktfylla relationen mellan kapitalist och fri arbetare ännu inte etablerats.

I *Kapitalets* andra band är det cirkulationen som befinner sig i fokus. När en vara är producerad måste den ut på marknaden för att nå sina möjliga köpare. Det innebär ytterligare kostnader för kapitalisten. Mellanhänder som ombesörjer transporter och försäljning ska ha sin ersättning, den nödvändiga bokföringen är inte gratis och så vidare. Först när kapitalisten sålt sina varor till ett pris som överstiger de kostnader som han haft för sin produktion har han nått sitt mål. Nu kan varvet börja på nytt: för pengarna som de sålda varorna inbringat kan arbetare på nytt engageras, råvaror inhandlas och nya varor produceras – helst fler än de som nyss kastades ut på marknaden. Så fortsätter det, varv efter varv, så länge kapitalismen består.

I det tredje bandet är det hela processen – både produktion och distribution – som ska behandlas. Konkretionen är större än i de båda första banden och därmed också närheten till empirin. Profit och ränta, aktier och banker är centrala teman. Först i det allra sista kapitlet dyker temat klasser upp och det i en fragmentarisk framställning. Man blir påmind om att tredje bandet bygger på ett relativt tidigt och ofullbordat manuskript som Engels tvingades slutföra.

Kapitalet börjar i princip på samma sätt som *Till kritiken* från 1859, alltså med frågan hur rikedomen framträder (*erscheint*) i ett samhälle där det kapitalistiska produktionssättet härskar. Svaret är också detsamma: »med en oerhörd varuanhopning«. Det är alltså denna mängd mångskiftande varor som vi först får syn på när vi söker klarhet i frågan vad kapitalismen är för något. Andra produktionssätt har också haft varor som köpts och sålts. Men dessa varor har inte alls haft samma helt dominerande roll som i kapitalismen.

Varan har två olika faktorer, säger Marx: bruksvärde och bytesvärde. Åter kommer den klassiska distinktionen från Aristoteles till heders. Bruksvärdet är varans *kvalitet*, säger Marx. Det upplyser oss om *hur* det begärliga föremålet är beskaffat. Det har med nytta, med användbarhet att göra. Man skaffar sig en vara därför att man har behov av den, det må gälla järn eller papper, mat eller lyxartiklar.

Bytesvärdet är däremot *kvantitativt* och ger alltså svar på frågor som »Hur många?« och »Hur mycket?« Bytesvärdet gör varor med helt olika egenskaper jämförbara. Ett kilo kaffe är lika mycket värt som si-och-så mycket nötfärs eller si-och-så många äpplen. När det gäller bytesvärden bortser man helt från varornas kroppsliga egenskaper. Det ojämförliga blir jämförbart.

Marx nöjer sig inte med att tala om bytesvärdet. När man helt bortser från bruksvärdena, så är det *värdet* som framträder i bytesvärdena, säger han. Bytesvärdet är med andra ord det som vi omedelbart kan iaktta, värdet det som vi därifrån kan sluta oss till.

Distinktionen mellan bytesvärde och värde kan te sig undflyende och kräver därför några ord till förklaring. Detta är så mycket viktigare som man därmed kan komma underfund med hur Marx över huvud konstruerar många av sina begrepp. Bytesvärdena är ytfenomen, och under dem ligger värdena. Relationen, som Marx fullt ut klarlägger först i andra upplagan av *Kapitalet*, har sin grund i den klassiska distinktionen mellan väsen och fenomen.

Det är viktigt att det väsen som Marx talar om är *föränderligt*. Han har alltså inte återfallit i sin ungdoms föreställningar enligt vilka det var möjligt till exempel att tala om ett oföränderligt mänskligt väsen. Vad han här talar om är en snabbt föränderlig yta (bytesvärdet) och ett trögrörligare, underliggande väsen (värdet). Centralt är ordet »framträder« (eller, som det heter på tyska, *erscheint*, det som lyser igenom, det som blir synligt). Vi mötte det redan i *Kapitalets* första mening om samhällets rikedom som framträder som varor. Här gäller det alltså förhållandet mellan det bytesvärde som en vara har och dess värde. Bytesvärdet är omedelbart empiriskt tillgängligt. Värdet blir vi varse först efter en analys. Distinktionen får betydelse för tolkningen av vissa centrala och kontroversiella partier av hela *Kapitalet*.

Det finns ett annat centralt begreppspar som har en viss likhet med det föregående utan att vara just detsamma, nämligen form och materia (eller form och innehåll). Det förekommer genom hela K*apitalet* och appliceras redan på de första sidorna på förhållandet mellan bytesvärde och

bruksvärde – bruksvärdet är det stoffliga (materiella) innehållet, bytesvärdet den samhälleliga formen. Ofta betecknar formen det omedelbart iakttagbara och materien eller innehållet det som måste friläggas. Men här är det inte så. Det är värdet som bytesvärdet uttrycker, och en varas sinnliga (eller eventuellt intellektuella) egenskaper utgör grunden för dess nytta. Ett kilo bananer kan bytas mot en viss mängd bröd, en bok mot si-och-så mycket tyg. Har jag inga bananer men väl bröd, kan jag byta det ena mot det andra, och har jag tyg men inget att läsa kan den tyglöse grannen få mitt tyg mot det att jag får en bok som jag vill läsa.

Det viktiga i just denna form- och materierelation ligger i bestämningen samhällelig kontra materiell. Bytet är en samhällsrelation, bruksvärdet är knutet till varans specifika egenskaper. Vi lämnar ifrån oss det vi inte behöver mot att få något annat som tillfredsställer ett behov hos oss.

Men det finns något som förenar alla de varor som vi utbyter: de har kostat arbete. Sådant som inte gjort det – till exempel luften vi andas – är ingen vara. Genom arbetet skapas alla de specifika föremål som vi kan byta oss till därför att vi eftertraktar dem. Det arbete som frambringar dem är lika specifikt som varorna själva. Snickaren gör ett bord, skräddaren syr en rock, programmeraren programmerar ett specifikt program. Men något finns det ändå som vi kan jämföra, och det är vad Marx kallar *arbetskraften*. Arbetet som utförs är konkret, arbetskraften är arbetets bytesvärde och alltså abstrakt. Arbetaren *är* inte sin arbetskraft men kan *sälja* den till någon som kan betala en lön för att i slutändan göra affärer med de varor som produceras, alltså en kapitalist. Men arbetaren säljer alltid arbetskraften på tid, och det är tiden som avgör ersättningen.

Olika arbeten kan vara olika produktiva, beroende på vilka hjälpmedel – maskiner och annat – som står till buds. Med ett begrepp som Adam Smith skapade, *produktivkraften* (som också kan förekomma i plural: produktivkrafterna), inringar Marx denna produktivitet på följande sätt: »Arbetets produktivkraft bestäms av många olika omständigheter, bland annat arbetarens genomsnittliga skicklighet, vetenskapens utveckling och tekniska användbarhet, produktionsprocessens samhälleliga kombination,

produktionsmedlens omfattning och effektivitet samt av naturförhållandena.«

Bestämningen visar att Marx räknar med många olika slags faktorer. Ordet »genomsnittlig« är viktigt; Marx talar inte om undantagen, de särskilt oskickliga eller de särskilt framstående arbetarna, produktionen som sker med föråldrad teknik eller med hjälpmedel så avancerade att de ännu inte blivit gängse i branschen eller de otympliga eller extremt effektiva samarbetsorganisationerna. Där, liksom när det gäller produktionsmedlens omfattning, sker en utjämning som konkurrensen tvingar fram. Produktivkraften utvecklas kontinuerligt under kapitalismen. Alla måste hänga med i kapplöpningen – eller bli utslagna. Men ju mer produktivkraften ökar, desto mer minskar den nödvändiga arbetstiden för produktionen.

Distinktionen mellan konkret arbete och (abstrakt) arbetskraft har en nyckelroll i uppbyggnaden av Marx begreppsapparat i *Kapitalet*. Det konkreta arbetet har ett bruksvärde. Genom det framställs konkreta produkter för marknaden, det må vara bröd eller bananer, böcker eller rockar. Arbetskraften är däremot abstrakt och utbytbar; den har det bytesvärde som innebär en kostnad för kapitalisten och en lön för arbetaren. Bytesvärdena är som alltid jämförbara. De många arbetsled som krävs för att åstadkomma ett bröd färdigt att köpa och äta kan inte jämföras med de säkert lika många som skiljer en bokidé från en bok i bokhandeln. Men ersättningen som bagaren får för sitt arbete kan jämföras med tryckarens (eller lektörens, eller författarens) ersättning.

Arbetskraften är genom sin utbytbarhet en vara bland andra varor i kapitalismen, alltså något man säljer och köper. En timmes arbete kan vara lika mycket värt som ett visst antal liter mjölk.

Alla varor kan alltså bytas ut mot alla andra varor i bestämda proportioner. Marx talar om ekvivalentformer. Helt olika föremål är i bestämda proportioner lika mycket värda. Tre äpplen = en kopp kaffe = åtta karameller = en spårvägsresa i Göteborg. Allt kan i sin tur likställas med si och så många minuters nettoinkomst av ett visst arbete.

Detta kan förefalla trivialt. Men Marx har forskarens förmåga att förvåna sig över de mest självklara förhållanden. Hur kan ett bestämt bruksvärde likställas med alla andra, lika specifika bruksvärden? Äpplen och spårvägsresor för att inte tala om en arbetares arbetstid är helt olika till sin natur. Bytesvärden har till skillnad från bruksvärden inte alls med naturen att skaffa utan med samhället.

Vi har skäl att lägga motsatsen natur/samhälle på minnet. Den är avgörande för Marx hela teoribyggnad. Ur den kan härledas en rad begrepp bland vilka vi här inte behöver notera alla.

Ur varornas utbytbarhet kan pengarna härledas. En ren byteshandel skulle bli outsägligt tungrodd. A vill kanske ha det som B vill sälja, men A har själv inte just det som B behöver. Då måste B söka sig till C som har det åtrådda att erbjuda, medan C i sin tur får ge sig på jakt efter någon D som kan täcka hans eller hennes behov. Resultatet skulle bli ett fullständigt kaos.

Lösningen blir en vara som kan bytas mot alla andra varor, penningvaran. Det är likgiltigt vilken materiell gestalt som penningvaran tar. På Marx tid var både mynt av ädla metaller och papperspengar i omlopp. Idag har penningformen också många andra och mer abstrakta skepnader, men inget har förändrats i sak.

Därmed är Marx redo för ett av de viktigaste avsnitten i hela *Kapitalet:* det där han introducerar begreppet varufetischism. På Marx tid förknippades ordet »fetisch« med en form av religiös tro som hörde hemma bland så kallade primitiva folk. Dessa »vildar« betraktade många föremål som besjälade och utrustade med en magisk kraft.

Det var därför utmanande när Marx hävdade att de samhällen som betraktades som de mest högtstående, de kapitalistiska, kännetecknades av samma slags föreställningar. Där gäller fetischismen varorna. En vara ter sig till det yttre som ett helt trivialt ting. Men om man analyserar den visar det sig att den är full av »metafysisk spetsfundighet och teologiska griller«, säger Marx. Ett bord är av trä, men så snart det ska säljas blir det »ett sinnligt översinnligt ting«. Gentemot andra varor står det inte längre på fasta marken utan på huvudet. Detta har inte med dess bruksvärde att göra utan med själva varuformen.

Varuformens egendomliga karaktär beror i sin tur på det varuproducerande arbetet. Det specifika arbetet – bagarens eller maskinistens – blir varor i och med att det genom sitt värde blir jämförbart med alla andra specifika arbeten. Varför blir det så? Hemligheten ligger i arbetstiden som med en naturlags kraft slår igenom i varuvärdet. Förhållandet gäller utan att någon behöver vara medveten om det.

Varufetischismen är inte tidlös utan hänger samman med det kapitalistiska produktionssättet. Borgerliga ekonomer inser inte detta utan söker i stället tidlösa kategorier. De varierar berättelsen om Robinson Crusoe på olika sätt men alltid så att en varas samhälleliga karaktär blir tidlös. Men tänk på medeltiden, säger Marx. Då var alla beroende av andra, livegna och jordägare, lekmän och präster. Under kapitalismen är arbetaren fri att sälja sin arbetskraft – eller svälta ihjäl, kapitalisten fri att köpa arbete – eller bli utan varor att sälja och därmed inte kapitalist längre.

Varufetischismen präglar alla utbytesrelationer. Människor framstår där enbart som representanter för varor och inte som konkreta personer. Deras vilja tycks ha övergått i tingen. Gentemot varandra ikläder de sig sina karaktärsmasker som kapitalister, arbetare eller något annat.

Pengarna blir i ett sådant samhälle bindemedlet mellan varorna och genom dem också mellan människorna. Säljaren av en vara får pengar av köparen, och pengarna kan sedan utbytas mot andra varor. Marx uppställer formeln V – P – V, där ’V’ står för vara och ’P’ för pengar. Det är ett enkelt kretslopp. Pengarna flyter vidare till ständigt nya köpakter. Det är en entonig upprepning, säger Marx. Den ene säljer linneväv och köper för pengarna en bibel. Bibelförsäljaren använder sina slantar för brännvin. Så rinner pengarna vidare, de mänskliga aktörerna ter sig livlösa i jämförelse med de transaktioner som de är indragna i.

Pengar är en nödvändig förutsättning för bildningen av kapital. Kapitalet framträder alltid först som pengar. Så var det historiskt sett: genom samlade förmögenheter, handel eller ocker kunde kapital en gång hävda sig gentemot jordegendom. Så förblir det; åter och åter tar kapitalet gestalt som pengar, pengar som gör varuproduktion möjlig och som, när varorna säljs, åter blir pengar. Kapitalet cirkulerar och liknar på det sättet den vanliga,

enkla varucirkulationen. Men *formen* är annorlunda. Den enkla varucirkulationen är statisk, penningsumman som satsas i varuköp är densamma som säljaren får i sin hand: P – V – P. Men kapitalet måste vara dynamiskt för att överleva som kapital. Formen blir P – V – P’, där ’P’’ betyder mer pengar. Vinsten eller profiten är med andra ord meningen med den kapitalistiska produktionen; och denna vinst får inte bara eller främst tjäna till kapitalägarens eget uppehälle eller eventuella lyxkonsumtion, ty i så fall skulle kapitalägaren slås ut i konkurrensen med andra, mer sparsamma kapitalägare som satsar sitt överskott i en utvidgad produktion: P – V – P’ – V’, som i sin tur avser att generera ännu mer pengar (P’’) vilka möjliggör ännu större varuproduktion, och så vidare.

Var kommer nu detta mervärde ifrån? Marx tvekar inte om svaret: från det arbete som arbetaren utför. Den enda vara som arbetaren har att erbjuda är den egna arbetskraften, och kapitalisten köper denna arbetskraft för en viss tid och mot en viss ersättning som ska täcka arbetarens omedelbara behov. Men värdet av det arbete som arbetaren utför är större än ersättningen. Arbetaren utför ett *merarbete*, säger Marx, och detta merarbete ger det *mervärde* som i formeln representeras av ’P’’, mer pengar.

Kapitalisten har en ständig hunger efter växande mervärde. Det har inte med några personliga egenskaper att göra utan hör till hans karaktärsmask som kapitalist. Utan denna hunger försvinner han nämligen från scenen. Hungern gör i sin tur att han ständigt vill förlänga arbetarens arbetsdag. Men denna har sina ofrånkomliga gränser, dygnet har 24 timmar, och av dessa måste varje människa ha tid att återhämta sig (en tid som i den tidiga kapitalismen pressades ner till ett omänskligt minimum).

Gränsen tvingar kapitalisten att söka en annan väg, nämligen att öka arbetets produktivkraft. Produktivkraften är, som vi redan sett, sammansatt; men den faktor av betydelse som tycks kunna utvecklas utan gräns är tekniken. Kapitalismen har satt uppfinningarna i system. Forskare och teknologer är nödvändiga för den storartade och ständigt accelererande tekniska utvecklingen. Genom den tekniska utvecklingen kan allt mer produceras på allt kortare tid.

Marx gör en viktig distinktion mellan konstant och variabelt kapital. Å ena sidan måste kapitalisten satsa sina pengar på råvaror och maskiner och annan utrustning. Å andra sidan krävs det arbetare som är villiga att sälja sin arbetskraft till ett visst pris. Råvarorna och maskinerna förändrar inte sitt värde (eller sin värdestorlek, som Marx säger) under själva produktionsprocessen utan förhåller sig konstant. Arbetskraften, däremot, skapar ett värde som överstiger kostnaderna för den och frambringar därmed mervärde. Den är med andra ord variabel.

Förhållandet mellan konstant och variabelt kapital, alltså kvoten mellan dem (eller c/v, med de symboler som Marx använder sig av) spelar en avgörande roll för hans syn på kapitalismens utveckling. Det är först i Band III som han till fullo utvecklar sin uppfattning.

Det har redan framgått att Marx lägger en speciell tyngdpunkt vid två nära förbundna områden, dels arbetsdagens längd, dels maskineriets utveckling. Båda får var sitt omfattande kapitel, 8 och 13, som genom sin detaljerade empiri skiljer sig från det mesta i framställningen i övrigt. Marx får användning för sina omfattande studier av officiella dokument och annat, och ur kapitlet om arbetsdagens längd framträder en intressant bild av en dragkamp mellan kapitalister och arbetare där utgången inte tycks given, i synnerhet som statsmakten kan gå in och – till kapitalisternas förfäran – lagstifta om arbetsdagens maximala längd liksom om villkoren för kvinnors och barns arbete. Varje sådan inskränkning intensifierar kapitalisternas ansträngningar att utveckla ett effektivare maskineri som ökar produktiviteten och därmed kompenserar för bortfallet i ren arbetstid. Marx nöjer sig inte med att ge en flödande detaljrik framställning både om teknikens moderna historia och om dess konsekvenser för arbetarna. Han inleder med en definition av vad en maskin är som fortfarande ofta åberopas. Maskinen har tre delar, förklarar han. Den första kallar han »die Bewegungsmaschine«, alltså egentligen rörelsemaskinen (den svenska översättningen säger »kraftmaskinen«) som antingen kan skapa sin egen rörelse, som ångmaskinen, eller hämta den från någon annan källa, till exempel vatten, som vattenhjulet gör. Den andra del som krävs är en transmissionsmekanism som förmedlar, reglerar och kanske omvandlar

rörelsen genom drivaxlar, kugghjul och så vidare. Slutligen är det verktygs- eller arbetsmaskinen som utför de uppgifter som helheten är ämnad för; den spinner, den stickar, den skär, den klistrar – möjligheterna är oändliga.

Maskinen har inte den mänskliga organismens begränsningar. Den gör också arbetskraften förhållandevis billigare, eftersom den ökar produktiviteten. På så sätt uppväger den inskränkningar i arbetstiden. Men så snart en viss maskinell utrustning blivit standard i industrin, gäller det för varje kapitalist att installera ett ännu kraftfullare maskineri. Kapplöpningen går vidare.

Redan innan Marx kommit in på maskinutvecklingen har han introducerat begreppet relativt mervärde. En del av arbetarens arbetstid krävs för lönen, en annan del ger mervärde åt kapitalisten. Tiden som lönen kräver blir kortare med ett effektivare maskineri. Mervärdet kan därmed skapas under längre tid. Det är med andra ord relaterat till den tekniska utvecklingen; kort sagt, den är relativ.

Kapitalets grundläggande formel P – V – P’ – V’ – P’’ pekar på en fortgående ökning av både penning- och varumängd. Mervärdet omvandlas om och om igen till nytt kapital, och kapitalet växer både för den enskilde framgångsrike kapitalisten (den mindre framgångsrike hotas ständigt av utslagning) och för samhället i stort. Kort sagt, kapitalet tillväxer, det *ackumuleras*. Marx talar om kapitalismens utveckling som en ackumulationsprocess.

Det är genom arbetet som kapitalet ackumuleras. Den tekniska utvecklingen gör arbetet effektivare, och arbetarna kan producera mer. Men det innebär samtidigt att färre arbetare kan åstadkomma en lika stor produktion som tidigare. Arbetsstyrkan kan minska, vilket innebär att det variabla kapitalet blir mindre. En växande mängd människor står utan arbete och formar vad Marx kallar en reservarmé som ständigt är beredd att rycka in så snart arbetstillfällen yppar sig. Det betyder att man får en relativ överbefolkning, tvingad att ta de arbeten som står till buds oavsett villkoren. För kapitalet är det en förträfflig situation; genom arbetslösheten kan lönerna pressas ner. Många arbetare tvingas gå från jobb till jobb i anställningar som blir högst tillfälliga. Andra släpar sig fram som

jordproletärer, skyddslösa mot hänsynslösa ägare. Åter andra tvingas till improduktiva sysslor, främst som tjänare och tjänarinnor i aristokratiska eller borgerliga familjer.

Den väl fungerande kapitalismen erbjuder allt fler varor på marknaden. Men processen kan inte fortsätta i oändlighet. En dag inträder övermättnad, varorna får inte avsättning, pengarna som människor har att köpa för räcker inte till. Kort sagt, varorna blir för många, pengarna för få, priserna sjunker, och för var och en gäller det att vara sparsam med utgifter. Krisen är ett faktum.

Periodiska kriser är enligt Marx ofrånkomliga i kapitalismen. Om krisen ska övervinnas, måste produktion och konsumtion åter mötas men nu på en lägre nivå än före krisen. Så börjar ett nytt varv igen; produktion och konsumtion ökar till en viss, oförutsägbar nivå …

Så långt har Marx följt det kapitalistiska systemet i funktion. Men frågan kommer också hur det en gång blivit möjligt. För det krävs det både ursprungligt kapital och en tillräcklig mängd människor som inte längre är bundna till någon herre utan fria att sälja sin arbetskraft. Här kan Marx i stort sett sammanställa det som han redan utrett i *Grundrisse:* handels- och ockerkapital, fyndigheterna av ädla metaller i Amerika, och människor som drivits bort från sina arrenden på landet och hopats i städerna utan andra möjligheter att överleva än att kasta sig över de jobb som erbjuds.

När Marx väl öppnat utsikten bakåt mot tiden före industrikapitalismens uppkomst kan han också leka med tanken om tiden *efter* den. Han kan inte säga *vilken* kris som ska kasta omkull systemet. Han vet bara att slutet kommer »med nödvändigheten hos en naturprocess «. »Det är negationens negation.« Därmed kommer »den individuella egendomen« att återställas men på grundval av »den kapitalistiska erans landvinningar«.

Dessa ord har vi anledning att återkomma till.

Kapitalets första band är en omfattande och sinnrik begreppsbyggnad. Det andra bandet ter sig i jämförelse betydligt enklare. Det största problemet erbjuder faktiskt själva rubriken: »Kapitalets cirkulationsprocess.« Marx hade själv år 1864 förklarat att produktionsprocessen som helhet betraktad

utgör en enhet av produktions- och cirkulationsprocessen. »Produktion« betecknar alltså å ena sidan en del av helheten, å andra sidan själva helheten. Det är i princip samma tanke som finns i den ofullbordade »Inledningen« till *Grundrisse*. Dess syfte är säkert även här att framhäva produktionens särställning. Det är med produktionen som allting börjar på nytt, säger han i den tidigare texten.

Samtidigt kommer cirkulationen att få en allt större betydelse i Marx teori genom att pengarna erövrat en roll som de ännu inte hade i *Grundrisse,* där de helt kunde skiljas från värdet.

I Band II kartlägger Marx noga varans hela kretslopp som innefattar en rad viktiga förvandlingsnummer. Resan börjar med kapitalistens köp av maskiner och råvaror och slutar med att han säljer de varor som produktionen resulterat i. De pengar som satsades i första momentet ska med råge inhöstas i det sista; allt annat är ett misslyckande. Ur cirkulationens synvinkel är produktionen som flygplanets svarta låda; pengar tycks bli fler pengar genom marknadens egen dynamik. Pengar skiljer sig från andra pengar enbart genom sin kvantitet, och i flödet av pengar och varor framträder varorna bara som bärare av ett visst värde som kan uttryckas i pengar. Samtidigt är varorna konkreta ting med bestämda bruksvärden.

Cirkulationen innebär enligt sitt begrepp ett oavlåtligt flöde. Om flödet bryts av i något av sina moment, upphör cirkulationen. En kapitalist som inte satsar sina pengar på ny produktion, samlar istället rikedom på hög. Om själva produktionen inte kommer igång, ligger produktionsmedlen till ingen nytta, och om de varor som produceras ligger osålda hotar kris.

Transporter av varor och människor måste konsumeras i samma ögonblick som de produceras. En tågresa kan inte läggas på lager. Produktionen är själva förflyttningen av varor och människor, och konsumtionen är resan. Så är det över huvud när det gäller tjänster.

Sett från den utsiktspunkt som varucirkulationen ger oss är transporten av varor bara ett nödvändigt moment i vad Marx kallar det totala kretsloppet. Detta kretslopp börjar med de pengar som kapitalisten satsar och slutar med de pengar som han förtjänar på sina sålda varor. Det

omfattar alltså både cirkulation och produktion. När kretsloppet avslutats börjar omedelbart ett nytt.

Så långt har vi sett pengarna, alltså penningkapitalet, som kretsloppets utgångspunkt. Men man kan lika väl utgå från det produktiva kapitalet och alltså ta sin utgångspunkt i produktionen, eller för den delen från varukapitalet, och starta med varornas väg. Marx utvecklar de tre möjligheterna med en närmast skolastisk noggrannhet. Poängen är att olika ekonomiska teorier har lagt tyngdpunkten vid den ena eller andra sortens kapital – merkantilisterna vid pengarna, Quesnay och fysiokraterna vid varorna och de klassiska ekonomerna (Smith, Ricardo och deras efterföljare) vid produktionen. Men var man än börjar genomlöper industrikapitalet alla tre stadierna. Marx finner det dock ändamålsenligt att skilja mellan penningkapitalets kretslopp (som han kallar Form I) och det produktiva kapitalets kretslopp (som han kallar Form II).

En särskild betydelse har den tid som såväl produktion som cirkulation kräver. Ju snabbare de båda processerna går, desto snabbare kan också värdet på det satsade kapitalet öka. Men själva ökningen kommer nästan enbart från produktionen; det enda undantaget är transporter som är nödvändiga för att varor ska finna sina konsumenter. Andra som är engagerade i processen, till exempel reklammakare och säljare, utför inte något produktivt arbete. Det hindrar inte att deras insats kan vara nödvändig. Marx gör en klar åtskillnad mellan produktivitet och nytta. All målmedveten mänsklig verksamhet kan vara nyttig, men bara en liten del av den är produktiv, det vill säga bidrar till att öka värdet.

Summan av produktions- och cirkulationstid kallar Marx *omslagstid*, och han intresserar sig för hur många omslag som ett kapital hinner genomlöpa på ett år. Men här är det viktigt att skilja mellan *fast* och *rörligt* kapital. Redskap och maskiner nödvändiga för produktionen cirkulerar inte utan den enda förändring de genomgår sedan de väl satts i funktion är en mer eller mindre långsam förslitning. Ibland kan de ersättas i förtid till exempel därför att nya, effektivare maskiner kommit ut på marknaden. I produktionen förtärs däremot råvaror liksom arbetskraft och måste alltså helt och hållet ersättas. De är helt enkelt rörliga.

I fortsättningen av Band II studerar Marx mer i detalj förhållandet mellan produktion, cirkulation och tid, och han ägnar sina föregångares uppfattningar och teorier stor uppmärksamhet. Liksom i första bandet avslutar han med ackumulationens problem. En viktig distinktion som han inte införde i det mer abstrakta Band I är den mellan produktionen av produktionsmedel och produktion av konsumtionsvaror. Produktionen av till exempel maskiner tjänar till att möjliggöra och effektivisera annan produktion. Marx talar om en *Avdelning I*, medan den produktion som är avsedd för konsumtion blir *Avdelning II*. Varor från Avdelning I är nödvändiga för produktionen i Avdelning II, och kostnaderna inom de olika avdelningarna måste därför bedömas olika. Marx laborerar med en rad räkneexempel som vi inte behöver gå in på. Huvudsaken är att vilken avdelning vi än rör oss inom, så kan kapitalägaren inte ägna all profit åt egen konsumtion utan måste återinvestera en väsentlig del för att kunna hävda sig i kampen med andra kapitalister.

Det Band II som Engels sammanställde efter Marx död är en sammanfogning från en rad olika manuskript som Marx utarbetade, de flesta av dem efter det att Band I kommit ut. Frågan varför Marx aldrig blev nöjd med någon av dessa versioner utan ständigt började med en ny kan vi inte få full klarhet i. Självklart spelade, som Engels säger i sitt förord, hans sviktande hälsa en roll. Men hälsan sviktade ändå inte mer än att han faktiskt skrev dessa versioner och därtill fördjupade sig i omfattande litteraturstudier i en rad olika ämnen.

En av versionerna, den fjärde, var till och med redigerad för trycket men dög tydligen ändå inte utan överbjöds av nya versioner. Uppenbarligen brottades Marx rätt mycket med sina räkneexempel, som han hela tiden hoppades skulle utvisa mer än de faktiskt gjorde.

Slutversionen bär naturligtvis Engels prägel, och detta gäller i ännu mycket högre grad Band III, som bygger på ett enda, stort men ofullbordat manuskript av Marx. Manuskriptet är ett exempel bland många på Marx enorma produktivitet under 1860-talets första år. Han skrev tusentals sidor vilka alla lämnades öppna för senare bearbetningar. Det manus som Engels huvudsakligen hade att utgå ifrån omfattar cirka 900 trycksidor. Denna

väldiga textmassa, som Marx lämnade åt sitt öde i december 1865, var ingalunda färdig för trycket utan gav Engels ett styvt arbete innan han i slutet av sitt eget liv, år 1894, kunde fullborda utgåvan. Sedan 1992 föreligger Marx eget manuskript i en mönstergill kritisk utgåva, och därmed är det numera en viktig forskningsuppgift att se vad Engels redaktion innebar för det slutliga resultatet. En hel del litteratur har vuxit fram där skillnaderna analyseras. Värderingarna av Engels inflytande skiftar men enigheten är stor att de varit avgörande för eftervärldens syn på Band III och därmed hela *Kapitalet*.

Till problemet om förhållandet mellan Marx och Engels tankevärldar återkommer vi. Tills vidare är det viktigt att komma ihåg att förlagan till den tredje volymen tillkommer innan den första är färdig för trycket och att den inte heller är helt i takt med den.

Kapitalets Band III ska enligt Marx egen deklaration »presentera de konkreta former som växer fram under *kapitalets rörelseprocess som helhet*«. För att klara av den uppgiften gör Marx först en viktig distinktion mellan *mervärde* och *profit*. Mervärdet är som vi minns det värde som tillförs produkten genom att arbetaren bara får lön för en viss del av sin arbetstid. Så snart vi talar om profit betraktar vi snarare saken ur kapitalistens synvinkel. För honom är profiten skillnaden mellan det han har lagt ner på maskiner, råvaror och arbetskraft och det han får in på försäljningen av sina varor. Det ser ut som om det var kapitalet och inte arbetet som alstrar profiten.

Det är enligt Marx samma felsyn som att se arbetarens lön som en ersättning för hela arbetstiden.

Nu finns det också en annan skillnad mellan mervärde och profit: profiten men inte mervärdet räknas i kronor och ören. Profiten har ett pris men det har inte värdet. Vi står inför det så kallade *transformationsproblemet* som lett till många kontroverser mellan Marxuttolkare och som vi strax också ska återvända till. I Band III försöker Marx själv lösa det men kommer på att den valda metoden inte fungerar. Han skjuter det dock ganska lättvindigt åt sidan med orden: »för vår

nuvarande undersökning är det inte nödvändigt att gå närmare in på denna punkt.« Eftervärlden har inte varit lika obekymrad inför frågan.

Det är från begreppet profit som Marx utvecklar sin lag om profitkvotens tendens att falla. I sak säger lagen att kvoten mellan profit och satsat kapital sjunker över tid. När Marx överskuggat alla sina föregångare och samtida, är det lätt att tro att det är en tes som var originell för honom. Så är det inte. De flesta ekonomer från Smith och framåt hyllade den; men förklaringarna skiftade. Marx var originell genom att söka orsaken i, som han säger, »det kapitalistiska produktionssättets väsen«. Hans tankegång är enkel och klar. Kapitalismen är beroende av produktivkraftens oavlåtliga utveckling. Men denna utveckling innebär samtidigt att värdet på det fasta kapitalet växer. Det döda arbetet, som övergått i maskinerna, växer på bekostnad av det nya, levande. Om man kallar det konstanta kapitalet k och det variabla v, så ökar alltså k/v. Profiten kommer att utgöra en allt mindre andel av det kapital som kapitalägaren behärskar.

Marx går också in på mer konkreta ekonomiska förhållanden som spelar en avgörande roll för kapitalismen. Räntan hör dit. Den är förvisso uråldrig men nu inte bara en specialitet för ockrare. Även vanliga arbetare tar lån, och de räntor som de då måste betala kan komma kapitalet till godo. Vissa kapitalister specialiserar sig på att låna ut delar av sin förmögenhet till andra kapitalister som satsar pengarna på produktion. Marx skiljer mellan *penningkapitalister* och *fungerande kapitalister*. Penningkapitalisternas pengar tycks genom räntan växa av sig självt. Det räntebärande kapitalet är, säger Marx, därmed kapitalets »mest fetischartade form«. Dess formel är P – P’, alltså pengar som ger mer pengar. Pengarna tycks få liv, de är utrustade med en egen inre kraft. Detta organiska växande är enligt Marx en illusion som kapitalismen ofrånkomligen skapar. (Vi kan idag konstatera att illusionen fortfarande består. Pengar på ett konto ser ut att växa av egen kraft.)

Bankerna får enligt Marx en allt större betydelse i kapitalismen och inte minst genom dem också krediter av olika slag. Marx talar också om det *fiktiva kapitalet* och med det menar han värdepapper och aktier. Förvisso

skulle han också ha räknat optioner och andra derivat dit om han bara fått uppleva dem.

Ett viktigt tema i Band III är kapitalismens återkommande *kriser*. Genom sin ständigt växande produktivitet hotas systemet ständigt av överproduktion. Inget tidigare samhälle har kunnat drabbas av ett överflöd av varor. Kapitalismen kan det. Det händer om och om igen.

Vi minns att krisen under det sena 1850-talet fyllde Marx med förhoppningar om en snar samhällsomvandling. Den besvikelse som han upplevde när ingenting av det han föreställt sig hände, innebar att han tonade ner krisernas betydelse. Han utvecklade ingen kristeori i Band III men hävdade emfatiskt att kriserna utgör en ofrånkomlig ingrediens i det kapitalistiska produktionssättet. Den samlade produktionen blir efter hand ofrånkomligen större än den konsumtion som människor kan klara av. Krisen innebär att värden förstörs och många människor, i första hand arbetarna, får det svårt. Men på andra sidan krisen kommer produktion och konsumtion att mötas igen, en ny utvecklingscykel börjar, och produktiviteten ökar åter fram till nästa kris. Det är inifrån systemet omöjligt att avgöra när produktionsökning leder till ökad avsättning och därmed växande rikedom eller när den ger överproduktion. Den enskilde kapitalisten måste alltid satsa på att producera mer och sälja mer, och illusionen att nya kriser är otänkbara dyker ofelbart upp.

Så är det fortfarande i början av 2000-talet.

Marx förhoppningar om att en ekonomisk kris ska bereda väg för en revolution har tonats ner i *Kapitalet*. Det finns ingen självklar väg från krisen till ett nytt samhälle. En förändring kan bara vara ett verk av arbetarklassen, och det är inte alls säkert att arbetarklassen är redo när krisen bryter ut. Detta säger Marx inte rakt ut; men det är den slutsats som man kan dra av hur hans ord förändrats från tiden då han skrev *Grundrisse*.

I slutet av Band III återkommer han till ett tema som spelade stor roll i Band I, nämligen de föreställningar som ofrånkomligen alstras av det kapitalistiska produktionssättet. Det moderna samhället må ha befriat sig från diverse traditionella religiösa föreställningar, men deras motsvarigheter finns i människors relation till de kyligaste ekonomiska förhållanden. Marx

talar om vidskepligheter som bara den vetenskapliga blicken förmår genomskåda och som kommer till uttryck i vad han kallar treenighetsformeln där de aktuella delarna i gudomen är kapital, jordegendom och arbetskraft. De ger inkomster för sina respektive ägare, och för betraktaren tycks de därmed också skapa värde i motsvarande utsträckning. Men så är det inte, och grunden till felsynen ligger i att arbetets karaktär under kapitalismen inte framträder för betraktaren. Arbetaren framstår som fri i samma utsträckning som kapitalist och jordägare. Men denna frihet är illusorisk, eftersom arbetaren för sin överlevnad är tvingad att sälja sin arbetskraft. Det framgår inte heller att arbetaren enbart säljer sin arbetskraft och att kapitalisten i gengäld bara betalar en del av det som skapas genom arbetskraften. Av det mervärde som skapas går en del till jordägaren, medan kapitalisten behåller resten för sig själv och framför allt för framtida investeringar för ny produktion.

Det allra sista kapitlet i verket är bara en torso, om ens det. Ämnet är centralt nog, samhällsklasserna, men det är intressant att notera att medan klasskampen kom allra först – som historiens egentliga drivkraft – i *Manifestet*, så dröjer Marx med den systematiska behandlingen till allra sist i *Kapitalet*, ja så sent att han inte ens hinner föra sitt resonemang till punkt. Det innebär givetvis inte att klasserna skulle ha fått en försumbar betydelse för honom. Hans treenighetsformel handlar om just de tre klasser som redan hans föregångare David Ricardo utpekade som indragna i en oförsonlig kamp.

Det väsentliga är snarare att Marx sista ord i klassfrågan aldrig blev sagt i hans vetenskapliga huvudarbete.

Uttolkarna

Kapitalets första uttolkare var givetvis Friedrich Engels, och hans betydelse för synen på verket blev så mycket större som han förde två av banden till ett slags punkt. I vilken mån han fullföljde sin väns intentioner är en av de mest kontroversiella frågorna i den väldiga litteraturen om Marx. I nästa

kapitel ska relationen mellan de båda skärskådas mer systematiskt. Till dess ska bara några korta punkter anföras:

Engels uttryckte sig aldrig så subtilt som Marx utan skrev alltid enklare och rakare. Enkelheten innebar som Hobsbawm påpekar i *How to change the world* (2011) också en förgrovning. Andra har talat om rena vantolkningar.

Det Marx kallade dialektik var alltid oskiljaktigt från hans framställningssätt. Själva upptakten till Band I – om varan och pengarna – är ett paradexempel. Engels suckade över den framställningens svårighetsgrad. Själv skrev han alltid *om* dialektiken och praktiserade den inte i sin framställning.

Det finns också en nyansskillnad mellan deras syn på kapitalismen. Marx behandlade den utvecklade kapitalismen främst som ett *system* som fungerade när alla väsentliga bitar – kapitalister, fria lönearbetare etc. – fanns på plats. Historiska förändringar som produktivkrafternas utveckling och koncentrationen av kapital var konsekvenser av själva systemet. Engels gav i sina analyser av kapitalismen mer utrymme åt breda historiska översikter.

Låt oss nöja oss med dessa punkter tills vidare. Det väsentliga är att Engels inte bara fullbordade *Kapitalet* utan att han också genom några egna skrifter, *Anti-Dühring* (1877) och *Familjens, privategendomens och statens ursprung* (1884), kom att prägla den allmänna föreställningen, inte minst bland samtida socialdemokrater och socialister, om Marx teori om kapitalismen. Det var i första hand Engels som man läste och tog intryck av, medan *Kapitalet* framstod som en alltför krävande skrift, lämpad snarare för akademiker än för läshungriga arbetare. Engels framställningar var inte bara enklare. Där fogades också analysen av värde och kapital in i en väldig ram av historisk utveckling där alla pilar pekade mot socialism och kommunism. Den sympatiserande läsaren kunde känna en trygg hoppfullhet inför framtiden.

Engels kom länge att dominera tolkningen av *Kapitalet*. Hans linje fortsattes av Karl Kautsky som utvecklade ett slags ortodoxi möjlig att kondensera i katekesliknande skrifter. Men efter sekelskiftet 1900 skedde

också en vidareutveckling och då direkt på grundval av *Kapitalet*. Det hör till saken att vad som nu allmänt kom att kallas marxism blev populärt inte minst bland unga akademiker, samtidigt som det tyska socialdemokratiska partiet vann stora valframgångar i Tyskland. Framgång föder motstånd, och Marx ekonomiska teori, officiellt hyllad som själva centrum i socialdemokratins teori, blev föremål för hårdhänta granskningar. Främst bland kritikerna stod österrikaren Eugen von Böhm-Bawerk, som tillhörde den så kallade nyklassiska inriktning som gentemot Ricardo och andra klassiker hävdade att priser inte är relaterade till det värde som arbetet skapat utan uteslutande lyder under lagen om tillgång och efterfrågan (en uppfattning som än idag är helt dominerande bland ekonomer). Böhm-Bawerk riktade sig direkt mot Marx, som skapat ett alternativ till den klassiska teorin.

Till Marx försvar uppträdde då en annan österrikare, Rudolf Hilferding. Hilferding, som började sin karriär som barnläkare men strax övergick till ekonomi och politik, spelade en viktig roll både i österrikisk och i tysk arbetarrörelse. Men framför allt var han författare till boken *Das Finanzkapital* (1910) som var ett djärvt försök att på samma gång aktualisera och modernisera Marx teori i *Kapitalet*. Enligt Hilferding hade utvecklingen lämnat det stadium som Marx skildrat, där de enskilda kapitalen befann sig i en konkurrens på liv och död med varandra. I stället hade stora monopolföretag vuxit fram, företag som i sin tur blivit alltmer beroende av bankerna som fått en dominerande roll i ekonomin. Kort sagt, finanskapital och industrikapital har vuxit samman.

I denna ekonomi har kapitalisterna blivit beroende av staten som med sina maktmedel kan befrämja den kapitalexport som blivit nödvändig när de stora monopolföretagen mättat den inhemska marknaden. Man kan säga att Hilferding väl skildrar den period av enorm koncentration av rikedomar som utmärkte perioden före första världskriget och som inte fått någon motsvarighet förrän i början av 2000-talet.

Hilferdings analys blev också inflytelserik inom den samtida arbetarrörelsen. Mest vägande var det bidrag som Rosa Luxemburg stod för genom sin bok *Die Akkumulation des Kapitals* (Kapitalackumulationen),

1913. Luxemburg, som kom från Polen men kom att göra sina viktigaste insatser i Tyskland, intresserade sig inte minst för det som Marx kallade den ursprungliga ackumulationen. En sådan har fortgått också utanför kapitalismen; men i och med kolonialismen integreras dessa förkapitalistiska samhällen i den nya världsekonomin som blir alltmer beroende av utsugningen av människor och naturresurser i andra världsdelar.

Luxemburg kritiserar Marx för att han behandlar kapitalismen som ett slutet system. Gentemot det hävdar hon att kapitalismen bara kan överleva så länge den har en icke-kapitalistisk omvärld att expandera i.

Ryssen Vladimir Iljitj Lenin gick vidare på Hilferdings och Luxemburgs linje samtidigt som han bestred deras slutsatser, och i sin bok *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* (1916) förklarade han att den samtida utvecklingen ofelbart skulle resultera i en revolution och en ny typ av samhälle.

Genom bolsjevikernas maktövertagande i Ryssland 1917 tyckte han sig få bekräftelse på sina teser. Nu skulle socialismen byggas och inga offer var för stora för den uppgiften. Rosa Luxemburg tillhörde de skarpaste kritikerna av den åsiktsdiktatur som Lenin och hans närmaste medarbetare ansåg sig ha rätt att utöva. »Friheten är alltid friheten för dem som tänker annorlunda«, förklarade hon.

Decennierna efter 1917 karakteriseras inte av några djärva uttolkningar eller vidareutvecklingar av *Kapitalet*. När Stalin efter Lenins död skapade vad han kallade marxism-leninismen kom Marx (eller snarare Marx via Engels) i skymundan för Lenin och efter hand också för Stalin själv. Det var nya frågor som stod på dagordningen, inte minst hur en socialistisk ekonomi skulle byggas, och det kapitalistiska systemet framstod främst som Det främmande andra, som kunde avfärdas med några stereotypa fraser.

Det fanns enskilda tänkare utanför Sovjetunionen som ville arbeta i Marx anda i stället för att följa direktiven från Moskva. För ungraren Georg Lukács, som skrev det viktiga verket *Geschichte und Klassenbewusstsein*, 1923 (*Historia och klassmedvetande*, 1968), var det ett speciellt begrepp i *Kapitalet*, »reifikation« eller »förtingligande«, som kom i centrum. Det har

med varufetischismen att göra, enligt vilken det är människor som i kapitalismen framträder som ting. (Lukács fick våldsam kritik från Moskva för sin oortodoxa bok och fogade sig snart in i ledet.)

Den inflytelserika Frankfurtskolan, med Max Horkheimer och Theodor W. Adorno som portalfigurer, var obönhörliga kritiker av både Sovjet och kapitalismen. De vidareutvecklade ett centralt begrepp i traditionen från Marx, nämligen *kritik* i den mening som begreppet förekommer i *Kapitalets* underrubrik *Till kritiken av den politiska ekonomin*. *Kapitalet* spelade över huvud en viktig roll som inspirationskälla och förebild. Men Horkheimer, Adorno och deras kolleger var mindre intresserade av nationalekonomi i snäv mening än av en vidare samhälls- och kulturkritik enligt vilken människan i kapitalismen blivit ett lätt offer för totalitära ideologier. I länder där diktaturerna inte segrat har invånarna i gengäld blivit passiva konsumenter av en själlös kultur. Grunden till dessa defekter står att finna i kapitalismen själv.

Marx ekonomikritik fick också en rad direkta efterföljare, i synnerhet från 1930-talet och framåt. Ett prominent exempel på denna riktning är amerikanen Paul Sweezy som under åtskilliga decennier spelade en avgörande roll i den marxistiskt orienterade *Monthly Review*. Tillsammans med Paul A. Baran, en amerikan av rysk extraktion, skrev han den inflytelserika boken *Monopoly Capital*, 1966 (*Monopolkapitalet*, 1971), där författarna kan sägas föra vidare resonemangen inte bara från Marx utan också från Hilferding och Luxemburg. Genom kapitalackumulationen blir det allt svårare för kapitalisterna att göra lönsamma investeringar. Ekonomin hotar att stagnera när företag med monopolställning drar ner på produktionen för att undvika överproduktion.

Boken om monopolkapitalet kom ut vid en tid då Marx och marxism åter lockade många läsare och uttolkare. Medan *Kapitalet* under årtionden kommit i skymundan för senare uttolkningar, ställdes nu skriften i centrum. Konkurrerande läsarter kämpade om uppmärksamheten. Den franske filosofen Louis Althusser och en grupp kring honom gav ut en samling analyser under titeln *Lire Le capital* (1966). En andra upplaga, som också

hade Étienne Balibar som utgivare, finns i svensk översättning med titeln *Att läsa Kapitalet* (1970).

Althusser och hans medarbetare hade en mycket bestämd uppfattning om Marx utveckling. *Manuskriptens* författare var en ung filosof som i tidens stil skrev texter där han sökte blottlägga människans väsen. Men en kort tid senare väcktes han till nya, avgörande insikter som han uttryckte i *Teser om Feuerbach* och *Tyska ideologin*. Han har där, som Althusser säger, upptäckt »kontinenten historia«. Först där framträder den Marx som senare skulle skriva *Kapitalet*. Grunden för hans teorier var övertygelsen att det är materiella omständigheter som styr historien; klasskampen, alltså kampen om makten över produktion och produktionsresultat, är historiens motor. Under kapitalismen antar klasskampen sin särskilda karaktär med lönearbetare och kapitalister som de stora antagonisterna.

I centrum står alltså den materialistiska historieuppfattningen, och det är utifrån den som också *Kapitalet* ska tolkas, nämligen som en bok om en epok med sina unika drag.

Althussers teser diskuterades livligt även i Norden under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet. De mest bestående resultaten på svenska är filosofihistorikern Gunnar Aspelins korta men klargörande böcker *Karl Marx: samhällsforskare och samhällskritiker* (1969) och *Karl Marx som sociolog* (1972). Den senare avslutas med en diskussion av Althussers teser där Aspelin ställer sig skeptisk till den skarpa gränslinjen vid *Feuerbachteserna* och *Tyska ideologin*.

En hårdare polemisk ton utmärkte en rad Alhusser-kritiska bidrag från en rad unga Marxläsare på kontinenten. Västtyskarna Hans Georg Backhaus och Helmut Reichelt var några av de viktigaste, och till riktningen hörde åtminstone till en början också dansken Hans-Jørgen Schanz. En vanlig beteckning på deras tolkning blev kapitallogiken eller den kapitallogiska skolan, men i Tyskland talar man hellre om »die neue Marx-Lektüre«, den nya Marxläsningen (eller Marxtolkningen), och det är förvisso ett lämpligare namn. Kapitallogiken är bara beteckningen på vad Marx själv kallade kapitalets expansiva natur. Det väsentligt nya med den löst sammanfogade riktningen är sättet att i detalj läsa både *Kapitalet* och

Grundrisse helt utan att låta sig vägledas av de tolkningstraditioner som utgick från Engels och som med ytterligare förenklingar och senare påbyggnader fortsatte i den så kallade sovjetmarxismen. Avgörande var dels den närmast asketiska strängheten i läsningen av Marx texter, dels den bestämda uppfattningen att Marx teori om kapitalet inte hade något väsentligt samband med hans materialistiska syn på historien i allmänhet.

Det finns redan en snabbt växande litteratur om denna nya läsning. Ingo Elbe har gjort en lika omfattande som energisk sammanfattning i sin bok *Marx im Westen* (2010). Samlingsvolymen *Kapital & Kritik* (2011) ger i en rad längre artiklar exempel på tillvägagångssättet. Även i Sverige har det kommit ut en del litteratur i ämnet. Ett exempel är nummer 28 av tidskriften *Fronesis* (2008) med titeln »Marx ekonomikritik«, där Anders Ramsays bidrag »Marx? Vilken Marx?« ger en god sammanfattning av hela debatten. Mikael Stigendals lilla bok *Kapitalet* (2010) har delvis samma inspiration.

Även en av pionjärerna, Hans Georg Backhaus, har redan i sin bok *Dialektik der Wertform* (1997) gett sin version av vägen till en ny förståelse av Marx. I en inledande text berättar Backhaus om sin och sina närmaste medarbetares utveckling. Viktiga impulser kom från Frankfurtskolan, men inriktningen på vissa Marxtexter väcktes vid mötet med första upplagan av *Kapitalet* (från 1867). Den andra upplagan är som vi sett delvis en popularisering av den första, och Backhaus kan genom att gå tillbaka till en svit texter och brev av Marx visa hur denne efter *Grundrisse* strävat efter att göra sin teori mer tillgänglig för fler läsare. I *Grundrisse* kan man därför enligt Backhaus ana konturerna av den verkliga, ursprungliga teori, som Marx, påhejad av Engels, steg för steg vattnade ur. Värre blev det när Engels sedan misstolkade teorin genom att sätta likhetstecken mellan »enkel cirkulation« och »enkel varuproduktion«. Därmed suddade han ut den gränslinje mellan distribution och produktion som var så viktig för Marx.

Det väsentliga av den ursprungliga teorin som finns kvar även i senare upplagor av *Kapitalet* är enligt Backhaus varufetischismen. Varan är å ena sidan något reellt och konkret, å andra sidan en abstraktion som tillskrivs ett bytesvärde. De grundläggande ekonomiska kategorierna är hela tiden

dubbla. Dubbleringen fortsätter i distinktionen mellan värde och bytesvärde. Bytesvärdet är det synliga, det som uttrycks i priset. Värdet är liksom mervärdet något grundläggande, som bara tänkandet kan visa nödvändigheten av.

Backhaus gör alltså Marx till filosof mer än ekonom i snäv mening. Läsaren kan själv dra slutsatsen att Marx enbart i och genom sina förenklingar ställs inför vissa olösliga dilemman. Backhaus nämner inte ens transformationsproblemet.

Däremot erkänner han i sin översikt över den nya Marxläsningen att han på äldre dagar kan se svårigheter med sin och Reichelts tolkning av Marx.

Även Michael Heinrich, som vi flera gånger stött på, ser sig som en företrädare för »den nya Marxläsningen«. Men hans bakgrund är en annan och hans tolkningar också till väsentliga delar annorlunda. Medan Backhaus och Reichelt har sin väsentliga skolning i Frankfurt am Main, är Heinrich berlinare, och han knöts tidigt till tidskiften *Prokla* (vars namn är en sammandragning av *Probleme des Klassenkampfs*, klasskampens problem) där han fortfarande har en dominerande ställning. *Proklas* centralgestalt var annars länge Elmar Altvater, en statsvetare och kapitalismkritiker som därtill var en av grundarna av *Die Grünen*, de gröna, Tysklands miljöparti. Heinrich är själv matematiker och statsvetare.

Heinrich betraktar inte som Backhaus andra upplagan av *Kapitalets* Band I som en ytlig version av ett vetenskapligt projekt vars verkliga konturer kan ses i tidigare textversioner. I direkt polemik med Backhaus och Reichelt påpekar han att det som Marx skriver efter *Grundrisse* inte bara består av populariseringar utan också av preciseringar. Däremot ser han de många olika textversionerna som led i ett stort, ofullbordat projekt som enligt honom tog sin början 1850, när Marx efter revolutionerna grep sig an sitt ekonomikritiska projekt på nytt. Det är detta projekt som enligt Heinrich utgör den viktigaste brytpunkten i Marx utveckling och inte som Althusser påstår introduktionen av den materialistiska historieuppfattningen. Den ekonomikritik som Marx utvecklat före revolutionerna var färgad av spekulationer om människans väsen.

Ändå förblir Marx enligt Heinrich i grunden ambivalent till sitt nya projekt. Det är inte bara begreppet alienation som dyker upp här och var i hans senare författarskap. Hans förhållande till sina föregångare inom ekonomisk teori är också dubbeltydigt. Å ena sidan fortsätter han på deras linje och presenterar ännu en variant av deras teori, å andra sidan utgör hans projekt en kritik av de samhälleliga förutsättningarna för den typ av teori som Smith och Ricardo liksom senare ekonomer i deras efterföljd utvecklat. Enligt Heinrich är det det senare som utgör det viktiga och värdefulla i projektet, men den egna teorivarianten är inmängd i hela satsningen. Underrubriken till Heinrichs viktigaste arbete, *Die Wissenschaft vom Wert*, pekar på ambivalensen i Marx ansats: »Den marxska kritiken av den politiska ekonomin mellan vetenskaplig revolution och klassisk tradition«. Marx var med andra ord en nydanare inom teorin som inte till fullo insåg konsekvenserna av det han gjorde.

Enligt Heinrich utvecklade Marx en teori som inte var empiristisk i den meningen att den generaliserade det sinnligt givna. I så fall, hävdade Marx, skulle man låta nöja sig med det blott skenbara så som till exempel John Stuart Mill, Nassau W. Senior och andra gjorde. I stället skapade Marx en särskild teoretisk nivå, där det inre sammanhanget i det kapitalistiska samhället skulle klarläggas. Här skulle då också dess historiska karaktär framgå. Heinrich nämner inte begreppet hypotetisk-deduktiv teori, alltså en teori som genererar vissa generella hypoteser som, direkt eller indirekt, kan prövas på empiriskt material. Sådana teorier är gängse inom modern naturvetenskap; men det är säkert inte den sortens teoribyggnad som Heinrich har i åtanke. Snarare åsyftar han den strikta begreppsuppbyggnad som kännetecknar *Kapitalet* där utsikt stundtals öppnas mot en flödande empiri till exempel i kapitlen om arbetsdagen och om maskineriets utveckling. Först genom teorin vet vi varför det ofrånkomligen måste stå strid om arbetsdagens längd och varför kapitalismen lika oundvikligen måste sträva efter en växande produktivkraft. Först genom teorin kan vi alltså tolka empirin.

Heinrich är annars mest känd för att ha utvecklat en *monetär* tolkning av Marx teori. På den punkten kommer han nära Backhaus, som hävdar att

»när det kommer till den enkla cirkulationen är den marxska värdeteorin väsentligen en penningteori«. Heinrich går dock vidare och tar stöd hos den skarpsinnigaste av DDR:s Marxspecialister, Peter Ruben (typiskt nog *persona non grata* i sitt hemland), som 1977 påpekade att Backhaus tycks bortse från att värdet inte kan finnas bortom varornas »framträdesform«, alltså deras faktiska sinnliga existens. Heinrich menar att Marx själv har lagt hinder i vägen för utvecklingen av sin teori genom att omedelbart uppfatta pengarna som en faktisk vara och därmed knutit dem till deras historiska uppkomst. Det väsentliga är emellertid själva det konventionellt bestämda värdetecknet som kan ta vilken gestalt som helst. *Något* tillmäts värde, likgiltigt vad (idag möter vi det ofta som några siffror på ett kontoutdrag). Arbetsprodukter är varken varor eller värdeföremål om de betraktas isolerade. Bara genom att varorna relateras till pengar kan förbindelse mellan de olika enskilda arbetena etableras, säger Heinrich.

De tolkningar som Backhaus, Reichelt och Heinrich gjort kan te sig komplicerade. Jag tror att vad de säger kan bli mer gripbart om man skärskådar den filosofiska bakgrunden till Marx begreppsbygge. Men innan vi gör det (och därmed avlägsnar oss från både Heinrichs och Backhaus uttryckssätt) måste vi kasta en blick på några andra nu gängse tolkningstraditioner.

Robert Kurz, en annan tysk, var en originell författare som med friskt mod angrep alla och envar som tolkat Marx. Hans sista bok, utgiven postumt, blev *Geld ohne Wert* (2012). Där liksom tidigare hävdar han att många fortsätter i traditionen från den ortodoxa öststatsmarxismen genom att tala om arbete och om klasskamp på ett förlegat sätt. Heinrich, däremot, är enligt Kurz en Marxtolkningens postmodernist.

I centrum för Kurz egen analys står krisbegreppet. Inspirerad främst av Roswitha Scholz betonar han det patriarkala draget i kapitalismen, och han varnar för att den utveckling som världen nu genomlöper kan utmynna i en ändlös katastrof och inte alls i en fridsam socialism. Föremål för Kurz angrepp är också Wolfgang Fritz Haug, en tysk filosof, som blivit känd bland annat som utgivare av tidskriften *Das Argument* och av det väldiga samlingsverket *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus* (Historisk-

kritisk ordbok om marxismen), 1994. Haug, som också har författat en lång rad böcker, är tveklöst en av dem som hävdar att det inte bara finns en strukturell utan också en historisk dimension i *Kapitalet*. Det är i den andan som han under senare år behandlat vad han kallar high-tech-kapitalismen, den senaste fasen i den utveckling som Marx bara såg början av.

Haug tillhör också den växande skara specialister som gett ut detaljerade anvisningar om hur *Kapitalet* bör läsas. Under senare år har denna litteraturart vuxit kraftigt. Michael Heinrich är en av de flitigaste bidragsgivarna; en kortare version av denna pedagogiska verksamhet finns på svenska under titeln *Introduktion till de tre volymerna av Marx Kapitalet* (2013) och en mer omfattande, ännu ofullbordad version finns på tyska. En svensk kulturvetare, Johan Fornäs, har författat en förtjänstfull bok som helt enkelt heter *Capitalism: a companion to Marx's economy critique* (2013). Två berömda amerikanska specialister, kulturgeografen David Harvey och litteraturvetaren Fredric Jameson, har också författat liknande vägledningar. Harvey har dessutom lagt ut föreläsningar i ämnet på nätet.

Redan de engelskspråkiga kommentarerna visar att »den nya Marxläsningen« gjort intåg också i den anglosaxiska världen. Det finns också annan, mindre pedagogiskt tillrättalagd litteratur som vittnar om detta. Ett exempel är Andrew Klimans *Reclaiming Marx's Capital* (2007). Vi återkommer till den boken.

Det är nu dags att gå i närkamp med några viktiga och kontroversiella teman, där jag ska försöka ta egen ställning.

Väsen och framträdesform; form och innehåll; yta och djup

I den väldiga nutida litteraturen om *Kapitalet* är det påfallande att många författare undviker att gå in på de mallar efter vilka Marx skapar en dominerande del av sin begreppsapparat, framför allt genom kategorier som *väsen* och *framträdesform (Wesen* och *Erscheinung*) och de besläktade *form* och *innehåll (Form* och *Inhalt*). Även *yta* (Oberfläche) kan räknas till samma kategori, låt vara att motsatsen *djup* bara underförstås.

Men undantag finns förstås. Backhaus tillhör dem som påpekar att väsenstänkandet liksom andra klassisk-filosofiska verktyg är centrala hos Marx. Detsamma gäller äldre Marxspecialister från Sovjetsfären. Men där får man på köpet en större eller mindre dos leninism och inte minst en grundmurad övertygelse att Engels alltigenom förstod Marx intentioner och vidareutvecklade dem i sitt eget arbete. Det är priset man får betala för att stifta bekantskap med till exempel Jindřich Zelenýs verk, något som vi gjorde redan i förra kapitlet. En av de grundligaste analyserna av *Kapitalet* är av samma slag, ryssen Mark M. Rozentals till tyska översatta *Die dialektische Methode der politischen Ökonomie von Karl Marx* (1955). Det är en gedigen bok, säkert den bästa om *Kapitalet* från Sovjetsfären, och författaren sticker inte under stol med att begreppet *väsen* har en konstitutiv roll hos Marx.

Många andra uttolkares skygghet beror sannolikt på att väsenstänkandet blivit så svårhanterligt därför att det förknippas med Marx tidiga och snart övergivna tankar om människans väsen. Skyggheten framskymtar också inför Marx senare bruk av begrepp som *alienation* (eller närmare bestämt av de båda besläktade tyska begreppen *Entfremdung* och *Entäusserung*). För att välja ett enda exempel: Michael Heinrich hävdar att när ordet »Entfremdung« dyker upp i *Kapitalet* ska det inte tolkas i någon bokstavlig mening utan i samma anda som när Marx och Engels i *Tyska ideologin* skämtar bort ordet med att de använder det för att »filosoferna« ska begripa vad de säger.

Men vad Marx säger om alienation i både *Grundrisse* och *Kapitalet* är på fullt allvar. Det är självklart att han inte gör det på samma sätt som i *Manuskripten*. Han har nu en annan uppfattning om vad människan är och kan vara.

Hans definitiva uppgörelse med *Manuskriptens* människobild kommer i den sjätte av de elva *Teserna om Feuerbach*, där det heter att människans väsen inte är en abstraktion inneboende i varje enskild människa utan »summan av de samhälleliga förhållandena« (*das ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse*).

Marx ordval är viktigt. Han påstår *inte* att människan *inte* skulle ha ett väsen. Han säger att detta väsen förändras med samhällets förändringar. Väsenstänkandet består, också när det gäller människan. Men människans väsen är inte stabilt; det var inte detsamma på 1200-talet som på 1800-talet (eller på 2000-talet).

Det är självklart att Marx inte i fortsättningen försöker utlägga det mänskliga väsendet eftersom det skulle bli en outsägligt omständlig affär. Det är mycket fruktbarare att analysera samhället i dess olika aspekter. Människor är samhällsvarelser som präglas av sina olika roller i den ena eller andra typen av samhälle.

Men det tämligen passiva ordet »summa« (*ensemble*) fångar inte dynamiken i Marx föreställning om människans samspel med samhället. Marx talar inte bara om hur vi präglas av de yttre omständigheter under vilka vi lever. Han talar också om de *möjligheter* som dessa omständigheter öppnar för oss under vissa bestämda villkor. De vackraste exemplen har vi kanske från hans journalistik. Han skriver om hur indiernas *möjligheter* till ett modernt liv öppnas genom britternas erövring av deras land men hur dessa möjligheter i samma ögonblick stängs genom det förtryck som de nya herrarna utövar. Han drar en parallell till arbetarnas lott i Storbritannien. Med sina händer skapar arbetarna samtidens rikedomar som likväl inte kommer dem själva utan enbart deras herrar till del.

Tankefiguren är genomgående åtminstone från *Feuerbachteserna* och framåt. Människor blir *alienerade* från de möjligheter som samhället öppnar. Det goda livet ligger framför ögonen på proletären som ändå tvingas leva i armod. Först i ett radikalt annorlunda samhälle kan det välstånd som skapats komma alla till del.

Människan förändras med samhället. Men det ligger en fara i att överbetona hennes föränderlighet. Marx löper inte den risken, i synnerhet inte efter mötet med Charles Darwins teorier. Till detta återkommer vi i nästa kapitel.

Det är inte människans väsen som intresserar Marx i *Kapitalet*. Det är varorna, pengarna, produktivkrafterna, kapitalen och mycket annat av mer

jordnära slag. Men något av den klassiska filosofins centrala vokabulär kommer till användning i behandlingen av dem. Väsen och framträdesform, form och innehåll, yta och dess outtalade parbegrepp djup kan ses som ett slags metabegrepp i *Kapitalets* överflödande rika begreppsvärld. Med metabegreppens hjälp relateras de vanliga begreppen till varandra, ofta i ett sinnrikt mönster.

De största utmaningarna möter läsaren redan i de inledande kapitlen. Marx är medveten om svårigheterna: »All början är svår, det gäller i varje vetenskap«, säger han i förordet. Kapitalismen kommer till synes i en väldig anhopning av varor. Men dessa varor visar sig långt mer mysteriösa än skenet låter ana. För att locka köpare måste de ha ett bruksvärde som beror på deras konkreta egenskaper. Detta bruksvärde har ingenting med deras bytesvärde att göra. Bruksvärdet skiljer varorna åt – en rock är inte ett strykjärn – men bytesvärdet gör dem jämförbara. Bytesvärdet har inget med deras natur att göra, dess arena är helt och hållet samhället. Gränslinjen mellan natur och samhälle är avgörande i *Kapitalet*. I den oreflekterade iakttagelsen skyms den bort. Samhället blir som en andra natur.

Distinktionen mellan bytesvärde och *värde* blir fullt klarlagd först i andra upplagan. I den första är förhållandet mer oklart, medan betydelsen framgår av de »Ergänzungen und Veränderungen« (Kompletteringar och förändringar) till *Kapitalets* första band som Marx arbetade med mellan december 1871 och januari 1872. I den färdiga andra upplagan framhäver Marx att bytesvärdet, som också kallas värdeformen, är värdets »Erscheinungsform« (framträdesform). Värdet är alltså bytesvärdets *väsen*. Det kan också kallas dess *innehåll*.

Varför är nu dessa terminologiska subtiliteter så viktiga för Marx? Svaret är tämligen enkelt: från bytesvärdet kan vi inte sluta oss till hemligheten bakom den värdeökning som sker i produktionen. Bytesvärdet ligger på ytan, det är omedelbart synligt, och nöjer man sig med det, hamnar man i föreställningen att det som kapitalisten satsat av fast och rörligt kapital, alltså i råvaror, maskiner och arbetslöner, förmerats av egen kraft. Men värdeökningen ligger enligt Marx helt och hållet i det arbete som arbetarna utfört – sedan de sålt sin arbetskraft till kapitalisten.

Värdet är alltså väsendet, bytesvärdet framträdesformen. Eller, med andra ord: värdet är innehållet, bytesvärdet är formen. Men när vi uttrycker saken så blir vi strax uppmärksamma på en skillnad mellan de båda begreppsparen. Väsendet har inte själv ett väsen, medan innehållet mycket väl kan vara form åt ett annat innehåll. Eller också kan samma innehåll ha två olika former; värdet har också bruksvärdet som uppenbarelseform (ett bruksvärde, till exempel en rock, kan vara »värdets existensform«).

I detta ligger ingen egendomlighet i den marxska begreppsapparaten utan denna relativitet hör till form- och innehållsbegreppens uråldriga logik. För att klargöra detta, krävs en liten exkurs in i denna fascinerande begreppshistoria.

Marx inbjuder oss själv till en sådan utflykt genom att citera Aristoteles (för säkerhets skulle också på grekiska) i sin text. Aristoteles är den som kodifierar begreppen form och materia. Hans ord för materia är *hylē*, vilket betyder trä eller virke, och han visar med själva detta ord på begreppsparets relativitet. Trädet som huggs ner kan vara materia för sågade bräder, som i sin tur blir materia (eller material, som vi säger) för ett bord. Aristoteles använder samma begreppspar för de flesta kunskapsområden; ekollonet är materien, det fullt utvecklade trädet är formen, kroppen är materien och själen dess form; den obildade människan är materien, den bildade formen. Hos Aristoteles är formen målet för en process. Så behöver det inte vara i senare traditioner och absolut inte hos Marx.

Först under renässansen, för ungefär 600 år sedan, dyker *innehåll* upp som ett annat parbegrepp till form. Det sprider sig på samma sätt över många områden och kommer inte sällan att samspela med materia. Hos Marx är det i hög grad så. I *Kapitalet* talar han oftare om innehåll än om materia men han har alltid ordet »materia« i beredskap som en synonym som visar att han inte övergett sin grundläggande övertygelse att det kapitalistiska samhället har sin förankring i konkreta, jordnära förhållanden.

Låt oss återgå till vårt exempel. Bytesvärdets innehåll är värdet, som också har bruksvärdet som (en annan) form, alltså det som gör en vara åtråvärd för en köpare. Men bruksvärdet har också ett innehåll som utgörs av dess olika fysiska (i vissa fall också dess intellektuella) egenskaper. En

skiva bröd är åtråvärd därför att den har materiella egenskaper som både ger näring och smakar gott. En roman lockar oftare köpare för sina estetiska kvaliteters skull än för sina yttre företräden.

Även arbetet har sitt bruks- och bytesvärde. Bruksvärdet är det konkreta arbete som är nödvändigt för att råvarorna med maskinernas hjälp ska omvandlas till produkter som kan bjudas ut på marknaden. Bytesvärdet är den kraft som arbetaren säljer till kapitalisten mot en bestämd arbetstid. Arbetet har en tvillingnatur, säger Marx, och denna tvillingnatur är »själva kärnpunkten, då det gäller att förstå den politiska ekonomin«. Ett konkret arbete frambringar konkreta produkter: vävaren väver tyg, metallarbetaren fogar samman maskindelar. Arbetet i sin abstrakta form, alltså arbetskraften, är en vara som arbetaren säljer till kapitalisten mot en viss ersättning. Denna ersättning är i sin tur utbytbar mot andra varor, brödlimpor, klädesplagg, eller vadhelst som bjuds ut på marknaden.

Pengarna är det allmänna bindemedlet mellan varorna. Det spelar ingen roll vilken yttre gestalt de har; när Michael Heinrich hävdar att Marx uppfattade pengarna som en faktisk vara är det möjligt att hans kritik drabbar vissa uttalanden i *Kapitalet* men knappast det centrala där Marx bland annat brister ut i ett citat från *Johannes uppenbarelse* (i den latinska översättningen!) där de viktiga orden är att »ingen kan köpa eller sälja utan att ha märket, odjurets namn eller talet för namnet« (*Et ne quis possit emere aut vendere, aut ne quis habet characterem aut nomen bestiae, aut numerus nominis eius*). Här är det alltså själva värdetecknet som är det enda utslagsgivande i affärerna. I den latinska texten dyker lämpligt nog ordet »karaktär« upp, och Marx får ett osökt tillfälle att åter tala om karaktärsmasker och komma in på varufetischismen. I varuutbytet existerar personerna för varandra enbart som representanter för varan. De blir ingenting annat än »personifikationer av de ekonomiska förhållandena«.

Här blir det tydligt att pengarna enbart är en form som kan ha vilket materiellt innehåll som helst, guld eller silver, papperssedlar eller, som idag, siffror i ett kontoutdrag.

Marx vet naturligtvis att också pengarna har en historia; men den historien har inte någon betydelse i *Kapitalets* begreppsbygge.

I detta bygge har formen en bestämd likhet med *ytan*. Formen är synlig eller har genom analys gjorts synlig; den är därmed åtkomlig för iakttagaren. Ja, ytan figurerar ännu tidigare, nämligen redan på *Kapitalets* första rader: varan är »ett yttre föremål, ett ting«. Strax därefter heter det att bytesvärdet *framträder* (erscheint) som ett kvantitativt förhållande. Att framträda innebär just att bli synligt på ytan. I början av avsnittet om varufetischismen säger Marx att varan vid första anblicken ter sig som ett trivialt ting men att analysen visar att den är full av spetsfundigheter och teologiska subtiliteter.

Begreppet *yta* lägger inte något nytt till begreppen väsen och framträdesform eller till begreppen form, innehåll och materia. Det inskärper bara på vilket sätt Marx arbetar i *Kapitalet*. Utgångspunkten är det empiriska materialet som i sin tur ska sönderdelas och dess hemligheter avslöjas. Det empiriska arbetet möter det teoretiska.

Naturligt och övernaturligt, frihet och jämlikhet

När Marx mitt i framställningen om pengarnas natur citerar Uppenbarelseboken är det inte ett tillfälligt utbrott av skämtlynne. Tvärtom glider citatet in i en ström av bibliska eller allmänt religiösa allusioner som kännetecknar hela *Kapitalet* (liksom de flesta andra skrifter av Marx). Redan på verkets första sidor talas det som vi nyss såg om teologiska spetsfundigheter när det gäller varan, och några tiotal sidor längre fram heter det att en varas värde är något »övernaturligt«. Detta visar sig genast vara detsamma som »något rent samhälleligt«, och läsaren får lätt intrycket att Marx bara leker med ordet »övernaturligt«. Men han menar allvar! Motsättningen mellan natur och samhälle är avgörande. Ett bruksvärde är förankrat i naturen, eller närmare bestämt i bruksföremålets konkreta egenskaper. Så är det inte med värdet. Det har sitt enda ursprung i mellanmänskliga relationer (där den mellan kapitalisten och arbetaren som köper respektive säljer varan arbetskraft är den avgörande).

Det är också ur mellanmänskliga relationer som människors föreställningar spirar. Naturen som sådan ger oss inget underlag för

religiösa eller magiska föreställningar. Det är samhället som är deras grogrund. På ett ställe beskriver Marx varans förvandling till pengar som en transsubstantiation. Ordet är centralt i teologiska sammanhang och betecknar i nattvarden hostians och vinets förvandling till Kristi lekamen och blod.

Kapitalismens specifika vidskepelse är varufetischismen. Den är inte en uppsättning falska föreställningar som kan korrigeras med en lagom dos upplysning. Den hänger samman med själva det sätt på vilket värde skapas i kapitalismen. Varorna blir »sinnligt översinnliga eller samhälleliga ting«. Varuformen har ingenting med varornas fysiska egenskaper att göra. För att finna en motsvarighet till dem måste vi söka oss till »den religiösa världens dimmiga regioner«. Den mänskliga hjärnans egna skapelser framträder som »självständiga gestalter«. Det religiösa återskenet av den verkliga världen kan bara försvinna om människor ingår i förnuftiga förhållanden till varandra och till naturen, säger Marx.

Allt detta är enbart vidareutvecklingar av tankegångar som Marx följt alltsedan början av 1840-talet. Det är viktigt att komma ihåg att de är centrala genom hela *Kapitalet*. I Band III kulminerar de i treenighetsformeln kapital, jord och arbete. Texten där formeln utvecklas – det fyrtioåttonde kapitlet av femtiotvå – är delvis i utkastform och har i efterhand fogats samman av Engels. Men huvudteserna där rimmar helt med tankegångarna om varufetischismen från Band I. Kapitalet »är inte ett ting utan ett bestämt, samhälleligt produktionsförhållande«, försäkrar Marx. Det gäller alltså återigen skillnaden mellan natur och samhälle. Produktionsmedlen är handfasta föremål, de består av maskiner och råvaror, och som sådana är de lika lite kapital som guld eller silver i sig är pengar. Men på samma sätt som metallerna (eller papperslapparna, eller siffrorna på kontot) transformeras till pengar, så transformeras råvarorna till kapital. Naturen omvandlas till det övernaturliga, alltså det samhälleliga.

Jorden skapar i sig inget värde, hur bördig den än är. Först genom arbetet frambringar den sådana produkter som kan säljas på en marknad. Inte heller arbetet frambringar något värde utanför samhället, hur nyttigt det än må

vara. Samhället är kort sagt arenan där treenigheten kapital, jord och arbete framträder.

Var och en av de tre är historiskt bestämda. Deras samspel och konflikter hänger samman med ett speciellt produktionssätt i en speciell typ av samhälle, det kapitalistiska. Jord och arbete har en mycket äldre historia men framträdde då i helt andra skepnader.

Människan under kapitalismen är fortfarande inte fri. Produktivkrafterna har visserligen utvecklats storartat, men det är ändå nödvändigheten som regerar henne. Marx ställer här som så många gånger ett annat samhälle i utsikt, ett »frihetens rike« som visserligen förutsätter nödvändigheten men som ändå befriar henne från underkastelsen under andra människors diktat. Mer får läsaren inte veta; *Grundrisse* har på den punkten mer att ge.

Marx har utförligt visat hur religiösa eller pseudoreligiösa fantasier frodas under kapitalismen. Men också högst respektabla idéer som frihet och jämlikhet kan utvecklas där. Den borgerliga frihetens grundval hade han tagit upp redan i *Grundrisse* men nu fullständigar han bilden. Cirkulationssfärens köp och försäljningar är »ett sannskyldigt Eden för de nedärvda mänskliga rättigheterna«. Där härskar »frihet, jämlikhet, egendom, och Bentham«. Jeremy Bentham, den engelske filosofen, får här representera hela föreställningssfären, även om det för Marx själv borde ha legat närmare till hands att associera till franska revolutionen. Men Bentham är förvisso oftare åberopad i de kretsar där man försvarar kapitalismen och där det för varje människa bara gäller att »ta vara på sig själv«.

Idealen ifråga spirar enligt Marx ur den formella frihet och jämlikhet som råder mellan den som köper eller säljer en vara, vare sig varan är kläder, maskiner eller arbetskraft. Både köpare och säljare är fria att förkasta budet, de ter sig helt jämlika inför varan, och de köpslår om en egendom som rättmätigt kan vandra från den ene till den andre.

Problemet är att idealens försvarare i det borgerliga samhället bortser från villkoren i produktionen. Där råder varken frihet eller jämlikhet, och arbetaren är berövad varje egendom i sitt arbete.

Marx analys innebär inte att han skulle förneka frihetens, jämlikhetens eller rättvisans ideal. Men han hävdar att dessa inte kan förverkligas förrän i en helt annan typ av samhälle än det kapitalistiska.

Strävan efter exakthet

Så långt har vi granskat Marx sätt att bruka sig av en klassisk filosofisk begreppsapparat. Den är utan tvivel central och viktig för honom. Marx filosofihistoriska siktdjup är imponerande; han kan sin Aristoteles och andra antika filosofer. Hegel utgör som alltid hans närmaste bakgrund, men förhållandet till honom är ambivalent. Hegels dialektik är viktig, menar Marx, men den idealism som den är sammanvävd med är ohållbar. Filosofins luftighet är oanvändbar när det gäller den verkliga världen, Hegel står på huvudet, och det gäller att vända honom rätt. I första upplagan av *Kapitalet* är den rättvände Hegel ofta närvarande eller åtminstone antydd. Uppbyggnaden av många begreppsutredningar är uppenbart inspirerade av honom. Men i efterskriften till andra upplagan fogar Marx in en reservation. Hegel mystifierar, och det vände jag mig mot redan för 30 år sedan, påpekar han. Men i dag behandlas Hegel i det bildade Tyskland, fullt av medelmåttiga epigoner, som »en död hund«, fortsätter han. Därför bekände sig Marx själv i första upplagan »öppet som lärjunge till denne store tänkare och koketterade till och med här och där i kapitlet om värdeteorin med det för honom egendomliga uttryckssättet«. – I den franska översättningen är dessa delar av efterskriften utelämnade, säkert därför att Marx inte fann dem av intresse på andra sidan Rhen. I andra utgåvor fram till vår tid finns däremot hela texten med.

Vi har redan sett att Marx hade blivit upprörd över Eugen Dührings recension där *Kapitalets* författare utmålades som en ren hegelian. I ett brev till Kugelmann skrev han: »Han vet mycket väl att min utvecklingsmetod *inte* är den hegelska, då jag är materialist, Hegel idealist. Hegels dialektik är grundformen för all dialektik, men detta först *efter* det att man befriat den från dess mystiska form, och just detta utmärker *min* metod.« Samma tanke återkommer med annan ordalydelse i efterskriften.

Marx mildrade de hegelianska inslagen i analysen av varan och pengarna. Det innebar att han också populariserade innehållet. Huvudsaken finns ändå kvar; *Kapitalet* är otänkbart utan Hegel.

Men Hegel är aldrig ensam. Marx har också andra viktiga inspiratörer. Adam Smith och David Ricardo behöver knappast nämnas i det sammanhanget; det är deras teorier som han både förutsätter och rådbråkar i sin kritik. Däremot är det nödvändigt att framhålla de ideal som han söker i olika naturvetenskaper. Det finns en spänning som stundtals stegras till motsättning mellan hans filosofiska inspiration och hans strävan efter den exakthet som han funnit i samtida fysik och kemi och som han gärna själv vill komma i närheten av. Därtill kommer Charles Darwins *Origin of Species* (1859) som han tidigt läste.

Redan i det berömda förordet till *Till kritiken* uttrycker han detta ideal med meningen att basens omvälvning kan konstateras med »naturvetenskaplig exakthet«. En sådan ambition skulle vara fullständigt främmande för Hegel, och den innebär också något nytt i Marx eget liv.

Orden upprepas inte i *Kapitalet*, men det betyder inte att de blivit inaktuella för honom. Redan hans bildspråk bär drag av hans fascination för den samtida naturvetenskapen. Metaforer som »kristall« och »cell« är legio, och en av tidens ledande kemister, Justus von Liebig, åberopas flitigt. Marx intresse för Liebig gäller främst agrarkemin och rovdriften på naturen, men förvisso imponeras han också av den precision med vilken kemisterna kunde analysera komplexa processer. Det hör till saken att han via Engels också kom i personlig kontakt med en av tidens storheter inom organisk kemi, Carl Schorlemmer, en tysk socialist som bodde i Manchester. Schorlemmers direkta och framför allt indirekta inflytande på honom och Engels behandlas i nästa kapitel. Detsamma gäller också Charles Darwins betydelse.

Här gäller det hur strävan efter »naturvetenskaplig exakthet« kom att prägla hans egen framställning. Han laborerade gärna med enkla matematiska uttryck. Det påtagligaste exemplet gäller begreppen *merarbete* och *mervärde*. Utgångspunkten är arbetsdagens längd, och han ställer frågan hur många timmars arbete som täcker kapitalistens kostnader för

arbetslönen. Eftersom kapitalisten måste göra en vinst för att kunna fortsätta som kapitalist gäller som vi sett formeln P – V – P’ där P’ betyder »mer pengar«. Frågan är då hur stor del av sin arbetsdag som arbetaren måste arbeta för att skapa det värde som motsvarar hans egen lön.

Här ligger ett missförstånd nära till hands. Sämre forskare än Marx gjorde sig faktiskt skyldiga till det. I *Kapitalet* finns ett mycket roligt avsnitt som heter »Seniors sista timme«. Det var Nassau William Senior som à propos frågan om arbetsdagens förkortning lät förstå att det var i slutet av arbetsdagen som mervärdet skapades; därför var denna timme nödvändig. Marx är full av sarkasm inför en sådan fadäs. Arbetaren arbetar naturligtvis ihop till sin lön liksom till kapitalistens mervärde under hela arbetsdagen.

De exempel som Marx själv rör sig med är helt fiktiva. Dygnet har 24 timmar. Om vi utgår från 12 timmars arbetsdag, behövs det kanske bara 6 timmar för att arbetaren ska skapa det värde som täcker kapitalistens utgifter. Under de övriga 6 timmarna skapar alltså arbetaren mervärde åt kapitalisten. Kapitalistens strävan är att utöka arbetstiden och minska lönen, men det finns en gräns för vad som är möjligt för att arbetaren över huvud ska kunna överleva. Status quo hotar, och det betyder undergången för kapitalisten. Därför måste produktivkrafterna beständigt öka och därmed de relativa kostnaderna för arbetslönen minska; mer kan produceras på kortare tid. Marx illustrerar processen med flera fiktiva exempel som gäller vad denna ökning innebär för den nödvändiga arbetstiden. Ett viktigt begrepp blir *mervärdekvoten* eller förhållandet mellan det *konstanta* kapital som kapitalisten satsar på råvaror och maskiner och det *variabla* som arbetslönerna kräver. Med produktivkrafternas ökning har kvoten enligt Marx en tendens att minska, det vill säga andelen som representeras framför allt av mer avancerade maskiner växer i förhållande till andelen som går åt till löner.

Omsider kommer Marx fram till vad han kallar en lag. Den innebär att mängden producerat mervärde är lika med det variabla kapitalet multiplicerat med mervärdekvoten. Det låter vid första anblicken abstrakt, men innebörden är helt enkelt att denna mängd motsvarar antalet arbetare vars arbetskraft kapitalisten köper gånger den grad av exploatering som den

enskilde arbetaren utsätts för. Tanken är rimligen att man från denna lag kan sluta sig till det specifika fallet – den särskilda arbetsplatsen, det särskilda företaget – men det förutsätter att man inte bara ägnar sig åt tankeexperiment av det slag som Marx gjort tidigare i *Kapitalet* utan kan arbeta med exakta siffervärden för exploateringsgraden. Det tycks också Marx förutsätta när han på samma sida säger att det variabla kapitalet ska uttryckas »i pengar«; och pengar är som vi vet alltid en kvantitet.

Vi tycks alltså stå inför det notoriska transformationsproblemet hur man kan gå från värde till pengar. Problemet uppkommer genom att Marx här talar om lag och uppenbarligen menar »lag« i den mening som förekommer inom naturvetenskaperna. En sådan lag förutsätter att variablerna i lagpåståendet kan kvantifieras.

Det är som vi minns i tredje bandet som Marx gör ett försök att lösa transformationsproblemet men omedelbart medger att han inte lyckats. Ursprunget till själva problemet är intressant: det är från början Marx som kritiserat Ricardo för att förväxla arbetsvärde med produktionspriser, och själva begreppet *transformationsproblem* härstammar från denna kritik. Men han kommer alltså själv att arbeta med det, låt vara flyktigt. I det nionde kapitlet ger han sig i kast med uppgiften. Först tycks han full av tillförsikt, han presenterar en lösning; men efter ett antal sidor säger han själv att den inte håller och nöjer sig med att konstatera att »varans kostnadspris alltid är mindre än dess värde«.

Marx egen originaltext, som Engels bearbetade och i detta fall också förkortade, visar tydligare än Engels version hur Marx på ett manér som påminner om naturvetarnas prövar olika hypotetiska resonemang. Han markerar tydligt den hypotetiska nivån genom att bryta in med ett annat resonemang som börjar »In der Wirklichkeit …« (i verkligheten).

Engels har också strukit en mening som inte är ointressant i sammanhanget. I svensk översättning skulle den lyda: »För denna undersökning är det inte nödvändigt att närmare gå in på denna punkt.« Innebörden måste vara att det skulle vara meningsfullt att söka en lösning i en helt annan undersökning. Marx tänker sig åtminstone inte här (när han i

flygande fläng skriver sitt väldiga manuskript) att problemet i sig skulle vara olösligt eller meningslöst.

Transformationsproblemet har gett upphov till många kontroverser. Den polsk-ryske ekonomen Ladislaus von Bortkiewicz kritiserade redan 1907 Marx ofullbordade mödor. Bortkiewicz hävdade att felet berodde på själva grunderna i Marx teori. Marx såg nämligen de olika ekonomiska faktorerna förenade i en kausal kedja där föregående moment präglade de följande (för pengar köps maskiner och arbetskraft som sätts i rörelse och resulterar i produkter som blir varor som säljs och ger mer pengar), medan Bortkiewicz för egen del anslöt sig till den marginalism som han framför allt förknippade med Léon Walras (se nedan s. 570f). Enligt den betingar de olika faktorerna varandra ömsesidigt.

Bortkiewicz betraktade dessutom värden och priser som två helt olika system, och det var därför ett misstag av Marx att över huvud ställa frågan om deras förhållande till varandra. Värdet hade med produktionskostnaderna att göra, medan priset ytterst bestämdes av tillgång och efterfrågan på marknaden.

Bortkiewicz ville visa att Marx teori i grunden var ohållbar, och det kan därför te sig överraskande att många Marxanhängare anslutit sig till hans kritik. Det gäller till exempel en av de mest inflytelserika marxistiska ekonomerna i väst, den redan nämnde Paul Sweezy, som hävdade att Bortkiewicz levererat ett avgörande försvar för Marx arbetsvärdelära. Han hävdade också att Marx teorier därmed blev förenliga med den moderna ekonomi, skapad av Léon Walras och andra, där frågan om tillgång och efterfrågan och inte mängden arbete avgör varornas priser.

Även Michael Heinrich uttrycker i *Die Wissenschaft vom Wert* sin höga uppskattning av Bortkiewicz insatser och går närmare bestämt in på den användning som denne gör av Marx tredelning i *Kapitalets* andra band mellan produktionsmedel, löner och lyxvaror. Av detta skapar Bortkiewicz ett ekvationssystem med tre ekvationer. Men systemet har fyra obekanta, förutom de tre nämnda också profitkvoten. Detta öppnar vägen för en fjärde ekvation där man kan anta att prissumman är lika med värdesumman.

Andra ekonomer har utvidgat systemet till ett godtyckligt antal produktionssfärer, och därmed tycks, säger Heinrich, transformationsproblemet slutgiltigt vara löst.

Men vad får då denna lösning för konsekvenser? Innebär den att analysen av kapitalet kan utvecklas? Öppnar den vägen för nya insikter?

Därom säger Heinrich ingenting.

En annan ledande Marxuttolkare av idag, den redan nämnde amerikanske ekonomen Andrew Kliman har en helt annan tolkningsstrategi när det gäller Marx text. Kliman begränsar sig i stort sett till de tre banden av *Kapitalet* sådana de föreligger i traditionella standardutgåvor. Han menar att den som hävdar att Marx i tredje bandet verkligen försöker lösa transformationsproblemet men misslyckas, sviker den gode uttolkarens främsta plikt (den så kallade rationalitetsprincipen), enligt vilken det gäller att söka den mest gynnsamma tolkningen av en komplex text.

Heinrich, däremot, ser *Kapitalet* som ett enda stort ofullbordat projekt med en rad ibland motstridiga ansatser. Det finns alltså inte *en* slutgiltig text för människor i nutiden att gå tillbaka till, inte ens till Band I i det skick som det befinner sig i den franska översättningen. I december 1881, i slutskedet av sitt liv, var nämligen Marx redo att bryta upp texten igen. Han skriver i ett brev till sin ryske översättare Danielson att han vill »omarbeta boken så som jag nu under andra omständigheter hade skrivit den«. Medan alltså Kliman och den skola, främst i USA, som han idag är den namnkunnigaste representanten för, bygger en teori för nutiden som ytterst fotas på Marx *Kapitalet*, ställer Heinrich en ännu mer krävande uppgift för sig och andra: att vidareutveckla det ofullbordade marxska forskningsprogrammet på ett sådant sätt att det kan fånga in vår egen tids kapitalism.

Det kan tilläggas att Kliman och Heinrich inte tycks befatta sig med varandras uppfattningar. Klimans bok är lika frånvarande i Heinrichs *Die Wissenschaft vom Wert* som Heinrichs böcker är i Klimans *Reclaiming Marx's Capital*.

Den tolkning som Andrew Kliman och många andra företräder kallas *Temporal single-system interpretation* eller TSSI och syftar främst till att visa på den logiska konsistensen i Marx teser om profitkvotens tendentiella fall och transformationen. Den utsedda huvudmotståndaren är fortfarande Bortkiewicz lösning och den därmed förknippade kritiken som innebär att Marx teoribyggnad på en viktig punkt är motsägelsefull. Men Bortkiewicz har också blivit talesman för den stora majoritet av ekonomer som inte är marxister (och, som vi sett, även för en del som *är* det) och som instämmer i att det finns inre motsägelser i Marx framställning.

TSSI har två huvudkomponenter som redan beteckningen antyder. För det första hävdar företrädarna att insats- och utgångspriser i produktionen kan variera över tid och normalt sett också gör det. I Marx formel P – V – P’ är alltså förhållandet mellan P och P’ inte så självklart som det kan se ut. Över huvud vänder sig Kliman och hans åsiktsfränder mot ambitionen att matematisera Marx teori mer än Marx själv gör. Marx utvecklar en dynamisk teori, påpekar de, medan jämvikten är förutsättningen för den matematik som den härskande ekonomiska teorin arbetar med. Heinrich, som själv har en bakgrund i matematiken, kan kritisera jämviktsmodellerna men inte den matematiska användningen som sådan.

För det andra hävdar Kliman att värden och priser utgör ett enda system, medan Bortkiewicz tvärtom ser dem som åtskilda. I klartext betyder det att Kliman menar att både värden och priser uttrycks i pengar.

Här finns det därmed en punkt där Heinrich och Kliman närmar sig varandra. För båda, liksom för de allra flesta av nutidens Marxuttolkare, har pengarna en nyckelroll i *Kapitalet*. Heinrich går bara ett steg längre och utvecklar en rent monetär teori. Enligt den tillkommer värdet inte den enskilda varan utan enbart priset. Pengarna uppträder uteslutande på samhällsnivån och inte i själva produktionen.

Det är osäkert om Kliman vill gå lika långt. För honom är det väsentliga att Marx teori är logiskt konsistent. Enligt Heinrich, däremot, är transformationsproblemet inte bara ett hjärnspöke hos vissa uttolkare; Marx gör verkligen ett försök att lösa det och ser att han misslyckas och går

därefter vidare. Engels försöker efter hans död finna nya lösningar men misslyckas också han, dock utan att själv erkänna sitt tillkortakommande.

Det är också den uppfattning som förefaller mig själv mest plausibel. Men jag vill tillägga att transformationsproblemet till en avgörande del kan förklaras ur Marx ambitioner att uppnå en exakthet av naturvetenskapligt slag. På den rent begreppsliga nivån ter det sig givet att distinktionen mellan värde och bytesvärde, så viktig för Marx i andra upplagan av *Kapitalet*, handlar om förhållandet mellan ytan eller formen, alltså mellan bytesvärdet som uttrycks i pengar, och värdet, som är en tankekonstruktion nödvändig för insikten om arbetets roll i den kapitalistiska utvecklingen. Marx uttrycker själv saken klart och tydligt i *Kapitalet* när han säger att värdet har sin form »enbart i pengarna«. Men han nöjer sig inte med denna rent teoretiska operation utan vill också se den uttryckt med »naturvetenskaplig exakthet«. Den ambitionen leder honom stundtals vilse.

Den historiska utvecklingen i Kapitalet

Det har i decennier stått strid om förhållandet mellan historiematerialismen och *Kapitalets* grundläggande teori. Den »nya Marxläsningen« har i stort sett velat göra sig kvitt föreställningen att *Kapitalet* skulle ligga inbäddat i en allmän åskådning om mänsklighetens utveckling i stort. Marx mer vittsyftande uttalanden – enklast och tydligast i *Till kritiken* – om förhållandet mellan människans faktiska tillvaro och hennes föreställningar och ideal har bara ett ytligt samband med den specifika teori som han är i färd med att utveckla och vars mest utarbetade resultat är *Kapitalets* första band.

Denna stränga, närmast asketiska ståndpunkt blir begriplig mot bakgrund av den fyrkantiga historiesyn som blev till dogmatiskt tvång i Sovjet och Östeuropa. Det fanns utmärkta, ja lysande historiker där, men de var alltid tvungna att i sina verk göra åtminstone en läpparnas bekännelse till ett system av påståenden som till yttermera visso bara hade ett vagt samband med vad Marx själv hade sagt i ämnet. Det mesta hade utvecklats efter honom.

Men avståndstagandet från den så kallade historiematerialismen är inte problemfritt. Den dominerande tanken tycks vara att kärnan i Marx projekt om *Kapitalet* inte hänger samman med någon form av historiefilosofi. Ja, mer än så: bjuder man in en utvecklingsaspekt i teorin förlorar den sin skärpa och sitt bestämda tillämpningsområde. Det gäller såväl idéer om förkapitalistisk utveckling som föreställningar om olika, mer eller mindre avancerade stadier inom kapitalismen.

När det gäller den senare punkten är det lätt att finna stöd för den asketiska ståndpunkten i centrala delar av Marx texter. Redan i *Grundrisse* betonar han som vi sett skillnaden mellan det kapitalistiska systemet och de omständigheter under vilka det uppstod. Han är inte lika explicit i *Kapitalet* men skillnaden utgör en förutsättning för många av hans resonemang. Så till exempel kontrasterar han den tekniska utvecklingen i ett kapitalistiskt samhälle med den som skett tidigare i historien. Det blir särskilt påtagligt i det mäktiga trettonde kapitlet om »Maskineri och storindustri«. Där betonar han att de tekniska uppfinningarna alltsedan 1700-talet inte är resultatet av några isolerade individuella insatser utan ingår i kapitalets ofrånkomliga strävan att öka arbetets produktivkraft. Ju mer maskinerna producerar, desto billigare blir, relativt sett, arbetskraften. Därför måste alla som ska ha en chans i konkurrensen sätta sin lit till tekniska nydaningar.

Det är också tydligt att Marx ser den epok som ofta kallas handelskapitalismens som en förutsättning för den egentliga (industri)-kapitalism som hans teori handlar om. Genom den långväga handeln som möjliggjordes genom européernas kombinerade affärs-, plundrings- och erövringståg öster- och västerut skapades vissa av de rikedomar som hörde till den ursprungliga kapitalackumulationen. En annan källa var enligt Marx det rena ockret där ohemula räntor innebar att rikedom kunde samlas på hög och sedan nyttiggöras för den tidiga industrialiseringen.

Först när kapitalismens båda avgörande klasser – kapitalisterna som vill förmera sina tillgångar genom produktion och de fria arbetarna som är tvingade att sälja sin arbetskraft för sin överlevnad – finns på samhällsscenen, först då börjar Marx teori om kapitalet att gälla.

Men frågan om historiens roll i *Kapitalet* är inte slutgiltigt besvarad med detta. En teori har alltid förutsättningar som inte hör till själva teorin. Det rör sig om teman som brukar avhandlas i inledningar eller bara verka som tysta förutsättningar. (Externa förutsättningar av detta slag är för övrigt en logisk nödvändighet. En teori står aldrig helt på egna ben, hur exakt den än må vara. Enligt Gödels teorem är något sådant inte möjligt ens inom aritmetiken.)

Marx uttalar sig explicit om kapitalteorins vidare förutsättningar i en lång not i början av kapitlet om maskinernas utveckling under kapitalismen. Det är en mycket viktig not, kanske den viktigaste i hela boken. Marx påpekar där att det saknas en »kritisk teknologihistoria«, vilket i hans mun innebär att det skulle behövas en historia där de tekniska innovationerna sätts i samband med den materiella produktionen på ett vetenskapligt tillfredsställande sätt. Han jämför med Darwin som i *Origin* intresserar sig för hur organen hos växter och djur utvecklas i en oändlig anpassning till skiftande miljöer. Jämförelsen är slående men också mycket tidstypisk: Marx såg liksom sina samtida den biologiska evolutionen som en framstegsprocess som hade likheter med samtidens tekniska utveckling.

Men noten innehåller mer. Från jämförelsen mellan biologi och teknik går Marx tankar till den italienske 1700-talstänkaren Giambattista Vico som i sitt verk *Scienza nuova* (Den nya vetenskapen, 1725) hävdade att människan hade lättare att förstå historien än naturen därför att hon själv var historiens skapare, däremot inte naturens. Teknologin, säger Marx, avslöjar människans aktiva förhållande till naturen. Ur detta härrör också samhällsförhållandena och de idéer som människor skapar sig om världen och sig själva. Det är lättare att ur dessa idéer analysera fram den jordiska kärnan än att gå den motsatta vägen: från den materiella produktionen till föreställningarna. Men det senare är »den enda materialistiska och därmed vetenskapliga metoden«. Denna materialism skiljer sig från den »abstrakt naturvetenskapliga materialismen«, som bortser från den mänskliga historien.

Den senare anmärkningen blir central i nästa kapitel. Här gäller det vad noten säger om Marx syn på historien i allmänhet och under kapitalismen.

En sak är otvetydig: Marx bevarade den allmänna historieuppfattning som kommer till synes redan i *Tyska ideologin*. Det är mig veterligen ingen som heller förnekat detta; tvistefrågan är i stället vilken betydelse dessa allmänna, svepande teser har för de teorier om kapitalet som Marx utvecklade (och modifierade) under ett antal år.

För det första kan man slå fast att Marx inte gör några direkta härledningar ur sin allmänna uppfattning till den specifika teorin. Förhållandet mellan produktion och cirkulation, mellan konstant och variabelt kapital, eller mellan konkret och abstrakt arbete har inte något nödvändigt samband med teserna om förhållandet mellan människans produktionssätt och hennes föreställningar. Man kan däremot fråga sig om de senare har någon *heuristisk betydelse*, det vill säga om de på något sätt vägleder Marx i hans arbete med *Kapitalet*.

Nej, kan man svara när det gäller den mer specifika begreppsutvecklingen hos Marx efter *Grundrisse*. Där kan man tala om en viss accentförskjutning från produktions- till cirkulationssfären, givetvis utan att produktionen förlorar sin betydelse som utgångspunkten för den ekonomiska analysen. Men *pengarna* får en mer framträdande och dynamisk roll i kapitalets totalprocess. I *Grundrisse* kunde Marx fortfarande behandla värde och pengar åtskilda från varandra, men redan i de manuskript som han utarbetade några år senare och som kommit att kallas *Theorien über den Mehrwert* (Teorier om mervärdet) framstår detta inte längre som möjligt. Värde kan bara uttryckas i pengar; pengarna är värdets yta, dess form.

För denna förskjutning spelar Marx tankar om förhållandet mellan tillvaro och tankar ingen roll. Men de är, som redan den långa not som vi nyss granskat visar, ändå viktiga för *Kapitalets* författare. Det finns ett övermått av exempel på hur han använder sig av religiösa anspelningar och metaforer, och de är inte bara grannlåt utan tjänar till att betona hur själva det kapitalistiska produktionssättet befrämjar vissa typer av föreställningar. Men än mer explicit är den analys av hur idéerna om frihet, jämlikhet och egendom uppstår ur förhållandet mellan kapitalist och fri arbetare. Här är den allmänna historieuppfattningen viktig.

Nästa fråga blir oundvikligen hur central denna analys är för förståelsen av Marx, och svaret kan bara bli dubbelt: För den specifika teorin om *Kapitalet* spelar den ingen roll, men för Marx helhetsbedömning av den tid och det samhälle som han lever i är den viktig. Inte minst har den en avgörande betydelse för hans politiska analys.

Ett eldfängt ämne återstår ännu att ta upp gällande kapitalismens utveckling. Vissa uttolkare, som Wolfgang Fritz Haug, hävdar som vi sett att Marx också fångar kapitalismens utveckling, alltså dess olika stadier, i och genom sin teori. Många andra som befinner sig i traditionerna från Marx urskiljer en särskild, samtida fas som de kallar senkapitalismen. Det är en beteckning med mer än hundra år på nacken, och den fick en innebörd av »kapitalismens sista stadium« (före undergången) någon gång på 1930-talet. Från 1950-talet och framåt blev den däremot snarare beteckningen på utvecklingen efter Andra världskriget med en starkt utvecklad välfärdsstat. Så användes ordet både av trotskisten Ernest Mandel och av den kritiska teorins företrädare, till exempel Jürgen Habermas. Efter strömkantringen kring 1980, då en klassisk kapitalism snabbt vann terräng, har beteckningen åter blivit ovanligare, och många som alls vill ge den period som därefter tar sin början ett särskilt namn har som Haug hellre talat om en high tech-kapitalism eller något liknande.

En än mer populär beteckning på den nya epoken är postmodernismen. Ordet är minst sagt mångtydigt eftersom det kan stå i motsats både till den estetiska modernismen (Baudelaire, Picasso, Schönberg etc.) och till moderniteten i meningen hela den väldiga omvandlingsprocess som världen genomgått under de senaste århundradena och där kapitalismen, sammangjuten med handelns expansion, industrialiseringen, urbaniseringen och mycket annat, utgör själva centrum. Det är främst i den senare meningen som ordet har direkt bäring på den debatt som har med arvet från Marx att göra. En nyckelroll spelas här av den amerikanske litteraturvetaren Frederic Jameson som redan i titeln till sin bok *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism* (1992) direkt försöker återuppliva beteckningen »senkapitalism«. Han ser inget brott i själva kapitalismens

utveckling utan förlägger det nya till kulturens sfär. Hur inflytelserik Jamesons bok än varit, så har den inte inneburit att föreställningen om senkapitalismen som en obruten utveckling åtminstone efter andra världskriget vitaliserats. Idag, ett gott stycke in på 2000-talet, befinner sig uppenbarligen också epokbeteckningen postmodernism i nedan.

Det är naturligtvis inte kontroversiellt att påstå att samhället genomgått en väldig förändring sedan Marx skrev *Kapitalet*. Snarare gäller oenigheten om de grundläggande teoretiska antaganden som Marx gjorde måste förändras på något genomgripande sätt för att kunna kasta ljus över ett senare skede i utvecklingen. Har elektroniken och biotekniken inneburit att teorin om kapitalet måste gjutas om på något sätt?

I en mening är svaret nej: vi har under de senaste decennierna bara bevittnat ännu ett stort steg i produktivkraftens utveckling. Pengarna har blivit ännu mer abstrakta genom datorerna, men deras roll är i princip densamma.

Marx urskilde själv ett manufakturstadium i kapitalismen med början redan vid mitten av 1500-talet. Där förlorade hantverkarna snart sina tidigare specialiteter liksom sina egna verktyg. Så utvecklades den ordning vars väsentliga drag inte förändrats genom mekaniseringen av industrin.

Stadier av kapitalismens utveckling som Marx aldrig fick uppleva har inte förändrat just de förhållanden som representerar de elementära byggstenarna i Marx teori om kapitalet.

Det är en annan sak om man – som Michael Heinrich – ser *Kapitalet* som ett oavslutat projekt som det nu gäller att föra vidare in i vår egen tid. Men vad detta närmare innebär ger Heinrich oss ingen närmare upplysning om.

Redan i *Tyska ideologin* påpekade Marx och Engels att de allmänna riktlinjer som de ger för hur samhället ska studeras inte kan användas som ett schema efter vilket historien kan läggas till rätta. Det som faktiskt sker framträder ur ett mylller av detaljer. Först när man bemäktigat sig detta

myller kan den verkliga historieskrivningen börja. Ett mönster framträder, och ju mer detta mönster konkretiseras, desto fullständigare blir bilden.

Det är naturligtvis denna konkretisering som Marx eftersträvar i sitt *Kapitalet-projekt*. Det han säger om religionens plats, de liberala idealens ursprung och mycket annat har en plats i denna konkretisering, även om dessa företeelser inte preciserats och säkert inte heller *kan* preciseras lika mycket som begreppet produktivkraft eller förhållandet mellan abstrakt arbete och värde.

Människan och klasserna

Arbetet är först och främst en process mellan människan och naturen, säger Marx. För att beskriva hur intim relationen är använder han ett begrepp som han hämtat från den samtida fysiologin och organiska kemin: genom arbetet »förmedlar, reglerar och kontrollerar« människan sin *ämnesomsättning* (Stoffwechsel) med naturen. Man skulle möjligen kunna se metaforen som ett exempel på hur Marx ibland kan naturalisera människans verklighet, det vill säga uttrycka sig som om gränsen mellan människa och (övrig) natur utplånades. I den franska översättningen infogar Marx en not, dock inte om ordet »ämnesomsättning« – som helt sonika försvinner i hans franska text – utan om »process« i sammansättningen »arbetsprocess« (*procès de travail*). Därmed menas, säger han, »en utveckling betraktad i helheten (eller totaliteten) av sina verkliga betingelser«, och han påpekar att den innebörden, skild från den som förekommer inom juridiken, på franska blivit vanlig i fysiken, kemin, ja metafysiken. Så småningom kommer den att bli helt naturlig, försäkrar han.

Marx menar bokstavligen vad han säger: människan är i förhållande till naturen en naturkraft bland andra. Med sina »armar och ben, huvud och händer« formar hon naturen efter sina behov och förändrar därmed också sig själv. – Åter påminns vi om den skarpa gräns som Marx drar mellan arbetet som naturkraft (bruksvärdenas, det konkreta arbetets sfär) och arbetet som samhällsföreteelse (bytesvärdenas, det abstrakta arbetets sfär).

Och strax därefter är han redo att visa på den avgörande skillnaden mellan människans och djurens sätt att bearbeta naturen. Hans exempel är med rätta berömt. Ett bi, säger han, kan bygga de mest formfulländade celler som en arkitekt inte ens kommer i närheten av. Men även den uslaste arkitekt skiljer sig från det skickligaste bi därigenom att han bygger sitt hus i tanken innan han bygger det i sten. Byggnadsarbetet är en målmedveten verksamhet där varje led föregrips av tanken.

François Mitterrand, den franske presidenten, gav några år före sitt makttillträde ut en bok som hette *L'abeille et l'architecte* (Biet och arkitekten, 1978). På den tiden var det ännu viktigt för en socialist att visa att han kunde sin Marx, och Mitterrand lyckades inte bara med det utan också att ur parabeln utvinna ett elegant stycke retorik om sitt eget djärva politiska program. (När han väl blev president hade tiden ömsat skinn, och han blev mindre en samhällsarkitekt än en byggherre för ståtliga monument.)

Liknelsen mellan biet och arkitekten säger något väsentligt om Marx människobild. Medvetandet må alltid vara präglat av det samhälle i vilket en människa lever. Det är genom sitt ständiga målsättande och planerande som hon skiljer sig från andra levande varelser. I sitt arbete är hon en naturkraft – men en naturkraft som till skillnad från alla andra naturkrafter vet vartill hon syftar.

En fråga inställer sig likväl. Ser Marx arbetet enbart som en affär mellan människa och natur? Hur ser han på juristens, läkarens, forskarens eller lärarens verksamhet?

Ja, visst ser han sådana sysselsättningar som arbete. I sina brev beskriver han ofta hur hårt han själv arbetar eller beklagar sig över att sjukdomar och annat lägger hinder i vägen för arbetet. Bara två exempel bland många möjliga: jag »arbetar som en galning nätterna igenom«, skriver han i ett brev till Engels 1857. Nio år senare berättar han för samme adressat att ett nytt karbunkelanfall »avbröt mitt arbete«.

Marx levde i en tid när själva ordet »arbete« hade fått en vidgad innebörd från att enbart ha betecknat kroppsarbete till att innefatta också intellektuella och konstnärliga verksamheter. Hegel tillhörde dem som med

entusiasm anslöt sig till den innebörden, och som vi minns hävdade Marx redan i *Parismanuskripten* att Hegels utläggningar om arbetet var det mest prisvärda i hans filosofi (se ovan s. 177).

Men i den teori som Marx utvecklar i *Kapitalet* är det enbart det arbete som direkt har med den materiella produktionen att göra som är på tal. Samtidigt betonar han vetenskapens och teknologins betydelse för produktivkraftens utveckling. I detta sammanhang framstår ändå denna verksamhet inte själv som arbete utan bara som en verksamhet som gör arbetskraften billigare.

Det händer att Marx kommer i närheten av frågan om vad forskningen är i sammanhanget. Tydligast blir det i en kommentar i *Theorien über den Mehrwert*. Thomas Hobbes, den engelske 1600-talsfilosofen, är på tal, och Marx fäller kommentaren att enligt Hobbes »är *vetenskapen*, inte det *utförande arbetet*, konsternas moder«. Ordet »konster« har här sin klassiska betydelse av hantverk, men säkert avser Marx fysiskt arbete över huvud.

Det är lockande att dra konsekvensen av Marx yttrande att forskning enligt honom är ett *icke-utförand arbete*. Forskningen är, underförstår Marx, en verksamhet som liknar arbetet men inte resulterar i några arbetsprodukter som bjuds ut på marknaden.

Tankegången är enklast att följa på teknologins område. Den som har som forskningsuppgift att förbättra eller förnya den teknik som används till exempel i industrin återskapar arbetsprocesserna men inte för att producera varor utan för att komma fram till hur man kan förbättra själva produktionen. Också en mindre produktionstillvänd naturvetenskaplig forskning kan ha betydelse för framtida tekniska genombrott, och även en medicinare som sätter som mål att förbättra människors hälsa bidrar till produktivkraftens utveckling. Noga besett kan varje vetenskaplig verksamhet ha den effekten.

Men, säger Marx, när det gäller vetenskapliga nydaningar liksom allt icke-manuellt arbete (*geistige Arbeit*) är kostnaderna för reproduktion inte alls lika höga som för produktionen av dem. Som exempel tar han Newtons binominalteorem. Det kostade stor möda att utveckla det, men idag kan en skolpojke lära sig det på en timme, säger Marx.

(I själva verket var det Blaise Pascal och inte Newton som i Europa först visade hur man skulle utveckla potenser av binom, alltså satser av typen $x + y$, $x^2 + y^2$ och så vidare. Newtons bestående insats var att han som den förste generaliserade teoremet. I andra kulturer med en högtstående matematisk kultur hade olika lösningar presenterats långt tidigare, i Kina på 1200-talet, i Persien på 1000-talet och av den indiske matematikern Pingala redan på 200-talet före vår tideräkning. Teoremet producerades alltså flera gånger; men detta påverkar inte vad Marx säger om förhållandet mellan produktion och reproduktion.)

Det intressanta är förstås att Marx över huvud talar om »geistige Arbeit« som noga räknat också kan innefatta konstnärlig verksamhet. I sin analys av arbetet i *Kapitalet* är det enbart det arbete som kommer till användning i den materiella produktionen som Marx intresserar sig för. Åtminstone i den engelska industrin – den som han verkligen utforskat – hade akademiskt utbildade ingenjörer ännu ingen roll. Det var i den tyskspråkiga kulturen, inklusive det tysktalande Schweiz, som den sortens ingenjörer först dök upp. Vad hade Marx sagt om deras betydelse för den materiella kulturen? Hade de också ett produktivt arbete i *Kapitalets* mening? Sålde de liksom arbetarna sin arbetskraft?

Det var frågor som Marx inte konfronterades med, och vi kan bara spekulera över hans svar. När han ska precisera hur den mänskliga verksamheten skiljer sig från djurens nämner han som vi just sett arkitekten (*der Baumeister*, som också kan översättas »byggmästaren«; distinktionen var flytande på Marx tid). Här måste han rimligen avse mänskligt arbete i största allmänhet och inte det arbete som han fortsättningsvis talar om i kapitlet om arbetstiden, alltså det som kapitalisten köper på tid mot en viss ersättning.

Marx talar inte enbart om människan i allmänhet. Vi har redan flera gånger mött hans begrepp karaktärsmask. I våra dagar skulle det ses som ett socialpsykologiskt begrepp. Det säger hur en viss roll i samhället präglar en människa. Hon blir bara en levande representant för vissa ekonomiska förhållanden. Kapitalisten får en »kapitalsjäl«. Det har ingen betydelse

hurdan han är privat eller närmare bestämt när han inte ska köpa arbetskraft eller sälja varor. Marx dramatiserar texten, han sätter sig själv i arbetarens ställe och säger till kapitalisten: »Du kan vara en mönstermedborgare, kanske medlem i föreningen för djurplågeriets avskaffande och därtill tillhöra de frälsta, men det som du representerar gentemot mig [alltså kapitalet] har inget hjärta i bröstet.«

Vad Marx här säger är ett kraftigt argument mot alla dem som hävdar att kapitalister skulle vara särdeles giriga människor. Kapitalisternas personliga egenskaper har ingen betydelse för hur de agerar i sin roll som kapitalister. De må vara giriga eller generösa, men de överlever inte som kapitalister om de inte minimerar sina kostnader och maximerar sin vinst.

Marx säger inte något närmare om hur arbetaren präglas av sin roll, men det vet vi från mycket som han skriver på annat håll, alltifrån *Manuskripten* till hans sena uttalanden i politiska frågor.

Arbetare är inbördes olika men lika i det att de måste uppge sin formella frihet och sälja sin arbetskraft till ett så högt pris som möjligt. Deras underordnade position präglar dem så snart de tvingas ikläda sig rollen som arbetare.

I *Kommunistiska manifestet* hade Marx (och Engels) ställt i utsikt en utveckling mot ett tvåklassamhälle där det skulle finnas arbetare och kapitalister och därutöver bara små rester av andra yrkesgrupper. I *Kapitalet* ger han en annan och rikare bild av samtid och väntande framtid. Nu har begreppet reservarmé blivit centralt. Med produktivkrafternas utveckling kan färre arbetare utföra mer och mer arbete, medan andra sänds ut i arbetslöshet eller tvingas till andra sysselsättningar. Oftast gäller det improduktiva verksamheter som pigor, betjänter eller lakejer hemma hos aristokrati och medelklass. Marx återger siffror från den folkräkning som utfördes i Storbritannien 1861. Av något mer än 20 miljoner invånare drog sig en dryg miljon fram som jordbruksarbetare, cirka 642 000 arbetade i bomulls- och ylleindustri mot ungefär 565 000 i gruvorna. Metallindustrin sysselsatte närmare 400 000, medan den »tjänande klassen«, verksam i finare folks hem, omfattade inte mindre än 1 208 648 personer. Det är

tydligt att Marx menar att många av dem tvingats bort från en industri som inte längre behöver dem.

Han påpekar också att den tekniska utvecklingen skapar helt nya arbetskategorier. Telegrafi, fotografi, järnvägar och gasverk sysselsätter en hel del människor. Befolkningen rymmer därtill andra grupper: förutom barn och hemmafruar också vad Marx kallar de »ideologiska stånden«, alltså de som har till uppgift att vidmakthålla och skydda vissa föreställningar om människan, samhället och världen: regering, präster, jurister och militärer.

Det är antalet »husslavar« som framför allt överraskar Marx. De är fler än industriarbetarna, och han suckar: »Vilket upplyftande resultat av det kapitalistiskt exploaterade maskineriet!«

Däremot talar han inte om de karaktärsmasker som dessa människor bär i sitt arbete. Det finns ingen anledning att förmoda att han på den punkten skulle avvika från vad han säger om kapitalisten. I sitt arbete präglas en människas personlighet av de krav som verksamheten ställer (man kan erinra sig att ordet »person« ursprungligen betyder »mask«).

De få sidorna om Storbritanniens olika befolkningsgrupper pekar på att Marx klassbegrepp har blivit betydligt mer komplext än det var på *Manifestets* tid. Vi har redan kunnat konstatera att han aldrig hann fram till klasserna ens i det tredje bandet (det som förblev liggande i manus från en arbetsperiod 1864–65 och som sedan Engels försökte fullborda). Han skriver en dryg sida men avslutar sedan tvärt sitt projekt. Det kan naturligtvis finnas yttre anledningar till avbrottet, men sannolikt fanns det också sakliga skäl till att texten inte blev längre. När detta skrevs var Marx av allt att döma redan bekant med den brittiska befolkningsstatistiken från 1861. I texten börjar han likväl med att slå fast den tes som han funnit redan hos Ricardo, nämligen att det i kapitalismen finns tre huvudklasser, fria arbetare, kapitalister och jordägare. Men inte ens i England, det modernaste samhället, framträder dessa klasser i ren form utan det finns olika gråzoner mellan dem. Han fortsätter trotsigt att detta inte spelar någon roll här; det finns en påtaglig tendens till att förvandla mer och mer av arbete till

lönearbete och mer och mer av produktionsmedel till kapital. Därtill skiljs jordegendomen alltmer från både kapital och arbete.

Men, frågar han sig i nästa andetag, vad är det som konstituerar en klass? Man ser att medlemmarna av den har var sin bestämda inkomstkälla: arbetslön, profit eller ränta. Det räcker dock inte. I så fall utgör till exempel läkare och tjänstemän också klasser. Därtill kommer att även arbetare, kapitalister och jordägare splittras upp i olika intressegrupper genom arbetsdelningen.

Just när han hopat en rad svårigheter sätter Marx punkt. Det är en kvalificerad gissning att han inte var säker på hur han skulle komma vidare. Efter 902 sidor skjuter han det väldiga manuset åt sidan och tar aldrig på allvar upp det igen.

Klassbegreppet får inte det utrymme i *Kapitalet*-projektet som rimligen borde tillkomma det. Däremot ägnar Marx det tillbörlig uppmärksamhet i sin politiska verksamhet. Mer därom senare.

Marx tilldelar inte skol- och utbildningsfrågor någon framträdande roll i *Kapitalet*. I kapitlet om maskinernas utveckling ger han skakande exempel på hur arbetet i industrier, gruvor och jordbruk undergräver arbetarnas hälsa och omöjliggör även den mest elementära skolning. Han noterar med viss tillfredsställelse att fabrikslagstiftningen åtminstone ställer vissa, låt vara beskedliga krav som gäller både hygien, säkerhet och kunskapsinhämtning. Barn som arbetar ska på själva arbetsplatsen få inhämta vissa grundläggande insikter och färdigheter.

Det kan verka överraskande att Marx i princip inte har något emot en ordning som innebär att barn över en viss ålder kombinerar skolbänk och arbete. Han citerar med visst gillande ett uttalande av Nassau W. Senior, som han annars gör narr av och avfärdar som vulgärekonom. Medelklassens och överklassens barn tillbringar orimligt mycket tid i skolbänken, säger Senior. Därmed förslösas mycket av deras tid, hälsa och energi. Bättre med en jämnare fördelning mellan arbete och undervisning! Framför allt framhåller Marx Robert Owen, grundaren av New Lanark utanför Glasgow och enligt *Manifestets* vokabulär en av de utopiska socialisterna. Owen har

konstaterat att fabrikssystemet lagt »grunden för framtidens barnuppfostran genom att för alla barn över en viss ålder kombinera produktivt arbete med undervisning och gymnastik, inte bara som en metod att stegra den samhälleliga produktionen utan även som den enda metoden att producera allsidigt utvecklade människor«.

Några sidor längre fram i texten talar Marx om en framtid – närliggande eller avlägsen låter han vara osagt – då arbetarklassen gripit makten och ser till att teoretisk och praktisk yrkesutbildning präglar skolorna. Han bekänner sig därmed till det polytekniska ideal som bland radikaler av olika slag, från liberaler till kommunister, haft en framskjuten plats åtminstone sedan franska revolutionen. Han delar uppfattningen som förblev förhärskande också under större delen av 1900-talet att skolan var en institution som på sikt kunde omvandla samhället och minska eller utplåna klasskillnaderna.

Han säger ingenting om sin egen mycket grundliga teoretiska utbildning. Säkert menade han att väsentliga delar av den också skulle kunna fogas in i framtidens skolning. Men hur han närmare tänkte sig saken vet vi inte.

Det okända mästerverket

I februari 1867 är det tydligt att Marx äntligen ska bli klar med första bandet av *Kapitalet*, och han har gott hopp om att det andra ska följa snart. Den 25 februari skriver han ett brev till Engels. Det måste bli kort, förklarar han. Hyresvärden är på besök, och inför honom måste Marx spela rollen av den ruinerade affärsmannen Mercadet i Balzacs komedi – en man som alltid försöker övertyga sina kreditorer om att han ska betala sina skulder så snart den mystiske herr Godeau äntligen dyker upp.

»På tal om Balzac«, fortsätter Marx, så måste du läsa två berättelser av honom – *Le Chef-d’oeuvre inconnu* och *Melmoth réconcilié*. Det är två mästerverk, »fulla av utsökta ironier« (*voller köstlicher Ironien*), försäkrar han.

Vi vet inte om Engels följde uppmaningen. Han var ingen Balzac-älskare och över huvud inte en stor läsare av skönlitteratur som sin vän. Många som

senare skrivit om Marx har däremot uppmärksammat de korta raderna, och här ska vi inte avvika från den traditionen.

Det är uteslutande »Det okända mästerverket« som brukar uppmärksammas, medan den andra berättelsen, »Melmoth réconcilié« (Den försonade Melmoth), lämnas åsido. Men också den förtjänar en stunds begrundan, även om dess innehåll inte öppnar sig för lika spännande tolkningar som »Det okända mästerverket«.

»Melmoth réconcilié« kan ses som en parodi på den typ av fantastiska berättelser som var populär under romantiken. Den handlar om en krass tid, tiden efter 1815, då »principen ära« ersattes av »principen pengar«. Huvudpersonen heter Castanier, och han har i sitt liv följt just den utvecklingen. Men han har spenderat alla sina pengar på en glädjeflicka och hamnat på obestånd. Till hans räddning dyker en märklig engelsman upp, Malmoth, som är Djävulen själv (»den som bär ljuset«, alltså Lucifer). Castanier säljer sin själ till honom men upptäcker snart att den gränslösa förmåga att berika sig som han därmed fått driver honom till den »allmaktens fruktansvärda melankoli« som bara Gud och Djävulen kan uthärda. Full av svårmod beger han sig till Börsen, penningmänniskornas heliga plats, och där lyckas han sälja sin förbannelse vidare till en annan skuldtyngd man som dock strax upplever samma tungsinne och lämnar helvetesstafetten vidare. Till sist hamnar den hos en präst.

Marx fascination för denna berättelse är lätt att förstå. Balzac tecknar bilden av kapitalismen. Det är i pakt med Djävulen som kapitalisterna lever sitt liv på Börsen, utrustade med stelnade karaktärsmasker.

Från Balzacs berättelse är det rimligt att associera till Goethes *Faust*, en annan av Marx litterära favoriter. Också Faust säljer sin själ till Djävulen, också han blir en kallhamrad exploatör i slutet av dramats andra del. Men han låter inte sin förbannelse gå vidare till andra utan dör med den. I dödsögonblicket räddas han från helvetets plågor enbart för sin ständiga strävans skull.

»Det okända mästerverket« har en helt annan resonansbotten hos Marx. I centrum av den står en fritt uppfunnen målare, den store Frenhofer. Runt honom har Balzac grupperat några välkända personer från konsthistorien,

bland dem Nicolas Poussin, som här uppträder som en ung man ivrig att lära sig yrkets hemligheter. Frenhofer är den store mästaren, obarmhärtig i sin kritik av andra men i all synnerhet av sina egna verk. I tio år har han arbetat med sitt stora mästerverk utan att någon annan fått se det. Lösningen kommer när han får lov att använda Poussins undersköna fästmö som nakenmodell. Både för henne och Nicolas är det ett stort offer. Deras kärlek känns besudlad och går mot sitt slut.

Men målningen blir färdig. Nu kan Frenhofer stolt visa resultatet för sina vänner. Det blir en chock för dem. De urskiljer ett sammelsurium av färger. Bara en fot är möjlig att klart urskilja. Inför deras reaktion faller Frenhofer ihop. På natten dör han.

Frenhofers mål har varit att framställa rörelse i bild. Även de bästa konstverk saknar den förmågan, men han vill bli den förste som lyckas. Hans vänner och beundrare menar att han misslyckats.

Många kommentatorer har anmärkt att Balzac med sin fantasi föregriper den modernistiska konsten, där just rörelsen i den tvådimensionella bilden varit ett viktigt mål för många ledande konstnärer. Man behöver bara tänka på Marcel Duchamps *Naken kvinna som går nerför en trappa* (1912) eller på verk av Umberto Buccioni där modernitetens snabba tempo fångas på ett sätt som sedan serietecknare tagit över.

Marx begeistring för berättelsen har att göra med att han själv genom *Kapitalet* sökte utveckla en teori som fångar rörelsen i den kapitalistiska utvecklingen. Det är en strävan som skiljer honom från de flesta andra ekonomer som i stället arbetar med olika typer av jämviktsteorier. Men när han nu står med det första färdiga resultatet av sina mångåriga mödor grips han av tvivel. Har han liksom Frenhofer bara lyckats åstadkomma ett virrvarr av färger? Kommer också hans närmaste kritiker att i förskräckelse vända bort blickarna från hans verk?

Enligt svärsonen Paul Lafargue jämförde Marx sig gärna med Frenhofer. Hänvisningen i de snabba brevraderna till Engels var alltså inte bara en stundens ingivelse. I litteraturen om Marx har hans fascination för »Det okända mästerverket« ofta framhållits. Det råder inga delade meningar om att Marx i Frenhofer ser en bild av sin egen kamp för att skapa en teori som

fångar dynamiken i kapitalismens utveckling. Det finns något gripande i den oro som han uttrycker i och genom jämförelsen. Han vet att han skapar ett mästerverk. Men kommer världen att inse och erkänna det?

Det finns en viktig skillnad mellan Frenhofers verk och Marx'. Frenhofer blev färdig med sitt arbete innan han dog. Det blev inte Marx. Inte ens det första bandet, det som han ändå såg som avslutat 1867, blev han nöjd med utan var ständigt beredd att göra revideringar; den sista och största planerade han under sina allra sista år.

Vad är då att säga om hans ofullbordade mästerverk?

Hans ängslan är begriplig. Engels och andra vänner har låtit honom veta att hans tidigare texter om värde och pengar är svårbegripliga på gränsen till obegripliga. *Kapitalet* är inte lättare och därtill en diger volym.

Men han hyser också en annan oro som ligger djupare. Har han verkligen lyckats fånga rörelsen, den våldsamma kraften i det kapitalistiska samhället? Har han övertygande visat hur samspelet mellan kapital och fritt arbete obevekligen leder till större effektivitet och växande produktion – och kriser? Blir det klart hur arbetarens formella frihet att sälja sin arbetskraft bär på sitt eget inre tvång? Är hans teser om varufetischismen och karaktärsmaskerna slående? Lyckas han klargöra hur de borgerliga idéerna om frihet, jämlikhet och rättvisa växer ur arbetsmarknadens egen dynamik?

I *Manifestet* hade han på de första, svindlande sidorna lyckats beskriva hur kapitalismen förstörde och förnyade allt. Men där gällde det ändå bara en beskrivning. Med *Kapitalet* skulle han på ett vetenskapligt övertygande sätt frilägga hur denna förstörelse- och förnyelseprocess gick till och hur den ständigt måste drivas vidare intill den dag – osagt vilken – när kapitalismens viktigaste produkt, arbetarna, skulle få nog av sin ofrihet och kasta av sig oket.

Han uttryckte sin oro genom att jämföra sig med Frenhofer, den gamle mästaren som år efter år kämpade med sitt mästerverk men som till sist fick uppleva att inte ens hans största beundrare såg annat än ett sammelsurium i hans målning.

Balzacs Frenhofer säger en hel del om form och rörelse som Marx mycket väl skulle ha kunnat instämma i. Men djupast träffas han nog av följande ord av den gamle mästaren: »Ja förresten, alltför mycket vetande liksom alltför stor okunnighet utmynnar i en negation. Jag tvivlar på mitt verk!« Alltså: Ett övermått av kunskap kan liksom frånvaron av varje insikt lägga hinder i vägen för en övertygande framställning.

Marx, ständigt fördjupad i nya böcker som komplicerade bilden av det samhälle som han levde i, hade svårt inte bara att någonsin sätta punkt för sina framställningar utan också att lägga fram sina avgörande forskningsresultat utan att låta dem begravas under läsefrukternas dignande överflöd.

Frenhofer dog förgrämd efter vad han såg som sitt misslyckande. Men eftervärlden kan se att han i själva verket föregrep en senare tids konst.

Marx *Kapitalet* fick inte många samtida läsare. De flesta uppmärksammade inte ens verket. Andra fann det alltför svårtillgängligt.

En sak är säker: det finns idag många fler människor som inte bara läser hans stora verk utan också tycker sig förstå huvuddragen av dess innehåll – och dess storhet.

I sovjetisk och sovjetdominerad litteratur och konst framställdes Marx och Engels som ett tandempar i harmoniskt samarbete. Ibland kallade man dem rent av för tvillingsjälar. Men andra har tvärtom betonat olikheterna. Vanan att se dem som intellektuellt och moraliskt samstämmiga har kallats »ett tragiskt misstag«. Statyn med sittande Marx och stående Engels är gjord av Ludwig Engelhardt 1986.

Tvillingsjälar eller ett tragiskt misstag?

Den som vill göra sig en bild av Marx måste också ta ställning till Engels. De båda var under flera årtionden närmaste vänner. Några tidiga skrifter författade de mer eller mindre gemensamt. I en flödande korrespondens utbytte de år efter år tankar om samhället, politiken, vetenskapen och livet. Breven blev färre från 1870, när Engels flyttade från Manchester till London. Men därmed kunde de träffas desto oftare öga mot öga. Det intellektuella och känslomässiga utbytet bör ha berikats, men eftervärlden, hänvisad till ord på papper, kan inte följa förloppet annat än indirekt – genom avtryck i sådant som de skrev under de gemensamma Londonåren.

Det fanns som vi vet också ett mer jordnära band mellan de båda. Utan Engels ständiga subsidier hade Marx inte kunnat försörja sig och sin familj. Ingen av dem offrade många ord på detta förhållande. Det blev en självklarhet att Engels vecka efter vecka sände pengar till sin vän. Marx var som en fågelunge som ständigt ville ha mer.

Det är svårt att säga vad detta ekonomiska beroende gjorde för deras relation. Deras syn på kapitalismen spelade förstås en roll. Det var vinster på en kapitalistisk verksamhet som Engels avstod ifrån. Det gemensamma målet var ett samhälle utan sådana privata vinster. Men vad betydde det oavlåtliga penningbehovet på ett mer personligt plan? Kände Marx sig tvingad till ett slags tacksamhet? Blev han, den beske kritikern, varsam inför det som Engels skrev?

Den sista frågan inställer sig ofrånkomligen inför Marx reaktioner på Engels första självständiga verk efter 1840-talet, *Anti-Dühring* (1878). Det är både en försvarsskrift för *Kapitalet* och en traktat om vetenskapen och verkligheten i största allmänhet. Vad tyckte han om försvaret, och hur såg han på traktaten? De få reaktioner som eftervärlden kan ta del av är tämligen intetsägande. Men många har haft mycket bestämda uppfattningar om hur det *borde* eller *måste* vara. Deras meningar går vitt isär. Enligt den ena ytterligheten är Marx och Engels som tvillingsjälar, enligt den andra gör

Engels ett »tragiskt misstag« när han försöker göra Marx teori tillgänglig för fler och samtidigt bädda in den i en vittomfattande filosofi.

Här blir det inte fråga om den ena eller andra ytterligheten. Marx och Engels var två mycket olika människor som samarbetade under många år och som därmed också präglade varandra. Marx spelade första fiolen, förklarade Engels, och själv sade han sig nöjd med den andra. Arbetsfördelningen slogs slutgiltigt fast när Engels gav upp försöken att försörja sig på sin penna och drog upp till Manchester för att arbeta på familjeföretaget Ermen & Engels. I praktiken innebar det att han under större delen av 1850-talet inte hann med vare sig någon politisk eller vetenskaplig verksamhet i nämnvärd utsträckning. Bara journalistiken höll han nödtorftigt vid liv genom de artiklar i *New York Tribune* som han skrev för Marx räkning. Men de handlade först och främst om aktuell ekonomi, alltså det som han ändå sysslade med dagligdags. När han 1859 skrivit manus till en recension av Marx *Till kritiken* bad han författaren själv korrigera texten. »Av brist på övning är jag så bortkommen i den här sortens skriftställeri att din fru kommer att skratta åt mig för min tafatthet«, suckar han. Han vill att Marx ska ersätta de »lama« exemplen från februarirevolutionen med något »slående« av materialistiskt slag.

Annars var det just mot slutet av 1850-talet som Engels började föra spridda anteckningar i ett ämne som han så småningom skulle ägna stor energi men som Marx bara flyktigt kom att beröra: de världsbilder som kunde sättas i samband med den aktuella vetenskapliga utvecklingen. I *Anti-Dühring* excellerar Engels i vittsyftande tankar av det slaget, men han kom aldrig att fullborda det större projekt som sysselsatte honom fram till Marx död och vars resultat eftervärlden fick ta del av först på 1920-talet under namnet *Dialektik der Natur* eller, på svenska, *Naturens dialektik*. Efter 1883 blev det hans huvuduppgift att föra *Kapitalets* andra och tredje delar i hamn. Därtill måste han överta första fiolen i den snabbt växande internationella arbetarrörelsen. Men han hann också skriva ett kortare arbete med titeln *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie*, 1886 (*Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut*, 1929).

Vi återkommer till allt detta. Men för att få någon rätsida på frågan om förhållandet mellan författaren Marx och författaren Engels måste vi börja med några mer grundläggande omständigheter. Vi börjar med matematiken. Marx arbetade flitigt med matematiska manuskript under slutet av sitt liv. Engels uttryckte sin entusiasm över resultaten men var av allt att döma inte själv lika fascinerad av ämnet. Åtminstone är hans noteringar i *Anti-Dühring* mer pliktskyldiga. Därefter blir det fråga om det intresse som de båda männen ägnar i synnerhet teknik och naturvetenskap, områden som enligt deras samhälls- och historiesyn har en avgörande betydelse för den historiska utvecklingen. Vidare måste vi se hur detta intresse kommer till uttryck i deras verk. En rad viktiga teman måste därvid hamna i fokus. Ett av dem gäller vilka likheter som å ena sidan Marx, å andra sidan Engels finner mellan de naturvetenskapliga teorier som de möter och den teori om kapitalet som i synnerhet Marx försöker utveckla. Begreppet *dialektisk lag* befinner sig där i fokus. Den organiska kemin ger Marx material för en sådan lag. Kemins representant i både Marx och Engels liv heter Carl Schorlemmer, stor som vetenskapsman och märklig som människa.

Lika viktig för den marxska världsbilden blir Darwins selektionsteori. Men Marx tar också upp vissa ekologiska problem. Därtill kommer ett nytt ämne som sysselsätter honom under hans sista år och som Engels därefter bearbetar på sitt eget sätt: socialantropologin.

Både Marx och Engels försöker alltså komma till klarhet om utvecklingen inom en lång rad områden. Frågan blir till sist: Hur förhåller sig allt detta nya vetande till den teori om kapitalismen som Marx håller på att utveckla? Kan *Kapitalet* göra anspråk på en central plats i det sena 1800-talets vetenskapsvärld? Vari består i så fall dess vetenskaplighet? Riskerar denna vetenskaplighet att gå förlorad när Engels försöker göra den till den fasta kärnan i sin världsbildsliknande filosofi?

Både Marx och Engels sökte på något olika sätt förstå och tolka verkligheten i många av dess aspekter. Men hur hängde denna intensiva verksamhet samman med deras ambition att också *förändra* världen?

Frågan leder på ett naturligt sätt över till nästa kapitel som handlar om den politiska verksamheten i Internationalen och därefter.

Matematiken

Matematiken var ett återkommande problem i Marx teoribygge. Han gjorde en mängd kvantitativa beräkningar och bearbetade ett stort statistiskt material. När han höll på med det stora manus som kom att kallas *Grundrisse* plågades han av en mängd felräkningar och försökte finna en bättre väg genom att använda sig av algebra i stället (ovan s. 450).

I *Kapitalet* slog han sig till ro med tesen att ekonomiska kriser inte kan förutses – en sanning som står sig än idag, efter en gränslös mängd matematiserande inom ekonomisk teori. Men hur riktigt konstaterandet än var drömde Marx ändå om att övervinna detta hinder för det vetbara. Han berättar om sina förhoppningar i ett brev till Engels i slutet av maj 1873. Han är på tillfälligt besök i Manchester (Engels bodde nu i London) och uppsöker bland annat de gemensamma vännerna Carl Schorlemmer och Samuel Moore. Moore har en gedigen matematisk utbildning och Marx ansätter honom med frågor om en tänkbar krisernas matematik. Det är tankar som jag länge ältat för mig själv, skriver Marx i sitt brev. Men Moore håller saken för olösbar eller åtminstone tills vidare omöjlig att hantera. Marx hade hoppats att ur priser, räntor och så vidare kunna utläsa en regelbundenhet i deras sicksackrörelser. Men nej, försäkrar Moore, det går inte att matematiskt bestämma några »huvudlagar för kriserna« – åtminstone inte så länge en mängd faktorer är okända. Marx skriver i sitt brev att han beslutat sig för att »tills vidare ge upp detta«.

Däremot fortsatte han envist med att förkovra sig i matematik. Han hade börjat med detta redan 1859, och mödorna intensifierades under sista decenniet, ja de sista åren av hans liv. Det är omöjligt att ur excerpterna utläsa om det var lösningen av krisfrågan som han ytterst syftade till. Man kan åtminstone säga att han i så fall hade en lång väg att gå. Steget från den typ av differentialräkning som han där sysslar med till en de ekonomiska krisernas matematik ter sig mycket långt.

Hans arbete bestod dels i excerpter från framför allt engelska läroböcker, dels i en del egna utläggningar. Det var först 1968 som hela materialet

utgavs, både i original och i rysk översättning av den ryska matematikern S. A. Janowskaja. En tysk utgåva där excerpterna var utelämnade kom 1974. Utgivaren Wolfgang Endemann har också skrivit både ett förord och en lång inledning. Endemann hävdar gentemot Janowskaja att Marx anteckningar enbart syftade till att vidareutveckla det stora projektet med *Kapitalet*. Marx hoppas att genom matematiken komma åt »inre sammanhang som utan matematiskt språk knappast skulle vara tänkbara«, hävdar Endemann.

Men Marx anteckningar rymmer framför allt en del tankar om dialektiska sammanhang i differentialräkningen. Han ser en negationens negation i själva utgångspunkten att kalkylens nolla betecknar det »absolut lilla«, alltså ett intet som ändå »leder till verkliga resultat«. Tankegången är enkel. Nollan betecknar ett intet som ändå visar sig vara något, nämligen den momentana förändringen.

Det grundläggande problemet för Marx är förhållandet mellan matematiken och verkligheten, och det är hans förhoppning att genom en mer avancerad matematik kunna fånga djupare aspekter av en föränderlig och svåröverblickbar ekonomisk utveckling. Själva ekvationerna ger »bara en symbolisk antydan om operationer som måste företas«. Det är ett gåtfullt yttrande: vad annat än operationer är det man utför när man hanterar de matematiska symbolerna? Men Marx vill säkert med dessa ord betona det nära sambandet mellan själva kalkylen och de processer som den ska klargöra. Det är knappast något annat som han kan avse när han talar om ekvationernas innehåll. Han klagar över att samtida matematiker inte intresserar sig för denna aspekt, medan de som upptäckte differentialkalkylen – Marx använder just ordet »upptäckte« – gjorde själva differentialsymbolen till utgångspunkt för kalkylen. Han avser rimligen Isaac Newton som aldrig glömde bort att han med sitt nya räknesätt kom åt aspekter av verkligheten, i första hand den momentana rörelsen, som tidigare bara utmynnat i paradoxer av typ Akilles och sköldpaddan. Akilles skulle enligt denna Zenons paradox aldrig hinna ifatt sköldpaddan, trots att han sprang tio gånger så fort. När Akilles sprungit hundra meter, hade sköldpaddan hunnit tio, men när Akilles hunnit dessa tio, var sköldpaddan

fortfarande en meter framför. Efter denna meter hade sköldpaddan kravlat en decimeter, och så vidare. Med sina fluxioner övervann Newton på matematisk väg sådana problem, och Leibniz gjorde på egen hand detsamma med den nomenklatur som fortfarande används idag.

Marx ägnar denna den historiska utvecklingen en särskild uppmärksamhet och det är fullt begripligt. Det är lättare att lära sig något nytt genom att söka sig till de historiska rötterna då de problem som skulle lösas ännu var förhållandevis enkla.

Han fick aldrig någon möjlighet att på allvar nyttiggöra sina nya insikter i arbetet med *Kapitalet*. Om det i slutändan var »huvudlagarna för kriserna« som han ville komma åt, skulle det ha krävt att han gjort en grundlig revision av det som blev tredje bandet i Engels utgåva; och det manuset hade han inte arbetat med sedan 1865. Den verklighet han ville fånga var alltför kaotisk.

En viss glädje gav honom säkert studierna i matematik ändå. Han tyckte sig ana effektivare sätt att fånga den ständigt föränderliga samhälleliga verkligheten. På sätt och vis föregrep han ekonomiämnets senare matematisering. Men det var andra förhoppningar som han hyste än de som alltjämt dominerar den nyklassiska ekonomiska teorin.

Engels hade inte någon god inblick i Marx manuskript och excerpter. När han gick igenom kvarlåtenskapen förvånade det honom att den text om dialektik som Marx talat så mycket om inte fanns där. Det skick som *Kapitalets* fortsättning befann sig i var också en negativ överraskning för honom. Vi vet inte om han före Marx död hade någon aning om de excerpter i socialantropologi som sedan skulle bilda utgångspunkten för hans egen bok i samma ämne.

Däremot lät Marx honom läsa åtminstone en del av de matematiska manuskripten. Det vet vi från ett brev som Engels skrev till Marx i augusti 1881. Brevet är fullt av uppskattning och instämmanden. Han anser till och med att Marx insett något som matematiker brukar förneka. Det tycks inte röra sig om några omskakande nydaningar, bara ett sätt att förstå

nomenklaturen. Marx reagerade inte på berömmet utan hans följande brev handlar om helt andra angelägenheter.

Engels tog av allt att döma inga djupare intryck av Marx anteckningar. Det han yttrar i ämnet i *Anti-Dühring* låg fem år tillbaka i tiden, och även notiserna och utkasten i *Naturens dialektik* har tillkommit tidigare. I *Anti-Dühring* hävdar han att matematiken har sitt ursprung i människans praktiska behov trots att den utvecklats till ett exakt system, och i *Naturens dialektik* inskärper han att talet 0 inte är innehållslöst utan tvärtom befinner sig i centrum för hela talserien. Påståendet ter sig högst trivialt men kunde leda till de egendomligaste konsekvenser när *Naturens dialektik* under 1900-talet blivit en viktig del av den marxist-leninistiska ortodoxin. Så skedde när Mao Zedongs regim skulle skapa sitt maktcentrum efter maktövertagandet 1949. En idé var att förlägga detta centrum utanför den gamla staden. Men Mao och hans rådgivare Chen Gan kom fram till att den gamla staden då skulle konkurrera med det nya. Ett stöd fann man hos Engels som säger att nollpunkten i förhållande till både de positiva och negativa talen »är den punkt av vilken de alla är beroende, till vilken de alla är relaterade och av vilken de alla bestäms«. Slutsats: kejsarmaktens nollpunkt måste raseras och en ny nollpunkt skapas.

Mötet med naturvetenskaperna

Engels hade tvingats ge upp sina framgångsrika gymnasiestudier i förtid för att gå i handelslära. Några år senare genomgick han en ettårig officersutbildning i Berlin, där han också kommit i kontakt med de radikala tankeströmningar som florerade vid stadens unga universitet.

Marx fullbordade både sina gymnasie- och universitetsstudier. Han gnuggades i de klassiska språken, han tvingades slå i sig en del juridik, och framför allt blev filosofin i dess då vittfamnande tappning centrum för hans studier. Hans doktorsavhandling i klassisk grekisk filosofi vittnar inte bara om hans förmåga att handskas med grekiska texter utan också om hans intresse för naturfilosofi i vid mening, gällande materiens minsta beståndsdelar och naturförloppens nödvändighet eller slumpmässighet.

Det har gjorts en del väsen av att han redan på gymnasiet hade lärare som stod några av naturvetenskapens dåvarande genombrottsmän nära och att han i Berlin hörde föreläsningar både av den mångkunnige romantiske naturfilosofen Heinrich (eller Henrik) Steffens och av en av den moderna geografins genombrottsmän, Carl Ritter. I det långa brevet till fadern 1837 skriver han också att han studerat »Naturwissenschaft, Schelling, Geschichte« (naturvetenskap, Schelling, historia). Hur djupt han påverkades av dessa studier vet vi dock ingenting om. Däremot vet vi att han tidigt visade det intresse för tekniska nydaningar som skulle följa honom livet igenom. Hans fästmö, Jenny von Westphalen, kunde skämtsamt kalla honom »kära lilla järnvägsmänniska«. Detta då pinfärska transportmedel hade väckt hans brinnande intresse. Över huvud var han redan tidigt övertygad om att människors liv och arbete höll på att förändras i grunden av en hel svit tekniska nydaningar.

När han och Engels vid mitten av 1840-talet kom fram till att »industrin«, alltså människans bearbetning av naturen genom olika tekniker, var den mest dynamiska kraften i den historiska utvecklingen, var båda väl förberedda. I synnerhet gällde det Engels, som under sin tid i Manchester inte bara kunnat se hur fabrikerna drastiskt omgestaltade hela samhället utan också kommit i kontakt med kapitalismens vardag ur fabrikörernas perspektiv. Det var också han, inte Marx, som först satte sig in i de nya ekonomiska teorierna.

Men Marx bidrog till samarbetet med hela sin intellektuella skärpa, sin breda bildning och inte minst sin enorma läshunger. Man kommer inte åt skillnaden mellan honom och Engels om man inte tar hänsyn till deras olika sätt att läsa. Engels läste också en hel del även om andra plikter länge rutade in hans tid. Men han var inte en bokslukare som Marx, och framför allt gjorde han inte regelmässigt utförliga excerpter. Marx hade uppenbarligen oftast ambitionen att i grunden *lära sig* det han läste, i akt och mening att använda det för kommande skrifter. Alla anteckningshäftena, som med åren blev en alltmer skrymmande samling, fungerade också som ett referensbibliotek. Kråkor i marginalerna visar att

Marx återvände till sina excerpter, och det var ur dem som han öste den myriad av noter som flödar i *Kapitalet*.

Det ändlösa läsandet och excerperandet ter sig ibland som en flykt undan kravet att fullborda det stora projekt som han linjerade upp redan på 1840-talet. *Kapitalet* skulle i alla avseenden bli hans *opus magnum,* hans storverk, och för perfektionens skull fick ingen möda sparas. Kompositionen måste göras konstfull, och framför allt fick inga kunskapsluckor lämnas öppna. I slutet av hans liv blev kraven på allsidigt vetande alltmer heroiskt orimliga. Åldrad och sjuk fortsatte han mer hektiskt än någonsin att kasta sig in i nya kunskapsvärldar, det månde gälla matematik, kemi eller socialantropologi.

I hans privata liv hopade sig sorgerna. Jenny, som upptagit en så stor del av hans liv, blev sjuk i obotlig cancer och dog i december 1881. Det var ett fruktansvärt slag för honom, och ännu värre blev det när äldsta dottern Jenny, den älskade Jennychen, drabbades av samma sjukdom och dog några månader före sin far.

Men Karl Marx fortsatte att läsa och göra anteckningar som om han själv vore odödlig. Han avbröt inte ens sina studier under de sena rekreationsresorna till Algeriet och Sydfrankrike, som han gjorde på biologen och nyvunne vännen Ray Lankesters inrådan. In i döden var han på väg mot nya kunskaper.

Stilenligt dog han sittande i sin skrivbordsstol.

Engels anteckningar är långt sparsammare. Mer sällan vittnar de om att han vill lära sig ett ämne från grunden. Det är framför allt efter *Anti-Dühring* som han gör några riktigt ambitiösa excerpter i fysik, uppenbarligen för att få en solid grund för det planerade verket i dialektik som förblir ofullbordat. Det är två samtida standardverk som han främst fördjupar sig i, William Thomsons och Peter Guthrie Taits *Tratise on natural philosophy* (1867) och Gustav Wiedemanns *Die Lehre vom Galvanismus & Elektromagnetismus* (I-II, 1874). I *Naturens dialektik* är det elektriciteten som blir föremål för det i särklass mest omfattande och ambitiösa avsnittet, 50 sidor långt.

Inför just elektriciteten uppbringar både Marx och Engels ett starkt intresse både för den praktiska och den teoretiska sidan. Marx är redan tidigt upptagen av dess betydelse för den materiella produktionen. Mitt under det revolutionära tumultet under slutet av 1840-talet fångas han av tysken Gustav Kirchhoffs arbete som visar att strömkretsar är av samma natur som elektrostatiska fenomen. Därmed kan man ana möjligheten till kraftöverföring över avstånd, något som skulle bli lika omvälvande som ångkraften. Marx är entusiastisk.

Under de första, mörka åren i London upplever han också kapitalismens dittillsvarande höjdpunkt: den berömda Världsutställningen 1851, där Kristallpalatset blir samtidens samlande symbol för en bländande modernitet, löftesrik eller skrämmande alltefter utsiktspunkt. Utställningen dyker också i förbigående upp i Marx och Engels korrespondens. Engels måste dit å yrkets vägnar, Marx besöker utställningen därför att världen av varor där kommer tydligare till synes än någon annanstans: varufetischismen tar konkret gestalt för hans ögon innan den blir ett centralt begrepp i hans teori. Han kan inte heller undgå att fascineras av de märkliga maskiner som där finns till beskådande: ånglok som kan nå upp till svindlande 100 kilometer i timmen och tryckpressar med en dittills osedd kapacitet. Även prototyper för elektriska motorer och dynamor som båda ger löften om en storartad framtid kan beskådas.

Elektriciteten fortsätter att fascinera honom. Under sina sista levnadsår ägnar han den ett särskilt intensivt intresse. En elektricitetsutställning i Paris 1881 följdes av en annan i München 1882, och båda kommenteras livligt av honom och Engels. Framför allt uppehåller de sig vid elektroteknikern Marcel Deprez som lagom till utställningen i München lyckas transportera elektricitet från Miesbach till München, en sträcka på 43 kilometer. Marx är ivrig att få veta mer och förargar sig i ett brev till Engels över att hans svärson Charles Longuet inte sänt honom den information om det nya genombrottet som han begärt. Tydligen försöker han sätta sig in i den teoretiska bakgrunden till Deprez bravader. Han gör excerpter av en alldeles färsk skrift av Deprez franske kollega Edouard Hospitalier, *La physique moderne: les principales applications de electricité*, 1882 (Den moderna

fysiken: elektricitetens huvudsakliga tillämpningar). Anteckningarna är inte alls så utförliga som de i kemi, men Marx exemplar av skriften visar att han noga läst igenom den och gjort mängder av förstrykningar och korta kommentarer. I excerperandet har han inte hunnit så långt; döden satte punkt.

Engels är lika fascinerad av de länge anade men nu förverkligade möjligheterna. I ett brev till en ung tysk socialdemokrat som senare ska låta tala om sig, Eduard Bernstein, skräder han inte orden. Den kraftöverföring som Deprez demonstrerat kommer »definitivt att befria industrin från alla lokala begränsningar«. Den »gör användningen av den mest avlägsna vattenkraft möjlig«, och den kommer på sikt att utplåna skillnaderna mellan stad och land. Snart kommer produktivkrafterna att växa bourgeoisien över huvudet.

Det är den andra industriella revolutionen som Marx och Engels ser början av. Där spelar elektriciteten en avgörande roll, vid sidan av en rad specialiteter inom kemin som agrarkemi och petrokemi.

Agrarkemin blev under 1850- och 60-talen ett centralt studiefält för Marx. Det var i synnerhet den store tyske kemisten Justus von Liebig som han noga studerade. Även dennes kollega, Christian Friedrich Schönbein, nämner han ibland i samma andetag. Det sker när han griper sig an jordräntan, det stora studiefält som David Ricardo fört in i centrum av den ekonomiska teorin. Ricardo och hans kolleger i all ära, men »den nya agrarkemin i Tyskland, speciellt Liebig och Schönbein, är viktigare än alla ekonomer tillsammantagna«, utbrister han i ett brev till Engels 1866. En vecka senare, i en helt euforisk epistel, brister han på tal om samma kemister och deras bedrifter ut på engelska: »I feel proud of the Germans. It is our duty to emancipate this ’deep’ people« (Jag känner mig stolt över tyskarna. Det är vår plikt att befria detta »djupa« folk.)

Detta utbrott ska ses mot bakgrund av det som han just sagt om sitt eget snart fullbordade verk, *Kapitalet*. Trots vissa svagheter i detaljer är det en triumf för den tyska vetenskapen, försäkrar han, ja resultatet tillhör den tyska nationen, vilket är så mycket mer glädjande som denna nation annars är den dummaste under solen.

Tydligare har han nog aldrig uttryckt sin ambivalens inför det tyska.

Men åter till kemin. Han framhåller Schönbeins betydelse i sitt brev, men i *Kapitalet* får dennes namn inte plats. En annan författare som han läst och tagit visst intryck av utan att åberopa i *Kapitalet* var den bayerske agronomen Carl Fraas. En styrsellös utveckling leder till ödeland, skriver han till Engels à propos Fraas *Klima und Pflanzenwelt in der Zeit*, 1842 (Klimat och växtvärld i historien), och då tänker han inte bara på kapitalismen utan också på antikens Mesopotamien, Persien och Grekland. Men den bok som framför allt väcker hans intresse är Liebigs *Die organische Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie*, 1840 (Den organiska kemins tillämpning i jordbruk och fysiologi). Marx var inte ensam om att uppmärksamma boken; den gick ut i många upplagor och översattes till en lång rad språk. Redan tidigare hade Liebig etablerat sig som en av de stora pionjärerna inom den nya specialiteten organisk kemi, och han gjorde sig bemärkt också för sina praktiska insatser på en rad områden, alltifrån det första sömnmedlet till buljongtärningen.

De flesta såg i Liebigs skrift om jordbrukets kemi storartade löften om en framtid när ingen behövde svälta tack vare en klok användning av konstgödning. Men Marx tillhörde den minoritet som också såg något annat i den. En tilltagande rovdrift hotade på sikt att utarma jorden. »Det är en av Liebigs odödliga förtjänster, att han påvisat det moderna jordbrukets negativa sidor från naturvetenskaplig ståndpunkt«, skriver han i en not i *Kapitalet*. Han återger också några märkliga siffror om hur i en rad europeiska stater kroppslängden och prestationsförmågan bland soldater minskat från slutet av 1700-talet till 1830-talet, något som enligt Liebig (och Marx) skulle vara ett tecken på försämrat näringsintag. Däremot är han inte nöjd med vissa andra drag i den tyske kemistens framställning, till exempel hur han presenterar den samtida ekonomiska teorin.

Men det väsentliga är att Marx hämtade argument hos Liebig för övertygelsen att den kapitalisering av jordbruket som han tyckte sig se skulle innebära en tilltagande utarmning av jorden. Ja, mer än så: den skulle skapa en växande klyfta mellan människa och natur.

Redan i *Kapitalets* tredje band – som Marx skrev förlagan till redan 1864–1865 – förekommer viktiga hänvisningar till Liebig. Marx talar där delvis stödd på Liebig om en »ohjälplig spricka« (*unheilbarer Riss*) mellan natur och samhälle som skapas genom att allt färre bedriver ett alltmer industrialiserat jordbruk medan fler och fler dras till städernas industrier. Engels har i sin bearbetning stuvat om i texten och flyttat uttrycket »ohjälplig spricka« till ett senare sammanhang, där man snarare får intrycket att det är övergången från små- till storjordbruk i sig som skapar den växande klyftan.

Engels har också strukit en del av Marx hänvisningar till Liebig, vilket gör att skärpan till någon del trubbats av. Det avstånd som kapitalismen skapar mellan människa och natur spelar en stor roll i *Kapitalets* första band. Jordens växtkraft ödeläggs, och genom handeln sprids denna ödeläggelse över nationernas gränser. På så sätt kan storindustrin och det industriellt bedrivna jordbruket räcka varandra handen.

Den som framför allt har äran av att ställa Marx oro inför naturförstöringen i centrum för uppmärksamheten är amerikanen John Bellamy Foster genom sin bok *Marx's ecology*. Men Foster undgår inte faran att framställa Marx som en miljökämpe eller åtminstone en ekologiskt medveten person i nutida mening. Så var det inte. Marx fann stöd hos Liebig för sin tes att kapitalismen i längden var förödande i alla avseenden, också när det gällde produktionen av livsmedel. Men han föreställde sig att det samhälle som skulle avlösa det kapitalistiska också skulle återställa balansen mellan människa och natur i jordbruket. Då skulle den växande klyftan mellan stad och land fyllas igen på det sätt som så många utopiska socialister och kommunister redan tidigare tänkt sig. Landsbygden skulle inte sjunka tillbaka till sin gamla inskränkthet lika lite som industrierna skulle lokaliseras till växande jättestäder.

De pessimistiska slutsatser som Marx – i bjärt kontrast till de flesta i samtiden – drar av Liebigs bok är alltså inte förbehållslös. I ett *annat* samhälle skulle jordbruket inte tömma naturen på resurser, lika lite som industrin skulle ödelägga luft, vatten och jord. Då skulle teknikens alla välsignelser komma både människor och natur till del. Den »ohjälpliga

spricka« som han talar om är alltså bara ohjälplig i ett kapitalistiskt samhälle.

En sentida läsare måste dra sig till minnes att Marx levde i en tid då produktionens miljöpåverkan var obetydlig i jämförelse med det tidiga 2000-talets. Lokalt kunde den vara förödande – industrins nedsmutsning av närmiljön var skrämmande, och stora jordarealer ödelades av ett oklokt jordbruk – men den påverkade bara marginellt jordens hela atmosfär och dess vattenresurser. Lika lite som någon samtida kunde Marx föreställa sig den utveckling av produktionen som skett under de senaste 150 åren.

Det ord som Marx genomgående använder när han ska skildra förhållandet mellan människa och natur är som redan påpekats »Stoffwechsel«, alltså ämnesomsättning eller metabolism. Tanken att människan lever i symbios med naturen har varit naturlig för honom ända sedan ungdomen. Han hade mött den bland sina romantiskt inspirerade lärare i Berlin med Heinrich Steffens i spetsen, och i *Manuskripten* kallas naturen »människans oorganiska kropp«. Men begreppet *ämnesomsättning* är mer precist och avancerat. Det hade blivit spritt bland tyska biologer på 1830-talet och fick sitt stora genombrott tack vare Liebigs *Tierchemie* (Djurkemi), 1840. Människans sätt att assimilera olika näringsämnen kunde där studeras i viss detalj.

Men Marx använde begreppet i en vidare mening. Allt som hade med människans bearbetning av naturen, både i jordbruk och industri, räknade han in i människans ämnesomsättning med naturen. Människan lever av naturen, men genom sitt arbete, sin produktion förändrar hon också naturen. Ibland, som i kapitalismen, gör hon detta på ett både för natur och henne själv skadligt vis. Men föreställningen om en möjlig, sund relation mellan människa och natur är viktig för Marx.

I förra kapitlet såg vi hur Marx i *Kapitalet* hävdade att den begreppsapparat kring samhälle och natur som vi byggt upp gav uttryck för det rubbade förhållandet mellan de båda. Han härledde hela den religiösa föreställningsvärlden, inklusive varufetischismen, ur denna grundläggande disharmoni.

Det är därför helt naturligt att såväl teknik som naturvetenskap spelar en central roll för honom. Men hans intresse är inte alltid av samma slag. Ibland är det i högsta grad praktiskt och jordnära; så är det till exempel när han skriver det långa kapitlet om maskinerna i *Kapitalet* eller när han gör excerpter om teknikens utveckling. Excerpterna har tyvärr gått förlorade. Marx skriver om dem i ett brev till Engels år 1863, och Georg Lukács kunde läsa dem i Moskva på 1920-talet.

Men ibland gäller hans intresse mer vittsvävande teoretiska ting. Kemin är för honom inte bara en disciplin som har åstadkommit de märkligaste resultat inom såväl industri som jordbruk. Den innebär också ett äventyr i teorins värld, ett äventyr som kan leda in honom på märkliga vägar som i sinom tid visar sig ödesdigra.

Ingen spelade större roll för detta äventyr än Carl Schorlemmer.

Carl Schorlemmer

Carl Schorlemmer var en internationellt erkänd specialist inom den organiska kemin. Han var också medlem av både Första internationalen och det Tyska socialdemokratiska partiet. Näst Marx blev han Engels närmaste vän. Också för Marx spelade han en viktig roll. Han är märkvärdigt bortglömd. I två av de senaste stora Marxbiografierna, av Attali och Sperber, är han inte ens nämnd. Inte heller Foster, som ändå uppehåller sig mycket vid kemins betydelse för både Marx och Engels, omtalar honom. Det tyder om inte annat på ett selektivt umgänge med källorna. Schorlemmers namn förekommer flitigt i Engels och Marx korrespondenser liksom han några gånger är nämnd i deras skrifter. Av Schorlemmers egna brev finns nästan ingenting bevarat. Engels betygar i den nekrolog som han skrev över sin vän år 1892 att de båda brevledes utbytt många tankar »om naturvetenskap och partiangelägenheter«. Men det var också Engels som gick igenom Schorlemmers alla efterlämnade papper. Av någon anledning måste han ha förstört vad han skrivit till sin vän, liksom han förstört nästan alla de brev som han själv mottagit. Kvar finns bara dels ett Engelsbrev som

blivit kvarglömt i ett kemihistoriskt manuskript, dels några brev från Schorlemmer. Därtill sju korta meddelanden från Schorlemmer till Marx.

Det är inte mycket, med tanke på hur viktig han var i både Engels och Marx liv. Detta liv utspelade sig dessutom inom gränserna för tre utomordentligt dynamiska områden: dåtidens stora segrande modevetenskap, den organiska kemin, socialismen förkroppsligad i dess båda främsta ledare, och den yttre miljö som »the cradle of the industrial revolution«, industrialismens vagga, Manchesterområdet, utgjorde.

Det är också förhållandevis lite vi vet om Schorlemmers liv innan han kom till Manchester. Han var född i Darmstadt 1834 och fick en knapphändig skolning. Som så många av tidens kemister lärde han sig grunderna i ämnet som apotekarlärling. Han ska ha gått på kemihistoriska föreläsningar i Heidelberg, dock utan att skrivas in vid universitetet. Våren 1859 har han den stora lyckan att få arbeta på det mest uppburna av alla kemiska laboratorier vid den tiden, det som Justus von Liebig byggt upp i Giessen. Det är där han strax blir erbjuden att komma till Manchester och bli personlig assistent åt kemisten Henry Ensfield Roscoe. Roscoes drag att knyta till sig en tämligen olärd apotekarlärling hänger samman med hans respekt för tysk kemi. Han själv hade liksom de flesta av tidens mer framstående brittiska kemister fått sin utbildning i Tyskland. Och nu gäller det att bygga den teoretiska grunden för en kemisk industri i Storbritannien. Det är därför Owen’s College kommit till i Manchester, läroanstalten som efter hand blir Manchester University. Roscoes egen specialitet är oorganisk kemi. Schorlemmer får snart hand om den organiska kemin.

I Manchester fanns en stor tysk koloni som frodades ända fram till första världskrigets utbrott 1914. Männen skapade sig en samlingspunkt i Schiller-Anstalt där Engels var en viktig medlem. Det var också dit Schorlemmer sökte sig och gjorde Engels bekantskap. Engels nämner hans namn i ett brev från 1865. Snart blir de båda nära vänner.

De båda män som hade mest med Schorlemmer att göra, Roscoe och Engels, ger helt olika bilder av honom. Roscoe skriver i en nekrolog över sin kollega: »He was of a retiring, most modest och unassuming disposition« (han hade en tillbakadragen, högst blygsam och opretentiös

läggning). Märkligt nog påstår Roscoe, som själv var politiskt verksam på den liberala flygeln, att han inte visste mycket om Schorlemmers socialistiska åsikter. Engels och Marx är desto bättre informerade om sin väns politiska engagemang, och därtill har de ett stående smeknamn på honom: Jollymayer. Namnet innebär att Schorlemmer är en glad fyr. Om inte annat, blir det tydligt när glädjen lämnat den sjuke och tidigt åldrade Schorlemmer.

Schorlemmer och Engels umgås flitigt, och även Marx och hans familj dras in i sällskapslivet. När Engels flyttat till London 1870, kommer kemisten ofta på besök. De båda gör semesterresor tillsammans. Schorlemmer följer också med Engels till USA, liksom Eleanor Marx och hennes älskare Edward Aveling. På egen hand besöker Schorlemmer Paul och Laura Lafargue i Paris.

Kemisten Schorlemmer gjorde sig först bemärkt genom sina experiment. Men efter hand flyttade han mer och mer av sin verksamhet från laboratoriet till skrivbordet. Tillsammans med Roscoe blev han det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets ledande läroboksförfattare i kemi. Det magnifika trebandsverket *Ausführliches Lehrbuch der Chemie* (1877–84) kom i många upplagor och översättningar, bland annat på engelska som *A treatise on chemistry*. Det var inte som idag främst en pedagogisk uppgift att skriva en sammanfattande handbok i ett ämne som kemi. Det gällde att skapa en syntes över många fält som ännu inte fogats samman. Enligt Roscoe var det Schorlemmer som burit den tyngsta bördan i arbetet.

Schorlemmer gjorde sina viktigaste experiment redan på 1860-talet. De som vi här har anledning att dröja vid rörde vad som på Schorlemmers tid kallades paraffinerna, efter latinets »parum affinis«, föga besläktade; idag talar man om alkanerna. Det gäller enkla kolväten eller de föreningar som är uppbyggda enligt formeln C_nH_{2n+2}, alltså metan (CH_4), etan (C_2H_6) och så vidare.

Schorlemmers upptäckter har ett direkt samband med den stora kontroversen om Jöns Jakob Berzelius elektrokemiska teori, alltså teorin att radikalerna inom den organiska kemin motsvarade grundämnena i den

oorganiska. De var så att säga de fasta byggstenar vars elektriska laddning avgjorde hur de kunde förenas med andra ämnen. Schorlemmer kunde lägga en pusselbit till den nya molekylteorin, där radikalen kunde definieras i relation till molekylen. Radikalen var en »rest« av molekylen.

Schorlemmer hade fått uppleva den äldre radikalteorins motståndskraft. Edward Frankland, som på 1860-talet sågs som en ledande engelsk kemist, försvarade den ihärdigt. Han tog sin utgångspunkt i vissa problem kring just kolväteradikalerna. Med stöd i den tillgängliga empirin hävdade han att det fanns två homologa serier, dels radikalerna (metyl, etyl, propyl etc.) och dels familjen gruvgaser eller hydrider (metylhydrid, etylhydrid och så vidare).

Det var här som Schorlemmer gjorde sin insats. Han visade att metyl och etylhydrid är identiska och återförde båda på etan (C_2H_6). Därmed kunde han anta att det fanns en enda serie, och hydriderna kunde gå all världens väg. I en lång rad rapporter till Royal Society – där han snart blev medlem – fortsatte han att redovisa resultat om de enkla kolvätena. Han kunde visa att Frankland hade fel när han hävdade att radikaler och hydrider skulle ha olika kokpunkter.

Detta var viktigt för den organiska kemins grunder, men det hade också en massiv praktisk betydelse. Kunskapen om kokpunkterna inom metanserien skulle bli av betydelse för den oljeindustri som ännu inte tagit fart. Raffineringen av bergolja eller petroleum bygger på kunskapen om kolvätenas olika kokpunkter. De tidigare medlemmarna i metanserien är gasformiga i vanlig rumstemperatur, men ju mer komplexa föreningar det gäller, desto högre ligger kokpunkten.

Självfallet kunde Schorlemmer inte förutse oljans enorma betydelse i framtiden. Ännu i slutet av 1800-talet var det en orimlig tanke att den skulle kunna ta upp kampen med stenkolet; först bilindustrin förändrade bilden. Olja hade visserligen utvunnits i små kvantiteter under lång tid, men det var först 1859 – i Pennsylvania – som en verklig exploatering tog sin början. Exporten av fotogen till Europa började 1861. Redan 1862 analyserade Schorlemmer »amerikanisches Steinöl« (amerikansk stenolja, det vill säga petroleum). Det tycks ha varit på det sättet han kom in på kolvätenas

problem. Hans intresse höll i sig. Det var han som syntetiserade det i oljan så viktiga oktanet.

I vårt sammanhang är den avgörande frågan hur Schorlemmer med sin forskning – som han sedan sammanfattade i sina läroböcker i kemi – påverkade Marx och Engels. Det gjorde han nämligen. Det blev av stor betydelse för båda att de hade en framstående kemist i bekantskapskretsen. Engels skrev som vi vet mer om naturvetenskaperna än Marx, och framför allt var han ivrig att dra de slutsatser som skulle kunna underbygga vad han såg som en vetenskaplig världsåskådning. Men det var Marx som först använde sig av Schorlemmers forskningsresultat för att stärka sina egna resonemang.

Kvantitet slår över i kvalitet

När Marx arbetade med slutversionen av *Kapitalets* första band fann han också tid att lyssna på populära föreläsningar som den tyske kemisten August Wilhelm von Hofmann höll i London. Han berättar om dem i ett brev till Engels. Han är inte imponerad av föreläsaren, som ändå tycks ha gett honom nya idéer. Han har nämligen i korrekturet infogat en not där han jämför övergången från hantverk till manufaktur med den nya kemiska teorin om molekyler. Han kommer inte att nämna Hofmann, berättar han för Engels, däremot de tre franska kemisterna Auguste Laurent, Charles-Frédéric Gerhardt och Charles Adolph Wurtz. Den sistnämnde är »den *egentlige mannen«*, tillägger han. Engels reagerar inte nämnvärt på påståendet att samma slags lagförhållanden skulle kunna återfinnas i kemi och historia. Han säger bara att Schorlemmer anser att Wurtz är en popularisator och att det förutom Gerhardt är den tyske kemisten Friedrich August Kekulé von Stradonitz som utvecklat teorin om molekylerna. För övrigt ska Schorlemmer sända Marx en bok där det finns korrekta upplysningar om molekylteorins utveckling.

Marx tar bara delvis rättelse; i den korta not som förblir oförändrad genom de båda tyska upplagorna och den franska översättningen är det bara Laurent och Gerhardt som nämns.

Men det märkliga är inte noten, det är vad Marx säger i texten. Han menar att i historien såväl som i kemin »bekräftas riktigheten av den lag som Hegel upptäckt i sin *Logik* att blott kvantitativa förändringar på en viss punkt slår över i kvalitativa skillnader«.

Det är riktigt att Hegel i sin stora *Wissenschaft der Logik* skriver mycket om kvalitet och i synnerhet kvantitet; större delen av det första bandet består av olika bestämningar av begreppet *kvantitet*, och i slutet av samma band relateras kvantitet och kvalitet till varandra. Ökning av en kvantitet kan ge ny kvalitet.

Men det skulle aldrig falla Hegel in att kalla detta en lag. En lag inom vetenskapen är för honom »etwas Ruhende«, något vilande, medan dialektiken handlar om verklighetens ständiga föränderlighet och utveckling. Genom att tala om lag för Marx in ett begrepp som hör hemma i modern naturvetenskap men ingalunda i Hegels filosofi. Vi har redan sett att Marx även på andra ställen i *Kapitalet* talar om lagar på ett sätt som där lockar honom till kvantitativa beräkningar av äventyrligt slag (ovan s. 484ff).

Redan begreppet »lag« är i vetenskapen dubbeltydigt. Dels har vi lagar som gäller när vissa omständigheter föreligger. Kemiska reaktioner är av den typen. Ammoniak och svavelsyra bildar i ett visst temperaturintervall ammoniumsulfat. Om ammoniumsulfaten hettas upp till + 280 grader, så återskapas ammoniak och svavelsyra.

Av ett helt annat slag är utvecklingslagar. På Marx tid kände man till termodynamikens andra huvudsats som innebär att naturens riktning är en ökad oordning. Värme kan aldrig restlöst övergå i rörelse. Det gäller både ångmaskiner och mänskliga muskler. En populär metafor som är lätt att missupfatta är »värmedöden«. Man dör inte av värme, det är värmen som dör.

Det var den tyske fysikern Rudolf Clausius som först formulerade termodynamikens andra lag, och det var också han som senare införde begreppet entropi som är måttet på hur mycket värmeenergi som inte kan omvandlas till rörelseenergi.

Marx reagerade inte med någon kraft på termodynamikens andra lag, men Engels gjorde det desto häftigare. Han, liksom Marx, hade läst in sig på den sorts tolkning av energiprincipen (som först kallades lagen om kraftens oförstörbarhet) som William Robert Grove gjorde i *Correlation of physical forces* (1846). Grove, jurist och fysiker, är idag främst känd som bränslecellens fader, men hans arbete om hur krafterna övergår i varandra blev mycket inflytelserikt. Marx läste boken mer av en tillfällighet, medan Engels uppenbarligen tog djupare intryck av den. Han såg den som ett strålande exempel på en materialism som inte antog att alla krafter kunde reduceras till mekanisk rörelse. Som han fattar energiprincipen innebär den att materia i rörelse under kvantitativt bestämda förhållanden övergår från en rörelseform till en annan. Det är hela tiden fråga om attraktion och repulsion men i olika former. Engels skriver: »Mekanisk rörelse övergår i värme, i elektricitet, i magnetism; värme och elektricitet övergår i kemisk sönderdelning; kemisk förening å sin sida utvecklar i sin tur värme och elektricitet och genom den senare magnetism; och slutligen producerar värme och elektricitet åter mekanisk rörelse.« Orden återfinns i det viktiga avsnitt i *Naturens dialektik* som han kallar »Grundformen der Bewegung« (Rörelsens grundformer) och som tillkom 1880–1881.

Denna harmoniska bild av ett antal krafter, som kvantitativt är väl relaterade till varandra men kvalitativt skiljer sig åt, störs nu av Clausius beräkning av det ofrånkomliga värmespillet. Redan 1869 ondgör sig Engels i ett brev till Marx över den nya föreställning som grasserar i Tyskland att »världen blir allt kallare«. Teorin om värmedöden hade fått sitt populära genombrott genom det föredrag *Über den zweiten Hauptsatz der mechanischen Wärmetheorie* (Om den andra huvudsatsen i den mekaniska värmeteorin), som Clausius hållit vid Naturforskarförsamlingen i Frankfurt am Main 1867 och som sedan publicerats i en separat broschyr. Engels hade fått omedelbar information genom Schorlemmer som deltagit i mötet och blivit upprörd. I några av de anteckningar som eftervärlden samlat i *Naturens dialektik* fortsätter han sin smått bisarra polemik. Uppenbarligen var det inte bara föreställningen om energiprincipens innebörd som förargat

honom utan också grundskottet mot den föreställning om universums evighet som han liksom många andra materialister hyllade.

Så småningom upphörde namnet Clausius att vara ett rött skynke för honom. Tvärtom hänvisade han med respekt till dennes huvudarbete *Die mechanische Wärmetheorie* (Den mekaniska värmeteorin), 1864. Sannolikt har han insett att termodynamikens andra huvudsats är en utvecklingslag och att den i hans föreställningsvärld därmed kan jämföras med Darwins teori om den biologiska evolutionen och Marx' om den historiska utvecklingen.

Men åter till Marx och parallellen mellan övergången från hantverk till manufaktur och förhållandet mellan till exempel de olika föreningarna i alkanserien som metan (CH_4), etan (C_2H6) och så vidare. I förstone ter sig parallellen märklig. Marx hävdar att hantverk blir manufaktur när antalet anställda når en viss nivå som omöjliggör hantverkets typiska arbetsformer med mästare, gesäller och lärlingar. I stället växer det fram en produktionsform där arbetsdelningen är viktig och naturlig.

Förhållandet mellan de olika kolväteföreningarna i en serie som alkanerna är av helt annat slag. Det är inte så att metan utvecklas till etan. Bara genom analys kan man finna den märkliga regelbundenheten i atomuppsättningen. En kolatom binder fyra väteatomer, två kolatomer sex och så vidare. Dessa rent kvantitativa likheter motsvaras inte av någon likhet i fråga om egenskaper. Tvärtom är ämnena i serien påfallande olika; det är ju därför de tidigare kallades paraffiner.

Vad är det då för ett samband Marx ser mellan kolvätena och vägen från hantverk till manufaktur? Uppenbarligen detta att en viss mängdökning (i det ena fallet av antalet anställda, i det andra av antalet atomer) leder till något kvalitativt nytt. Likheten ligger inte i processerna (i fråga om kolvätena kan man över huvud inte tala om någon process). Det finns inte heller en likhet mellan några teorier. Den likhet som man kan tala om gäller en företeelse som man kan finna exempel på inom en lång rad olika verklighetsområden. Ämnen kan vid temperaturförändringar övergå från fast form till flytande och från flytande till gasformig. Människor som

samlas för en gemensam uppgift beter sig annorlunda om de bara är fem stycken än om de är 20 – eller 10 000. När en typ av luftföroreningar når ett visst gränsvärde får de katastrofala konsekvenser. Ett folkligt talesätt i den del av världen där kamelen används som arbetsdjur lyder: Det sista grässtrået kan knäcka kamelens rygg.

Hegel såg övergången från kvantitet till kvalitet som en regelbundenhet i det dialektiska tänkandet, kort sagt i det som Hegel kallar logiken. Det är egentligen en tankegång som hänger samman med hans idealism. Verkligheten är till sitt väsen tänkande.

Men Marx är inte idealist. Vad är det då han instämmer i när han åberopar Hegel? Menar han något som har sin grund i den materiella verkligheten? Eller är det bara på den teoretiska nivån som vi kan tala om kvantiteter som slår över i kvaliteter? I det första fallet skulle det handla om ett slags superlag som skulle gälla i princip alla verklighetsområden. Men frågan varför verkligheten stämmer med denna lag skulle få olika svar på olika områden. Förhållandet mellan de olika kolväten som ingår i alkanserien är av ett annat slag än det som råder mellan olika mänskliga grupper, arbetsgemenskaper eller projekt.

Om giltigheten begränsar sig till den teoretiska nivån kommer vi betydligt närmare Hegels egna föreställningar, med den väsentliga skillnaden att denna teoretiska nivå för en materialist som Marx enbart handlar om vårt sätt att organisera vår kunskap och inte om den verklighet varom kunskapen handlar. Vi skulle kunna säga att teorier på alla områden måste räkna med gränsvärden av olika slag. En hantverksrörelse kan inte växa över en viss nivå för att kunna bevara en hantverksmässig produktion. En kolatom i alkanserien kan bara förenas med fyra väteatomer. Två kolatomer förenas ofrånkomligen med sex, tre med åtta och så vidare.

John Bellamy Foster öppnar vägen för en tredje möjlighet, nämligen att Marx skulle följa i Immanuel Kants fotspår. Kant behandlar i *Kritik der Urteilskraft*, 1790 (*Kritik av omdömeskraften*, 2004) människans sätt att uppleva ändamålsenlighet i sin värld. Det är två områden som han behandlar, åtskilda idag men ofta sammanförda på Kants tid och än mer under den efterföljande romantiken: konsten och organismerna. Om båda

hette det att de är så ändamålsenliga som helheter betraktade att vi ofrånkomligen tänker oss dem som skapade av någon intelligent varelse. När det gäller ett konstverk är det verkligen så – men de levande varelserna? I den erfarenhetsvärld som begränsar den mänskliga horisonten finns ingen organisatör av det levande. Varelser föds och utvecklas efter ett bestämt mönster, och i deras kroppar försiggår mängder av processer som griper in i varandra på ett konstfullt sätt. Vi har ingen rätt att tänka oss en oberoende skapare – men vi har rätt att tänka oss att vi bättre förstår hur organismerna fungerar om vi söker det ändamålsenliga i dem. Det är en *regulativ* idé, säger Kant. Den reglerar vårt tänkande men leder oss inte till några säkra slutsatser av det slag som vetenskapen utvecklas.

Foster känner förstås väl till att Marx inte ställer några frågor om organismerna och deras funktionssätt. Men han hävdar att den dialektiska metod som han tycker sig se hos Marx är ett radikalare alternativ till Kants tänkesätt. »Dialectical reasoning can thus be viewed as a necessary element of our cognition, arising from the *emergent, transitory character of reality as we perceive* it«, säger Foster. (Dialektiskt tänkande kan således betraktas som ett nödvändigt element i vår kunskapsförmåga vilket har sitt ursprung i den emergenta, ständigt föränderliga karaktär som verkligheten har sådan vi uppfattar den.)

Begreppet *emergens* har en nyckelroll i många olika vetenskapliga och filosofiska sammanhang och innebär att en mer komplex struktur uppstår ur en mindre komplex. Relativt enkla mönster kan ge upphov till mer sammansatta. Detta gäller både i den oorganiska och den organiska naturen och i samhället. I meteorologin har man talat om hur små väderförändringar kan utlösa orkaner. Ur komplexa organiska föreningar uppstod en gång livet – ett storartat exempel på emergens. Människoarten med sin stora hjärna, sina sällsamt användbara händer och sitt struphuvud som sitter så lågt att hon kan uttala vokaler innebar något avgörande nytt i artutvecklingen. Och människornas historia och deras samhällen är fulla av exempel på liknande språng. En rad omständigheter fogas samman och utlöser något nytt. Marx talar om övergången från hantverk till manufaktur. I *Grundrisse* tar han ett större grepp och talar om förhållanden som utgör förutsättningar för

kapitalismen utan att vara element i den (ovan s. 428). Här framstår kapitalismen i eminent mening som ett exempel på en emergent företeelse. Det finns inget mysteriöst i dess tillkomst. Men den innebär något kvalitativt nytt.

Foster har alltså en viktig poäng när han för in begreppet *emergens* i sammanhanget. Det är mycket mer träffande än det begrepp *gränsvärde* som vi nyss prövade. Men Foster har definitivt fel när han för in Kant i resonemanget och därmed begränsar räckvidden av Marx föreställning. Marx talar inte om verkligheten »sådan vi uppfattar den« utan om verkligheten rätt och slätt sådan vi vinner tillträde till den genom att iaktta den och framför allt genom att bearbeta den.

Det innebär inte – som det ofta skulle heta i traditionen efter Marx – att den mänskliga kunskapen är en spegelbild av verkligheten. Marx har några klargörande rader att säga om detta i den efterskrift till *Kapitalets* andra upplaga som vi redan tidigare uppehållit oss vid. Det är där som han talar om skillnaden mellan forsknings- och framställningssätt. I forskningen tillägnar man sig hela stoffet i dess svåröverskådliga mångfald. Det finns ingen självklar ordning i denna stoffmassa, utan denna ordning skapas först i framställningen. Dynamiken i stoffet speglas »ideellt« i vad som kan se ut som en konstruktion a priori, säger Marx. Det är alltså inte fråga om någon avspegling av verkligheten och inte heller verkligheten sådan vi föreställer oss den. Det är resultatet av en samlad arbets- och framställningsprocess, en produktion om man så vill.

Begreppet *emergens* hjälper oss också att inse att det exempel som Marx anför i sin not om kvantiteter som slår över i kvaliteter är helt vilseledande. Övergången från hantverk till manufaktur är ett utmärkt exempel på emergens – men kolväteserierna i kemin är det definitivt inte. Alkanerna må alla vara uppbyggda enligt formeln C_nH_{2n+2}, men det finns ingen process som leder från metan till etan och så vidare. Där gäller en lagbundenhet som säger att en kolatom binder fyra väteatomer men två kolatomer sex väteatomer. Så förhåller det sig alltid – det är »något vilande«, något stabilt, som Hegel säger.

Marx misstag kan förklaras av den entusiasm som alla de nya kunskaperna i kemi väckte hos honom: Hofmanns föreläsningar, bekantskapen med Schorlemmer och mycket annat i en tid och miljö där många fler än specialisterna ville ta del av kemins och över huvud naturvetenskapernas nya landvinningar. Engels reagerade som vi sett inte nämnvärt när Marx skrev till honom att han skulle jämföra ett historiskt förlopp med kemisternas nya lära om molekylerna. Det ödesdigra i begreppet *dialektisk lag* som Marx därmed introducerade insåg han inte och skulle heller aldrig inse. Marx å sin sida återvände inte till sin nydaning. Inte ens när han i slutet av *Kapitalet* talar om negationens negation (ovan s. 458) använder han ordet »lag«.

Men hans lilla not om lagarna i kemi och historia fick efterverkningar som ingen kunnat ana. Det är den historien som vi nu ska kasta en blick på.

Anti-Dühring

Den 30 maj 1873 skrev Engels ett dramatiskt brev till Marx. »I morse när jag ännu låg i sängen rann mig följande dialektiska tankar om naturvetenskaperna i huvudet«, skrev han. Tydligen var brevet brådskande. Snart nog skulle han och Karl mötas igen. Karl var på tillfälligt besök i Manchester, och Engels bodde sedan tre år i London.

Det är tydligt att han inte berättat om något liknande under de otaliga möten öga mot öga de haft i London. Marx svar tyder också på att han är en smula överrumplad. Han skriver att han inte kan säga något bestämt om vännens idéer förrän han konsulterat »auktoriteterna«. Dessa auktoriteter är å ena sidan Carl Schorlemmer, å den andra Samuel Moore, den jurist och matematiker som vi redan stött på och som omsider också skulle översätta *Kapitalet* till engelska. Medan Marx skriver sitt brev dyker Schorlemmer lägligt upp och skriver några anmärkningar i marginalen till Engels brev. Det är idel instämmanden, »Mycket bra; min egen åsikt« och »Alldeles riktigt!« Förvisso var Engels själv inte opåverkad av den framstående kemisten som var hans vän. Men Schorlemmer var uppenbarligen inte

heller invigd i Engels nya idéer. Enligt Marx svarsbrev ville han dessutom inte uttala sig om deras närmare innebörd.

Brevet från 1873 innebar något nytt i Engels liv. Från och med nu och fram till Marx död var arbetet med vad som eftervärlden skulle kalla *Naturens dialektik* själva centrum i hans verksamhet. Visserligen hade han sedan 1858 skrivit strödda anteckningar om ting som intresserade honom inom naturvetenskaper och filosofi. Men nu var det ett helt stort projekt som tog gestalt för honom.

Projektet var att visa hur de nya naturvetenskaperna utgjorde en enhet. De formade en hierarki av olika rörelseformer. Vägen gick från det enklare till det mer sammansatta, från mekaniken via den »egentliga fysiken« och kemin till biologin. Engels behövde inte ens påpeka för Marx att han i denna sammansatta enhet också till sist ville finna en plats för deras egna teorier om det mänskliga samhället och dess utveckling.

Det är värt att notera att Marx svar på Engels nya idéer var lika relativt oengagerat som Engels svar på Marx idéer om dialektiska lagar som knöt samman organisk kemi och samhällsteori.

Engels arbetade i varje fall vidare med sina uppslag. Men snart blev han störd i sin koncentration. Anledningen var Eugen Dührings häftiga angrepp på *Kapitalet* som vi flera gånger berört och som också påverkade Marx efterskrift till andra upplagan. Attacken hade inte bara förargat Marx utan också oroat hans socialdemokratiska sympatisörer i Tyskland. Dühring var socialdemokrat, han bodde i Berlin och hans inflytande över partivänner i synnerhet i den staden växte snabbt. Wilhelm Liebknecht, som efter sin svåra ungdom i London nu var en viktig man i partiet och ledde dess tidning *Vorwärts*, skrev till Marx och uppmanade honom att besvara Dührings nedriga kritik. Men Marx hade inte tid; de fortsatta mödorna med *Kapitalet* lämnade honom ingen ro. Engels tog motvilligt på sig uppdraget. I det första förord som han skrev till *Anti-Dühring* men sedan förkastade och som därför hamnat i *Naturens dialektik* skriver han: »Man kan inte på något sätt säga att det är något ’inre tvång’ som inspirerat mig till följande verk. Min vän Liebknecht kan tvärtom intyga att han endast med stor möda lyckades övertala mig att ägna herr Dührings senaste socialistiska kritik en

analys.« Breven mellan Marx och Engels vittnar också om att det var efter tvekan och i känslan av att lägga ett viktigare arbete, alltså *Naturens dialektik*, åt sidan som Engels tog på sig uppgiften att gå lös på Dühring.

Liebknecht tycks i det längsta ha trott att det var Marx som skulle försvara sig själv gentemot Dühring. Det var en uppgift som han spred. Marx blev upprörd och förklarade att Engels gör en stor uppoffring då detta beting tvingar honom att avbryta »ett oändligt mycket viktigare arbete«.

Arbetet med *Anti-Dühring* skulle alltså enligt både Engels och Marx bli en parentes. I själva verket kom det att förändra inriktningen på Engels filosofiska mödor.

Naturens dialektik består av en brokig samling texter. Många är bara korta notiser eller aforismer, andra halvlånga skisser, medan åter andra är helt utvecklade kapitel. I de tryckta utgåvorna är detta material inte ordnat kronologiskt, men de allra flesta texterna går att datera. Man finner då att det som Engels skrivit före maj 1876, när han började med *Anti-Dühring*, inskränker sig till idel korta texter där Hegel ständigt är närvarande. I början av den period som inleds med hans brev till Marx 1873, där han berättar om sina nya idéer, är han i synnerhet sysselsatt med Hegels *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften* (1817). Hegel gör där en djärv sammanställning av det mänskliga vetande som samlats inom filosofiska fakultetens olika discipliner, alltifrån matematik och naturvetenskaper till historia. Ernst Haeckel, som var den förste att dra världsåskådningsmässiga konsekvenser av Darwins *Origin*, är också ofta på tal.

Två tankegångar som flätas in i varandra dominerar Engels tidiga texter ända tillbaka till den första, från 1858 om Ludwig Büchner. Den ena som han tillskriver Hegel är att det inte finns några fixa kategorier. Den nya naturvetenskapen visar att företeelser som tidigare betraktats som klart åtskilda eller rentav oförenliga flyter in i varandra och blandas med varandra. I manuskriptet om Büchner gör Engels en distinktion mellan metafysisk och dialektisk inriktning, och med den försöker han just fånga skillnaden mellan fasta kategorier och flytande. Motsatserna går in i varandra: grund och följd, orsak och verkan, identitet och skillnad, sken och väsen. Men dialektiken upplöser inte bara begreppen. Den visar oss också

att det som ter sig invariant i den objektiva verkligheten övergår i något annat och utvecklas till något nytt. I en anteckning från 1875 heter det att det inte finns några »hard and fast lines« (men här har engelskan sluntit för honom; han menar uppenbarligen »hårda och fasta gränser« och inte »snabba«). Exemplen är där hämtade från evolutionsbiologin som raserar föreställningen om oföränderliga arter.

Det är viktigt att komma ihåg att Engels redan i dessa tidiga anteckningar talar om en dialektik av samma (eller åtminstone liknande) slag i tanke och verklighet. Ytterst är det verklighetens undflyende och ständigt föränderliga natur som gör det nödvändigt för tänkandet och därmed vetenskapen att arbeta med motsatta begrepp som likväl inte utesluter varandra.

Naturens ordning är föränderlig, men det finns likväl en ordning. Sådan är den andra, mer specifika idén i Engels tidiga anteckningar. Det är den som dominerar i brevet till Marx från 1873. Allt som existerar är materia i rörelse, men det finns olika former av rörelse. Den nya naturvetenskapen kan visa hur de olika rörelseformerna övergår i varandra. Mekanisk rörelse, värme, elektricitet och så vidare är inte alltigenom åtskilda storheter. De är kvalitativt skilda åt, men övergången från en kvalitet till en annan kan bestämmas kvantitativt.

Snart nog utvidgar han sina exempel till biologin och strax därefter också till människorna och deras samhällen. När han 1875 skriver en skissartad liten text om dialektik har han fått rum för hela verkligheten. Livet är knutet till proteinerna, och den mänskliga historien drivs framåt genom konflikter. Övergångarna mellan de olika verklighetsnivåerna går så snabbt att läsaren svårligen hinner med. Anteckningen är säkert gjord för Engels eget minne och inte för andra läsare.

Men *ännu finns ingen antydan om några dialektiska lagar*. De dialektiska lagarna dyker upp först när han tar itu med uppgiften att försvara Marx användning av begreppet i *Kapitalet*. Det är ett avgörande steg. De extremt allmänna idéer som bär upp de tidiga, korta anteckningarna får med ett slag en större bestämdhet, nämligen den bestämdhet som präglar hela *Anti-Dühring* och även merparten av de texter

som Engels skriver därefter och som fogats in i *Naturens dialektik*. Men vad är priset?

Engels skrev *Anti-Dühring* – eller, som den egentligen heter, *Herr Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft* (Herr Eugen Dührings omvälvning av vetenskapen) – mellan september 1876 och juni 1878. Texten publiceras först som en lång artikelserie i tidningen *Vorwärts* mellan januari 1877 och juli 1878 och sedan som bok 1878. Hans korrespondens från skrivtiden är full av klagan. Wilhelm Liebknecht är »den dumme Wilhelm« som lider brist på manuskript för *Vorwärts* och som därför pressar Engels att skriva så snabbt som möjligt. I ett annat brev avundas Engels för en gångs skull Marx: »Du kan ligga i din varma säng – syssla med ryska jordförhållanden i synnerhet och jordränta i allmänhet, och ingenting avbryter dig – men jag ska sitta på den hårda bänken och dricka surt vin, plötsligt åter avbryta allt och gå lös på den långtråkige Dühring.«

Engels var lätt förbittrad, men Marx bidrog faktiskt också med en text till *Anti-Dühring*. Han kallade den »Randnoten an Dühring's 'Kritische Geschichte der Nationalökonomie'«. Den inflöt i förkortat skick i tidningen och med diverse smärre förändringar av Engels i bokversionen. Men helheten var Engels', och efter hand fann han också något större nöje i sitt arbete. Det gav honom möjlighet att utveckla den världsåskådning som han redan före arbetet med *Anti- Dühring* visat sådan lust för.

Å andra sidan kan han ännu 1879, när bokversionen kommit ut, säga att han aldrig mer tänker låta sig avbrytas i viktigare angelägenheter av »sådan journalistisk verksamhet«. Först senare, när han gett upp hoppet om att någonsin fullborda sitt stora arbete om dialektiken, kan han uttala sig lite mer uppskattande om *Anti-Dühring*. Men då har boken också blivit inkörsporten till Marx teorier för många aktiva medlemmar inom den unga arbetarrörelsen. Den kommer att prägla det som kring 1890 började kallas marxismen men som hellre borde kallas engelsism.

Anti-Dühring är också en i sitt slag klar, överskådlig bok. Det finns ingen som helst motsvarighet till konstfullheten i dispositionen i *Kapitalet*. Den består av tre delar efter en klargörande inledning. Först filosofin som

helt traditionellt indelas i naturfilosofi och moralfilosofi. Därefter kommer den politiska ekonomin eller nationalekonomin och slutligen socialismen. Det är en populärkurs i Marx teorier inbäddade i den mer vittfamnande teoribyggnad som Engels själv snickrat på under några år.

Men i slutet av filosofidelen kommer några korta kapitel som representerar något nytt. Det första heter »Dialektik. Kvantitet och kvalitet«, det andra »Dialektik. Negationens negation«. I dessa kapitel går Engels i direkt svaromål mot Dührings kritik av de korta rader i *Kapitalet* där Marx talar om lagen om kvantitet och kvalitet liksom av de korta raderna om negationens negation. De flesta läsare av *Kapitalet* hade säkert inte ens lagt märke till dessa textställen i en väldig, komplex textmassa. Men Dühring gjorde det av den enkla anledningen att han utvecklat en egen dialektik som skulle konkurrera ut Hegels. Därför blev Marx hänvisningar till Hegel i samband med dialektiken som ett rött skynke för honom. Han karakteriserade Marx som hegelian rätt och slätt, vilket – som vi sett – gjorde Marx ursinnig. Och nu var det Engels uppgift att försvara Marx. Därmed blåstes saken upp till helt andra proportioner än den haft i *Kapitalet*.

Varken Dühring eller Engels gjorde någon affär av att Marx till skillnad från Hegel talade om »lag« i samband med kvantitet och kvalitet. Båda tar för givet att han helt enkelt följer Hegel. Engels klagar över att Dühring påstår att Marx skulle se Hegels tes om kvantitet och kvalitet som en generell lag från vilken man genom deduktion skulle kunna sluta sig till varje enskilt fall. Egentligen är det motsatsen: Marx säger att Hegels lag »bewärt sich«, alltså att den visar sig hålla eller bestå provet inför de båda empiriska fall han jämför, det ena från den politiska ekonomin, det andra från den organiska kemin. Det är en viktig anmärkning. Men å andra sidan är Dührings misstag begripligt när Marx nu talar om lag.

Engels säger också att Marx är den förste att upptäcka denna lag. Här har alltså Hegel fallit ur räkningen, och Engels själv med alla sina ambitioner när det gällde god naturvetenskaplig orientering tillerkänner Marx prioritet.

Men i nästa steg övertrumfar han Marx och talar nu också om negationens negation som en lag. Engels betecknar den som »en ytterst

allmän och just därför ytterst omfattande och viktig utvecklingslag för naturen, historien och tänkandet«. Ordet »utvecklingslag« är som vi sett viktigt. Men menar verkligen Engels att den skulle ha samma karaktär som entropilagen? Nej, knappast. Det han kallar negationens negation bekräftas i en brokig mängd olika sammanhang, alltifrån logiken och matematiken till historien. Engels är medveten om brokigheten. Växtens väg från frö till blomma med dess olika stadier har inte mycket med till exempel integralräkning att göra, säger han.

Det kan man lugnt hålla med om.

Med två dialektiska lagar ligger vägen öppen för fler. När Engels 1878 återupptar arbetet med *Naturens dialektik* gör han först en plan för hela verket. Den inledning som han skrev innan han tog itu med *Anti-Dühring* kvarstår. Men efter den har ett helt nytt avsnitt tillkommit, ett avsnitt om de dialektiska lagarnas universella giltighet. Plötsligt har dessa lagar nu blivit *fyra*. Lagen om kvantitet och kvalitet är den första, och den följs av en lag om motsatsernas enhet. Motsatsernas enhet hade varit på tapeten även i *Anti-Dühring* men där hade den inte pekats ut som en dialektisk lag. Den hade snarare haft ställningen som en allt annat överordnad dialektisk princip. Nu har den alltså fått en sidoordnad position. Lagen om negationens negation är nummer tre, och så finns det också en fjärde lag: »Spirale Form der Entwicklung« (utvecklingens spiralform).

Denna fjärde lag skulle av allt att döma fånga utvecklingens tendens att upprepa tidigare stadier men på en annan nivå, en iakttagelse som också finns hos Hegel. Men lagen försvinner snabbt. När Engels det följande året, 1879, utvecklar planskissen till en något fylligare text finns den inte med. Tre lagar återstår, och det är de lagarna som blivit normerande i den tradition som tar sin början när *Naturens dialektik* (som först kallades *Natur und Dialektik*, Natur och dialektik) trycktes 1925. Där har de levt vidare in i våra dagar men framför allt så länge Sovjetunionen bestod. De har upprepats i allehanda handböcker och utlagts på diverse mer eller mindre fantasifulla sätt. Dogmatiker har slagit vakt om dem, men man kan tveklöst påstå att ingen har lockats till traditionen från Marx eller ens Engels på

grund av lagarna. De har blivit en extra börda som bara kan försvaras med allehanda mer eller mindre sofistiska resonemang.

Deras position i Marx författarskap är som vi sett ytterst bräcklig. Hans bidrag är ett enda: några ensamma rader i *Kapitalet*. De hade säkert försvunnit in i glömskans stora arkiv om inte Dühring attackerat dem och Engels funnit det viktigt att försvara dem och sedan också arbeta vidare på begreppet »dialektisk lag«. Men då får han svårt att bestämma sig: två lagar blir fyra och sedan tre.

När Marx i slutet av sitt liv gör noggranna excerpter av tämligen avancerade läroböcker i kemi dyker det inte upp några dialektiska lagar. Han går samvetsgrant igenom den organiska kemin, inklusive de paraffiner som var Carl Schorlemmers specialitet – men inte ett ord om någon dialektik i processen. Siktet är helt enkelt inställt på att förstå sammanhangen som sådana, så viktiga för både jordbruk och kemisk industri.

Den stora frågan är hur Marx ställde sig till *Anti-Dühring* och i synnerhet utläggningen där om de dialektiska lagarna (som ännu bara var två till antalet). Marx bidrog som vi sett med en egen text. Men den har ingenting med lagarna att göra. Engels försäkrar i förordet till den upplaga som kom ut 1885, alltså efter Marx död, att »jag läste före tryckningen upp hela manuskriptet för honom«. Rimligen var Marx angelägen att få nära kännedom om en skrift som i så hög grad handlade om hans egna teorier. Men hur noga övervägde han konsekvenserna av de dialektiska lagarna? Kunde han ana att de skulle kunna tjäna som underlag för det simplaste testuggeri?

Det är inte troligt att begreppet *dialektisk lag* hade något annat än en högst tillfällig position i hans medvetande. På samma sätt var det för Engels. Det berodde inte bara på att han blev så upptagen av att fullborda *Kapitalets* senare delar. Han samlade sig också till en mindre skrift där han skulle sammanfatta sin syn på filosofin. Den heter *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie* och kom ut 1886 som tidskriftsartiklar, 1888 som bok (*Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut*, 1929). Det är säkert det bästa han skrev i genren, en klar och

koncentrerad framställning där han på ungefär 40 sidor går igenom Hegels och Feuerbachs tänkande, de stora naturvetenskapliga upptäckterna under den tid som han själv upplevt, och slutligen de teorier, inspirerade av Hegel och Marx, som den nya arbetarrörelsen driver. Men inte ett ord om några dialektiska lagar! Där om någonstans borde de ha fått plats om de haft någon central roll i hans egen filosofi. Men parentesen är slut, Marx lilla deviation behöver inte försvaras mot en aggressiv filosofidocent från Berlin längre. Utan saknad kunde de försvinna in i glömskan.

»Grundvalen för vår teori«

Charles Darwins *Origin of species* kom ut den 24 november 1859. Första upplagan såldes slut nästan omedelbart. Engels tillhörde de lyckliga få som lyckade få tag i ett exemplar, och redan den 12 december skrev han till Marx att boken är »ganz famos« (helt formidabel). Dess betydelse ser han för det första däri att den omöjliggör all teleologi, alltså alla föreställningar om att organismerna i något avseende skulle vara ändamålsbestämda. För det andra är den det mest storartade försöket att påvisa en historisk utveckling i naturen.

Det senare innebär att Darwin på en viktig punkt fått Engels att ändra uppfattning. Han hade bara några månader tidigare i sin recension av Marx *Till kritiken* slagit fast att naturen är utan historia.

Marx kommer fram till samma slutsats när han ungefär ett år senare tar sig genom *Origin of species*. Under flera veckor har han varit oförmögen att skriva eftersom han suttit vid sin fru Jennys sida under den tid hon varit livsfarligt sjuk i smittkoppor. Men han har kunnat läsa mycket vid sjuksängen, berättar han, däribland Darwins bok. Fastän den är »grovt engelsk«, är det ändå »den bok som innehåller den naturhistoriska grundvalen för vår åsikt«. Det är viktiga ord. Ordet »naturhistoria« är visserligen lite förvirrande. Det var ända in i 1800-talet den gängse beteckningen på ett vetande som inte kunde sammanfattas i några lagpåståenden. Motsatsen var naturfilosofin; Newtons *Principia* var själva sinnebilden för en naturfilosofisk traktat, medan Linné var en typisk

naturhistoriker. Naturhistorien hade alltså traditionellt inte med någon utveckling i tiden att göra.

Men uppenbarligen var det just en utveckling i tiden som Marx avsåg. Människan hade vuxit fram ur andra djurarter. Hennes historia är en fortsättning på en lång biologisk process. Ungefär samma synpunkter återkommer i ett brev som han skriver till Ferdinand Lassalle drygt ett år senare. Darwins skrift är »mycket betydande« och »passar mig som naturvetenskapligt underlag för den historiska klasskampen«. »Det grovt engelska tillvägagångssättet måste man naturligtvis ta på köpet«, tillägger han.

Man förstår Marx lättnad när han nu kan tala om människans biologiska ursprung. I *Manuskripten* hade han ängsligt undvikit frågan med ett tämligen sofistiskt resonemang, och därefter hade han inte ens fört den på tal. Med Darwin fick han ett klart och rejält svar. I *Origin* ville Darwin visserligen inte säga något alls om människoartens genes – det gjorde han först i *The descent of man,* 1871 (*Människans härkomst,* 2006). Men att människan var inbegripen i den stora transformationsprocessen var en slutsats som både anhängare och motståndare drog så snart *Origin* kommit ut. Det vore en bisarr tanke att just människan skulle ha förblivit densamma sedan tidernas morgon, medan allt annat levande förändrats.

Men Marx klagar på Darwins »grovt engelska« manér. Det bör vara själva framställningssättet som han störs av – den tämligen konstlösa sviten av kapitel packade med information, så långt från *Kapitalets* mäktiga arkitektur.

Värre är det med Darwins entusiastiska hänvisningar till Thomas Robert Malthus och hans överbefolkningsteori. Malthus var ett viktigt namn i dåtidens Storbritannien. Hans idéer om att människor – och i synnerhet underklassens människor – förökade sig snabbare än mängden livsmedel förblev länge en stående referens i brittisk samhällsdebatt. Malthus tillhörde dem som fick leverera argument för drastiska åtgärder mot fattiga och arbetslösa, samtidigt som han var ett viktigt angreppsmål för chartister och andra hårdhänta kritiker av den rådande samhällsordningen. I den liberala miljö som Darwin var en del av hörde Malthus till de populära

samtalsämnena. Man behövde inte läsa hans böcker för att ha en bestämd uppfattning om honom. Han var själv död sedan 1834 men hans namn dök upp i synnerhet när de sociala problemen med fattigdom, svält och barnafödande gjorde sig påminda (Malthus, själv präst, hade anbefallt sexuell återhållsamhet som ett verksamt medel mot överbefolkning). När Darwin äntligen var färdig att offentliggöra sin teori genom *Origin of species* betraktades Malthus redan som en smula ålderdomlig. Men Darwin, som var tämligen opåverkad av tankemoden, tilldelade honom en hedersplats bland sina inspiratörer. Det viktiga tredje kapitlet i *Origin*, där själva selektionsprincipen fastslås, kallar han »Struggle for existence«, som sedan i texten används omväxlande med det likabetydande »struggle for life«. Idén har han fått från sjätte upplagan av Malthus *An essay on the principle of population* (En essä om befolkningsprincipen), 1836.

Marx var alltid en obarmhärtig kritiker av Malthus och så också när det gäller spåren från honom i Darwins *Origin*. I ett brev till Engels skriver Marx: »Det är märkvärdigt hur Darwin bland djur och växter igenkänner sitt engelska samhälle med dess arbetsdelning, konkurrens, öppnandet av nya marknader, ’uppfinningar’ och malthusiansk ’kamp för tillvaron’.« Han drar sig till minnes hur Hegel i *Andens fenomenologi* talar om det borgerliga samhälle som ett »andligt djurrike«. Hos Darwin återfinns tvärtom det borgerliga samhället i djurriket.

Marx blir därför missnöjd när Friedrich Albert Lange, en tysk filosof i nykantiansk anda men också socialist, i sin bok *Die Arbeiterfrage* (1865) framställer den mänskliga historien som en enda lång »kamp för tillvaron«. Lange förklarar att det är hans avsikt att »härleda arbetarfrågan från Darwins grundsatser«. I samma andetag tillägger han att han inte ser dessa grundsatser som oundvikliga för människan eftersom hon höjer sig över »den grymma och själlösa mekanismen genom beräknande ändamålsenlighet«. Men hon kan inte helt frigöra sig från kampen för tillvaron. Lange ser sin egen bok som ett första bristfälligt försök att visa att såväl den intellektuella som den ekonomiska utvecklingen kan förstås med samma grundsatser som arternas uppkomst, alltså genom kampen för tillvaron.

Det blir aldrig klart var gränsen mellan den blinda selektionen och människans förmåga att planera och förutse går. Huvudsaken är att påvisa selektionens betydelse för människans utveckling. Lange ger uttrycket »kampen för tillvaron« en vid tolkning. Redan i naturen gäller kampen inte bara den rena överlevnaden utan också de *bästa* livsbetingelserna. Så är det även bland människor. Arbetarnas kamp är i första hand en kamp om »arbetslönen«.

Förutsättningen för selektionen är givetvis en överproduktion – i naturen av »livsfrön« men i det mänskliga samhället av »talanger«. Talangerna är utspridda bland folkets massa, men i ett hierarkiskt samhälle kommer de aldrig till användning eftersom de ledande positionerna är förbehållna »vissa skikt«.

Enligt Lange krävs det en mer effektiv sållning av begåvningarna för en utveckling i socialistisk riktning. Kapitalismen tvingar arbetarna att vara enbart arbetare. Hoppet ligger bland annat i en moralisk framstegsprocess som delvis kan sätta naturnödvändigheten ur spel.

Uppenbarligen kan kampen för tillvaron tjäna både förnuftiga och oförnuftiga ändamål, både kampen för rättvisa och ett orättvist hierarkiskt samhälle.

Marx kommentarer till Langes bok är genomgående syrliga. När han läst den andra upplagan 1870 skriver han till sin vän Ludwig Kugelmann att herr Lange gjort en stor upptäckt, nämligen att hela historien kan underordnas en enda stor naturlag. Men denna naturlag är ingenting annat än en fras, frasen »struggle for life«, och innehållet i frasen är Malthus befolknings- eller rättare sagt överbefolkningsteori. Lange försöker inte analysera frasen utan har i den bara funnit »en inbringande metod för högtravande tankelättja och okunskap«.

Marx inskärper att Darwins »kamp för tillvaron« förlorar sin användbarhet på historiens område. Det är också Engels mening. Selektionen är avgörande för den biologiska evolutionen men inte för människans utveckling. Redan långt innan Marx och Engels hört namnet Darwin, i *Tyska ideologin*, hade de förklarat: »Man kan säga att människan skiljer sig från djuren genom medvetandet, genom religionen eller genom

vad som helst annat. I verkligheten upphör de att vara djur så snart de börjar *producera* sina livsförnödenheter, ett steg som betingas av deras kroppsliga organisation. Genom att människorna producerar sina livsförnödenheter, producerar de indirekt sina materiella liv.«

Det är en deklaration som båda håller fast vid. Men vid tiden då de skrev *Tyska ideologin* hade de ännu ingen biologisk teori att på samma gång förutsätta och kontrastera sin uppfattning emot. Med Darwin förändras situationen drastiskt. Selektionen ger en nyckel till förståelsen av livets utveckling på jorden, men med människan och hennes medvetna produktion kommer något principiellt nytt.

Men Marx har problem med Darwins okritiska användning av Malthus. Det kan göra honom själv okritisk i förhållande till alternativa förklaringar till arternas utveckling. År 1866, när han äntligen är på väg att fullborda *Kapitalets* första band, råkar han läsa den franske mångsysslaren Pierre Trémaux bok *Origine et transformations de l'homme et des autres êtres* (Människans och andra varelsers ursprung och transformation), 1865. Trémaux var en prisbelönt arkitekt, fotograf och orientalist som också skrev naturvetenskapliga arbeten bland vilka den bok som Marx läste är den mest kända.

Trémaux hävdar där att det inte är selektionen som präglar de olika arterna och varianterna utan i stället den yttre miljön, »jordformationerna«. Hans främsta intresse är att på detta sätt förklara rasskillnaderna; de olika människoraserna är formade av olika geografiska omständigheter.

Marx var eld och lågor efter läsningen. Med tanke på hans egen grunduppfattning om historien kan det te sig överraskande att han med tillfredsställelse noterar att Trémaux kan använda sitt förklaringsschema på ett rikhaltigare sätt än Darwin på historiska och politiska förhållanden. Trémaux har till exempel funnit »naturbasen« för nationaliteterna. Men därmed skulle biologin tränga in på samhällsvetenskapens område!

Marx entusiasm faller inte Engels på läppen. Engels förklarar att man inte kan ta Trémaux på allvar redan av den anledningen att han saknar insikter i geologi och inte har en aning om källkritik. Hans förklaring av hur vita människor blir svarta »sind zum Kranklachen« (kan man skratta sig

fördärvad åt). Marx svarar, märkbart sårad men ändå dämpad i sin entusiasm, att vilka fel Trémaux än må ha, är hans grundläggande idé om jordens inflytande värd att ta på allvar. Men Engels är obarmhärtig: miljön är visst värd att ta på allvar; men det gör redan Darwin. Vad Trémaux kommit med utöver denna föga originella idé är idel strunt.

Därmed är diskussionen avslutad och Marx tycks ha kapitulerat utan villkor. Oenigheten vittnar inte bara om att Marx bedömer Darwins teori rätt mycket utifrån sin motvilja mot Malthus och då kan bli okritisk i sin jakt på alternativ. Den visar också att Engels på just detta område har ett säkrare omdöme än sin vän. Han har också ägnat naturvetenskapens åskådningsmässiga (eller om man så vill ideologiska) sida betydligt större uppmärksamhet. Marx har i stort sett efter studietiden och fram till mötet med Darwin varit upptagen av de tekniska tillämpningarna.

I *Kapitalet* är det Darwin som är ensam herre på täppan. Två gånger dyker han upp, båda gångerna i fotnoter. I den första av dem talar Marx om Darwins »epokgörande verk« utan någon som helst reservation. Han har tagit rättelse, en konst som han annars inte är så framstående i.

I själva verket är hans känsla av samhörighet med Darwin så pass stor att han sänder ett exemplar av andra upplagan av *Kapitalet* till högst densamme. I dedikationen beskrev han sig som en »sincere admirer«, en uppriktig beundrare. Darwin sprättade upp de första sidorna och konstaterade att det var »ett stort arbete« men kände sig samtidigt förvirrad av tyskan. Han skrev till Marx och tackade och beklagade att han inte var en värdig mottagare av boken eftersom han kunde så lite politisk ekonomi. Men han förstod att Marx liksom han själv arbetade för att utvidga vetandet och därmed på lång sikt öka »mänsklighetens lycka«.

Närmare kom inte Darwin och Marx varandra. Men under sina sista år gjorde Marx bekantskap med en begåvad efterföljare till Darwin, Ray Lankester. Trots en åldersskillnad på 29 år blev Lankester en god vän till honom, så god att han tillhörde den lilla grupp som var med på Marx begravning. Lankester var en ypperlig biolog och en svuren fiende till den vidskepelse som vid sidan av den utbredda vetenskapstron florerade under 1800-talets andra hälft. Men han blev också helt intagen av Marx, hans

kunskaper och hans kritiska sinne. Han läste *Kapitalet* och skrev ett entusiastiskt brev till verkets författare. Uppenbarligen hade han också inspirerats av Marx analys av kapitalismen. John Bellamy Foster återger till exempel Lankesters reaktion på Titanics undergång. Den är, säger han, ett exempel bland otaliga på hur opersonliga mekanismer driver företag att sätta profiten före allt annat, även människors liv och säkerhet. Det är en kommentar helt i Marx anda.

En huvudtanke i John Bellamy Fosters *Marx's ecology* är att Darwin och Marx är 1800-talets båda stora materialister. Det är möjligt – men i så fall är de materialister av högst olika slag. Av den syn på historien och närmare bestämt det kapitalistiska samhället som befinner sig i centrum för Marx intresse finns ingenting hos Darwin. Det är inte av en slump som Darwin väljer Malthus teser om överbefolkningens mekanismer som en modell för sin teori om det naturliga urvalet. Selektionsteorin står och faller inte med Malthus; tvärtom har den ett ytligt samband med den sedesamme pastorns teori. Men Darwin levde i en intellektuell miljö som girigt sög i sig den typ av liberalism vars tydligaste uttryck var den så kallade Manchesterskolan med Bright och Cobden i centrum, alltså just den ideologi som Marx så ihärdigt bekämpade. Men personligen hade Darwin föga kontakt med den hårda värld där kapitalister och arbetare dväljs. Han var en privatlärd med privatförmögenhet, och i sin samhällssyn var han snarare idealist än materialist. En liten flik av den övertygelsen får man syn på i hans tackbrev till Marx: det är genom vetandet som mänsklighetens samlade lycka tillväxer. Orden låter som ett eko från Jeremy Bentham och hans tänkande.

Däremot kan man tveklöst säga att Darwin betytt mer än någon annan för att visa att den levande naturen utvecklas av egen kraft och utan ingripande från någon metafysisk makt. Själv drog han bara med viss ängslan sådana slutsatser. För Marx infriade Darwin snarare en förhoppning. Med hans teori fick hans egen syn på människans historia ett fundament att vila på. Samtidigt var han mån om att skilja naturens utveckling från den där människans produktion innebär att både hennes egna omständigheter och hennes miljö förändras. Människan är och förblir

en art bland andra arter, men hon är ensam om att på ett medvetet, planerande sätt förändra villkoren för sig själv och andra arter.

Människans förhistoria

Under sina sista, febrilt verksamma år i livet gav sig Marx in på ett kunskapsområde som till största delen var nytt för honom: socialantropologin. Som ung man hade han mött den filosofiska antropologin, framför allt i gestalt av den norsk-tyske filosofen Steffens. Sedan blev Hegel hans ledstjärna även inom antropologin, innan Feuerbach övertog den rollen.

När Marx gjort sig någorlunda fri även från Feuerbach sjönk antropologin undan ur hans medvetande och kom inte på allvar tillbaka förrän år 1880. Den nya socialantropologi som han då mötte var något helt annat än Steffens, Hegels eller Feuerbachs tankar om det unikt mänskliga. Det var en huvudsakligen empirisk disciplin som fått luft under vingarna tack vare darwinismen. Med idéerna om arternas utveckling kom också ett intresse för människoartens tidigaste historia. Denna historia gränsade nu till den rena biologin på ett handfastare sätt än tidigare. År 1856 hade man för första gången funnit fossil av en människoliknande varelse. Det var i dalen Neandertal i Nordrhein-Westfalen i Tyskland. När strax därefter Darwins teori gjorde sitt segertåg blev fynden ett tacksamt ämne för diskussioner. T.H. Huxley, den oförtröttlige försvararen av selektionsteorin, förklarade frankt att människan och »neandertalaren« härstammade från samma art av apor.

Det var en av anledningarna till att mänsklighetens tidigaste historia väckte ett allt livligare intresse. Man ville komma så nära den stora evolutionen som möjligt. Så länge man ignorerade Gregor Mendels grundläggande upptäckter var föreställningarna om ärftlighet ytterst diffusa. Det var vanligt att våldsamt överdriva den hastighet med vilken en art förändrades. För de djärvaste var det en fråga om generationer. Herbert Spencer tyckte sig kunna se att en ny ras av vita amerikaner höll på att

utvecklas, och nu väntade han på samma utveckling bland de inflyttade australiensarna.

Samtidigt hade man kvar övertygelsen att samtida samhällen som uppfattades som primitiva i allt väsentligt liknade civilisationens tidigaste utvecklingsstadier. Man hade helt enkelt sin egen tidigaste historia tillgänglig i samtiden.

Marx kom också att intressera sig för samhällen som uppfattades som ursprungliga. Men hans bevekelsegrunder var veterligen andra. Framför allt fascinerades han allt mer av Ryssland och dess särart, något som vi återkommer till i nästa kapitel.

Den som gav kött på benen åt Marx funderingar om ursamhället var amerikanen Lewis H. Morgan vars bok *Ancient society* (1877) han läste och gjorde noggranna anteckningar från. Morgan var en amerikansk jurist, årsbarn med Marx, och en av de första som seriöst studerade den amerikanska ursprungsbefolkningen. I centrum för *Ancient society* står en idé om mänskliga framsteg som är äldre än Darwin och utvecklades fullt ut redan av de skotska upplysningsfilosoferna på 1700-talet. Först är människan vilde, därefter barbar och slutligen civiliserad, säger denna doktrin som Morgan ytterligare förfinade genom att skilja mellan lägre och högre stadier av vildhet och barbari.

Detta stelbenta schema, som förutsatte att alla kulturer utvecklades längs likartade linjer, fick utgöra skelettet för den empiri som Morgan samlat från olika indiankulturer. Till denna fogade han upplysningar om andra kulturer än de nordamerikanska, många av dem för längesedan försvunna, och överallt tyckte han sig finna likartade mönster. Det var föreställningar som vägledde många forskare från denna tid. Man behöver bara tänka på den brittiske antropologen och religionsforskaren James George Frazer, vars *The golden bough* kom i en första tvåbandsutgåva 1890. Där söker författaren med närmast pedantisk noggrannhet visa hur samma religiösa sedvänjor återkommer från kultur till kultur så snart ett visst utvecklingsstadium uppnåtts.

Det utmärkande för Morgan var att han tillmätte de tekniska framstegen en avgörande roll för utvecklingen mot högre stadier. Det var en viktig

anledning till att Marx kom att ägna honom den uppmärksamhet han gjorde. En av Marx allt fler ryska vänner, samhällsvetaren Maksim Kovalevskij, kusin till den berömda matematikern Sofia (eller Sonja) Kovalevskaja, hade under en vistelse i USA köpt *Ancient history*. Själv var Kovalevskij en framstående specialist på den ryska *miren*, och nu väckte han Marx intresse för Morgans bok och lånade ut den till honom. Sin vana trogen gjorde Marx omfattande excerpter innan »der fat boy« (den fete pojken) återfick sin ägodel. Marx gjorde också mer kortfattade anteckningar av flera andra böcker som på olika sätt närmade sig samma ämne som Morgan behandlar.

Tydligen ville han skaffa sig en solid kunskap om samhällen som ansågs föregå privategendomarnas och statens genombrott. Men han hann inte längre än till excerpter, och det var dessa excerpter som Engels sedan fann bland hans efterlämnade papper. De är utgångspunkten och grundvalen för en av Engels mest lästa böcker, *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, 1884 (*Familjens, privategendomens och statens ursprung*, 1910). Morgans betydelse framhävs redan av underrubrikens precisering: »i anslutning till Lewis H. Morgans forskningar«. I förordets första meningar betonar Engels att han »ärvt« uppgiften att skriva sin bok från Marx. Den traditionella uppfattningen har varit att det faktiskt också förhåller sig så. Först en mer detaljerad jämförelse visar att Engels visserligen citerar frikostigt ur den döde vännens excerpter men att hans verk är genomsyrat av egna idéer och en annan anda.

Engels inställning till Morgan är också mer tveklöst positiv än Marx’. Redan på första sidan av texten (efter förordet) kan man se skillnaden. Morgan skriver i *Ancient society* att »[m]ankind are the only beings who may be said to have gained an absolute control over the production of food« (människan är den enda varelse som kan sägas ha vunnit total kontroll över produktionen av mat). Det är ett påstående som Marx inte kan finna sig tillrätta med utan protesterar mot med ett kraftfullt frågetecken, följt av ett utropstecken. Engels försöker släta över och citerar i sin iver Morgan fel. Människan har vunnit ett *nästan* (fast) obetingat herravälde, står det i hans text.

Foster lägger stor vikt vid Marx reservationer och sätter dem i samband med hans tes att människans utsugning av jorden har inneburit en spricka i förhållandet mellan henne och naturen.

Engels försöker med sin lilla förvanskning av citatet ta bort udden ur Morgans tveklösa formulering. En småsak, kan man tycka; Engels skriver inte en akademisk avhandling. Men småsaken är inte isolerad utan kan passa in i ett mönster. Engels vill tolka Morgan så att denne kan fogas in i samma tradition som Marx och han själv. I förordet skriver Engels att Morgans uppfattning stämmer med den »materialistiska historieuppfattning« som Marx »upptäckte« fyrtio år tidigare.

Yttrandet är intressant också av den anledningen att det av allt att döma är första gången som uttrycket »materialistisk historieuppfattning« förekommer i litteraturen. Marx har aldrig använt det.

Det är knappast troligt att Marx skulle se Morgan som en (omedveten) efterföljare. Morgans betoning av den tekniska utvecklingens tilltalade i högsta grad Marx. Men han sätter ett utropstecken efter »ideas« när Morgan talar om »[t]he earliest ideas of property« (de tidigaste idéerna om egendom). Morgans påstående att alla samhälleliga förhållanden (»social and civil institutions«) utvecklas ur »tankefrön« kunde inte heller tilltala Marx.

Detta påpekar Lawrence Krader, den amerikanske etnologen och antropologen, som utfört den säkerligen mest genomgripande undersökningen av Marx Morgan-excerpter. Marx själv framhållet kollektivets betydelse gentemot Morgan, och han hävdar att politiken föds när en ätt, *gens*, griper makten över de övriga. Med *gens* blir också »det eländiga religiösa momentet« en huvudsak.

Vi har sett att gränslinjen mellan biologisk utveckling och historisk var viktig för Marx (bortsett från episoden med Trémaux). Så är det inte för Morgan – och faktiskt inte heller för Engels i hans bok om *Familjens ursprung*. Det hör till saken att Morgan fäste både Marx och Engels uppmärksamhet vid *familjens* betydelse i samhällsutvecklingen. Men Engels går ett steg längre än Marx. Han säger inte bara att produktion och reproduktion utgör grunden för den historiska utvecklingen. Han säger

också att produktionen och reproduktionen är av dubbel natur. Å ena sidan gäller det livsförnödenheter och annat som människan framställer, å andra sidan produktionen av nya människor. Skenbart har han här Marx stöd; han citerar Marx ord i Morgan-kommentarerna att medan familjen utvecklas visar släktskapsrelationerna en påtaglig eftersläpning, alltså föreställningarna om vad som utgör släkten. Marx: »så förhåller det sig med politiska, religiösa, juridiska, filosofiska system över huvud«.

När Engels hänför produktionen av människor till samhällets bas sker en väsentlig förändring. Basen utgör enligt Marx förord till *Till kritiken av den politiska ekonomin* förhållandet mellan produktivkraft och produktionsförhållanden. Det erbjuder inga svårigheter att tala om produktionsförhållandena i sammanhanget: det är fråga om familjens sammansättning, engifte, månggifte och så vidare. Men hur tänker sig Engels produktivkraften? Det måste vara de verktyg med vilka människor alstrar barn, alltså könsorganen. Men könsorganen må vara aldrig så komplexa – deras funktionssätt är en rent biologisk affär. De framstår som historiskt konstanta och är därmed över huvud inte en historisk angelägenhet. De har inte utvecklats från hedenhös till idag.

Engels låter helt enkelt biologin invadera det historiska området. De gränsmarkeringar som han upprättat i *Anti-Dühring* river han själv upp på ett viktigt område. Många följer honom i spåren, som Edward Aveling och Karl Kautsky. Avelings bidrag till förvirringen framgår tydligast av hans bok *The Darwinian Theory* (1884) – för övrigt den bok som Aveling ville tillägna Darwin men fick nej. Kautskys bild av förhållandet mellan Darwins och Marx teorier framgår till exempel av hans memoarer *Erinnerungen und Erörterungen*. Den boken påverkade dock inte hans samtid; den utgavs först 1960 av hans son Benedikt. Men Kautsky hade under sina aktiva år matat sin stora läsekrets med sin övertygelse om att Marx teori och Darwins passade ihop som hand i handske.

Engels ägnar sig också åt en typ av psykologisering som var främmande för Marx. Enligt Marx var kapitalisten tvingad att maximera sin vinst med samma nödvändighet som arbetaren måste sälja sin arbetskraft – alternativet var undergång. Det spelade ingen roll om han som människa var girig eller

generös. Så var det över huvud i varje klassamhälle. Rollerna var givna. De enskilda aktörerna kunde till en viss gräns fylla dem med personligt innehåll.

Engels, däremot, utrustar redan härskarna i det första klasssamhället med *Gier* och *Habgier*, girighet och habegär. Det innebär som Krader påpekar en påtaglig avvikelse från Marx. Engels faller in i ett synsätt som förblivit populärt ända in i våra dagar. Stora rikedomar eller excesser i vinster förklaras med exceptionell girighet.

Marx var mer sofistikerad än så.

Men det fanns ett centralt område som han ofta ignorerade när han talade om samhället, dess historia och framtid: kvinnorna. Anteckningarna till Morgans bok utgör dock ett undantag. Där frågar han sig om inte berättelserna om Greklands stora gudinnor rymmer minnen från en annan tid när kvinnan hade en bättre och friare ställning. Det är allt. Men anmärkningen vittnar om att han förutsatte att kvinnans underkastelse hade med klassamhällets och därmed statens och politikens utveckling att göra. En gång hade hon varit fri och jämlik som Athena eller Hera. En gång skulle hon åter bli det.

Vad Marx skulle ha gjort om han utarbetat en text på grundval av sina excerpter är omöjligt att avgöra. Engels har desto mer att säga i sin bok. Han skriver utförligt om sexuallivet inom olika arter och kommer så till människan. När det gäller det »kommunistiska hushållet« slår han fast att det var kvinnan som härskade där. Han polemiserar häftigt mot en föreställning som han leder tillbaka till upplysningen att kvinnan från början skulle ha varit mannens slav. Tvärtom, säger han, på samhällets tidiga utvecklingsstadier har kvinnan inte bara en fri utan också en högaktad ställning. Stor betydelse för Engels uppfattning hade den schweiziske rättshistorikern Jakob Johann Bachofen, vars bok *Das Mutterrecht* (Modersrätten, 1861) gjorde ett djupt intryck på honom med sin tes om att patriarkatet föregicks av en tidsålder då kvinnorna härskat (en gynokrati, som Bachofen kallar det).

Engels framställning har spelat en viktig roll i feminismens moderna historia. Inte minst gäller det en av de stora klassikerna på området, Simone

de Beauvoirs *Le deuxième sexe*, 1948 (*Det andra könet*, 2002) Beauvoir avfärdar vad hon kallar Engels »ekonomiska monism«, men det betyder inte att han inte skulle ha haft stor betydelse för hennes verk. Som Eva Gothlin visat i sin avhandling *Kön och existens* (1991) är »den unge Marx och den äldre Engels« viktiga inspiratörer för Beauvoir.

I Engels liv blev socialantropologin en viktig angelägenhet, medan Marx aldrig hann ge den annat än den uppmärksamhet som han ägnade en mängd annan litteratur som han excerperade i sitt liv och inte minst under sina sista år då han också hann arbeta sig genom stora arbeten i kemi, fysik och matematik. Det är inte överraskande att han skulle fascineras av Morgans teser om tidiga samhällen med gemensamt ägande. Hans lust att fördjupa sig i ämnet skärptes också av hans intresse för Ryssland. Nyfikenheten framskymtar också i hans excerpter. Morgans uppgifter om gemensamt ägande som ännu består i vissa indiansamhällen får honom att undra över hur det i det avseendet står till med »*sydslaverna*? och även *ryssar* i en viss utsträckning?«

Hur Marx hade tänkt sig använda sina nya insikter på längre sikt vet vi ingenting om. De kunde knappast fogas in som annat än någon eller några fotnoter i fortsättningen av *Kapitalet*. Men var hans intresse kanske snarare politiskt betingat?

Vi vet inte. Däremot kan vi vara säkra att det inte hade blivit den typ av arbete som Engels skapade delvis på grundval av Marx excerpter.

Att tolka världen och att förändra den

I *Manifestet* heter det att all hittillsvarande historia har varit en historia om klasskamp. När Engels i slutet av 1880-talet ger ut en ny upplaga av skriften tillfogar han en fotnot. Påståendet tedde sig riktigt när det en gång fälldes, säger han. Men nu vet vi att ursamhället ingalunda präglades av klasskamp. Det utgör alltså ett undantag.

Lawrence Krader påpekar att Engels med denna not förvandlar »en politisk akt till en lärd debatt«. Det är en intressant anmärkning. Tesen om

den allestädes närvarande klasskampen tolkas ofta som en generell tes om historien. Engels gör så. Krader antyder att det inte skulle vara så med Marx.

Men är det en rimlig tolkning? Är det inte fråga om en historisk generalisering också för Marx? Det är möjligt. Han var som vi vet svag för att tala om generella lagar även där det rimligen inte var fråga om några sådana. Men vilka konsekvenser får det om man antar att varje historiskt förlopp skulle genomsyras av klasskamp?

För det första skulle en sådan lag strida mot Marx (och även Engels) viktigaste metahistoriska tes, nämligen att de allmänna riktlinjer för det historiska studiet som skisseras i *Tyska ideologin* och annorstädes inte får göras till ett schema efter vilket historien kan läggas till rätta. Den verkliga bilden av ett historiskt förlopp framträder först i och genom det detaljerade studiet.

Det är bara det kapitalistiska skedet som Marx ägnat en sådan uppmärksamhet. Men vi kan se att inte heller *Kapitalet* enbart handlar om klasskamp, även om förhållandet mellan kapitalister och arbetare utgör framställningens dynamiska centrum. Tydligast framträder konflikten mellan dem i det långa kapitlet om arbetsdagen. Men samhället består också av andra klasser än de båda huvudaktörerna. För att ta ett slående exempel: forskare av olika slag är direkt eller indirekt påverkade av motsättningen mellan kapital och arbete, men de resultat som de kommer fram till i sin forskning är inte genomsyrade av klasskamp. En sådan föreställning skulle strida mot en annan av Marx centrala övertygelser, nämligen att vetenskapen genom sin utveckling kommer allt bättre underfund om verkligheten.

Det kan över huvud ifrågasättas om tesen att allt är klasskamp skulle vara förenlig med Marx dialektiska metod. När den verkligen har gjorts absolut som i den dogmatiska marxismen hos Lenin och än mer hos Stalin, har den obekymrat kombinerats med påståendet att kunskapen speglar verkligheten. Det är två påståenden som bara kan rimma med varandra genom en märklig abrovinsch, enligt vilken sanningen sådan den är framträder för den som intar rätt klasståndpunkt, alltså proletariatets, som

vid närmare betraktande enbart blir den kommunistiska partielitens. Den praktiska konsekvensen blir att vetenskapliga teorier kan hanteras godtyckligt. Under lång tid var enbart Trofim Lysenkos genetiska teorier tillåtna; under en något kortare period brännmärktes Einsteins relativitetsteori som borgerlig och därmed förkastlig.

Detta var absolut inte Marx ståndpunkt (och egentligen inte heller Engels'). Marx uttalade sig med egen auktoritet enbart om sådant som han betraktade som sitt eget område. Han bröt inte mot den vetenskapliga specialiseringens självklara regler. När han studerade handböcker i kemi var det för att lära sig något nytt. Han kunde klaga på Darwins beroende av Malthus, men det berodde på att Malthus teori direkt motsade hans egen på samhällsvetenskapens område.

Vi ska närmast stanna inför frågan vad det var för ett vetenskapligt kompetensområde som Marx gjorde anspråk på och hur dessa anspråk passade in i hans samtids föreställningar om kunskapsmässig auktoritet. Slutligen ska vi belysa frågan om förhållandet mellan påståenden och normer hos Marx. Därmed finner vi en naturlig övergång till nästa kapitel som handlar om politikern Marx.

Varje forskare måste ha ett tämligen bestämt kompetensområde. Där kan hon eller han uttala sig med egen auktoritet och räkna med att väcka tilltro både bland kolleger och en mer eller mindre intresserad allmänhet. Men kompetensområdet måste inte vara detsamma som verksamhetsområdet. I en hierarkisk vetenskaplig kultur har de som befinner sig i toppen kompetens att uttala sig om sådant som de inte arbetar med själva. Så var det till exempel i 1600-talets europeiska universitetsvärld. Teologerna kunde fördöma väl underbyggda fysikaliska teorier med argumentet att de stred mot Guds ord.

I en specialiserad vetenskapskultur tenderar arbets- och kompetensområde att sammanfalla. Jag forskar på problem inom ett område där jag har mina solidaste och djupaste kunskaper och där jag snabbt kan skilja mellan god forskning och dålig. Jag får mina artiklar publicerade i specialitetens egna tidskrifter, mina kolleger återger mina resultat, och jag

räknar med att myndigheter och allmänhet betraktar mig som en auktoritet inom mitt fält.

Så ser den fridsamma idealbilden av en specialiserad vetenskapskultur ut. Men verkligheten är vanligen mer kaotisk och konfliktfylld. Det råder kamp om kompetensområdena, i synnerhet om det finns mycket forskningspengar eller starka och motstridiga politisk-ideologiska intressen där. Vem kan uttala sig om kontinenten Människan med störst auktoritet? Vem är värd att lyssna till angående skolan, den psykiska hälsan eller Gud?

Motsättningarna är stora även i det tidiga 2000-talets strängt specialiserade vetenskapskultur. Den vetenskapliga värld som Marx rörde sig inom var inte alls lika inrutad som dagens, och ändå var den avsevärt mer specialiserad än 1600-talets. Men det förekom oavlåtligen konflikter. På Marx tid fanns det ännu stora nya kunskapsområden där verkliga specialister inte etablerat sig än utan där entusiastiska amatörer konkurrerade med varandra. Socialantropologin var ett sådant fält.

För att komma specialiseringens problem in på livet måste vi också ge oss i kast med ett annat begrepp, *professionalisering*. De båda förväxlas ofta men är inte identiska. Att ha en profession innebär att utöva ett yrke för vilket man har en särskild utbildning och en av kolleger och myndigheter godtagen examen. För det behöver man inte vara specialist och en specialist behöver inte heller ha sin specialitet som profession. I 1800-talets Storbritannien var många av de största vetenskapsmännen yrkesmässigt rena amatörer. Charles Darwin är det mest storstilade exemplet. Han hade en klen och ofullbordad universitetsutbildning bakom sig, och sitt nyskapande vetenskapliga arbete utövade han mot den trygga bakgrunden av en privat förmögenhet. Men specialist blev han.

Inom tysk vetenskap sammanföll under 1800-talets lopp specialitet och profession långt bättre. Där hade universiteten efter Wilhelm von Humboldts reformer en dittills unik ställning med sitt krav att man inte bara skulle undervisa utan också forska. All forskning vid universiteten hade rangen av vetenskap, därom var enigheten nästan total. Historiker och teologer betraktades som specialister rätt och slätt och utvecklade faktiskt också en specialiserad forskning som dittills ingen annanstans.

Men det betydde också att de som stod utanför universiteten med deras vetenskapliga professioner fick svårare att nå erkännande eller över huvud uppmärksamhet. Marx drabbades av den sortens utanförskap.

I Storbritannien var vetenskapen inte alls lika institutionellt inrutad. Man rörde sig friare, i synnerhet på områden som ännu inte hade blivit några accepterade specialiteter. Åter är Darwin ett gott exempel. När han till sist dristar sig att skriva en bok om människans biologiska härstamning, *The descent of man*, är han lika kräset självkritiskt som vanligt så länge han håller sig till biologins domäner. Men annat blir det när han kommer in på kulturella frågor! Hur ska man till exempel kunna förklara religionens uppkomst? Darwin fördjupar sig inte i frågan, han nöjer sig med en liten anekdot. Han sitter i sin trädgård med sin hund. Ett parasoll börjar snurra runt i vinden. Hunden morrar. Darwin säger att hunden måste ha trott att det fanns en osynlig kraft närvarande och konkluderar: Så måste religionen ha uppstått också bland människor.

Darwins hund vandrade vidare i litteraturen. Herbert Spencer återgav anekdoten som om den hade någon form av auktoritet. Men vetenskapligt sett hade den det inte. Däremot var den ett exempel på hur den som är specialist på ett vetenskapligt område kan ströva omkring med obesvärad amatörmässighet på ett annat där han inte tycker sig finna några verkliga auktoriteter. Hade han verkat i Tyskland hade han antingen varit försiktigare eller – som hans storordige efterföljare där, Ernst Haeckel – svingat sig upp till rollen av filosof med utblick över alla kunskapsområden. Men det är omöjligt att föreställa sig att den försiktige Darwin likt Haeckel skulle ge sig på uppgiften att lösa alla världsgåtorna.

Den vetenskapliga specialiseringen är alltså inte en process som försiggår likformigt på alla kunskapsområden. Den ser heller inte likadan ut i alla länder och miljöer. Vissa specialiteter kan dessutom ha högre status än andra, inte minst för politiska makthavare men också för en bredare allmänhet, och då händer det att högstatusspecialister glatt invaderar lågstatusspecialisternas domäner.

Men även i en vetenskapskultur med begränsad specialisering uppstår frågor om relationerna mellan de olika kunskapsområdena. Det kan finnas

likheter i metoder och teorier, det dyker upp tendenser som kan följas över stora kunskapsfält, och det förekommer världsåskådningsmässiga konsekvenser som kan förbrylla och fascinera och locka till djärva synteser.

Många av de stora klassiska filosoferna – till exempel Thomas Hobbes och Gottfried Wilhelm von Leibniz – försökte samla allt vetande i ett system, och under den tyska idealismens glansdagar överbjöd tänkarna varandra i att bygga helhetsvyer över vetandet och världen. När deras aktiva tid är slut dyker det upp en ny sorts systembyggare, mer aktsamma om de knäsatta specialisternas områden men djärva i sina paralleller mellan olika vetenskaper. Deras lika storstilade som bräckliga projekt utmynnar i en helhetsbild av tillvaron och framtiden, kanske en etik, eller en ersättning för en krackelerande religion. Fransmannen Auguste Comte, skaparen av ord som »sociologi«, »positivism« och »altruism«, var pionjären för denna nya typ av synteser, och engelsmannen Herbert Spencer följde i hans spår. De var båda ytterst framgångsrika och lockade andra att pröva samma äventyrliga väg. Ernst Haeckel som vi redan nämnt var bara en av dem. »Systemen växer som svampar ur jorden«, skrev Engels misslynt – och prövade själv att i *Anti-Dühring* och *Naturens dialektik* bygga något som till förväxling och förblandning liknar ett system.

Marx uttryckte ingen bestämd uppfattning inför denna verksamhet. Han kunde pröva idén om en likhet mellan kemi och historia; men mer blev det inte. Hans fokus låg på uppgiften att skapa en hållbar kritisk teori om kapitalet. Förvisso ville han med sitt arbete också bidra till att förändra världen. Men han såg sig också som en vetenskapsman som i slutet av förordet till sin bok trotsigt kunde skriva: »Segui il tuo corso, e lascia dir le genti« (följ din väg, och låt folk prata). Han tillskriver Dante citatet, men det finns en viktig skillnad mellan vad Dante en gång skrev och nu Marx. I *Divina Commedia* (Den gudomliga komedin) är det Vergilius som säger till Dante: »Följ *min* väg …« Marx talar till sig själv: »Följ *din* väg …« Folk må prata illa om hans företag, men deras prat bekommer honom inte.

Han ville ha erkännande för sin insats, och han ville övertyga även ekonomer och historiker. Vi vet redan att framgångarna blev ytterst obetydliga, trots Engels heroiska insatser.

Det är, alldeles bortsett från det läsmotstånd som *Kapitalet* kan bjuda den oförberedda, lätt att mot den bakgrund som jag just tecknat förstå problemet. Marx skrev sitt verk på tyska, och i Tyskland blev den godkända vetenskapen allt fastare knuten till universiteten. Marx var en outsider. Nationalekonomin hade redan etablerat sig som ett akademiskt ämne i Tyskland, låt vara länge i kombination med andra samhällsvetenskapliga specialiteter. De tongivande företrädarna var historiskt orienterade, anhängare av den i Tyskland länge tongivande historismen enligt vilken den verkliga bilden av en företeelse framträdde först om man betraktade den i dess utveckling. De tyska ekonomerna hade också ett starkt socialpolitiskt engagemang och såg det som statens uppgift att sörja för fattiga och olycksdrabbade. Därför kallades de ofta katedersocialister, även om de politiskt stod långt från den sorts socialism som Marx befann sig i närheten av.

De äldre katedersocialisterna var redan väl etablerade som ekonomer när första upplagan av *Kapitalet* kom ut. Främst kan Wilhelm Roscher nämnas. Hans *Die Grundlagen der National Ökonomie* (Nationalekonomins grundvalar) utgavs 1854 och vann snart ett stort anseende i hemlandet. Marx med sitt helt avvikande teoribygge hade svårt att vinna erkännande eller ens uppmärksamhet i en sådan konkurrens.

Bland Marx politiska åsiktsfränder och bland politiskt verksamma människor över huvud väckte *Kapitalet* som vi redan sett föga uppseende i Tyskland. En liten minoritet, Ludwig Kugelmann, Wilhelm Liebknecht och några till, bemödade sig verkligen att tränga in i den; men de hade alla sin akademiska bakgrund. För arbetare i gemen förblev *Kapitalet* en sluten bok.

Det senare var säkert inte en överraskning för Marx.

I Storbritannien var ekonomin ännu inte en profession. De tongivande ekonomerna representerade en vid variation av yrken, från bankir till prästman. Så fortsatte det fram till slutet av 1800-talet. Det var egentligen först med Alfred Marshall och hans generation som den brittiska ekonomin fick en självklar plats vid universiteten. Marshall gav till och med ämnet ett nytt namn: av »political economy« blev »economics«. Hans *Principles of*

economics (Ekonomins principer), 1890, blev för lång tid ett standardverk i den anglosaxiska världen.

De första som tog till sig idéerna från *Kapitalet* i Storbritannien var inte ekonomer utan en handfull män som alla hade en mer eller mindre förnäm samhällsställning. Vi har redan nämnt Ray Lankester, akademiker av högsta rang. En annan, något mer tvivelaktig karaktär, som också tillägnade sig Marx tankar var Henry Hyndman, sonen till en rik affärsman och utexaminerad från Cambridge. Han fick *Kapitalet* i sin hand och under intryck av den skrev han sin bok *England for all* (England för alla), 1881, som blev en stor publik framgång. Han underlät dock att nämna var han fått sina idéer ifrån, något som väckte både Marx och Engels ursinne. Men Hyndman grundade ett eget socialistiskt parti där bland andra Eleanor Marx för en tid var medlem. Partiets framgångar blev begränsade, inte minst till följd av Hyndmans diktatoriska ledarstil.

Bland dem som snabbt lämnade partiet förtjänar framför allt en att nämnas, den mest betydelsefulle brittiske Marxanhängaren under 1800-talet: William Morris.

William Morris hade samma slags bakgrund som Hyndman, hans far var en förmögen affärsman, och William fick studera i Oxford. Tidigt i kontakt med samtidens kulturelit utvecklade han sina ideal om ett konsthantverk som skulle motverka industrialismens massproduktion och estetiska förflackning. Det var först i 50-årsåldern som han blev socialist och även läste *Kapitalet*, en bok som dock enligt hans egna uppgifter kostade honom stor möda och en hel del förvirring. Men trots de intellektuella hindren förblev han en stor beundrare av Marx.

Man kan lugnt säga att Marx tidigt fick visst renommé inom brittisk kultur, medan hans inflytande på den akademiska ekonomin länge var minimalt.

I Frankrike blev Marx tidiga genomslag snarare politiskt än vetenskapligt eller kulturellt. Hans båda svärsöner, Charles Longuet och Paul Lafargue, var båda inflytelserika inom den spirande franska arbetarrörelsen. Ingen av dem var lagd för ekonomisk teori, och de blev därför inte heller några ambassadörer för *Kapitalet*.

Det var i Frankrike som orden »marxist« och »marxism« först användes. Lafargue var en av dem som gjorde anspråk på beteckningen, men bland dessa självutnämnda marxister blev Jules Guesde centralfiguren i det nygrundade *Parti Ouvrier* (Arbetarpartiet). Marx var inte imponerad av partiets program, något som han klargjorde för Guesde och Lafargue i ett brev ställt till båda. Han tog också upp sitt missnöje i samtal med Engels. Det var då han yttrade de ord som sedan blev bevingade: »ce qu'il y a de certain c'est que moi, je ne suis pas marxiste« (vad som är säkert är att *jag* inte är marxist).

Det var inte de grundläggande tankarna i *Kapitalet* som spelade någon avgörande roll för *Parti Ouvrier*. Snarare rörde det sig om en tämligen vulgär materialism, något som redan partiets självkarakteristik som »magens parti« vittnar om.

Än mindre vann *Kapitalet* något insteg i den lärda världen i Frankrike. De franska universiteten hade inte en ställning som kunde jämföras med de tyska. Formellt var de upplösta under största delen av 1800-talet; det var bara fakulteterna, direkt underställda utbildningsministeriet, som återupprättades av Napoleon efter revolutionen. Ekonomiska studier blomstrade knappast där och inte heller vid *les grandes écoles* som École normale supérieure eller École polytechnique. Det är talande att det sena 1800-talets dominerande franske ekonom, Léon Walras (enligt Joseph Schumpeter, ekonomiämnets historiograf framför andra, den störste ekonomen genom tiderna), fick sin professur i Lausanne i Schweiz. Walras blev en av den ekonomiska marginalismens pionjärer och hävdade alltså att priset på varor bestämdes av tillgång och efterfrågan. Han tillhörde därmed inte Marx proselyter.

Marx kulturella inflytande i Frankrike – så stort under 1900-talet – var också så gott som obefintligt under 1800-talet, trots den fina översättning av *Kapitalet* som han själv till stor del ombesörjt.

Så långt teorin, hos Marx och i hans omvärld. Men hur förhöll sig nu teorin till praktiken? Han hade skrivit ett tungt men epokgörande verk där han

tolkade den samtida utvecklingen mot en bred historisk bakgrund. Hur hängde detta verk samman med strävan att också förändra världen?

För att komma åt den frågan krävs det en viss filosofisk exercis.

Kapitalet är ett teoretiskt verk. Det domineras helt av påståenden om verkligheten och dess olika intrikata sammanhang. I ett fåtal meningar slås det fast att det kapitalistiska systemet måste gå mot sin upplösning. Men det är inte fritt svävande teser om en önskvärd framtid utan slutsatser dragna från den teori som konstfullt utvecklats. Formellt sett innehåller *Kapitalet* – bortsett från Förord och Efterskrift – inga normer av typen »Gör si-eller-så!«, alltså ingen motsvarighet till *Manifestets* appell: »Arbetare i alla länder, förena er!«

Det finns därmed inte heller någon uttalad moral. Enligt Marx är moralen alltid betingad av de rådande samhällsförhållandena och därmed föränderlig. Den härskande moralen – den som förkunnas i skolor, kyrkor och dominerande medier – motiverar de rådande maktförhållandena i samhället. Människor uppfostras till att se den gällande ordningen som naturlig.

Det är en gammal stridsfråga om det inte i *Kapitalet* – liksom i Marx övriga verk – ändå finns en implicit moral. När Marx beskriver arbetarnas situation lyser indignationen igenom. Man kan till och med fråga sig om inte ett visst medlidande smyger sig in i beskrivningen av det tvång som kapitalisten lever under.

En som med stor energi försöker angripa denna fråga är amerikanen Allen W. Wood. I en bok som kort och gott heter *Karl Marx* (2004) gör han en viktig distinktion mellan vad han kallar *moral* och *non-moral goods*. De förra innebär att en människa bör utföra vissa handlingar därför att det är hennes plikt, de senare att dessa handlingar tillfredsställer våra behov. Marx genomgående kritik av den moralism som han anklagar Proudhon och många andra för gäller *the moral goods*. Kapitalismen kan enligt Marx fördömas därför att den undanhåller människor en mängd *non-moral goods:* Den tvingar dem att svälta, den förslavar dem, och den gör dem alienerade.

Woods distinktion är viktig, men han har inte något grepp om Marx uppfattning om alienationen från och med *Feuerbachteserna* och *Tyska*

ideologin. Som vi redan sett, blir det inte längre fråga om en alienation från ett överhistoriskt mänskligt väsen utan från de objektiva möjligheter som en människa har under en viss historisk epok men som förvägras henne genom klassamhället. Det innebär att Marx till det icke-moraliskt goda också räknar ett i alla avseenden fullvärdigt liv där en människa kan förverkliga sin potential.

Det står var och en därmed fritt att här tala om plikt eller skyldighet, om än i en mycket bestämd mening. Det är en människas skyldighet att verka för ett samhälle där alla kan förverkliga de möjligheter som den vetenskapliga, tekniska och ekonomiska utvecklingsnivån öppnar för dem.

Ett viktigt tema för Marx är människans historiska föränderlighet. Samtidigt är han högst medveten om att det finns något som är överhistoriskt mänskligt. Efter mötet med Darwins teorier blir denna insikt särskilt påtaglig, och den är märkbar i excerpterna om socialantropologisk litteratur. De mycket avlägsna samhällsförhållanden som där är på tapeten har ändå något viktigt att säga det sena 1800-talets européer.

Så långt är bilden klar. Men det finns ändå en fråga som inte fått svar. Hur uppstår de föreställningar som ifrågasätter den samhällsordning som den härskande ideologin gör självklar? Måste det inte vara fråga om en motideologi, där (för att använda en metafor från *Tyska ideologin*) den uppochnervända bilden i ideologins camera obscura vänds rätt igen? En gång avslöjade borgarklassen feodalismens skenbart så harmoniska ideologi om ståndens lika naturliga som tidlösa inbördes förhållande. Nu är det arbetarklassen som är i färd med att göra motsvarande när det gäller den borgerliga ideologin med dess teser om frihet, jämlikhet och broderskap. Den roll som 1600- och 1700-talens upplysningsfilosofer hade i den förra omvälvningen, den ser nu Marx sig själv ha. Men rollen är bara upplysningsmannens; arbetarklassens befrielse är dess eget verk. Marx ger den rättvända bilden av kapitalismen och dess mekanismer. Avslöjandet ska ge arbetarna verktyg i deras kamp för befrielse.

Marx tycks inte ha något intresse av frågan hur den härskande ideologin får sin kraftfulla opponent. Motideologin måste rymma den härskande ideologins avgörande komponenter och därmed ge både verklighetsbild, en

föreställning om det goda samhället och normer för en framgångsrik kamp mot den härskande klassen.

Marx gör inte sin samtids motideologi explicit. Men han är helt på det klara med att det inte enbart kan vara med hjälp av *Kapitalet* som en ny ordning kan genomdrivas. Därtill är den politiska verksamheten nödvändig. Under åren kring 1848 hade Marx varit intensivt politiskt verksam. Under 1850-talet mattades aktiviteten avsevärt av. Men på 60-talet, just när *Kapitalet* tog form, började en ny intensiv aktivitetsperiod. Det är den som vi nu ska skärskåda. Dessförinnan bara en kort rekapitulation av det föregående.

Avslutande

Marx och Engels var mycket olika varandra. Genom en rad tillfälligheter fördes de samman och kom att bli djupt beroende av varandra, ekonomiskt, intellektuellt och känslomässigt.

Engels arbetade under nästan tjugo år inom den firma som hans far varit med om att starta. Marx fick på så sätt möjligheter att ägna sin mesta tid åt *Kapitalet*. Hans ambitioner var så enorma att projektet bara kunde fullbordas till vissa delar. Det som presenterades för världen var imponerande nog. Men genomslaget blev begränsat därför att han var så illa placerad i den vetenskapliga världen. Hans tyska var ett hinder i England, och i Tyskland låg det honom i fatet att han inte verkade vid ett universitet. På franska kom *Kapitalet* delvis i hans egen översättning, men det dröjde innan verket väckte något större intresse. De självutnämnda franska marxisterna vann inte hans gillande.

Engels å sin sida började arbeta med ett eget projekt där han skulle foga samman sin samhällssyn med en naturvetenskapligt baserad världsbild. Projektet fick en annan riktning när han blev tvungen att försvara *Kapitalet* mot Eugen Dühring. Några rader om dialektiska lagar i *Anti-Dühring* fick ödesdigra konsekvenser, och ursprunget till dem fanns i *Kapitalet*. Under några år laborerade Engels med diverse sådana lagar men övergav sedan hela idén. I den ortodoxa marxismen fick däremot lagarna en stark ställning

i de katekesliknande framställningar som människor inom Sovjetsfären tvingades läsa under sin utbildning.

Både Engels och Marx hade ett stort intresse för vad som hände inom en rad naturvetenskaper. Energiprincipen och den organiska kemin blev viktiga för dem liksom biologin genom Darwin. Darwins selektionsteori skulle utgöra den naturhistoriska grundvalen för den egna samhällsteorin, förklarade Marx.

Men Marx och Engels närmade sig naturvetenskaperna på olika sätt. Engels ville främst ha material för sitt världsbildsbygge. Marx gjorde utförliga excerpter över böcker som på ett eller annat sätt skulle vara av betydelse för hans ständigt pågående livsverk. Det var troligen också i den avsikten som han började intressera sig för de nya socialantropologerna. Av hans anteckningar gjorde sedan Engels en hel bok i sin egen anda.

Det är idag lätt att se Marx (men i mindre utsträckning Engels) som en renodlad teoretiker. Så var det inte alls. Politiken var och förblev viktig – den var nödvändig för att världen skulle förändras. Men övergången från teori till praktik var inte självklar. När Marx i mitten av 1860-talet åter med full kraft kastade sig in i det politiska livet kunde han inte luta sig mot *Manifestet* från 1848. Världen hade förändrats, det politiska landskapet hade blivit ett annat. Men hans egen tolkning av den verklighet som politiken skulle påverka var också i många stycken en annan. Det är lätt att bortse från detta, i all synnerhet som han lät nya upplagor och översättningar av *Manifestet* spridas över världen utan att själva texten förändrades.

Ändå var det med en till stor del ny agenda som han gav sig in i politiken.

I traditionen från Lenin har Marx politiska uppfattning framställts som gjuten i ett stycke. Hans analys av Pariskommunen 1871 har då betraktats som en fullbordan på en harmonisk utveckling. I själva verket skiftade Marx politiska prognoser snabbt över tid. Här en skämtteckning från 1871, tillägnad nationalgardet.

Politikern Marx

Karl Marx skilde strängt mellan sina roller som samhällsforskare och som politiker. Sällan blir detta så klart som i ett brev som han skriver till den engelske historieprofessorn Edward Spencer Beesly år 1871. Beesly är en bekant till honom och därtill en man som publicerat artiklar i ämnen som ligger Marx varmt om hjärtat. Men han är också positivist i tidens stil, alltså anhängare av den franske filosofen Auguste Comtes lära. Marx skriver i sitt brev att han själv »som partiman« har en alltigenom fientlig inställning till »comteismen« och att han »som vetenskapsman« sätter den mycket lågt. Dock utgör Beesly ett undantag. Han skildrar de historiska vändpunkterna i Englands och Frankrikes historia inte som en sekterist utan som en »historiker i ordets bästa mening«.

Motsatsställningen är klar: partiman eller vetenskapsman, sekterist eller historiker. Marx gör skillnad på forskning och politik.

Redan det är anledning nog för att skärskåda hans mer utpräglat politiska arbete under 1860-, 70- och 80-talen i ett kapitel för sig. Politiken är för Marx inte bara ett utflöde eller en tillämpning av den samhällsteori som han utvecklar i *Kapitalet*. Den påverkas visserligen på djupet av produktivkraftens utveckling och kampen mellan kapital och arbete. Men politiken är också en arena där människors önskningar och farhågor, deras ambitioner och drömmar, deras vänskap och hat direkt kommer till uttryck. Politiken präglas därtill av institutioner och fraktioner, traditioner och modeflugor.

Marx kom att spela en viktig politisk roll under flera perioder av sitt liv. Länge var det i första hand som journalist, i tidiga ungdomen i *Rheinische Zeitung* och sedan under revolutionsåren 1848–49 som chefredaktör för *Neue Rheinische Zeitung*. Sedan minskar den sortens aktiviteter. I artiklarna i *New York Daily Tribune* tar han visserligen upp politiska ämnen av högsta aktualitet; men hans läsekrets finns på andra sidan haven och alltför avlägsna för att han direkt ska önska påverka den. Den ekonomiska krisen

1856–57 ger honom stora förhoppningar om en mer genomgripande revolution än den som bröt ut 1848. Men ingenting händer, och just denna icke-händelse spelar av allt att döma en viktig roll i Marx liv. Euforin från tiden för *Grundrisse* är borta. Nu tar det mer klart avgränsade arbetet med *Kapitalet* sin början. Men det har knappt hunnit få sina konturer förrän Marx avbryter sig för att skriva sin tjocka pamflett *Herr Vogt* som kommer ut i december 1860. På sätt och vis betecknar den boken ett bottenläge i hans politiska liv. Han står utanför alla politiska grupperingar, och han kämpar för sin egen heder.

Det är så mycket mer överraskande att han 1864, först tvekande och halvt motvilligt och sedan med stigande entusiasm ger sig in i arbetet att forma den första internationella arbetarassociationen. Han har egentligen inte tid, arbetet med *Kapitalet* är inne i en hektisk fas, och Engels uppe i Manchester är skeptisk till arbetarassociationen. Men snart är Marx den viktigaste idégivaren i det som eftervärlden kallar Första internationalen (och som här kort och gott ska omtalas som Internationalen), och när Engels flyttat till London 1870 ansluter han sig till ledningen. Marx får visa prov på en egenskap som man inte brukar förknippa honom med, nämligen förmågan att jämka samman stridiga viljor i ett gemensamt projekt. Men det är inte första gången han är en god kompromissmakare; det var han redan som chefredaktör för *Neue Rheinische Zeitung*. I Internationalen tryter hans tålamod först när den stridbare Nikolaj Bakunin börjar utmana honom på det ideologiska planet.

Fejden mellan Marx och Bakunin kommer så småningom att spränga organisationen. Men dessförinnan sker något som Marx inte förväntat sig. Efter Frankrikes nederlag i kriget mot Bismarcks Preussen bryter uppror ut i Paris och en Pariskommun utropas. Avsikten är att fortsätta på den radikala linje som den ursprungliga Pariskommunen följt framför allt mellan 1792 och 1795. Den nya kommunen, som håller stånd i två månader, gör Marx både berömd, älskad och hatad över hela Europa. Enligt den allmänna meningen är han hjärnan bakom Kommunen. Så är det inte. Däremot blir Kommunen en viktig utmaning för hans politiska tänkande.

En särskild roll i hans liv spelar den politiska utvecklingen i Tyskland. Ferdinand Lassalle är den förste som där tar initiativ till ett politiskt parti som kan kallas socialistiskt; men relationen mellan Lassalle och Marx är minst sagt motsägelsefull. Efter hand bildas ett andra, konkurrerande parti med ledare som står Marx närmare. I Internationalen försöker Marx likväl hålla sig väl med båda partierna som något år efter Internationalens upplösning, 1875, går samman i ett enda tyskt socialdemokratiskt parti. Marx riktar en bister kritik mot det nya programmet, en kritik som blir ett av hans mest inflytelserika politiska dokument.

Under sina senare år kommer Marx att bli fascinerad av utvecklingen i Ryssland. Den »ryska väg« som Teodor Shanin talar om i boken *Late Marx and the Russian Road* (Den sene Marx och den ryska vägen), 1983, blir skickelsediger. Den påverkade tolkningen av vad som hände i Ryssland 1917.

Det finns ett antal mer principiella frågor angående Marx insatser som politiker som till sist måste ställas. Vad är det för slags satser som Marx uttalar när han gör sina politiska proklamationer? Utfärdar han prognoser, det vill säga gör han förutsägelser om vad som ska hända? Eller rör det sig snarare om program, där han skriver vad som förefaller honom vara en både möjlig och önskvärd utveckling?

Det är frågor som vi tangerat redan på tal om *Manifestet,* och nu blir de viktiga när det gäller hans bidrag till Internationalens arbete liksom hans kommentarer till Pariskommunen.

Ett annat frågekomplex gäller de politiska ideal som han utvecklar vid denna tid. Han talar ofta varmt om demokratin, framför allt i gestalt av en allmän och lika rösträtt. Efter många års frånvaro dyker orden »proletariatets diktatur« åter upp i hans vokabulär i samband med Pariskommunen 1871. Utesluter inte demokrati och diktatur varandra? Utvecklar Marx före 1871 en mer reformistisk strategi? Eller förblir han revolutionär rakt igenom?

Herr Vogt

I början av februari 1860 skriver Marx till Engels att han ska rikta ett förödande slag mot Carl Vogt. »*Defensiven* passar inte för oss.« Engels har i sitt svar inget att invända och råder alltså inte sin vän att hålla fast vid sitt arbete med *Kapitalet*. Det gör däremot ryssen Nikolaj Ivanovitj Sasonov. Marx återger ett brev som Sasonov skrivit till honom och rått honom att i stället fortsätta med sitt »vackra verk som gläder varje tänkande människa«. Men Marx vill inte lyssna på det örat. Han är fast besluten att oskadliggöra Vogt och rentvå sig själv från de anklagelser som riktats mot honom.

Carl Vogt var en på sin tid känd och allmänt läst naturforskare. Men han var också politiker och som sådan Marx motståndare. Det är inga små saker som Vogt har beskyllt Marx för. Han påstår att alla som kommer i närmare kontakt med den tyske herr doktorn förr eller senare hamnar i polisens klor. Kort sagt, Marx är polisagent.

För eftervärlden kan anklagelsen te sig bisarr. Vi vet att preussiska polisspioner var Marx i hälarna redan under Paristiden. De besökte honom flitigt i London och skrev rapporter om hans hemförhållanden.

Men sådant visste man inte på kontinenten. Vogt sökte göra sina anklagelser troliga framför allt genom den så kallade Kommunistprocessen i Köln, den som Marx, låt vara anonymt, skrivit så levande om. Var inte alla som råkade illa ut där nära förbundna med Marx? Och gick inte Marx själv fri?

Marx tänkte inleda en process mot Vogt eller närmare bestämt mot den tidning som anklagelserna återgivits i, *National-Zeitung* i Berlin. Han skrev sina inlagor efter konstens regler, men den preussiska domstolen vägrade att ta upp hans fall. Det var då han författade sin alltför tjocka bok i rykande fart.

Det är en textmassa med många disparata inslag. Här finns ett långt brev från borstbindaren, mångsysslaren och den socialistiske tidningsredaktören Johann Philipp Becker som säger sig personligen känna Vogt men däremot inte Marx. Becker tar tveklöst ställning för Marx och uttrycker sin förfäran över det »lättsinne och den samvetslöshet, varmed Vogt ger sig in i denna strid«.

Marx ger också en liten historik över *Bund der Kommunisten*, och han betonar att han sedan förbundet upplösts har hållit sig borta från alla politiska sammanslutningar. Hans enda insats har bestått i att han gratis hållit föreläsningar i Londons tyska arbetarförening. Vid föreningens 20-årsjubileum hade de åttio närvarande enhälligt beslutat att brännmärka Vogts förtal.

Marx ville snabbt ha ut sin bok – eller »broschyr«, som han kallade den i brevväxlingen med Engels – och beslöt sig för att utge den i London med en tysk exilförläggare, Albert Petsch. Engels avråder på det bestämdaste från att anlita en exilförläggare; en sådan bok når ingenstans. Men Marx är orubblig, och *Herr Vogt* sällar sig till den rad av Marxskrifter som förblir i stort sett olästa både i samtid och eftervärld. När det gäller just *Herr Vogt* kan man knappast beklaga obemärktheten. Den indignation som den uttrycker är begriplig. Men drygt 300 sidor tämligen spontan text? Knappast.

Marx går snabbt vidare till mer fruktbara företag. *Herr Vogt* har han lämnat bakom sig. En triumf kan han dock inhösta ett decennium senare. I sin bok hade han riktat en motanklagelse och hävdat att Vogt var en betald agent för Napoleon III. När kejsaren fallit och hans arkiv öppnats, visar det sig att namnet Vogt finns på listan över kejserliga utbetalningar. Det är så gott som uteslutet att namnet skulle åsyfta någon annan än Carl Vogt.

Internationalen

I den väldiga litteraturen om Marx finns det åtskilliga monografier om hans politiska tänkande och politiska verksamhet. Ett välkänt exempel är israelen Shlomo Avineris *The Social and Political Thought of Karl Marx* (1968) där författaren hävdar att det finns en spänning i Marx författarskap mellan hans övertygelse om en omedelbart förestående revolution och den bättre grundade föreställningen att historien är en mer långsiktig process, där till exempel en fullt utvecklad frihandel är en förutsättning för övergången till ett socialistiskt samhälle.

I Sverige har statsvetaren Mats Lindberg (tidigare Dahlkvist) sökt förena Marx tänkande med såväl en reformistisk socialdemokrati som en modern institutionalistisk samhällsvetenskap. Den senare innebär att ekonomin i ett samhälle inte kan förstås isolerad utan måste sättas i relation till alla samhällets olika institutioner – även de politiska. Det är en intressant synpunkt, men genom den sällas Marx till en tradition som tog sin början först efter hans tid.

Den säkerligen mest välavvägda moderna monografin om politikern Marx är Wolfgang Schieders *Karl Marx als Politiker* (1991). Schieder påpekar där att Marx i samtiden först och främst var känd för sina politiska insatser. Eftervärlden må läsa honom för *Kapitalets, Grundrisses* eller de ungdomliga *Manuskriptens* skull. Samma eftervärld tenderar också att se det som han gjorde under åren 1848–49 eller i Internationalen som utflöden av hans samhällsteorier. I den sovjetiska traditionen var det obetingat så, men också bland dem som framträdde som avgjorda motståndare till allt vad han gjorde och stod för.

Men i samtiden var Marx nästan uteslutande känd som politiker. Hans insatser begränsades visserligen till två perioder; Schieder talar om åren 1847–52 och 1864–72. Ändå är han politiskt mer aktiv än någon annan politisk tänkare under 1800-talet.

Hans viktigaste insats gällde Internationalen eller, som den hette på engelska *International Workingmen's Association*. Hans första reaktion på de inviter han fick till det konstituerande sammanträdet var full av tveksamhet. I *Herr Vogt* hade han ju betonat att han under flera år hållit sig borta från politiken. När en fransman, Victor Le Lubez, uppmanade honom att delta reagerade han inte på det. Det var först när den engelske fackföreningsledaren William Randal Cremer tog kontakt med honom som han gav med sig. Han beskriver själv händelseutvecklingen i ett brev till Engels. Cremer ville ha med några tyskar. Marx föreslog sin vän, skräddaren Johann Georg Eccarius, men slank själv också in på det konstituerande mötet »som stum figur«. Han visste att betydelsefulla personer denna gång var engagerade i det nya projektet. Därför kunde han bryta mot sin »annars gällande regel att avböja sådana invitationer«.

Även om Marx varit politiskt inaktiv under flera år var tanken på ett mer storstilat projekt inte främmande under den tiden. Därom vittnar ett brev från 1860 till den gamle vännen, diktaren Ferdinand Freiligrath. *Bund der Kommunisten* var just ingenting, en sammanslutning bland hundra andra. Siktet måste vara ställt på ett parti av historiska dimensioner (»im grossen historischen Sinne«).

Partibildningar i modern europeisk mening fanns det ännu inte vid den tiden (början skedde faktiskt med olika socialdemokratiska och socialistiska partier; men Marx var inte direkt engagerad i deras tillkomst). Det som till äventyrs kallades partier hade dittills varit mer eller mindre tillfälliga kamp- eller samarbetsorganisationer eller helt enkelt röstningsgemenskaper i beslutande församlingar. Ofta talade man hellre om föreningar än om partier.

Men Marx har uppenbarligen något mer storstilat i tankarna i brevet till Freiligrath. Det verkligt historiska partiet är förankrat i klassen, och i jämförelse med det var *Bund der Kommunisten* bara en episod. Det är enligt Marx klassens sociala utveckling som är den grundläggande förutsättningen för att den ska kunna manifestera sig som ett politiskt parti i djupare mening. Arbetarklassen måste således ha nått både en tillräcklig omfattning och inre fasthet innan den kan bära upp ett kraftfullt politiskt parti.

Det var ett magnifikt partibegrepp. Men Marx fick också finna sig i att det ofta talades om »*Die Partei Marx*«, partiet Marx. Begreppet föddes redan vid Kölnprocessen 1852 då Marx närmaste anhängare stod inför rätta. Det hängde sedan kvar mer som en beteckning på dem som helt och hållet hyllade hans teorier än som ett namn på ett konkret politiskt parti. Ofta agerade han själv på ett sätt som kunde ge skäl för beteckningen; han skilde skarpt mellan dem som var honom trogna eller inte.

Som vi sett var Marx i sin egen politiska verksamhet noga med att påpeka att arbetarklassens befrielse skulle vara dess eget verk. Men med »Marxpartiet« låg tanken nära att det var Marx och hans efterföljare som skulle dirigera kampen för befrielse. Med sin noggranna uppdelning av följeslagare och avvikare gjorde han det lättare för en sådan föreställning.

Internationalen var från början en brittisk och fransk idé. Napoleon III hade gett tillstånd för en delegation franska arbetarledare att resa till London för att träffa en rad fackföreningsledare. Fransmän och britter ville finna en form för varaktigt och djupgående samarbete mellan arbetarorganisationer av olika slag. Flera andra länders representanter var också viktiga, de flesta av dem flyktingar i London liksom Marx.

Internationalen skulle alltså vara ett samarbetsorgan. En Centralkommitté bildades, bestående av tjugoen engelsmän, tio tyskar, nio fransmän, sex italienare, två polacker och två schweizare. Marx var en av medlemmarna, och han valdes också in i en subkommitté som skulle föreslå programförklaring och stadgar. Arbetets självklara centrum var London, men de årliga kongresserna skulle hållas på andra platser.

Marx var från första början tolerant i sina omdömen om de män som han träffade i arbetet med Internationalen. Ledaren för den franska gruppen, Henri-Louis Tolain, beskriver han i sitt brev till Engels som en »mycket trevlig karl« (sehr netter Kerl), och även de andra medlemmarna i delegationen betecknas som »trevliga«. Då ska man veta att Tolain var anhängare till Proudhon som Marx brukade uttala sig så negativt om, och även de andra stod åsiktsmässigt rätt långt från Marx. Marx var för övrigt tämligen okänd, i vissa fall bortglömd i Frankrike vid den här tiden. Britterna visste mer om honom men hade också en annan inriktning än han; några var gamla chartister, andra anhängare av Owens idéer om ett idealsamhälle.

Marx missade flera av programkommitténs möten. Men när han fick se ett förslag som han fann uruselt, agerade han resolut och bjöd hem nyckelpersonerna. Efter en rejäl mangling som varade till klockan ett på natten kom man överens om regler för Internationalen. Marx skev därefter på eget initiativ en adress »till arbetarklasserna« (som det fortfarande hette) och bantade ner antalet regler. Hans förslag accepterades med några intressanta och talande tillägg.

Marx förslag, som kommit att kallas Inauguraladressen, hör tillsammans med de regler som han föreslog till de viktigaste politiska dokumenten av

hans hand. Det finns alltså goda skäl att dröja vid dem.

Adressen

Den text som Marx presenterade för sina nyvunna vänner är ett retoriskt mästerstycke på knappt tio sidor. Först målar författaren upp den motsägelsefulla utvecklingen mellan 1848 och 1864, alltså mellan revolutionens år som också var *Manifestets* och textens eget nu. Vilken fantastisk utveckling inom industri och handel har det inte varit! Orden vibrerar av författarens egen entusiasm inför teknikens under, maskinernas enorma prestationer och världshandelns förmåga att göra avlägsna kontinenter till grannar.

Och samtidigt! I utvecklingens nav, i Storbritannien, lider otaliga arbetare nöd. Objektiva rapporter vittnar om fattigdom, undernäring, elände. År 1864, under »frihandelns tusenåriga rike«, visar det sig att hantverkare i London äter sämre än den fattigaste jordbruksarbetare. För den som inte av purt egenintresse predikar »narrarnas paradis« står det klart att »ingen utveckling av maskineriet, ingen kemisk upptäckt, ingen användning av vetenskapen på produktionen, ingen förbättring av kommunikationsmedlen, inga nya kolonier, ingen utvandring, inget öppnande av nya marknader, ingen frihandel, inte allt detta tillsammans kan besegra de arbetande massornas elände«. Tvärtom kommer utvecklingen av arbetets produktivkrafter att leda till fördjupade sociala klyftor.

Så långt är bilden entydig, och det är samma bild som i *Manifestet*. Kapitalismens överflöd skapar arbetarnas armod. Ricardos järnhårda lönelag gäller.

Men just där kommer artikelns dialektiska vändning. En strimma ljus bryter in: Det har hänt positiva ting mellan 1848 och 1864! Det första är genomförandet av tiotimmars arbetsdag.

Kravet mötte ett förbittrat motstånd från medelklassen. Marx använder just ordet »medelklass« (*middle class*), alltså inte »bourgeoisie« som 1848 och inte »kapitalist« som så ofta annars under 1860- och 70-talen. Det är

säkert inte av en slump. I termen kan också inkluderas viktiga delar av småborgerligheten av typ mindre handelsidkare.

Talesmännen för denna medelklass, Andres Ure, Nassau W. Senior och andra, förkunnade att med tiotimmarsdagen skulle dödsklockorna ringa över den brittiska industrin. Men nu är lagstiftningen i kraft och hjulen snurrar snabbare än någonsin.

Den andra positiva förändringen som Marx lägger ännu större vikt vid är den kooperativa rörelsen som utgör ett storartat experiment och vars värde inte kan överskattas. Om arbetare själva äger och driver sin fabrik så kommer inte bara slavarbetet utan också lönearbetet att försvinna och ersättas av »det associerade arbetet« där var och en utför sitt slit »med villig hand, öppet sinne och glatt hjärta« (*with a willing hand, a ready mind, and a joyous heart*).

Men så länge kooperativrörelsen är hänvisad till sina egna krafter kan den inte hålla jämna steg med den privata monopolbildningen. Det visade kloka arbetsledare redan i början av 1850-talet. För att lyckas måste rörelsen utvecklas i nationell skala. Men både jordägare och kapitalister försöker lägga hinder i vägen för en sådan utveckling.

Därför är det arbetarklassens stora plikt att erövra den politiska makten. Arbetarna har en omedelbar styrka genom sitt antal, men denna styrka blir bara effektiv om de många individerna samverkar och samtidigt vägleds av kunskap. Tidigare erfarenheter visar hur illa det går om man föraktar det »broderskapsband« (*bond of brotherhood*) som förenar arbetare från olika länder.

Marx avslutar med samma slagord som i *Manifestet*: »Arbetare i alla länder, förena er!«

Det finns flera ting att dröja kvar vid i denna text. Den vikt som den fackliga kampen tillmäts är större än i något annat som han dittills skrivit. Kampen om arbetsdagens längd kommer tillbaka i *Kapitalet*, vars första band utgavs först 1867. Men i Inauguraladressen är betydelsen programmatiskt framhävd.

Samtidigt understryker han att det är tack vare lagstiftningen som den förkortade arbetstiden kunnat drivas igenom.

Tankegången återkommer när det gäller kooperativrörelsen. Först i nationell skala kommer den att kunna överflygla de privatägda företagen. För det krävs arbetarnas samfällda politiska verksamhet.

Ett av textens nyckelord är »association«. »Association« är ett centralt begrepp i 1800-talets politiska tänkande. Motsatsen var de tvingande gemenskaper som individer oavsett sina önskningar inlemmades i. De traditionella familjerna var sådana; äktenskapen var i princip oupplösliga, och barn var bundna till sina föräldrar upp i vuxen ålder. Associationsidén var också oförenlig med skråtvång, bygemenskaper och påtvingad kyrkotillhörighet. Livegenskap och slaveri utgjorde de absoluta motsatserna.

Både liberaler och socialister såg i associationen en nyckel till ett nytt och bättre samhälle. Erik Gustaf Geijer tillhörde efter sitt »avfall« från konservatismen år 1838 dem som drömde om människors frihet att välja gemenskaper. De tidiga socialisterna gick längre. Människor skulle ha rätt att bygga sina egna samhällen från grunden. Oförvägna skaror lämnade tvångens Europa för att någonstans i Amerika bygga en falangstär i Fouriers stil eller ett Ikarien sådant som Cabet skisserat det. Det skulle vara fritt för var och en att ansluta sig till kollektivet eller lämna det.

Internationalen var själv en association: Workingmen’s International Association. Den fria anslutningen var en grundprincip. Om någon inte fann sig hemma i organisationen var det bara att lämna den. Militära kaderprinciper var den främmande.

Och nu skriver Marx i själva det grundläggande dokumentet att framtidens arbete ska organiseras enligt associationsprincipen. Borta är då de enskilda ägarna, kapitalisterna, som köper arbetstid av arbetare vars enda val är svält eller slit för en annans vinst. I kooperativet är det som redan ordet säger samarbetet som är det väsentliga: samarbetet mellan likar.

Texten rymmer inte mer än en lätt skiss. Det som står kan i högsta grad tilltala anarkister. Den enda skillnaden är att Marx säger att arbetarnas association och därmed producentkooperativets seger måste ske i nationell skala vilket är detsamma som att säga att staten måste användas som

maktmedel. För Internationalens framtid blir skillnaden mellan Marx lösning och Bakunins snart ödesdiger.

Det finns ytterligare ett drag i Inauguraladressen som kräver en kommentar. Marx skriver att arbetarna bara kan erövra den politiska makten i samverkan och om de »vägleds av kunskap«. Han avser därmed rimligen en samhällsteori som också ger riktlinjer för politiskt handlande. Det är en sådan han själv tillhandahåller, och det är den som gör att han känner sig skickad att skriva adressen. Men det är viktigt att han *inte* säger att arbetarna ska vägledas av *dem som besitter kunskapen*. Han är som vi redan sett mycket konsekvent på den punkten.

Samtidigt finns det ett problem. Marx kommer hela tiden att bli ytterst aktiv i Internationalens arbete. Han levererar kritik och råd och är som alltid snar till polemik. Strategier som tydligt avviker från hans egen bekämpar han med kraft, stundtals hänsynslöst.

Tonen i Inauguraladressen är däremot mild och försonlig. Marx är här inte stridens man utan samarbetets.

På en punkt kan man notera en frånvaro i hans text liksom i hans senare inlägg i Internationalens möten. Han använder det traditionella ordet »broderskap« för den internationella sammanhållningen mellan arbetare. Det är den gamla beteckningen från franska revolutionen, ja indirekt ända sedan urkristendomen.

Internationalen kom annars att beteckna genombrottet för det nyare ordet »solidaritet«. Här var det framför allt Johann Philipp Becker som var drivande och framgångsrik. Solidaritet är, säger han, en »Brüderlichkeit der Tat« (handlingens broderskap) som inte får förväxlas med borgarnas »Brüderlichkeit der Phrasen« (frasernas broderskap).

Det är osannolikt att Marx skulle ha något att invända mot ordet »solidaritet«. Men det kommer inte att ingå i hans normala vokabulär.

Nära knuten till Inauguraladressen är de provisoriska statuterna till Internationalen vilka också i allt väsentligt hade Marx som författare. Huvudtankarna är desamma som i den första texten. Det är arbetarna själva som ska leda sin befrielsekamp. Målet är att avskaffa klassherraväldet. För

det krävs arbetarnas ekonomiska frigörelse från en underkastelse som utgör grunden för »allt socialt elände, all intellektuell förkrympning och allt politiskt beroende«. Frigörelsen är varken en lokal eller en nationell uppgift utan den förutsätter en social omvandling som måste omfatta alla länder. För det krävs i sin tur en »teoretisk och praktisk samverkan«.

Marx säger också att arbetarrörelsen åter börjar bli en påtaglig kraft i Europas industriländer, och det väcker både förhoppningar och minnen av tidigare misstag. För att infria förhoppningarna och komma farhågorna på skam har Internationella arbetarassociationen sammanträtt i London.

Dokumentet avslutas med tio punkter som utgör de egentliga statuterna. I det ursprungliga förslag som Marx bearbetade fanns det 40 sådana punkter men han har låtit rödpennan gå fram över de flesta av dem. Det fastställs att den första konferensen ska hållas i Belgien och att den ska befolkas av delegater för de arbetarsammanslutningar som under tiden anslutit sig. Vidare heter det att Centralkommittén har sitt säte i London och ska tjäna som en nod mellan de olika ländernas organiserade arbetare, underrätta sig om deras situation och ta upp frågor av gemensamt intresse, däribland konflikter och kontroverser. Till slut betonas att fastän Internationalen tjänar den »broderliga samverkan«, behåller de olika anslutna arbetarorganisationerna sin gällande organisation.

Marx var belåten med sin insats vilket framgår av det brev till Engels som redan varit på tapeten. Hans förslag godtogs av den subkommitté som han ingick i. Han medger att han tvingats göra vissa tillägg. Före de tio punkterna måste han foga in två fraser om plikt och rätt och en annan om »sanning, moral och rättvisa«. »Men«, tillfogar han lugnande, »de är så placerade att de inte kan göra någon skada.«

Det är lätt att finna de meningar som Marx åsyftar. Det heter att Internationalen och alla de sammanslutningar som är knutna till den kämpar för sanning, rättvisa och moral både i det inbördes umgänget och i mötet med alla andra människor »utan hänsyn till hudfärg, tro eller nationalitet«. Vidare slås det fast att rättigheter och skyldigheter hänger samman: »Inga rättigheter utan plikter, inga plikter utan rättigheter.«

Marx ovilja mot sådana deklarationer innebär inte att han skulle ogilla själva de ideal som uttalas i och genom dem. Han hävdar däremot att de är verkningslösa i ett klassamhälle och att de dessutom kan invagga människor i en falsk föreställning om att friheten redan är vunnen när högstämda ord av det slaget proklameras som statens ledstjärnor utan att något görs åt förtrycket av arbetare och därmed den största orättvisan i samhället. Det är bara genom en social revolution som en rättvisa som inte bara är munväder kan skapas.

Engels uttrycker i sitt svarsbrev sin glädje över att Marx åter kommit i kontakt med människor av detta slag. Men när det gäller Internationalens framtid är han pessimistisk. Den kommer säkert »mycket snart« att splittras mellan en »teoretiskt proletär« och en »teoretiskt borgerlig« fraktion när väl positionerna preciseras, säger han. Vad ordet »teoretiskt« här åsyftar är inte givet men han menar troligen doktriner om den önskade samhällsutvecklingen.

Marx försöker lugna sin vän. Saken är inte så komplicerad när man enbart har med arbetare att göra. Den ende »literary man« (intellektuelle, skulle man väl säga idag) i sällskapet är engelsmannen Peter Fox, skriftställare och agitator, och han har skrivit en uppskattande biljett om Adressen till Marx.

Det är uppenbart att Internationalen redan blivit en hjärtesak för Marx. För organisationens skull är han beredd att skrinlägga gamla konflikter. Här möter han lärjungar till Proudhon, vars lära han så ihärdigt bekämpat und många år. Andra tror liksom Louis Auguste Blanqui att en revolution bäst kan genomföras om en grupp upplysta och målmedvetna revolutionärer genomför en *Putsch*, en kupp, i förhoppningen att folkmassorna snart skulle följa efter i revolutionär yra. Marx hade avfärdat Blanqui som »borgerlig«, ett starkt ord i hans mun, (ovan s. 353) men nu är han redo att samarbeta med borgarens adepter. Ännu mer anmärkningsvärt är att han kan samsas med italienare som följer Giuseppe Mazzini i spåren och därmed är del i den radikalt nationalistiska rörelsen *La Giovine Italia* (Det unga Italien). Marx kunde uppskatta italienarens retoriska skicklighet men strävade mot en helt annan sorts samhälle än Mazzini. Deras personliga möten i London

hade inte utfallit väl. Men nu gläder sig Marx åt att Mazzinis efterföljare skrivit under texterna, och han anmärker belåtet i en makaronimening som är typisk för hans brevväxling med Engels: »Mazzini is rather disgusted, dass seine Leute mitunterzeichnen, mais il faut faire bonne mine à mauvais jeu« (Mazzini är ganska upprörd över att hans folk finns bland undertecknarna, men det gäller att hålla god min i elakt spel).

Lön, pris och profit

Efter sina inledande framgångar blev Marx en flitig skribent i Internationalens namn. Han författade brev till Abraham Lincoln med en vältalig försäkran om arbetarnas stöd i kriget mot slavägarna, och när Lincoln blivit mördad författade han ett kondoleansbrev till efterträdaren Andrew Johnson och lovade också denne en helhjärtad uppslutning från Internationalen.

En del andra mindre saker var också skrivna av honom. Men hans i särklass viktigaste bidrag under Internationalens första tid var några föreläsningar som han höll för de övriga medlemmarna av Centralkommittén.

Bakgrunden var att en annan medlem av Centralkommittén, John Weston, timmerman och anhängare av den legendariske socialisten Robert Owen, bland annat i tidningen *Bee-Hive* hävdat att facklig kamp för lönehöjningar var fåfäng, ja i själva verket skadlig för arbetarnas sak. Marx erbjuder sig att ta upp ämnet i några föreläsningar. Det måste ha varit mäktiga tillställningar. Vid två tillfällen har Marx föreläst från ett manus som i den svenska översättningen omfattar drygt 70 sidor och har titeln *Lön, pris och profit*.

Men Marx är i sitt esse; det är åter en lysande text. Den präglas också av en mild och försonlig ton. John Weston, som är föremål för kritiken, kallas i föredraget »medborgare Weston« (det är franska revolutionens tilltalsord »citoyen« som fortfarande brukades i Internationalen) och behandlas ytterst hänsynsfullt.

I mycket kan föredraget ses som en sammanfattning av väsentliga tankegångar i *Kapitalets* första band. Distinktionen mellan (konkret) arbete och arbetskraft är klart utlagd. Kanske med tanke på de många brittiska åhörarna utpekar Marx Thomas Hobbes som pionjären för begreppet arbetskraft på ett helt annat sätt än i *Kapitalet*, där engelsmannen bara finns med i en fotnot. Nu framhäver Marx påståendet att människan är värd det pris »som man skulle ge för att *använda hennes kraft*«.

I *Kapitalet* har Marx problem med förhållandet mellan bytesvärde och pris. I andra upplagan löser han det genom en klar distinktion mellan värde och bytesvärde och bestämmer det senare som = priset. I föredraget skjuter han obekymrat samma svårighet åt sidan med meningen: »Priset, betraktat för sig, är inget annat än *värdet*, uttryckt i pengar.«

Liksom i *Kapitalet* kommer han in på den ursprungliga ackumulationen. Den borde egentligen kallas »*den ursprungliga expropriationen«*, säger han här. Det som egentligen händer är att bandet slits mellan arbetaren och arbetsredskapet. Det är en tanke som han varit trogen alltsedan *Manuskripten* tjugo år tidigare. Profiten är det obetalda arbete som göder både jordägare och kapitalist.

Det är mot bakgrund av denna grundläggande orättfärdighet som Marx ser arbetarnas samfällda kamp för löneförhöjningar och kortare arbetstid. Arbetarna försöker bara sätta »skrankor för kapitalets tyranniska, olagliga tillägnelse«. Den andra sidan har alltid motdrag: på kortare arbetstid följer höjt arbetstempo.

Den lyckade kampanjen för tio timmars arbetsdag hade två förutsättningar. Den ena var arbetarnas »ständiga tryck«, den andra lagstiftningen (Marx nämner inte ens den institution som har lagstiftningen om hand, parlamentet). Fackföreningar, fortsätter han, fungerar bra som »motståndshärdar mot kapitalets övergrepp«. Men målet är även där att »avskaffa lönesystemet«.

Framställningen slutar utan närmare upplysning om hur detta mål ska uppnås. Kanske är anledningen att Marx vet att åhörarna på den punkten är oeniga. Men kanske menar han att han redan sagt nog i ämnet i Adressen. Målet med föredraget har han redan nått, nämligen att skissera sin egen

teori och i samband med detta klargöra sin uppfattning om fackföreningarnas uppgift och betydelse.

Föredraget dyker upp några gånger i korrespondensen mellan Marx och Engels. I ett första brev berättar Marx att han kämpar med differentialkalkylen men nämner också Westons artikel i *Bee-Hive* som fått stöd av en annan engelsman i Centralkommittén. Folk väntar förstås att jag ska svara, säger Marx, men det är viktigare för mig »att skriva vidare på min bok«. Sådana ord vill Engels höra. Men en dryg månad senare har Marx likväl hållit första delen av föreläsningen, och den andra väntar några dagar senare. I första delen har han svarat på Westons »Blödsinn« (dåraktigheter), berättar han, medan den andra är en teoretisk utläggning.

Det är påfallande hur olika Marx talar om Weston i sitt föredrag och i brevet. I föredraget är hans ton mot timmermannen vänlig och hänsynsfull; i brevet till Engels omnämns Westons idéer bara med förakt. Men breven mellan Marx och Engels är ofta sådana: två gamänger som vårdslöst slänger skymford omkring sig.

Det viktigaste i brevet är något annat: »folk« vill trycka hans föredrag. Marx är tveksam. Å ena sidan skulle han kunna komma i förbindelse med människor som John Stuart Mill och Edward Spencer Beesly. Å andra sidan föregriper framställningen, som är relativt populär, mycket av det nya som hans bok innehåller. Är det tillrådligt att offentliggöra forskningsresultaten på detta sätt? Han vädjar till Engels mer distanserade omdöme.

Engels svar är ett tveklöst nej. Inte skulle Marx vinna några lagrar på en pennfäktning med »Mr. Weston«, »och som debut i den engelska ekonomiska litteraturen vore det säkert inte bra«. Nej, gör färdig din bok – du vet att om du inte är klar den förste september blir du skyldig mig 12 flaskor vin (detta sagt den 15 juli).

Hur det gick med vinflaskorna vet vi inte; *Kapitalet* blev åtminstone inte färdigt till utsatt datum. Däremot kan man med säkerhet säga att Engels råd var utomordentligt oklokt. Om Marx föredrag gått i tryck hade det inneburit att det funnits en lättillgänglig introduktion till hans teorier på engelska. Alla de villiga läsare som hade svårt att tränga in i *Kapitalet* hade sluppit

omvägen över Engels senare skrifter och kunnat gå till Marx själv. Kanske hade Weston fått en centralare roll än hans tankar i *Bee-Hive* förtjänade, men än sedan? För en arbetarrörelse kan det knappast vara en nackdel att en timmerman uppmärksammas.

Men för *Kapitalet* föreställde sig Engels en helt annan inramning. Det var ett vetenskapligt arbete bland andra vetenskapliga arbeten.

Det skulle få en hedrad plats i den lärda världen, recenseras med aktning även av meningsmotståndare, citeras, hudflängas, hyllas – ja, så som skedde i den tyska akademiska världen (som var tidigare än den engelskspråkiga eller franska att anta denna moderna form).

Vad Engels inte insåg var att denna tyska akademiska värld i princip bara räknade med dem som hade en lärostol, helst vid ett aktat universitet, eller åtminstone var docenter i en lovande akademisk karriär. Det fanns en obarmhärtig gräns mellan dem som var innanför och utanför, och Karl Marx befann sig ohjälpligt utanför. Hans akademiska meriter var värdelösa småmynt i sammanhanget.

Marx såg inte saken annorlunda. *Kapitalet* skulle betraktas som en vetenskaplig avhandling. Bron till den vanlige läsaren skulle slås senare. Det brobygge som han själv höll på med i *Internationalen* kunde muntligen nå Centralkommitténs medlemmar men ännu inte offentligheten.

Marx dotter Eleanor lät till sist publicera manuskriptet till de båda föredragen. Det skedde 1898.

Det finns en liten anmärkning i Marx brev som förtjänar en stunds begrundan. Genom att ge ut föreläsningstexten skulle han kunna komma i kontakt med John Stuart Mill och Edward Spencer Beesly, skriver han. Vi vet att han några år senare verkligen blev bekant med Beesly (ovan s. 577). Däremot blev han det aldrig med John Stuart Mill. Beesly var i hans ögon en framstående historiker, trots sina positivistiska utgångspunkter. Men Mill? Marx uttalar sig rätt genomgående negativt, ofta nedlåtande om Mill som ekonom. Mill erkänner inte som Smith och Ricardo kapitalismens inre motsättningar.

Men fanns det något annat som lockade honom att göra Mills bekantskap? Något i Mills tvekan mellan kapitalism och socialism? Eller

hans idéer om den politiska friheten? Eller ville Marx bara att Mill skulle få kännedom om den teori som bar upp *Kapitalet*? Det får vi aldrig veta.

Bakunin och Marx

I det innehållsrika brev till Engels där Marx redogör för sina tidiga insatser för Internationalen meddelar han i förbigående att han fått besök av Bakunin. Bakunin var en gammal bekant. Relationen mellan dem hade varit skiftande men för det mesta spänd. Nu låter det helt annorlunda: »jag gillade honom mycket och bättre än tidigare«, säger Marx.

Sympatierna visade sig dock kortlivade. Den strid som till sist skulle slita sönder Internationalen hade Marx och Bakunin som huvudpersoner. Marx hade under åren kunnat uthärda lärjungar till Proudhon och till Blanqui, chartister och oweniter och till och med en och annan kompromissvillig efterföljare till Mazzini. Men med Bakunin inne i organisationen gick det inte.

Bakunin hade levt ett sällsamt dramatiskt och strapatsrikt liv efter 1848–49 års revolutioner. Infångad av tsarens polis hade han dömts till döden och benådats, inte en utan två gånger. I stället förvisades han upp till trakter i Sibirien som ansågs rymningssäkra. Men Bakunin rymde, levde på bär och rötter och tog sig omsider upp till ryska nordöstkusten. Därifrån åkte han båt via Japan till USA:s västkust, korsade den amerikanska kontinenten och dök upp i London 1861.

Det är inte underligt att han sågs som en hjälte i många läger, inte minst bland liberaler. Vid ett besök i Sverige ordnades en stor bankett till hans ära i Stockholm, och August Blanche – den gången en ytterst uppburen författare – höll ett hänfört tal till honom.

Marx hade inte mycket att sätta upp mot Bakunins äventyr. Och nu var den store ryssen redo för nya revolutioner. Oförtröttligt arbetade han för att uppvigla folket mot allt vad makt och auktoritet hette.

Bakunin höll sig under flera år utanför Internationalen. Men Marx hade ögonen på honom; ryssen var mån om att bygga upp sin maktbas. »Han är så arrogant att han vill ställa arbetarrörelsen under *rysk* ledning«, skrev

Marx i ett brev till Engels i slutet av år 1868. Men bara några dagar senare fick han ett brev från Bakunin som där betygade sin vänskap och sin anslutning till Marx grundläggande idéer. Med den saken var det dock si och så. Bakunin skapade en *Alliance de la Démocratie Socialiste* (allians för den socialistiska demokratin) som han anslöt till Internationalen. Marx uppfattade inte utan fog alliansen som en trojansk häst med vars hjälp Bakunin ville erövra Internationalen inifrån. Till Marx förskräckelse visade sig också en av hans egna varmaste tillskyndare i Schweiz, Johann Philipp Becker, vara svag för Bakunin. Becker försökte helt enkelt kombinera Marx med Bakunin, något som inte så lätt lät sig göra. Snart insåg Becker själv detta och bröt med Bakunin.

Marx agerade med Centralkommittén i London i ryggen. Så var det redan hans vana att göra; han var Centralkommitténs viktigaste språkrör. Enligt Wolfgang Schieders uträkning skrev han mer än 50 dokument på sammanlagt 200 sidor under åren fram till 1872.

Ett av de viktigaste aktstyckena av hans hand var Centralkommitténs beslut om Bakunins allians. Där hette det att Alliansen på ett paradoxalt sätt agerade på samma gång utanför och innanför Internationalen. Den skulle ha en egen Centralkommitté i Genève vid sidan av Internationalens Centralkommitté i London. Resultatet skulle ofelbart bli splittring och fraktionsstrider, och internationalismen skulle få ge vika för nationalismen. Alliansens anslutning till Internationalen förklarades därför av noll och intet värde.

Men Bakunin gav inte upp så lätt. Vid kongressen i Basel 1869 dök han upp. Marx fanns inte där; han brukade över huvud inte resa till de årliga kongresserna. Han hade väl inte pengar nog och ville inte heller splittra sin tid. Det var ändå i Centralkommittén som de avgörande besluten fattades. Bara till den sista, dramatiska kongressen i Haag 1872 kom han personligen för att utkämpa den avgörande drabbningen med Bakunin.

Redan i Basel hade Bakunin skördat framgångar. Han fick bland annat en majoritet av deltagarna bakom sig för kravet att arvsrätten skulle avskaffas. Det var egentligen vad Marx hade skrivit redan i *Manifestet*, trots att Engels i det förslag (i den katekes) som låg till grund för den slutliga

texten nöjt sig med en kraftig beskattning. Vad var anledningen till att Marx nu inte välkomnade Bakunins initiativ? Arv hade ju spelat en viktig roll för hans egen ekonomi.

I en artikel i Beckers tidskrift *Der Vorbote*, som Marx likaledes skrev i Centralkommitténs namn, lyfte han upp frågan om arvsrätten på ett principiellt plan. Frågan om arvet hör till den juridiska överbyggnaden och får aldrig betraktas som en huvudsak. Gör man det, förväxlar man orsak och verkan. Så länge det privata ägandet av produktionsmedlen består, är arvsrätten en självklar följd. Att plocka bort den utan att göra något åt de grundläggande ägandeförhållandena är verkningslöst. Tills vidare kan man arbeta bland annat för en beskattning av arv.

Artikeln tyder på att Marx själv ändrat uppfattning i takt med att hans samhällsteori utvecklats från *Manifestet* till *Kapitalets* första band.

Men denna fråga var på intet sätt avgörande för Internationalens fortsatta öden. Värre blev det när Bakunin under hösten började angripa Centralkommittén i London i några artiklar, framför allt i den egna tidskriften *L'Égalité*. Centralkommittén skulle inte ha uppfyllt statuternas krav att utföra kongressens beslut. Marx skrev Centralkommitténs svar. Orden präglas ännu av den försonlighet som utmärkt så gott som allt som han dittills skrivit och sagt i Internationalens namn. Men i sak är svaret skarpt. Det finns ingenting i statuterna som säger att Centralkommittén är förpliktad att inlåta sig i polemik med *L'Égalité* eller andra tidningar. Svar ges bara på inlägg från det regionala rådet i romanska Schweiz. Men inget ska offentliggöras vare sig från den ena sidan eller den andra.

Bakunin och hans anhängare var djupt missnöjda med den dominerande roll som London och över huvud Storbritannien hade i Internationalen. Marx svarade att Centralkommittén är i den lyckliga situationen att hålla hävstången för den proletära revolutionen i sin hand. Engelsmännen förfogar över alla nödvändiga materiella förutsättningar för en social revolution. Det som saknas är bara förmågan att se situationen i stort (*l'esprit généralisateur*) och den revolutionära lidelsen (*la passion révolutionnaire*). Det är Centralkommitténs sak att hjälpa fram både det ena och det andra. Vår betydelse betygas inte minst av de ledande tidningar i

landet som representerar motsatta intressen, för att inte tala om dem som stödjer vår sak. Men för att lyckas, gäller det att vi verkligen agerar som Centralkommitté. Då kan inte diverse andra organisationer uppträda som självständiga enheter.

Marx anklagar också sina motståndare för en naiv uppfattning om förhållandet mellan den sociala och politiska rörelsen. I statuterna heter det klart och tydligt att arbetarnas ekonomiska frigörelse är huvudsaken, till vilken den politiska rörelsen förhåller sig som ett medel. Olyckligtvis utelämnades orden »som ett medel« (*as a means*) i den franska översättningen, något som hade att göra med meningsskiljaktigheter i den franska sektionen.

Man kan notera att Marx i skrivelsen inte direkt svarar på Bakunins huvudanklagelse att kongressbeslutet om arvsrätten inte genomförts av Centralkommittén. Det är lätt att sluta sig till att den tystnaden beror på att Marx menar att kongressbeslutet är emot Internationalens grundläggande tes om relationen mellan sociala och politiska förhållanden. Detta var ju just vad han framhållit i artikeln i *Der Vorbote*.

Konflikten mellan Bakunin och »Marxpartiet« går in i en helt ny fas när kriget mellan Frankrike och Preussen bryter ut i juli 1870. Vid krigsutbrottet ställer sig Marx tveklöst på Preussens sida; en preussisk seger skulle innebära slutet för Napoleon III:s förhatliga regim. På Centralkommitténs uppdrag skrev han en första adress där han talade för hela Internationalen. Napoleon III – eller Louis Bonaparte, som Marx genomgående kallar honom – var en svuren fiende till organisationen som han påstod vara underjordisk och ha planer på att mörda kejsaren själv. Det var en bisarr felbedömning; terror och attentat var inte den väg som Internationalen ville gå. Däremot uppmanade organisationen enträget sina medlemmar att rösta nej i Bonapartes ständiga folkomröstningar. Bonaparte litade på stöd från landsbygdens bondemassor och fick det också. I städerna gick det sämre, och sämst i Paris. Vid den omröstning i maj 1870 som indirekt öppnade väg för kriget mot Preussen röstade fem av sex ja till kejsaren. Men i Paris stod 139 538 röstande på hans sida, 184 236 mot honom.

Den adress som Marx författar så snart kriget bryter ut börjar med ett citat från själva Inauguraladressen om betydelsen av internationell samverkan mellan arbetarna, inte minst för att motverka krig. Det är därför inte underligt, fortsätter han, att Louis Bonaparte avskyr Internationalen och gör den till föremål för olika sanslösa beskyllningar. Den pågående krigskomplotten är bara en ny förbättrad version av den kupp som förde Bonaparte till makten.

Tills vidare utkämpar Preussen ett försvarskrig. Men Preussen är också medskyldigt genom att ha konspirerat mot Louis Bonaparte (det gällde den spanska tronföljden). Och vem vet när preussarnas aptit är mättad? Om Bismarck övergår till att föra ett anfallskrig, kommer arbetarna i Tyskland att vända sig mot företaget.

Till sist ställer Marx – och genom honom Internationalen – i utsikt att alliansen mellan arbetare en dag ska göra slut på alla krig. Ett nytt samhälle ska uppstå, och där kommer freden att härska och arbetet bli allas gemensamma angelägenhet.

Det är mot den vackra horisonten som arbetarrörelsen arbetade fram till Första världskriget. Marx adress spreds i tidningar och flygblad på många språk. Men 1914 var det få som erinrade sig budskapet. Då greps nästan alla av den krigiska yra som skulle kosta nio miljoner människor livet.

Det fransk-tyska kriget avhandlas förstås också i Marx och Engels brevväxling. Där faller deras ord ofta just så tjuvpojksaktigt nonchalant som de brukar. Men under jargongen finns allvaret och också förhoppningarna. Båda önskar sig att Louis Bonaparte snabbt ska förlora. Preussarna är inte bara militärt starkare; de tyska arbetarna är också »teoretiskt och organisatoriskt« överlägsna de franska, säger Marx. »Deras dominans över de franska på världsteatern skulle innebära *vår* teoris dominans över Proudhon etc.«

Engels var inte av någon annan mening. Men han hade ett helt annat intresse för själva krigsförloppet än sin vän. Genom utbildning och egna erfarenheter hade han blivit en verklig expert på krigiska företag, och han publicerade en lång rad uppmärksammade artiklar i kvällstidningen *Pall*

Mall Gazette. Där kunde han snabbt underrätta sina läsare om att de franska planerna på att överskrida Rhen och, med Bonapartes ord, »spatsera till Berlin« var helt orealistiska. Det var i stället de tyska trupperna som kunde tränga fram. Engels beundrade den tyske greve Moltke och hans strategiska skicklighet. Han må vara »en gammal man, men hans planer andas ungdomens hela energi«. Den 70-årige Moltke ledde tyskarna till en snabb seger. Redan den 1 och 2 september – en dryg månad efter krigsutbrottet – krossades den franska armén i slaget vid Sedan. Kejsaren togs tillfånga, och den franska regeringen utropade den tredje republiken.

Men kriget var inte slut. En ny fransk armé ställdes på fötter. Den visade sig dock lika oförmögen som den förra till effektivt motstånd, och under höst och vinter trängde de tyska trupperna fram mot Paris. Engels och Marx kunde nu se att det som först tedde sig som ett försvarskrig utvecklades till ett erövringståg i stor skala. Paris måste öppnas för de tyska trupperna; Alsace och Lorraine skulle bli Elsass och Lothringen och införlivas i det nya Tyska rike som stilenligt skulle utropas i Versailles där kung Wilhelm samtidigt skulle krönas till kejsar Wilhelm I. I själva verket var det framför allt den ärkekonservative Otto von Bismarck som därmed drastiskt utökade sin makt.

I Frankrike härskade oro och förvirring. Regeringen kapitulerade men delar av armén vägrade att acceptera kapitulationen. Uppror utbröt i flera städer.

Marx hade en kluven inställning till det som skedde. En anarkistisk kupp som skulle leda till spontana kommunbildningar var han definitivt emot. Han skriver i ett brev till Engels bara några dagar efter slaget vid Sedan att en av hans trogna anhängare, Auguste Serraillier, är på väg till Paris för att övervaka att Internationalens franska avdelning inte begår »dumheter i Internationalens namn«. Planer finns nämligen att »störta den provisoriska regeringen, etablera kommunen Paris« och annat liknande.

I hela Centralkommitténs namn slår han fast liknande tankar i en »Andra adress om det tysk-franska kriget«. Det är ett högst sammansatt aktstycke på knappt tio sidor. En längre utläggning om de militärstrategiska konsekvenserna av en tysk erövring av Alsace/Elsass och

Lorraine/Lothringen bygger direkt på material som Engels sänt honom. En passage om de tyska arbetarnas idealiska förhållningssätt – fred och inget erövringskrig – är säkert hans egen. Detsamma gäller adressens viktigaste del om den franska situationen. Den provisoriska regeringen lovar i sig inget gott, en oskön blandning av anhängare av det tidigare kungahuset Orléans (som kung Louis Philippe tillhört) och typiskt borgerliga republikaner. Arbetarklassen har försatts i en svår situation. »Varje försök att störta den nya regeringen när fienden nästan redan står vid Paris portar vore en förtvivlad dumhet. De franska arbetarna måste göra sin plikt som medborgare, men de får inte låta sig behärskas av de nationella minnena från 1792 (…). De ska inte upprepa det förgångna utan bygga framtiden.«

1792 var Pariskommunens år. Marx maning, som hela Centralkommittén ställer sig bakom, kan inte vara entydigare: ingen Pariskommun!

Men så otvetydiga hans ord än må vara, är han ändå mer vacklande inför det som snart faktiskt händer i Frankrike. Det ser man av ett brev som han bara en dryg månad senare skriver till sin nyvunne vän, den positivistiske historikern Edward Spencer Beesly. Marx berättar där att en revolutionär kommun utropats i Lyon av en koalition av arbetare knutna till Internationalen och radikala borgerliga republikaner. »Men åsnorna Bakunin och Cluseret kom till Lyon och förstörde allt. Eftersom båda tillhör Internationalen, hade de tyvärr inflytande nog för att föra våra vänner på avvägar. Man erövrade – för en kort tid – rådhuset och utfärdade de mest förryckta lagar om *abolition de l’état* (statens avskaffande) och liknande stolligheter.« Omedelbart svängde människors sympatier, och av kommunen blev ingenting.

Marx beskriver händelserna på avstånd och säkert efter uppgifter från någon av sina sympatisörer. De anarkistiska inslagen var av allt att döma starkare från början än hans ord låter ana. För övrigt var Bakunins åsiktsfrände Gustave-Paul Cluseret en tämligen ärrad militär med erfarenheter från både Garibaldis befrielsekrig i Italien och det amerikanska inbördeskriget. Men Marx viftar bort honom som »en narr« och »en fegis«.

Det väsentliga i hans reaktion är ändå att han inte fördömer själva försöket att etablera en kommun utan enbart tillvägagångssättet. Hans

inställning var med andra ord ytterst flexibel. Innan revolutionära kommuner etablerats, avrådde han från dem. När de väl proklamerats, stödde han dem i princip men kunde kritisera deras inriktning.

Mot den bakgrunden blir hans reaktioner på Pariskommunen begripliga.

Pariskommunen 1871

Pariskommunen blev en kortvarig historia. Den utropades den 18 mars 1871 och den krossades under *La semaine sanglante* (den blodiga veckan) mellan den 22 och 29 maj två månader senare. Den väckte avsky och hänförelse, den fick sin egen sång, »Le temps des cérises« (Körsbärens tid, där bärens röda färg fick symbolisera blodet från de dödade arbetarna), och den har blivit föremål för en enorm litteratur. Den förste som skrev dess historia hade själv varit med och med en hårsmån undgått den död som drabbade åtminstone 20 000 män och kvinnor under den fruktansvärda massakern i maj. Han hette Prosper-Olivier Lissagaray och hans bok *Histoire de la Commune de Paris de 1871* (Historien om Pariskommunen 1871), 1876. Lissagaray flydde som så många andra överlevande till London, och där kom han i kontakt med Karl Marx som hjälpte honom med hans bok. Ännu viktigare blev mötet med Eleanor Marx, den yngsta dottern. Prosper-Olivier och Eleanor blev ett kärlekspar trots Jennys och Karls motstånd. Men kärleken förtvinade efter några år, och Eleanor slog upp förlovningen.

Lissagarays bok om Kommunen har däremot bevarat den friskhet som ögonvittnesskildringar kan ge. Den bygger också på intervjuer med andra som överlevt blodbadet och ger därtill en hygglig översikt över ett skeende som i sig var extremt kaotiskt.

Av senare litteratur ska bara två verk framhållas. Det ena är en praktfull volym för vilken Jean Bruhat hade huvudansvaret men också hjälp av en rad kolleger. Bruhat var både historiker, utbildad vid École normale supérieure, och en aktiv kommunist som bröt med det franska kommunistpartiet i och med majoroligheterna i Paris 1968. *La Commune de 1871* (Pariskommunen), 1970, är präglad av den tidens anda men också ett ambitiöst verk, med en dokumentation som är lika rik som bildmaterialet.

Pariskommunen blir i Bruhats och hans medhjälpares ögon en revolution i en svit av revolutioner som pekar fram emot Ryssland 1917. Lenins utläggning om Kommunen i *Staten och revolutionen* återges respektfullt: »Kommunen är den proletära revolutionens första försök att *krossa* det borgerliga statsmaskineriet …«.

Det andra verk som bör nämnas är André Zellers *Les hommes de la Commune* (Kommunens män), 1969. Zeller var en av Frankrikes högsta militärer när han år 1961 tillsammans med tre andra generaler genomförde en kupp mot president de Gaulle i avsikten att bevara Algeriet franskt. Kuppen slogs ner, och Zeller och hans kolleger dömdes till fängelse. 1966 blev Zeller fri och ägnade sig då åt att fullborda en ytterst kunnig, 450-sidig bok om Kommunen.

Man skulle vänta sig att hans uppfattning skulle vara raka motsatsen till Bruhats och att han alltså skulle se Kommunen som ett underklassuppror riktat mot de rättmätiga makthavarna. Men icke! Det är en levande och inkännande skildring av människor som i en kaotisk och förtvivlad situation försökte skapa en egen, spontan ordning. Titeln är besynnerlig: i Pariskommunen spelade kvinnorna en mer framträdande roll än i något tidigare uppror. Många av de ursinniga fördömanden av den kortlivade regimen som florerade i pressen handlade om kvinnor. »Om den franska nationen enbart vore sammansatt av kvinnor, vilken fasansfull nation vore det inte«, utbrast till exempel *The Times* korrespondent. Zeller nämner också några kvinnor, framför allt den unga ryskan Elisabeth Dmitrioff som 19 år gammal hade dykt upp hemma hos familjen Marx och vunnit allas förtroende. Hon kan också ses som en lärjunge till Karl Marx. Därtill var hon en av grundarna av den ryska sektionen av Internationalen, och under Kommunen spelade hon en central roll i en Union des Femmes som organiserade kvinnor från olika delar av Paris i avsikt att stärka Kommunen som sådan och ge kvinnorna en central plats i den.

Den gamle general Zeller har en huvudkritik mot Kommunen: den saknade ledare. Det fanns varken en Lenin eller Trotskij, konstaterar han. Man kan lätt hålla med honom om att Kommunen är märklig i det avseendet att det är svårt att ens urskilja en ledargrupp. Så många namn

paraderar förbi i annalerna. I Bruhats stora verk är bilderna på ansikten nästan bedövande många.

Zeller har åtminstone en favorit: Louis Rossel. Han var en ung, begåvad officer som vägrade att acceptera den franska kapitulationen. Det var främst därför som han anslöt sig till Kommunens ledande grupp, de så kallade kommunarderna. 22 år gammal blev han under elva dagar deras militäre ledare. Men snart uppstod problem, troligen genom infiltratörer från fiendesidan, och kaos utbröt. Rossel vägrade att skjuta några utpekade förrädare, avsade sig befälet, förklarades arresterad men gömde sig i en lägenhet i centrala Paris. Till sist var det fiendesidan som efter Kommunens nederlag grep honom och avrättade honom efter en rättegång där utgången var given redan från början.

Bruhat är inte lika entusiastisk. Rossel var en god organisatör men utrustad med militära fördomar, säger han. Han ville införa en ordning så strikt att den inte kunde passa i en revolutionär situation. Möjligen talade ryktet sant att han hade ambitioner att skapa en diktatur.

Bruhat följer Marx i spåren när han bedömer Kommunen och dess många aktörer. Det är typiskt att hans konklusioner om vad som gick fel återger uttalanden av Marx (och även av Lenin).

Marx visste själv att hans inflytande på utvecklingen var högst begränsat. Åtskilliga av kommunens ledande företrädare var anslutna till Internationalen, men inom Internationalen fanns som vi vet flera åsiktsschatteringar. Proudhon hade fortfarande anhängare i den franska avdelningen, och detsamma gällde Blanqui. Anarkisterna vann terräng. Marx hade några trogna anhängare: Elisabeth Dmitrioff var en av dem, skomakaren Auguste Serraillier en annan. Men de var inte på något sätt avgörande för förloppet.

Eftervärlden har haft lätt att se Kommunen antingen som resultatet av en lömsk komplott, iscensatt av olika konspiratoriska element inom Internationalen, eller som en regelrätt revolution i samma svit som föregångarna 1789, 1830 och 1848. Men den var ingetdera. Snarare var den resultatet av en serie tillfälligheter.

Bakgrunden var ett förödande krig. I det avseendet hade Kommunen likheter med de ryska revolutionerna 1905 och 1917 liksom med den kinesiska 1949. Frankrike hade lidit ett totalt nederlag. Paris var prisgivet åt fienden. En provisorisk fransk regering hade konstituerats, men den hade ingen verklig auktoritet i huvudstaden. Missnöjet jäste i La garde nationale, Nationalgardet, där alla män i vapenför ålder ingick. Den provisoriska regeringen hade gått med på att avväpna gardet men gardet ville inte veta av den överenskommelsen. Oroligheterna eskalerade när den 73-årige Adolphe Thiers övertog regeringsmakten. Förgäves försökte han lugna parisarna. Två generaler, Jacques Léon Clément-Thomas och Claude Lecomte, blev båda skjutna av sina egna trupper. Det var inga planlagda handlingar som Thiers och andra hävdade utan planlösa utbrott av ursinne. Thiers gav genast order om att Paris skulle evakueras och själv flydde han ut ur staden. Zeller kommenterar hånfullt att Thiers alltid gjorde så när marken började brännas under hans fötter. Harvärjan hade varit hans vapen också 1830 och 1848 liksom 1851 när Louis Bonaparte grep makten.

Allt detta hände den 18 mars som blev Kommunens första dag. Makthavarna hade lämnat Paris, nu gällde det att etablera en egen makt. Den enda modell man hade till hands var den från 1792. Flera av initiativtagarna betraktade sig själva som jakobiner, och anhängarna till Blanqui, Proudhon, Bakunin eller Marx hade inte någon alternativ modell. Marx hade varnat för varje försök att upprepa det förflutna men hade inte sagt något om hur man skulle undvika det.

Plötsligt rådde ett maktvakuum i Paris. De första som kunde tala och handla med någon auktoritet skulle därmed gripa initiativet. Det blev en kollektiv affär: en *Comité central*, en Centralkommitté tog på sig uppgiften att lotsa den fria staden mot framtiden. De första proklamationerna kom redan den 18 mars: »Medborgare, folket i Paris har kastat av sig det ok som man ville lägga på det«, hette det. Men Centralkommitténs maktställning var inte oomtvistad; opponenter anmälde sig också. För att skapa legitimitet ordnades brådstörtat allmänna val efter fyra dagar, den 22 mars. Men även detta beslut fick kritik. Det är viktigare med gevären än med opinionerna, hävdade kritikerna.

Genom valet – där deltagandet var mindre än väntat – fick vart och ett av Paris tjugo arrondissements fyra representanter, alltså 80 allt som allt. Den 28 mars proklamerades kommunen.

Så långt var det en ganska odramatisk historia, en respit mitt i stridslarmet. Men utanför Paris korsades ryktena, det ena värre än det andra. Förfalskningar cirkulerade och vann tilltro. Även Marx fick en släng av sleven. Tidningar som var fientliga till utvecklingen i Paris publicerade ett förfalskat brev där Marx skulle ha klandrat Internationalens parisiska medlemmar för att de ägnade sig för mycket åt politik. Marx och Engels skrev ett tillrättaläggande för *The Times*.

Kommunen fördelade ansvaret mellan sina ledande medlemmar; alla områden skulle täckas. Men snart blev de yttre hoten omöjliga att negligera, och den 10 april bedömde Marx situationen som hopplös. Det är kommunardernas egen skuld, säger han; de har visat alltför stor »*honnêteté*« (hövlighet). Man ville inte framstå som usurpatorer utan ägnade sin tid åt att välja kommittéer. Möjligheten låg i att börja ett inbördeskrig, men nu gav man i stället fritt spelrum åt den »ondskefulle dvärgen Thiers«.

Hur Marx tänkte sig inbördeskriget när Europas starkaste armé, den tyska, stod utanför staden är inte lätt att veta.

Men hans inställning till det parisiska dramat rymmer många andra nyanser. Det blir tydligt av ett brev som han bara fyra dagar senare skrev till Ludwig Kugelmann. »Vilken elasticitet, vilka historiska initiativ, vilken offervillighet hos dessa parisare!« utropar han entusiastiskt. Ja, han går än längre: »Historien har inget liknande exempel på storhet.« Ändå har samvetsbetänkligheter gjort att det avgörande ögonblicket gått förlorat. Alltför brådstörtat lämnade Centralkommittén över makten till Kommunen.

Belåtet noterar Marx också att hans förutsägelse från *Louis Bonapartes adertonde brumaire* slagit in: nästa försök till en fransk revolution skulle inte gå ut på att överta det byråkratisk-militära maskineriet utan att bryta sönder det.

Kugelmann får ett nytt brev från Marx den 17 april. Där är det nya tankar som pockar på uttryck. Världshistorien vore bekväm om den utspelades under idel gynnsamma omständigheter och om inte

tillfälligheterna spelade en roll, skriver Marx. Till tillfälligheterna hör också karaktären hos dem som står i ledningen för rörelsen.

Marx vänder sig i några brevutkast just till två sådana ledande personer (de färdiga breven har gått förlorade). Dels är det Leo Frankel (eller Fränkel), en ungrare som anslutit sig till Internationalen och som i Kommunen gör sig bemärkt genom sina insatser för människors sociala trygghet; dels Louis-Eugène Varlin som också var medlem av Internationalen men där närmast en anhängare av Proudhons idéer. Marx uppmanar dem att se till att papper som är kompromitterande för Thiers och andra av Kommunens fiender förvaras på säker plats. Han kritiserar också Kommunen för att ägna sig alltför mycket åt »småttigheter och personliga stridigheter«.

Från tiden för »den blodiga veckan« finns inga brev av Marx hand. Den 12 juni, när London översvämmas av flyktingar från massakrerna i maj, formulerar Marx några sammanfattande omdömen i det brev till Edward Spencer Beesly som redan varit på tapeten. Han noterar att Parispressens »vanvett« (*Unsinn*) om hans egna skrifter och hans relationer till Kommunen vittnar om att polisen sitter på ett mycket bristfälligt material. Men han utbrister i samma andetag: »Hade Kommunen bara lyssnat till mina varningar!« Han hade rått dem att befästa höjderna norrut mot den preussiska sidan, annars skulle de hamna i en råttfälla, och han hade sagt åt dem att skicka alla för Thiers-regimen kompromitterande papper till London. Intetdera hade de gjort.

Pariskommunen gjorde Marx berömd och beryktad över hela Europa, ja över stora delar av världen. Tidigare hade han levt tämligen i skymundan, övervakats av en eller annan polisspion, blivit kortvarigt känd som journalist, fått ett visst, mycket begränsat rykte som lärd forskare; men nu spreds hans namn överallt och väckte fasa eller hänförelse. Han var inte opåverkad av berömmelsen. Med ett belåtet småleende skriver han till Kugelmann att han »under den senaste Parisrevolutionen« oavlåtligt kallats »le *grand chef de l’Internationale*« (Internationalens högste chef) i den fientliga pressen.

Kugelmann vet lika väl som Marx att det inte var sant. Marx inflytande över Pariskommunen var som vi sett begränsat, och själva tillblivelsen av Kommunen var inte beräknad eller framdriven av någon. Den uppstod ur det kaos som kriget skapat.

Men så snart Kommunen var ett faktum försökte Marx sin vana trogen föra bok över det som hände. Han gjorde flera utkast innan han i juni 1871, när allt var över, publicerade sin *The Civil War in France*, en drygt 40-sidig »adress« som utgjorde Internationalens officiella ställningstagande till händelserna i Paris och Frankrike. Det är framför allt en historik över Kommunens bakgrund, dess karaktär och dess blodiga slut, däremot inte över dess förlopp.

Det intressanta är Marx analys av Kommunen som politisk företeelse. Han börjar med en liten utläggning om statens utveckling. Dess ständiga attribut av stående armé, polis, byråkrati och så vidare hänger samman med den absoluta monarkin. Men staten har efter hand utvecklats till att befästa kapitalisternas makt över arbetet; den tjänar till att med Thiers ord hålla »den ondskefulla massan« i schack. I extrem form blev det så i det andra kejsardömet under vilket de rika hejdlöst berikade sig och arbetarklassen fick slita och svälta.

Det är mot den bakgrunden man ska se Kommunen. Den är, säger Marx, »den direkta antitesen till kejsardömet«. Han griper här direkt tillbaka på Hegel, som hävdar att revolutionen 1789 utgör antitesen till absolutismen. Men Marx följer sedan inte Hegel i spåren: för Hegel måste negationen till den absoluta kungamakten också möta sin negation, i detta fall (den förste) Napoleons välde. Marx ser givetvis inte den blodiga repressionen mot Kommunen som ett sådant steg framåt, tvärtom.

Men hur framstår då själva Kommunen som en antites till det föregående? Kommunen hade gjort sig kvitt armén och ersatt den med nationalgardet som bestod av »the working men«. Kommunen skulle vara en arbetande, inte en parlamentarisk församling, och den skulle vara utförande och lagstiftande på samma gång. När Kommunen gjort sig av med polis och stående armé var den också mån om att befria sig från prästernas makt.

I en vision som kan leda tankarna till Charles Fourier ser Marx hela Frankrike täckt av idel kommuner ner till den minsta by. Var och en har sin suveränitet, samtidigt som de fogas samman i beslutande församlingar både regionalt och centralt, i Paris. På de högre nivåerna är det alltså ett representativt system.

Marx säger optimistiskt att liksom privata företag har en utmärkt förmåga att sätta rätt man på rätt plats (här har han säkert fått sina uppgifter från Engels), så ska kommunerna och nätverket av kommuner finna sina idealiska utförare av alla de uppgifter som ett samhälle kräver för att fungera.

Efter denna summariska plan för en ny typ av samhälle återgår Marx till en mer teoretisk nivå. Redan långt tidigare har han med förkärlek använt ett klassiskt begreppspar, form och innehåll (eller form och materia), för att klargöra sin syn på samhället i stort. Åter kommer det till användning. Detta är, säger han, helt nya historiska skapelser som inte får förväxlas med vissa tidigare former av socialt liv med vilka de kan ha en viss yttre likhet. De är alltså inte någon ny variant av de medeltida kommunerna, och de utgör inte heller ett nytt försök att bryta sönder stora politiska enheter i småstater. Lika lite innebär de en återgång till 1790-talets kommunindelning. Tvärtom utgör de en alltigenom expansiv politisk form, medan alla tidigare former varit repressiva. Formen syftar till att göra produktionsmedlen, land och kapital, till enbart verktyg för det fria och associerade arbetet. Detta är, betygar Marx, ren kommunism.

Arbetarklassen förväntar sig inte några mirakler av Kommunen, och den har inte några färdiga utopier. Den ser framför sig en lång rad av framtida strider, vilka kommer att förändra både omständigheter och människor. Hela tiden kommer det internationella samarbetet att vara viktigt.

Kommunen har visat klokhet och moderation, säger Marx. Det tyska kejsardömet har liksom de engelska oligarkerna skapat en viktig del av sina förmögenheter genom att en gång plundra kyrkan på dess rikedomar, och nu förfasar de sig över att Kommunen hämtat 8 000 francs från kyrkan.

Men trots sin beundran tillstår han att det förflutna gjort sig starkt påmint under de månader som Kommunen existerat. Hans ord är ett svagt eko av

de klassiska meningarna i *Louis Bonapartes adertonde brumaire* knappt 20 år tidigare där han talat om det förflutna som trycker som en mara på de efterkommande. Nu är han mer hoppfull: tiden kommer att skaka av sig dessa regressioner.

Med de orden tar han definitivt avstånd från de jakobiner som spelade en viktig roll i Kommunen.

Han framhåller kvinnornas betydelse i Kommunen – »heroiska, ädla och hängivna, likt antikens kvinnor«.

I slutet av sin skrivelse försvarar han Kommunens beslut att ta gisslan, däribland ärkebiskopen av Paris, när hotet utifrån blev överhängande. Marx påpekar att kommunarderna åter och åter erbjöd sig att utväxla den höge prelaten och även ytterligare präster mot en enda man, nämligen Blanqui som hölls fången av motståndarna. Thiers vägrade, eftersom »[h]an visste att med Blanqui skulle han ge Kommunen en ledare, medan ärkebiskopen tjänade hans syften bäst som lik«.

Kommunen slutade med ett inbördeskrig under den främmande inkräktarens överinseende. Thiers trupper utvecklade en grymhet som bara kan jämföras med de värsta romerska härförarnas. Men Marx försäkrar sina läsare att Kommunens nederlag inte betyder slutet utan att striden kommer att återupptas åter och åter och i allt vidare omfattning.

Adressen är ett viktigt dokument. Den fick en stor historisk betydelse inte minst därför att den i så hög grad vägledde Lenin.

Det är inte lika självklart att den helt och hållet uttrycker Marx uppfattning. Hans tidigare adresser i Internationalens namn hade varit kompromissprodukter. Även denna har sådana inslag. Marx undertrycker den kritik som han gav fritt utlopp för i sin korrespondens. När han framhåller Blanqui som den möjlige ledaren för Kommunen uttrycker han knappast sin egen djupaste uppfattning om denne den så kallade Putsch-taktikens (kupptaktikens) främste förespråkare. Snarare blidkade han med sina ord de inflytelserika blanquisterna i Internationalen.

Men vad ska man säga om hans ord om Kommunen som en lovande början till en social omvälvning? Här finns mer som överensstämmer med

hans djupaste övertygelser. Idealet om människors fria associering uttrycker han på många andra håll. Synen på politiken som en form till samhällets verkliga innehåll – människans ämnesomsättning med naturen – är omisskännligen hans egen.

Det är tydligt att Kommunen påverkat honom djupt och i vissa viktiga avseenden verkligen förändrat hans övertygelser, åtminstone tills vidare. Framför allt såg han nu de blodiga konflikterna som en nödvändig del av samhällsutvecklingen. Hans tanke att Kommunen bara var den första av en rad allt mer omfattande klasstrider kontrasterar mot hans tidigare varningar för att etablera en kommun i Paris. Det är fullt tänkbart att han blivit påverkad av Engels, som kommit honom än närmare när nu båda bodde i London och Engels också aktivt engagerat sig i Internationalens innersta cirklar. Engels var som vi vet en man med militära idéer och ideal, till skillnad från den evige civilisten Marx.

En fråga som läsaren inte får svar på är hur den politiska utveckling som Marx här skisserar förhåller sig till kapitalets koncentration. Kommer framtiden inte vid sidan av alla kommunerna också att rymma ständigt större företag, låt vara gemensamt ägda? Hur påverkar det kommunerna?

Det är tydligt att Kommunen blev utomordentligt viktig för Marx. Ändå är det riskabelt att helt identifiera hans politiska idéer med vad han i brev och adress uttrycker om de märkliga och skakande vårmånaderna i Paris 1871. Vi ska strax se varför.

Internationalens upplösning

Efter Kommunen betraktade maktens giganter, med Bismarck i spetsen, Marx som den farligaste mannen i Europa. Marx var inte missnöjd med den rollen efter år i skymundan.

Samtidigt hopades de politiska problemen för honom. I Internationalen hade från början den brittiska delegationen varit tongivande; det var också den som hjälpt honom fram till den centrala position som han fick i organisationen. Men britterna tyckte över lag illa om Pariskommunen. För

dem stod det systematiska fackliga arbetet i centrum, och det franska experimentet framstod i det ljuset som sanslöst våghalsigt och i grunden utsiktslöst.

Med sin adress om Kommunen hade Marx fjärmat sig från britterna och i stället valt att ta upp konkurrensen med Bakunin och anarkisterna. Anarkisterna hävdade att Kommunen visade att de hade rätt gentemot Marx om vägen till ett fritt och jämlikt samhälle. Spontaniteten i processen talade till deras förmån. Samtidigt hade varken Marx eller Bakunin räknat med att ett sådant samhällsexperiment skulle ha krigets elände och lidande som sin omedelbara förutsättning. Kommunens startsignal blev de anonyma skotten från förbittrade soldater som dödade två generaler.

Marx adress som förelåg när Kommunen redan var krossad var med Wolfgang Schieders ord en av Marx »politische Meisterlösungen« (politiska mästerlösningar). Marx tolkade Kommunen i sina egna kategorier – kommunarderna utplånade alltså inte statsmakten som anarkisterna hade som mål men förändrade den i grunden för sina egna syften. De sökte inte upprepa 1790-talets kommunexperiment, alltså det som Marx varnat för, utan de skapade något helt nytt som skulle utvecklas vidare i framtiden.

Men anarkisterna lät sig inte övertygas. Tvärtom vann de terräng. De italienska och spanska avdelningarna ställde sig på Bakunins sida, och i Frankrike stärkte ryssen sin ställning. Marx och vid hans sida Engels sökte gripa initiativet genom en mindre konferens i London i september 1871. Marx dominerade den fullständigt – enligt en noggrann uträkning tog han till orda 100 gånger – och körde fullständigt över den främste opponenten, spanjoren Anselmo Lorenzo, som stod Bakunin mycket nära. Försonligare förhöll sig Marx till blanquisten (och kommunarden) Edouard Vaillant men godtog inte tesen att omstörtningar var den enda vägen att gå. Nej, förklarade Marx, parlamentet var ett alternativ till revolutionär opposition.

Det är en ståndpunkt som inte framkommer i adressen om Kommunen. Men det är ändå troligt att den ligger närmast Marx verkliga politiska övertygelse vid denna tid.

I sin syn på Internationalen var han av allt att döma rätt desillusionerad. I ett brev till Danielson liknade han organisationen vid ett fängelse. Jenny

Marx berättade för Liebknecht att hennes man tagit illa vid sig av alla anklagelser efter Kommunen. Hennes brev präglas över huvud av en stor dysterhet både å egna, Karls och Internationalens vägnar. »Nu är jag för gammal för att ännu hoppas särskilt mycket, och de senaste, ödesdigra händelserna har skakat mig i grunden«, skriver hon.

Men för Internationalen återstod en sista strid ändå. Marx och Engels reste båda till kongressen i Haag i september 1872, den första och sista av Internationalens kongresser som de båda deltog i. Marx anhängare fick en knapp majoritet över anarkisterna med Bakunin i spetsen. Därmed kunde motståndarna kastas ut ur Internationalen. Men segern var inte mycket värd. Bakunin kunde snabbt samla sina skaror i en motkongress. Marx sista desperata försök blev att flytta Internationalens centrum till New York. Han hyste visserligen en stark tilltro till arbetarrörelsens framtid i USA, men han gjorde sig säkert inga illusioner om att Internationalen skulle kunna nå sin tidigare ställning så långt bort från de flesta anslutna arbetarorganisationer.

År 1874 upplöstes Internationalen.

De tyska socialdemokraterna

Det var först nu som Marx på allvar började sysselsätta sig med arbetarrörelsens utveckling i Tyskland. I hans ögon hade Tyskland alltid legat långt efter Storbritannien och även flera steg bakom Frankrike. Tyskarna hade inte ens haft sin borgerliga revolution.

I Internationalens inledningsskede hade brittiska fackföreningsledare varit hans viktigaste stöd. I och med Kommunen kom Frankrike i fokus. Men när Kommunen var krossad och dess överlevande aktivister tvingats till ett bittert flyktingliv i London, samtidigt som Bakunin fått ett avgörande inflytande över Sydeuropas arbetarrörelse, växte det nya Tyska riket fram som det återstående alternativet för Marx och Engels politiska engagemang.

I detta nya rike fanns en spirande arbetarrörelse alltsedan tidigt 1860-tal. Dess pionjär var Ferdinand Lassalle. Lassalle var sju år yngre än Marx och hade mycket gemensamt med honom. Båda hade en judisk bakgrund, båda studerade i Berlin och tog avgörande intryck av Hegels tänkande, båda

vistades några år i Paris, och båda hade ett brinnande intresse för den grekiska antiken; Lassalles intresse materialiserades i ett tvåbandsverk om Herakleitos och hans filosofi.

Båda hade också ett stort intresse för skönlitteratur. Marx hade gett upp diktandet tidigt i ungdomen, men Lassalle var ihärdigare. 1859 sände han Marx ett drama vid namn *Franz von Sickingen* efter den tyske riddare från Luthers tid som genom diverse finter skapade sig stor makt och stor förmögenhet. Lassalle var mån om att få den äldre vännens omdöme om aktstycket och Marx skriver en regelrätt recension i sitt svarsbrev.

Först kommer han med beröm: uppbyggnaden är god liksom handlingen (mer än vad man kan säga om de flesta moderna tyska dramer, tillägger han syrligt). Läsningen har helt enkelt livat upp honom. Jamberna haltar visserligen, men det behöver inte vara en nackdel. Den tragiska handlingen påminner honom om det revolutionära partiet 1848–49 som med rätta gått under. Detta är ett värdigt tema för ett drama. Men – och nu kommer invändningarna – är det valda temat verkligen lämpligt för att belysa de samtida misslyckandena? Parallellerna håller inte. Franz von Sickingen gick under därför att han som riddare tillhörde en samhällsklass på nedåtgång. Han inbillade sig bara att han var revolutionär. Marx saknar också det karakteristiska hos de olika karaktärerna i pjäsen. Sickingen framställs alldeles för abstrakt, och dramats personer ägnar sig för mycket åt reflekterande. Det är Lassalles olyckliga förkärlek för Schillers grubblande hjältar som skiner igenom.

Marx mildrar till sist sin kritik en smula genom att berätta att hans fru Jenny funnit nöje i läsningen av pjäsen.

Lassalles drama blev så småningom föremål för en stor, engagerad litteraturdebatt. Men Marx hade redan gjort sitt med sin brevrecension. Brevet vittnar om att starka intellektuella och estetiska intressen förenade honom och Lassalle.

Marx kom också i någon mån att intressera sig för en kvinna som spelade en särskild roll i Lassalles liv: grevinnan Sophie von Hatzfeldt. Lassalle hade lärt känna henne i Berlin. Sophie von Hatzfeldt hade som mycket ung tvingats in i äktenskap med en högadlig man som visade sig

vara en skurk och plågoande. Lassalle, som liksom Marx var väl insatt i juridik, tog sig an hennes fall och drev processer mot hennes man i nästan nio år. Han blev framgångsrik, grevinnan tilldömdes en betydande del av familjeförmögenheten, och av den förlänade hon Lassalle en rundlig årlig summa. Det är oklart om grevinnan och den unge socialisten förenades av några erotiska band. I vilket fall var den politiska harmonin mellan de båda påtaglig. Sophie von Hatzfeldt blev »den röda grevinnan« och spelade en viktig roll i den tidiga tyska arbetarrörelsen.

Det var Lassalle som 1863 grundade det första arbetarpartiet i Tyskland. Egentligen kallades det inte »parti« utan »förening«: *Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein* (ADAV, Allmänna tyska arbetarföreningen). Lassalle hann bara vara med om partiets första år. 39 år gammal föll han i en duell med en rival – en rumänsk bojar vid namn Janko von Racowitza – om en ung kvinnas gunst.

Relationerna mellan Marx och Lassalle var motsägelsefulla. Marx, som var van att spela första fiolen i mötet med människor med vänsteråsikter, hade svårt med den ständigt talföre, entusiastiske, självsäkre och fåfänge men också ytterst mångkunnige Lassalle. Vid budet om duellens fatala utgång skrev Engels erkännsamt till Marx att »Lassalle må i övrigt ha varit som han var, personligen, litterärt, vetenskapligt, men politiskt var han säkert en av de mest betydande karlarna i Tyskland.« Marx svarade att Lassalle trots allt var »en man av gamla stammen och våra fienders fiende«. Samtidigt hade Marx svårt att föreställa sig att den mun som talat så oavlåtligt nu plötsligt skulle hålla tyst för alltid.

Men snart blev Marx mer negativ när han satt sig in i den samhällsteori som Lassalle låtit bli vägledande för den politiska rörelse som han startat. Väsentliga drag hade han visserligen hämtat från Marx men utan att hänvisa till sin vägvisare; och Marx var ytterst irriterad på dem som inte erkände hans prioritet.

Värre var det med Lassalles politiska ställningstaganden. Lassalle, som kom från Breslau (dagens Wroclaw) i Schlesien, delade inte Marx avsky för

Preussen. Tvärtom, han hälsade Preussens framgångar med tillfredsställelse.

Marx och han hade också helt olika uppfattningar om arbetarklassens bästa strategi. Marx höll fast vid sin uppfattning från 1848 att tyskarna ännu måste genomgå en borgerlig revolution och att arbetarklassen därför måste liera sig med borgarklassen (eller »medelklassen«, för att använda den term som han själv använder i Inauguraladressen). Lassalle och hans efterföljare utpekade däremot kapitalisterna som den omedelbara fienden och såg den jordägande klassen som en naturlig allierad.

Lassalle hade också en helt annan inställning till statsmakten som sådan och menade att ett socialistiskt parti skulle kunna dra direkt nytta av staten. Bismarck, den mäktige och segerrike rikskanslern, fick ett visst intresse för Lassalle och inledde till och med en brevväxling med honom. Breven blev inte kända och offentliggjorda förrän 1928. Det är lätt att föreställa sig hur ursinnig Marx skulle ha blivit om han fått vetskap om korrespondensen.

Efter Lassalles död tog andra krafter över hans partibildning. En tidning med namnet *Der Sozial-Demokrat* framstod som partiorgan. Dess chefredaktör hette Johann Baptist von Schweitzer, en ung man av god familj. Schweitzer sökte få Marx och Engels som medarbetare. Marx bidrog verkligen med några artiklar men blev snart djupt missnöjd med tidningen och med Schweitzer. En av anledningarna var att Schweitzer liksom tidigare Lassalle visade sig tämligen positiv inte bara till Preussen utan också till Bismarck.

Schweitzers mest omedelbara motståndare fanns dock i Tyskland. En av de viktigaste var Wilhelm Liebknecht, en nära bekant till familjen Marx under sina år som ung flykting i London och nu upptagen av att med skiftande framgång försörja sig som journalist. En tid hade han försökt medarbeta i Schweitzers tidning men motsättningarna blev för stora. I Leipzig träffade Liebknecht August Bebel, en ung snickare som gett sig journalistiken och politiken i våld, och de båda grundade *Sächsische Volkspartei*, där socialister och liberaler samsades i sin anti-preussiska övertygelse. Men snart blev de ideologiska ramarna för obestämda för de båda socialisterna som 1869 skapade Tysklands andra socialdemokratiska

parti, *Die sozialdemokratische Partei Deutschlands*, i Eisenach i Thüringen. Partiet var mer öppet revolutionärt än Lassalles och Schweitzers, och Liebknecht tvingades tillbringa flera perioder i fängelse.

Liebknecht och Bebel stod ideologiskt närmare Marx än Lassalle eller Schweitzer. Men både Marx och Engels var ständigt missnöjda i synnerhet med Liebknecht som de ofta brännmärkte som trögtänkt och omdömeslös. I sin roll som främste talesman för Internationalen försökte Marx också ha diplomatiskt acceptabla förbindelser med båda de tyska partierna, även om det bara var Liebknecht och Bebel som formellt var anslutna till organisationen.

Mot slutet av 1860-talet blev Internationalen en kraft att räkna med i Tyskland. Medan Schweitzer en gång föraktfullt talat om »den antikverade marxska klicken«, växte Marx inflytande drastiskt under Internationalens segerår. Roger P. Morgan påpekar att den som framför allt bidrog till framgången var Johann Philipp Becker, som visserligen bodde i Schweiz men som var outtröttlig och framgångsrik i att driva fram nya medlemmar också i Tyskland.

Vid denna tid förändrades det politiska landskapet drastiskt. Lassalles och hans partis taktik att söka samarbete med jordägarklassen hade blivit inaktuell när liberalerna under Preussens segerrika år på 1860-talet lierade sig med Bismarcks konservativa gruppering. Som arbetarklassens representanter stod nu de båda socialdemokratiska partierna ensamma. Efter Pariskommunen hårdnade repressionen påtagligt i det nu enade Tyska riket. Bebel hamnade i fängelse, liksom Liebknecht.

I den brydsamma situationen föll det sig naturligt att ena de båda partierna, och det lyckades också vid en konferens år 1875 i Gotha, en stad i Thüringen. Marx skrev en temperamentsfull kritik av programförslaget. Hans *Kritik des Gothaer Programms* är en av hans viktigaste och mest inflytelserika politiska texter. Han sände inte texten till Liebknecht, som han var ytterst missnöjd med vid den tidpunkten, utan till en annan ideologiskt närstående person, Wilhelm Bracke. I det vredgade följebrevet förfasar han sig över att han och Engels allmänt betraktas som andliga fäder till de tyska socialdemokraterna. Om programmet blir verklighet, kommer

han och hans vän offentligen att deklarera att de »alltigenom står långt ifrån« det.

Engels hade redan tidigare sänt kritiska brev om programutkastet både till Wilhelm Bracke och August Bebel. Han föregriper där en del av Marx kritiska punkter men bara en del; Marx tunga, samhällsvetenskapligt fotade kritik finns det ingen motsvarighet till. Det är också värt att notera att han talar om »vårt parti« – alltså det parti som Marx säger att de båda står så långt ifrån.

Men det var Engels som långt senare, 1891, publicerade Marx kritik av Gothaprogrammet. Då var det snart dags för ett nytt program för det nu stora, utomordentligt framgångsrika tyska socialdemokratiska partiet. Det program som man enades om i Erfurt 1891 blev det mest påtagligt Marxinspirerade i partiets historia. Men vid den tidpunkten var Marx redan död. År 1875 fick det otryckta aktstycke som Marx skickade till Bracke inte så stor betydelse. I Gotha skulle man först och sist ena två partier, och i det arbetet fick Marx kritik inte det genomslag som han säkert hade väntat sig. Han satte inte heller sitt hot om ett offentligt avståndstagande i verket.

Kritiken av Gothaprogrammet

Den Marx som kritiserade Gothaprogrammet är mycket olik den Marx som skrev Internationalens viktigaste dokument. Där sökte han brygga över motsättningar; här är han inställd på konfrontation. Internationalen finns inte längre, och nu är hans viktigaste mål att rensa ut allt som kan påminna om Ferdinand Lassalles idéer ur den tyska socialdemokratin. Dessutom lever och tänker både han och hans adressater ännu i skuggan av Kommunen. Kommunen har gett honom och många andra nya föreställningar om vad som är politiskt möjligt och önskvärt. Efter repressionens 1850-tal och de nya förhoppningarnas 60-tal kom så Kommunen, skapad i ett maktens vakuum och krossad av obarmhärtiga motståndare. Där nyss en ljusare väg mot ett klasslöst samhälle tycktes öppna sig, återstår nu bara konfrontationen.

Det är i den andan som Marx griper sig an Gothaprogrammet. Det är en närmast ursinnig uppgörelse. Den börjar som en lektion i *Kapitalets* tankevärld. »Arbetet är källan till all rikedom och all kultur«, påstår programskrivarna. Nej, säger Marx, *naturen* är lika mycket en källa till de bruksvärden som människan lever av. Arbetet är i sig yttringen av en naturkraft. Föreställningen om arbetets »*övernaturliga skaparkraft*« är borgerlig.

Här är Marx kritik oberoende av skiftande politiska konjunkturer och berör själva den ofta förbisedda kärnan av *Kapitalets* teoribyggnad. Människan är en del av naturen, och hennes samhälle, hennes kultur växer fram ur naturen. Klassamhället skapar en klyfta mellan samhället och dess grogrund. Samhället framstår som något övernaturligt, alltså något som står över naturen: människan kan äga den natur ur vilken hon är sprungen. Målet är att överbrygga klyftan, och för det krävs både en storartad utveckling av arbetets produktivkraft och arbetarnas samfällda strävan efter ett samhälle av fria associationer.

I den fortsatta texten går Marx igenom programförslaget rad för rad, noterar pinsamma trivialiteter, tvivelaktiga slutledningar och goda sanningar. Hans tonläge höjs påtagligt så snart han ser Lassalles kvarlevande tankar bakom texten. Han vänder sig med vrede mot Lassalles fras »unverkürzter Arbeitsertrag«, oavkortad ersättning för arbetet, som han finner oförenligt med allt rimligt ekonomiskt tänkande. Dessutom är det en verklighetsfrämmande föreställning att arbetaren skulle få hela det värde som arbetet frambringat i lön. En del måste med nödvändighet gå till förvaltningskostnader, en annan till skolor och sjukvård och så vidare, en tredje till dem som inte alls eller inte längre kan arbeta.

Marx spårar i förslaget också rester av Lassalles och hans partis idéer om att arbetarklassen ska liera sig med jordägarna. Det är enbart kapitalisterna som utpekas som motståndarna.

Frågan hur Marx ser på moralen är intressant. Ansatsen till en deklaration finns i vad han här säger om rättvisan. I programförslaget talas det om »rättvis fördelning«. Men vad är en rättvis fördelning under det rådande produktionssättet? frågar sig Marx. Är inte en sådan fördelning en

chimär när vissa klasser besitter den ekonomiska makten över produktionen? Annorlunda blir det först i ett samhälle där klassmakten är bruten. Men då betyder inte rättvisa att alla får exakt samma ersättning för sitt arbete. Vissa är kroppsligen eller intellektuellt överlägsna andra, men dessa naturliga skillnader ska inte ställa de mindre väl lottade i strykklass. Vissa är gifta, andra inte. Vissa har fler barn än andra.

Marx skiljer mellan ett lägre och ett högre stadium under kommunismen. Först i det högre är individen inte längre underordnad arbetsdelningen. Motsatsen mellan kroppsligt och intellektuellt arbete är upphävd, och individerna är vuxna sina produktivkrafter. »Först då kan den trånga borgerliga rättshorisonten helt överskridas och samhället skriva på sin fana: Av var och en efter hans förmåga, åt var och en efter hans behov.« Det är kort sagt bara i ett sådant samhälle som den fulla rättvisan kan råda.

Detta är kritikens kulmen – vad som därefter följer ter sig i jämförelse som randanmärkningar. Marx noterar en slarvig användning av beteckningen »reaktionär massa«. Bourgeoisien var och är en revolutionär klass; och vem vågar ropa till hantverkare, smärre industriidkare och bönder att de utgör en reaktionär massa?

En annan kritik gäller spänningen mellan nation och internationalism. Marx säger att klasskampen bara är nationell till sin form, medan den är internationell till sitt innehåll. Alltså: dess omedelbara angreppsmål är den egna nationens klassförhållanden, men samma kamp måste försiggå i varje enskilt land.

Ett särskilt gott öga har Marx till den »järnhårda lönelagen«, Ricardos begrepp som han hyllade ännu i *Manifestet*. Nu förkastar han den tveklöst.

Än förhatligare för honom är de förhoppningar som Lassalle och hans anhängare ställt till en neutral stat. Marx syn på den existerande staten är mörk. Frihet kan inte sökas där. Frihet består i att staten förvandlas från ett överordnat till ett underställt organ.

Vägen till friheten går via »proletariatets revolutionära diktatur«. Begreppet proletariatets diktatur dyker alltså åter upp här. Mellan 1850 och Pariskommunen har det lyst med sin frånvaro i allt han skrev. Det är inte av en slump som det försvinner, inte heller av en slump att det kommer tillbaka

i en situation som kan påminna om revolutionerna 1848–49. Ännu 1875 kan det komma till användning.

Marx har flera gånger uttryckt att allmän och lika rösträtt är ett viktigt steg på vägen mot ett annat samhälle. Nu förminskar han dess betydelse: sådant finns redan i Schweiz och USA, säger han. Det är en sanning med stor modifikation. Vid den tid som Marx skrev detta hade Schweiz en mycket speciell typ av demokrati, och i USA dröjde det länge innan alla män (i till exempel ursprungsbefolkningen och bland afroamerikanerna) kunde rösta i allmänna val. Alla kvinnor fick rösträtt 1920 i USA, 1971 i Schweiz.

Marx sätter här mindre tilltro till möjligheten att förändra samhället via valurnorna än han gjort under åren i Internationalen. Pariskommunen och Bismarcks hårdnande grepp över tysk politik har fått honom på nya tankar. Men den uppfattning som han uttrycker just i sin kritik av Gothaprogrammet är inte heller den huggen i sten.

Texten om Gothaprogrammet slutar med en latinsk sentens: *Dixi et salvavi animam meam* (jag har talat och räddat min själ). Ursprunget till den finns i Bibeln, närmare bestämt i profeten Hesekiels bok (3:19), och i den ordalydelse som Marx använder är den känd från den romersk-katolska bikten.

Marx har lättat sitt politiska samvete.

Hans politiska inflytande ökade inte i Tyskland efter kritiken utan minskade snarare. När både han och Engels utträdde ur partiet ansåg inte ens Liebknecht att de båda längre kunde spela någon roll för dess fortsatta utveckling.

Utvecklingen för det nya, enade socialdemokratiska partiet blev också säregen. Bismarck genomtrumfade år 1877 sin drakoniska så kallade socialistlag (eller, som det officiella namnet löd, *Gesetz gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie*, Lag mot socialdemokratins allmänfarliga strävanden). Lagen, som gällde mellan 1878 och 1890, förbjöd helt sonika partiet och med det också all socialistisk propaganda. Likväl kunde enskilda socialdemokrater bli invalda i styrande församlingar. Deras inflytande växte till och med under åren som lagen var i

kraft. För Bismarck blev det en prestigesak att lagen blev kvar, men hans försvar blev ödesdigert för honom själv; mer än något annat bidrog den till att han fick lämna sin post som rikskansler. Lagen avskaffades med honom, och den tyska socialdemokratin steg stärkt ur sin kamp för erkännande. 1890 var partiet mer välorganiserat än något annat politiskt parti dittills, och dess valresultat blev strålande. Engels hade redan tidigt insett att förbudet snarare skulle stärka arbetarnas sak i Tyskland. Socialistlagen kommer att gynna oss, förklarade han 1879. »Den kommer att fullborda de tyska arbetarnas utbildning.«

Marx fick aldrig uppleva om Engels hade haft rätt i sina förutsägelser. Under sina sista år ägnade han sig som vi sett åt studier på en rad olika områden, och det han offentliggjorde inskränkte sig till diverse korta tillrättalägganden och förord till nyutgåvor. Han angrep en gravt felaktig historieskrivning över Internationalen, han författade ett kort förord till en nyutgåva av sin uppgörelse med Proudhon, *Misère de la philosophie* (Filosofins elände), han utarbetade till och med ett »Frågeformulär för arbetare« för en fransk socialistisk tidskrift, och han och Engels skrev tillsammans en rad kortare artiklar i vilka det är Engels typiska stil som slår igenom. Under dessa år blev Marx hälsa allt sämre, samtidigt som han var i full gång att än en gång pröva grundvalarna för sin samhällsteori.

Inom politiken var det framför allt ett område som upptog hans tankar: utvecklingen i Ryssland.

Den ryska vägen

Marx publicerade inte mycket under slutet av sitt liv. Efter den franska versionen av *Kapitalet* år 1875 blev det inte mer än spridda småsaker. Ryktet att han gett upp eller överlämnat allt ansvar till Engels bet sig fast. Franz Mehring, som publicerade den första fullskaliga biografin över Marx 1918, fann sig föranlåten att betyga att denne förblivit oavlåtligt verksam in i det sista. Det hindrade inte David Rjazanov, den oförtröttlige utgivaren av Marx och Engels skrifter, att i sin dubbelbiografi över de båda hävda att Marx från 1873 var så illa däran att han bara orkade ägna sig åt sitt alltid

lika ofullbordade *Kapitalet*-projekt. Än senare dyker föreställningen upp åtminstone i engelsk litteratur. David McLellan ger spridning åt det i sin biografi från 1977. Ännu Tristram Hunt hemfaller åt samma föreställning i sin bok om Engels från 2009.

De tusentals sidor excerpter och andra anteckningar som Marx producerade i slutet av sitt liv vittnar tvärtom om hans outsinliga energi. Ett noggrant studium av dessa visar att han var i färd att ompröva mycket av det han tidigare kommit fram till. Inte minst vidgade han sina horisonter.

Flera framstående specialister har fört fram tanken att man bör tala om »den sene Marx«, 1870-talets och det tidiga 80-talets Marx, till skillnad från »den unge« före 1850 och »mellan-Marx« på 50- och 60-talen. Det är framför allt den polsk-brittiske sociologen Teodor Shanin och den japanske historikern Haruki Wada som gått i bräschen för den uppfattningen. Wada utvecklade den redan i en monografi på japanska och ger sedan en sammanfattning av den i samlingsverket *Late Marx and the Russian Road* (1983) som Shanin redigerar. Shanin bidrar där själv med en artikel i ämnet, och två brittiska sociologer, Derek Sayer och Philip Corrigan, håller med om huvudtesen men vill också precisera den.

Vad är nu att säga om detta? Själva indelningen i distinkta perioder förefaller mig överdriven. Den påminner om vad musikhistoriker brukar säga om Beethoven och litteraturvetare om Strindberg. Enhet skyms bakom gränsdragningarna.

Det är lätt att känna igen Marx i allt det han skriver från 40-tal till 80-tal, och samtidigt är han en författare och tänkare som hela tiden omprövar sina teser. Det ser man allra tydligast när det gäller politiken. Den »sene Marx« som Wada och Shanin talar om är i mycket Marx efter Pariskommunen 1871. Men det fanns ytterligare ett väsentligt förändringsmoment: intresset för det ryska.

Marx hade alltsedan ungdomen sett tsarens Ryssland som den stora hotfulla fienden. Tidigt hade han visserligen lärt känna radikala ryska emigranter som representerade ett helt annat Ryssland. Men det var först när några av dessa exilryssar beslöt sig för att översätta *Kapitalet* till sitt eget språk som hans intresse för rysk kultur och ryskt samhälle vaknade på

allvar. När en av hans vänner, Nikolaj Danielson, sände honom en bok på ryska av en viss N. Flerovskij om arbetarklasserna i Ryssland blev han så intresserad att han beslöt sig för att lära sig ryska. Efter en hektisk inlärningsperiod kunde han 1870 stava sig igenom Flerovskijs text, och han blev imponerad av den.

Snart skulle hans intresse för Ryssland öka ytterligare, och här kom den viktigaste inspirationen från Pariskommunen. Genom att läsa ytterligare rysk litteratur, inte minst texter av en av tidens mest framstående författare och intellektuella, Nikolaj Tjernysjevskij, kom han i kontakt med den mäktiga ryska politiska strömning som kallades *narodniki*, »folkvännerna«. (Namnet kommer av ryska ordet för folk, *naroda*.) Det var som Teodor Shanin påpekar en mycket bred rörelse med allt från »revolutionära terrorister till filantropiska herremän«.

Tjernysjevskij tillhörde den radikala flygeln och var dess mest inflytelserike författare. Tsarregimen fann honom alltför farlig för ordningen i landet och berövade honom friheten alltifrån 1860-talet. Som fånge skrev han sitt mest lästa och beundrade verk, *Vad bör göras?*, en didaktisk roman som spelade en enorm roll i hemlandet. Men de texter av Tjernysjevskij som Marx framför allt tog intryck av var dels en artikel om den ryska bondekommunen (*obsjtjina*), dels några fiktiva brev som delvis behandlar samma ämne.

Tjernysjevskij deklarerar i dessa texter att han varken är anhängare av Schellings eller Hegels system men att han dragit lärdom av dessa filosofers tes att den högsta formen av utveckling liknar det första, ursprungliga stadiet mer än det mellanliggande. Tjernysjevskij tillämpar denna tes på den ryska utvecklingen. Kritiker brukar säga att bondekommunen, präglad av gemensamt ägande, är primitiv i förhållande till det privata ägandet av jord. Men finns det inte en annan form som är högre än det privata ägandet, en form som upprepar väsentliga drag i den ursprungliga *obsjtjina?*

Det är denna tanke som griper tag i Marx. Hans fascination har sin omedelbara bakgrund i hans övertygelse att Kommunen 1871 representerade en högre samhällsform än den som kapitalismen frambringat. Ytterligare inspiration hämtade han i den litteratur om

ursprungssamhällen av Lewis H. Morgan och andra som han så entusiastiskt gjorde excerpter på.

Han fick anledning att några gånger försöka formulera sin uppfattning i frågor som gällde Rysslands framtid. Till saken hör att hans namn genom översättningen av *Kapitalet* hade blivit välbekant i radikala ryska kretsar. År 1877 hade den ryska tidskriften *Otetjestvennyje zapiski* (Anteckningar från fosterlandet) kommenterat boken, och Marx fann anledning att skriva ett tillrättaläggande där han ifrågasätter om Ryssland följde det västeuropeiska utvecklingsmönstret. Men han fullbordade aldrig texten utan Engels fann den bland de manuskripthögar som han gick igenom efter Marx död.

Där fanns också flera längre utkast av ett brev till den ryska revolutionären Vera Zasulitj som befann sig i landsflykt i Schweiz efter att ha utfört ett attentat i Petersburg. Zasulitj hade tagit djupa intryck av *Kapitalet* men hamnat i diskussion med en rad andra ryssar om vad Marx skrift kunde innebära för Rysslands framtid. Hennes opponenter som betecknade sig själva som marxister hävdade att Ryssland med nödvändighet måste genomgå ett kapitalistiskt stadium innan landet kunde nå det klasslösa samhället. Som belägg hos Marx fann de bland annat ett citat i *Kapitalet* att England genomgått en utveckling som andra länder måste följa.

Marx tar Zasulitjs frågor på stort allvar. Han skriver tre längre utkast till svar men förkastar dem alla och sänder iväg först ett fjärde, betydligt kortare. En central upplysning är gemensam för alla utkasten: det citat från *Kapitalet* som han åberopat redan i utkastet till svar till *Otetjestvennyje zapiski* säger enbart att de västeuropeiska länderna är dömda att genomlöpa samma utveckling som Storbritannien. Han uttalar sig där alltså inte om Rysslands framtid.

Däremot tar han bara i ett av utkasten, det som han skrev först, upp Zasulitjs hänvisning till några ryssar som ser sig som marxister. »De ryska ’marxister’ som ni talar om är mig helt obekanta«, säger han med avståndstagande citationstecken kring beteckningen »marxist«. Mina egna

åsikter är rakt motsatta deras, försäkrar han. För mig finns det ingen oundviklig upplösning av den gemensamma bondeegendomen i Ryssland.

I den typiska ryska byn, *obsjtjina*, är egendomen delvis gemensam. Sådant ägande hotas när kapitalismen börjar genomsyra Ryssland. Men utvecklingen är inte obönhörlig, försäkrar Marx.

I alla fyra utkasten argumenterar Marx mot en deterministisk uppfattning om den ryska utvecklingen. Orden faller bara olika; Marx strävar synbarligen efter att finna de rätta formuleringarna för att uttrycka sin ståndpunkt. Han betonar att Ryssland inte behöver genomlöpa samma tekniska utveckling som Västeuropa. Ångkraften hade en lång historia innan den kunde omvandla industrin och kommunikationen i Västeuropa; men nu är den tillgänglig att omedelbart tas i bruk också i Ryssland. Så är det med allt slags teknik. Ryssland skulle helt enkelt kunna hoppa över den utveckling som präglat Västeuropa.

Men Marx resonemang, som varieras från utkast till utkast, rymmer också andra moment. I det så kallade första utkastet (som alltså sannolikt skrevs som nummer två i ordningen) åberopar han också Lewis H. Morgans teser om de så kallade primitiva samhällena och citerar hans ord att arkaiska samhällsformer återföds i mer avancerade samhällen. Här är det ett helt annat mönster som åberopas. Mänsklighetens väg leder från homogena samhällen via splittring och konflikt tillbaka till en enhet som är mer komplex och avancerad än den första. Det är Hegels dialektik som ytterst tycks leda hans tankar, låt vara att det är Morgan som han åberopar.

Marx betonar i nästa andetag att kunskaperna om de tidiga »ursamhällenas« upplösning är ytterst bristfälliga och skissartade. Man vet att det ofta är krig som sliter sönder gemenskapen. Men vissa former av gemensamt ägande visar sig mer livsdugliga än andra. Marx erinrar sig att i hans egna hemtrakter utanför Trier (det vill säga Hunsrück) lever arkaiska former, kännetecknade av stora allmänningar, kvar »in i våra dagar«.

Denna mångskiftande bild kan man bara få någon klarhet i om man, som Marx säger, betraktar den »från rent teoretisk ståndpunkt« och uteslutande räknar med »normala livsbetingelser«. Kravet som Marx ställer är tämligen

självklart: alla lagbundenheter som vetenskapen kan fastställa gäller under vissa idealiska omständigheter.

Det avgörande med den ryska bygemenskapen är att den inte som äldre samhällen med gemensamt ägande bygger på blodsband. Den utgör därmed en högre form som han ger beteckningen »communes agricoles«, jordbruksgemenskaper eller, om man så vill, jordbrukskommuner. Innanför denna form kan omständigheter åstadkomma stora variationer.

Marx påpekar också att Ryssland passar för formen genom beskaffenheten på sina jordar. Han är helt enkelt optimistisk om möjligheten att utveckla den till en högre nivå. Men för detta krävs, säger han avslutningsvis, »en rysk revolution«.

Så slutar hans längsta utkast till svar. Men uppenbarligen är han inte nöjd med det, och det är lätt att förstå varför: han tar upp alltför många trådar, citatet från Morgan öppnar för en historiefilosofisk diskussion, medan resonemanget om den rent teoretiska ståndpunkten vetter mot vetenskapsteorin.

Han gör alltså ett tredje försök och koncentrerar sig där på olika variationer av ursprungliga samhällen. Han ställer den ryska och den tyska bygemenskapen emot varandra. Den tyska existerade ännu inte på Julius Caesars tid. När den uppstod vet man inte, men Marx kallar den medeltida och framhäver även i detta utkast sina hemtrakter som ett livskraftigt exempel. Nytt är däremot att han betonar att det finns en spänning mellan gemensamt och privat i jordbrukskommunerna och att den spänningen kan leda till deras upplösning. Men det är inte en oundviklig utveckling. Han pekar på olika variationer i Ryssland men bryter tvärt av framställningen mitt i en mening.

Uppenbarligen har resonemanget blivit honom övermäktigt. En utredning om olika slags enkla samhällen med stort gemensamt ägande skulle kräva en hel avhandling, och den är Marx inte redo att skriva. Han nöjer sig alltså med en mycket kortare, fjärde version, där han börjar med att förklara att han dröjt med sitt svar (det rör sig om tjugo dagar) därför att han drabbats av en sjukdom som han periodiskt har lidit av under tio års tid. Därför kan han inte skriva något avsett för publicering. Han konstaterar

bara än en gång att han i *Kapitalet* enbart uttalar sig om Västeuropa och att han där inte ger något bevis vare sig för eller mot bygemenskapens livsduglighet. Däremot har han samlat material ur originalkällor som övertygat honom om att bygemenskapen är »stödjepunkten för Rysslands sociala återfödelse«.

Det är alltså det senare materialet som han sökt aktualisera i de tre brevutkasten men utan att lyckas. Marx var och förblev de ofullbordade verkens mästare.

När Marx var död ville Engels låta publicera brevutkasten liksom fragmentet avsett för *Otetjestvennyje zapiski*. Men de berörda ryssarna förhalade processen, och först 1886 trycktes en rysk översättning. Den väckte delade känslor. Många som ansåg sig föra Marx linje vidare, omsider även Lenin, försökte förringa betydelsen av brevet. Den lärde utgivaren av Marx och Engels skrifter David Rjazanov hävdade till och med att texterna vittnade om att Marx intellektuella kapacitet försämrats.

Haruki Wada hävdar att de negativa reaktionerna var tidiga exempel på en mäktig tendens att skydda den egna bilden av marxismen gentemot Marx egna ord. Det är lätt att hålla med honom. Utkasten vittnar inte om någon minskad intellektuell vitalitet men väl om en spännande nyorientering i ett stort och svåröverblickbart problemkomplex.

Politikens former

Marx grundläggande samhällsteori bevarar i huvudsak sin identitet alltifrån 1840-talets mitt. Hans politiska uppfattning genomgår däremot flera tvära kast inte minst från 1850-talet och fram till hans död.

Om man ser till grunddragen i hans tänkande är denna föränderlighet knappast överraskande. Där är distinktionen mellan samhällets *innehåll* och dess *form* avgörande. Innehållet är spelet mellan produktivkraft och produktionsförhållanden. I den tid som Marx lever är det alltså förhållandet mellan å ena sidan arbetets produktivitet och å andra sidan kampen mellan kapitalister och arbetare. Politiken är däremot en form som detta innehåll

tar sig. Formen är utomordentligt viktig; det är där som en samhällsklass kan förändra sina villkor i konkurrensen med andra klasser. Men den politiska scenen är samtidigt föränderlig. Möjligheter öppnar sig och stängs. Ibland råder stiltje; den etablerade makten är ohotad. Men så yppar sig nya möjligheter inför framtiden, och då gäller det att gripa tillfället i flykten.

Marx är genomgående optimistisk om möjligheterna till avgörande förändringar. Han är inte en saktmodig och försiktig bedömare utan tvärtom snabb att utpeka det epokgörande nya. Så är det under revolutionsåren 1848–49, så är det när det brittiska Arbetarparlamentet samlas 1854, och så är det inför den ekonomiska kris som tätnar över Europa efter mitten av 1850-talet. Inför Internationalen tvekar han först men blir efter hand alltmer förhoppningsfull inför möjligheterna att samla den internationella arbetarrörelsen till en avgörande kraftmätning med kapitalister och jordägare. Vi har sett hur han under det fransk-tyska kriget 1870–71 yppar oro inför tankarna att skapa en ny Pariskommun av 1792 års modell. Men när Kommunen väl finns där är det inte det förflutna utan framtiden som han ser i den. Kontakten med ryska *narodniki* får honom att utveckla tankar om en annan väg till framtidens samhälle än den som går via den västeuropeiska kapitalismen.

Också denna gång kan hans förhoppningar om en revolutionär förändring få näring av en konkret politisk händelse. När det bryter ut krig mellan Ryssland och Turkiet är han säker på att turkarna – »de tappra turkarna« – kommer att segra. Han skriver till sin vän Sorge att denna seger kommer att utlösa en revolution i Ryssland. Han berättar att han själv noga studerat officiella och inofficiella källor som vänner i Petersburg låtit honom ta del av, och därför vet han att landet redan före kriget »stod på randen till en omvälvning«.

När det visar sig att Ryssland mot hans förmodanden går segrande ur kriget och regimen kan samla sina krafter till att kväsa den radikala oppositionen ger Marx inte upp. Det är nu som han skriver sina brevutkast till Zasulitj, burna av omisskännlig optimism.

Raden av ljusa förhoppningar kantas av en lika lång rad av mörka besvikelser. Besvikelserna gör honom snarare arg än sorgsen.

Det finns en besvikelse som sannolikt grämer honom mer än någon annan: Storbritanniens utveckling. Det var brittiska fackföreningsmän som fått honom att engagera sig för Internationalen, och under rörelsens framgångsår tror han att den brittiska arbetarklassen nu är redo för en revolution. Men det blir ingenting, allt utmynnar i kompromisser. Alldeles i slutet av sitt liv, strax före julen 1882, skriver han till sin dotter Laura att han gläds åt den succé som hans teori gör i Ryssland. Ryssland är ju annars vid sidan av England garanten för det gamla samhället.

England och Ryssland ställs nu på samma nivå. Och det är i Ryssland hoppet finns.

Marx talar ofta om revolution, men han är kritisk mot dem som tar ordet i sin mun i tid och otid. I samma brev till sin dotter Laura Lafargue berömmer han vad hennes man Paul skrivit under sista tiden. Tidigare har han stötts bort av en »viss ultrarevolutionär fraseologi« som hellre bör överlåtas åt anarkisterna.

Marx egen syn på revolutioner är tämligen enkel. Liksom en gång borgarklassen är det bara arbetarklassen själv som kan slita sina bojor. Den måste bara vara utrustad med en riktig teori. Men de revolutionära tillfällena är just tillfällen, präglade som ordet säger av tillfälligheter.

I diskussionerna om likheter och skillnader mellan Marx och Engels heter det ofta att Engels i högre grad är präglad av 1800-talets starka evolutionism. Samhället utvecklas enligt honom på i grunden samma sätt som naturen. Marx, däremot, betonar mer omvälvningarnas betydelse.

När det gäller Marx är det typiskt att han tänker sig en oavbruten evolution – en ständig ökning – av produktivkraften under kapitalismen, medan själva det kapitalistiska produktionssättet tvärtom är konservativt. En gång kommer detta produktionssätt att brista, men hans grundläggande teori – teorin i *Kapitalet* – säger inte något om när detta ska ske. Det blir en anledning till att han är alltför optimistisk så snart tecken på en revolutionär utveckling kan anas. Han tror ständigt att gränsen är nådd.

De senaste årtiondenas mest fruktbara Marxforskning – den som koncentreras till den tyska »*neue Marx-Lektüre*« (nya Marxläsningen) och

den amerikanska *Temporal single-system interpretation* eller TSSI (jämför ovan s. 470ff och 490f) men som också florerat i Frankrike, kanske främst genom Étienne Balibar – har hävdat att den springande punkten i Marx teori är produktionsförhållandena snarare än produktivkrafterna. Därmed har man mer än tidigare kommit att betona klyftan mellan Marx och Engels uppfattningar. Engels är tveklöst produktivkrafternas man, och än mer gäller det nästa generation efterföljare med Karl Kautsky i spetsen. Likheten mellan Darwins och Marx teorier betonas om och om igen, till priset av att bägge framställs på ett förgrovat och förytligat sätt.

Skillnaden mellan Marx och Engels är inte minst viktig på politikens område. Marx talar om att staten måste omgestaltas och på längre sikt bara bli en tjänande administrativ enhet. Engels använder sig däremot av metaforer som att staten kommer att »vittra bort« eller »dö«. Människor tycks bara bli redskap för samhällets egna naturprocesser.

Rågången mellan artutveckling och människans historiska utveckling är klarare markerad hos Marx än hos Engels.

Samtidigt får inte skillnaden överdrivas. Det är inte ens säkert att Marx och Engels själva var fullt medvetna om den. I deras inbördes korrespondens talade Marx oavlåtligt om »vår teori«.

Vi minns att det sedan länge rådde en viss förvirring om innebörden av begreppen *socialism* och *kommunism*. Förvirringen blir inte mindre under 1860- och 70-talen.

Wolfgang Schieder gör i sin bok om Marx som politiker en viktig iakttagelse. Lorenz von Stein, den tyske statsvetaren, utgav 1842 sitt pionjärarbete *Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs* och talade där om socialismen som en vetenskap om samhället. Marx övertar tidigt det språkbruket och förändrar det inte när han har tunga kritiska synpunkter till exempel på vad han kallar den utopiska socialismen. När Engels börjar tala om Marx’ och sin teori som *den* vetenskapliga socialismen så avviker han alltså från Marx ursprungliga föreställningar, säger Schieder. Han tänker på Engels skrifter *Anti-Dühring* (1877) och *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, 1882

(*Socialismens utveckling från utopi till vetenskap*, 1902). Men Marx skrev faktiskt ett förord till den franska översättningen av den senare, och där talar han om de »allmänna principerna för den vetenskapliga socialismen«.

Det är knappast fråga om ett skred i Marx språkbruk. Å ena sidan avser han en vetenskaplig diskussion där olika uppfattningar fritt bryts mot varandra och där Fourier, Saint-Simon, Proudhon och han själv ger sina uppfattningar fritt spelrum. Å andra sidan åsyftar han det som han (tills vidare) ser som sant; och här håller han förstås på sin egen och Engels uppfattning.

I detta finns ingenting egendomligt. Besynnerligt blir det först när beteckningen »vetenskaplig socialism« stelnar till en dogm med vilken man med maktmedel bekämpar andra uppfattningar, oavsett hur välgrundade de är.

Schieder noterar i förbigående att begreppet *kommunism* i några tidiga skrifter betecknar en *rörelse*, »eine Bewegung«, men drar inga slutsatser av detta. Men ligger det inte nära till hands att tänka sig att socialismen betecknade själva läran eller teorin, kommunismen partiet som skulle samla arbetarna bakom sig? Nej, språkbruket var inte så entydigt. Kommunismen blev för Marx (och inte bara för honom!) också beteckningen för en viss typ av samhälle.

Från och med Pariskommunen blev det helt och hållet så. Marx säger som vi sett att Kommunen representerade »ren kommunism« (ovan s. 611), och ytterligare några steg i samma riktning tog han i sin kritik av Gothaprogrammet några år senare. I det skiljer han mellan ett högre och lägre stadium av kommunism, och först i det högre når man den harmoniska balansen mellan människors förmåga och deras behov.

Det är uttalanden som av efterföljarna gjordes till utgångspunkt för stelt dogmatiska vidareutvecklingar. Kommunismens första stadium döptes till socialism och först det andra kommunism rätt och slätt. I Sovjetunionen blev det ett tacksamt underlag för allehanda schematism.

Men detta är en senare historia.

Det nya i den politiska begreppsfloran som tillkommer efter 1848–49 års revolutioner är begreppet *socialdemokrati*. Ursprungslandet är Tyskland,

och därifrån sprids det framför allt till de nordiska länderna och Ryssland. Ordet »demokrati« har kvar sin radikala prägel av folkstyre där folket – den stora massan – uppfattas i kontrast till den makthavande eliten. Det antogs ännu av de flesta att en allmän och lika rösträtt skulle innebära att kapitalister liksom jordägande aristokrati skulle svepas bort från makten om majoriteten verkligen skulle få sista ordet.

Ordet »socialism« hade kvar sin mångtydighet men innebar normalt sett att ägandeförhållandena skulle förändras på ett genomgripande sätt. I den radikala tolkningen skulle ägandet av produktionsmedel – jord och kapital – underkastas en gemensam administration under demokratisk kontroll.

Men socialdemokratin antog från första början olika skepnader. Det parti som Lassalle grundade var således socialdemokratiskt; partitidningen hette som vi minns *Der Sozial-Demokrat*. Lassalle såg liksom sina tidiga efterföljare socialdemokratins möjlighet i en allians med jordägarna och emot kapitalisterna. Det konkurrerande parti som August Bebel och Wilhelm Liebknecht grundade hade ordet »socialdemokrati« redan i sitt namn, och när de båda gick samman vid konferensen i Gotha blev det den gemensamma beteckningen som sedan gjorde sitt segertåg i Nordeuropa. I Tyskland blossade snart strider upp inom partiet om en revolution var en nödvändig förutsättning för att nå det åtrådda samhällsskicket, och i Ryssland klövs partiet 1905 i två konkurrerande riktningar, mensjeviker och bolsjeviker.

Men också det är en senare historia.

Marx betecknade veterligen inte sig själv som socialdemokrat. Men likväl blev – som han skriver till Engels – den förenade socialdemokratin i Tyskland »vårt parti« som han med sin skoningslösa kritik försökte vrida i rätt riktning.

Marx kom efter Internationalens mellanspel att åter mer helhjärtat uttrycka sin uppfattning att revolutionen var en nödvändig väg till ett klasslöst samhälle. Men han fattade inte revolutionen i första hand som en blodig uppgörelse utan som genombrottet för en ny samhällsordning. När denna väl var etablerad skulle säkert de tidigare makthavarna försöka återta sin förlorade maktställning, och då skulle manspillan bli oundviklig.

Engels, den gamle militären, var betydligt mer krigisk i sitt sätt att tala om revolutioner.

Efter Marx död började marxismens historia. Dess relation till upphovsmannen har varit minst sagt skiftande. I den sovjetiska traditionen blev bara de delar av hans skrifter som någorlunda rimmade med den aktuella politiken normerande. Efter ryska revolutionen 1917 frigjordes dock enorma intellektuella och konstnärliga energier. Ett gott exempel är den ryske konstnären och arkitekten Vladimir Tatlins modell till ett väldigt torn till Tredje internationalens ära. Tornet kom dock aldrig att byggas.

Statyerna, nidbilderna och verket

En bok som vi läser för första gången utvecklas oberäkneligt som livet självt. Vid omläsningen styr texten målmedvetet mot sitt slut. Läsaren vet redan hur det går och de första raderna förebådar de sista.

Så betraktar vi också en människa som är död. I barnet anar vi livets slutsumma. Varje steg i utvecklingen är förberedelser för det kommande.

Jean-Paul Sartre skriver i sin självbiografi *Orden* några tänkvärda rader om saken:

»I Arras salonger bär en kylig och tillgjord advokat sitt huvud under armen emedan han är avlidne Robespierre; huvudet dryper av blod men lämnar inga fläckar på mattan; ingen i sällskapet lägger märke till hans huvud och det är det enda vi ser; först om fem år ska det falla i bödelns korg och där har vi det redan, avhugget, deklamerande madrigaler trots att hakan hänger.«

Detsamma gäller Karl Marx. Men det är nog inte den döde Marx, sittande i sin skrivbordsstol, vitskäggig och tärd av sjukdom, som skymmer blicken för hans liv och verk. Snarare försvinner han bakom den väldiga horden av uttolkare och efterföljare och än mer bakom de politiska partier och stater som åberopat sig på honom och hans skrifter.

Var finns den levande Marx under all denna bråte?

Förhoppningsvis har en del av svaret kommit fram i de föregående kapitlen. Men nu ska vi först betrakta den del av historien som följde efter hans död, då han förblev en ständigt närvarande figur, älskad och kanoniserad, men också hatad och förtalad – och ofta missförstådd bland både beundrare och belackare.

Eftersom Marx inflytande är så enormt, blir framställningen med nödvändighet snarast ett antal notiser om den mångförgrenade historia som brukar kallas marxismens. En fullskalig framställning skulle kräva flera volymer. Sådana volymer finns redan, alla dock tillkomna under den tid då Sovjetunionen ännu existerade. Digrast är den polsk-brittiske filosofen

Leszek Kolakowskis trebandsverk som i tysk översättning heter *Die Hauptströmungen des Marxismus* (1977), i engelsk *Main Currents of Marxism* (1978). Det är ett mycket kunnigt arbete som präglas av författarens bittra erfarenheter av den polska kommunismen. Liksom i sina andra större arbeten använder Kolakowski en organisk metafor för att förstå en idémässig företeelses utveckling: först knoppning, sedan blomstring och till sist vissnande. Den samtida marxismen är, menar han, döende.

En annan syn utvecklar Predrag Vranicki i sitt verk *Geschichte des Marxismus* (1972–74). Vranicki var jugoslav (i dagens termer kroat) och tillhörde den regimkritiska Praxisgruppen som sökte förnya den marxistiska teorin i sitt hemland. Hans historik andas inte bara missnöje med sakernas tillstånd utan också en viss optimism om marxismens framtid.

Både tematiskt och sidmässigt mer begränsad men viktig i sin ansats är Perry Andersons *Om den västerländska marxismen* (1984). Anderson, som är britt och trotskist, ser de olika marxistiskt inspirerade teorier som utvecklats framför allt i Västeuropa som i grunden idealistiska: det är med idéer man bollar, inte med politiska realiteter.

I den kortversion av marxismens historia som här följer är siktet inställt på hur senare uttolkare och efterföljare förhållit sig till Marx och hans verk. Den summariska framställningen ska nämligen tjäna till att ge underlag för den slutliga frågan hur Marx idag, mer än ett kvartssekel efter Murens fall, framstår mot bakgrund av allt det som gjorts och skrivits med verklig eller föregiven inspiration från honom.

Vägen från Highgate till Vinterpalatset

Det var Engels som höll talet när Marx en marsdag 1883 begravdes på Highgate-kyrkogården i norra London. Skaran vid graven var inte stor. Eleanor Marx var förstås där, men inte hennes syster Laura. Däremot Lauras man Paul Lafargue och den nyss avlidna Jennychens man Charles Longuet. Lenchen Demuth fanns med men inte sonen Freddy. Friedrich Lessner, som följt Marx hela vägen från *Neue Rheinische Zeitung* till London och som förblivit en av hans närmaste förtrogna, hörde till gruppen

sörjande, liksom en annan veteran från 1840-talet, Georg Lochner. Wilhelm Liebknecht representerade de tyska socialdemokraterna. Två framstående naturvetare, båda lika övertygade om storheten i Marx samhällsteori, gjorde honom den sista hedersbetygelsen: kemisten Carl Schorlemmer och biologen Ray Lankester. Gottlieb Lemke, en av de många Londontyskarna, lade ner en krans med röda band från partitidningen *Der Sozialdemokrat* och från den tyska bildningsförening som Marx betytt så mycket för.

Fler var det inte som fick höra Engels tala. Vi vet inte exakt hur hans ord föll. Dels har han efterlämnat ett utkast, dels har han själv i *Der Sozialdemokrat* skrivit att han »ungefär« höll det tal som han låter trycka. De bägge texterna avviker från varandra rätt mycket. Sannolikt talade Engels tämligen fritt men med ett öga på sitt utkast.

I vilket fall är det inga små ord som han använder om sin vän. Marx ställs vid sidan av Darwin, han har revolutionerat vetenskapen både genom sin syn på historiens avgörande drivkrafter och med sin teori om kapitalismens utvecklingslag, och han har även inom andra kunskapsområden gett självständiga bidrag. Men det vetenskapliga arbetet var inte bara något för sig utan vetenskapen var i hans ögon en samhällsförändrande kraft, och denna samhällsförändring har han själv verksamt bidragit till genom både sitt politiska arbete och sin journalistiska verksamhet.

Därför har han också blivit den mest hatade mannen i sin tid. Utom när det blev absolut nödvändigt att gå i svaromål behandlade han alla dessa uttryck för avsky som spindelväv som han lätt kunde svepa undan. Och nu när han är död sörjs han av miljoner medarbetare från Sibirien till Kalifornien. Han har också många motståndare men ingen personlig ovän.

Vid graven lästes också upp hälsningar från ryska socialdemokrater, franska och spanska socialister, och till sist höll Liebknecht ett tal där han utpekade Marx inte bara som en stor vetenskapsman utan också som skaparen av både den tyska socialdemokratin och den Internationella arbetarassociationen.

Det senare är påståenden som Marx själv skulle ha tillbakavisat. Men nu hade han inget att säga till om längre, och monumenten över honom kunde

resas, ännu bara i ord men senare också i sten. Statyerna i sten eller metall hör med få undantag till Sovjetepoken och framställer vanligtvis Marx som en kraftfull, självmedveten kämpe som sammanbitet blickar mot framtiden. Ibland är han ensam, ibland tillsammans med Engels; men stilen är heroiserande, liksom statyerna över Lenin och andra revolutionärer.

När Marx var död började på allvar kampen om den rätta tolkningen av det han sagt och skrivit. Det var två honom närstående människor som till en början besatt den största auktoriteten. Den ene var förstås Engels, den andra Marx yngsta dotter Eleanor. De båda stod varandra nära; Engels hade sett Eleanor växa upp och hade förblivit familjens närmaste vän och stöd. Men de hade något olika uppfattningar om hur det intellektuella arvet efter Karl Marx skulle hanteras. Det är åtminstone en bild som Eleanor Marx senaste biograf, Rachel Holmes, förmedlar.

Den *Andra internationalen* grundades på hundraårsdagen av franska revolutionen, alltså den 14 juli 1889. Engels var den stora ledande gestalten i den nya rörelsen och hälsades med ovationer vid de kongresser som han hann delta i innan han dog 1895. Eleanor Marx hade en stark position som bara initialt hade med hennes släktskap med den store Karl att göra. Hon besatt själv en formidabel intellektuell kapacitet och var därtill utrustad med en stor arbetsförmåga. Till hennes fördelar hörde också att hon från barnsben talade perfekt tyska och engelska och i ungdomen lärde sig en lika perfekt franska.

Vid konferensen i Zürich 1893 hade Margarete Greulich målat ett jätteporträtt av Karl Marx, och under det höll Engels en kort, vältalig och bejublad oration om sin vän. Eleanor var inte helt lycklig över idoliseringen av fadern. Den åldrade Engels tycks däremot inte ha haft något emot den.

Marx hade som vi sett värjt sig mot beteckningen »marxism«. Han kände inte igen sig i den grovt tillyxade teori som tillskrevs honom i både Frankrike och Ryssland. Även hans yngsta dotter hade ibland att kämpa mot samma förgrovning. Under en av sina många föredragsresor råkade hon ut för en man som efter hennes anförande förklarade för henne vad hennes far

egentligen hade menat med socialdemokrati. När mannen hunnit till punkt utbrast Eleanor: »Himlen må bevara Karl Marx för hans vänner!«

Veterligen använde aldrig Eleanor beteckningen »marxism«. Men Engels accepterade den när den började få större spridning kring år 1890, vilket skedde när den tyska socialdemokratin vann stora valframgångar och det också blev lagligt att propagera för partiet och dess idéer. Under en kort tid blev marxismen därtill en modefluga bland yngre människor, i synnerhet unga studenter och konstnärer. En grupp främst koncentrerad till Berlin men spridd över Tyskland kallades *Die Jungen* (de unga).

Die Jungen var verksamma på mångfaldiga sätt, både politiskt, vetenskapligt och konstnärligt. Det samlande namn som alla hänvisade till var Karl Marx. Studenter spelade ut Marx mot sina akademiska lärare. En av de mest framträdande, Paul Ernst, skriver långt senare i sina memoarer: »Att komma från Schmoller till Marx var som att komma till himmelriket.« Gustav von Schmoller var nationalekonom av den så kallade historiska skolan, professor i Berlin och arkitekten bakom Bismarcks välfärdsprogram som skulle dämpa arbetarnas missnöje. Det behöver knappast sägas att han stod långt från Marx.

Die Jungen spelade en roll i den snabbt växande vänsterpressen och fick en ledande roll i tidningar som *Volks-Tribüne* (Folktribunen) i Berlin och *Volksstimme* (Folkets röst) i Magdeburg.

Men de unga entusiasterna som kallade sig marxister hade ett problem med Marx historiesyn. Vilken roll hade egentligen den överbyggnad där de själva avsåg att verka?

I Engels såg de ett orakel eller åtminstone någon som borde kunna svara bättre än någon annan på frågor i detta ämne. Han fick alltså en rad brev från unga män. Det mest berömda svaret gav han Joseph Bloch, en student i Berlin som också utmärkte sig som redaktör för några socialistiska publikationer. Det är i brevet till Bloch som Engels påpekar att »produktionen och reproduktionen av det verkliga livet« bara »*i sista instans*« är det bestämmande momentet i utvecklingen. Bestämningen »i sista instans« har vållat huvudbry bland uttolkare. Större klarhet får man om man noterar att samma uttryck också förekommer i *Anti-Dühring*. Där ingår

det i en polemik mot just Eugen Dühring. Dühring har nämligen gjort anspråk på att på moralfilosofins och ekonomins område uppställa en »endgültige Wahrheit letzter Instanz« (slutgiltig sanning i sista instans). Dühring har ambitionen att göra både moralfilosofin och den politiska ekonomin till ett slags mer komplex mekanik. De etiska sanningarna är lika oföränderliga som mekanikens lagar.

Det kan tyckas konstigt att Engels övertar Dührings uttryck »i sista instans« mitt i polemiken mot densamme. Men han laddar uttrycket med en ny innebörd. Historien (och med den till exempel etiken) är ständigt föränderlig, en process som vi därför också har bristfälliga kunskaper om. Det vi kan säga generellt om historien inskränker sig till plattityder av typen »att människor i allmänhet inte kan leva utan arbete, att de hittills varit indelade i härskande och behärskade, att Napoleon dog den 5 maj 1821, och så vidare«.

Det är ord uttalade i stridens hetta. Klassamhället är knappast en plattityd enligt Engels. Men meningen är klar: hans ord genljuder av vad både han och Marx sagt många gånger tidigare och tidigast i *Tyska ideologin*, nämligen att de allmänna principer för historien som man kan slå fast inte är ett schema efter vilket man kan lägga historien till rätta. Först i studiet av det konkreta historiska materialet framträder den verkliga utvecklingen.

Det är nu detta han menar i sitt brev till Bloch. Men här blir det inte så klargörande. Han säger att det ofta är *formen* (han kursiverar ordet) som avgör förloppet i historiska konflikter; och formen är som vi vet de politiska, rättsliga och idémässiga förhållandena, ja även de personliga tillfälligheter som kan avgöra den faktiska utgången. Han hänvisar till Marx *Louis Bonapartes adertonde brumaire*, till *Kapitalet* och till sin egen *Anti-Dühring*.

Engels skrev också tålmodigt en rad andra svarsbrev till unga entusiaster som ville ha klarhet i frågan. Men hans attityd till rörelsen var i grunden negativ. Det spelade ingen roll att *Kapitalet* fick en rad nya, samvetsgranna läsare. Engels blev upprörd över vad han såg som de unga männens inbilskhet.

Särskilt illa gick han åt en ung friherre, Otto von Boenigk, som i sitt brev till honom hade klagat över massornas brist på bildning. Engels blir rasande. Han förstår inte hur Boenigk kan säga så när tyska arbetare just visat sin enastående politiska mognad i kampen mot socialistlagen. En större fara är arrogansen bland de så kallade bildade. »Vi« – alltså arbetarrörelsen – saknar visserligen yrkeskategorier som ingenjörer, agronomer och arkitekter. Men kapitalisterna har kunnat köpa sådana kompetenser, och det kan väl »vi« också göra. Engels fortsätter: »Men bortsett från sådana specialister, till vilka jag också räknar lärarna, kan vi mycket väl klara oss utan de övriga ’bildade’, och till exempel är den nuvarande anstormningen av litteratörer och studenter till partiet förknippad med allehanda problem så snart dessa herrar inte hålls inom strama tyglar.«

Det är hårda ord. Vreden förklaras inte enbart av Boenigks bildningshögfärd. Det fanns också mer taktiska skäl. *Die Jungen* kritiserade socialdemokraterna för att inta en alldeles för försiktig hållning i politiken. Den revolutionära elden hade falnat, och partiledningen hade anpassat sig till det existerande tyska samhället.

Men Engels liksom Bebel och Liebknecht visste att det nu gällde att navigera försiktigt och inte verbalt utmana de styrande i landet. Bismarck hade försvunnit, men en mer stridslysten nationalism höll på att utvecklas under kejsar Wilhelm II. En socialdemokrati som öppet hotade med uppror kunde bli föremål för ännu mer brutala repressalier än den nyss upphävda socialistlagen. Visserligen kunde själva partiprogrammet radikaliseras – så som skedde vid kongressen i Erfurt 1891 där Marx *Kritik av Gothaprogrammet* blev vägledande. Men i praktisk politik fick man inte utmana ödet så länge man befann sig i numerärt och maktmässigt underläge.

Engels börjar för övrigt sitt brev till Boenigk med en bekännelse till den successiva utvecklingen. Det socialistiska samhället skapas inte i ett slag, förklarar han. Det är en fortlöpande förändringsprocess. Det kan utan svårighet genomföras steg för steg (*graduell*). Redan produktions- och distributionsgemenskaper – alltså kooperativer – som arbetarna förmått skapa och göra konkurrenskraftiga bevisar detta.

Denna försäkran befinner sig långt från de revolutionära slagord som *Die Jungen* gärna gav luft åt. Men noga besett fanns ju revolutionen och till och med proletariatets diktatur i det partiprogram som Engels strax framgångsrikt skulle propagera för. Däremot var han rädd att Marx *Kritik av Gothaprogrammet* alltför tidigt skulle läcka ut och bli till vapen i händerna på de unga entusiasterna. Så måste man tolka ett brev som han i december 1890 skriver till Karl Kautsky. Han bifogar manuskriptet till Marx *Kritik* men manar Kautsky att tills vidare ligga lågt med innehållet – det skulle annars kunna hamna i fel händer. Han lovar att själv skriva några inledande rader till texten men kan inte säga när – han har händerna fulla med brev som han först måste skriva. Det är just den typ av korrespondens som vi just stiftat bekantskap med som han talar om.

Det är typiskt att han skriver detta just till Kautsky. Karl Kautsky var några år äldre än medlemmarna av *Die Jungen* men ännu en relativt ung man, född 1854. Han hade exakt den akademiska bakgrund som Engels avfärdar i brevet till Boenigk; men han var en måttfull person, och han hade vunnit både Marx och Engels förtroende vid ett Londonbesök 1881. Två år senare hade han grundat tidskriften *Die Neue Zeit* (Den nya tiden) som efter hand fick ställningen som den tyska socialdemokratins, ja hela marxismens teoretiska huvudorgan. Det var där Engels publicerade Marx *Kritik av Gothaprogrammet* med en tillrättaläggande inledning, och det var där som olika fejder om marxismens rätta riktning utspelades.

Kautsky skrev också en rad böcker som blev viktiga för konsolideringen av marxismen. Den första av dem hette *Karl Marx' ökonomische Lehren* (Karl Marx ekonomiska teorier), den kom ut 1887 och blev en stor succé. Den trettonde upplagan, från 1910, ligger nu på nätet. Redan i förordet slår Kautsky fast sin tes att Marx »enskilda läror är delar av ett fast timrat system och bara kan förstås i sitt sammanhang«.

Vi som följt Marx livslånga arbete som forskare och författare vet att detta är så långt från sanningen som tänkas kan. Den Marx som ständigt är på väg mot nya horisonter blir här i stället en systembyggare som noga fogar samman bitar av sitt vetande så att allt ska hänga samman som i ett pussel. Den som överblickar pusslet är den ende kompetente uttolkaren.

Marxismen är på väg att bli en ortodoxi. Ortodoxin ska både tämja unga vildhjärnor och väcka liv i dem som arbetar vidare i tanklös slentrian. Det är helt naturligt att Kautsky tar på sig uppgiften att ge den riktiga uttolkningen av det nya, radikala partiprogrammet från Erfurt och att besvara den knepiga frågan om hur etiken förhåller sig till den materialistiska historieuppfattningen.

Det är också Kautsky som måste rycka in när hans gamle vän och partibroder Eduard Bernstein framträder med kravet att marxismen måste revideras. Erfarenheten visar enligt Bernstein att den sociala revolution som Marx talat så mycket om inte är nödvändig. Arbetarklassen håller redan på att få det bättre, och framför den och dess eget parti ligger en möjlig väg av ständiga förbättringar. Demokratin är på frammarsch, och genom demokratin kommer arbetarklassen till makten så snart den fått tillräcklig »intellektuell mognad« och är vuxen den ekonomiska utvecklingen. Därmed måste också den marxistiska teorin revideras. Bernstein hävdar att redan Engels med sina sena brev (som fått spridning i partikretsar) förändrade teorin och att det gäller att gå vidare på samma väg. Vad teorin förlorar i enhetlighet, vinner den i vetenskaplighet.

Bernstein var av samma generation som Kautsky men hade inte någon akademisk bakgrund. Efter gymnasiestudier hade han försörjt sig som banktjänsteman innan han gav sig socialdemokratin i våld. Även han hade lärt känna Marx och Engels personligen, och han var och förblev en nära vän till Kautsky. Det var i Kautskys tidskrift *Die neue Zeit* som han publicerade en serie artiklar om socialismens problem som Kautsky uppmanade honom att utveckla i en bok. Resultatet blev *Die Voraussetzungen des Sozialismus* (Socialismens förutsättningar), 1899.

Den så kallade revisionismstriden fortsatte ända fram till första världskriget med Kautsky och Bernstein som huvudkombattanter. August Bebel, partiets ledande företrädare, tog ställning för Kautskys uppfattning, och sådan förblev den officiella socialdemokratiska linjen fram till Bebels död 1913.

Men det tyska socialdemokratiska partiet hade förändrats i grunden trots ortodoxin. När en militant nationalism grep sinnena under det nya

århundradet visade sig också det tyska socialdemokratiska partiet motståndslöst trots alla utfästelser i Andra internationalen. Bara två parlamentsledamöter, Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht (son till Wilhelm), röstade emot de krigskrediter som kejsaren begärde för att kunna kasta landet ut i krig. Partiet hade reviderat sin linje på ett långt ödesdigrare sätt än Bernstein avsett.

En av de tidiga bidragsgivarna till Kautskys *Die Neue Zeit* var ryssen Georgij Plechanov. Där skrev han bland annat en artikel om Hegel som Engels fann »ausgezeichnet« (utmärkt). Artikeln är minnesvärd framför allt därför att det var i den som beteckningen »den dialektiska materialismen » myntades. Det blev allt framgent namnet på den världsåskådning som Engels dragit upp konturerna för.

I den dialektiska materialismen sådan den nu avtecknade sig kom Marx allt närmare Darwin. Marx hade själv sagt att Darwins teori var grundvalen för hans egen och Engels teori, men han hade också understrukit skillnaden: genom produktionen förändrade människan hela sin miljö och därmed sig själv. Steg för steg tonades den avgörande skillnaden ner i utvecklingen av det som nu kallades marxismen. Allt var underkastat evolution, arterna likaväl som samhällena. Desto fastare bet sig också determinismen fast. Allt det som Marx sagt om tillfälligheternas spel råkade i skymundan. Framtiden var som ett nystan som varv efter varv rullades upp. Skillnaden mellan förutsägelser och uppmaningar till handling glömdes bort.

Marxismen blev dogmatisk. Sådan var inte bara utvecklingen i Tyskland utan också i Frankrike och i Norden, även om lusten att bygga system inte var lika påfallande där. Den förste italienare som framträdde som marxist i stor skala var filosofiprofessorn Antonio Labriola. Han hade redan en lång intellektuell utveckling bakom sig när han blev övertygad anhängare till Marx och Engels. (Med Engels hade han för övrigt en intressant brevväxling, där dock bara Labriolas brev finns bevarade men inte Engels’.) Labriola undvek dogmatiska excesser, kunde uttala sig kritiskt om den långtgående determinismen och betonade att marxismen var en filosofi om

handling, om *praxis*. Därmed förebådade han den mest nyskapande italienske marxisten, Antonio Gramsci.

Men den mest avgörande utvecklingen var den ryska. Plechanov förblev länge det samlande namnet. Genom sin närhet till Engels och sina bidrag till *Die Neue Zeit* fick han en särskild auktoritet. Det var först långt senare som en lärjunge till honom, Vladimir Iljitj Uljanov, känd under namnet Lenin, skulle överskugga honom.

Lenins liv är så välbekant att det kan återges högst summariskt: bakgrunden var solitt borgerlig, en äldre bror, Aleksandr, blev *narodnik* och avrättades när Vladimir var sjutton år gammal, och Vladimir beslöt sig för att fullborda hans verk. Han tog en juridisk examen, blev marxist, engagerade sig i det förbjudna ryska socialdemokratiska partiet, förvisades till Sibirien och flydde till Västeuropa där han med ett kort undantag för den första ryska revolutionen 1905 stannade ända till 1917 när tsaren störtats.

I Västeuropa fanns många andra ryska socialdemokratiska flyktingar, och det var där som partiets politik bedrevs; i Ryssland måste verksamheten vara strängt underjordisk. Bland ryssarna fanns inga före detta anhängare till Lassalle eller Proudhon, och det fanns heller inga revisionister. De allra flesta hade en bakgrund som *narodniki*, och nu hade de blivit marxister. Men denna endräkt var bara skenbar. Marx verk kunde tolkas på olika sätt, accenten kunde läggas olika. Framför allt var det svårt att tala om en enhetlig och självklar politisk linje hos Marx.

Emigranterna utgjorde själva en brokig samling människor med olika bilder av vad ett gott samhälle skulle vara och hur vägen dit skulle se ut. Det kom till hetsiga åsiktsbrytningar som kulminerade vid kongressen 1903, som hölls i Bryssel och London. Lenin ledde den grupp som då fick majoritet och därför kallade sig *bolsjevikerna*, medan motståndarna, ledda av Julij Martov, på motsvarande sätt blev *mensjevikerna*, minoritetens företrädare. Det viktigaste stridsämnet var hur partiet skulle styras. Lenin hade redan året innan gjort sin inställning klar med boken *Vad bör göras?*. Där hävdade han att en grupp intellektuella som skolats som yrkesrevolutionärer måste leda partiarbetet med fast hand. Det var långt från Marx ideal om revolutionen som arbetarklassens eget verk men

motsvarade bättre den faktiska ryska situationen med partiets ledande figurer isolerade i Västeuropa medan folket fanns kvar i tsarens välde. Även bland *narodniki* hade det funnits anhängare av tesen att politiskt hängivna intellektuella borde leda massorna till deras befrielse.

Faran med ett parti som leddes av ett fåtal makthavare var inte så uppenbar i exilens isolering, även om den påtalades av mensjevikerna liksom av socialdemokrater från andra länder. Men Lenin hävdade att det var han och hans grupp som förde arvet från Marx och Engels in i det nya århundradet. Marx hade som vi sett inte någon utarbetad politisk teori utan kunde söka öppningar mot framtiden i skiftande politiska former. Detsamma gällde Engels. Lenins partiteori var däremot fast timrad.

Marxismen var för honom en teleologisk process; Marx och Engels hade steg för steg avslöjat verkligheten sådan den var, och nu kunde han själv rycka bort ännu en flik av den täckelse som dolde både naturen och samhället för människors blickar. År 1913 utropade han i en artikel som bar titeln »Marxismens tre källor och tre beståndsdelar«: »Marx lära är allsmäktig, därför att den är sann.« Därtill är den »helgjuten och harmonisk«. Här fick alltså Marx ensam bära tyngden av läran. Men den korta texten, skriven i effektiv stenstil, ger också Engels en del av äran genom *Anti-Dühring* och boken om Feuerbach. Slutstyckena handlar om politiken, och där vet förvisso Lenin att han själv tagit åtskilliga steg bortom både Marx och Engels.

Men innan Lenin kunde slå sig till ro med det färdiga systemet hade han tvingats kräva rättning i ledet även bland sina närmaste efterföljare, alltså bolsjevikerna. År 1909 hade hans viktigaste filosofiska verk, *Materialism och empiriokriticism*, kommit ut. Bakgrunden är intressant. Kring sekelskiftet 1900 hade den österrikiske fysikern och filosofen Ernst Mach (vars efternamn numera betecknar enheten för ljudets hastighet) blivit en tänkare som tilltalade den unga generationen bland radikaler och revolutionärer. Det var framför allt hans filosofiska huvudverk *Beiträge zur Analyse der Empfindungen* (Bidrag till analysen av sinnesförnimmelserna), 1886, som gjorde intryck. Mach företrädde en extrem empirism som förebådade den logiska positivism som utmärkte den så kallade

Wienkretsen. Mach hävdade att det enda som existerar är sinnesförnimmelserna. Det är utifrån dem som vi konstruerar både yttervärlden och föreställningen om vårt eget jag och vad det rymmer.

Mach råkade med sin teori i polemik med Albert Einstein som hyllade en kunskapsteoretisk realism: atomerna hade en verklig, självständig existens. För Lenin var det viktigare att Machs teser stred mot den lära som Engels utarbetat och som rymde både en kunskapsteoretisk realism (vi kan nå verklig kunskap om en yttervärld som är oberoende av oss) och en ontologisk materialism (det finns inga ideella storheter som inte har sitt ankarfäste i någon typ av materia).

Många unga revolutionärer såg däremot Machs empirism bättre lämpad för deras sak. Vid tiden runt sekelskiftat 1900 kunde själva verkligheten te sig prekär. Europa balanserade på gränsen till ett storkrig, näringslivet genomgick en omstöpning där framför allt elektriciteten spelade en svåröverblickbar roll, ekonomin gick mot en aldrig skådad koncentration av stora kapital anhopade i bankerna, konsten sökte helt nya uttrycksformer, och fysiken och kemin genomgick sin stora fundamentalkris som skulle utmynna i relativitetsteori och kvantfysik. Nietzsche fångade sinnena både till höger och vänster. Allt tycktes obestämt, på gränsen mellan hot- och hoppfullt. I en så upplöst verklighet passade inte realismen och materialismen in.

Men Lenin ville bevara marxismen sådan Engels lämnat den efter sig. Det smärtade honom särskilt att hans motståndare bland mensjevikerna var mer benägna att hålla fast vid Engels medan flera av de främsta unga bolsjevikerna följde Mach i spåren. Så var det till exempel med Aleksandr Bogdanov, en mångsysslare som konkurrerade med Lenin om makten bland bolsjevikerna, och Anatolij Lunatjarskij, som efter revolutionen skulle bli folkkommissarie för undervisningsväsendet i Sovjet. De och en rad andra bolsjeviker samlades till en konferens som resulterade i en skrift om marxismens filosofi, där de sökte förena Marx med Mach.

Man ser av Lenins korrespondens hur han sökte samla sina styrkor till en motattack. Det stora dråpslaget skulle bli just *Materialism och empiriokriticism* där framför allt Engels ställs mot Mach och där

opponenterna hudflängs på mer än 300 sidor. Här byggs bilden av en enhetlig marxistisk åskådning upp, den dialektiska materialismen utgör själva grunden för teorierna om samhället, om kapitalismen och om socialismen. Ruckar man på fundamentet, så faller hela byggnaden.

Det finns två anledningar till Lenins hetta. Dels måste han konkurrera med det marxistiska system som Karl Kautsky redan byggt. Lenin är inte alls så mycket evolutionist och darwinist som Kautsky; de revolutionära sprången är viktigare för honom. Men den viktigaste skillnaden är hans politiska teori. Han lägger ansvaret på en revolutionär elit; Kautsky, chefsideolog för ett stort, framgångsrikt partimaskineri, ser framtiden an med lugn tillförsikt. Utvecklingen ska frambringa det socialistiska samhället lika säkert som knoppen ska slå ut och gå i blom.

Den andra anledningen till Lenins iver är att ett slutet system kan bli en maktfaktor. Kan partiet – eller rättare sagt dess bolsjevikiska del – enas om en sluten ideologi blir det en styrka. Om Mach får en plats i centrum av Marx och Engels teorier blir allt så mycket osäkrare. Vem kommer i så fall efter Mach?

Om teorin är obetingat sann kan den en dag bli allsmäktig. Lenin vinner det definitiva slaget över Bogdanov och de andra Mach-anhängarna vid ett möte i Paris, och Bogdanov blir utesluten ur partiet och lämnar politiken under åtskilliga år.

Krigsutbrottet 1914 driver Lenin till Schweiz, och där visar det sig snart att han själv inte kommit till punkt med marxismens grunder. Han försöker hantera sin besvikelse över den europeiska arbetarrörelsens svek genom att ge sig i kast med ett av filosofihistoriens mest krävande verk, Hegels *Wissenschaft der Logik* (Logikens vetenskap), 1812–1816. Bakgrunden är förstås att han vet att det verket spelade en stor roll för Marx, och själv förklarar han att man inte kan förstå *Kapitalet* utan att veta något om Hegels *Logik*. I sina anteckningar framträder han som en ambitiös student som med pennan i hand stryker för viktiga partier och tillfogar anmärkningar av typen NB (nota bene, märk väl), *très bien* (mycket bra) och till och med Haha! Ofta kommer han med längre kommentarer, instämmanden eller avståndstaganden. Inför Hegels uppgörelse med Kants analys av

sinnesförnimmelserna ritar han tredubbla streck i marginalen och skriver »jämför machismen!« Den nyss avslutade kampen med Bogdanov lever vidare.

Men Lenins filosofistudier där Hegels *Logik* utgör det självklara centrum leder honom också ut i delvis ny terräng. Det är förhållandet mellan evolution och revolution som befinner sig i centrum för hans intresse. Tendensen från Engels och än mer Kautsky hade varit betoningen av den kontinuerliga framstegsprocessen. Men vilken plats får de dialektiska sprången i en sådan föreställningsvärld? Finns det över huvud plats för någon revolution? Lenin sammanfattar sina tankar i en ofullbordad text med titeln »Till frågan om dialektiken«. Varje förändring är en kamp mellan motsatta krafter; och kampen resulterar stundtals i radikala förändringar. I fragmentet är det den mänskliga kunskapen som han framför allt talar om; men samma rytm finner han i verklighetens krumbukter.

Det dröjde några år innan han själv var med om att skapa en sådan radikal förändring. Ryssland led ohyggliga förluster under världskriget, och offren ledde till att tsaren störtades. Efter februarirevolutionen 1917 begav sig Lenin brådstörtat till Ryssland, och väl framme överraskade han sina partivänner med deklarationen att det nu var dags för bolsjevikerna att gripa makten. De lyckades verkligen med det i det som kom att kallas oktoberrevolutionen 1917. Det har ofta påpekats att det snarare var fråga om en kupp än en revolution. Å andra sidan är revolutioner sällan några krigiska händelser i stor stil (den kinesiska revolutionen 1949 är ett undantag) utan oftare ett skickligt utnyttjande av ett maktvakuum. Revolutionens mått har kanske mer att göra med i vilken mån ett samhälle förändras genom den. I så fall har Lenins revolution väldiga dimensioner.

Stormningen av Vinterpalatset, maktens centrum, blev åtminstone en symbol som sedan kunde användas vid varje revolutionsjubileum ända fram till Sovjetunionens fall år 1991.

Sovjetunionen, ortodoxin och avvikarna

När Lenin i början av seklet utmanade Kautskys ortodoxi med sin egen tedde det sig som en hopplös tävling med en stor, framgångsrik partiapparat. Lenin hade bakom sig enbart en del av den ryska socialdemokratin vars ledande personer befann sig i exil. Med världskriget förändrades allt. De tyska socialdemokraterna hade förlorat sin prestige, medan Lenin lyckades gripa makten och behålla den trots ett motstånd som länge tycktes övermäktigt.

Den ryska utvecklingen efter 1917 är välbekant och skildrad i en väldig litteratur. Den ska inte tecknas här.

Den framtid som revolutionärerna kastade sig (och sitt land) in i var ännu ett oskrivet blad. Nu skulle man bygga socialismen, förkunnade Lenin morgonen efter maktövertagandet. För uppgiften fanns det två olika maktbaser. Den ena var partiet som styrdes enligt Lenins principer, med en maktägande elit i toppen. Systemet av sovjeter var motsatsen. I dessa arbetar-, bonde- och soldatråd var det de vanliga människorna som skulle bestämma. De utsåg själva sina ledande representanter, och förtroendeuppdragen skulle växla. I det långa loppet var det partiet som samlade alltmer av makten i sin hand. Sovjeterna med sin dröm om direktdemokrati levde kvar, men alltmer i skuggan av partiapparaten.

Partiet som från 1918 kallade sig kommunistiskt mötte en fientlig värld; fjorton olika nationer sände trupper för att krossa den nya regimen men misslyckades. Kommunisterna mötte också inre motstånd inte minst från andra grupperingar på vänsterkanten. Stridigheterna kulminerade med det så kallade Kronstadtupproret 1922. Matroserna vid Kronstadtfästningen stred för sovjeternas makt men mejades ner av armén som partiet hade i sin hand.

Det var Leon Trotskij som spelade den avgörande rollen i detta förlopp. Han var Lenins viktigaste medarbetare under revolutionen och några år framöver, briljant begåvad, mångkunnig och en strålande talare och skribent men också obarmhärtig mot dem som bjöd honom motstånd.

När Lenin, drabbad av tidigt åldrande, blev alltmer oförmögen att leda partiet tycktes Trotskij självskriven som hans efterträdare. Men han mötte

snart en övermäktig motståndare i Iosif Dzjugasjvili, en georgier som blev känd under sitt revolutionära täcknamn Stalin. Stalin hade inte Trotskijs intellektuella kapacitet, men han var en oöverträffad maktspelare som gick längre i skrupelfrihet än Machiavelli någonsin tänkt sig.

Dock, innan Stalin steg för steg kvävde all politisk, filosofisk och kulturell debatt utvecklades en storartad intellektuell energi. Formexperimenten flödade under några feberaktiga år. Allt skulle skapas nytt, en ny sorts människa skulle framgå ur omsmältningsprocessen. Inte ens på ekonomins område var riktningen given. Lenin var ännu vid makten när Den nya ekonomiska politiken proklamerades med inslag av fri marknad. Först Stalin gjorde definitivt slut på den när han drev igenom sina femårsplaner.

Även på den grundläggande marxistiska teorins område fördes intensiva debatter. Hur utvecklades egentligen ett samhälle efter en proletär revolution? Måste inte också kulturen, filosofin och politiken omgestaltas? Eller var det något som skedde mer eller mindre av sig självt?

Det var helt enkelt frågan om determinismen det gällde. Det blåste upp till strid men inte med vapen utan med ord. Huvudkombattanterna var å ena sidan Abram Deborin, å den andra en grupp så kallade mekanister som hävdade att efter revolutionen skulle förändringen av hela samhället löpa mer eller mindre automatiskt. Relativt nära den senare gruppen stod Nikolaj Bucharin.

Deborin, som före revolutionen varit Plechanovs förtrogne, betonade sprången i utvecklingen, det oförutsägbara. Bucharin, som hade en central position i partiet – han var dess älskling, som Lenin uttryckte det – betonade mer förloppets lagbundenhet och pekade på faran av en vildvuxen dialektik som gav för mycket utrymme åt idéer och kanske hugskott. Deborin försökte få Lenin, svag för Hegels *Logik*, på sin sida; men Lenin var redan ur räkningen.

Debattens centralpunkt var egentligen frågan om det behövdes en särskild kulturrevolution efter oktoberrevolutionen. Deborin sa ja, hans motståndare nej. Men kraftmätningen avslöjade också att Lenins påstående

att marxismen utgjorde ett slutet system inte stämde. Tvärtom kunde det råda oenighet om absolut centrala frågor som determinism och dialektik.

Det var den typen av osäkerheter som Stalin såg som ett direkt hot mot den makt som han höll på att etablera. På område efter område stakade han därför ut en generallinje som ingen fick avvika från. Inom filosofin skedde detta i årsskiftet mellan 1930 och 1931. Det kom en resolution från centralaste filosofiska ort i december, och på nyårsdagen 1931 höll Mark Borisovitj Mitin, en av Stalins närmaste män på området, en föreläsning där han brännmärkte Deborin men också Bucharin. Däremot framhöll han den skrift där Stalin kodifierat beteckningen leninism, *Leninismens grunder*. Engels *Naturens dialektik* hade getts ut på 20-talet och ingick nu i all sin ofärdighet i den ortodoxa arsenalen. Dialektikens lagar blev just tre, inte två eller fyra som Engels också prövat under de korta år som han över huvud laborerat med begreppet dialektisk lag.

Det är varken dialektiker eller mekanister som tillmäts segern i Mitins föredrag. Generallinjen innebär snarare en medelväg: dialektiken får en plats men på den strikta materialismens grundval. Utvecklingen har sina språng – men med måtta. Viktigare är att Mitin (och via honom Stalin) kräver att generallinjen ska genomsyra all vetenskaplig forskning. Särskilt inom genetiken blir detta som vi sett förödande.

Avståndet från Marx ständiga omprövningar och nyorienteringar till detta slutna system, öppet enbart för makthavarens godtycke, är svindlande.

Raden av avvikare

Sovjetunionen överlevde sin första omvälvande period. De flesta iakttagare trodde att det revolutionära utbrottet skulle slås ner lika snabbt som i Ungern, Bayern och på andra ställen där uppror brutit ut i världskrigets skugga. Men Sovjet bestod, och efter några tumultartade år framstod det som ett stabilt rike. I synnerhet blev det så när den kapitalistiska världen råkade in i en djup kris kring 1930. Arbetslösheten blev enorm, många radikaliserades. Sovjet framstod för många som en säker väg mot en bättre, rättvisare framtid. Eric Hobsbawm, som själv greps av samma beundran

och blev kommunist, skriver i sin mästerliga bok om 1900-talet, *Ytterlighetens tidsålder* (1994), om hur världen tedde sig för unga radikaler i det krisdrabbade Europa. Hobsbawms reaktion var inte ovanlig. Också en intellektuell elit lockades. I Storbritannien – landet som Marx till sist gav upp hoppet om – liksom i USA, i Frankrike, i Tyskland och Italien samlades unga briljanta begåvningar kring marxism-leninismens torra katekes. De såg eländet, fattigdomen och hopplösheten i sina egna krisdrabbade länder och anade idealens förverkligande i Stalins Sovjet. Långt i efterhand är det lätt att glömma bort den entusiasm som landet i öster kunde väcka i kapitalismens högborgar. Marxism-leninismen sågs inte som en förvanskning av Marx verk utan som dess fullbordan.

Lenin hade skapat en Tredje international, den kommunistiska, och den styrdes med strama tyglar från Moskva. När Trotskij drivits i landsflykt av Stalin skapade han en Fjärde international och erbjöd därigenom ett ideologiskt hem för dem som vänt sig bort i avsky från Stalins kollektiviseringar, skenrättegångar och massutrensningar.

Men Sovjetunionen förblev ett mäktigt centrum för den marxist-leninistiska propagandan ända intill sin upplösning 1991. Produktionen av böcker, artiklar och filmer var enorm. De som såg sig som efterföljare till Marx men kritiska till Sovjetsystemet blev, var de än bodde i världen, avvikare från den norm som den politiska makten skapade.

Så snart en ortodoxi etableras dyker kättare och revisionister upp. En Kautsky kräver sin Bernstein. Bernstein reviderar Marx, heter det; men Marx teorier blev inte plötsligt en monolit den dag han dog. Lenins system, som Stalin kodifierade som marxism-leninismen, gjorde ofelbart alla som försökte tänka vidare på egen hand till revisionister.

Rosa Luxemburg hade själv angripit Bernsteins revisionism. Med sina studier av finanskapitalets utveckling förde hon samtidigt vidare arvet från Marx på ett självständigt sätt. Tidigt hade hon kritiserat bolsjevikernas idéer om en styrande partielit, och när Lenin efter oktoberrevolutionen drev bort alla konkurrerande riktningar från sin maktapparat var Rosa Luxemburg

obarmhärtig i sin kritik. Men snart tystades hon av en högermilis som mördade henne och Karl Liebknecht den 15 januari 1919.

Med etableringen av Sovjetmakten och dess ortodoxi blev revisionismen en ständig följeslagare. Vakthållningen kring den påbjudna ideologiska linjen var ibland strängare, ibland mer generös. Men den fanns alltid och var en angelägenhet för maktens innersta cirklar.

Helga Grebing har skrivit en bok om revisionismens historia från Bernstein fram till Pragvåren. Boken kom ut redan 1977 när Sovjetunionen ännu tedde sig som den stabilaste av makter, ohotad av allt utom ett tredje världskrig. Austromarxisterna som försökte förena Marx med Kant fick ett eget avsnitt; deras roll inom den österrikiska socialdemokratin var viktig under mellankrigstiden.

Det första stora enskilda namnet i Grebings bok är den ungerske filosofen och litteraturvetaren Georg Lukács. Hans *Historia och klassmedvetande* (1923) väckte skarp kritik i Sovjetunionen. Lukács ifrågasatte på många punkter den renlärighet som tagit form. Marxismen innebär inte en tro på den ena eller andra tesen hos Marx utan den är alltigenom en *metod* att bearbeta verkligheten, hävdar han, och han förkastar den kunskapsteoretiska avbildsteori som Lenin slagit fast med inspiration från Engels. Därtill kritiserar han Engels sätt att utsträcka dialektiken också till naturen.

Lukács kom själv att ta avstånd från sina teser, och därefter förblev han någorlunda lojal mot den sovjetiska ortodoxin fram till 1956, då han tog ställning för upproret i sitt hemland och åter hamnade i onåd.

En sällsam och fascinerande marxist var Ernst Bloch som utvecklade en rad teman på sitt eget egensinniga vis: materialismen som öppnade vida horisonter mot livets och kulturens mångfald, ateismen som inte uteslöt religionens känslointensitet, utopierna som drev människorna ständigt vidare, på väg till det »hem dit alla människor längtar, men där ingen ännu har varit«, som slutorden lyder i hans väldiga verk *Das Prinzip Hoffnung* (Hoppets princip), 1959. När Bloch efter en exil i USA skulle återvända till Tyskland valde han DDR, fick starta en ny filosofisk tidskrift, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* (Tysk tidskrift för filosofi), men visade sig strax

alltför egensinnig för regimen och tog sin tillflykt till Västtyskland där han framlevde sina sista år, en uppburen lärare för radikala studenter.

Både Lukács och Bloch tillhör den grupp intellektuella som enligt den franske filosofen Michael Löwy gav uttryck åt förhoppningar om ett historiens lyckliga slut som är typiska för den judiska messianismen. Löwy hävdar att sådant utopiskt tänkande var vanligt under decennierna runt förra sekelskiftet. En fråga som då naturligt infinner sig är om Marx föreställningar om historien kan ses som en förelöpare till den traditionen. Det ter sig tveksamt; Marx var tämligen opåverkad av sina anfäders och anmödrars judendom, och hans uttalanden i ämnet tyder inte ens på någon närmare kännedom.

Från 1920-talet och framåt återupptogs den utgivning av Marx ofullbordade skrifter som avbrutits efter Kautsky. Eldsjälen i detta arbete var David Rjazanov, verksam i Sovjetunionen under allt svårare förhållanden; under den stora terrorvågen 1938 blev han mördad. Motsvarande arbete i Tyskland kunde före Hitlers maktövertagande utföras under friare former. Åren runt 1930 kom utgivningen av en stor kritisk utgåva av Marx och Engels skrifter igång, och även om den måste avbrytas 1933 fick den långtgående konsekvenser. Det var en delvis ny Marx som skymtade, framför allt i och genom de tidigare obekanta *Ekonomisk-filosofiska manuskripten*.

En av de tongivande uttolkarna av denna text var Herbert Marcuse. Herbert Marcuse blev vid denna til också medarbetare vid Institut für Sozialforschung (Institutet för samhällsforskning) som etablerats i Frankfurt am Main och där också bland andra Theodor W. Adorno och Max Horkheimer arbetade. Typiskt för denna grupp forskare inom den så kallade Frankfurtskolan var att Marx där behandlades som en klassiker och inspiratör vid sidan av flera andra, framför allt Hegel, Freud och efter hand också Max Weber. Traditionen har i nya former levt vidare in i nutiden. Jürgen Habermas har försökt rekonstruera den historiska materialismen, och även en rad något yngre förmågor med Axel Honneth i spetsen har utvecklat intressanta idéer om Marx aktualitet.

De tänkare som brukar räknas till Frankfurtskolan var utan undantag skarpa kritiker av Sovjetunionen och dess marxism-leninism. Franska marxister hade ett mer tvetydigt förhållande till Stalins och hans efterföljares välde. Det franska kommunistpartiet blev starkt efter andra världskriget och lockade också många unga intellektuella. Michel Foucault var en av dem och han berättar att han på den tiden ogillade Jean-Paul Sartre som polemiserade mot kommunisterna. Efter hand blev rollerna ombytta. Sartre intog en försonlig attityd mot det mesta som Sovjet gjorde. Men i sitt stora arbete från 1960, *Critique de la raison dialectique* (Kritik av det dialektiska förnuftet), är han åtminstone en från kritiker av den »lata marxism« som enligt hans mening präglade den officiella sovjetiska ideologin.

Sartres egen marxism var humanistiskt präglad: *Manuskriptens* Marx som talade om människans väsen och hennes alienation blev normgivande. Några år in på 60-talet utsattes den uppfattningen för en skoningslös kritik av den franske filosofen Louis Althusser. Althusser hävdade som vi redan sett att den tidige Marx, Parismanuskriptens författare, på ett avgörande sätt skilde sig från den mogne Marx.

Italien hade också ett starkt kommunistparti men det utvecklades i en annan och friare riktning. En av dess grundare var Antonio Gramsci. Jämte Rosa Luxemburg var Gramsci den mest nyskapande marxisten under 1900-talets första hälft. Men villkoren för hans arbete var högst speciella: det var i Mussolinis fängelser mellan 1926 och 1937 som han gjorde sina berömda *Quaderni di carcere* (Fängelseanteckningar). Eftervärlden har där framför allt fäst sig vid hans lära om den kulturella hegemonin. Han tog en av sina utgångspunkter i den tredje av Marx *Teser om Feuerbach:* den att uppfostraren också har en uppfostrare. En människas övertygelser bestäms inte bara av den samhällsposition hon har. I det kapitalistiska samhället har borgarklassen också rollen som ett slags uppfostrare och innehar därmed makten över tänkandet. Så skulle det förbli även om arbetarklassen erövrade den politiska makten, hävdade Gramsci. Arbetarna måste därför

skapa sina egna övertygelser, värderingar och normer och då ta hjälp av sådana intellektuella som står på deras sida.

Gramsci hade under sin tid som aktiv politiker varit en mer strömlinjeformad kommunist. I fängelset, där han kunde följa både fascismens härjningar, nazismens seger i Tyskland och Sovjetregimens urartning, kom han fram till sina nya övertygelser. Det dröjde till slutet av 1950-talet innan hans idéer vann ett verkligt inflytande. Under de följande decennierna tillhörde han de viktigaste impulsgivarna för den vänster som då tog form i Europa och på andra håll i världen.

Gramsci blev en av fäderna till den låt vara kortlivade men på sin tid viktiga rörelse som kallades eurokommunismen. Dess främsta namn var ledaren för det italienska kommunistpartiet Enrico Berlinguer som till och med arbetade för en »historisk kompromiss« med de styrande kristdemokraterna i Italien. Därav blev dock intet, och eurokommunismen förlorade under 1980-talets lopp snabbt sin dragningskraft.

De ledande ideologerna i Sovjetsfären fördömde förstås eurokommunismen som ännu en revisionism. På samma sätt hade de under årtionden hunnit avfärda och förfölja åtskilliga avvikare på hemmaplan. Talande nog sökte dessa förföljda kättare ofta sin inspiration i Marx egna skrifter.

En på sin tid uppmärksammad kraftmätning utspelades i Polen mellan den unge filosofen Leszek Kolakowski och kommunistpartiets dåvarande så kallade chefsideolog Adam Schaff. Deras debatt har vi redan stiftat bekantskap med (ovan s. 151f). – Talande nog förlorade Schaff strax sin centrala ställning och drevs till sist att lämna Polen i samband med den våg av regeringsstödd antisemitism som vällde fram 1968. Kolakowski hade redan tidigare tvingats emigrera.

I snart sagt alla östeuropeiska länder växte det fram liknande oppositionella tolkningar av Marx och marxismen. Praxisgruppen i Jugoslavien är redan nämnd. I Ungern formade Lukács elever med Agnes Heller som den namnkunnigaste företrädaren en egen motståndsficka. Men hon och hennes åsiktsfränder tvingades så småningom i exil. Heller skrev bland annat en uppmärksammad bok som i engelsk översättning har titeln

The Theory of Need in Marx (Marx behovsteori), 1976. Där gör hon flitigt bruk av Marx ungdomsskrifter liksom av *Grundrisse* och *Kapitalet*, kort sagt av hela författarskapet långt bortom ortodoxins snäva och tillrättalagda urval.

I Tjeckoslovakien tänktes också fria tankar som spelade en roll i Pragvåren 1968 då en ny regim sökte skapa en »socialism med mänskligt ansikte«. Försöket slogs brutalt ner, och de som ville gå en egen väg tvingades till tystnad. Deras främste företrädare var Karel Kosík, författaren till det märkliga och storslagna verket *Det konkretas dialektik* (1978). Kosík sökte undfly den själlösa ortodoxin i marxism-leninismen genom att hämta inspiration från Marx själv – både den unge och *Kapitalets* författare – men också från Hegel och till och med Heidegger. Ett centralt begrepp hos Kosík var *praxis* som han skilde från arbetet med dess karaktär av last eller börda. I praxis finns frihet och nyskapande, något som varje människa är förmögen till. Men det rådande samhället, som Kosík försiktigtvis enbart kallar det kapitalistiska, förkväver friheten med sina abstraktioner.

Den vänstervåg som rullade över Västeuropa och USA från sent 60-tal och något årtionde framöver hade haft mycket att lära av den intellektuella oppositionen i Sovjetsfären. Men så blev det bara i undantagsfall. Allt som var förknippat med Sovjet, till och med dess opposition, framstod som besmittat av tristess.

Det var längre bort man sökte inspiration. Kina med Mao Zedong väckte hänförelse bland många. Den kinesiska revolutionen 1949 kom liksom den ryska (och Pariskommunen) efter ett förhärjande krig. Skillnaden var att Mao framstod som krigets segerherre. Till en början följde han Sovjetunionens väg, och Kina översvämmades av sovjetiska experter. Efter Nikita Chrusjtjovs tal vid tjugonde partikongressen 1956 övergick vänskapen i fiendskap; det kinesiska kommunistpartiet var inte redo att göra sig kvitt arvet från Stalin. Men orsaken till schismen låg också på ett annat, djupare plan. Mao och hans parti må ha hyllat en marxistisk ortodoxi men bar också på ett annat intellektuellt arv, förankrat i Kinas långa historia. De gamla kejsardynastierna hade haft »himlens mandat«. Mao må inte ha talat

om himlen, men hans regim var den som skulle bära Kina vidare genom nya århundraden.

Detta långa perspektiv förenades med ett kort. Den kinesiska politiken efter revolutionen präglades av en extrem ryckighet. »Det stora språnget« som i ett slag skulle industrialisera landet slutade i katastrof med hungersnöd och massdöd. Kulturrevolutionen skulle göra slut på klassamhälle och pampvälde och skapa ett jämlikt Kina. Resultatet blev år av olycka för miljontals människor, medan entusiasmen för det stora målet efter hand falnade också bland de unga som burit upp revolutionen.

Men det var just kulturrevolutionen som hänförde många som ville bort från kapitalism och konsumism och vankelmodig socialdemokrati i Europa och USA. Västvärldens och Sovjetsfärens förstockelse kontrasterade mot Maos vitala nytänkande och rödgardisternas kamplust. Många blev maoister och skolade sig i vad som kallades marxism-leninismen-Mao Zedongs tänkande.

Andra fångades av den kubanska revolutionen 1959. Den betydde befrielse från en USA-stödd förtryckarregim. Landet blev först efter hand kommunistiskt när Sovjetunionen blev det enda värnet mot den mäktiga fienden i norr som ansåg sig ha rätt att välja regimer efter eget skön i Latinamerika. Efter hand blev Kuba mer och mer likt andra sovjetstödda regimer, med matbrist och politiska dissidenter i fängelse.

Det var inte främst Fidel Castro, revolutionsledaren och sedermera presidenten, som väckte entusiasm bland radikaler i Latinamerika, USA och Västeuropa, det var hans närmaste man Ernesto Guevara, allmänt kallad Che, argentinaren. Che Guevara såg som sin uppgift att befria hela Latinamerika från fattigdom, högerdiktatur och USA-dominans och anade nästa möjlighet till revolution i Bolivia. Han trodde att han skulle möta en förfallen boliviansk armé men fann sig tvärtom ansikte mot ansikte med en fiende tränad och rustad av CIA. Han avrättades 1967 och blev omedelbart en ikon som ännu inte förlorat sin lockelse många årtionden senare.

Åtminstone till en början var det Guevaras revolutionsteori, den så kallade *foco*-teorin som främst väckte intresse och, åtminstone i Latinamerika, efterföljd. Den innebar att upproret mot en förtryckarregim

skulle koncentreras till en enda avgörande punkt likt solstrålarna i ett brännglas. Det var så Guevara tolkade det som hänt på Kuba – en begränsad skara män hade genom att sätta in attacken mot motståndarens svagaste punkt kastat den gamla regimen över ända. Det var en föreställning som inspirerade många över hela kontinenten. Latinamerika betraktades som en enhet, ja egentligen ett enda land från Mexiko till Patagonien. Nu skulle detta väldiga territorium befrias från förtryck.

Men USA startade en storskalig utbildning för gerillabekämpning i Panama, och upprorsförsöken misslyckades överallt. Även en demokratiskt vald socialistisk president, Salvador Allende, störtades år 1973 i en militärkupp för vilken USA:s utrikesminister, fredspristagaren Henry Kissinger, hade huvudansvaret. Chile blev i stället en i raden av brutala högerdiktaturer som vid den tiden satte sin prägel på kontinenten.

Först vid det senaste århundradeskiftet kunde en rad mer eller mindre socialistiskt sinnade regimer komma till makten i Latinamerika. Men då hade Sovjetunionen fallit och USA:s grepp över kontinenten försvagats. Foco-teorin hade inte längre någon dragningskraft.

Det är inte möjligt att få en rättvisande bild av marxismens egenartade historia utan att också säga något om dess lika livaktiga mothistoria. Det har rests statyer av Marx, men lika talrika är nidbilderna, skymforden och de mer eller mindre medvetna förvrängningarna. Den sovjetiska propagandaapparaten möttes av en amerikansk. Den fria världen var aldrig så fri som under Joseph McCarthys tid i början av 1950-talet då den mildaste liberal kunde anklagas för att vara kommunist. Den förblev fri trots blodiga regimer i Spanien, Portugal och Latinamerika, och apartheidsystemet i Sydafrika kunde falla först när Sovjet fallit.

Också bland skenbart seriösa forskare kunde de besynnerligaste propagandaalster få plats. Den tyske sociologen Leopold Schwarzschilds Marxbiografi *Den röde preussaren* (1949) var en hatskrift som passade kalla krigets atmosfär. (Redan titeln på biografin är märklig; Marx var som vi vet inte preussare utan pfalzare.) Herbert Tingsten, statsvetaren och

publicisten, hyllade boken i en recension, medan Marxkännaren Gunnar Aspelin i sin anmälan bedömde den negativt.

Raden av skrifter i samma tradition kan göras lång och har inte upphört än. Men vanligare är numera att Marx avfärdas med någon kort, fyrkantig sammanfattning av vad hans verk ska ha gått ut på. Några begrepp av typ bas och överbyggnad, socialism och kommunism fogas samman, och eventuellt kryddas anrättningen med några berömda citat hämtade från skrifter och brev tillkomna i olika skeden av hans liv.

Först och sist går det enligt dessa kortversioner en rak linje från Marx via Lenin till Stalin och Mao. Allt som har förverkligats i Sovjet och Kina finns förberett hos Marx.

Marxismens egentliga historia började med Marx död och fick sin fasta form när Kautsky och Lenin skapade varsitt slutet system. Därmed blev alla som inte fann sig tillrätta inom dessa trånga ramar och ändå sökte inspiration i Marx skrifter avvikare och avfärdades som revisionister eller renegater. Inom den sovjetiska maktsfären fick många som gick sin egen väg plikta med livet eller sändes bort till Gulag-arkipelagen av arbetsläger. I bästa fall knuffades de likt Deborin ut i obemärkthet. Bara i perioder av ideologiskt töväder kunde de som tänkte på sitt eget sätt göra sig hörda utan repressalier.

Även de som levde utanför det direkta sovjetiska inflytandet tvingades ständigt deklarera om de accepterade eller avvek från den knäsatta marxismen.

När Sovjetunionen gick under 1991 blev kommunistpartierna, nyss så mäktiga, bara spillror av vad de varit och utan möjlighet att vidmakthålla mer än en rännil av den väldiga floden av propagandamaterial. Trotskijs Fjärde international består fortfarande men utan annan makt än den som ord kan ge.

Förändringen i Kina blev lika genomgripande. Den började redan tidigare, i och med att Deng Xiaoping återkom till maktens centrum i slutet av 1970-talet efter mer än ett decennium i kylan. Deng och hans närmaste medarbetare genomdrev en radikal förändring av Kinas ekonomiska politik

med allt större inslag av kapitalistisk marknadsekonomi. 1989, när stora delar av Öst- och Centraleuropa redan befann sig i stöpsleven, kulminerade en växande rörelse av framför allt unga kineser som krävde yttrande-, press- och församlingsfrihet. Rörelsen krossades den 3 juni i en blodig massaker i Peking på Tiananmen, Himmelska fridens torg. Deng ville ha en fri marknad men en politik som helt dominerades av Kinas kommunistparti. Partiet skulle bestämma vad som fick sägas och skrivas i landet.

Mer än ett kvarts sekel senare och långt efter Dengs död förenas fortfarande råkapitalism och råkommunism i ett Kina som nu blivit en ekonomisk världsmakt. Partiet har en läpparnas bekännelse till marxism-leninismen, det produceras fortfarande litteratur i Marx' och Lenins och Mao Zedongs namn, och det finns fortfarande milt oppositionella politiker som kräver mer ideologi, mer marxism och framför allt mer Mao Zedong i politiken. Men deras kritik är tämligen maktlös och tolereras just av den anledningen. Den kinesiska regimen är stabil så länge den är ekonomiskt framgångsrik. Den dag den *inte* är det hotas den av kollaps.

När de marxistiska traditionerna brutit samman eller förlorat sig i maktlöshet har det blivit mycket enklare att koncentrera sig på Marx texter utan att riskera att diverse statsunderstödda uttolkare faller en i talet. Men den mörka tradition som under den största delen av 1900-talet tagit Marx på entreprenad väcker ofrånkomligen frågan vad som finns i hans verk som kunnat inspirera till en så katastrofal utveckling. Den frågan kommer strax att ställas också här. Men den kräver, liksom frågan om vad som ännu är användbart och utvecklingsdugligt hos honom, ett noggrant textstudium.

Summan av Marx

Marx byggde inget system. Han var däremot rastlöst verksam med en stor teori om samhället. Den teorin sysselsatte honom i nästan fyrtio år, och han ville stöpa om den ännu en gång i slutet av sitt liv. I förordet till *Till kritiken av den politiska ekonomin* (1859) hade han formulerat vad han kallade sin ledtråd till forskningen. Många av hans efterföljare gjorde ett rättesnöre av

ledtråden. Det innebär en stor förändring. Man följer ledtråden för att finna en väg ut ur samhällets labyrint. Men många efterföljare tyckte sig i stället finna en kartbild som de sedan kunde komplettera och förändra (»utveckla«) på ett mer eller mindre godtyckligt vis.

Marx varnade för frestelsen att i hans arbete söka ett stelbent schema. Bara det noggranna studiet av verklighetens hela mångfald ger verklig kunskap. Själv blev han en stor specialist på den kapitalistiska epoken så långt som han hann följa dess utveckling.

Det är *Kapitalet* som står i centrum för hans verk. *Kapitalet* är inte som många tror enbart ett arbete om ekonomi utan handlar om samhället i dess olika förgreningar; det är lika mycket sociologi och modern historia och till någon del också statsvetenskap och kulturhistoria. Det rymmer genom begreppet »karaktärsmask« ett viktigt stycke socialpsykologi; enligt Marx spelar det ingen roll om kapitalisten är girig, men systemet driver honom till att agera som om han vore det.

Klassbegreppet befinner sig redan tidigt i fokus för Marx intresse. Trumpetfanfaren i *Kommunistiska manifestet* att all hittillsvarande historia har varit historien om klasskamp är inte en generalisering utan en kraftfull maning att inse samhällsklassernas och klassmotsättningarnas avgörande betydelse i historien. De klassrelationer som Marx studerar i detalj är kapitalismens, eller närmare bestämt förhållandet mellan de tre klasser som dominerar produktionssättet: jordägarna, kapitalisterna och arbetarna. Jordägarnas makt sträcker sig tillbaka till tidigare historiska skeden men förändrar karaktär i det nya samhället. Tack vare sin makt över marken höstar de in en del av de vinster som kapitalisterna kapar åt sig lejonparten av. Arbetarna, som genom sitt arbete skapar vinsterna, får en lön som gör det möjligt för dem att överleva och reproducera sig. Genom att sluta sig samman i fackföreningar kan de tvinga till sig en något större andel. Detta liksom den lagstiftning som förbjuder omänskliga arbetsförhållanden driver på utvecklingen av produktivkraften. Därmed kan arbetarna producera mer på kortare tid. För den skull måste tekniken utvecklas och naturvetenskaplig forskning engageras.

Den snabbt ökande produktiviteten är kapitalismens främsta bravad. Dess nattsida är den ofrihet och det armod som den driver in arbetarklassen i. Även kapitalisterna är offer för tvånget att ständigt bevaka sin position och att oavlåtligt rationalisera produktionen. Alla andra yrkeskategorier i samhället påverkas. »Allt som är fast förflyktigas.«

Kapitalismen skapar sin egen illusionsvärld. Marx kallar den varufetischismen, och den innebär att passiva föremål – varorna – framstår som levande, medan människorna, alltså de som frambringar dessa varor, tvärtom ter sig inaktiva. Varufetischismen är kapitalismens egen religion. Den är som alla religioner människors spontana sätt att både begripliggöra och finna tröst i en värld som annars ter sig lika gåtfull som hotfull. Det som en gång kallades Ödet eller Gud kallas i kapitalismen för Marknaden.

Människans relation till naturen förändras i och med det kapitalistiska produktionssättet. Hon är själv en del av naturen och lever av det som naturen producerar, samtidigt som hon genom sin skaparkraft lyckas utvinna alltmer av den. Men kapitalismen skapar en växande klyfta mellan människa och natur; naturen hanteras så att dess produkter blir maximalt lönsamma utan hänsyn till villkoren för dess fortbestånd.

Enligt Marx finns det också en självförstörande dynamik i det kapitalistiska systemet. Kapitalet lägger sig till med det mervärde som arbetaren skapar, men mervärdet blir samtidigt en växande börda som får det döda arbetet (det som redan skapat värde) att inkräkta på det levande. Det förflutna vilar allt tyngre över det produktiva nuet. Till sist måste systemet krossas under sin egen tyngd.

Men Marx talar här om en tendens och gör ingen förutsägelse. Snarare kan man jämföra honom med en geolog som förklarar att en stor jordbävning förr eller senare måste ske någonstans längs San Andreas-förkastningen i Kalifornien.

I praktiken gjorde sig Marx beredd för kapitalismens fall så snart krismolnen hopade sig över större eller mindre delar av världen. Så var det 1848–49, så också 1856–57. Hans 1860-tal gick i forskningens och Internationalens tecken, men Pariskommunen 1871 gjorde honom åter redo för den stora metamorfosen.

Marx var ingen politiker. Han såg politiken som en föränderlig form till samhällets egentliga innehåll; hans föreställningar om dess möjligheter var också snabbt föränderliga. Bara de som gjort honom till systembyggare har låst fast honom vid vissa uttalanden som han gjorde i bestämda situationer och omvandlat dem till dogmer.

Både kring 1850 och i samband med Pariskommunen använde han begreppet proletariatets diktatur. Tanken var att den arbetarklass som i en revolution gripit makten skulle säkra den gentemot alla tänkbara konkurrenter under en kort övergångsperiod för att bereda väg för ett nytt klasslöst samhälle. Under den drygt 20-åriga perioden mellan revolutionerna 1848–49 och Pariskommunen bleknade begreppet bort. Marx intresserade sig då mer för de möjligheter som en allmän rösträtt skulle öppna för den snabbt växande arbetarklassen.

Marx såg sig aldrig som en revolutionsledare. Befrielsen var arbetarklassens eget verk. Han skulle bidra med den klara, oförvillade insikten om hur samhället fungerade och vilka möjligheter som öppnade sig för de förtryckta.

Föreställningen att en liten elit av intellektuella, skolad i revolutionens hantverk, skulle leda ett fast timrat parti till ett socialistiskt samhälle, var honom främmande. Under hans livstid kunde man för övrigt enbart se början av det moderna partiväsendet.

En kontroversiell fråga i all Marxforskning är frågan om alienationen. Enligt många hörde begreppet bara hemma i några tidiga skrifter, framför allt *Manuskripten*. Så snart Marx övergav föreställningen att människan hade ett väsen som kunde förverkligas i framtiden blev det senare bara meningslösa reminiscenser när han talade om alienation (*Entfremdung, Entäusserung*).

Det är ett misstag. Marx säger inte att människan inte har ett väsen, han säger att hennes väsen är format av det samhälle som hon lever i. En viktig tanke hos honom är vidare att kapitalismen skapar omätliga rikedomar men ändå tvingar arbetare till armod. I ett klasslöst samhälle skulle arbetarna kunna njuta det välstånd som nu bara borgar- och överklass kommer till del. Även Indiens befolkning, som genom britterna välsignats med den moderna

utvecklingens drivkrafter men själv är djupt förtryckt, har en hygglig existens inom räckhåll.

Alienationen är för Marx avståndet mellan möjlighet och aktuell verklighet.

Ett annat begrepp som uttolkarna har svårt att enas om är dialektiken. Även här stannar många inför ett stort antingen/eller: antingen måste dialektiken vara allt ifrån klasskampen till vattnet som vid en viss temperatur fryser till is, eller också har den bara en dekorativ funktion i Marx skrifter. Så enkelt är det inte. Marx säger varken ja eller nej till Engels naturdialektik; det väsentliga är att den inte spelar någon som helst roll i hans egna skrifter, trots att han uttalar sig ganska mycket om både natur och naturvetenskaper. Däremot är dialektiken ytterst viktig för hela uppbyggnaden av *Kapitalet*. Liksom Hegel gör i både *Fenomenologin* och *Logiken* följer han vägen från det enkla till det alltmer komplexa. För den historiska konkretionens skull flätar han in avsnitt till exempel om arbetsdagen och maskineriets utveckling under kapitalismen. Helheten ska ta formen av ett konstverk, säger han själv.

Också andra dialektiska kärnbegrepp figurerar ofta i Marx texter. Form och innehåll är centrala: oftare använder han dem än de fyrkantiga och missvisande bas och överbyggnad. Den materiella produktionen och de därmed sammanhängande klassförhållandena är ett samhälles innehåll. Politiken är liksom rättsapparaten, religionen, konsten och det dominerande tänkandet former till detta innehåll. Formerna är ingalunda passiva; det är i och genom dem som människans medvetna liv utspelas. Men de är alltid beroende av innehållet.

Yta och djup är andra dialektiska begrepp som har en viktig plats hos Marx. Bruksvärdet är den sinnliga ytan, (bytes)värdet syns inte utanpå. I andra upplagan av *Kapitalets* första band klargör Marx att också värdet i sin tur har djup och yta. Ytan är det bytesvärde som det ständigt föränderliga priset utgör; därinunder finns det värde som enligt Marx bestäms av den mängd arbete som lagts ner på framställningen av den.

Förhållandet mellan produktivkraft och produktionsförhållanden kan också fattas dialektiskt. Det kapitalistiska produktionssättet driver

produktivkraften mot ständigt högre höjder, tvingad av sin egen hunger efter mervärde. Men produktivkraftens tillväxt utsätter också kapitalismen för allt hårdare påfrestningar.

Själva nyckelbegreppet i Hegels dialektik, *Aufhebung*, med dess trefaldiga innebörd av upphävande, bevarande och upplyftande till en högre nivå är också viktigt för Marx. Liksom Hegel ser han varje stor samhällsförändring som en *Aufhebung* av det som funnits tidigare. En revolution värd namnet är först och sist en *Aufhebung*. Även kapitalismen kommer en gång att upphävas.

I efterhand kan vi säga att Marx underskattade kapitalismens förmåga att integrera nya tekniker. Han hann själv uppleva början till den andra industriella revolutionen och insåg till fullo både elektricitetens och den kemiska industrins potentialer. Men att de båda skulle ge kapitalismen ett nytt liv anade han inte. Än mindre anade han den tredje revolutionen, den som har med elektroniken och biotekniken att göra och som började under andra hälften av 1900-talet. Även den vitaliserade kapitalismen. Det var under samma period som den »reellt existerande socialism« som åberopade sig på Marx gick i kvav.

I de senaste decenniernas studium av *Kapitalet* har produktionsförhållandenas betydelse betonats allt mer på produktivkraftens bekostnad. Det är en stor omsvängning från Kautskys biologiskt grundade tro på en teknisk utveckling som snart skulle spränga kapitalismen inifrån. *Die neue Marx-Lektüre* – den nya Marxläsningen – förskjuter betoningen till kapitalismen med dess inneboende förmåga till förnyelse. Uppmärksamheten har därmed riktats mot drag i teorin vars konsekvenser Marx själv inte drog fullt ut. Han var alltför angelägen att ana en revolution bakom nästa hörn av utvecklingen.

Marx säger att han inte skriver recept för framtidens kök. Han säger däremot att det samhälle som han lever i måste ge plats för en helt annan sorts samhälle. Kapitalismen är inte ett evigt tillstånd. Den har uppstått en gång för århundraden sedan, och på samma sätt kommer den att gå under.

Hans upplysningar om detta samhälle är få och sporadiska. Framtidens arbete måste vara allmänt och fritt och samtidigt präglat av det allvar som utmärker friheten, säger han i *Grundrisse*. Ett frihetens rike ska utbreda sig vid sidan om nödvändighetens, heter det i *Kapitalet*. »Av var och en efter hans förmåga, åt var och en efter hans behov«, står det i *Kritiken av Gothaprogrammet*.

Men vad är detta för slags påståenden? Är de av samma slag som beräkningar av framtida solförmörkelser? Nej absolut inte; de säger inget om tidpunkt. Det är inte heller bara uppmaningar till handling av typ »Låt oss gå samman för att skapa ett bättre samhälle«. Snarare kan man tänka på den storartade meningen i *Louis Bonapartes adertonde brumaire* att människorna skapar sin historia men inte på fri hand utan utifrån omedelbart givna omständigheter. Omständigheterna är givna, men vad vi gör av dem är inte givet.

Hur hanterar vi till exempel insikten att samhället producerar en aldrig skådad rikedom, samtidigt som klassamhällets obarmhärtighet gör att så många lever fattiga, tunga, ofta outhärdliga liv? För Marx är den insikten tillräcklig för att människor ska sluta sig samman och under *de givna omständigheterna* skapa ett nytt och bättre samhälle.

Först och sist var Marx en kritiker av det kapitalistiska samhällssystemet. Ordet »kritiker« har den innebörd som Kant använde sig av. Det var alltså förutsättningarna för hela samhället som Marx ville blottlägga, grunderna för dess styrka och dess sårbarhet. Projektet som sådant var nästan måttlöst, och givet Marx ambitioner kunde han inte helt föra det till punkt.

Marx fullbordade så mycket annat. Han var en lysande journalist och författare av kortare skrifter. Där händer det att hans stilistiska mästerskap når enastående höjder. Man behöver bara tänka på *Kommunistiska manifestets* första avdelning, hans ord om religionen som folkets opium eller pärlbandet av aforistiskt tillspetsade meningar i inledningen till *Louis Bonapartes adertonde brumaire*.

En viktig grogrund för hans språkliga briljans var den beläsenhet som han tidigt lade grunden för och som sträckte sig från den grekiska antiken

till hans nutid, från Aischylos till Balzac. Ständigt strödde han in skönlitterära citat i sina texter, helst på originalspråket.

Hans beläsenhet i olika slags facklitteratur blev med tiden än mer imponerande. Han var en outtröttlig bokslukare som oförskräckt gav sig in på det ena fackområdet efter det andra så snart det föreföll honom viktigt för det projekt som han höll på med. Det var mer än flit; det var ett slags besatthet. När han någon gång vid slutet av 1860-talet skulle ange sin favoritsysselsättning skrev han »in Büchern wühlen« (gräva ner sig i böcker).

Uppgiften lämnade han i vad som kallades »Confessions« (bekännelser) som unga kvinnor gärna ansatte sin familj och sina vänner med på den tiden. Här var det dottern Jennychen som krävde hans svar; också hennes syster Laura ville detsamma och han varierade något sina svar men inte mycket.

Favoritdiktarna känner vi redan till: Dante, Aischylos, Shakespeare och Goethe. Bland prosaförfattarna nämner han inte bara Balzac utan också Diderot, Lessing och Hegel. De bägge hjältar i verkliga livet som han pekar ut är ett omaka par: Spartacus, ledaren för det stora antika slavupproret, och Kepler, den geniale naturforskaren. Hjältinnan hämtar han hos Goethe: det är Gretchen, offret för Fausts svekfulla brånad. I samma stil går hans svar på frågan om manliga och kvinnliga favoritdygder: styrka respektive svaghet. Det var ett svar som anstod en viktoriansk familjefar men knappast Karl Marx.

Den maxim som han ser som sin är humanistens klassiska: *Nihil humani a me alienum puto* (inget mänskligt är mig främmande). Hans motto kan vara ett memento för den som i honom ser en dogmatiker: *De omnibus dubitandum* (allt måste betvivlas).

Men dessa »bekännelser« säger förstås inte mer än att Marx ville framträda för sin familj på detta sätt. Men redan ett sådant självporträtt har sitt informationsvärde. Marx skrev aldrig något som påminde om en självbiografi. Närmare än »bekännelserna« kom han aldrig.

Marx och eftervärlden

Hur förhåller sig den historiske Marx till den bild – den idol eller den skräckfigur – som eftervärlden gjort sig av honom? Den frågan kan inte få något slutligt svar. Den som svarar på den har själv bara en bild av Marx – den må vara aldrig så nyanserad – och den bilden präglas av den tid och den miljö som den svarande lever i.

Men det finns ändå mycket som vi kan säga med bestämdhet. När han är död kan han inte längre själv sammanfatta sitt verk utan andra övertar den uppgiften. Han skyms bakom marxismen, eller snarare av de olika marxismerna.

Långt i efterhand och med tillgång till nästan hela hans verk kan vi göra jämförelser mellan vad han och hans efterföljare hävdade. Vi kan se att han betonade skillnaden mellan sin och Darwins teorier kraftigare än Kautsky ville göra. Vi kan se att hans syn på parti och partiledning skilde sig markant från Lenins.

Men kan vi då säga att Marx inte hade någon andel vare sig i vad Kautsky eller Lenin gjorde?

Det hade han. Det finns viktiga inslag i Marx verk som genljuder hos både Kautsky och Lenin. Trots den myllrande rikedomen i *Kapitalet* finns det en tendens till renodling som blir än tydligare i Marx politiska och journalistiska arbeten. Nationalismen är ett centralt exempel. Den började sin moderna karriär någon gång efter franska revolutionen; den tyska kulturen var en viktig grogrund. Marx dömde ut allt detta som reaktionärt dravel. På liknande sätt var han blind för de nationalistiska övertonerna i det andra franska kejsardömet. Det var framför allt landsbygdens bondemassor, ännu orörda av upplysningen, som i de återkommande folkomröstningarna stödde Napoleon III. Om en och annan arbetare också bejakade honom, berodde det på kejsarens falska retorik som lät ana ett socialt samvete.

Mot slutet av 1800-talet började de nationalistiska massrörelser som kom att prägla 1900-talet att ta form. De konkurrerade ofta framgångsrikt med arbetarrörelsen på arbetarrörelsens eget territorium. Vad mera var: kravet på socialism kunde förenas med nationell hänförelse.

Marx var inte ensam ansvarig för tafattheten, ja värnlösheten inför denna nationalism. Men han var en av de ansvariga. Han och hans åsiktsfränder såg inte att nationalismen var ett lika naturligt inslag i det moderna samhället som sin motsats, internationalismen. 1914 var det nationalismen som segrade över nästan hela fältet. Även de flesta socialdemokrater och socialister greps av en dödsföraktande lidelse för det egna landet.

Över huvud hade Marx inte tillräckligt beaktat människolivets irrationella sidor. Han var själv en passionerad människa, och genom skönlitteraturen hade han fått stor kännedom om själens bråddjup. Men när han talade om den framtid där arbetarrörelsen skulle gå segrande fram var det som om han bortsåg från dessa insikter. Människor skulle då helt och hållet agera utifrån sin samhällsposition. Arbetare skulle handla som arbetare och inte också som tyskar eller fransmän, katoliker, protestanter eller ateister.

Sexualiteten och över huvud den erotiska lidelsen var ett annat område där Marx inte hade mycket att säga. Även i en annan sorts samhälle skulle människor ägna sig åt kärlekens nöjen och plåga; men Marx yttrar inte ett ord om detta. Sigmund Freud har tagit upp frågan om kommunismen och kärleken i sin bok om kulturens obehag. Även i ett land som Sovjetunionen måste sexuella relationer förbli »en källa till den starkaste ovilja och den häftigaste ovänskap mellan annars likställda individer«, säger han. Det är ett påstående som skulle hålla streck även om Sovjet hade utvecklats till det idealsamhälle som det aldrig hade någon likhet med.

När det gällde kvinnornas ställning var Marx påfallande fåmäld. Förvisso föreställde han sig att kvinnorna skulle befrias som kvinnor i ett framtida klasslöst samhälle. Men så snart det kom till konkreta analyser glömde han oftast bort det förtryck som de levde under. Till och med när det gällde så konkreta ting som kvinnornas plats i industrin visade han prov på en märklig tanklöshet. Bara punktvis – som inför Pariskommunen 1871 – kunde han framhålla kvinnliga insatser.

Här var hans vän Engels betydligt vaknare. Det var han som skrev *Familjens, privategendomens och statens ursprung* (1884), en klassiker i sin genre. Ännu tidigare hade August Bebel, de tyska socialdemokraternas

ledande namn, skrivit en bok där kvinnan helt och hållet befann sig i fokus: *Kvinnan och socialismen* (1879).

Snart nog kom kvinnor att spela en framträdande roll i den rörelse som i mycket utgick från Karl Marx. Hans dotter Eleanor är ett exempel bland många, Clara Zetkin ett annat. Zetkin skrev bland annat en uppmärksammad bok om de kvinnliga fabriksarbetarnas situation, och det var hon som tog initiativet till den Internationella kvinnodagen (1910). Det var alltså från början ett helt socialistiskt initiativ, men efter hand har den 8 mars kommit att firas även av andra.

Varken Lenin eller några andra var obekanta med det faktum att idén om en styrande partielit var främmande för Marx. Men betyder det att Lenins stora projekt var ett helt annat än hans?

Det vore en förhastad slutsats. Marx tvekar aldrig om arbetarnas dominerande roll i varje arbetarrörelse. Men var befann han sig själv? Det var han som utvecklade teorin om det kapitalistiska samhället och dess inre motsättningar. Det var därmed också han som kunde avgöra vad som var möjligt att göra och vad som var utsiktslöst eller farligt.

Under vissa perioder var han en kompromissernas man som bara försiktigt försökte vinna gehör för sin egen uppfattning. Men så snart motsättningarna skärptes tvekade han inte att polemisera hårt och obarmhärtigt mot dem som tyckte annorlunda. I polemiken kunde han vara hänsynslös mot åsiktsmotståndare oberoende av deras bakgrund. Han var lika skarp mot skräddargesällen Weitling som mot adelsmannen Bakunin. Proudhon, typograf, skonades inte mer än Vogt, professor. Marx var säker på att det var han som besatt den bästa samhällsteorin.

Denna tveklöshet som inte sällan stegrades till oförsonlighet kan påminna om Lenins sätt att agera. Teorin pekade ut en enda väg, och den skulle följas.

Kompromisslösheten hade förstås också en annan sida, storslagenheten i projektet. För Marx var det väsentliga den sociala revolutionen, alltså omgestaltningen av samhällets grundläggande förhållanden. Det politiska maktövertagandet var bara ett medel och han kunde föreställa sig det på

olika sätt. Lenin var renodlad politiker till skillnad från Marx; han var också den som verkligen skaffade sig makt, något Marx fullständigt saknade. Men Lenin fann snart att även denna makt var kringskuren. Den ryska byråkratin levde vidare, och han fann inget sätt att upphäva proletariatets diktatur. I sitt testamente varnade han sina närmaste medarbetare för Stalin, men inte ens på den punkten fick hans ord någon betydelse. Stalin blev hans efterträdare och begravde honom i ett mausoleum och än mer effektivt i en doktrin som kallades leninismen och över vilken Stalin ensam härskade.

Det som nu skedde hade inte något samband med Karl Marx. Marx blev en allt mer censurerad författare i det land som sade sig föra hans verk vidare.

Inom de socialdemokratiska partier som stannade kvar i Andra internationalen förblev Marx inflytande länge ganska stort. Men även där gällde det en sluten marxism om än i Kautskys tappning. Frågan vad denna marxism betydde för den praktiska politiken har varit ett kärt diskussionsämne. Så har det varit även i Sverige alltsedan Herbert Tingsten gav ut sin bok *Den svenska socialdemokratins idéutveckling* (1941). Det senaste bidraget torde vara Olle Svennings stora Brantingbiografi *Hövdingen* (2014) där den unge Brantings marxism men också hans beroende av Eduard Bernsteins revisionism betonas starkt.

Det fanns ett fåtal socialdemokrater som lyckades närma sig vad den verklige Marx skrivit och tänkt och därmed gick utöver de torftiga sammanfattningarnas marxism. Axel Danielsson hörde till dem. Det var han som 1897 fick i uppdrag att skriva det första partiprogrammet för den svenska socialdemokratin. Han rensade inte bara ut de tyska lassalleanernas tes om arbetet som rikedomens enda källa, den som Marx gått så hårt åt i sin ännu inte publicerade *Kritik av Gothaprogrammet*. Han förkastade också den järnhårda lönelagen som annars länge kletade fast vid Marx namn (och ibland gör det än idag) därför att den hyllas i *Manifestet*. Danielsson hade trängt djupare i Marx forskning än de flesta samtida. Men han dog, försupen och olycklig, redan 1899 och kunde därmed inte längre påverka den svenska utvecklingen.

Efter första världskriget blev det Lenin och hans kommunistiska international som satte normen för marxismen. Rosa Luxemburg blev den första avvikaren men försvann snabbt från scenen. Hennes ord glömdes länge bort: »Långt ifrån att vara en summa färdiga föreskrifter, som man bara skulle ha att bruka, är det praktiska förverkligandet av socialismen som ett ekonomiskt, socialt och rättsligt system en sak som ligger helt i framtidens dimma.«

Antonio Gramsci var i sak också en avvikare; men hans anteckningar från fängelsehålan nådde världen postumt. Det var först då som de kunde inspirera fritänkare i opposition till den sovjetiska dogmatiken.

En viktig del av de antisovjetiska tanketraditionerna grep tillbaka till Marx egna skrifter, både *Kapitalet* eller sådant som ännu var outgivet. Det var så man upptäckte den unge Marx, *Manuskriptens* författare, och också så som *Grundrisse* kom i centrum för Marxtolkningarna.

Nu är det längesedan Sovjetunionen med sitt imperium gick under. Den gången var det många som gladde sig åt att även Marx därmed definitivt skulle förpassas till det förflutna och bli ihågkommen enbart av en skara 1800-talshistoriker och därtill av en och annan nostalgiker.

Men så blev det inte. Marx har bevarat sin aktualitet. Mer än så – han har i långa stycken befriats från den marxismens historia som skymde honom bakom olika dogmatiska förklädnader.

Naturligtvis blir han aldrig helt fri från den historien – det fanns som vi sett sådant i hans eget verk som förebådade både Kautsky och Lenin. Men det är först nu som vi med distansens perspektiv kan se relationen mellan hans verk och de traditioner som åberopade sig på honom.

Den största skillnaden ligger i att Marx aldrig kom fram till någon summering av sitt verk, än mindre något system. Han följde en ledtråd, och ledtråden ledde hans väg genom samhällets labyrint. Men den karta som hans efterföljare började skissa på så snart han dött var inte hans verk. Förvisso hade han själv gärna ritat en sådan karta. Men ständigt nya frågor, ständigt nytt material, ständigt nya böcker dök upp i hans väg.

Han utvecklade däremot en hel verktygslåda av kritiska redskap. Det centrala i hans verk är som vi redan vet kritiken av den politiska ekonomin och av de tankar och teorier, institutioner och kulter och myter som växer fram ur detta system. I själva verket gäller kritiken hela det kapitalistiska samhälle som Marx levde i och som vi fortfarande – om än på en annan nivå – lever i.

Det är sant att han alltid såg denna verklighet på väg mot sin upplösning. Det fanns en gräns för dess existensmöjligheter, och på andra sidan denna gräns skulle en ny sorts samhälle skapas, ett klasslöst samhälle där alla fritt skulle kunna verka som individer i gemenskap med andra. Föreställningen om detta samhälle – socialistiskt, kommunistiskt; beteckningarna var flytande – var levande och stark redan när Marx stiftade bekantskap med 1840-talets nya radikalism, och den fortsatte att vara så under en stor del av 1900-talet. I Sovjet hette det ofta att det goda samhället skulle nås först efter enorma vedermödor: eländet var en förutsättning för en lycklig framtid. Sådan var inte Marx tanke. Han bortsåg inte från risken för blodiga sammanstötningar, men han hade inga föreställningar om någon eklut som människor måste igenom för att kunna åstadkomma ett bättre samhälle. Ambitionen att »skapa en ny människa« var inte heller hans. Han drömde om en polyteknisk utbildning i framtiden, genom vilken svalget mellan manuella och intellektuella yrken skulle överbryggas. Sannolikt tänkte han sig ett skolsystem som skulle inkludera också en sådan bildning som han själv besatt i så rikt mått.

På andra sidan Sovjetunionens fall och Kinas utveckling till 2000-talets mest expansiva kapitalistiska ekonomi har själva beteckningen »marxism« förlorat sin aktualitet. Det finns inte längre en norm att följa eller att opponera emot för den som vill bort från den värld som tagit form under de senaste årtiondena. Den nya kapitalismens opponenter har hittills samlats under parollen »En annan värld är möjlig«. Under den fanan kan många olika riktningar samsas, marxist-leninister och anarkister, maoister och feminister, radikala kristna och muslimer, miljöaktivister och antimilitarister.

Men ett namn dyker ständigt upp i denna nya tidsålder: Karl Marx. Det är inte längre den förmente systemskaparen Marx som lockar. Det är i stället den Marx som oavlåtligt sökte tränga djupare in i sin samtids labyrinter, den Marx som aldrig slog sig till ro med de storartade fynd som han gjort, utan som vid varje backkrön såg nya horisonter öppna sig och som därför måste fortsätta sin väg.

Denne Marx är subtil nog för att bilda underlag för fina, filosofiskt krävande analyser som den amerikanska filosofen Anne Fairchild Pomeroys *Marx and Whitehead* (2004). Genom en parallelläsning av Marx och den brittiske filosofen och matematikern Alfred North Whitehead söker Pomeroy visa att de båda på sitt sätt söker övervinna svalget mellan subjektivism och objektivism, den ene med sitt begrepp *process*, den andre med sin dialektik.

Men Marx är också handfast och direkt nog att inspirera till dagsaktuell kritik av kapitalismens senaste bravader, politikens tillkortakommanden och de nutida makthavarnas knäfall inför en fetisch som Marknaden.

Det är i båda fallen 1800-talets Marx, inte 1900-talets, som kan locka 2000-talets människor. Idag är världen globaliserad på samma sätt som den var före 1914. Kommunikationerna går bara så mycket snabbare; men det är en gradskillnad, inte en artskillnad. Människor, budskap, idéer slungas runt jordklotet. Pengar cirkulerar mellan kontinenterna i en aldrig sinande ström, fattigdom lever sida vid sida med rikedom; och kapitalet utövar sin opersonliga makt över alla och envar.

I den världen lever Karl Marx vidare.

Hans väg in i vår samtid och framtid är inte ett ämne för denna bok. Här är det 1800-talets Marx som stått i fokus. Vi har följt den slingrande vägen genom hans liv och hans skrifter. Vad är det till sist för en bild av honom som tonar fram?

För mig är det tveklöst Faust, den rastlöse doktorn som i sin mörka studerkammare ständigt söker utöka sin kunskap om världen. Marx sluter förvisso inte förbund med Djävulen; i hans ögon är denne potentat lika mycket som Gud en ingrediens i det folkets opium som heter religion. Nej, det är med arbetarklassen som Marx lierar sig. Det är arbetarnas befrielse

som han vill verka för, och det är i deras befrielse som han ser hela mänskligheten.

Han har inga entydiga svar på frågan om vägen till en sådan frigörelse: valurnorna eller blodiga uppror eller en kombination av båda. Det är inte heller med dessa svar som han idag har sin aktualitet. Det är som kapitalismens store kritiker han lever vidare. Som kritiker låter han oss någon gång ana en positiv motbild av mänsklig verksamhet där gemenskap kan samsas med frihet och lust med allvar.

Det är en möjlig utopi också för den tid som är vår.

Tidslinje

1818 Karl Marx föds (5 maj).
1825 Första järnvägen för persontrafik öppnas.
1830 Julirevolutionen i Frankrike.
1830-talet Balzac slår igenom med sin realistiska romanstil.
1840 Begreppet anarkism dyker upp. Konkurrenterna liberalism, konservatism, socialism och kommunism är obetydligt äldre.
1841 Marx klar med sin doktorsavhandling.
1843 Karl Marx och Jenny von Westphalen gifter sig.
1843 Marx påbörjar ett större arbete om Hegel, men bara en kortare artikel i ämnet publiceras under hans livstid.
1843 Karl och Jenny flyttar till Paris.
1844 Dottern Jenny (Jennychen) föds.
1844 Vävarupproret i Schlesien.
1844 Kooperativa rörelsen börjar i Rochdale.
1844: Marx skriver *De ekonomisk-filosofiska manuskripten*, ett större, ofullbordat manus som utgör upptakten till det stora projekt som utmynnar i *Kapitalet*. De utges först 1932.
1845 Marx utvisas från Paris.
1845 Dottern Laura föds.
1845 Marx och Engels skriver *Den tyska idologin*, som blev liggande i manuskriptform till 1932.
1847 Bund der Kommunisten (Kommunisternas förbund) bildas och antar devisen »Proletärer i alla länder, förena er!« Marx och Engels får i uppdrag att utarbeta ett program. Det blir Marx som utformar den slutliga versionen som kallas ett manifest.
1847 Tiotimmarsdagen införs i Storbritannien.
1848 *Kommunistiska manifestet* kommer ut.
1848 Februarirevolutionen i Paris.
1848 Marsrevolutionen i Berlin.
1848 Nationalförsamlingen börjar sammanträda i Frankfurt am Main.

1848–1849 Marx och Engels ger ut *Neue Rheinische Zeitung*, »ett organ för demokratin«.
1849–1855 Fyra av Karls och Jennys barn dör.
1851 Världsutställningen i London. Kristallpalatset.
1852–1861 Marx skriver en lång rad artiklar i *New York Daily Tribune*.
1853–1856 Krimkriget.
1855 Dottern Eleanor föds.
1856–1857 Ekonomisk kris i Europa och USA.
1857–1858 Marx skriver *Grundrisse*, Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin (som utkommer postumt).
1859 Krig mellan Frankrike och Österrike.
1859 Darwins *On the Origin of Species* kommer ut.
1861–1865 Amerikanska inbördeskriget.
1861 Livegenskapen upphävs i Ryssland.
1864 Familjen Marx flyttar till eget hus i London.
1864: Internationalen bildas. Marx får en stor betydelse för organisationen.
1864–1865: Marx utarbetar den version av *Kapitalets* tredje band som Engels bearbetar och ger ut 1894. Marx skriver under 1860- och 70-talet sex olika versioner av Kapitalets andra band vilka ligger till grund för Engels utgåva 1885.
1867 Första delen av *Das Kapital*, Kapitalet, kommer ut.
1870 Engels flyttar till London.
1870–1871 Fransk-tyska kriget. Tyskland erövrar Elsass och Lothringen. Bismarcks makt ökar.
1871 Pariskommunen utropas men krossas brutalt efter mindre än två månader.
1874 Internationalen upplöses.
1875 Tysklands båda socialdemokratiska partier enas i Gotha.
1875 Marx skriver *Kritik des Gothaer Programms*, *Kritik av* Gothaprogrammet.
1876 Engels börjar skriva *Anti-Dühring*.
1878 Socialdemokratiska partiet förbjuds i Tyskland.
1880-talet Glödlampor allt vanligare.

1881 Elutställning i Paris och i München året därpå.
1881 Jenny Marx dör (2 dec).
1883 Jennychen dör (11 jan).
1883 Karl Marx dör (14 mars).
1889 Andra internationalen grundas.
1890-talet Begreppet marxism sprider sig.
1895 Engels dör.

Anmärkningar till texten

DET STORA PROJEKTET

9: Lankester dyker upp i en roman av socialantropologen Robert Briffault, *Europa* (Briffault 1935, 234). Briffault hade som romanförfattare egenheten att låta en rad verkliga personer figurera med nära nog autentiska repliker. Han kände Lankester personligen och delade själv hans djupa fascination för Marx. Citatet har naturligtvis inte något källkritiskt värde men säger något typiskt om synen på Marx bland en rad av dåtidens framstående intellektuella, inte minst i Storbritannien. – Feuer 1979 handlar om förhållandet mellan Lankester och Marx.

10: Derrida 1993, svensk översättning Derrida 2003. – Balibar 1993. – Balibars ställningstagande är intressant; i sin ungdom stod han Louis Althusser mycket nära. Men vid tiden då han publicerade boken om Marx filosofi hade han fördjupat sig inom ett område som Marx själv inte ägnat något djupare studium, nämligen nationalismen och i synnerhet rasismen. Tillsammans med amerikanen Immanuel Wallerstein skrev han det epokgörande arbetet Balibar-Wallerstein 2002. – John Cassidy 1993 i *The New Yorker*. – Liknande tongångar hördes vid samma tid från en ärrad amerikansk marxist som Marshall Berman; se Berman 1999, på vars slutsida (266) man kan läsa: »All of a sudden, the iconic looks more convincing than the ironic, that classic bearded presence, the atheist as biblical prophet, is back just in time for the millennium.« – Om själva företeelsen, se Martin 2001, i synnerhet 229. – Även den indisk-brittiske ekonomen och politikern Meghnad Desai var vid samma tid redo att tala om Marx återkomst; se Desai 2002. – Det var BBC Online News som inbjöd allmänheten att rösta fram millenniets störste tänkare. Länken http://news.bbc.co.uk/hi/english/static/special_report/1999/11/99/millennium/your_mill/default.st tycks nu tyvärr ha försvunnit (2015-06-04). – Om Soros, Hobsbawm 2011, 6. – Tankar om Marx aktualitet uttrycker också en av 2015 års mest uppmärksammade politiker, den förre grekiske finansministern Gianis Veroufakis. Nutiden behöver Marx för insikten att

kapitalismen inte först och främst är orättvis utan irrationell, säger han. Kapitalismen dömer hela generationer till arbetslöshet och gör kapitalisterna till ångestridna automater. Den skapar det »demokratiska underskott« som han med Marx hjälp vill förklara ur liberalismens strävan att skilja politiken från ekonomin. Men Veroufakis är ingen okritisk Marxbeundrare. Han säger att nutiden kan lära av Marx misstag – dels hans oförmåga att varna sina efterföljare att tillskansa sig en egen orättfärdig maktbas, dels hans strävan att skapa en matematiskt exakt teori av något som enligt honom själv var omöjligt att kvantifiera: det konkreta arbetet. – Se Gianis Veroufakis, »How I became an erratic marxist«, *The Guardian* 18.2.2015, på nätet under adress http://www.theguardian.com/news/2015/feb/18/yanis-varoufakis-how-i-became-an-erratic-marxist. – En utmärkt artikel om hur dagens ofta schablontyngda kapitalismkritik skulle kunna skärpas från marxska utgångspunkter är Jaeggi 2013.

10: Piketty 2013, 29.

11: Therborn 2013. – Therborn 2008.

11: Foster 2000. Mer om Foster nedan [70, 488]. – Klein 2014, 177.

12: Standing 2013. – Se även Standing 2014 om tänkbara lösningar.

13: Citat från *Manifestet* efter Marx-Engels 1986, 14. – Om Kina idag, se Lagerkvist 2014. – »har dränkt …«, Marx-Engels 1986, 14.

Missuppfattningar och överdrifter

15: Om opiemetaforen, se nedan, 114f.

Böckernas mångfald

17: Om Eleanor Marx planer på en biografi, se Holmes 2014, xvf och 195ff. – Hennes anteckningar är utgivna i original i många upplagor, till exempel i Enzensberger 1973. I avkortad svensk översättning finns de i Källberg 1970. Man finner hela texten på nätadress https://www.marxists.org/archive/eleanor-marx/1883/06/karl-marx.htm. – Mehring finns i svensk översättning; senaste utgåva Mehring 1983. –

Gemkows biografi har kommit i fyra upplagor, den senaste 1975; se Gemkow 1975.

18: Elster har också skrivit en mer omfattande Marxstudie med den talande titeln *Making sense of Marx;* Elster 1985. – En annan företrädare för den analytiska marxismen är Melvin Rader, vars mest kända bok är *Marx's Interpretation of History;* se Rader 1979. – Allra mest uppmärksammad av de analytiska marxisterna torde dock britten G.A. Cohens *Karl Marx's Theory of History* vara; se nedan [413]. – Amerikanen Erik Olin Wright räknas ibland också till dem. Han har framför allt skrivit intressanta ting om klassbegreppet; se 732.

19: Sperber 2013 om Marx litterära aptit, 489, om hans högar av manuskript, 487f – En annan introduktion på tyska är Rolf Peter Sieferles *Karls Marx zur Einführung* (En introduktion till Karl Marx), 2007. Det är en gedigen, kunnig, onödigt utförlig – och en smula tråkig bok.

19f: En givande framställning om utvecklingen och upplösningen av det italienska kommunistpartiet PCI ger Ajello 1997. – Petrucciani 2009 och Petrucciani 2012.

21: Begreppet engelsism använde jag för första gången i Liedman 1997, svensk översättning Liedman 2008. – För vidare debatt, se Elbe 2007.

Ett stort, ofullbordat författarskap

22: En artikel om de ofta ideologiskt betingade bristerna i de tidiga banden av MEGA är Dlubek 1994, 60–106.

23: Om Engels redigering av Band 2 och 3 av *Kapitalet*, se Roth 2013, 168–182.Om Jenny Marx eventuella bidrag till *Manifestet*, se nedan 259.

Vägvisare genom verket

24: Skrifterna som jag själv skrivit eller redigerat är Marx 1965, Liedman 1968, Liedman 1977 och Marx 2003.

OMVÄLVNINGARNAS TID

Den industriella revolutionen

31: Om begreppet »industriell revolution«, se Coleman 1997, 3–27, och Hahn 2005, 51f.
32f: Om järnvägens expansion efter Hobsbawm 1979, 69f.
34f: Litteraturen om arbetarklassens tillblivelse och tidiga kamporganisationer är enorm. Det klassiska verket gällande England är Thompson 1968. Chartismen och formandet av ett klassmedvetande kommer där sent i framställningen, efter nästan 800 resp. 950 sidor. – Relativt färsk litteratur om chartismen är Walton 1999 och Miles Taylor 2003.
35: Disraeli 1845. – Carlyle 1984. 75, 152–168, 211. – Kay 1832. – Om Manchestermiljön som källa till social indignation och mörka framtidsscenarios, se Marcus 1974 och Mithander 1989, 29ff och passim.

Vetenskapens nydaningar …
36: Om den nya innebörden av ordet »revolution« som genomgripande förnyelse, se I. Bernard Cohen 1985, 51–90.
37: En bra sammanfattning av Hans Christian Ørsteds liv och verk ger Lindborg 1998.
37f: Begreppet »den andra industriella revolutionen« skapades av den skotske mångsysslaren Patrick Geddes som för eftervärlden är mest känd som trädgårdsstadens fader; se Geddes 1915, Chapter III. Den amerikanske teknikhistorikern David Landes preciserade begreppet; se Landes 2003.
38: En annan biolog, Alfred Russel Wallace, utvecklade en teori som var snarlik Darwins och skyndade därmed på Darwin att till fullo utarbeta sina rön i *Origin of Species*. En biografi om den märklige och motsägelsefulle Wallace är Williams-Ellis 1966. – Litteraturen om Darwin är oöverskådligt stor; en utmärkt framställning av Darwins plats i sin tid är Desmond & Moore 1992. – Standardverket om socialdarwinismen, i synnerhet i USA, är Hofstadter 1959.
39: Den stora sammanfattande biografin om Virchow och hans verk är Goschler 2009.

39f: Psykologins och sociologins 1800-talshistoria är föremål för en stor och växande litteratur. En användbar sammanfattning är Roger Smith 1997. – En god och tillförlitlig Freudbiografi är Gay 1990. – Om statistikens utveckling, se Stigler 1986. Om Quetelets speciella idéhistoriska betydelse, se Liedman 1977, 256-264.

40: Standardverket om det ekonomiska tänkandets historia är fortfarande Schumpeter 1954. – En betydligt kortare, tidigare och mindre givande framställning av samme författare finns i svensk översättning: Schumpeter 1957.

… och filosofins

40f: En användbar svensk introduktion till den tyska idealismen är Burman-Lettevall 2014. – En överskådlig tysk framställning är Safranski 2007. Citatet i texten är dock från titeln till en tidigare bok av samme författare: Safranski 1987. – En delvis ny belysning av den tidiga utvecklingen ger Frank 1997.

41f: Hegellitteraturen är enormt omfattande. En hanterlig framställning av hans dialektik är Wegerhoff 2008. – Hegel som en död hund, MEGA II/6, 709, svensk översättning Marx 1969, 13.

41: Den intressantaste av de brittiska hegelianerna – som var många och på sin tid dominerade den filosofiska scenen – var enligt min mening Thomas Hill Green. Om honom, se Richter 1996.

42f: Om systembyggarna av typ Comte och Spencer, se Liedman 1977, 127–151. – En storartad Comtebiografi i tre digra volymer är Pickering 1993–2009.

43: En modern biografi om John Stuart Mill är Capaldi 2004. Om Mills tvekan mellan kapitalism och socialism, se Mill 1965, 199–214 och Hansson 1995.

Omvälvningarna

44: Encyklopedins fullständiga titel är *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Encyklopedin eller resonerande ordbok över vetenskaperna, konsterna och yrkena; se

D’Alembert – Diderot 1754–72). Ordet »konsterna« betydde både konstarter i vår tids mening och hantverk och teknik. Verket omfattade 17 volymer text (med sammanlagt mer än 70 000 artiklar) och 11 volymer bilder.

45: Principen om »en man, en röst« som en ny idé under franska revolutionen utvecklas av Rosanvallon 1992, 45–69, 130–145. En användbar biografi om Théroigne de Méricourt är Roudinesco 1989.

»LYCKANS GULLGOSSE« Bakgrunden

51ff: Grundläggande om Marx bakgrund och den miljö som han växte upp i är Monz 1973 som för övrigt är en starkt utvidgad andra upplaga av Monz, *Karl Marx und Trier*. – Om Ludwig Gall, se Monz 1973, 105ff, om *Trierische Zeitung*, ibid., 107ff. – Om Heinrich Marx försiktiga inställning vid Casinofesten 1834, 261. – Heinrich Marx brev om Hermann MEGA III/1, 301, om Eduard ibid. 319. – Om Wyttenbach, se framför allt Klupsch 2012. – Om Wyttenbachs inställning till franska revolutionen och hans kritik av Napoleon, ibid., 167–171, hans uppblossande preussiska nationalism, 180ff, hans politiska resignation 201.

Familjen

54ff: Om Karls familj med alla syskonen, se Monz 1973, 228–238. – Brevet där Emilie hävdar att hon liknar sin bror ställdes till Karl och Jenny Marx yngsta dotter Eleanor 17.3.1883; se ibid. s. 237.

55f: Om Marx frikallelse från militärtjänst, se brev från Karl Friedrich Köppen 3.6.1841, MEGA III/1, 360–363. – Köppen, en vän från Berlin och själv kronvrak, undrar en smula ironiskt »vad den söta lilla frun«, den blivande Jenny Marx, säger om denna »oförmåga«. – Faderns oro för Karls lungor i brev maj–juni 1836, MEGA III/1, 297. – Moderns beteckning på Karl som »ein Glückskind« enligt brev från Heinrich Marx till Karl 9.9.36, MEGA III/1, 300. – Om Heinrich Marx utbildning och karriär och hans och hans familjs övergång till protestantismen, se Monz 1973, 239–296. Sperber 2013, 13f lägger ner stor möda på att spåra

Heinrich Marx juridiska utbildning och kommer fram till att den var ganska skraltig. I så fall bör man tillägga att detta inte hindrade honom från att bli en framgångsrik jurist. – Edgar von Westphalen, Karl Marx skolkamrat och blivande svåger, betecknade Heinrich Marx som en »protestant à la Lessing«, alltså en ekumeniskt inriktad, förnuftstroende och tolerant man. – Ibid. s. 250. – I breven till Karl låter pappa Heinrich ibland sin gudstro komma till uttryck, till exempel den 18.11.35, MEGA III/1, 201.

56: Eleanor Marx uttalande återfinns i Källberg 1970, 26. – Den uttömmande framställningen om förhållandet mellan Heinrich och Karl Marx, inklusive Eleanor Marx vittnesbörd, är Schönke 1993.

57: Marx till Lassalle 8.5.61; MEGA III/11, 143, MEW 30:602: Den gamla kvinnan intresserar honom »wegen ihres sehr feines esprit und der unerschütterlichen Charaktergleichheit«; MEW 30:602.

Student och diktare

58: Om den lille Karls tyranni gentemot systrarna till exempel enligt Sperber 2013, 25. Grunden för traditionen är återigen Eleanor Marx anteckningar; hennes fastrar ska ha berättat om detta; Enzensberger 1973, bd I, 1.

58ff: Marx studentskrivningar återges i MEGA I/1, 449–470.

60f: Heinrich Marx till Karl angående Vitus Loers i brev 18–29.11.1835, MEGA III/1, 291f.

61ff: Marx dikter är samlade i MEGA I/1. *Buch der Lieder* återfinns där 557–612. – Heinrich Marx första reaktion på Karls poesi brev 18–29.11.1835, MEGA III/1, 291f. Dikten »Wunsch« återfinns i MEGA I/1, 718ff och förmodligen är det den dikten som Heinrich Marx kommenterar också i MEGA III/1, 724. – Det brev där Heinrich Marx beklagar att han själv inte är någon poetisk natur är skrivet mellan februari och början av mars 1836, ibid., 294.

63: »als schwacher Zeichen ewiger Liebe«; MEGA I/1, 617. – De dumma tyskarna, 643. – Det är inte orimligt att hävda att det finns kvar ett stråk av romantik i Marx tänkande även sedan han gjort upp med sin ungdoms

svärmerier. Åtminstone i en framställning om honom förblir han romantiker livet igenom: Kux 1966. Det måste å andra sidan betecknas som en stor överdrift. – Hegeldikten, 644, och »Scorpion und Felix«, 688–703.

Jenny von Westphalen

64: Om Ludwig von Westphalen, hans familjebakgrund och hans karriärer och deras olika syn på Jennys förbindelse med Karl Marx, liksom om hans äldre son Ferdinand och dennes avoga inställning till förbindelsen mellan Jenny och Karl, se Monz 1973, 319–342.

65: Brevet där Heinrich Marx påminner sonen om dennes favörer i livet är skrivet den 17.11.1837 och återfinns i MEGA III/1, 321. – Brevet från Sophie 28.12.1836, MEGA III/1, 304.– Dikten som kan leda tankarna till Caspar David Friedrichs målning heter »Sehnsucht«; MEGA I/1, 574ff. »An Jenny« återfinns där 581f. – Goethes *Egmont: ein Trauerspiel in fünf Aufzügen* i Goethe 1990b, 286.

Far och son

66: Första brevet från Heinrich till Karl Marx 8.11.35, MEGA III/1, 289. – Brevet där fadern påminner Karl om att han inte är enda barnet är från 19.3.1836 och återfinns i MEGA III/1, 296. – Klagan över bristen på ordning framförs i brev som skrevs någon gång i februari eller början av mars 1836, MEGA III/1, 293. – Faderns fullmakt om ändrad studieort 1.7.1836, MEGA III/1, 299.

67: Förmaningarna om måttfullhet och ordentlighet finns i de tidigare anförda breven från hösten -35 och våren -36. – Faderns karakteristik av sonen i ett brev 12.8.1837, MEGA III/1, 312.

Brevet till fadern

70: Brevet till fadern 10–11.11.37 i MEGA I/1, 9–18.

Unghegelianerna

72: Att Marx sannolikt är den ende som talar om en »Doktorklubb« framgår av Essbach 1988, 69. – Essbachs undersökning är den mest detaljerade om vänsterhegelianerna. Litteraturen i ämnet är stor. Närmast klassisk status har Löwith 1962, en textantologi med lång inledning av Löwith. En motsvarighet från DDR-tiden är Buhr 1985, likaledes med en omfattande inledning och ett mycket stort texturval som innefattar många brev. En amerikansk motsvarighet är Stepelevich 1983. – Monografier utöver Essbachs är Brazill 1970 och Breckman 1999. – Det är vanligt att peka på Hegellärjungen och juridikprofessorn Eduard Gans som en viktig inspiratör för unghegelianerna och även Marx, som åhörde Gans föreläsningar under sin studietid. Det är dock svårt att belägga att åtminstone Marx skulle ha tagit något djupare intryck av honom. – Om Marx som Gans-elev, se Cornu 1955, 85–89.

73f: Strauss 1835–36.–Påståendet om att Marx inte skulle ha varit unghegelian går tillbaka till Cornu 1955 och spelade en roll för att samma påstående dyker upp hos Louis Althusser. Se också Brazill 1970, 90.

74: Johann Albrecht Friedrich von Eichhorn levde mellan 1779 och 1856. – Engels brev till Ruge 26.7.42; MEGA III:1, 235.

75: Schellings föreläsningsserie i Berlin har skildrats otaliga gånger. En levande bild får man av ryssen Gulyga 1989, 356–362. – Schellings föreläsningar är återgivna i Schelling 1861. – Kierkegaards reaktioner sammanfattas av Garff 2002, 182ff. – Engels skrifter om Schelling och dennes föreläsningar återfinns i MEGA I/3, 256–338, eller i MEW: Engänzungsband, Zweiter Teil, 163–245. – »Hegelinge«, MEGA 272 respektive MEW 176.

78: Om förföljelsen av Hegels elever och hans engagemang för dem, se till exempel Hondt 1968. – »Det som är förnuftigt …«, »Vorrede«, Hegel 1986b, 24. – Om Hegels föreläsningar i rättsfilosofi, se till exempel Hegel 1983 och där framför allt Henrichs »Einleitung«, 15f. – Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1821) § 297, i Hegel 1986b, 464f.

80: Om föreställningarna om en »beamtete Intelligenz« som skulle kunna reformera samhället i önskad riktning, se Essbach 1988, 103–107, citat från Ruge, 106. – Om Bauer och hans förhoppningar som grusas, 117–131.

80f: Av Bruno Bauers hand är tolv brev till Marx bevarade, det första från 11.12.1839 och det sista från 13.12.1842. De återges tillsammans med andra brev till Marx i MEGA III/1, 335–386.

Doktorsavhandlingen

82f: Brevet från Marx till Bachmann återges i MEGA III/1, 19. – Bachmanns inlaga till fakultetens protokoll den 13.4.1841 återges i MEGA III/1 Apparat, 565f.

83: Om Leibniz, se MEGA I/1, 24. – Hegel 1986, i synnerhet 312f.

84: Om Marx avsikt att skriva ett större arbete, se MEGA I/1, 13, om skillnaden mellan Epikuros och Demokritos uppfattningar, 27–31, om Epikuros, avvikelsen från den räta linjen och senare kritiker av detta, 36ff, försvaret av Epikuros och polemiken mot Demokritos i hegelsk anda, 39f och passim. – Tesen att Marx skulle vara den förste att klart utlägga skillnaden mellan Demokritos och Epikuros uppfattningar om nödvändighet och slump går tillbaka på Cyril Bailey 1928. Se även Farrington 1967, 7–9, 113–119. – Om skillnaden mellan Epikuros och Demokritos, MEGA I/1, 27–40.

85: Foster 2000, 60 och 32. – Om Darwins och Marx materialism, 178ff och 196f. – Om Epikuros filosofi och dess tidiga verkningar, se Warren 2009. – Det är inte bara Foster som betonar hur viktig Epikuros filosofi förblev för Marx. Italienaren Constanzo Preve talar i sin bok *Il filo di Arianna: quindici lezioni di filosofia marxista* (Ariadnes tråd: femton lektioner i marxistisk filosofi) om »fyra mästare« för Marx: Epikuros, Rousseau (den jämlika demokratin), Adam Smith och Hegel; Preve 1990.

86: Marx åberopar Aischylos MEGA I/1, 14f, den senare polemiken 66–70. – Aischylos 2011, v. 966–969.

87: Polemiken mot olika Hegel-tolkningar, MEGA I/1, 66–70. – Brev Bauer–Marx 12.4.1841, MEGA III/1, 357. – Om moral (»die Morali tät«)

till skillnad från sedlighet eller etik, se till exempel Hegel 1968b, § 141, 286-291. – Om Hegels efterföljare, MEGA I/1, 66–70. – Marx utvecklar närmare kritiken i *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie;* se nedan s. 110ff.

Familjerna

88: Dedikationen till Ludwig von Westphalen MEGA I/1, 12.

89: Breven till Ruge 9.7.1842, MEGA III/1, 28, 25.1.43, ibid., 43, och 11.3.43, ibid., 44. – Om Caroline von Westphalen, se Holmes 2014, 23, 29, 33, 36. – Enligt David McLellan var anledningen till att Caroline von Westphalen begav sig till Bad Kreuznach med dotter och blivande svärson att hennes styvson Ferdinand von Westphalen, en ursinnig motståndare till de ungas äktenskap, fått en hög position i Trier. – McLellan 1976, 65.

90: Den målning av Jenny von Westphalen som jag tänker på är av okänd konstnär. Den återges i Monz 1973, Bildtafel 18. Det finns dock en vackrare medaljong, återgiven i Gemkow 1975, den fjärde bilden efter s. 32 som är snarlik bilden i Wikipediaartikeln om Jenny Marx, http://en.wikipedia.org/wiki/Jenny_von_Westphalen./ Den är också återgiven på s. 122 – Brevet på franska från Jenny till Karl 10.2.45, MEGA III/1, 453f. – Brevet från Bauer är skrivet den 31. 3. 1841 och återfinns i MEGA III/1, 354. – Citatet om Marx yttre efter McLellan 1976, 53.

76f: Tidiga brev från Jenny von Westphalen till Karl Marx som här åberopas och citeras är från 10.5.1838 (MEGA III/1, 331), 24.6.1838 (332f) och 1839–40, 337ff).

92: Brevet om kvinnans lott från början av mars 1843, MEGA III/1, 396f. – Enligt Albert Rosenkranz, präst i Bad Kreuznach, var Pauluskirche vid tillfället stängd för reparation och Wilhelmskirche ersatte den. – http://de.wikipedia.org/wiki/Pauluskirche_(Bad_Kreuznach).

Journalisten

93: »L’opinion publique« är ett viktigt begrepp hos Rousseau; Rousseau 1999, 53. – Begreppet har dock flera bottnar hos den franske filosofen; för en grundlig utredning, se Ganochaud 1980. – Carl Adolph Agardh, »Opinionens magt. (I anledning af Europas ställning år 1830)«, Skånska Correspondenten 1832, efter Liedman 1991, 209.

93f: Den fullständiga titeln på Ruges tidskrift är *Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publicistik* och den utkom i två band 1843 (Zürich/Winterthur: Literarisches Comptoir). En redogörelse för Marx tidiga publicistiska arbeten ges i MEGA I/1, Apparat, 963–983. – Brev till Ruge 20 mars 1842, MEGA III/1, 24.

94: »Bemerkungen über die neueste preussische Censurinstruction, Von einem Rheinländer«, MEGA I/1, 97–118.

94f: Ruges omdömen om Marx citerade efter MEW I/1, Apparat, 966. – Hess avgav sitt omdöme om Marx i ett brev till Berthold Auerbach 2.9.1842 som återfinns i Hess 1959. Citatet återges i den stora standardbiografin om Hess av Silberner 1966, 95f, liksom i olika Marxbiografier, till exempel Seigel 1978, 78.

95: »Debatten über Pressfreiheit und Publication der Landständischen Verhandlungen«, MEGA I/1, 121–169. – Citat 127, 133, 143, 146f, 158–161, 165. – »Herweghs und Ruges Verhältnis zu den Freien: Brief von Georg Herwegh redigiert von Karl Marx«, MEGA I/1, 371f.

98f: Luxemburg 1985, 83. – Uttalandet publicerades inte förrän tre år efter Luxemburgs död eller 1922. – »Der leitende Artikel in Nr. 179 der Kölnischen Zeitung«, MEGA I/1, 172–190. De centrala partierna om filosoferna och pressen återfinns på 184f.

99f: »Debatten über das Holzdiebstahls-Gesetz«, MEGA I/1, 199–236. Citat från 210 och 236. Marx använder ordet »klass«, 232.

100: Censurens reaktioner återges utförligt i MEGA I/1 Apparat, 1022.

102: »Der Ehescheidungsgesetsentwurf: Kritik der Kritik«, MEGA I/1, 260–263 och 287–290.

102f: »Rechtfertigung des ++-Korrespondenten von der Mosel«, MEGA I/1, 313. – Om anonymiteten ibid., 297. Om nöden och nödvändigheten

ibid., 301.– Beslutet om tidningens nedläggning återges i MEGA I/1 Apparat, 1108. – »Erklärung« om att redaktionen slutar, MEGA I/1, 366.

På väg bort

104f: Wartofsky 1977, 141. Jfr även 190 och 210. – Om Feuerbach och Marx, se till exempel Schuffenhauer 1965 och Maier 2000. – Feuerbach sätts på ett intressant sätt in i ett annat sammanhang i Caldwell 2009. – Engelscitaten i MEGA I/3, 225 och I/30. 263. Svensk översättning i Marx-Engels 1978, 547.

105: Feuerbachs artikel stod i Arnold Ruges tidskrift *Anekdota* 1843.

105ff: Feuerbachs »Grundsätze der Philosophie der Zukunft« återfinns i Feuerbach 1959, 245–320.

108: Marx brev till Feuerbach den 3.10.1843, MEGA III/1, 58ff. – Feuerbachs brevutkast och brev ibid., 413–417 och 419f.

109: Om Feuerbachs utkast, se MEGA III/1 Apparat, s. 797–800. – Se vidare Schuffenhauer 1965, 66–86. – Marx brev till Feuerbach 18.10.1844, MEGA III/1. Om detta brev, se Schuffenhauer, a.a., s. 87–135. – Om Feuerbach och *Kapitalet*, se Wartofsky 1977, 451.

Hegels rättsfilosofi, judefrågan och analysen av det mystiska

109: Hildegard från (eller av) Bingen (1098–1179) var en berömd abbedissa, mystiker och författare. Man får en god bild av henne och hennes verk genom Büchner 2009.

110f: Feuerbach om subjekt och predikat i Feuerbach 1959, 254. – Marx i samma ämne i MEGA I/2, 11 och 24f, MEW 1, 209 och 224. – »Den hegelska filosofin …« i Feuerbach 1959, 287. – Marx översättning till alldagligt språk, MEGA I/2, 26 och MEW 1:226.

112: Om mysticismen MEGA I/2, 8, 10 och 92, MEW 1:206, 208 och 287.

112f: Om adeln MEGA I/2, 114ff och MEW 1:310f. – Blumenbach utvecklade för första gången sin raslära 1 Blumenbach 1776 (den latinska titeln betyder i svensk översättning »Boken om människoartens medfödda variationer«).

113: Hegels modernitet, hans anpasslighet och hans försvar för det privata ägandet, MEGA I/2, 104–110 och MEW 1:299–305.

113f: Om demokratin, MEGA I/2, 30f och MEW 1:231ff. – Om det atomära samhället, MEGA I/2, 88 och MEW 1:283, citatet om individualismen MEGA I/2, 90f och MEW 1:285. Om det kommunistiska väsendet MEGA I/2, 88 och MEW 1:283.

114: »Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie« återfinns i MEGA I/2, 170–183 och MEW 1:378–391. Svensk översättning av mig själv senast i Karl Marx, *Texter i urval*, a.a., 36–54. Citatet i original 170 respektive 378, i översättning 37.

115: En Googlesökning på »opium för folket« (inom citationstecken) ger 484 000 träffar, medan det korrekta »folkets opium« bara får 5 000. Alla dessa träffar handlar inte direkt om Marx men otvivelaktigt en betydande del. – Om uttrycken »folkets opium« och »opium för folket«, se Gollwitzer 1962, 15f, och Kurt Aspelin 1977, 323–326. – Elena Namli har upplyst mig om att motsvarande ryska uttryck alltid är i genitivform och alltså aldrig »opium för folket«. – Det är knappast en djärv hypotes att den svenska traditionen att tala om »opium för folket« går ända tillbaka till Geijers ord från 1839 men sedan felaktigt satts i samband med Marx. Geijers yttrande lyder i sin helhet: »Religion och moral, förordnade som dövande medel mot orättvisan, äro verkligen detta opiat, som kan medföra slummer.« Här är det otvivelaktigt överheten som med religionens narkotikum försöker lugna människor. – Geijer 1928, 521. – Märkligt nog tar Meurling inte upp frågan om förhållandet mellan Geijers och Marx opiemetaforer i sin bok om Geijer och Marx, Meurling 1983. – Den mest uttömmande framställningen om religionen som folkets opium i tysk filosofi finns i Löwy 1996, 95ff.

116ff: »Zur Judenfrage« återges i MEGA I/2, 141–169 och MEW 1:347–377, i svensk översättning av mig själv i Marx 1995, 21–55. Citaten MEGA I/2, 146 och 165, MEW 1:352 och 273, svensk översättning 27, 51.

118: Hamiltons bok har utgivits i nyutgåva 2009.

119: Löwy 1992 om den judiska kulturens blomstring i Centraleuropa, 7, om tanken att Marx skulle vara en förklädd messianist, 23.

119f: Künzli 1966. – Bachner 1999.

120: Om »judeskämt«, se till exempel Sutcliffe 2012, 213–237.
121: Om antisemitism och rasism i svensk arbetarrörelse, se Blomqvist 2006.

I PARIS.

En sjudande miljö

123: En viktig inkörsport till kunskapen om den franska socialismen och kommunismen blev för Marx liksom för så många andra unga tyskar Lorenz Steins *Der Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs* (Socialismen och kommunismen i dagens Frankrike, 1842). Stein var ingen sympatisör men däremot en god och samvetsgrann introduktör. – Stein 1842 och 1848. – Men väl i Paris kunde Marx göra personlig bekantskap med de nya rörelserna.

I salonger och på kaféer

124f: Litteraturen om Marie d'Agoult är omfattande. Utförligast är Vier 1955–63. Bland nyare biografier märks Stock-Morton 2000 och Dupêchez 2001. På svenska har Anna-Karin Malmström-Ehrling publicerat en kortare artikel om hennes filosofi; se Malmström-Ehrling 2011, 81–99. – Om den främst tyska exilen i Paris, se till exempel Kramer 1988.
125: Attali 2005, 88. – Cornu ägnar inte livet i salongerna någon som helst uppmärksamhet, och inte heller säger han något om de socialistiska idéerna hos en Marie d'Agoult eller en George Sand. – Brev August Hermann Ewerbeck – Karl Marx 31/10 1845, MEGA III/1, 489.
126: Heines betydelse för Marx tonas ner till exempel i Seigel 1978, 95f., Wheen 2000, 67f och Attali 2005, 86–92. – Den ende som framhåller Heines särskilda betydelse är Auguste Cornu, Cornu 1962, 27–35. Men sin vana trogen har Cornu bara ögon för den politiska dimensionen och inte den kulturella. – En utmärkt framställning om Heines utveckling under Parisåren efter 1831 och fram till den franska februarirevolutionen 1848 finns i Hohendahl 2008, 65–80.

126f: Saint-simonismens skapare var Claude Henri de Rouvroy, comte de Saint-Simon (1760–1825), vars inflytande i hög grad var postumt. Han utvecklade en synnerligen komplex lära om ett framtidens goda socialistiska samhälle. Å ena sidan skulle samhället ledas av framtidens verkliga eliter, vetenskapsidkare och industrialster, och å andra sidan skulle det genomsyras av konst och musik och även ett slags inomvärldslig religiositet. Det är inte underligt att den saint-simonistiska rörelsen präglades av inre splittring. Men dess inflytande i Frankrike blev enormt och sträckte sig långt fram i tiden, kanske ända fram till Charles de Gaulle (1890–1970). – Se till exempel Fehlbaum 1970, och Manuel & Manuel 1979, 590–640.

126f: Om brevet till Marx och publiceringen, se Malécot 2003, 164. – Skildringen från parisiskt kulturliv på Marx Paristid återfinns i Sand 1971, i synnerhet 390ff. – Heine var som så många andra förälskad i George Sand och skrev entusiastiskt om henne i sin bok om Paris och Frankrike: »den största författare Frankrike frambringat efter julirevolutionen [1830], detta djärva och ensamma geni«; Heine 1863, 39. – Vidare sägs Sand ha en »beundransvärd skönhet«, ja Heine jämför henne med Venus från Milo, 48ff. – Anledningen till att jag här valt Heines egen franska översättning är enkel: den boken finns på Google Books och är tillgänglig på adress http://books.google.se/books?id=DHk-HAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=sv&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false – George Sands försök att skapa en fransk proletärlitteratur kom bland annat till uttryck i att hon uppmuntrade smeden Charles Poncy i Toulon att skriva. – Se Malécot 2003, 48. – Ling 2009, 85–102.

128: Pompery 1840, 13 och 29.

Socialism och kommunism

129f: Om Saint-Simon, Fourier och Owen finns en gigantisk litteratur. Ett långtifrån invändningsfritt standardverk är den redan nämnda Manuel & Manuel 1979.

130: Om solidaritetsbegreppets historia och olika innebörder, se Liedman 1999. –Marx, »Über P.-J. Proudhon«, MEW 16:25–32.
130f: Brev från Proudhon till Marx 17.5.1846, MEGA III/2, 206. – Det var Jacques Pierre Brissot som först talade om egendom som stöld i Brissot 1780. – Litteraturen om Pierre-Joseph Proudhon är mycket stor. Ett intressant arbete är Manganaro Favaretto 1983.
131: Om Bakunins sena omdömen om Marx, se Cornu 1962, 46f. – Om de olika tidiga revolutionära förbunden, se Büsch 1975.

Wilhelm Weitling

132f: Om polisspionernas rapporter, se Cornu 1962, 7f.
133: Brev från Marx till Ruge i september 1843, MEGA III/1, 56.
134f: Caldwell 2009 beskriver hur Marx föredrogs som redaktör framför Hess, 47. – Den stora biografin om Hess är Silberner 1966. – Brev Hess–Marx 3.7.1844, MEGA III:1, 434f.
135ff: Wilhelm Weitling 1842 är lättast tillgänglig på Google under adress http://archive.org/stream/garantienderhar01weitgoog#page/n279/mode/2up. – Om framsteget som naturlag XI, om egendomen som ursprunget till allt ont 18, om den andra Messias 243, om barnen som ska ingå i en skolarmé 188ff. Angående det senare, jämför med Fourier 1983, kapitlet »Industriella arméer«, 116–119. – Weitling 1842 om kvinnorna 184–187, om pressfriheten 214–218, om valfriheten 225ff, om politisk och social revolution i Tyskland, om den folklige monarken, 251f, »Schlusswort«.
136: Kurt Aspelin 1979 skriver om den utopiska mysticismen, 19–26. – Aspelin hade för avsikt att skriva ett större arbete om utopisk mysticism (322), men döden hann före.

Vorwärts, vävarupproret och Ruge

137f: Om den uppochnervända världen, se till exempel Hill 1975 och Le Roy Ladurie 1982.
138: Om den ekonomiska bakgrunden till den tidiga tyska industrialiseringen, se Wehler 1987, 585–684. – Om Gerhart Hauptmanns drama, se Schwab-Felisch 2000. – Käthe Kollwitz bilder från

vävarupproret finns rikligt representerade i Käthe Kollwitzmuseerna i Berlin och Köln.

138f: Om pauperismen finns en stor litteratur. Se till exempel Karl Williams 1981 och Himmelfarb 1984.

139: Marx, »Kritische Randglossen zu dem Artikel ’Der König von Preussen und die Sozialreform. Von einem Preussen’«, MEW 1:392–409.

140: Freud 1948 eller Freud 2011.

141: Om vävarnas medvetenhet och Weitlings insatser, se »Kritische Randglossen«, MEGA I/2, 458f och MEW 1:404f. – Brev Weitling–Marx 18.10.1844. MEGA III/1, 445.

Friedrich Engels

142f: »Vorwort zur Gesamtausgabe«, MEGA I/1, 18*ff. – Den som gått längst i att betona avståndet mellan Marx och Engels är Levine 1975. – Ännu bredare upplagd är Levine 1982, där författaren går fram till Lenin, Stalin och Mao och deras sätt att (illa) förvalta arvet från Marx. – Hunt överdriver framför allt Engels betydelse för *Kapitalet*, till exempel Hunt 2013, 263.

144: Engels erinrade sig sent i livet i ett brev till Franz Mehring det första, »mycket kyliga« mötet med Marx; brev Engels–Mehring, slutet av april 1895, MEW 39:473. – Om Manchestermiljön, se ovan 35.

145f: »Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie«, MEGA I/3, 467–494, MEW 1:499–524, svensk översättning »Utkast till en kritik av nationalekonomin«, i Marx-Engels 1975, 483–407. – Om den liberala teorin, 472 respektive 502 och 487.

146: Engels om Smith som Luther, MEGA I/3, 476, MEW 1:503 eller Marx- Engels 1975, 488. – Om värdeteorin och om uppfinningarnas betydelse för produktionskraften 477ff, 507ff respektive 490ff. – Smith inleder själva texten i *Wealth of nations* (Book I, Chapter I) med påståendet att den största förbättringen av arbetets »productive powers« är den tilltagande arbetsfördelningen; Smith 1976, 4. – »Entzweiung« hos Engels, MEGA I/3, 481 respektive MEW 1:511 och 495. – Atomerna, det

mänskliga artväsendet och börsspekulationen 484f respektive 515f och 498ff. – Om John Dalton, se Thackray 1972.

147: Om det framtida samhället, MEGA I/3, 476, MEW 1:505 eller Marx-Engels 1975, 490. – Om Fourier och den fredliga tävlan, 485, 516 respektive 500. – Om kriser och monopol, 482ff, 513ff respektive 497ff. – Slutorden i uppsatsen, 494 respektive 524 och 507.

MANUSKRIPTEN

Senkommen berömmelse

151: Herbert Marcuses tidiga uppsats i Marcuse 1932, 136–174.

152: Garaudy 1957. – Calvez 1956. – Sartre 1960. – Oizerman 1962. – Om den franska scenen, se till exempel Poster 1975.

Ett stort projekt blir till

153: I den kritiska utgåvan MEGA har man valt att återge Marx manuskript i två versioner, först i den ordning som Marx sannolikt skrev ner sina anteckningar (MEGA I/2, 187–322) och sedan i en mer logisk struktur (MEGA I/2, 323 -438). Här kommer båda versionerna till användning. – MEW-versionen återfinns i Ergänzungsband 1:467–588. – »Vorrede«, MEGA I/2, 325f, MEW Ergänzungsband 1, 467–470. – Om Hegels reservationer mot förord och andra osystematiska framställningar, se Hegel 2008, 57ff och Hegel 1969, »Vorrede zur zweiten Auflage«, 19–34.

153f: Brev Engels–Marx 20.1.1845, MEGA III/1, 260f. – Brev Jung–Marx 18.3.1845, MEGA III/1, 458f.

154: Silberner 1966, 191.

Kampen mellan arbetare, kapitalist och jordägare

155: Citat MEGA III/1, 335. Ergänzungsband 1:479. – Schultz 1843, 72. Finns som Google Book under adress http://books.google.se/books?id=twDZAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=sv&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

156f: Om arbetslönen: MEGA I/2, 327–338, MEW Ergänzungsband 1:471–483. – Jämför kapitlet »On the wages of labour« Smith 1976, 82–104.

157: Avsnittet »Gewinn des Kapitals«, MEGA I/2, 338–351, MEW Ergänzungsband 1:483–497. – Pecqueurs viktigaste skrifter finns numera som elektronisk resurs. Marx citerar Pecqueur 1842, alltså *Théorie nouvelle d'économie sociale et politique*. – Om Pecqueur i *Kapitalet*, se *Das Kapital* MEGA II/6, 562.

157f: Avsnittet »Grundrente«, MEGA I/2, 351–363, eller MEW Ergänzungsband 1:497–510.

Det alienerade arbetet

158ff: Texten »Det alienerade arbetet« återfinns i MEGA I/2, 363–375 och I MEW Ergänzungsband 1:510–522, i svensk översättning av mig själv i något förkortad version i Marx-Engels 1975, 56–73.

160f: Begreppet *begrepp* blir föremål för en systematisk behandling i Hegels *Logik*, Hegel 1969, 245–269 och passim.

163: Om Marx vid Steffens föreläsningar i Berlin, se Cornu 1955, 81n och 89f. – Steffens 1822, 8, 14f. Boken finns också som Google Book http://books.google.se/books?id=ZYMQAAAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=sv&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. – [Hegel, Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften], § 411.

165: Om liberal och annan samhällsontologi, se Liedman 1999, 69–74.

Privategendomen och kommunismen

165ff: Den svenska översättningen av avsnitten »Privategendom« och »Privategendom och kommunism« återfinns i Marx 2003, 73–93. I det tyska originalet motsvaras detta av MEGA I/2, 376–399 och MEW Ergänzungsband 1:523–546. I den svenska översättningen saknas dock början av avsnittet »Privategendom och kommunism« eller det som i originaltappning finns på 386–390 respektive 533–537.

166: Moses Hess hade formulerat kritiken av den råa kommunismen till exempel i en artikel i *Kölnische Zeitung* 27.9.1843 och även på andra

håll. – Silberner 1966, 173 och 198.

166: Avsnittet om kommunismens olika arter finns inte översatt till svenska men återfinns i MEGA I/2, 386–389 respektive MEW Ergänzungsband 1:534–537.

167: Om »sursumer«, se Jarczyk–Labarrière 1986, 102–120. – Om »aufheben« i Hegels filosofi, se Liedman 2006, 268ff.

168: Locke 1967, framför allt § 25–51, 303–320. – På svenska i Locke 1998, 52–67.

169: Citat från MEGA I/2, 392f, MEW Ergänzungsband 1:539f, svensk översättning Marx 2003, 84f. 169f: »Utvecklingen av de fem sinnena « respektive musiken »väcker människans musikaliska sinne«, MEGA I/2, 394f, MEW Ergänzungsband 1:541f, på svenska Marx 2003, 86f. – Det finns en ganska omfattande forskning om Marx förhållande till konstarterna och i synnerhet skönlitteraturen. – Det stora pionjärarbetet är ryssen Michail Lifsjits bok om Marx estetiska tänkande. Lifsjits, som stod Lukács nära, utvecklade en tämligen konservativ konstuppfattning; det är knappast troligt att Marx skulle ha delat den, om han varit Lifsjits samtida. Men boken är grundlig och lärd. – Lifshits 1938. – Om Lifsjits estetiska konservatism, se Mitchell 2006, 28–44. – En märklig sammanställning av Marx' – eller rättare sagt den dominerande marxistiska traditionens – konstfilosofi med Proudhons och Picassos gör den tyske konsthistorikern Max Raphael. – Raphael 1980; om marxismen 75–112. – En omfattande genomgång av Marx förhållandet till främst skönlitteraturen är Prawer 1976. Ett viktigt avsnitt handlar om *Manuskripten;* 71–85. – En intelligent och självständig framställning om hur Marx och traditionerna efter honom förhåller sig till kulturen i allmänhet och litteraturen i synnerhet är Raymond Williams 1980. – Marx talar åtskilliga gånger om Mozart, framför allt i sina tidningsartiklar. För exempel, se Prawer 1976, 255f. – Han kan också hänvisa till Beethovens nionde symfoni där Schillers dikt »Till glädjen« passade de revolutionära förhoppningarna 1848; så i artikeln »Die revolutionäre Bewegung«, publicerad på nyårsdagen 1849; MEW 6:148. – Marx syn på Wagner var mer kritisk och ironisk. När Marx och hans

yngsta dotter Eleanor år 1876 var på väg till Karlsbad för att kurera sig och tänkte övernatta i Nürnberg fick de veta att det inte fanns ett enda hotellrum att uppbringa. Staden var nämligen översållad av folk »från alla världsdelar som skulle bege sig därifrån till narrfesten med stadsmusikanten Wagner i Bayreuth«, skriver han i ett brev till Engels. I ett PS tillägger han torrt: »Efter trummandet av framtidsmusiken i Bayreuth är allt framtid här.« Orden tyder inte på någon uppskattning av Wagners musik. – Brev 19.8.1876, MEW 34:23. – Wagner dyker upp igen i ett sent brev till dottern Jenny Longuet där Marx berättar om Liszts dotter Cosima som övergett sin man dirigenten von Bülow och i stället blivit Wagners fru. Man kan inte tänka sig ett bättre libretto för en Offenbach-opera, utbrister Marx. – Brev augusti–september 1876, MEW 34, 193.

170: »som en *uppslagen* bok«, 396, 542 respektive 88.

171: »*sinnligt iakttagbara*«, 397, 543 respektive 88.

173: »en *fantastisk illusion*«, 397, 543 respektive 89.

174: »den socialistiska människan«, MEGA I/2, 398, MEW Ergänzungsband 1:546, svensk översättning Marx 2003, 92f. – Alfred Schmidt 1971.

Behov, arbetsdelning och pengar

174: »*Ljuset* …«, MEGA I/2, 420, MEW Ergänzungsband 1:548, Marx 2003, 95.

174ff: Avsnitten »Behov, produktion och arbetsdelning« respektive »Pengar« återfinns i MEW Ergänzungsband 1:546–567 och i Marx 2003, 93–107. I MEGA I/2 med dess annorlunda indelning finner vi dem 429–438. – Det tidigare avsnittet är avkortat i den svenska översättningen.

176: »bara som en föreställning« MEGA I/2, 437, MEW Ergänzungsband 1:565 och svensk övers 105.

Och till sist Hegel

176: Avsnittet om Hegels dialektik återfinns i MEGA I/2, 399–418 respektive MEW Ergänzungsband 1:568–588. Början finns i svensk

översättning i Marx 1995, 123–130.

En viktig etapp i Marx utveckling

180: Arendt 1988.

BRYTNINGARNAS ÅR

Den heliga familjen

187: »Den kritiska kritiken«, var faktiskt ett begrepp som myntats före Marx. Se Bernd Kast, »Nachwort des Herausgebers«, i Stirner 2013, 371. – Brev Löwenthal–Marx 27.12.1844, MEGA III/1, 447. – Engels reaktion på titeln i brev till Marx 22.2.–7.3.1845, ibid., 269.

185: Om Edgar Bauer och arbetarna, MEW 2:55f.

185: Om Bruno Bauer och massorna som andens fiender, MEW 2:88f. – Om klyftan mellan Bauer och mängden, 105ff.

186: Om judefrågan 112ff. – Om idéer och revolutioner, 126. – En systematisk och kritisk studie av Marx och den franska revolutionen är Furet 1986, som också innehåller Marx texter i ämnet i fransk översättning. Furet utgår från Marx skarpa distinktion mellan det sociala och det politiska (17, 24). Om de sociala förhållandena är avgörande, hur kommer det sig då att politiken kan ta sig så många olika former; att Napoleon för en tid kan bli bourgeoisiens man eller att demokratin kan se ut på så många olika sätt? Sådana frågor ger Marx aldrig någon systematisk behandling, säger Furet (35, 41f). – Man kan invända att Marx utvecklar en uppfattning i frågan, en uppfattning som snarast innebär att det inte är möjligt att nå fram till en systematisk behandling; se nedan 631ff. – Om individ och samhälle, MEW 2:127.

187: Om materialismens historia, Spinoza och Hegel, 131–141.

187: Om herr Szeliga, 57–81, citatet 58. – Kapitlet om Sues roman *Mystères de Paris* återfinns i MEW 2:172–221. – Slutscenen, MEW 2:222f.

Det smärtsamma avskedet och ett nytt liv

190: Brev Jenny–Karl 10.2.1845, MEGA III/1, 453f. – Om Helene Demuth, se Gemkow 2002.
191: Brev Engels–Marx 22.2.–7.3.1845, MEGA III/1, 266–269, och 17.3.1845, ibid., 270–273.
192: Brev Bürgers–Marx från slutet av februari 1846, MEGA III/1, 506ff.
193: Roland Daniels–Marx 7.3.1846, ibid., 513ff.
193f: Brev Engels–Marx 19.11.1844 och 20.1.1845, MEGA III/1, 250–256 respektive 259–263.
194f: Om målet för Marx och Engels engelska resa skriver Rumjanzeva 1987, 49–58, och Wassina 1987, 141–151.

Tyska ideologin

195: Om Hess i *Tyska ideologin*, se framför allt MEW 3:478f. – *Tyska ideologin* har som så mycket annat som Marx (och i detta fall även Engels) skrev karaktären av ett projekt snarare än ett avrundat verk. Terrell Carver har nyligen ifrågasatt om man över huvud kan tala om en enhet, med tanke på hur manuskriptet ser ut. Hans artikel finns vad jag vet endast på nätet; Terrell Carver, »The German ideology never took place«, http://marxismocritico.com/2013/05/06/the-german-ideology-never-took-place/. – Till detta kan sägas att Marx och Engels otvivelaktigt strävade efter att ge ut en bok tillsammans och att de även förgäves sökte en förläggare. Det verk som de sedan lämnade åt mössens gnagande (Marx) är knappast en avrundad helhet.
196: Heinrich 2011, 130. – Althusser sammanfattar sin ståndpunkt framför allt i Althusser 1968. Han utlägger den redan i »Företal. I dag«, 15–38. – Israel 1971. – Mészáros 1976. – Ollman 1976. – Oishi 2001. – Heinrich 2011, 141ff. 196f: Heinrich räknar också med andra viktiga brott. Till exempel är teoribegreppet outvecklat i *Tyska ideologin*; Marx och Engels framträder där som rena empirister; ibid. 139.
197ff: *Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut* publicerades på svenska bland annat i volymen Marx-Engels 1978, 545–584. Översättningen är utförd av Bertil Wagner. Citatet återfinns där, 548. – *Teser över Feuerbach* ingår i översättning av mig själv i Karl Marx

2003, 116–120. De formulerades i en anteckningsbok som i övrigt innehåller olika bokförteckningar. Marx använde anteckningsboken mellan 1844 och 1847. – Anteckningarna är tryckta i MEGA IV/3. *Teserna* som Marx själv bara rubricerat »1) ad Feuerbach« återfinns där, 19ff.

198: Om distinktionen mellan praxis, teknik och teori, se den stora artikeln i Bien 1989, 1277–1307 och där anförd litteratur. – Kant om det praktiska (eller moralisk-praktiska) och det teknisk-praktiska i Kant 1974, 78f. – »Geist des praktischen«, Hegel 1969, 14.

199f: Om den förändrade innebörden i begreppet arbete, se Helldén 1979.

202: Kapitlet om Bruno Bauer i MEW 3:81–100.

Max Stirner och hans bok

204f: Den bästa utgåvan av *Der Einzige und sein Eigentum* är Stirner 2013. Ett exempel på Stirners antisemitiska utbrott finner man där, 39. – Stirner om Gud och kärleken, 57f.

205: Om Blumenbach och rasläran, se ovan 112f. – Stirner om raserna och den intellektuella utvecklingen i Stirner 2013, 76ff. – Goethe-citatet från dikten »Vanitas! vanitatum, vanitas!« (1806) återges i Goethe 1986, 93.– Marx och Engels om tredelningen hos Stirner, MEW 3:114ff. – Stirner skolläraren, MEW 3:246.

206: Mehring 1983, 192. – Wheen 2000, 94. – Sperber 2013, 166f. – Hunt 2013, 150f. – Paul Thomas, »Karl Marx and Max Stirner«, *Political Theory* (vol. 3, Nr 2, May 1975), 159–179. – Thomas och även en del andra bidragsgivare behandlar frågan också i samlingsvolymen Newton 2011. – Daniel Brudney, som skrivit den sannolikt mest omfattande studien om Marx filosofiska skrifter mellan 1844 och 1846, tar förvisso upp det långa kapitlet om Stirner men utan någon större analytisk skärpa. Själva den poäng, som jag här försöker se i Marx och Engels framställning, kommer inte fram. – Brudney 1998, 265–278.

207: Stirner bortser från all historisk konkretion, MEW 3:112. – Historien som enbart filosofihistoria, ibid., 115f. – Människa och natur, ibid., 169.

207: Den politiska liberalismen, ekonomin och arbetets upphävande, 176–186.

208: Onani och samlag, 218. – Kritiken av Feuerbach och Stirner och framhävandet av egna tidigare artiklar, 216f.

209: Filosoferna lever i uppochnervända världen, 432f. – Förordet, 13f.

210: Franska och brittiska rörelser kontra tyska idéer, 441. – Om den tidiga franska utvecklingen av ideologibegreppet, se Kennedy 1978, i synnerhet 44ff.

211: Om den tyskspråkiga utvecklingen av ideologibegreppet med Rohmer och Jung, se Liedman 1977b, 169ff. – Engels artikel är en regelrätt recension och heter helt enkelt »Alexander Jung, Vorlesungen über die moderne Literatur der Deutschen«, MEGA I/3, 361–375, MEW 1:433–445. – Jungs svar, se Jung 1842. – Engels uttalade sig positivt om detta svar i brev till Arnold Ruge 27.7.1842, MEGA III/1, 235. – Heine talar om »drömmens luftrike« (Luftreich des Traums) i en av dikterna (»Caput VII«) Heine 1985 och citatet återges i MEW 3:457.

212f: Stirner och arbetsdelningen, MEW 3:273. – Jägaren, fiskaren etc. i en enda person, MEW 3:33, svensk översättning Marx 1995, 152. – Kritiken i *Tyska ideologin*, MEW 3:340. – Om genierna och arbetsdelningen, MEW 3:377f.

214: Stirner om förening, stat och samhälle, Stirner 2013, 359. – Kritiken av detta i MEW 3:400. – Kommunismen: Stirner 2013, 231. Kritiken i *Tyska ideologin* MEW 3:229.

215: Den sanna socialismen som ett typiskt uttryck för Tyskland, MEW 3:443.

215: Om Karl Grün, ibid., 473–520. – Sperber om Marx och Grün i Sperber 2013, 181–185.

216f: »Den härskande …«, MEW 3:46, svensk översättning Marx 1995, 166. – »Helt i motsats …«, 3:26, respektive 145.

217f: »Dessa abstraktioner …«, 3:27 respektive 146.

218: De fyra förutsättningarna, MEW 3:28ff, svensk översättning Marx 1995, 147ff.

218f: Alienationen, 3:34 respektive 153.

219: Brev Marx–C. W. J. Leske 1.8.46, MEGA III/2, 22f. – Svar Leske 15.9.1846, MEGA III/2, 309f. – Om mössens gnagande kritik i *Till kritiken av den politiska ekonomin*, »Förord«, MEW 13:10, svensk översättning Marx 2003, 242.

Polemikens hårda kanter

221f: Om korrespondenskommittén, se Förder 1970–84, bd I.

222: Philippe-Charles Gigot (1819–60) var aktiv i kommuniströrelsen på 1840-talet samtidigt som han hade ett arbete som arkivtjänsteman. – Marx brev till Proudhon 5.5.1846, MEGA III/2, 7f.

222: Proudhons svar 17.5.1846, ibid., 203f.

223f: Engels brev från Paris till korrespondenskommittén till exempel 19.8., 16.9. och 23.10.1846 i MEGA III/2, 30ff, 34–39 respektive 53–59. – Brev från Engels till Marx till exempel 18.9., 18.10. och 23.10.1846 i MEGA III/2, 40–45, 48–52 och 60f. – August Hermann Ewerbeck till Marx 14.8.1846, MEGA III/2, 284. Brevet är ett svar på något som Marx skrivit men som förkommit.

225: Annenkovs berättelse från 1880 återgiven efter Enzensberger 1973, bd I, 60ff. – En minutiös, något mångordig biografi om Weitling är Seidel-Höppner 2014. En annan biografi är Cara 2008.

226f Artiklarna mot Kriege har i MEW fått rubriken »Zirkular gegen Kriege«, MEW 4:3–17.

226ff: Wilhelm Wolff 1909. – Ett urval av Georg Weerths skrifter finns i Weerth 2008. – En biografi om Weerth med tyngdpunkt på hans politiska diktning är Vassen 1971.

Filosofins elände

228f: Brev Annenkov–Marx 1.11.1846, MEGA III/2, 316. – Marx svar 28.12.1846, MEGA II/2, 70–80. – Proudhons bok heter egentligen *Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère* (Proudhon 1846). En andra upplaga utkom 1850. – Marx bok har den fullständiga titeln *Misère de la philosophie: réponse à La philosophie de la misère de M. Proudhon* (Marx 1847). Texten är tillgänglig på nätet

under adress http://www.communisme-bolchevisme.net/download/autres/Marx_Misere_de_la_philosophie.pdf. Där tillfogas också Engels förord till den tyska översättningen 1885. Den tyska översättningen återfinns i MEW 4:63–182. – Den kritiska utgåvan i *Marx Engels Gesamtausgabe* låter ännu vänta på sig.– Den senaste svenska översättningen kom 1981; Marx 1981.

230: Om Bray etc., MEW 3:98–105. – Bray var en engelsk-amerikansk socialist och närmast anhängare av Owens ekonomiska teorier.

230f: Robinson Crusoe behandlas redan i avdelningen I:1 av texten. I den tyska utgåvan motsvaras detta av MEW 4:68. – Arbetsfördelning på fabrik och i samhället i stort behandlas i avdelning II:2 eller MEW 4:150f. – Tesen att ingen produkt är nyttig i och för sig och varken producenter eller konsumenter är fria återfinns i slutet av avdelning I:1, eller MEW 4:75.

232: Om Ricardo och cynismen ibid., 78–83. – Om Proudhons misstag, Ricardo och Smith, 86–89. Allt återfinns i avdelning I:2.

233: Brännvinet, 92.

234f: Om arbetsfördelningen och maskinerna, avdelning II:2, 147–157. Om oxar och maskiner som inte är ekonomiska kategorier, i motsats till fabriken som är »un rapport social de production, une catégorie économique«, som det står i originalet.

215: *Verhältnis* är ett centralt begrepp hos Hegel. Se till exempel avsnittet »Das quantitative Verhältnis« i hans *Wissenschaft der Logik*, Hegel 1969, 372–386, eller »Das wesentliche Verhältnis« i samman verk, Hegel 1969b, 164–185.

235f: Babbage 1835. – Babbage spelade en viktig roll i datorns förhistoria; se Lindgren 1990. – Marx citerar Babbage, MEW 4:153. – Han gjorde utförliga excerpter på Babbages verk; MEGA IV/3, 325–341.

236: Ure 1835. – Marx citerar Ure MEW 3:155ff. Excerpter från hans verk återges i MEGA IV/3, 342–351.

237: Agrarkemin, MEW 4:172. – Manufakturens uppkomst, ibid., 152. – Om pengar som skapas av suveränen, 109. – Det är inte svårt att se att Marx spetsar till Proudhons tankar; jämför Proudhon 1846.

238: MEW 4:175–182. – *Jean Ziska* är tillgänglig på nätet i flera versioner, bland annat genom Projekt Gutenberg på adress http://www.gutenberg.org/files/15584/15584-h/15584-h.htm. – Citatet från den inledande »Notice«.

240: Det framtida samhället, MEW 4:93. – Engels meddelar försäljningssiffrorna till Marx i brev 23–24.11.1847 (MEGA III/2, 121), och Marx skriver till sin ryske vän Annenkov den 9.12.1847 att den sålts »mycket bra« (ibid., 125). Enligt ett brev till Marx från förläggaren Carl Georg Vogler 21.9.1847 tycks mellan 500 och 600 exemplar ha sålts. – MEGA III/2, 361. – Engels om besöken hos Louis Blanc i brev till Marx 25–26.10.1847 (ibid., 111f) och 21.1.1848 (130).

Teori och praktik

241: Brevet till Annenkov där Marx tigger om pengar är det nyss nämnda (MEGA III/2, 125).

MANIFESTET OCH REVOLUTIONERNA

Kampen om inflytande

245: Heinrich Otto Lüning till Marx 16.7.1847, MEW III/2:346f.

245f: Heinrich Bürgers till Marx 30.8.1847, ibid., 351–357, i synnerhet 353f.

246ff: Schappers brev till Marx 6.6.1846, ibid., 219–223.

247: Friedrich Feuerbach var en yngre bror till den mer kände Ludwig och utmärkte sig först som filolog med översättningar från sanskrit och andra språk. Ludwigs böcker, i synnerhet *Das Wesen des Christentums* (Feuerbach 1994), inspirerade Friedrich till filosofiska arbeten i samma stil och framför allt Friedrich Feuerbach 1843. Boken föreligger som Google book, adress http://books.google.se/books?id=nzdOAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=sv&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. Senare häften kom ut 1847.

248: Det nya brevet från Carl Schapper med flera är daterat den 17.7.1846, MEW III/2, 250–255. – Professorn, som hette Eduard Wilhelm Sievers, bodde inte i Paris, han gjorde bara en resa till Frankrike och England för

att studera skolväsendet där. Annars var han lärare i Gotha i Thüringen, filolog och filosof och i eftervärlden ihågkommen som expert på Shakespeare. Revolutionsåret 1848 gav han ut en revolutionär tidning. Studenten förblir namnlös, och om Adolf von Ribbentrop är inget närmare känt.

249: Brev från Harney till Marx 20.7.1846, ibid., 263f. – Om Harney, se Schoyen 1958. – Fullmakten för Joseph Moll är undertecknad den 20.1.1847; MEGA III/1, 327.

249f: Det finns en stor dokumentation om verksamheten i Bund der Gerechten/Kommunisten, kongresserna i London med mera, till exempel Förder 1970–84, Andréas 1969, Grandjonc 1979, Hundt 1988. Se också Obermann 1955. – Brev från »Zentralbehörde des Bundes der Kommunisten« till korrespondenskommittén i Bryssel 18.10.1847, MEGA III/2, 368ff.

250: Om Engels arrogans och fåfänga i brev från Heinrich Bürgers och Roland Daniels 11.8.1846, ibid., 281ff. – Om Oebom i brevet till Brysselkretsen, MEGA III/2, 369. – Om processen mot Napoleon Berger, se Bo G. Nilsson 1980, 2–18. – Lärdomshataren Berger/Oebom har troligen valt pseudonymen Per Fas utifrån den latinska devisen «per fas et nefas», genom lagliga och olagliga medel. – Om hans journalistik i USA, se Nils William Olsson, »Was Napoleon Berger the first Swedish journalist in America?«, tillgänglig på nätet under adress http://collections.carli.illinois.edu/cdm4/item_viewer.php?CISOROOT=/npu_sahq&CISOPTR=2662&CISOBOX=1&REC=9. – Berger var född 1812 och dog 1870.

Vandrande gesäller, intellektuella och en och annan industriarbetare

252f: Thompson 1968 är och förblir den stora studien om arbetarklassens utveckling i Storbritannien. Om längtan tillbaka till jorden, till exempel 253ff, om ludditerna och den nostalgi som deras aktioner uttryckte, 537–545, 598–649, om hantverkarna 259–296. – Gareth Stedman Jones har ägnat den brittiska arbetarrörelsen stort intresse; se framför allt essäerna i anslutning till E.P. Thompsons verk och om chartismen och om tidig

arbetarkultur i Stedman Jones 1983. – Om chartisternas program för att ge industriarbetare möjlighet till en säkrare tillvaro som småjordbrukare, se Walton 1999, 30f.

253: Om gesällvandringar i svenskt perspektiv, se Lundqvist 2008 och där anförd litteratur.

254: Kay 1832.

En katekes blir ett manifest

256: Marx, »Die moralisierende Kritik und die kritisierende Moral: Beitrag zur Deutschen Kulturgeschichte. Gegen Karl Heinzen«, *Deutsche-Brüsseler- Zeitung* 28.10.–25.11.1847 (5 delar), MEW 4:331–359.

257: Marx föredrag återges i tysk översättning MEW 4:444–458. På internet är föredraget lätt åtkomligt, https://www.marxists.org/francais/marx/works/1848/01/km18480107.htm . – Om föredraget och om det entusiastiska mottagandet av det, se Andréas 2004.

258: Velicu 2010. – Engels i brev till Marx 23–24.11.1847, MEGA III/2, 121f.

259: Engels »Grundsätze des Kommunismus« återfinns i MEW 4:361–380.– Om behovet av att »manifestera« enligt »Förord till tyska upplagan 1872«, s.57, vilket i MEW motsvarar s. 573. – Engels förord till 1883 års tyska upplaga i MEW 21:3, svensk översättning Marx 1986, 59. – Om Jenny Marx eventuella bidrag till utformningen av Manifestet, se Teusch 2011, 74 och faksimilen i bildsektionen (mellan 110 och 111).

259: Citaten är hämtade från den modifierade version av Axel Danielssons klassiska översättning av *Manifestet* (1986) som utgavs hundra år senare: Marx-Engels 1986, 10, 14f respektive 15f. – I MEW 4 är motsvarande sidor 461, 464f respektive 465.

261: »Den hittillsvarande lägre medelklassen«, Marx-Engels 1986, 21 = MEW 4:472. – »Förvandlat läkaren …«, 15 = 465.

262: »Stundtals …« 23 = 471. – Senare tar Marx avstånd från den järnhårda lönelagen; se nedan 623 och 680. – Marx-Engels 1986, »Nu är alla …«,

21 = 469. – »Den borgerliga egendomen«, 29 = 475. – »Samhällelig makt«, 30 = 475. – *Manifestet* om familjen, 33 = 478f.

263f: Engels, »Grundsätze«, MEW 4:377. – »Vissa gemensamma former«, Marx-Engels 1986, 36f = 480f.

264f: Uppräkningen av åtgärder efter revolutionen i »Grundsätze«, MEW 4:373f, i Marx-Engels 1986, 38 = 481f.

265f: Engels om olika slags socialistiska rörelser MEW 4:377f. – Om den feodala socialismen, Marx-Engels 1986, 40ff = 482ff. – Den småborgerliga socialismen, 42ff = 484f.

266f: Den tyska eller »sanna« socialismen, 44–47 = 485–488. – Den konservativa eller borgerliga socialismen, 48f = 488f.

267f: Den kritiskt utopiska socialismen och kommunismen 49–52 = 489–492. – De många försöken till små utopiska samhällen behandlas i Manuel & Manuel. En framställning om de specifikt amerikanska experimenten är Berry 1992. Särskilt intressanta är experimenten i Fouriers anda (83–92) och försöket att förverkliga Cabets Ikarien, för vilket Cabet själv – som lämnat det svårbearbetade Europa – var den med tiden alltmer diktatoriske ledaren (107–115). – Ett särskilt intresse har också den speciellt amerikanska variant som uppträdde under namnet »perfektionismen«, som skapades av John Humphrey Noyes. Dess ideologi kallades bibelkommunism, och i experimentsamhället praktiserades allmän egendom och allmän promiskuitet som gick under namnet »mixed marriage«. Varje medlem fick underkasta sig de andras kritik på ett sätt som leder tankarna till den kinesiska kulturrevolutionen. Men ledaren själv befriades från denna typ av skärseld (92–98).

268f: Manifestets sista sidor, »Kommunisternas ställning till de olika oppositionella partierna«, Marx-Engels 1986, 53ff = 492f.

Upprorens tid

269f: Om översättningar enligt Marx och Engels, se 57 = MEW, 573. – Om Götrek finns det en god svensk biografi av Gamby 1978; angående översättningen av *Manifestet*, se 200–211. Renhult, Trägårdh och Ellmin spelar en framträdande roll i den boken. En huvudroll spelar de i den

delvis skönlitterärt gestaltade men väl dokumenterade Ragnerstam 1986; se till exempel 12ff, 61–67 och passim. – Om den sociala oron och de idéer som de vandrande gesällerna förde med sig, se Kjellén 1945. – Hesiodos 1923, vers 763.

270: Litteraturen om revolutionerna 1848–49 är enorm. Den bästa aktuella framställningen om den franska revolutionen är sannolikt Coutant 2009. Klassiska skildringar är Marie d'Agoults redan nämnda Agoult 1850–53 (utgiven under pseudonymen Daniel Stern), Alexis de Tocquevilles *Souvenirs* (Tocqueville 1964) och, naturligtvis, Karl Marx skrifter i ämnet; varom mera senare. – Den följande marsrevolutionen i en rad tyska stater har behandlats av bland andra Mommsen 2000, Bleiber-Dlubek-Schmidt 2000 och Sperber 2005.

271: Lyckönskningarna till Paris i »An die Bürger Mitglieder der Provisorischen Regierung der Französischen Republik«, MEW 4:605f. – Jenny Marx, »Kurze Umrisse eines bewegten Lebens« återfinns tillsammans med andra dokument och brev i Jenny Marx 1989. På svenska är texten lättast tillgänglig på nätet under adress http://www.marxists.org/svenska/marx/bio/06.htm. Originalet har bara delvis bevarats och skänktes 1950 till Institutet för marxism-leninism i Moskva.

271f: Marx anteckningar i MEW 4:611 och hans artikel i *La Réforme* ibid., 536ff.

272f: Om Herwegh, se Krausnick 1993.

273f: Marx och Engels, »Forderungen der kommunistischen Partei in Deutschland«, MEW 5:3ff. – Brev från Weerth till Marx 12–26 eller 27 mars 1848, MEGA III/2, 414.

274: Den senaste biografin över Gottschalk är Klaus Schmidt 2002. Om Gottschalks fejder med Marx, se 118–129.

Parlamentets vanmakt och pressens frihet

276: Om den tyska nationalförsamlingen, se Ribhegge 1998. – Nidversen lyder i original: »Dreimal 100 Advokaten – Vaterland, du bist verraten; dreimal 100 Professoren – Vaterland, du bist verloren!«

277: »Die demokratische Partei«, MEW 5:22ff.

278: Marx om Camphausen 3 juni 1848, ibid., 25–28 och 32f ibid. – »Sturz des Ministerium Camphausens«, ibid., 96f. – Artikelförfattaren är inte med säkerhet känd, men allt talar för att det är Marx som skrivit den: här finns både diktcitat och en aforistiskt tillspetsad mening: »Herr Camphausen hat die Reaktion gesät im Sinne der grossen Bourgeoisie, er hat sie geerntet im Sinne der Feudalpartei« (Herr Camphausen har sått reaktionen i storbourgeoisiens anda och skördat den som feodalparti). – Den första artikeln om Hansemann är också oattribuerad, men Heinecitatet pekar på Marx: »Das Kabinett Hansemann«, *Neue Rheinische Zeitung* 24 juni 1848, MEW 5:101f. – Om presslagarna 20 juli 1848, ibid., 240ff. – Om hotet att utvisa Schapper, »Das deutsche Reichsbürgerrecht und die preussische Polizei«, 12 augusti 1848, ibid., 364f.

278f: »Das Ministerium Pfuel«, 14 oktober 1848, ibid., 422. – Ett sidoäktenskap kallades ett morganatiskt äktenskap (*matrimonium morganaticum*, medeltidslatin, nybildning av medeltidstyska »morgengabe«, morgongåva). – Kungar tog sig på det sättet rätten att reglera förhållandet till mätressen eller att gifta om sig med en ofrälse kvinna när hustrun i första äktenskapet dött. – Marx, »Die Kontrerevolution in Berlin«, *Neue Rheinische Zeitung* 12 november 1848, MEW 6:7–12.

280: Artikeln i *Preussischer Staats-Anzeiger* publicerades den 25 och 26 november 1848. Svaret i *Neue Rheinische Zeitung* kom den 30 november; MEW 6:81f under rubriken »Deutsche Professorengemeinheit« (Tysk professorsgemenhet). – »Das Ministerium in Anklagezustand versetzt«, 15 november, ibid., 21f. – »Ein Erlass Eichmanns«, 19 november, ibid., 31f. – Marsrevolutionen som en parodi på den franska i Marx artikel »Der Gesetzentwurf über die Aufhebung der Feudallasten«, *Neue Rheinische Zeitung* 30 juli 1848, MEW 5:282.

281: Marx, »Die Krisis und die Kontrarevolution «, 12–15 september, MEW 5:398–404, citatet 402.

281: »Die Bourgeoisie und die Konterrevolutionen«, 10 – 29 december, MEW 6:102–124.
282: Om Tysklands allt djupare förnedring i »Der Bericht des Frankfurter Ausschlusses über die österreichischen Angelegenheiten«, 28 november, MEW 6:69–74. – Marx, »Die Junirevolution«, 29 juni 1848, MEW 5:133–137.
283: Om mötet och vänskapen mellan Bakunin och Wagner, se Wagner 1911, citerad efter Masters 1974, 106f.
283f: Om häktningen, se artiklar i *Neue Rheinische Zeitung* 4 och 5 juli 1848, MEW 5:165–168 (artikelförfattare oviss). – Marx försvar för anklagelserna i »Gerichtliche Untersuchung gegen die ’Neue Rheinische Zeitung’«, 7 juli 1848, MEW 5:175ff, och den 11 juli, ibid., 198–201. – Marx, »Der Staatsprokurator ’Hecker’ und die ’Neue Rheinische Zeitung’«, 29 oktober 1848, MEW 5:440–444. – Den gemensamma rubriken för Marx och Engels pläderingar är »Der erste Prozess der ’Neuen Rheinischen Zeitung’« och publiceras i tidningen. Marx försvarstal återges MEW 6:223– 234, Engels’ 234–239. – Marx, »Der Prozess gegen den Rheinischen Kreisausschuss der Demokraten«, 23 februari, ibid., 240–257. – Marx om anklagelserna mot tidningen i en artikel utan rubrik 19 maj 1849, ibid., 503–506.
284f: Om firandet av årsdagar i artikel likaledes utan rubrik 18 mars 1849, ibid., 362. – »An die Arbeiter Kölns«, 19 maj 1849, ibid., 519. – Engels om händelserna i Elberfeld i rubriklös artikel 17 maj 1849, MEW 6:500ff.
286: Moderns brev till Engels 20 oktober 1848, MEGA III/2, 513 och 5–6 december, ibid., 527ff. – Om anekdoter och annat kring Engels dagar i Elberfeld, se Hunt 2013, 195–199.
287: Marx, »Lohnarbeit und Kapital«, *Neue Rheinische Zeitung*, 5–11 april 1849, MEW 6:397–423.
288: Engels förord till 1891 års upplaga återges i MEW 22:202–209.

Reträtterna

289: Jenny Marx till Lina Schöler 29 juni 1849, MEGA III/3 och hon och Karl till samma adressat 14 juli 1849, ibid., 28f. – Karls bidrag till brevet är några korta avslutande rader. – Engels brev, ställt till »Liebe Frau Marx«, avsändes den 25 juli och återges ibid., 30–33. – Marx svar skrevs i slutet av juli; ibid., 36.

289f: Marx, »Der 13. Juni«, *Der Volksfreund* 29 juni 1849, MEW 6:527f. – Marx i öppet brev till redaktören för *La Presse* på franska, *La Presse*, ibid., 529. – Marx till Engels 17 augusti 1849, MEGA III/3, 40–43. – Om Gottschalks död i koleraepidemin, se Klaus Schmidt 2002, 143–148.

290: Marx till Engels 23 augusti 1849, MEGA III/3, 44. – Engels till George Julian Harney 5 oktober 1849, ibid., 49.

SVÅRA TIDER, SVÅRA FÖRLUSTER

Ideologisk förändring

297: Burke 1982.

299: Marx/Engels, »The Prussian refugees«, *The Sun*, 15 juni 1850, och »Prussian spies in London«, *The Spectator*, samma dag, samt »To the editor of the »Globe«, mitten av juni 1850; MEGA I/10, 343–349.

300: Marx, *Enthüllungen über den Kommunisten-Prozess zu Köln*, MEGA I/11, 363–422, MEW 8:405–470. – Citatet, 412 respektive 456.

301f: Om chartismen under 1848, se Saville 1987, 80–101, och Walton 1999, 32ff. – Om den ideologiska förändringen kring 1850, se Gregory 1977 och Mithander 1989.

302: Om Virchow, se Goschler 2009. Om hans reaktion på tyfusepidemin, 59–64, om hans syn på kommunism och socialism, 72, om närheten till Marx, 78. En god sammanfattning av Virchows förändrade syn på framsteg, revolutioner och en mer gradvis utveckling, 301ff, 305ff och passim.

303: Cuvier 1825. – Om Cuvier och katastrofteorin, se till exempel Outsam 1984 och Goulven 1987. – Copernicus stora arbete från 1543 hette *De revolutionibus orbium coelestium*, alltså Himlakropparnas revolution, det vill säga deras omloppsbanor. – Om förändringen av revolutionsbegreppet och studier kring detta, se ovan 36. – Litteraturen

om Lyell, Malthus och i synnerhet Darwin är oöverskådligt stor. En Darwinbiografi som väl sammanfattar hela det här aktuella problemfältet är Desmond–Moore 1992.

304: Om Malthus kritik av Condorcet och Godwin, se Waterman 1991. – En sammanfattning av diskursbegreppet ger Foucault 1993.

Armod och död

306f: Liebknechts *Minnen av Marx* kom i original 1896 (se Liebknecht 1896). De finns i avkortat skick i svensk översättning i Källberg 1970, 65–100. Den fullständiga och kritiskt säkerställda upplaga som jag haft tillgång till är den engelska översättningen av William A. Pelz utgåva av centrala Liebknecht-dokument: Liebknecht 1994. – Om Jenny Marx där, 86f. – Teusch 2011, 81ff.

307: Jennys minnesanteckningar »Kurze Umrisse eines bewegten Lebens« i Jenny Marx 1989; även i Enzensberger 1973, I, 241f.

308: Om Engels inträde i firman Ermen & Engels och hans bravader som får fadern att tro på honom, Hunt 2013, 213f. – Jenny Marx till Engels 27.4. 1853, MEGA III/6, 452.

308f: Marx till Engels 8 september 1852. MEGA III/6, 11. – Spionens rapport återges i valda delar i många biografier, till exempel Berlin 1978, 142f, McLellan 1976, 268f. Hela dokumentet kan läsas i Grünberg 1922, 56ff liksom i Enzensberger 1973, bd I, 251ff.

309f: Jenny till Karl i augusti 1851, MEGA III/3, 612ff.

311: Marx brev till Engels om sonens död 19.11.1850, MEGA III/3, 91, MEW 27:143. Engels tröstande brev till Jenny Marx har inte bevarats, däremot Marx brev där han säger att Engels omtanke varit till hjälp, 23.11.1850, MEGA III/3, 92. – Jennys brev citerat efter Teusch 2011, 105.

311: Jennys minnesanteckningar om Franziscas död i Jenny Marx 1989; svensk översättning i Källberg 1970, 16.

312f: Marx skriver en rad brev, pendlande mellan hopp och förtvivlan, till Engels om Edgars sjukdom: 3.3., 8.3., 16.3. och 30.3., allt 1855, MEGA III/7, 182, 183, 185, 186 och 187. Brevet om sonens död följer den

6.4.1855, ibid., 188. I det sista av breven skriver han: »ich werde nie vergessen, wie deine Freundschaft diese schreckliche Zeit uns erleichtert hat« (jag kommer aldrig att glömma hur din vänskap har underlättat denna fruktansvärda tid för oss). Några dagar senare – den 12.4. – skriver han: »Es ist unbeschreiblich, wie das Kind uns überall fehlt. Ich habe allerhand Pech durchgemacht, aber erst jetzt weiss ich was ein wirkliches Unglück ist« (Det är obeskrivligt hur vi saknar barnet i varje ögonblick. Jag har genomlevt allehanda elände, men först nu vet jag vad verklig olycka är); MEGA III/7, 189. – Jennys minneanteckningar i Jenny Marx 1989, 40, utelämnat i Källberg 1970. – Liebknecht om Marx sorg, Pelz, 117f.

313: Attali 2005, 256. – Holmes 2014, 226 efter Rosebury 1973, 45f. – »Tussy *är* jag«, Holmes 2014, 357. – Brevet till Engels om sista barnets födelse 8.7.1857, MEW 29:150.

314: Brev Jenny–Karl 19.6.1852, MEGA III/5, 411f.

315: Marx till Engels om sin och Jennys vedervärdiga vardag till exempel i brev till Engels 15.7.1858, MEW 29:340. – Marx till Paul Lafargue 13.8.1866, MEW 31:519.

316: Karl till Jenny 21.6.1856, MEGA III/8, 262f, MEW 29:532–536. – Karl till Jenny 15.12.1863, MEGA III/12, 453f, MEW 30:643

316f: Eleanor om föräldrarnas gemensamma skrattlystnad, se Teusch 142f.

317: Om fotot av Marx med hans nya, eleganta paletå, se brev från Jennychen till Karl Marx från början av maj 1867 och från Laura till densamme 8.5.1867, i Meier 1983, 46 respektive 51.

317ff: Terrell Carver tillhör de experter som frankt förnekat att Louise Freybergers brevavskrift skulle ha något bevisvärde; se hans »Marx’s ’illegitimate son’ … or Gresham’s law in the world of scholarship« på webbplatsen *Marx myths and legends*, adress http://marxmyths.org/. Carver pekar också på det brev från Marx till Engels 25 augusti 1851 som jag nämner i texten (MEGA III/4, 187–193). Bland förtalarna som framhålls finns bland andra Arnold Ruge. – Det andra, starkare belägget är från brevet 21.8.1851 (ibid., 195–198). – »Skizzen über die deutsche

kleinbürgerliche Emigration in London im Sommer 1851« som återges i MEGA I/11, 86–92.

319: Jacques Attali hävdar att Jenny skulle ha varit bortrest vid den aktuella tidpunkten, Attali 2005, 191. Detsamma gör Holmes 2014, 161. – Om uppehållet i Jennys långa serie av havandeskap, Teusch 2011, 166. – »late at night«, Sperber 2013, 263. – Om ryktena bland ledande socialdemokrater vid sekelskiftet 1900, se Hecker, 43–59. – Eleanors brev till Laura enligt Holmes 2014, xvi och 195ff. – I sin inledning till en volym brev från döttrarna Marx likställer Margarete Mitscherlich-Nielsen Karl Marx med Eleanor Marx notoriskt otrogne och lymmelaktige älskare Edward Aveling. Det är ingen rimlig jämförelse. Om Avelings sätt att behandla både sin fru och Eleanor har vi otaliga vittnesbörd, om Karl Marx villfarelser däremot bara detta. Från tystnaden kan man förvisso inte dra några säkra utan endast sannolika slutsatser. Men det är vad vi här har att gå efter. – Mitscherlich-Nielsen 1981. – Holmes 2014, i synnerhet 381–402, men också genomgående bilden av Lenchens roll i familjen Marx. – I Japan, där intresset för saken länge varit stort, har samlats en särskild dokumentation som tyder på att Karl Marx var far till Frederick Demuth: Omura 2011. Den första större monografi, där Marx faderskap hävdades, var av en japan: Tsuzuki 1967, 243f och passim. – I Sovjetunionen och DDR, där en sipp syn på äktenskap och äktenskapsbrott officiellt härskade, var frågan om Freddys anor en het potatis. Se Vollgraf 1993, 73. – Marx var av allt att döma opåverkad av den feministiska tradition som utgick från Mary Wollstonecraft och hennes epokgörande *Till försvar för kvinnans rättigheter* (1792). Traditionen var inte obekant för de chartister som Marx i andra avseenden stod nära och i vilken också åtskilliga kvinnor ingick. – Se härom Schwarzkopf 1991.

JOURNALIST PÅ TVÅ KONTINENTER

Arbete trots allt

323: Marx i brev till Weydemeyer 4.2.1850, MEGA III/3, 61. – Heinrich Bürgers skriver den 27.3.1850 till Marx att tidningen *Westdeutsche* är den

enda som, låt vara på beskedligt vis, företräder det socialdemokratiska partiet i Tyskland, ibid., 502.

324: Brev Marx till Louis Bauer 30.11.1849, MEGA III/3, 50. – Eduard von Müller-Tellerings brev till Marx 27.9.1849. MEGA III/3. 394f.

324f: Marx brev till von Müller-Tellering 12.3.1850, ibid., 68–71. Ett faksimil av brevet återges ibid., 69.

324f: Om Willich och hans filosofi, se Easton 1966. – Willichs och Schramms duell skymtar i Marx och Engels korrespondens; se till exempel chartistledaren George Julian Harneys brev till Engels 11.9.1850, MEGA III/3, 643. – Percy Hetsporre – eller egentligen Henry Percy – är en viktig figur i Shakespeares drama *Henrik IV*. Det är också därifrån ordet »hetsporre« (*hotspur*) kommer. – Marx, *Herr Vogt*, MEGA I/18, 113, MEW 14:445.

Neue Rheinische Zeitung som tidskrift

327: Marx brev till Jospeh Weydemeyer 19.12.1849, MEGA III/3, 51f. – Marx skrev en inledande text till tidskriften. Den var visserligen undertecknad Conrad Schramm, tidskriftens »Gerant«, dess ansvarige utgivare, men stilen är omisskännligen Marx'. – MEGA I/10, 17f.

328: Det är till Weydemeyer som Jenny Marx vänder sig i sitt förtvivlade brev 20.5.1850 med anhållan om pengar och uttrycker sin besvikelse över att vännerna i Köln visat sig ovilliga att arbeta för tidskriften, trots att Karl under sin chefredaktörstid satsade så mycket pengar i den, MEGA III/3, 733f. – Weydemeyer svarar Karl 24.5.1850 och påpekar hur svårt det är att få några köpare., ibid., 549f. – Weydemeyer till Karl Marx om arbetare som blivit som småborgare 15.6.1850, ibid., 563f. – Om en distribution som inte fungerar, se till exempel Hermann Wilhelm Haupt i Hamburg till Marx 3.12.1850, ibid., 686–689. – Om sen leverans av manus, se brev från Theodor Hagen, musikvetare i Hamburg, den 28.6.1850, ibid., 572.

328ff: Marx, »Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850«, Neue Rheinische Zeitung, Januar 1850, MEGA I/10, 119–196. – Citaten därifrån, 121, 128, 147.

332: »Revolutionerna är historiens lokomotiv«, ibid., 87.

332f: Recensionen av Guizots böcker publicerades i andra numret av *Neue Rheinische Zeitung: Revue* och återges i MEGA I/10, 205–210. – Utgivaren av MEGA förutsätter att det är Marx som skrivit om Guizot, (MEGA I/10: Apparat, 820) vilket också är sannolikt men inte helt säkert. De mest särpräglade dragen i hans sätt att skriva saknas.

333f: Det finns en svensk översättning av Elof Hellquist, *Batrachomyomachia: striden mellan grodorna och mössen*. Se Anonym 1926. – »Revue. Januar/Februar 1850«, MEGA I/10, 211–223. – Enligt MEGA I/10: Apparat, 825 talar Engels i några brev, däribland ett till Marx, om ett gemensamt arbete, medan Marx i *Carl Vogt* gör anspråk på hela äran.

334f: Recensionen av Carlyle 1850 publicerades i aprilnumret av *Neue Rheinische Zeitung*, MEGA I/10:265–275. – Engels, »Der deutsche Bauernkrieg« publicerades i maj–oktobernumret av *Neue Rheinische Zeitung* (häfte 5–6), MEGA I/10, 367–443. – Marx och Engels. »Revue. Mai bis Oktober«, undertecknat 1.11.1850, MEGA I/10, 448–488.

Ett litet mästerverk som inbringade »mindre än ingenting«

336: Brev Haupt–Marx 1.10.1850, MEGA III/3, 650f.

336f: Marx, »Skizzen über die deutsche kleinbürgerliche Emigranten …«, MEGA I/11, 86–92. – Marx och Engels »unter Mitwirkung von Ernst Dronke«, *Die grossen Männer des Exils*, MEGA I/11:221–311. – »Charactermaske«, 260. – Heinecitatet från diktcykeln *Atta Troll: ein Sommernachtstraum*, Caput 24, *i Heine 1985*, 79, rad 48.

337: Marx och Engels, »Ansprache der Zentralbehörde des Bundes der Kommunisten vom März 1850«, MEGA I/10, 254–263. »Det revolutionära Babel«. 256.

338f: »Mindre än ingenting!«, efter Teusch 2011, 99. – Laura Lafargue till Jenny Longuet 28.2.1869, i *Die Töchter von Karl Marx*, a.a., 63. – Den kritiska utgåvan av *Der achzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* återfinns i MEGA I/11, 96–189. Användbar är också MEW, 8:115–207.

Senaste svenska översättning är Marx 1981b. – »Utopiska griller« och »den mest kolossala händelsen«, MEGA, 104f.

340: Bönderna utgör en »oerhörd massa«, ibid., 180. – Louis Althusser 1976, 46–87. Det franska originalet utkom 1973 i Paris på förlaget Maspéro.« – intellektuella läge« och »Detta är över huvud …«, ibid., 124.

341ff: »Liksom man i privatlivet …«, MEGA I/11, 122. – Om intresse som politiskt och ekonomiskt begrepp, se den utförliga artikeln i *Geschichtliche Grundbegriffe:* Orth 1982. Om Marx tidiga användning av begreppet, 341ff. Exemplen slutar dock med *Kommunistiska Manifestet* och gäller alltså inte de mest typiska skrifterna från 1850-talets början. – Marx är över huvud inte nämnd i Johan Heilbrons korta artikel i *International encyclopedia of the social and behavioral sciences*; se Heilbron 2001. – Den ekonomiska betydelsen är ofta allenarådande i de stora marxistiska ordböckerna, som i Labica 1982, 469–473. I Bottomore 1983 finns det inte ens med. Däremot finns det en intressant artikel i Lotters, Meiners och Treptows *Das Marx-Engels-Lexikon* med viktiga citat – Lotter 2013, 167–170. – Herbert Tingsten ägnade både *Louis Bonapartes adertonde brumaire* och intressebegreppet hos bland andra Marx ett livligt intresse. Någon djupare analys är det dock inte frågan om. – Se Tingsten 1963, 94–110 respektive 111–127. – Om det tyska felcitatet, se http://de.wikiquote.org/wiki/Diskussion:Karl Marx. – Om historiens upprepningar, se Hegel 1986b, 506 och Hegel 1986c, 339. – Engels talar om Hegels tanke i ett brev till Marx 3.12.1851, ja Marx har delvis övertagit exemplen från det brevet; MEGA III/4, 260–263. Marx har bara formulerat parallellen bättre.

343ff: Om friheten och traditionen, MEGA I/11, 96f. – Framtidens poesi, ibid., 101.

345: Marx jämförelser mellan sin egen skrift, Hugos och Proudhons i efterskriften 1869, MEW 16:398ff.

Att erövra världen med pennan

345ff: Om *New York Daily Tribune*, Horace Greely och Charles Anderson Dana, se Kluger 1986. – Om Greelys socialistiska idéer och Danas och Riplys liv på Brook Farm, 51f respektive 53f och 70. – Om Charles A. Dana och Napoleon III, 72. – Avskedet och den nya karriären, 106f, 141.

347: Om att Marx inte skrev artiklarna om Revolution och kontrarevolution – MEGA I/11:3 och 637. – Rachel Holmes sätter Marx oförmåga att skriva de första artiklarna i samband med oron i hemmet efter det att Lenchen Demuth fött Freddy. – Holmes 2014, 394. – Sperber om Marx engelska i Sperber 2013, 314.

348: Det nutida standardverket om Atlantkabeln och Cyrus W. Fields insatser är Gordon 2002.

349: Marx 1951 är tillgänglig också på nätet under adress http://www.marxists.org/archive/marx/works/1853/china/. – Artiklarna om Indien återfinns i Marx 2005. – Rubrikexemplen är från artiklar i *New York Daily Tribune* 22.7.1853, MEGA I/12, 157ff, och 19.8.1853, ibid. 269ff, respektive 28.11.53, 488ff.

350f: Om antalet hästkrafter liksom annan statistik, se »Politiska perspektiv – Handelns rikedomar – Ett fall av hungerdöd«, NYDT 2.2.1853, MEGA I/12, 8ff. – *The Times* och »trådnyheterna« NYDT 14.6.1853, MEGA I/12, 155. – Om von Westphalens ultrapreussiska inställning 18.4.53, ibid. 89ff. – Om Grundtvigs kritik NYDT 9.6.53, ibid. 137.

351: Om Storbritannien som ett hänförande land som det är svårt att leva i, NYDT 4.4.1853, MEGA I/12, 66.

Arbetarna och deras möjligheter

352: »On Chartism«, NYDT 25.8.52, MEGA 1:11, 324–327.

352f: Den första artikeln om arbetarparlamentet publicerades 24.3.1854 och fick samsas med den brittiska krigsbudgeten om utrymmet: »Opening of the Labour parliament – English war budget«, MEGA I/13, 100f. – Brevet till parlamentet publicerades i *The People's Paper* 18 mars 1854 under titeln »Letter to the Labour parliament«, ibid., 115–115 och artikeln »The Labour parliament« i *New York Daily Tribune* 29 mars 1854; ibid., 111–115. – Om Ernest Jones, se Miles Taylor 2003.

353: Marx, Tal på årsdagen av ’People’s Paper’ den 14 april 1856, MEW 12:3f.

354: Marx, »Die Lage der Fabriksarbeiter«, NYDT 22.4.1857 och »Das englische Fabrikssystem«, ibid. 28.4.1857, MEW 12:183–193. Citatet 185. – Marx, »Der Zustand der britischen Fabriksindustrie«, NYDT 15.3.1859 MEW 13:202ff. – Jämför även fortsättningen under samma titel i NYDT 24.3.1859, MEW 13:220ff.

355: Marx artikel »Die Lage in der britischen Fabriksindustrie« 6.8.1860, MEW 15:78–88. – Om kooperationen, se Birchall 1994. – Se artiklar i NYDT 16.9 och 23.9.1859, MEW 13:490–499. – Hassall 1861. – Marx hänvisar till Hassalls bok i *Kapitalet*, Band I, MEGA II/5, 190 och 253 = MEW 23:189 och 263.

355f: Om bagerierna i dåtid och tänkt framtid, »Brotfabrikation«, *Die Presse* 30.10.1862, MEW 15:554–557.

356: Marx, »Ein Meeting«, *Neue Oder-Zeitung* 24.3.1855, MEW 11:135ff. – Utan titel, *Neue Oder-Zeitung* 11.1.1855, MEW 10. 602ff.

Politiska kriser – och ekonomiska

357f: Den senaste större biografin över Palmerston, främst upptagen av hans liberala idévärld, är Brown 2010. – Marx artikelserie om Palmerston publicerades i sin helhet i *The People’s Paper* 22.10. – 24.12.1853, MEGA I/12, 393–442, MEW 9:353–418.

358: Om Palmerston i *Neue* Oder-Zeitung 16.2., 19.2. 24.3. och 26.7. 1855 MEGA I/14, 123ff, 125ff, 163ff och 571–574, MEW 11:60–68, 100–103 och 376–379. – Lord Aberdeen som narr i NYDT 17.4.1854, MEGA I/13, 181, MEW 10:177.

358f: Marx om Disraelis budget i *New York Daily Review* 7.5.1858 MEW 12:445–449.

359f: Om den annalkande krisen i NYDT 24.3.1855, MEGA I/14:166–169, MEW 11.100ff. – Om Hamburgbörsen i NYDT 22.12.1857 och 5.1.1858, MEW 12:339ff och 344ff. – Om den franska krisen i en artikel om Napoleon III:s position, NYDT 1.4.1858 MEW 12:412fff. Artikeln börjar med ett citat från den italienske skalden Torquato Tasso. – Om den

kommande revolutionen i Storbritannien i NYDT 21.6.1858, MEW 12:497ff. – Mer principiella beskrivningar av själva den ekonomiska krisen i NYDT 4.10.1858, MEW 12:570ff. – *Die Presse* 6.11.1861, MEW 15:348ff.

London och världen

361: Jonathan Sperber redogör ingående och med rimlig avvägning för relationerna mellan Marx och Urquhart i Sperber 2013, 306ff. – Om Cobden och muslimerna, »Debates in parliament«, NYDT 9.3.1854 MEGA I/13, 71f, MEW 10:83.

361f: Om stormuftin och om de kristna samfunden, »Declaration of war – on the history of the eastern question «, NYDT 15.4.1854, MEGA I/13, 150f, MEW 10:169ff. – De nio artiklarna om Spanien med den gemensamma rubriken »Revolutionary Spain« publicerades i NYDT mellan 9.9. och 2.12.1854, MEGA 416–466, MEW 10:433–485. – Brottstycket av artikeln »Spain – intervention« återges i MEGA I/13, 473ff, i MEW 10, 631–634. – Om beteckningen »liberal« skriver Marx 1.12.1854, MEGA I/13, 448, MEW 10:474. – De spanska liberalernas prioritet till exempel i Vierhaus 1982, 751 och Bramsted-Melhuish 1978, 3. Om den ekonomiska liberalismen, se Vierhaus 1982b.

362f: Utvecklingen i Indien är på tapeten i flera olika tidiga artiklar av Marx: »The Russian humbug – Gladstone’s failure – Sir Charles Wood’s East Indian reform«, NYDT 25.6.1853, MEGA I/12, 162–165, MEW 9:127ff, »The Turkish war question – The New York Tribune in the House of Commons – the government of India«, NYDT 20.7.1853, MEGA I/12, 204–214, MEW 9, 176–187 »Layard’s motion – struggle on the ten hour bill«, ibid. 22.7.1853, MEGA I/12, 220–225, MEW 9:188ff, »The war question – doings of parliament – India«, 5.8.1853, MEGA I/12, 244–247, MEW 212ff, och »The future results of the British rule in India«, 8.8.1853, MEGA I/12, 248–253, MEW 9:220ff. – Det är i den sistnämnda som de citerade, kontroversiella uttalandena finns. – Marx kände sig aldrig riktigt hemma i de indiska problemen. »Indien ist nicht

mein Departement« (Indien är inte mitt område), skriver han till Engels 3.8.1858, MEGA III/9, 201. – Said 1993, 154–157.

363: Ahmad 2008, i synnerhet 227ff.

364: Om Indien NYDT 4.8. och 16.9.1857, MEW 12:238ff respektive 285ff. – Marx skriver ytterligare en rad artiklar om det indiska upproret, men de har inte alls samma principiella intresse. Engels analyserade de militära operationerna i andra artiklar.

365: Marx, »Revolution in China and Europe«, NYDT 14.6.1853, MEGA I/12, 147–153, MEW 9:95–102. – Platt 2012.

365f: Om opiehandelns historia NYDT 20.9. och 25.9,1858, MEW 12:549–556. – Marx, »Chinesisches«, *Die Presse* 7.7.1862 MEW 15:514ff. Citatet 515.

366: Om sammanlänkningen av Kina och Storbritannien, se den ovannämnda artikeln »Revolution in China and Europe«, NYDT 14.6.1853, MEGA I/12, 147–153, MEW 9:95ff. – Artikeln som leder till konflikten med Dana NYDT 15.10.1858, MEW 12:584–589. – Hans brev om saken till Engels 17.12.1858 MEGA III/9, 259f, MEW 29:376f.

367: Om det engelsk-persiska kriget i NYDT 14.2.1857, MEW 12:117ff

USA och världen

368: Om upproret på Haiti, se till exempel Girard 2013 och Fick 2013. – Marx, »Die Britische Regierung und die Sklavenhandel«, NYDT 2.7.1858. Ännu ej i MEGA, MEW 12:507ff.

369: Marx, »Die amerikanische Frage in England« och »Die Londoner Times und Lord Palmerston«, NYDT 11.10 respektive 21.10.1861, MEW 15:304ff och 318ff.

369: För en kort och kärnfull framställning om Storbritannien under inbördeskriget och i synnerhet i samband med Trent-affären, se Woodward 1962, framför allt 308–312. (Boken ingår i *The Oxford History of England*.)

370: Marx sista artiklar i NYDT publicerades 19.12 1861 respektive 1.2.1862, MEW 15:395ff och 439ff. Han hade då redan skrivit flera rapporter om inbördeskriget och Storbritanniens officiella tvekan i *Die*

Presse, till exempel 20.10 och 7.11 1861, MEW 15:329ff och 339ff. – Die Presse 18.1. och 2.2.1862, MEW 15:445f och 454ff.

371: Om Napoleon III och kriget mot Österrike NYDT 24.1. och 1.2.1859, MEW 13:161ff och 177ff. – Om krigsutsikterna i NYDT 31.3.1859, MEW 13:280ff. – Antisemitismen i Wien i NYDT 6.6.1859, MEW 13:333ff. – »Der Friede«, NYDT 28.7.1858, MEW 13:420ff.

371f: Ryktena om ett förestående brittisk-franskt krig i artikeln »The invation panic in England«, NYDT 9.12.1859, MEGA I/18, 22ff, MEW 13:545ff. – »Mazzini und Napoleon«, NYDT 11.5.1858, MEW 12:420ff. – Bonaparte 1844. – Friedrich Wilhelm IV och hans psykiska hälsa i NYDT 23.10.1858, MEW 12:594ff.

372f: Kungens abdikation och efterträdaren NYDT 27.10.1858 och 3.11.1858, MEW 12:604ff och 613ff. Saken kommenteras sedan i flera snabbt följande artiklar. – »Public feeling in Berlin«, NYDT 28.4.1860, MEGA I/18, 412ff, MEW 15:39ff.

373f: Om den svenske arvprinsen i NYDT 5.9.1857, MEW 12:266f. – Den bästa biografin om Karl XV är fortfarande Eriksson 1954. – Ripley och Dana 1858. – Engels brev om Bernadotte till Marx 21. och 22.9.1857, MEW 29:180–187. – Artikeln om Karl Johan återges i tysk översättning i MEW 14:154–163.

374: «Irlands Rache«, *Neue Oder-Zeitung* 16.3.1855, MEW 11:117ff, och »Begräbnis O’Connors« 15.9.1855, MEW 11:529.

375: Sperber påpekar att man brukar gå förbi 50- och 60-talsjournalistiken men gör inte heller själv några djupdykningar i den; Sperber 2013, 291ff.

DEN MEST INTENSIVA ANSTRÄNGNING

En ny glädje och en sjuk lever

377f: Jenny Marx brev till Conrad Schramm 8.12.1857, MEGA III/8, 211f, MEW 29:645.

378f: Karl Marx till Engels samma dag, MEGA III/8, 208, MEW 29:232. – Till Lassalle 21.12.1857, MEGA III/8, 223f, MEW 29:548. – Till Engels 11.1.1858, MEGA III/9, 18, MEW 29:256. – Andra brevet till Lassalle

22.2.1858, MEGA III/9: 71ff, MEW 29:50f. – Om oredan i manuskriptet till Engels 31.5.1858, MEGA III/9,157, MEW 29:330.

379: Brevet till Lassalle 12.11.1858 MEGA III/9, 238f, MEW 29:566.

Självständigt verk eller förarbete?

379f: Marx 1903. – Adler 1908. – Lukács 1968, 43ff.

380: Marx 1953.

380f: Negri 2003. – Hardt och Negri 2003, 2007, 2009 och 2013. – Bland Žižeks många arbeten kan nämnas Žižek 1989 och Žižek 2012. – Žižek tillhör också de Marxefterföljare som under det tidiga 2000-talet visat religionen och i synnerhet kristendomen ett stort intresse. Han betecknar sig visserligen själv som ateist och materialist, men han hävdar samtidigt att det i kristendomen finns samma typ av befrielsetänkande som i marxismen. I en intressant studie har den svenske teologen Ola Sigurdson jämfört Žižeks intresse för religionen med Terry Eagletons. Eagleton är själv bekännande katolik och står i det avseendet långt från Žižek. Men Sigurdson visar att båda förenas i sin uppfattning att både kristendom och marxism ställer frågan om hoppet eller förhoppningen om en framtida frigörelse. – Sigurdson 2012, i synnerhet slutkapitlet »An anatomy of hope«, 163–203. – En av de ledande företrädarna för den kritiska teorin eller Frankfurtskolan, Jürgen Habermas, har också fastän från en annan utgångspunkt kommit att intressera sig för religionen. Han noterar att två tendenser blivit dominerande i samtiden, nämligen å ena sidan en naturalism som avser att reducera allt mänskligt till naturen, å andra sidan en rad religiösa ortodoxier som vunnit ett växande politiskt inflytande. I denna situation söker Habermas en väg bortom dessa ytterligheter, en väg som erkänner både naturvetenskapens landvinningar och den religiösa känslans äkthet men som ger utrymme åt den sekulära mänskliga kulturen som ett eget självständigt område. – Habermas 2005. – Det är värt att notera att i dessa diskussioner om religionen spelar Marx teori om religionens genuina uttryck i kapitalismen – varufetischismen – en försumbar roll. – Kemple 1995.

381: Rosdolsky 1968 och Rosdolsky 1977–79. – Många har fortsatt på Rosdolskys väg. Särskilt förtjänar Schrader 1980 att framhållas.

381f: »Einleitung«, MEGA II/1.1, 7*-23*. – I *Marx Engels Werke* (MEW) publiceras *Grundrisse* först mycket sent, 1983, alltså långt efter de övriga banden. I förordet till den närliggande *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, får Lenin bekräfta betydelsen av vad Marx sagt: MEW 13:V-XXVI, i synnerhet VII. – Marx nya och intensiva upptagenhet av Hegels filosofi i samband med *Grundrisse* var svår att smälta i Sovjettraditionen. Där hette det ju att Marx vid mitten av 1840-talet en gång för alla grundlagt sin materialism i opposition till Hegel. Se vidare Riedel 1993, 122ff.

382: Heinrich 2011., 163 respektive 345–351. – »Gattungswesen«, MEGA II/1. 1, 167.

Ett tankedigert flöde

384f: »Bastiat und Carey«, MEGA II/1,1, 3–15. – »Einleitung«, ibid., 21–45, svensk översättning i Karl Marx 2010, 43-69. – Excerpter av Darimon 1856.

385f: Brev från Marx till Engels 14.1.1858, MEGA III/9:25, MEW 29:260. – Brev från Marx till Joseph Dietzgen 9.5.1868, MEW 32:547. – Hegel-litteratur i Marx och Engels bibliotek enligt MEGA IV/32:315–322. *Wissenschaft der Logik* registreras där som nummer 553 i den löpande katalogen, 321f. – Freiligrath bodde liksom Marx i London vid denna tid. – Marx tar upp logiken bland annat i MEGA I/2, 275, 317, 326 och 399 (*Manuskripten*) och i MEW 4:128 (*Filosofins elände*), liksom en lång rad andra skrifter. – Om detta och om att Marx excerperade titeln redan 1856, se MEGA IV/32:321f.

387: Marx ord om manuskriptet till *Tyska ideologin* återfinns i MEGA II/2:102 och MEW 13:10. – Om unghegelianernas misstag, *Tyska ideologin*, MEW 3:26.

387ff: De inledande resonemangen om individualism, produktion och distribution i MEGA II/1.1., 21–24, svensk översättning 43–46. John Stuart Mill om produktion och distribution i Mill 1973–74. 199ff. Hans

System of logic återfinns i Mill 1973–74. – Duncan 1973 utmynnar i en jämförelse mellan Marx och Mill. Tyvärr går författaren inte in på deras olika syn på förhållandet mellan distribution och produktion. – En självständig och givande kommentar till Marx inledning är Hall 1973.

391: Zelený 1976, 12–16 och passim. – Den tyska versionen, Zelený 1970, översatt från tjeckiska, är betydligt mer omfattande. De här återgivna resonemangen är dock desamma.

392: Traditionen att se natur och samhälle i organiska termer behandlas i en stor litteratur om Schelling, Hegel och andra. För en sammanfattning, se Liedman 2006, 238ff och passim. – Apans och människans anatomi i MEGA II/1.1, 40, svensk översättning, 63. – För seriösa kommentarer, se till exempel Heinrich, framför allt 178.

393: »För en hegelian …«, MEGA II/1.1, 30, svensk översättning, 53. – »Totalitet«, ibid. 34 respektive 58.

394: Hegels mest uttömmande framställning om reflexionsbegreppet återfinns i *Wissenschaft der Logik* del II, Hegel 1969b, 17–123. – En god utredning av Hegels reflexionsbegrepp återfinns i Dooren 1965.

395: »Det konkreta är konkret …«, MEGA II/1.1., 36, svensk översättning, 57.

Helheten enligt Marx

397: »greift über …«, MEGA II/1.1., 35, svensk översättning »dominerar …över«, 58.

398: Hegels exempel om ett folks karaktär och seder och dess lagstiftning återfinns i Hegel 1986b, 346f.– Om »Verhältnis« och »Beziehung« hos Hegel, se ovan 234f.

Ekonomi och filosofi

399: Althusser 1968, 92. I det franska originalet Althusser 1965 återfinns konklusionen på samma sida, 92.

401: »Tanketotalitet« och »tankekonkretum«, MEGA II/1.1., 27, svensk översättning, 60.

402: Om det ojämna förhållandet mellan konst och materiell produktion, 44f respektive 67ff.

403: Om Engels och uttrycket »i sista instans«, se närmare Liedman 1977a, 137–142.

404: Uppgörelsen med Carl Vogt, se nedan 580f. – Carl Vogt räknades till samma gruppering av materialister som Ludwig Büchner och Jacob Moleschott i den biologisk-filosofiska debatten. – Se Vogt 1855. En andra upplaga från samma år är tillgänglig på nätet: https://archive.org/details/khlerglaubeund00vogt, där han sannerligen inte tillåter någon frihet från materiens grundläggande lagar vare sig för människan, konsten eller något annat. – Vogt och de andra framträder i sitt tidsmässiga sammanhang i samlingsvolymen Bayertz m. fl.: 2007. – Om den aristoteliska logikens historia, se Heinrich Scholz 1959 och Risse 1964–70.

Den inre slitningen

405: Om Hegel, logiken och Aufhebung, se Liedman 1996, 268ff.

406: MEGA II/1.1, 26f, svensk översättning Marx 2010, 48f. – Om form, materia och innehåll, se Liedman 2006, 13–18 och passim. – En detaljerad analys av Hegels framställning om begreppen form, materia och innehåll återfinns i Liedman 2006, 274–277.

406f: Om den ekonomiska analysens likgiltighet för *vad* som säljs, se till exempel MEGA II/1.1, 166, 190 och 196. – Om arbetet som en form, 221. – Både materia (Stoff) och innehåll, 223f. – Det levande arbetet som väcker det döda till liv genom att förtära det: MEGA II/1.1., 272.

407: Om extremerna, om spiralen eller den växande kurvan, MEGA II/1.1., 189; återfinns ej i den svenska översättningen.

407f: Kapitalet II/1.1., 132. – Uträkningar av mervärdet: MEGA II/1.1., 277–309. – Till Engels om räknefelen 11.1.1858, MEW 29:256. – Om kapitalets cirkulation MEGA I/1.2, 563ff.

Ett hanterligare projekt?

409: Brevet till Engels 2.4.1858, MEGA III/9, 121–125, MEW 29:311–318. – Sammanfattningen i *Grundrisse*, MEGA I/1.1, 43, svensk översättning Marx 2010, 66.

410f: Engels svar 9.4.1858, MEGA III/9, 126ff, MEW 29:319ff. – Marx brev 29.4.1858, ibid., 134f respektive 323f. – Marx är själv väl medveten om hur svårgripbar denna del av hans framställning är ännu i det färdiga verket. Till sin gamle vän Joseph Weydemeyer – nu bosatt i USA – skriver han den 1 februari 1859 att »analysen av de enklaste penningformerna är den svåraste emedan mest abstrakta delen av den politiska ekonomin«; MEGA III/9, 295 MEW 29:571.

411: Marx tackbrev 31.5.1858, 156f respektive 329f. – Detaljerna i överenskommelsen med Duncker framgår av många brev från denna tid, till exempel till Engels 29.3.1858, 115f respektive 309f. Duncker har mot viss ersättning förbundit sig att ge ut tre häften som Marx ska leverera fortgående. Efter tre häften ska Duncker utvärdera resultatet och, om det visat sig lyckosamt, upprätta ett formellt kontrakt. – Marx blir bara färdig med ett häfte och han levererar det senare än utlovat. – Marx index över *Grundrisse* i MEGA II/2. 3–14. – I snabb takt skrev han sedan en första version av häftet; ibid., 19–94.

Basen och överbyggnaden

412ff: Förordet, MEGA II/2:99–103, senaste svenska översättning Marx 2003, 238–243.

413: G.A. Cohen 2000, 278–296. – MEGA II/6, 279, svensk översättning Marx 1969, 239.

414f: »Bas« i *Grundrisse*, MEGA II/1.2. 380 och 381, svensk översättning Marx 2010, »Förkapitalistiska produktions- och egendomsformer« (översättning av Erik af Edholm), 216, 218.

Värde och pengar

416f: Analysen av varan, bytes- och bruksvärdet i MEGA II/2, 107–130. – Varuanhopningen, MEGA II/2, 107 och MEGA II/5, 17, den svenska översättningen, 31.

417: Den historiska översikten, MEGA II/2, 130–139. – *Theorien über den Mehrwert* gavs ut av Karl Kautsky i en trebandsutgåva mellan 1905 och 1910. I MEW återfinns texten i bd 26:1–3, i vetenskapligt mer

tillfredsställande utgåva finns den i MEGA II:3. – Det finns en svensk översättning av vissa delar av *Theorien* i Marx 1975. – Steuarts inflytande på Hegel framhävs i en stor Hegel-litteratur. Grundläggande är Paul Chamley 1963. – Forsknings- och framställningssätt i efterskriften till andra upplagan av *Das Kapital* (1872), MEGA II/6. 709, svensk översättning Marx 1969, 13.

418: Marx alla utflykter inom parentes, MEGA II/1.1, 94ff.

419: Varuhusens globaliserade värld, MEGA II/2, 158. – Pelarhelgonen: MEGA II/1.1., 196.

419f: Att gå från värde till pris, ibid., 144f.

Kapitlet om kapitalet

420f: Portopengar från Engels: brev Marx–Engels 21. och 22.1.1859, MEGA III/9, 519ff, MEW 385ff. – Marx om att han är igång med andra delen i brev till Engels 21.2.1859, MEGA III/9,318, MEW29:399. (Utgivarna av *Marx Engels Werke* har uppenbarligen missförstått vad han säger och tror att han åsyftar det första häftet; jämför not 332, MEW 29:701.) Men det häftet var ju redan färdigt och tryckt! – Engels recensioner i *Das Volk* 6-20.8.1859, MEGA II/2, 246-255. – Wilhelm Liebknechts brev citerat efter Attali 2005, 247.

421f: Frihet, jämlikhet och fritt varuutbyte, MEGA II/1.1., 168f. – Kritiken av Proudhon, ibid., 171f – Marx om makten ibid., 266.

422f: Samhället består inte av individer, ibid., 188. – Begreppet fältteori kommer från fysiken och närmare bestämt kvantmekaniken men har sedan spritts både till språk- och samhällsvetenskaper. På Marx tid talade man inte om fältteorier.

Samhällen bortom kapitalismen

423ff: Texten om olika förkapitalistiska produktionssätt återfinns i MEGA II/1.2, 378–415; svensk översättning av Erik af Edholm, Marx 2010, 215–251. – Hobsbawm 2011, 127–175. – Sofri 1975.

424f: Om Spivaks förkärlek för *Grundrisse*, se Kemple 1995, vii. – En användbar sammanställning av subalternstudier ger Spivak 1988. –

Citatet från förordet till *Till kritiken*, MEGA II/2, 101, svensk översättning i Marx 2003, 241. – Sofri, a.a., 53.

425f: »Det arbetande (producerande) subjektets« synvinkel, MEGA II/1.2., 399, svensk översättning Marx 2010, 235. – Tautologin, ibid. 393 respektive 229. – Sofri, 49f. – Marx uttalanden om det asiatiska produktionssättet är mycket knapphändiga; se framför allt ibid., 380f respektive 217f.

427: Om egendomen mest koncentrerat (och svårläst!) 398ff respektive 235f och passim.

427f: Hobsbawm 2011, 154ff. – *Grundrisse*, MEGA II/1.2, 368f, svensk översättning, 157f. – »evig rätt«, 407 respektive 242.

428f: Marx utlovar mer om jordegendomen, ibid., 400 respektive 236.

429: Om arbetet före, under och efter kapitalismen, 498–502 respektive 187–190. – »Verkligt fritt arbete …«, 499 och 188.

Den stora matrisen

432: McLellan 1971, 15. – Nicolaus 1972, 333. – Kemple 1995.

DET OFULLBORDADE MÄSTERVERKET

Nya prövningar

436: Marx skriver om sina försök att bli järnvägstjänsteman i brev till Ludwig Kugelmann 28.12.1862, MEGA III/12, 297, MEW 30:640.

436: Breven om Mary Burns död och Marx och Engels reaktioner 7.1., 8.1., 13.1. 24.1. och 26.1.1863, MEGA III/12, 307–316, MEW 30:309–318.

437f: Wolffs död kommenteras i en rad brev i Marx och Engels korrespondens, till exempel från Engels till Marx 3.6.1863 och från Marx till Engels 10.6.1863, MEGA III/12, 377f och 381, MEW 30:405–409. – Marx sörjde uppriktigt sin vän. Han skriver om begravningen i ett brev till Jenny den 13.5.1864 (MEGA III/12, 528f, MEW 30:659f), varav det bland annat framgår att Marx själv höll ett tal vid graven och då var så gripen att rösten svek honom vid flera tillfällen. – Wolff hade under sina år i England dragit sig fram som en omtyckt privatlärare i Manchester.

438: Marx karbunklar dyker ständigt upp i hans korrespondens alltsedan hösten 1863. – Sperber 2013, 350f.

Den långa vägen till Band I

439: För utvecklingen av Marx ekonomikritik efter 1850, se Musto 2011, 130–154 och Heinrich 2011b, ibid. i synnerhet 159f. – Om »den ekonomiska skiten«, Marx till Engels 2.4.1851, MEGA III/4, 85, MEW 27:228 och 14.8.1867, finns ännu ej i MEGA, MEW 31:321.

440: Marx till Kugelmann 28.12.1862, MEGA III/12, 296ff, MEW 30:639ff. – Manuskripten mellan år 1861 och 1863 utgör sex delar av MEGA eller närmare bestämt MEGA II/3.–6. – Manuskripten från 1863–65 återges i MEGA II/4.1.–3. – »Value, price and profit« återges där II/4.1:385–432. Föredraget hölls vid två tillfällen, 20. och 27.6.1865. – Det är ett »dialektisch Gegliedertes« verk, »ein artitistisches Ganze«; brev till Engels 31.7.1865, MEGA III/13, 510, MEW 31:132.

441f: Brevet om skaparrus och nya sjukdomsutbrott till Engels 10.2.1866, MEW 31:174f. – Förhoppningen att bli klar i augusti delger Marx Engels i brev 7.7.1866, MEW 31:232. – Förhoppningar om att bli klar inom en vecka 10.11.1866, MEW 31:263. – Om vistelsen hos Kugelmanns, se brev till Engels 24.4. och 7.5.1867, MEW 31:299ff respektive 296–299. – Engels kritik av korrekturen i *Kapitalet* I i brev 16.6., MEW 31:303f och Marx svar 22.6.1867, ibid. 305f. – Marx fråga till Engels i brev 24.8.1867. MEW 31:327.

442: Engels brev till Marx 27.4.1867, MEW 31:292.

442: Engels recension för *Elberfelder Zeitung* återges i MEW 16:214f. – Engels recension i *Rheinische Zeitung* MEW 16:210–213. – Citatet 213.

443: Recensionen som var avsedd för *Fortnightly Review*, ibid. 288–309. – Dührings recension av *Kapitalet* publicerades ursprungligen i Dühring 1867, 182–186. – Marx brev till Engels 8.1. och till Kugelmann 11.1. och 6.3.1868, MEW 32:9, 533 respektive 538.

443f: Om Marx relationer till den ryska populismen, se Rubel 1947 och Eaton 1980 och framför allt Shanin 1983. Se vidare nedan s. 626ff. – Den ryska censurens utlåtande efter Attali 2005., 362f.

444: Marx brev till Danielson 7.10.1868, MEW 32:563.

444f: Avsnittet »Ergänzungen und Veränderungen zum ersten Band des Kapitals«, som utarbetades mellan december 1871 och januari 1872, återfinns i MEGA II/6, 1–54. Dithörande apparatband ger ytterligare detaljerade upplysningar. – »Nachwort« enligt vilket andra upplagans behandling av värdet är »wissenschaftlich strenger«, ibid., 700. – Marx om Roys översättarprestationer i brev till svärsonen Paul Lafargue 21.3.1872, till den ryske översättaren Nikolaj Franzevitj Danielson 28.51872, till Friedrich Adolph Sorge 21.12.1872, till Maurice Lechâtre 12.5.1874, MEW 33:437, 477, 552 respektive 626. – Marx 1875; ny kritisk utgåva i MEGA II/7. – Engels tog inte med alla Marx korrigeringar, ibid., 12*. – Om den franska versionens särställning, se Heinrich 2011, 160f.

Kapitalets uppbyggnad

446: Om den nya Marxläsningen, se Bonefeld och Heinrich 2011.

448f: Om bruksvärde, bytesvärde och värde, se andra upplagan av *Kapitalet*, MEGA II/6, 69–113, svensk översättning 31–73. – Om skärpningen av distinktionen mellan värde och bytesvärde, se den redaktionella utredningen 27* samt Marx egna »Ergänzungen und Veränderungen …«, 7 och passim. – I den annars mycket läsvärda Fornäs 2013 hävdas att distinktionen mellan bytesvärde och värde är ’slightly confusing’, 32. Efter Marx klargörande i andra upplagan ter sig omdömet ogrundat. 32.

450f: Adam Smith använder begreppet produktivkraft redan i öppningen av *The wealth of Nations;* Smith 1976, 13. – Citatet från *Kapitalet* från den svenska översättningen Marx 1965, 35; originalet, MEW II/6, 74.

452: Om varufetischismen II/6, 102–113, på svenska, 62–73; citatet 102 respektive 62. – Framställningen om varufetischismen bryter stilistiskt av från de avsnitt som föregår det. Ingen har beskrivit detta bättre än David Harvey. Marx skriver nu litterärt; han språk är »metaphoric, imaginative, playful and emotive, full of allusions and references to magic, mysteries and necromancies« (metaforiskt, fantasirikt, lekfullt och känslomättat,

fullt av allusioner och referenser till magi, mysterier och spökerier). – Harvey 2010, 38.

453f: Formeln V – P – V, 131 respektive 91. – Linneväven, Bibeln och brännvinet, 135 respektive 95.

455f: Marx definition av maskinen, 364f respektive 323f.

458: Kapitalismens ofrånkomliga slut, 683 respektive 671 (översättningen här korrigerad).

460f: En detaljerad och sakkunnig redogörelse för tillkomsten av Band II ges i MEGA-utgåvan, II/13, 497–548 (apparatbandet). – Om uttalandet 1864, 502. – Engels om Marx hälsotillstånd i förordet, MEGA II/13, 5ff, svensk översättning, 5ff. – Litteraturen om Engels redaktion av Marx manuskript inbegriper Vollgraf och Jungnickel, 3–55, Heinrich 1996–97, 452–466, Krätke 2006, 142–170, och Elbe 2007, 92–105.

461f: »presentera de konkreta …«, både i Marx manuskript MEGA II/4.2, 7, i MEW 25:33 och i svensk översättning (här korrigerad), 25.

462: »det kapitalistiska produktionssättets väsen«, ibid.287, 223 respektive 195.

463: »mest fetischartade form«, ibid. 461, 404 respektive 355.

464: Treenighetsformeln, 834ff, 822ff respektive 721f. – Engels har här skrivit om Marx ursprungliga text och i hög grad både förkortat och förenklat den och också bringat den i bättre samklang med Band I.

Uttolkarna

465: Hobsbawm 2011, 179ff.

466f: Eugen von Böhm-Bawerk, »Zum Abschluss des Marxschen Systems«, (1896) i Böhm-Bawerk 1924.

467f: Hilferding 1910. – Om Hilferdings liv och verk, se Smaldone 1998. – Om Böhm-Bawerks kritik och Hilferdings motkritik, se Andrén 1990, 134–141. – Om likheterna mellan koncentrationen av rikedom före 1914 och på 2010-talet, se Piketty, 2013, 75ff och passim. – Rosa Luxemburg 1913.

468: Lenin 1983. – Luxemburg 1985, 83. – Lukács 1968.

468f: Om Frankfurtskolan finns en väldig litteratur; goda introduktioner ger Wiggershaus 1997 och Jay 1996.

469: Baran och Sweezy 1966, svensk översättning Baran och Sweezy 1971. – Louis Althusser 1966; andra uppl. Louis Althusser och Étienne Balibar 1970.

469: »kontinenten historia«, Althusser 1976, 16f.

470: Gunnar Aspelin 1969 är en klargörande genomgång av *Kapitalets* första band. Diskussionen om Althussers tes återfinns i Gunnar Aspelin 1972, 173–179. – Exempel på tidiga kapitallogiska skrifter är Reichelt 1970 och Schanz 1973.

470: Allmänt om rörelsen Elbe 2010 och Bonefeld och Heinrich 2011. – Ramsay 2008, 88–104. – Stigendal 2010. – Den mest omfattande studien av *Kapitalets* första band på svenska är Mats Dahlkvists (numera Lindbergs) mäktiga bok *Att studera Kapitalet* som dels rymmer en lång inledning och en än längre avslutning men som först och främst är en grundlig kommentar sida för sida av *Kapitalets* första band. Boken är givetvis präglad av det 1970-tal som den skrevs under, men den är fortfarande läsvärd och står sig gott i den nu snabbt växande raden av *Kapitalet*-kommentarer. En ny upplaga med oförändrad text men ett nytt efterord kom ut 2014, nu under Dahlkvists nya efternamn Lindberg. – Lindberg 2014b.

471f: Backhaus 1997, finns också på nätet under adress http://www.kommunismus.narod.ru/knigi/pdf/Hans-Georg_Backhaus_-_Dialektik_der_Wertform.pdf. – Hans egen version av hur »die neue Marx-Lektüre« uppstod och vad som kännetecknar den presenteras i en längre inledande text, 9–40. – Reichelt sammanfattar ännu senare sina insatser i Reichelt 2013.

472: Prokla grundades 1970. – Altvater har numera lämnat *Die Grünen* och övergått till *Die Linken*, vänsterpartiet.

472ff: Michael Heinrichs viktigaste verk är Heinrich 2011. – Polemiken mot Backhaus/Reichelt, 171f. Om den särskilda teorinivån hos Marx, 17f och passim. – Heinrichs mest lättillgängliga utläggning av den monetära teorin finns i Heinrich 2013, 180ff.

474: Backhaus 1975, 123. – Ruben 1977, 40–64. – Heinrich, a.a., 220–233 och i synnerhet i de sammanfattande styckena, 250f.

474f: Kurz 2012. – Roswitha Scholz 2005. – Scholz och Kurz var gifta med varandra.

475: *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus* (se Haug 1994). Verket har hunnit till volym 8:1 men mycket återstår. – Haug 2012. – Haugs senaste introduktion till *Kapitalet* är Haug 2005. – Heinrichs kortare introduktion till *Kapitalet* är Heinrich 2012. Av de mer omfattande läsanvisningarna har hittills två band utkommit: Heinrich 2008 och Heinrich 2013b. – Fornäs 2013. – Jameson 2011. – Harvey 2010 och Harvey 2013. – Harveys föreläsningar på nätet återfinns på adress https://itunes.apple.com/us/podcast/reading-marxs-capital/id283038015?mt=2. – Kliman 2007.

Väsen och framträdesform; form och innehåll; yta och djup

476ff: Rozental 1973. Se framför allt 311–320. – Heinrich 2011, 144–148. – Den sjätte Feuerbachtesen i Marx 2003, 119.

478f: »All början är svår …«, MEGA II/6, 65, svensk översättning, 3 (korrigerad). – »Engänzungen zum ersten Band des ’Kapitals’, MEGA II/6, 22f. – Jämför också utgivarnas »Einleitung«, ibid. 27*. – I första upplagan står det: »Wenn wir künftig das Wort *’Werth’* ohne weitere Bestimmung brauchen, so handelt es sich immer vom *Tauschwert*« (När vi i det följande använder ordet *’värde’* utan närmare bestämning, så handlar det alltid om *bytesvärde*). – MEGA II/5, 19. – Kanske är det denna mening som får Johan Fornäs att fälla anmärkningen att distinktionen kanske (perhaps) är lätt förvirrande (slightly confusing); Fornäs 2013, 32.

479f: Bollandet med begreppen bruksvärde, bytesvärde (eller värdeform) och värde pågår i hela första kapitlet i *Kapitalet*. Se i synnerhet MEGA II/6, 80–98, svensk översättning, 42–60. – »värdets existensform«, ibid., 83 respektive 44. – Aristoteles-citatet ibid., 91 respektive 52. – Om form-, materie- och innehållsbegreppens historia och fortfarande aktualitet, se Liedman 2006. – Om Aristoteles där, 67–94.

480: Arbetets tvillingnatur, MEGA II/6, 75, svensk översättning, 36. – Det återgivna citatet är från Johannes uppenbarelse 13:17 (Bibel 2000, 1532). – Kapitalet, MEGA II/6, 115, svensk översättning, 76 (fortsättningen om karaktärsmasken saknas där; översättningen följer senare upplagor med Engels bearbetningar; det återgivna citatet har jag själv översatt).
481: Varan »ett yttre föremål«, 69 respektive 31. – »übernatürlich« i originalet, 89. Den svenska översättningen backar inför detta utmanande uttryck och nöjer sig med ett tamt »utanför naturen«, 50.

Naturligt och övernaturligt, frihet och jämlikhet

482f: »Transsubstantiation«, 133. I den svenska översättningen urvattnas uttrycket till »förvandling«, 93. – »sinnligt översinnliga …«, ibid., 103 respektive 63 (den svenska översättningen korrigerad). – Människors förnuftiga relationer, 110 respektive 69. – Kapitalet »är inte ett ting …«, MEW 25:822, svensk översättning, 721. – Marx egen motsvarande text återfinns i MEGA II/4:2, 843. Även om den är mindre väldisponerad än Engels redigering, är den för själva saken mer klargörande och motsättningen natur/samhälle skarpare markerad.
483: Frihetens rike, 828 respektive 726. – Engels följer i sin redaktion Marx manuskript ord för ord när det gäller frihetens och nödvändighetens rike; MEGA II/4.2, 838.
484: Marx om frihet, jämlikhet etc., MEGA II/6, 191, svensk översättning, 152.

Strävan efter exakthet

485: »en död hund«, MEGA II/6, 709, svensk översättning, 13. – Brev till Kugelmann 6.3.1868. MEW 32: 538. – Förhållandet mellan Marx och Hegel är ständigt kontroversiellt. Ett försök att flytta Marx mycket nära Hegel gör Robert Fine som talar om Hegel som »Marx's *doppelganger*«; Fine 2001, 79–96. När Marx säger att Hegels dialektik är motsatsen till hans egen talar han helt enkelt inte sanning, hävdar Fine; Hegel gör inte alls den typ av idealistiska konstruktioner som Marx påstår. – Uppenbarligen tar Fine inte tillräcklig hänsyn till de väsentliga

skillnaderna mellan Marx och Hegel, till exempel att Hegels schematiseringar saknas hos Marx och att det finns en strukturell skillnad mellan Hegels idealism och Marx materialism. Någon motsvarighet till Marx strävan efter exakthet finns inte heller hos Hegel.

486: »med naturvetenskaplig exakthet«, MEGA II/2, 101, svensk översättning Marx 2003, 241.

486f: »Seniors sista timme«, MEW II/6, 232–236, svensk översättning 192–196. – Om den nödvändiga arbetstidens del av den hela, MEGA II/6, 219, svensk översättning, 180. – Exemplen utvecklas sedan i kapitlen om mervärdekvoten och om arbetsdagen, 221–303 respektive 182–261.

487: Lagen om mängden producerat mervärde, 304 respektive 262f.

488: Om övergången från värde till pris, MEW 25:164–175, svensk översättning, 140–149. – Marx egen ursprungliga version i MEGA II/4:2, 230–242. »In der Wirklichkeit …«, ibid, 234. – »Für unsere gegenwärtige Untersuchung nicht nötig näher auf diesen Punkt einzugehen«, 242.

488f: Ladislaus von Bortkiewicz' artikel från 1907 ingår i Bortkiewicz 1976. – Sweezy 1970, 123.

489: Heinrich 2011, 270f.

490f: Kliman 2007 ger en historik om kontroverserna kring tranformationsproblemet (41ff), presenterar sin tolkningsmetod (55ff) och angriper konkurrerande uppfattningar (75ff). – Ett av Klimans viktigaste angreppsmål är vad han kallar »fysikalismen« (inte att förväxla med den fysikalism som vissa företrädare för nypositivismen utvecklade). Därmed menas att värdet bestäms dels av den teknologi (de maskiner) som kommer till användning i produktionen, dels av arbetarnas löner. Här är det lätt att ge Kliman rätt. Den stränga gränslinje som Marx drar mellan natur (inklusive maskiner) och samhällsnivå (»övernatur«) stämmer med en sådan tolkning. – De inledande avsnitten av Klimans bok har översatts i *Fronesis* nr 28, 35–55 tillsammans med en introduktion av Ankarloo 2008, 24–34. – Mest konsekvent utvecklar Heinrich sin uppfattning om *Kapitalet* som ett under många år pågående projekt i Heinrich 2011b, 155–193. – Marx i brev till Danielson

13.12.1881, MEW 35:246. – En ekonom som ofta figurerar i sammanhanget är Piero Sraffa, italienare som till stor del var verksam i Cambridge. Det centrala arbetet Sraffa 1960 finns också som Google Book under adress http://books.google.se/books?id=SJw8AAAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=sv&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. – Sraffa tog visserligen upp transformationsproblemet, men hans huvudärende var en uppgörelse med marginalismen. Han brukar betecknas som nyricardian och alltså inte marxist. – Det finns en svensk avhandling som rymmer en kritik av transformationsproblemet sådant det gestaltats av några 70-talsekonomer i Marx efterföljd: Lönnroth 1977. I samma anda som Lönnroth arbetar också britten Ian Steedman och japanen Michio Morishima; se Steedman 1977 och Morishima 1973. Med hjälp av matrisalgebra kan de visa att det inte går att påvisa något samband mellan värden och priser.

492: »enbart i pengarna«, MEGA II/6, 172, svensk översättning, 134 (här korrigerad).

Den historiska utvecklingen i Kapitalet

492: Ännu Reichelt 1970 behandlar utförligt frågan om förhållandet mellan historiematerialism och kapitalkritik och framhåller framför allt skillnaden mellan konkretion och precision (19–72) och påpekar också det vilseledande i att föreställa sig att Marx i sin speciella teori tillämpar en dialektisk metod (81). – Schanz 1973 är betydligt mer resolut i sitt avvisande av historiematerialismen (19ff och passim). – Heinrich 2011 är helt tveklös i sitt avfärdande.

493: Marx om handels- och ockerkapital, MEGA II/6, 180ff, svensk översättning 141–144.

494f: Gödels så kallade ofullständighetssats lyder: *I varje motsägelsefritt formellt system, som är tillräckligt komplext för att kunna beskriva aritmetik för naturliga tal, går det att formulera satser som varken kan bevisas eller motbevisas inom ramen för det formella systemet*. – För en klargörande framställning, se Nagel och Newman 1957. – Not 89, ibid., 364 respektive 323.

495: Om Marx förändrade syn på förhållandet mellan värde och pengar, se Heinrich 2011b, 176.

496f: Om »high-tech-kapitalismen« i Haug 2012. – Redan 1902 urskilde Werner Sombart ett senkapitalistiskt stadium. En senare upplaga är Sombart 1916-28. – Sombart avlägsnade sig efter hand alltmer från Marx. – Mandel 1972 och Habermas 1973. – En god framställning om postmodernismen är Kumar 2009. Kumar tar särskilt upp Marx' och marxismens position i den postmodernistiska debatten, till exempel s. 114ff och 194ff. – Jameson 1991, xxi och 260–278. – Terrell Carver, den flitige brittiske Marxkännaren, skapade till och med en postmodern Marx: en Marx som inte (likt den moderne Marx) skulle betraktas som en tänkare med en enhetlig åskådning eller teori och som därför kunde avvinnas olika uppfattningar beroende på vad i hans verk som man fokuserade. Till detta kan man säga att Carver lyckas kartlägga viktiga skiftningar i Marx utveckling, liksom han också kan visa att äldre textutgåvor skapar skenbart enhetliga verk. Men frågan är vilken nytta man har av beteckningen »postmodern«. Mer träffande vore sannolikt att tala om en postsovjetisk Marx. – Carver 1998. – Principerna i *Tyska ideologin*, se ovan, 243.

Människan och klasserna

498f: Människans arbete i förhållandet till naturen och till skillnad från djurens verksamhet, MEGA II/6, 192f, svensk översättning, 153f. – I den svenska översättningen har det viktiga ordet »ämnesomsättning« ersatts av det intetsägande »process«. – En av pionjärerna på området var Justus von Liebig, den store kemisten, som Marx var en ivrig läsare av. Av särskild betydelse för läran om ämnesomsättning var Liebig 1842 som också utkom i många senare upplagor. – Om Marx »naturalism«, se Fornäs 2013, 297f. – Den franska översättningen, MEGA II/7, 145f, svensk översättning (som här korrigerats), 153f.

499: Mitterrand 1978.

500: »Ich arbeite wie toll die Nächte durch«, Marx till Engels 8.12.1857, MEGA III/8, 210, MEW 29:225. – »Mir war das Ekelhafteste die

Unterbrechung meiner Arbeit«, Marx till Engels 10.2.1866, MEW 31:174. – Om det vidgade arbetsbegreppet, se till exempel Helldén 1979, 23ff och passim.

500f: »Nach Hobbes ist die *Wissenschaft*, nicht die *ausführende Arbeit*, die Mutter der Künste«, MEGA II/3.4. Beilagen, MEW 26:1, 329.

501f: Om tekniker i det tysktalande Europa kontra Storbritannien, se Hård 1994, 97ff och passim. – »kapitalsjäl«, MEGA II/6, 239, svensk översättning, 199. – »Du kan vara en mönstermedborgare …«, ibid. 242 respektive 201 (översättningen korrigerad). – Reservarmén, ibid., 573–583 respektive 555–566.

503: Om den brittiska folkräkningen, ibid., 427f respektive 388ff.

504: Det avbrutna kapitlet om klasserna finns nu i kritisk utgåva efter Marx manuskript i MEGA II/4.2, 901f. – Det visar sig att Engels här inte gjort några förändringar, MEW 25:892f, svensk översättning, 784f. – Inom traditioner som utgår från Marx har däremot intresset för det marxska klassbegreppet ofta varit stort. Så är det ännu i den postsovjetiska epoken. Ett ambitiöst arbete är Erik Olin Wrights *Class counts*, där författaren strävar efter att fånga det nutida kapitalistiska samhällets klasstruktur med dess stora diffusa medelklass på grundval av vissa grundläggande tankar hos Marx. – Wright 1997.

505f: Om fabrikslagstiftningen och kraven där, MEGA II/6, 460–475, svensk översättning 419–439, citat, 463 respektive 422. – En framställning om Marx idéer om undervisning och hans polytekniska ideal är Small 2014. Boken har tyvärr en något devot ton och går aldrig in på någon närmare analys.

Det okända mästerverket

471: Marx till Engels 25.2.1867, 506 31:278. – Balzacs komedi döptes av sin författare till *Le faiseur* (Svindlaren), 1840, men uppfördes efter författarens död på scen under namnet *Mercadet*. Se Balzac 1993.– »Le Chef-d’œuvre inconnu« ingick ursprungligen i andra upplagan av Balzacs debutverk *Romans et contes philosophiques* (1831), och den har översatts till svenska av C. G. Bjurström som »Det okända mästerverket«

och ingår i samlingsvolymen med samma namn (Balzac 1978). – »Melmoth réconcilié« finns veterligen inte på svenska. Den publicerades första gången 1835 i samlingen *Le livre des conteurs*. Den är lätt tillgänglig på nätet under adress http://beq.ebooksgratuits.com/balzac/Balzac_69_Melmoth_reconcilie.pdf (Balzac 1835). – Om berättelsen som en parodi på romantikens fantastiska romaner, se Amossy 1978, p. 149–167. – En övertygande framställning om Fausts period av kapitalistisk entreprenörsanda ger Berman 1987.

508: Paul Lafargue 1890–91, tillgänglig på nätet under adress https://www.marxists.org/francais/lafargue/works/1890/00/lafargue_18900000.htm. – Om berättelsens betydelse för Marx, se Berlin 1978, 2, Seigel 1978, 388, Attali 2005, 250, Wheen 2006, 1–6 och 111.

TVILLINGSJÄLAR ELLER ETT TRAGISKT MISSTAG?

514: *The tragic deception* är huvudtiteln på Levine 1975. – När Marx var död blev Engels ängslig över att plötsligt vara tvingad att spela första fiolen. »Jag har hela livet spelat det jag var ägnad för, nämligen andra fiolen«, skrev han i ett brev till en av Marx ivrigaste anhängare, schweizaren Johann Philipp Becker (15.10.1884, MEW 36:218). »Och jag hade turen att ha en så famos första fiol som Marx.« Men nu ställer sig saken svårare: nu måste han själv plötsligt överta Marx roll, och det bävar han för. – Om tafattheten, brev Engels–Marx 3.8.1859, MEGA III/9, 534, MEW 29:468. – Den första utgåvan av Engels anteckningar kallades *Natur und Dialektik* (Engels 1925). Först senare ändrades titeln till *Dialektik der Natur*. – Svensk översättning, Engels 1975. Översättningen är dock inte fullständig; det viktiga kapitlet om elektricitet saknas.

Matematiken

516f: Brev Marx–Engels 31.5.1873, MEW33:82.

517f: Marx matematiska manuskript, se Karl Marx 1968. – Den tyska utgåvan Marx 1974. – Endemanns förord och inledning, 7–49. Polemiken

mot Janowskaja, 1. – »inre sammanhang …«, 11. – Negationens negation, 51. – »bara en symbolisk antydan«, 85f.

518f: Han ägnar 27 sidor, eller 102–129, åt en historisk genomgång. – Engels söker förgäves efter ett manus om dialektik av Marx, brev till P.L. Lavrov 2.8.1883, MEW 36:3.

519f: Engels till Marx 18.8.1881, MEW 35:23ff. Marx nyhet skulle enligt Engels vara att $\frac{dy}{dy}$ skulle kunna ersättas med $\frac{0}{0}$. – Matematikens ursprung, MEW 20:35. – Nollan är inte innehållstom utan talseriens centrum, MEW 20:524. – Om Mao och omgestaltningen av Peking efter Lagerkvist 2014, 104.

Mötet med naturvetenskaperna

520f: Om Marx tidiga kontakter med naturvetenskaperna, se Foster 2000, 117f. – Om brevet till fadern, se ovan, 70ff. – »liebes Männchen von der Eisenbahn«, brev Jenny von Westphalen till Karl Marx 10.8.1841, MEGA III/1, 365.

522: Thomson & Tait 1867. – Thomson blev senare Lord Kelvin, det namn som han är känd under för eftervärlden. – Wiedemann 1874. – Engels excerpter av dessa verk i MEGA IV/31, 478–511 respektive 527–602.

522f: Om Marx och Kirchhoff, se Attali 2005, 159. – Om Londonutställningen 1851, se Auerbach 1999. – Utställningen dyker upp i förbigående i Marx och Engels korrespondens; se till exempel brev Marx–Engels 21.5.1851 och Engels–Marx 6.7.1851, MEGA III/4, 122 respektive 142, MEW 17:264 respektive 277. – Marx reaktioner på Londonutställningen – Attali, a. a., 188f. – Marx à propos elektricitetsutställningen i München i brev till Engels 8.11.82; Engels svarar honom 11.11.82., MEW 25:104 respektive 108.

523: Hospitalier 1882. – Marx excerpter MEGA IV/31, 467–473. Om förstrykningarna, se ibid. 875f. – Om exemplaret i hans bibliotek, se MEGA IV/32, 330.

523f: Brev Engels–Bernstein 27.2–1–3.1883, MEW 35:444f. – Om den andra industriella revolutionen, se ovan s. 24. – Om Liebigs betydelse för

Marx, se Foster 2000, 20 och 147–177. – Om Liebig och Schönbein som viktigare än alla politiska ekonomer skriver Marx i brev till Engels 13.2.och 20.2.1866, MEW 31:178 och 183. – Om Marx excerpter av Liebig, se Liedman 1977, bd 1, 110ff och noterna 25–26, ibid., 341.

524f: Fraas 1842. – Marx i brev till Engels 25.3.1868, MEW 32:52f – Engels gjorde några kortfattade excerpter av Fraas bok i början av 1880-talet och drog i stort sett samma slutsatser som Marx; MEGA IV:31:512.15. I *Naturens dialektik* upprepade han samma tanke, dock utan att nämna Fraas namn; MEW 20:453. – Marx gjorde däremot sin vana trogen mycket utförliga excerpter framför allt av Liebig 1840 (eller rättare sagt av den fjärde upplagan från 1842). Excerpterna ingår i de så kallade »Londoner Hefte« som härstammar från åren 1850–53. Liebig-excerpterna är tryckta i MEGA IV/9, 172–213. – Liebig 1840 (och många senare upplagor och översättningar). – Den klassiska monografin om Liebig och hans insatser är Blunck 1946. Betydligt nyare är Brock 1997. Brock är ensidigt inriktad på Liebigs brittiska kontakter; men sakligt är framställningen om agrarkemin värdefull, 145–182. – Marx, MEGA II/6, 477, svensk översättning, 442.

525f: Marx eget manuskript från 1864, MEGA II/4.2, 753 – Engels senarelägger uttrycket *unheilbarer Riss* ett helt kapitel; se MEW 25:821 (svensk översättning, 719), som närmast motsvarar MEGA II/4.2, 833. – Foster 2000, 147–174 och passim.

527: Om ämnesomsättningsbegreppets historia, se Bing 1971, 158–180. – Om Marx användning, se Foster 2000, 155ff.

528: Marx i brev till Engels 28.1.1863, MEW 30:320ff. – Lukács skrev om Marx anteckningsböcker i en artikel som ursprungligen publicerades 1925 och trycktes på engelska i Lukács 1966. – En monografi i ämnet är Wendling 2009 som även finns på nätet som href="http://polifiloso fie.files.wordpress.com/2012/12/karl-marx-on-technology-and-alienation-amy-wendling.pdf" >http://polifiloso fie.files.wordpress.com/2012/12/karl-marx-on-technology-and-alienation-amy-wendling.pdf. Tyvärr går den inte in i enskildheter utan diskuterar frågorna på ett mer allmänt plan. – Tristram Hunt nämner

åtminstone Schorlemmers namn och antyder hans betydelse för Engels, Hunt 2013, 230 och 314.

Carl Schorlemmer

528f: Engels, »Carl Schorlemmer«, MEW 22:314. – Brevet från Engels till Schorlemmer har glömts kvar i ett kemihistoriskt manuskript av Schorlemmer, förvarat i Manchester University Library, Special collections, och ger upplysningar om några kemihistoriskt intressanta grekiska ord. Brevet, skrivet den 27.1.1891, återges i MEW 38:14. – Fyra brev från Schorlemmer till Engels har bevarats i Amsterdam, *IISG Marx-Engels Nachlass, IMLZPA*, 1:5:2318. – Breven från Schorlemmer till Marx, ibid., 3986–3992, 1:5:3311.

529: Brev Engels–Marx 6.3.1865, MEW 31:92.

530: Roscoe 1892, VIII, och Roscoe 1895, 365. – Namnet Jollymayer dyker upp i otaliga brev, till exempel Marx–Engels 24.10.1868, MEW 32:191, Engels–Laura Lafargue 2.6.1883, MEW 36:33 och Engels–Schorlemmer 27.1.1891, MEW 38:14. – Om den sjuke och sorgsne Schorlemmer till exempel i brev Engels–Laura Lafargue 20.7.1891, MEW 38:138: »aber er wird immer mehr Tristymeier; man muss sich sehr anstrengen, ihm ein Lächeln abzuringen« (men han blir mer och mer Tristymeier; man måste anstränga sig mycket för att tvinga av honom ett leende). – Om Schorlemmers reseliv, se till exempel Engels–P. Pauli 25.4.1876, MEW 34:181, Engels–Marx 7.8.1881, 35:5f, Engels–Jenny Longuet 7.12.1881, MEW 35:240. – Om Amerikaresan, se Engels–Laura Lafargue 6.8.1888, MEW 37:82f, och Engels–F.A. Sorge 28.8.1888, MEW 37:86f. respektive 31.8.1888, ibid., 87f. – Om resan, se Tsuzuki 1967, 175f och Holmes 2014, 306ff. – Om Schorlemmers Parisresa, se Engels–Laura Lafargue 3.10.1883, MEW 36:66 och Schorlemmer–Laura Lafargue, *IISG Amsterdam Marx-Engels Nachlass, G 348*. – Den tyngsta bördan Roscoe 1892, VIII, och Roscoe 1895, 365. – Schorlemmer 1864.

530ff: Standardverk om oljans tidiga historia är Forbes 1958–59. – Om Schorlemmers insatser, se del II, 64ff. – Om Schorlemmers tidiga

analyser, se brev Schorlemmer–E. Erlenmeyer 6.11.1862, *Bibliothek des deutschen Museums*. – Schorlemmer 1872, 111ff.

Kvantitet slår över i kvalitet

532: Om kemin, se brev Marx–Engels 22.6.1867 och Engels svar 24.6.1867, 309.

533: Noten återfinns i första upplagan av *Das Kapital* i MEGA II/5, 246, i andra upplagan MEGA II/6, 308, i den franska översättningen MEGA II/7, 262. – Engels har i den tredje tyska upplagan gjort ett tillägg till Marx korta not, dock utan att på något sätt förändra innebörden. Det är detta tillägg som finns i den svenska översättningen, 267 (översättningen korrigerad i mitt citat). – Hegel 1969, 82–115 (Qualität) och 209–445 (Quantität) samt 445–455 (relationen mellan de båda). – Om lag, Hegel 1969b, 150–156.

534f: Grove 1846. – Boken finns i sin tredje upplaga (1855) som Google book, http://books.google.se/books?id=gME_OMO2JdQC&printsec=frontcover&hl=sv&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. – Marx om Groves bok i brev till Engels 31.8.1864 och till L. Philips, 17.8.1864, MEW 25:424 respektive 670. – Engels om »värmedöden« till Marx 21.3.1869, MEW 32:286f. – Clausius 1867.

535: Engels om Schorlemmer, Naturforskarförsamlingen och Clausius i brev till Marx 2.9.1867, MEW 31:336. – Polemiken i *Naturens dialektik* MEGA I/26,458 respektive 517, MEW 20:535 respektive 20:545. Anteckningarna författades 1873 respektive 1875. – Clausius 1896. – Engels hänvisar till Clausius bok i anteckningar från 1880 och 1881, MEGA I/26, 435, 469 och 517f, MEW 20:382, 391 och 545.

537: Kant 1974 behandlar konstverk respektive organismer i olika delar – de senare behandlas 334–456. Skillnaderna mellan de båda områdena avhandlas i inledningen, 78–109. – I den svenska översättningen Kant 2004 motsvaras detta av 217–353 respektive 23–50. – Foster 2000, 232f. – Efterskriften till andra upplagan av *Kapitalet*, MEGA II/6, 709.

538f: Det finns en stor litteratur om emergensfenomen av olika slag. Se till exempel Alexander 2011.

Anti-Dühring

540: Brev Engels–Marx 30.5.1873 (med Schorlemmers randanmärkningar) och Marx–Engels 31.3.1873, MEW 33:80f respektive 82ff.

541: Om uppmaningarna till Marx och hans vägran, se Liebknecht 1963, 190 och 195ff.

541f: Engels, »Alte Vorrede«, MEGA I/26, 328, MEW 20:328, svensk översättning Engels 1975, 30. – Brev Engels–Marx 14.5.1876, Marx–Engels 25.5., Engels–Marx 28.5. och 25.7., MEW 34, 12f, 14, 17ff respektive 20. – Brev Marx–Liebknecht 7.10.1876, MEW 34:209. – Hegel, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften* kom ut 1817, en andra upplaga följde 1827 och en tredje 1830. – Det är denna tredje, utökad med tillägg efter hans föreläsningar, som utgör band 8–10 i Hegels *Werke* (Hegel 1986b).

542f: Avsnittet om Büchner i MEW 20:472–476, svensk översättning 141ff. – »Hard and fast lines«, ibid., 482, svensk översättning (»skarpa och fasta gränser«), 152f – Om tänkande och verklighet inte minst i avsnittet »Identität – abstrakte« (skrivet 1874), MEW 20:483 f, svensk översättning, 154ff. – Anteckningen om dialektiken fick vid utgivningen på 20-talet rubriken *[a) Allgemeine Fragen der Dialektik. Grundgesetze der Dialektik]*. – MEW 20:481f, svensk översättning, 151f.

544: »Der dumme Wilhelm«, Engels till Marx 24.5.1876, MEW 34:13. – »Den långtråkige Dühring«, 28.5.1876, MEW 34:17. – Engels tackar för Marx text i brev 6.3.1877, MEW 34:37. – Marx avsnitt kallas »Aus der ’Kritischen Geschichte’« i bokversionen, MEGA I/27, 494, MEW 20:210–238, svensk översättning Engels 1976, 311–348. – »Sådan journalistisk verksamhet«, brev Engels–Eduard Bernstein 26.7.1879, MEW 34:379. – Mer uppskattande, till exempel i brev till samme Bernstein 11.4.1884, MEW 36:136, eller till August Bebel 3.12.1892, MEW 38:536. – Engelsmismen, jämför min artikel »Engelsismus«, i *Kritisches Wörterbuch des Marxismus* …, svensk översättning *Fronesis*.

– Om kvantitet och kvalitet etc., MEW 20:111–133, svensk översättning 163–195.

545f: »en ytterst allmän …«, MEGA I/27, 317–325, MEW 20:131, svensk översättning, 193. – Motsatsernas enhet, MEGA I/27, 326–338, MEW 20:111ff, svensk översättning, 164ff.

546: De fyra olika dialektiska lagarna, MEGA I/26, 293, MEW 20:307, svensk översättning, 7. – Den normerande framställningen med tre lagar ibid., I/26, 307ff, 348ff respektive 53ff.

547: Engels högläsning, MEW 20:9, svensk översättning, 12.

547f: *Ludwig Feuerbach*, MEGA I/30, 122–162, MEW 21:261–307, svensk översättning senast i Marx-Engels 1978, 545–594.

»Grundvalen för vår teori«

548:»Ganz famos«, Engels till Marx 12.12.1859, MEGA III/10, 127, MEW 29:524.

548f: Att naturen är utan historia säger Engels MEW 2:470. – Marx om *Origin of species* till Engels 19.12.1860, MEGA III/11, 271, MEW 30:131. – Marx brev till Lassalle 16.1.1861, MEW 30:578. – *Manuskripten* och människans ursprung, se ovan s. 173f. – Darwin 2006.

549f: En levande beskrivning av hur Darwin insöp Malthus idéer om överbefolkningen och sedan tillämpade dem på principerna om det naturliga urvalet ger Desmond & Moore 1992, 264ff, 485 och passim. – Det är i det tredje kapitlet av *Origin of species*, »Struggle for existence«, som influenserna från Malthus framträder tydligast. – Malthus 1826.

550f: Om Darwin och Malthus, se brev Marx–Engels 18.6.1862, MEW 30:249.

550: Lange 1875, 29ff. – Om kampen för de bästa betingelserna, ibid., 5f. – Om kampen för arbetslönen, 13. – Om talangernas spridning, 46ff. – De moraliska framstegen, 15.

551f: Marx om Lange i brev till Kugelmann 27.6.1870, MEW 32:685f. – »Man kan säga …«, MEW 3:31, svensk översättning Marx, *Skrifter*, a.a., 110.

552f: Trémaux 1865. – Pierre Trémaux hade kommit till sina resultat under diverse antropologiska fältstudier i bland annat Sudan. Hans bok bygger på ett begränsat biologiskt material. Diskussionen om Darwin och andra tidigare evolutionsbiologer är torftig. – Trémaux, 13, 129, 160ff. – Trémaux säger sig ha uppställt en stor naturlag, »la loi de coïncidence du sol et des types« (lagen om överensstämmelsen mellan jorden och raserna/arterna). Lagen formuleras: »La perfection des êtres est ou devient proportionelle au degré d'élaboration du sol sur lequel ils vivent« (Varelsernas perfektion är eller blir proportionell mot den grad som jorden på vilken de lever är bearbetad). – Trémaux, 11 respektive 17.

553: Marx om Trémaux till Engels 7.8.1866, MEW 31:248f. – Engels svar 2.10.1866, ibid., 256, Marx replik 3.10. och Engels slutomdöme 5.10.1866, ibid., 257f respektive 259f.

553f: Om Darwin, *Das Kapital*, MEGA II/6, 337 och 364, svensk översättning, 297 respektive 323. – Om dedikationen och Darwins svar, se Desmond & Moore 1992, 601f. – Om Marx' och Lankesters vänskap, se Feuer 1979, 633–648. – Lankesters kamp mot bedrägliga medier, se ibid., 624f. – Om Lankester och Marx, se Foster 2000, 221–224. – Om Darwin och Marx som 1800-talets båda stora materialister, ibid., 1 och passim.

Människans förhistoria

556: Om betydelsen av upptäckten av neandertalaren för synen på mänsklighetens tidigaste historia, se Foster, a. a., 212f. – Spencer 1883, 428ff.

556f: Morgan 1877. – Hela texten finns i en lättillgänglig utgåva i *Marxists Internet Archive*, http://classiques.uqac.ca/classiques/morgan_lewis_henry/ancient_society/ancient_society.html. – Om skottarnas framstegsidéer, se Spadafora 1990.

557: Frazer 1992. – Frazer utökade efter hand sitt verk så att det till sist omfattade tolv volymer. – Om Frazers verk, se till exempel Lorenzoni 2008. – Marx kallar Kovalevskij »der fat boy« bland annat i brev till Engels 17.9.1878, MEW 34:78.

558: Engels i MEGA I/29, 7–271, MEW 21:25–173, senaste svenska utgåvan Engels 1978. – Morgan 1878, 34. – Marx 1972. Boken finns också på nätet under adress http://de.scribd.com/doc/135581656/The-Ethnological-Note-books-of-Karl-Marx men kräver då prenumeration. Den finns också i tysk version med Marx originaltext: Marx 1976. – Krader återger alla Marx kommentarer i excerpterna över Morgan i Krader 1976, 26-29. – Engels MEGA I/29:13, MEW 21:30. – Foster 2000, 220. – Uppfattningen att Engels här för första gången använder uttrycket »materialistisk historieuppfattning« bestyrks på många håll, bland annat av Krader 1976, 124ff. – Om Marx, Engels och antropologin handlar också Freudenberger 2007, som dock inte tillägger något väsentligt nytt.

559: Om samhälleliga förhållanden, Morgan, a.a., 18. – Utropstecknet, Marx 1972, 127. – Kraders påpekande om tankefrön, Krader 1976, 24. – Produktionen av nya människor, MEGA I,29, 11f. MEW 21:27f. – Marx 1972, 112, citeras av Engels i MEGA I/29, 21f, MEW 21:38.

560: Aveling 1884. – Kautsky 1960, 214ff. – Om Engels »Gier« och »Habgier«, se Krader 1976, 147. – Engels, MEGA I/29, 269, MEW 21:171

560f: Marx 1972, 27. Jämför Krader 1976, 31. – Bachofen 1948. – Engels, MEGA I/29, 33ff, MEW 21:53ff och passim. – Beauvoir 2002, 87f, 90–93 och passim. – Lundgren-Gothlin, 1991, i synnerhet 131–134. Om kritiken av Engels och överskridandet av traditionell marxistisk kvinnosyn, 169–176. (Eva Gothlin hette vid tiden då hon lade fram sin avhandling Lundgren-Gothlin, senare enbart Gothlin.)

Att tolka världen och att förändra den

562: Marx 1972, 10. – Engels not till *Manifestet*, MEW 4:62, svensk översättning Marx-Engels 1986, 11. – Krader 1976 om den lärda debatten, 120.

563: Stalins uppfattningar framgår till exempel av Stalin 1974. Det finns en stor litteratur om Lysenko. För något olika kritiska perspektiv, se Joravski 1970 och Lecourt 1981. – Om brännmärkningen av Einsteins

relativitetsteori som varade mellan 1951 och 1955, se Müller-Markus 1966.

564: För en noggrannare utredning om specialiseringen av vetenskapen och dess inverkar på Marx position, se Liedman 1977 bd I, 129ff, 155ff och passim.

565: En utmärkt modern sammanfattning av professionaliseringen ger Abbott 2001.

566: Darwin 1871, 67, svensk översättning Darwin 2006, 52f. – Spencer 1876, 140f. – Haeckels ambitioner kulminerade i boken *Die Welträtsel*, världsgåtorna, som kom ut 1899.

567: Om system och systembyggare, se Liedman 1977, Vol. I, 132 ff och passim. – Om Engels motvilliga systembyggande, se ibid., Vol. II, 18ff och passim. – Marx II/6, 68, svensk översättning, 6. – Dante skriver i själva verket *Vien dietro a me, e lascia dir le genti* vilket i Björkessons svenska översättning blir »Följ efter mig och låt dem bara prata« (Skärselden sång 5, rad 13 i Dante 1983, 164).

568: Roscher 1854.

569: Marshall, 1890. – Om ekonomiämnets utveckling, se standardverket Schumpeter 1954. – Hyndman 1881. – Om Hyndman och Eleanor Marx, se Holmes 2014, 141f, 200f och 297f. – Litteraturen om William Morris är överflödande rik. En god biografi är MacCarty 1994. – Se även Thompson 1976. – Marx inflytande på Morris betonas särskilt starkt, troligen alltför starkt, av Paul Meier i hans ytterst omfattande avhandling Meier 1971.

570: Paul Lafargue är föremål för en stor och växande litteratur. På engelska finns Leslie Derflers stora tvåbandsmonografi där tillkomsten av den franska marxismen är viktig; se Derfler 1991 och Derfler 1998. – En nyare, mer koncentrerad biografi är Larue-Langlois 2007. – Om Jules Guesde och hans roll i Parti ouvrier finns en monografi av Andrée Collot, se Collot 2010. – Det är Engels som återger det yttrande som Marx fällt till Lafargue angående marxismen; brev Engels till Eduard Bernstein 2/3.11.1882, MEW 35:388. – Om Walras som den störste av ekonomer, se Schumpeter 1954, 827.

571f: Wood 2004, 127–132. – Större delen av texten finns också som Google Book, http://books.google.se/books?id=07_JWI5A2v8C&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

POLITIKERN MARX

577: Brev från Marx till Edward Spencer Beesly 12.6.1871, MEW 33:238.
579: Shanin 1983.

Herr Vogt

580: Marx till Engels 3.2.60, MEW 30:22f. – Marx återger uppmaningen från Sasonov i *Carl Vogt*, MEGA I/18, 71f, MEW 14:401f.
581: Brevet från Becker MEGA I/18, 88–93, MEW 14:420–424. – En stor, ja dominerande del av *Herr Vogt* består av återgivna brev, som ställer historiken över *Bund der Kommunisten* i skuggan. – Om den tyska arbetarföreningen och det enhälliga fördömandet av Vogt MEGA I/18, 325f, MEW 14:619. – Om fördömandet även i brev till Engels 9.2.60., MEGA III/10, 231ff och MEW 30:31. – Engels avråder från att anlita en emigrantförläggare i brev 15.9.70, MEW 30:92. – Marx står på sig i sitt svar 25.9., ibid., 95ff. Av det framgår det att han måste stå för kostnaderna själv, 25 pund. 20 har andra lovat bistå med, bland annat Ferdinand Lassalle, men av Engels begär han de återstående fem. – Om Vogt och Napoleon III, se till exempel brev från Marx till Ludwig Kugelmann 12.4.1871, MEW 33:206. – Uppgiften går tillbaka på *Papiers et correspondence 1870–71*. – Avineri 1968. Se i synnerhet »Epilogue«, 250–258. – Lindberg 2013

Internationalen

582: Schieder 1991, 10f.
583: Marx till Engels 4.11.1864, MEGA III/13, 37–44 och MEW 31:10–16. – Marx till Ferdinand Freiligrath 29.2.1860, MEW 30:488–495.
584: Om Marx, partierna och »Marxpartiet«, se Schieder 1991, 130–150. – Dokumentationen av Internationalen liksom litteraturen kring den är

riklig. Den första stora dokumentationen är Rjazanov 1926. – En annan är Collins 1968. I MEGA I/20, 263–591 liksom i hela MEGA I/21 finner man materialet. – På nätet finner man protokollen lätt tillgängliga liksom Marx och Engels alla bidrag och inlägg vid sammanträdena; se International Workingmen's Association (2014-09-04), https://www.marxists.org/archive/marx/works/1864/iwma/index.htm. – Om det exakta antalet ledamöter i den ursprungliga Centralkommittén, se Holmes 2014, 70.

584f: Marx om Tolain i det nämnda brevet till Engels 4.11.64, MEGA III/13, 38 och MEW 31:10.

Adressen

585: »Address of the International Working Men's Association« återges i MEGA I/20, 3–12. Därefter ges den tyska versionen som fått den mer bjudande titeln »Manifest an die arbeitende Klasse Europas«, som trycktes i den då nya tyska tidningen *Der Social-Demokrat*, nr 2, 21 december 1864; ibid. 16-25.

586: Om kooperativrörelserna vid denna tid i Marx tänkande, se Neunübel 1991. – Neunübels artikel har också ett historiskt intresse i sig: den är skriven när perestrojkan, alltså (den enbart planerade) omvandlingen av det sovjetiska näringslivet, som förespråkades av Michail Gorbatjov, var på tapeten och arbetarkooperationer sågs som en av framtidsvägarna. – Om perestrojka och glasnost', se Petrov 2006.

587: Det finns märkligt nog ingen artikel om associationsbegreppet i *Historische Grundbegriffe*. – På svenska finns en omfattande undersökning av 1800-talets olika associationsformer: Jansson 1985. – Om Geijers idéer i ämnet, se Hessler 1947.

589: Om begreppet solidaritet och Internationalen, se Liedman 1999, 19f. – Om begreppet broderskap, som Marx tidigare kritiserat (se ovan s. 329), och dess långa vindlande historia, se Schieder 1972, 552–581. – Schieder tar upp Marx och Engels tidiga dubier (577ff), däremot inte Marx användning av ordet i adressen till Internationalen.

589f: »Provisional Rules of the Association«, MEGA I/20, 13ff. – Marx till Engels 4.11.1864, MEGA III/13, 38– 43, MEW 31:9–16.
590f: Engels brev till Marx 7.11.1864, MEGA III/13, 38–43, 45, MEW 31:17. – Marx till Engels 14.11.1864, MEGA III/13, 54, MEW31:21. – Den biljett från Peter Fox, som Marx talar om, finns inte bevarad.

Lön, pris och profit

592ff: Marx brev till Lincoln, återgivet i MEGA I/10, 26–30. – Brevet publicerades också på tyska *Der Sozialdemokrat* 30.12.1864, ibid., 36f och även i MEW 16:18ff. – Brevet till Johnson publicerades i den engelska tidningen *Bee-Hive Newspaper* 20.5.1865 och återges i MEGA I/20, 134–137 och i tysk översättning i MEW 16:98f.
592: Fördraget hölls vid Centralkommitténs möten 20 och 27 juni 1865. Det engelska originalet *Value, price and profit* finns i kritisk utgåva i MEGA I/10, 141–186 och är också lätt tillgängligt på nätet, till exempel under adress https://libcom.org/library/value-price-and-profit-karlmarx. I MEW 16:103–152 finns en tysk översättning. Den svenska översättningen i Marx 1982. – Hobbes-citatet återfinns i MEGA I:20, 167f och i den svenska översättningen, 44. I *Kapitalet* återfinns samma citat i en fotnot, MEGA II/5, 123.
593f: Marx i brev till Engels 20.5. och 24.6.1865, MEGA III/13, 466f respektive 481f, MEW 31:122f och 124f.
594: Engels svar den 15.7.1865, MEGA III/13, 497f, MEW 31:128f. – Den mest omfattande studien om förhållandet mellan Mills och Marx teorier är Duncan 1973. Duncan går dock inte in på några frågor om Marx och Mills (obefintliga) personliga relationer. Han gör en svepande jämförelse mellan de bådas teorier och kommer till den märkliga slutsatsen att det kapitalistiska samhälle som Duncan själv lever i har den homogenitet som både Marx och Mill ser som ett ideal. – Duncan 1973, 315.

Bakunin och Marx

596: Marx om Bakunin till Engels 4.11.1864, MEGA III/13, 43, MEW 31:16. – Schieder 1991, 77. – Det finns en rad Bakunin-biografier, bland

vilka kan nämnas Masters 1974, MacLaughlin 2002 och Leier 2006.

596f: Marx om Bakunins maktanspråk till Engels 15.12.1868, MEW 32:234. – Brev från Bakunin till Marx 22.12.1868, MEW 32:757. – Om Becker och Bakunin, se till exempel Marx brev till Engels 28.1.1869, MEW 32:250 och till Paul Lafargue 15.2.1869, MEW 32:593. – Schieder 1991, 77. – Det av Marx författade beslutet 22.12.1868 om Bakunins Allians har rubriken »'Association Internationale des Travailleurs', 'L'Alliance Internationale de la Démocratie Socialiste'. Circulation du Conseil Générale, 22 décembre 1868«, MEGA I/21, 105–109 och återfinns i tysk översättning i MEW 16:339ff.

597f: Om *Manifestet*, Marx, Engels och arvsrätten, ovan s. 265. – »Bericht des Generalrats über das Erbrecht«, *Der Vorbote*, Oktober 1869, MEW 16:367ff.

598f: Bakunin publicerade 1869 en rad artiklar i tidningen *L'Égalité*, däribland en serie som handlade just om Internationalen och dess politik: Bakounine 1969. – Marx skrivelse gällande Bakunins kritik har titeln »Le Conseil Général au Conseil Fédéral de la Suisseromande« och återges i MEGA I/21,159–165; på tyska finns den i MEW 16:384–391. – Marx låg också bakom en »Confidentielle Mitteilung« till de tyska socialdemokraterna; MEGA I/21, 220–227, MEW 16:409–420; innehållet är snarlikt, tonen skarpare (han behövde ju heller inte befara att texten skulle komma till Bakunins kännedom).

599f: Om folkomröstningen 8 maj 1870, se till exempel Zeller 1969, 73. – »The General Council of the International Workingmen's Association on the war«, MEGA I/21, 245–249; texten publicerades också på tyska i Bechers tidningen *Die Vorbote*. Den tyska versionen finns både i MEGA I/21 och i MEW 17:3–8.

600f: Marx i brev till Engels 20.7.1870, MEW 33:5. – Engels skrev en imponerande rad artiklar i *Pall Mall Gazette* om det tysk-franska kriget; MEGA I/21, 253–496, i tysk översättning i MEW 17:11–264. Det rör sig sammanlagt om 42 artiklar mellan den 29 juli 1870 och den 18 februari 1871.

601f: Marx om Serrailliers resa och risken för en ny Pariskommun i brev till Engels 6.9.1870, MEW33:54. – Marx, »Second address on the General Council of the International Workingmen's Association«, MEGA I/21, 485–491, tysk översättning i MEW 17:271–279. Citatet 490 respektive 277 (i original: »Any attempt at upsetting the new Government in the present crisis, when the enemy is almost knocking at the doors of Paris, would be a desperate folly«).

602: Marx i brev till Beesly 19.10.1870, MEW 33:158 – Om Lyonkommunen finns en grundlig undersökning av Moissonnier 1972.

Pariskommunen 1871

603: Sångtexten hade skrivits redan 1866 av Jean Baptiste Clément som själv blev en aktiv kommunard. Musiken skrevs av Antoine Renard, en gjutare som också framträdde som operatenor men som annars inte gjorde sig bemärkt som tonsättare. – Även *La semaine sanglante* fick sin egen sång. Clément skrev också orden till den, medan musiken hämtades från en äldre sång.

603f: Lissagaray 1947, eller på nätet, Lissagaray 1896. – Om kärlekshistorien mellan Eleanor Marx och Lissagaray, se Holmes 2014, 110–150.

604: Bruhat, Dautry och Tersen 1970. Citatet från Lenin, 380. – Citatet är från *Staten och revolutionen;* se Lenin 1964, 75. – Zeller 1969.

605: Om kvinnorna i Kommunen, se Holmes 2014, 102. Citatet från *The Times* efter samma källa, 106. – Om Elisabeth Dmitrioff, se Zeller 1969, 299. – Om hennes relationer till Karl Marx och hennes vänskap med Eleanor Marx, se Bruhat 1970, 184–187, 190f och 372, och Holmes 2014, 105. – Varken Lenin eller Trotskij i Zeller 1969, 251.

605: Om Rossel hos Zeller 1969, 521–529, hos Bruhat 1970, 248–252.

606: Bruhat 1970 konkluderar Kommunen, 373ff. – Han gör en uppräkning av kommunarder som fanns med i Internationalen, 155.

606f: Zeller 1969, 193f om Thiers benägenhet att fly.

607: Citatet från den första proklamationen efter Bruhat 1970, 117. – Om det förfalskade brevet, se brev från Marx till Paul Lafargue 23.3.1871.

MEW 3:193f. – Marx och Engels tillrättaläggande för *The Times* återges i MEGA I/22, 3. – Marx var över huvud vid denna tid fullt sysselsatt med att dementera vissa mer eller mindre ondsinta rykten som cirkulerade i pressen just vid denna tid. Se MEGA I/22, 4–10.

608: Om Kommunens alltför stora hövlighet, Marx till Wilhelm Liebknecht 6.4.1871, MEW 33:200ff. – Om Kommunens betydelse i brev till Kugelmann 12.4.1871, MEW 33:205f. – Om tillfälligheterna till Kugelmann 17.4.1871, MEW 33:209. – Om Fränkel, se Zeller 1969, om Varlin, Bruhat 1970, 44 och passim.

608f: Ett brevutkast till enbart Frankel är daterat 26.4.1871, MEW 33:216f, till både Fränkel och Varlin 13.5.1871, MEW 226f. – Det är det senare brevet som här refereras.

609: Brevet till Beesly 12.6.1871, MEW 33:228ff. – »*le grand chef*«, Marx i brev till Kugelmann 18.6.1871, MEW 33:238.

609: Marx, »The Civil War in France: Address of the General Council of the International Working Men's Association«, MEGA I/22:123–162. Citaten, 139 och (om kvinnorna) 148. Om Blanqui, 156.

610: Hegels analys av franska revolutionen får sitt paradigmatiska uttryck redan i *Phänomenologie des Geistes* (1807), avsnittet »Den absoluta friheten och skräcken« där han skildrar hur den absoluta makten stjälps över ända och därmed ger plats för den absoluta friheten, som i sin tur övergår i terrorväldet; Hegel 1970b, 431–441, svensk översättning Hegel 2008, 411–419. – Litteraturen om Hegel och franska revolutionen är stor; Ritter 1989 är en behändig monografi, till vilken en utmärkt bibliografi om Hegels politiska teori, upprättad av Karlfried Gründer, är knuten.

Internationalens upplösning

614: Schieder 1991, 88. – Marx 100 inlägg enligt Molnár 1964. – Om Londonkonferensen, se Krause 1980, 196-220. – Marx och Engels bidrag till konferensen återfinns i MEGA I/22, 285–358. – Marx desillusionerad: brev till Danielson 28.5.1872; MEW 33:477. – Jenny Marx brev till Wilhelm Liebknecht 26.5.1872, MEW 33:702f, citatet 702.

615: Konferensen i Haag 2–7.9.1872 kommer att täckas av MEGA I/23, som dock ännu ej utkommit. Ett flödande rikt material med allehanda dokument, resolutioner etc. finns på nätet, https://www.marxists.org/archive/marx/iwma/documents/1872/hague-conference/.

–Om Haagkonferensen, se Schieder 1991, 108–114. – Bakunins olika artiklar, skrivelser och ofullbordade manuskript finns samlade i Bakunin 1965, däribland den intressanta ofullbordade texten »Écrit contre Marx«, 169–219.

De tyska socialdemokraterna

616f: Lassalle 1857. – Brev Marx–Lassalle 19.4.1859, MEGA III/9, 389–392, MEW bd 29, s. 590–593. – Den så kallade Sickingen-debatten har blivit föremål för en hel bok, utgiven av Walter Hinderer; se Hinderer 1974. – Na'aman 1968 tar upp Lassalles öde som jude och socialistisk agitator i 1800-talets Tyskland. – Det senaste större arbetet om Lassalle är Ramm 2004.

617: Brev från Engels till Marx 4.9.1864, MEGA III/12, 634f, MEW 30:429, och Marx svar 7.9.1864, MEGA III/12, 637, MEW 30:432. – En god översikt över Marx och Lassalles olika syn på arbetarklassens strategi ger Roger Morgan 2008, 2f, 20ff.

618: Brevväxlingen mellan Bismarck och Lassalle, som blev känd och offentliggjord först 1928, är lätt åtkomlig på nätet, adress http://www.marxists.org/deutsch/referenz/lassalle/bismarck/briefe/.

618f: Den senaste biografin om Wilhelm Liebknecht är Schröder 2013, den senaste om Bebel är Jürgen Schmidt 2013. – Om Marxklicken, se Morgan 1965, 59; om Marx, Internationalen och de socialdemokratiska partierna i Tyskland, ibid., 168ff och passim.

620: Följebrev till Wilhelm Bracke 5.5.1875, MEW 19:13f. – Engels till Bebel 18/28.3.1875, ibid., 3–9. – Engels förord till Marx kritik, ibid.,521f.

Kritiken av Gothaprogrammet

620ff: Marx, »Kritik des Gothaer Programms«, MEGA I/25, 9–25, MEW 19:15–32. Den bästa svenska översättningen, utförd av Bertil Wagner, finns på nätet: http://www.marxistarkiv.se/klassiker/marx/kritik_av_gothaprogrammet.pdf – Citaten ibid., MEGA I/25, 10, 11f och 15, MEW 19:16, 17f och 21, den svenska översättningen, 1, 2f och 4. Om »proletariatets revolutionära diktatur«, MEGA I/25, 22, MEW 19:28, svensk översättning 14. – Engels brev till Bracke 11.10.1875 och till Bebel 12.10.1875, MEW 34:155–163. Breven finns också i den svenska översättningen av Gothaprogrammet. – Engels kritik saknar dock skärpan i Marx mer hårdhänta uppgörelse.

623: Om proletariatets diktatur, Schieder 1991, 34.

624: Liebknechts uttalande enligt Schieder 1991, 117. – En utmärkt bild av socialistlagen och dess följder får man genom Beutin 2003. – Engels, »Sulle attuali condizioni della Germania e della Russia«, MEGA I/25, 169f, tysk översättning, MEW19:148f. – Marx uppgörelse med George Howell, en gång medlem av Internationalen, publicerades i *The Secular Chronicle* 4.8.1878, MEGA I/25, 151–157, MEW 19:142–147; hans förord till 1880 års utgåva av *Misère de la philosophie* återges i MEGA I/25, 198, MEW 19:229, hans »Questionnaire for workers« med mängder av frågor om arbete, hälsa etc., ibid., 199–207 respektive 230–237.

Den ryska vägen

625: Mehring 1983, 710ff. – Rjazanov 1973, 205ff. – McLellan 1976, 425–430. – Hunt 2013, 305f.

625f: Wada 1983, Shanin 1983b och Sayer och Corrigan 1983. – N. Flerovskij var en pseudonym för Vasilij Bervi. Hans bok handlade om den ryska arbetarklassens läge och var alltså en parallellundersökning till Engels skrift om de engelska förhållandena från 1845. Marx skrev till Engels att detta var den viktigaste boken om arbetarnas ställning sedan Engels egen; brev 10.2.1870, MEW 32:437. – Marx läste noga Bervis verk, vilket framgår av hans eget exemplar med många marginalanteckningar; se MEGA IV:32, 147. – Shanin 1983b, 8.

626f: Tjernysjevskijs *Vad bör göras?* finns i svensk översättning; se Tjernysjevskij 1983b. – Utdrag ur de texter av Tjernysjevskij som influerade Marx återfinns i engelsk översättning i Tjernysjevskij 1983a.

627f: Marx utkast till en replik i *Otetjestvennije Zapiski*, »L'article 'Karl Marx devant le tribunal de M. Joukowski«, MEGA I/25, 112–117; finns också på nätet under adress https://www.marxists.org/archive/marx/works/1877/11/russia.htm. – Zasulitjs brev till Marx 16.2.1881 återges bland annat i Shanin 1983, 98f. – Hänvisningen gäller i första hand MEGA II/7:12, svensk översättning, 4.

628ff: Marx brevutkast till Zasulitj i franskt original, MEGA I/25, 219–240, på tyska i MEW 19:384–406 och på engelska i Shanin 1983, 99–123. – Det andra utkastet först, Wada 1983, 64f.

629: Citaten om hembygden och »från rent teoretisk ståndpunkt«, MEGA I/25, 223, MEW 19:387 och Shanin 1983, 108.

630: Brev Marx–Vera Zasulitj 8.3.1881, MEGA I/25, 241f, MEW 35:166f och Shanin 1983, 123f.

631: Wada 1983, 41f.

Politikens former

632: Brev Marx–Friedrich Adolph Sorge 27.9.1877, MEW 34:296.

632f: Brev Marx–Laura Lafargue 14.12.1882, MEW 35:407f. – Om Marx besvikelse över England, se också Schieder 1991, 98.

634: Marx använde till skillnad från Engels aldrig metaforen att staten skulle dö bort (*Anti-Dühring*), medan denna med emfas fördes vidare av Lenin i *Staten och revolutionen*; Lenin 1964, 108ff och passim. – Marx säger enbart att staten skulle förlora sin Zwangscharakter (tvångskaraktär) och anta formen av en association. – Många uttolkare har konstaterat detta. Se till exempel Schieder 1991, 19.

634f: Stein 1848. – Schieder 1991, 20ff. – Marx förord till Engels bok, MEW 19:181–185. – Förordet finns av okänd anledning inte i MEGA I/25. – Om produktionsförhållandenas prioritet, se Balibar 1974, 119.

635: Schieder 1991, 22.

636: Beteckningen »vårt parti« använde både Marx och Engels många gånger, Marx till exempel i ett så centralt dokument som *Kritiken av Gothaprogrammet*, se MEGA I/25, 15, MEW 19:22, svensk översättning, 7, och Schieder 1991, 139.

STATYERNA, NIDBILDERNA OCH VERKET

639: Sartre 1964, 175.

640: Kołakowski 1977 och Kołakowski 1978. – Vranicki 1972–74. –Perry Anderson 1984.

Vägen från Highgate till Vinterpalatset

641: Ett utkast till talet vid Marx grav återges i MEW 19:333f, artikeln i *Der Sozialdemokrat* 22.3.1883, ibid., 335–339. – Engels publicerar ytterligare en artikel i samma tidning 3.5.1883 där han återger en lång rad andra hedersbetygelser från olika hörn av världen, ibid., 340–347.

642f: Engels tal i Zürich, MEGA I/32, 375, om målningen som föreställde Marx i motsvarande apparatband, 1289. – Målningen har veterligen inte bevarats. Margarete Greulich var dotter till Hermann Greulich, vice ordförande i kongressens organisationskommitté. – Om Eleanor Marx ovilja, se Holmes 2014, 316.

643: Det är socialisten William Diack som återger scenen med Eleanor och mannen som anser sig veta bättre i Diack 1939, 62. – Scenen har sedan återgetts många gånger, senast i Holmes 2014, 352. – *Die Jungen* behandlas bland annat i Müller 1975 och Wienand 1976. – Paul Ernst skriver i självbiografin *Jünglingsjahre* att han, uttråkad av Schmollers föreläsningar i Berlin, köpte *Kapitlets* första band och där fann en intellektuell skärpa som Schmoller saknade. »Ich kam von Schmoller zu Marx und kam wie in den himmel«, skriver han och fortsätter: »Ja, das war der Führer den ich brauchte« (ja, det var den ledare som jag behövde); Ernst 1931, 166. – Ernsts förtjusning blev dock kortvarig, och efter hand rörde han sig långt högerut på den politiska skalan. 1933, året då han dog, blev han medlem av den preussiska Akademie der Künste

efter utrensingen av judar. – Engels till Joseph Bloch 21.9.1890, MEW 37:462–465.

644f: Dühring 1875, 2 och 14f. – Om de eviga etiska sanningarna, ibid., 192ff. – Engels om plattheterna, 20:83, svensk översättning Engels 1976, 123.

645: Engels till von Boenigk 21.8.1890. MEW 37:447f.

646: Engels till Kautsky 13.12.1890, MEW 37:522f. – Den marxska ortodoxin i Karl Kautsky 1910, viii. – Marx *Kritik av Gothaprogrammet* publicerades i *Die Neue Zeit*, nummer 18, årgång 9. – Om Erfurtprogrammet, Kautsky 1899.

647: Om etik och materialistisk historieuppfattning, Kautsky 1910b.

647f: Om intellektuell mognad, Bernstein 1969, 11, om teorins föränderlighet, 39. – Standardverket om revisionismen och dess utveckling är Helga Grebings verk i ämnet. Hon börjar med en mycket vid begreppsbestämning och följer sedan en vindlande väg från Bernstein, austromarxismen och Lukács ända fram till den så kallade Pragvåren 1968. – Grebing 1977. – En något äldre, mångsidig antologi av artiklar om olika aspekter av revisionismen är Labedz 1962 med intressanta bidrag av bland andra Christian Gneuss, Leszek Kolakowski och Sibnarayan Ray. – Plechanov 1891/92. – Engels omdöme om Plechanovs artikel i brev till Kautsky 3.12.1891.

649: Om Labriola skriver Engels i brev till Friedrich Adolph Sorge 30.12.1893: »Er ist strikter Marxist.« (MEW 39:188.) – Labriolas brev till Engels finns utgivna i Labriola 1949. – Labriolas syn på historiematerialismen framgår av Labriola 1977.

649f: Lenin är en utomordentligt kontroversiell gestalt, och den svåröverskådligt stora litteraturen om honom präglas av detta. En tämligen ny biografi, präglad av gedigen källkritik och nyanserade omdömen, är Service 2000. – I *Vad bör göras?* går Lenin till våldsamt angrepp på vad han kallar »knäfallet för spontaniteten« (Lenin 2004, 34–42), varmed han menar tron att »massorna« utan ledning ska kunna åstadkomma en samhällsomvälvning. Han hävdar att arbetarna på egen hand väl kan utveckla ett fackligt medvetande (ibid., 53ff) men däremot

inte ett politiskt. För det krävs ett väl organiserat parti under ledning av yrkesrevolutionärer (107ff och i synnerhet 165–171).

650: Om Lenin som partiteorins skapare, se Miliband 1980, 107–110 och Schieder 1991, 130ff.

651: Lenins »Marxismens tre källor och tre beståndsdelar« ingår i Lenin 1965. Den är också lätt tillgänglig på nätet under adress http://ciml.250x.com/archive/lenin/swedish/lenin_3marx_1913_swedish.html.

651ff: Mach 1886. – Om konflikten mellan Mach och Einstein, se Holton 1970. – Lenins brev från perioden skapar fullständig klarhet i bakgrunden till *Materialism och empiriokriticism*: motsättningen mellan mensjeviker och bolsjeviker, där bolsjevikerna var anhängare av Lenins partiteori. Till sin bedrövelse såg nu Lenin att Plechanov, mensjevikernas ledande teoretiker, tog ställning mot Mach, medan Bogdanov och en rad andra bolsjeviker tvärtom övergav den kunskapsteoretiska realismen till förmån för Machs ståndpunkt; se Lenins brev till Anatolij Lunatjarskij 1.8.1905, Lenin 1967, 50f. Detta fann Lenin upprörande; motståndarna fick inte vara ensamma om vad han såg som en riktig marxistisk uppfattning. Han brevväxlade med den revolutionäre författaren Maksim Gorkij i ämnet. I ett långt brev berättade han att han läst ett manus av Bogdanov och då gripits av en »oerhörd vrede«. Bolsjevikerna har råkat på filosofiska avvägar. Till råga på allt har *Die Neue Zeit*, den ledande teoretiska tidskriften för marxister, publicerat en notis där det heter att Bogdanov företräder bolsjevikerna, Plechanov däremot mensjevikerna. – Brev till Gorkij 25.2.1908, Lenin 1967, 138–145. – Gorkij fann inte saken så avgörande och föreslog försoning mellan de stridande parterna. Lenin svarade argt att försoning inte är möjlig i en sådan fråga. Där gäller antingen eller, och nu håller mensjevikerna på att ta hem spelet. – Brev Lenin–Gorkij 24.3.1908, Lenin 1967, 149ff. – Ett möte ägde likväl rum hos Gorkij på Capri. Lenins biograf Robert Service skildrar mötet, som blev resultatlöst när det gällde stridsfrågan. Motparterna spelade mest schack med varandra. Lenin blev rasande när han förlorade. Service inser dock inte varför frågan om Mach tedde sig så viktig för Lenin som

ovillkorligen ville se läran alltifrån metafysiken till den politiska taktiken som en enhet, en monolit. – Service 2000, 190–196. – Om en marxistisk vänster svag för Nietzsches filosofi, se Seth Taylor 1990. – Lenin 1962.

653f: Lenin gjorde sina anteckningar mellan september och december 1914, alltså under den första krigshösten. De utgavs inte förrän 1929. Här har jag utgått från översättningen Lenin 1964b, 77–229. Om machismen, 121. – »Zur Frage der Dialektik«, ibid., 338–344.

654: Oktoberrevolutionen inträffade i oktober enligt den gamla, då i Ryssland ännu gällande julianska kalendern; enligt den nu gällande kalendern skedde revolutionen den 7 november.

Sovjetunionen, ortodoxin och avvikarna

655: En ingående, delvis sympatiserande skildring av revolutionen och tiden fram till 1923 är Carr 1950–53. De tre banden är inledningen till Carrs väldiga *A history of the Soviet Union* i fjorton band (1950–78). En framstående skildring av Sovjets hela historia är Hildermeier 1998.

655f: Isaac Deutschers trebandsbiografi om Trotskij, som finns översatt till svenska, är skriven av en sympatisör som också är en god historiker. Deutscher försöker inte förmildra massakern i Kronstadt, även om han är mån om att betona att Trotskij bara motvilligt lät den ske. – Deutscher 1973, 378ff.

656: Några av de viktigaste bidragen i striden om dialektiken har samlats i antologin Deborin och Bucharin 1969. En värdefull inledning är Negt 1969. – Utförligare om i synnerhet Deborin finner man i Ahlberg 1960. – Stephen F. Cohen 1981, 129–145, försöker visa att Bucharin inte kan kallas mekanist i sammanhanget. Det är tydligt att han inte var extrem i sina ståndpunkter; men han var den inflytelserikaste opponenten till den uppfattning som Deborin företrädde. – Mitin 1969, i synnerhet 330–342. Om Stalin och filosoferna, se vidare Hedeler 1991.

Raden av avvikare

658: Hobsbawm 1997, 106–131.

658f: Standardbiografin om Rosa Luxemburg är fortfarande Nettl 1966. – Om austromarxisterna, se Olausson 1987. – Lukács 1968.

659: Grebing 1977, 70–92 om Lukács. – En intressant och viktig samling artiklar om Lukács, författad av en rad av hans mest framstående elever, är Heller 1983. – En bok med påtagliga beröringspunkter med Lukács är Korsch 1972. Korsch gjorde dock inte någon avbön.

659f: Bloch 1959. – Löwy 1992. – Om Rjazanov och hans öde, se Rokitjanskij 1993 och Külow-Jaroslawski 1993.

660f: Det finns en stor litteratur om Frankfurtskolan och dess medlemmar. Utmärkta är Wiggershaus 1997 och Jay 1996.

661: Habermas 1976. – Ett tämligen färskt exempel på Axel Honneths brottning med den marxska tankevärlden är Honneth 2013. – Foucault 2001, 1405ff. – Sartre 1960. – Den ofullbordade fortsättningen gavs ut postumt: Sartre 1985.

661f: Den kritiska utgåvan av Fängelseanteckningarna är Gramsci 1975. Ett svenskt urval är Gramsci 1967. Gramsci 1981 är en översättning av Gramscis brev. – Litteraturen om Gramsci är svåröverskådlig. Intressanta och givande är bland andra Bobbio 1990 och Sørensen 1993. På svenska finns den utmärkta Ehnmark 2005 som präglat min framställning här. – Den tredje tesen, se Marx 2003, 118.

662: Om eurokommunismen, se Kinderley 1981. – Carl Henrik Hermansson, ledaren för det svenska Vänsterpartiet kommunisterna mellan 1964 och 1975, betraktas som en av eurokommunismens pionjärer. – Schaff 1965.

663: Heller 1976. – Kosík 1978. Om Kosík i sitt sammanhang, se Grebing 1977, 218–221. Se också Engdahl 1978, 7–30.

664: Mao Zedongs skrifter finns i svensk översättning i urval: Mao Tse-tung 1963–70. Intressant är Mao Tse-tung 1974. Bokens utgivare, Stuart Schram, har själv författat en rad viktiga böcker om Mao, senast Schram 1989. Om svensk maoism, se Augustsson-Hansén 1997.

665: Viktig för spridningen av Guevaras idéer inte minst i Europa var den unge franske akademikern Régis Debray som var med Guevara i Bolivia. På svenska finns bland annat en volym med bidrag av både Debray och

Guevara: Debray & Guevara 1968. – En mästerlig avhandling om kriget i den marxistiska idétraditionen i allmänhet och foco-teorin i synnerhet är Peralta 1990.

666: Schwarzschild 1949. – Tingsten recenserade den engelska översättningen, Aspelin den svenska; Tingsten 1947, Gunnar Aspelin 1949.

667f: Kinas utveckling under de senaste decennierna skildras med stor sakkunskap och etsande skärpa av Lagerkvist 2014.

668: En tämligen ny och mycket omfattande framställning om dialektiken är Frederic Jamesons *Valences of the dialectic* (2010). Jameson söker inte bara de moderna rötterna tillbaka till Hegel och Marx utan fångar in en lång rad nutida granskningar av begreppet, till exempel hos Derrida, Foucault och Deleuze. Boken sveper också över samtidens utveckling, dagens kapitalism och möjligheterna av ett utopiskt tänkande. Jameson använder fortfarande utan närmare preciseringar begreppet »marxism« och uttalar sig något ambivalent om utvecklingen i Sovjetunionen och anledningen till dess sammanbrott. Däremot söker han inte kritiskt begränsa den rimliga användningen av begreppet dialektik. – Jameson 2010, framför allt kapitlen 2–5, 15 (»Actually existing marxism«) och där särskilt 397ff.

Summan av Marx

673: Marx om framtidens kök, MEGA II/6, 704, svensk översättning Marx 1969, 11.

674: En fin analys av Marx syn på kritiken är Renault 1995.

675: Marx »bekännelser« återges i MEW 31:597.

Marx och eftervärlden

676f: Om nationalismen finns en mycket stor litteratur. För en översikt, se Dahlstedt-Liedman 1996. – Viktiga skrifter i ämnet är Benedict Anderson 1993 och Hobsbawm 1992.

677: Freud 1948, 241ff, svensk översättning Freud 2011, 443–446.

678: Engels 2008. – Bebel 1972. – Zetkin 1975.

679f: Tingsten 1967. – Svenning 2014, 58, 126f, 213 och passim. – Om Danielsson och partiprogrammet, Svenning 2014, 156ff. – Luxemburg 1985, 83.
682: Pomeroy 2004.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Brev från Engels till Schorlemmer har glömts kvar i ett kemihistoriskt manuskript av Schorlemmer, förvarat i Manchester University Library, Special collections, och ger upplysningar om några kemihistoriskt intressanta grekiska ord. Brevet, skrivet den 27.1.1891, återges i MEW 38:14. – Fyra brev från Schorlemmer till Engels har bevarats i Amsterdam, *IISG Marx-Engels Nachlass, IML-ZPA*, 1:5:2318. – Breven från Schorlemmer till Marx, ibid., 3986–3992, 1:5:3311.

Brev Schorlemmer–Laura Lafargue, *IISG Amsterdam Marx-Engels Nachlass, G 348*.

Brev Schorlemmer–E. Erlenmeyer 6.11.1862, *Bibliothek des deutschen Museums*.

Utgåvor av Marx och Engels skrifter, brev och excerpter

Det finns två större tyska utgåvor av Marx och Engels skrifter. Den ena och äldre är *Marx Engels Werke* i 42 band (Berlin: Dietz, 1956–90). Där återges också sådant som Marx eller Engels skrivit på annat språk i tysk översättning. Urval, inledningar och kommentarer är präglade av de regimer som stod bakom utgivningen. – Titeln förkortas här som brukligt MEW. Hänvisningen MEW 8:66 betyder alltså att det åberopade stället återfinns i band 8 på sidan 66.

En kritisk utgåva av allt som Marx och Engels skrivit började utges i slutet av 1920-talet: *Marx Engels Gesamtausgabe*, numera förkortat MEGA[1]. Utgåvan avbröts brutalt när Hitler kom till makten.

1975 började en ny stor kritisk Gesamtausgabe utges, där Marx och Engels skrifter och brev återges på det språk de är skrivna på, till en början under Sovjetunionens och DDR:s beskydd. När Muren fallit och Sovjet upplösts togs projektet så småningom upp på nytt. Idag drivs det vidare av Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Det är ett gigantiskt projekt. 120 band med lika många digra apparatband med

förklaringar och register av olika slag ska det till sist bli. Tyvärr är ännu mycket outgivet. I sådana fall är man fortfarande hänvisad till MEW.

Om man är mycket noggrann, kallar man denna nya Gesamtausgabe för MEGA^2. Men eftersom den första utgåvan mer och mer sällan åberopas, räcker det normalt sett att tala om MEGA rätt och slätt; vilket också sker här.

MEGA är uppdelad i fyra avdelningar. Avdelning I omfattar skrifter, manuskript och utkast med undantag för allt som tillhör det stora *Kapitalet*-projektet, vilket samlas i avdelning II. Breven återfinns i del III och excerpterna i del IV. Hänvisningarna skrivs enligt mallen MEGA I/20, 350, vilket betecknar band 20 bland skrifterna och sidan 350.

Där det finns svenska översättningar har jag hänvisat även till dem. Dessa översättningar tas upp i den vanliga litteraturförteckningen.

Många skrifter av Marx, Engels och olika författare i den marxistiska traditionen är lätt åtkomliga på adress Marxist Internet Archive https://www.marxists.org/archive/.

Det finns många bibliografier över skrifter av och om Marx. Deutsche Nationalbibliotheks förteckning över tyskspråkig litteratur kan nås på adress http://www.d-nb.de/. Huvudsakligen engelskspråkig litteratur förtecknas på adress http://www.adress.sussex.ac.uk/sefdo/bib/marx.htm.

Litteratur

(Artiklar och böcker på Internet har inte medtagits här.)

Abbott, Andrew Delano 1988: *The system of professions: an essay on the division of expert labor* (Chicago: The University of Chicago Press).

Adler, Max 1908: *Marx als Denker: zum 25. Todestag von Karl Marx* (Berlin: Volksbuchhandlung).

Agardh, Carl Adolph 1832: »Opinionens magt. (I anledning af Europas ställning år 1830)«, *Skånska Correspondenten*.

d’ Agoult, Marie 1850–53: *Histoire de la Révolution de 1848* (utg. under pseudonymen Daniel Stern. Paris: G. Sandré, 1850–53).

Ahlberg, René 1960, »*Dialektische Philosophie« und Gesellschaft in der Sowjetunion* (Berlin: Osteuropainstitut).
Ahmad, Aijaz 2008: *In theory: classes, nations and literatures* (1992, London: Verso).
Ajello, Nello 1997; *Il lungo addio: intellettuali e PCI dal 1958 al 1991* (Roma-Bali: Editori Laterza).
Alexander, Victoria N. 2011; *The biologist's mistress: rethinking self-organization in art, literature and nature* (Litchfield Park AZ: Emergent Publications).
Althusser, Louis 1965: *Pour Marx* (Paris: Maspero).
Althusser, Louis 1966 (utg.); *Lire Le capital* (I-II, Paris: Maspéro, 1966).
Althusser, Louis 1968: *För Marx* (1965, svensk översättning av Jan Stolpe, Staffanstorp: Bo Cavefors, 1968).
Althusser, Louis & Balibar, Étienne (utg.) 1970: *Att läsa Kapitalet* (del 1–2, svensk översättning av andra upplagan av Althusser 1966 av Jan Stolpe, Staffanstorp: Cavefors, 1970).
Althusser, Louis 1976: *Filosofi från en revolutionär klasståndpunkt* (1973, utg. av Göran Therborn, Lund: Cavefors).
Amossy, Ruth 1978: »*Melmoth réconcilié* ou la parodie du conte fantastique », *L'année balzacienne* 1978 (Paris: P. U. F., 1978).
Anderson, Benedict 1993: *Den föreställda gemenskapen: reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning* (1983, svensk översättning av Sven-Erik Torhäll, Göteborg: Daidalos).
Anderson, Perry 1984: *Om den västerländska marxismen* (1976, svensk översättning, Lund: Arkiv.)
Andréas, Bert 1969 (utg.): *Gründungsdokumente des Bundes der Kommunisten (Juni bis September 1847*) (Veröffentlichungen aus der Hamburger Staats- und Universitätsbibliothek. bd 7, Dr. Ernst Hauswedell & Co, Hamburg).
Andréas, Bert 2004, *Association Démocratique ayant pour but l'union de la fraternité de tous les peuples: Eine frühe internationale demokratische vereinigung in Brüssel 1847–48* (utg. av Bert Andréas: Karl-Marx-Haus, Heft 4).

Andrén, Mats 1990: *Borgerskapets Marx: Eugen von Böhm-Bawerk, ämbetsman och nationalekonom i sekelskiftets Wien* (Stockholm/Stehag: Symposion).
Ankarloo, Daniel 2008: »Ett kvartssekel utan Marx: kritik av den politiska ekonomin«, *Fronesis* nr 28.
Anonym 1926, *Batrachomyomachia: striden mellan grodorna och mössen* (svensk översättning av Elof Hellquist, Lund: Gleerups, 1926).
Arendt, Hannah 1988: *Människans villkor: Vita activa* (1958, översättning Joachim Retzlaff, inledning Joachim Israel, Göteborg: Röda Bokförlaget, 1988).
Aspelin, Gunnar 1949: »Motbjudande Marxporträtt«, *Expressen* 30.9.
Aspelin, Gunnar 1969: *Karl Marx: samhällsforskare och samhällskritiker* (Lund: Gleerups).
Aspelin, Gunnar 1972: *Karl Marx som sociolog* (Lund: Gleerups).
Aspelin, Kurt 1977: *Poesi och verklighet, del II: 1830-talets liberala litteraturkritik och den borgerliga realismens problem* (Stockholm: Norstedt).
Aspelin, Kurt 1979: »*Det europeiska missnöjet«: samhällsanalys och historiespekulation: studier i C.J.L. Almqvists författarskap åren kring 1840* (Del I, Stockholm: Norstedts).
Attali, Jacques 2005: *Karl Marx ou l'esprit du monde* (Paris: Fayard).
Auerbach, Jeffrey A. 1999: *The Great Exhibition of 1851: A Nation on Display* (New Haven: Yale University Press).
Augustsson, Lars Åke & Hansén, Stig 1997: *Maoisterna: en historia berättad av några som var med* (Stockholm: Ordfront).
Aveling, Edward 1884: *The Darwinian theory: its meaning, difficulties, evidence, history* (London: Progressiv Pub.).
Avineri, Shlomo 1968: *The social and political thought of Karl Marx* (Cambridge: Cambridge U.P.).

Babbage, Charles 1835: *On the economy of machinery and manufactures* (1832, fjärde uppl., London: Charles Knight).

Bachner, Henrik 1999: *Återkomsten: antisemitism i Sverige efter 1945* (Stockholm: Natur & Kultur).
Bachofen, Johann Jakob 1948: *Das Mutterrecht: eine Untersuchung über die Gynaikratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur* (1861, tredje upplagan bd 2–3, Basel: Schwabe).
Backhaus, Hans-Georg 1975: »Materialen zur Rekonstruktion der Marxschen Werttheorie«, i *Gesellschaft: Beiträge zur Marxschen Theorie* (3, Frankfurt a. M.: Suhrkamp).
Backhaus, Hans-Georg 1997: *Dialektik der Wertform. Untersuchungen zur Marxschen Ökonomiekritik* (Freiburg im Breisgau: Ça ira-Verlag).
Bailey, Cyril 1928: *The Greek atomists and Epicurus* (Oxford: Clarendon Press).
Bakunin, Michail 1869: »Politique de l'Internationale«, *L'Égalité* (nr 39–42, av Michel Bakounine).
Bakunin, Michail 1965: *Michel Bakounine et les conflits dans l'Internationale 1872* (utg. Arthur Lehning, Leiden: Brill).
Balibar, Étienne 1974: *Cinq études du matérialisme historique* (Paris: Maspero).
Balibar, Étienne 1993: *La philosophie de Marx* (Éditions La Découverte).
Balibar, Étienne & Wallerstein, Immanuel 2002: *Ras, nation, klass: mångtydiga identiteter* (1990, svensk översättning Sven-Erik Torhell, Göteborg: Daidalos).
de Balzac, Honoré 1835: *Le livre des conteurs* (vol.6, Paris: Lequien fils).
de Balzac, Honoré 1978: *Det okända mästerverket och andra berättelser* (svensk översättning C.G. Bjurström och Gunnel Vallquist, Stockholm: Forum).
de Balzac, Honoré 1993: *Le faiseur: Comedie en cinq actes et en prose* (Paris: La Documentation française, coll. Répertoire Comédie-Française).
Baran, Paul A. & Sweezy, Paul 1966: *Monopoly capital: an essay on the American economy and social order* (New York: Monthly Review Press, 1966).
Baran, Paul A. & Sweezy, Paul 1971: *Monopolkapitalet* (svensk översättning av Teddy Arnberg och Ingvar Larsson, Stockholm: Rabén &

Sjögren).
Bauer, Bruno 1841: *Die Posaune des Jüngsten Gerichts über Hegel den Atheisten und Antichristen: ein Ultimatum* (Leipzig: Wigand).
Bayertz, Kurt, Jaeschke, Walter & Gerhard, Myriam (utg.) 2007: *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert: Der Materialismusstreit* (bd 1, Hamburg: Meiner, 2007).
de Beauvoir, Simone 2002: *Det andra könet* (1949, svensk översättning av Adam Inczèdy-Gomos och Åsa Moberg i samarbete med Eva Gothlin, Stockholm: Norstedts).
Bebel, August 1972: *Kvinnan och socialismen* (1879, svensk översättning, Göteborg: Dokument Partisan).
Berlin, Isaiah 1965: *Karl Marx* (1939, svensk översättning av James Rössel, Stockholm: Albert Bonnier).
Berlin, Isaiah 1978: *Karl Marx: his life and environment* (1939, fjärde upplagan, Oxford London New York: Oxford U.P.).
Berman, Marshall 1987: *Allt som är fast förflyktigas: modernism och modernitet* (1982, svensk översättning av Gunnar Sandin, Lund: Arkiv förlag).
Berman, Marshall, 1999: *Marxistiska äventyr* (svensk översättning av Gunnar Sandin, Göteborg: Daidalos).
Bernstein, Eduard 1969: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (1899, utgiven av Günther Hillmann, Hamburg: Rowohlts Klassiker).
Berry, Brian J. L. 1992: *America's utopian experiments: communal havens from long-wave crises* (Hanover & London: Dartmouth College).
Beutin, Heidi, Beutin, Wolfgang & Malterer, Holger 2003 (utg.), *125 Jahre Sozialistengesetz: Beiträge der öffentlichen Konferenz von 18.–30. November 2003* (Frankfurt a. M.: Peter Lang).
Bibel 2000 (Bibelkommissionens översättning 1999, Stockholm: Verbum Cordia/Förlagshuset Gothia).
Bien R. med flera 1989, »Praxis, praktisch«, *Historisches Wörterbuch der Philosophie* (bd 7, Darmstadt: Schwabe).

Bing, Franklin C. 1971: »The history of the word ’metabolism’«, *Journal of the History of Medicine*, vol. 26:2).
Birchall, Johnston 1994: *Co-op: the people’s business* (Manchester och New York: Manchester U.P.).
Bleiber, Helmut, Dlubek, Rolf & Schmidt, Rolf 2000: *Demokratie und Arbeiterbewegung in der deutschen Revolution von 1848/49: Beiträge eines Kolloquiums zum 150. Jahrestag der Revolution von 1848/49 am 6./7. Juni 1998 in Berlin* (Berlin: Gesellschaft – Geschichte – Gegenwart Band 22, trafo verlag, 2000).
Bloch, Ernst 1959: *Das Prinzip Hoffnung* (bd I–III, Frankfurt am Main: Suhrkamp.)
Blomqvist, Håkan 2006: *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen* (Stockholm: Carlsson).
Blumenbach, Johann Friedrich 1776: *De generis humani varietate nativa liber* (Goettingae).
Blumenberg, Werner 1962: *Marx in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten* (Hamburg: Rohwolt).
Blunck, Richard 1946: *Justus von Liebig: die Lebensgeschichte eines Chemikers* (andra upplagan, Berlin: Hammerich und Leser).
Bobbio, Norberto 1990: *Saggi su Gramsci* (Milano: Feltrinelli).
Bonaparte, Napoléon-Louis 1844; *Extinction du pauperisme* (3 uppl., Paris: Pagnerre).
Bonefeld, Werner & Heinrich, Michael (utg.) 2011: *Kapital & Kritik: nach der »neuen« Marx-Lektüre* (Hamburg: VSA:Verlag).
von Bortkiewicz, Ladislaus 1976: *Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System* (1907, Lollar/Giessen: Achenbach).
Bottomore, Tom 1983: *A dictionary of Marxist thought* (Oxford: Blackwell Reference).
Bray, John Francis 1839: *Labour’s wrongs and labour’s remedy, or the age of might and the age of right* (Leeds: David Green).
Brazill, William J. 1970: *The young Hegelians* (New Haven and London: Yale University Press).

Breckman, Warren 1999: *Marx, the young Hegelians, and the origin of radical social theory: dethroning the self* (Cambridge Cambridge University Press).
Briffault, Robert 1935: *Europa: a novel of the days of ignorance* (New York: Scribner).
Brissot de Warville, Jacques Pierre 1780: *Recherches philosophiques sur le droit de propriété et sur le sol considérés dans la nature et dans la société, par un jeune philosophe* (Paris: förlag ej angivet).
Brock, William H. 1997: *Justus von Liebig: the chemical gatekeeper* (Cambridge & New York).
Brown, David 2010: *Palmerston: a biography* (New Haven & London: Yale U.P.).
Brudney, Daniel 1998: *Marx's attempt to leave philosophy* (Cambridge, Mass. och London: Harvard U.P.).
Bruhat, Jean, Dautry, Jean & Tersen, Émile 1970: *La Commune de Paris* (Paris: éditions sociales.)
Buhr, Manfred 1985: *Die Hegelsche Linke: Dokumente zu Philosophie und Politik im deutschen Vormärz* (utg. och inledning, Leipzig: Philipp Reclam Verlag).
Burke, Edmund 1982: *Reflektioner om franska revolutionen* (1790, översättning Carl G. Holm, Stockholm: Contra).
Burman, Anders & Lettevall, Rebecka (utg.)2014: *Tysk idealism* (Stockholm: Södertörn).
Büchner, Christine 2009: *Hildegard von Bingen : eine Lebensgeschichte* (Frankfurt am Main och Leipzig: Insel-Verlag).
Büsch, Otto 1975: *Die frühsozialistischen Bünde in der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung* (Berlin: Colloquium Verlag).
von Böhm-Bawerk, Eugen 1924: *Gesammelte Schriften* (utgivna av Franz X. Weiss, Wien: Holder-Pichler-Tempsky).

Caldwell, Peter C. 2009: *Love, death, and revolution in central Europe: Ludwig Feuerbach, Moses Hess, Louise Dittmar, Richard Wagner* (New York: Palgrave Macmillan).

Calvez, Jean-Yves 1956: *La pensée de Karl Marx* (Paris: Points).
Cara, Selcuk 2008: *Wilhelm Weitling – Gefangen zwischen Gott und Kommunismus: Tragikomödie in vier Akten* (München: Drei Masken Verlag).
Carlyle, Thomas 1850: *Latter-day pamphlets* (London: Chapman and Hall).
Carlyle, Thomas 1984: *Selected writings* (utg. av Alan Shelston, Harmondsworth: Penguin Books).
Carr, Edward Hallett 1950–78: *A history of the Soviet Union* (14 vol., London: Palgrave Macmillan).
Carver, Terrell 1998: *The postmodern Marx* (Manchester: Manchester U.P.).
Chamley, Paul 1963: *Économie politique et philosophie chez Steuart et Hegel* (Strasbourg: Muh-Le Roux).
Clausius, Rudolf 1867: *Über den zweiten Hauptsatz der mechanischen Wärmetheorie. Ein Vortrag gehalten in einer allgemeinen Sitzung der 41. Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte zu Frankfurt a. M. am 23. September 1867* (Braunschweig: F. Vieweg & Sohn).
Clausius, Rudolf 1867: *Die mechanische Wärmetheorie* (1864, andra upplagan, bd I, Braunschweig: F. Vieweg & Sohn).
Cohen, Gerald Allen 2000: *Karl Marx' Historieteori: Ett försvar* (1978, svensk översättning av Kent Lindkvist, Lund: Arkiv).
Cohen, H. Floris 1994: *The scientific revolution: a historiographical inquiry* (Chicago: Univ. of Chicago Press).
Cohen, I. Bernhard 1985: *Revolution in Science* (Cambridge, Mass.: Harvard U.P.).
Cohen, Stephen F. 1981: *Bucharin och den ryska revolutionen: en politisk biografi 1888–1938* (1971, svensk översättning av Bernt Kennerström, Lund: Arkiv förlag).
Coleman, D.C. 1997: *Myth, history and the industrial revolution* (London: The Hambledon Press)
Collins, Henry 1968: »The International and the British labour movement: origins of the International in England«, *La première Internationale: l'institution, l'implantation, le rayonnement* (Paris: Editions du Centre Nationale de la Recherche Scientifique).

Collot: André 2010: *Jules Guesde: éducateur et organisateur du prolétariat* (Paris: éd. inclinaisons).
Cornu, Auguste 1955: *Karl Marx et Friedrich Engels: leur vie et leur œuvre*, bd 1, *Les années d'enfance et de jeunesse, La gauche hégélienne: 1818/1820–1844* (Paris: P.U.F.).
Cornu, Auguste 1962: *Karl Marx et Friedrich Engels: leur vie et leur œuvre*, bd 3, *Marx à Paris* (Paris, P.U.F.).
Coutant, Arnaud 2009: *1848, quand la République combattait la Démocratie* (Paris: Éditions Mare et Martin).
Cuvier, Georges 1825: *Discours sur les révolutions de la surface du globe et sur les changements qu'elles ont produits dans le règne animal* (3 uppl., Paris: Dufours).

Dahlkvist, Mats 2013: *Att studera Kapitalet: kommentar och studiehandledning* (1978, Lund: Arkiv).
Dahlstedt, Sten & Liedman, Sven-Eric 1996: *Nationalismens logik: nationella identiteter i England, Frankrike och Tyskland decennierna kring sekelskiftet 1900* (Stockholm: Natur & Kultur).
Darimon, Alfred 1856: *De la réforme des banques* (Paris: Librairie de Guillaumin).
Darwin, Charles 1871: *The descent of man, and selection in relation to sex* (London: John Murray).
Darwin, Charles 1872: *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life* (1859, sjätte upplagan, London: John Murray).
Darwin, Charles 1980: *Om arternas uppkomst* (svensk översättning av Roland Adlerberth och Lars Olov Skeppholm, Stockholm: Bonnier).
Darwin, Charles 2006: *Människans härkomst och könsurvalet* (1871, svensk översättning av Nils Uddenberg, Stockholm: Natur & Kultur).
Deborin, Abram & Bucharin, Nikolaj 1969: *Kontroversen über dialektischen und mechanischen Materialismus* (Frankfurt am Main: Suhrkamp).

Debray, Régis & Guevara, Ernesto »Che« m. fl. 1968 (1967, tredje upplagan Stockholm: Rabén & Sjögren).
Derfler, Leslie 1991: *Paul Lafargue and the founding of Frensh socialism, 1842–1882* (Cambridge, Mass.: Harvard U.P.).
Derfler, Leslie 1998: *Paul Lafargue et the flowering of French socialism, 1882–1911* (Cambridge, Mass.: Harvard U.P.).
Derrida, Jacques 1993: *Spectres de Marx: L'État de la dette, le travail du deuil et la nouvelle Internationale* (Paris: Galilée).
Derrida, Jacques 2003: *Marx spöken: skuldstaten, sorgearbetet och Den nya internationalen* (1993, översättning till svenska av Jonas (J) Magnusson, Göteborg: Daidalos).
Desai, Meghnad 2002: *Marx's revenge: the resurgence of capitalism and the death of statist socialism* (London: Verso).
Desmond, Adrian & Moore, James 1992: *Darwin* (1991, London: Penguin Books).
Deutscher, Isaac 1971–72: *Trotskij* (3 vol., 1954–63, svensk översättning av Martin Peterson, Mario Grut och Otto Mannheimer, Mölndal: Coeckelberghs Partisanförlag).
Diack, William 1939: *History of the trades council and the trade union movement in Aberdeen* (Aberdeen: Aberdeen Trades Council).
Diderot, Dénis & d'Alembert, Jean le Rond (red.) 1751–72: *L'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des metiers* (17 volymer text + 11 volymer illustrationer, Paris: André le Breton, Michel-Antoine David, Laurent Durand och Antoine-Claude Briasson).
Disraeli, Benjamin 1845: *Sybil, or the Two Nations* (I–III, London: Henry Colburn).
Dlubek, Rolf, »Die Entstehung der zweiten Marx-Engels-Gesamtausgabe im Spannungsfeld von legitimatorischem Auftrag und editorischer Sorgfalt«, *MEGA-Studien Journal 1994/1* (Amsterdam: International Institute of Social History).
Dooren, W. van 1965: *Het Totalitetsbegrip bij Hegel en zijn Voorgangers* (Diss., Assen).

Duncan, Graeme 1973: *Marx and Mill: two views of social conflict and social harmony* (Cambridge: Cambridge U.P.).
Dupêchez, Charles 2001: *Marie d'Agoult, 1805–1876* (1994, Paris: Perrin).
Dühring, Eugen 1867: [Recension av Marx *Kapitalet*], *Ergänzungsblättern zur Kenntnis der Gegenwart*, bd 3/3 (Hildburghausen: Bibliographisches Institut).
Dühring, Eugen 1875: *Cursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung* (Leipzig: Erich Koschny).

Eagleton, Terry 1999: *Marx* (1997, New York: Routledge).
Eagleton, Terry 2011: *Varför Marx hade rätt* (2011, svensk översättning Maria Åsard, Hägersten: Tankekraft).
Easton, Loyd David 1966: *Hegel's first American followers: the Ohio Hegelians: John B. Stallo, Peter Kaufmann, Moncure Conway, and August Willich, with key writings*. (Athens: Ohio University Press).
Eaton, Henry 1980, »Marx and the Russians«, *Journal of the History of Ideas* (41/1, 1980).
Ehnmark, Anders 2005: *En stad i ljus: Antonio Gramscis slutsatser* (Stockholm: Norstedts).
Elbe, Ingo 2007: »Die Beharrlichkeit des 'Engelsismus': Bemerkungen zum Marx-Engels-Problem«, *Marx-Engels-Jahrbuch*.
Elbe, Ingo 2010: *Marx im Westen: die neue Marx-Lektüre in der Bundesrepublik seit 1965* (2008, andra uppl., Berlin: Politische Ideen).
Elster, Jon 1985: *Making sense of Marx* (Cambridge: Cambridge U.P.).
Elster, Jon 1986: *An introduction to Karl Marx* (Cambridge: Cambridge U.P.).
Engdahl, Horace 1978: »Inledning« till Kosík 1978 (Göteborg: Röda Bokförlaget).
Engels, Friedrich 1925: *Natur und Dialektik*, bd II i *Marx-Engels Archiv: Zeitschrift des Marx-Engels-Instituts in Moskau* (utg. av Daniel Rjazanov, Frankfurt am Main, 1927).
Engels, Friedrich 1975: *Naturens dialektik* (svensk översättning av Lars Ryno Nilsson, Lars Krumlinde och Kurt Wickman, Stockholm:

Gidlunds).
Engels, Friedrich 1976: *Herr Eugen Dührings omvälvning av vetenskapen (Anti-Dühring)*, (1955, översättare ej angiven, Stockholm: Arbetarkultur).
Engels, Friedrich 1983: *Den arbetande klassens läge i England från egna iakttagelser och autentiska källor* (svensk översättning av Carl-Eric Danelius m.fl., Göteborg: Proletärkultur).
Engels, Friedrich 2008: *Familjens, privategendomens och statens ursprung : i anslutning till Lewis H. Morgans forskningar* (1884, svensk översättning av Bertil Wagner, Lund: Murbruk).
Enzensberger, Hans Magnus (utg.) 1973: *Gespräche mit Marx und Engels* (2 bd, Frankfurt am Main: Insel Verlag).
Eriksson, Sven 1954: *Carl XV* (Stockholm: Wahlström & Widstrand).
Ernst, Paul 1931: *Jünglingsjahre* (München: G. Muller).
Essbach, Wolfgang 1988: *Die Junghegelianer: Soziologie einer Intellektuellengruppe* (München: Wilhelm Fink Verlag).

Fattington, Benjamin 1967: *The faith of Epicurus* (London: Weidenfeld and Nicolson).
Fehlbaum, Rolf Peter 1970: *Saint-Simon und die Saint-Simonisten: Vom laissez-faire zur Wirtschaftsplanung* (Basel: Veröffentlichen der List Gesellschaft 66).
Feuer, Lewis S. 1979: »The friendship of Edwin Ray Lankester and Karl Marx: the last episode in Marx's intellectual evolution«. *Journal of the History of Ideas, vol. 40, nr 4*.
Feuerbach, Friedrich 1843: *Die Zukunft der Religion* (Heft I–III, Zürich och Winterthur: Verlag des literarischen Comptoirs).
Feuerbach, Ludwig 1959: *Philosophische Kritiken und Grundsätze* i *Sämtliche Werke* (Neu herausgegeben von Wilhelm Bolin und Friedrich Jodl, bd II, Stuttgart-Bad Cannstatt: Fromann Verlag).
Feuerbach, Ludwig 1994: *Das Wesen des Christentums* (1841, Stuttgart: Reclam).

Fine, Robert 2001: *Political investigations: Hegel, Marx, Arendt* (London: Routledge).
Forbes, R.J. 1958–59: *Studies in early petroleum history* (I–II, Leiden: Brill).
Fornäs, Johan 2013: *Capitalism: a companion to Marx's economic critique* (London & New York: Routledge).
Foster, John Bellamy 2000: *Marx's ecology: materialism and nature* (New York: Monthly Review Books).
Foucault, Michel 1970: *Diskursens ordning: installationsföreläsning vid Collège de France den 2 december 1970* (1971, Stockholm och Stehag: B. Östlings bokförlag, 1993).
Foucault, Michel 2001, *Dits et écrits* (vol. 1, 1954–1975, Paris: Gallimard).
Fourier, Charles 1983: *Slaget om de små pastejerna: skrifter i urval* (översättning Ulf Gyllenhak, Stockholm: Federativs klassiker 9).
Fraas, Carl 1842: *Klima und Pflanzenwelt in der Zeit (Landshut*).
Frank, Manfred 1997: »*Unendliche Annäherung«: die Anfänge der philosophischen Frühromantik* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp).
Frazer, James George 1992: *The golden bough: studies in magic and religion* (1890 i två band, svensk översättning av Ernst Klein, *Den gyllene grenen: studier i magi och religion*, senaste utgåva Stockholm: Natur & Kultur).
Freud, Sigmund 1948: *Das Unbehagen der Kultur* (1930, i *Gesammelte Werke, chronologisch geordnet*, bd 14, utg. av Anna Freud, London: Imago).
Freud, Sigmund 2011, *Vi vantrivs i kulturen* (1930, svensk översättning av Jan Stolpe, Samlade skrifter bd X, Stockholm: Natur & Kultur).
Freudenberger, Timo 2007: *Die Anthropologie in der politischen Theorie von Karl Marx und Friedrich Engels (München: GRIN Verlag*).
Furet, François 1985: *Marx et la révolution française; suivi de textes de Karl Marx réunis, présentés, traduits par Lucien Calvié* (Paris: Flammarion).
Förder, Herwig m. fl. 1970–84: *Der Bund der Kommunisten. Dokumente und Materialien. Band 1. 1836–1849. Band 2. 1849–1851. Band 3. 1851–1852*. (Berlin: Dietz Verlag).

Gamby, Erik 1978: *Pär Götrek och 1800-talets svenska arbetarrörelse (Stockholm: Tidens förlag*).
Ganochaud, Colette 1978: *L'opinion publique chez Jean-Jacques Rousseau* (Lille: Université de Lille III).
Garaudy, Roger 1957: *Humanisme marxiste* (Paris: Éditions sociales).
Garff, Joakim 2002: *Søren Aabye Kierkegaard: SAK: en biografi* (2000, svensk översättning av Hans Dalén, Nora: Nya Doxa).
Gay, Peter 1990: *Freud* (1988, svensk översättning av Margareta Edgardh, Stockholm: Bonniers).
Geddes, Patrick Geddes 1915: *Cities in evolution: an introduction to the town planning movement and the study of civics* (1910, London: Williams & Norgate).
Geijer, Erik Gustaf 1928: »Fattigvårds-frågan«, ursprungligen i *Litteraturbladet* nummer 11, 1839, återgiven i *Samlade skrifter* (ny upplaga utgiven av John Landquist, Stockholm: P.A. Norstedt & Söner), bd 8.
Gemkow, Heinrich 1975: *Karl Marx: eine Biographie* (1967, fjärde uppl. Berlin: Dietz).
von Goethe, Johann Wolfgang 1990: *Vanitas! Vanitatum! Vanitas, Goethes sämtliche Werke nach Epochen seines Schaffens* (Münchener Ausgabe, utg. Karl Richter m.fl., bd 6:1, München: Carl Hanser).
von Goethe, Johann Wolfgang 1990b: *Egmont: ein Trauerspiel in fünf Aufzügen, Goethes sämtliche Werke nach Epochen seines Schaffens* (Münchener Ausgabe, utg. Karl Richter m.fl., bd 3:1, München: Carl Hanser).
Gollwitzer, Helmut 1962: »Marxistische Religionskritik unter christlicher Glaube« i *Marxismusstudien* (Vierte Folge, Tübingen: J.C.B. Mohr).
Gordon, John Steele 2002: *A thread across the Ocean: the heroic story of the Transatlantic cable* (London: Simon & Schuster).
Goschler, Constantin 2009: *Rudolf Virchow: Mediziner, Anthropologe, Politiker* (Köln: Böhlau).
Gothlin, se Lundgren-Gothlin.

Goulven, Laurent 1987: *Paléontologie et évolution en France de 1800 à 1860: une histoire des idées de Cuvier et Lamarck à Darwin* (Paris: C.T.H.S.).
Gramsci, Antonio 1967: *En kollektiv intellektuell* (urval av René Coeckelberghs, svensk översättning av Stig Herlitz, Staffanstorp: Cavefors).
Gramsci, Antonio 1975: *Quaderni di cercere* (utg. av Valentino Gerratana, Turin: Einaudi).
Gramsci, Antonio 1981: *Brev från fängelset* (urval och översättning av Carl-Göran Ekerwald, Stockholm: Rabén & Sjögren).
Grandjonc, Jacques 1979: *Statuten des »Communistischen Arbeiter-Bildungs-Vereins« London 1840–1914* (Trier: Schriften aus dem Karl-Marx-Haus, Heft 23).
Grebing, Helga 1977: *Der Revisionismus von Bernstein bis zum »Prager Frühling«* (München: Beck).
Gregory, Frederick 1977: *Scientific materialism in nineteenth century Germany* (Dordrecht och Boston: D. Reidel Publishing Company).
Grove, William Robert 1846: *Correlation of physical forces* (London, Longman).
Grünberg, Carl (utg.) 1922: *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* (bd 10, Leipzig: Verlag von C.L. Hirschfeld).
Gulyga, Arsenij 1989: *Schelling: Leben und Werk* (1982, tysk översättning Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt).

Habermas, Jürgen 1973: *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus* (Frankfurt: Suhrkamp).
Habermas 1976: *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp).
Habermas, Jürgen 2005: *Zwischen Naturalismus und Religion: philosophische Aufsätze* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp).
Haeckel, Ernst 1899: *Die Welträtsel: gemeinverständliche Studien über monistische Philosophie* (Stuttgart: Alfred Kröner Verlag).

Hahn, Hans-Werner 2005: *Die industrielle Revolution in Deutschland* (Enzyklopädie deutscher Geschichte bd 49, München: Wissenschaftsverlag).
Hall, Stuart 1973: *A 'reading' of Marx's 1857 introduction to the Grundrisse* (Birmingham: Centre for Contemporary Cultural Studies).
Hamilton, Thomas 2009: *Men and manners in America* (1833, Reissued Cambridge: Cambridge U.P.)
Hansson, Sven Ove 1995: *John Stuart Mill och socialismen* (Stockholm: Tiden).
Hardt, Michael & Negri, Antonio 2003: *Imperiet* (2000, svensk översättning av Henrik Gundenäs, Göteborg: Glänta produktion).
Hardt, Michael & Negri, Antonio 2007: *Multituden: krig och demokrati i imperiets tidsålder* (2004, svensk översättning av Oskar Söderlind, Hägersten: Tankekraft).
Hardt, Michael & Negri, Antonio 2009: *Commonwealth* (Cambridge, Mass.: Harvard U- P.).
Hardt, Michael & Negri, Antonio 2013: *Förklaring* (2011, svensk översättning av Oskar Söderlind, Hägersten: Tankekraft).,
Harvey, David 2010: *A companion to Marx's Capital* (London & New York: Verso).
Harvey, David 2013: *A companion to Marx's Capital: volume 2* (London & New York: Verso).
Hassall, A. H. 1861: *Adulteration detected, or, plain instruction for the detection of frauds in food and medicine* (1857, andra uppl. London: Longman, Brown m.fl.).
Haug, Wolfgang Fritz 1994: *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus* (Hamburg: Argument, vol. 1 – 8.1., fortfarande under utgivning).
Haug, Wolfgang Fritz 2005: *Neue Vorlesungen zur Einführung ins Kapital* (Hamburg: Argument).
Haug, Wolfgang Fritz 2012: *Hightech-Kapitalismus in der grossen Krise* (Hamburg: Argument).

Hecker, Rolf 1994: »Unbekannte Dokumente über Marx' Sohn Frederick Demuth«, *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung* (vol. 43, 1994), 43–59.
Hedeler, Wladislav 1991, »Stalin und die Philosophen«, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* (vol. 39), 536–43.
Hegel, G.W.F. 1969: *Wissenschaft der Logik* (1831, bd 1, G.W.F. Hegels Werke bd 5, Frankfurt: Suhrkamp, 1969).
Hegel, G.W.F. 1969b: *Wissenschaft der Logik* (1831, bd 2, G.W.F. Hegels Werke bd 6, Frankfurt: Suhrkamp, 1969).
Hegel, G.W.F. 1970: *Phänomenologie des Geistes* (1807, G.W.F. Hegels Werke bd 3, Frankfurt: Suhrkamp).
Hegel, G.W. F. 1970b: *Grundlinien der Philosophie des Rechts (1821*, G.W.F. Hegels Werke bd 7, Frankfurt: Suhrkamp).
Hegel, G.W. F. 1983: *Philosophie des Rechts: Die Vorlesungen von 1819/20 in einer Nachschrift* (utg. av Dieter Henrich, Frankfurt: Suhrkamp, 1983).
Hegel, G.W. F. 1986: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, (vol II, G.W.F. Hegels Werke, bd 19, Frankfurt: Suhrkamp).
Hegel, G.W. F. 1986b, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften* (1831, bd 1 G.W.F. Hegels Werke bd 5, Frankfurt: Suhrkamp).
Hegel, G.W. F. 2008: *Andens fenomenologi* (1807, svensk översättning av Brian Manning Delaney och Sven-Olof Wallenstein, Stockholm: Thales).
Heilbron, Johan 2001: »Interest: history of the concept«, *International encyclopedia of the social and behavioral sciences* (vol. 11, Amsterdam: Elsevier).
Heine, Heinrich 1863: *Lutetia: Correspondences sur la politique, l'art et la vie* (2 uppl., Paris: Michel Lévy).
Heine, Heinrich 1985: *Atta Troll: ein Sommernachtstraum; Deutschland; ein Wintermärchen, Historisch-kritische Gesamtausgabe der Werke* (utg. av Manfred Windfuhr, bd 4, Hamburg: Hoffmann und Campe).
Heinrich, Michael 1996–7: »Engels' edition of the third volume of 'Capital' and Marx' original manuscript«, *Science & Society* 60:4.
Heinrich, Michael 2008: *Wie das Marxsche Kapital lesen?* (vol. I, Stuttgart: Schmetterling Verlag).

Heinrich, Michael 2011: *Die Wissenschaft vom Wert: Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition* (1991, 5 uppl., Verlag Westphälisches Dampfboot, 2011).
Heinrich, Michael 2011b:»Entstehungs- und Auflösungsgeschichte des Marxschen ’Kapital’«, *Kapital & Kritik* (utg. av Werner Bonefeld och Michael Heinrich, Hamburg: VSA Verlag).
Heinrich, Michael 2013, *Introduktion till de tre volymerna av Marx Kapitalet* (översättning av Anders Ramsay och Henrik Sundberg, Hägersten: Tankekraft).
Heinrich, Michael 2013b: *Wie das Marxsche Kapital lesen?* (vol. II, Stuttgart: Schmetterling Verlag).
Helldén, Arne 1979: *Arbetet: ur arbetets idéhistoria* (Stockholm: Gidlunds).
Heller, Agnes 1976: *The theory of need in Marx* (1974, anonym engelsk översättning, London: Alison & Busby).
Heller, Agnes 1983: *Lukács revalued* (utg. Agnes Heller, Oxford: Basil Blackwell).
Henrich, Dieter 1983: »Einleitung« till Hegel 1983.
Hesiodos 1923, *Verk och dagar* (svensk översättning av Elof Hellqvist, Lund: Gleerups, 1923).
Hess, Moses 1959: *Briefwechsel* (utgiven av Edmund Silberner under medverkan av Werner Blumenberg, bd II, ’s-Gravenhage: Mouton & Co.)
Hessler, Carl-Arvid 1947: *Geijer som politiker*. Del 2: *Hans senare utveckling* (Stockholm: Geber).
Hildermeier, Manfred 1998: *Geschichte der Sowjetunion, 1917–1991* (München: C. H. Beck).
Hilferding, Rudolf 1910: *Das Finanzkapital: eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus* (Wien: Wiener Volksbuchhandlung).
Hill, Christopher 1984: *The world turned upside down: radical ideas during the English revolution* (Harmondsworth: Penguin Books).
Himmelfarb, Gertrude 1984: *The idea of poverty: England in the early industrial age* (London: Faber).

Hinderer, Walter (utg.) 1974: *Sickingen-Debatte: ein Beitrag zur materialistischen Literaturtheorie* (Darmstadt: Sammlung Luchterhand).
Hobsbawm, Eric 1979: *Revolutionens tidsålder* (1962, svensk översättning Stockholm: Tiden).
Hobsbawm, Eric 1992: *Nations and nationalism since 1790: programme, myth, reality* (1983, new edition, Cambridge: Cambridge U.P.).
Hobsbawm, Eric 1997: *Ytterligheternas tidsålder: det korta 1900-talet 1914–1991* (1994, Stockholm: Rabén Prisma).
Hobsbawm, Eric 2011: *How to change the world: Marx and Marxism, 1840–2011* (London: Little, Brown).
Hofstadter, Richard 1959: *Social darwinism in American thought* (1944, rev. ed., New York: G. Braziller).
Hohendahl, Peter Uwe 2008: *Heinrich Heine: europäischer Schriftsteller und Intellektueller* (Berlin: Erik Schmidt Verlag).
Holmes, Rachel 2014: *Eleanor Marx: a life* (London, New Dehli, New York och Sydney: Bloomsbury).
Holton, Gerald J. 1970, »Mach, Einstein and the search for reality«, *Boston Studies in the Philosophy of Science* (vol. 6, 165–99).
d'Hondt, Jacques 1968: *Hegel secret: recherches sur les sources cachées de la pensée de Hegel* (Paris: Épiméthée).
Honneth, Axel 2013: »Die Moral im 'Kapital': Versuch einer Korrektur der Marxschen Ökonomiekritik«, i Rahel Jaeggi och Daniel Loick (utg.), *Nach Marx: Philosophie, Kritik, Praxis* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp).
Hospitalier, Edouard 1882: *La physique moderne: les principales applications de l'electricité* (Paris: G. Masson, 1882).
Hundt, Martin 1988: *Bund der Kommunisten 1836–1852* (utg. Martin Hundt, Berlin: Akademie-Verlag).
Hunt, Tristram 2013: *Friedrich Engels: Kommunist i frack* (2009, svensk översättning av Stefan Lindgren, Stockholm: Leopard förlag).
Hyndman, Henry 1881: *England for all* (London: Gilbert & Rivington).
Hård, Mikael 1994: *Machines are frozen spirit: the scientification of refrigeration and brewing in the 19th century: a Weberian interpretation* (Frankfurt a. M.: Campus).

Israel, Joachim 1971: *Alienation: från Marx till modern sociologi* (1968, andra upplagan, Stockholm: Rabén & Sjögren).

Jaeggi, Rahel 2013: »Was (wenn überhaupt etwas) ist falsch Im Kapitalismus? Drei Wege der Kapitalismuskritik«, i Rahel Jaeggi och Daniel Loick (utg.), *Nach Marx: Philosophie, Kritik, Praxis* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp).

Jameson, Frederic 1991: *Postmodernism, or, the cultural logic of late capitalism* (Durham, NC: Duke U.P.).

Jameson, Frederic 2010: *Valences of the dialectic* (London och New York: Verso).

Jameson, Frederic 2011: *Representing 'Capital': a reading of volume one* (London & New York: Verso).

Jansson, Torkel 1985: *Adertonhundratalets associationer: forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870* (Stockholm: Almqvist & Wiksell).

Jay, Martin 1996: *The dialectical imagination: a history of the Frankfurt school and the Institute of social research* (1973, Berkeley: University of California Press).

Jarzcyk, Gwendoline & Labarrière, Pierre-Jean 1986: *Hegeliana* (Paris: P.U.F.), 102–20.

Joravski, David 2010: *The Lysenko affair* (Cambridge, Mass.: Harvard U.P.).

Jung, Alexander 1842: »Ein Bonbon für den kleinen Oswald, meinen Gegner in den deutschen Jahrbüchern «, *Königsberger Literaturblatt*, nummer 42, 20.7.1842.

Kant, Immanuel 1974: *Kritik der Urteilskraft*, XI–XVI (1790, *Werksausgabe*, bd 10, Frankfurt).

Kant, Immanuel 2004: *Kritik av omdömeskraften* (1790, svensk översättning av Sven-Olov Wallenstein, Stockholm: Thales).

Kautsky, Karl 1899: *Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Theil erläutert* (Tredje upplagan, Stuttgart: J.H.W. Dietz).
Kautsky, Karl 1910: *Karl Marx' oekonomische Lehren gemeinverständlich dargestellt und erläutert* (1887, Trettonde upplagan, Stuttgart: J. H. W Dietz).
Kautsky 1910b: *Ethik und materialistische Geschichtsauffassung: ein Versuch* (1906, Sjätte och sjunde tusendet, Stuttgart: J.H.W. Dietz).
Kautsky, Karl 1960: *Erinnerungen und Erörterungen* (utgivna av B. Kautsky, Den Haag: Mouton).
Kay, James Phillips 1832: *The moral and physical condition of the working classes employed in the cotton manufacture in Manchester* (London: James Ridgway).
Kemple, Thomas M. 1995: *Reading Marx writing: melodrama, the market, and the »Grundrisse«* (Stanford, Calif.: Stanford University Press).
Kennedy, Emmet 1978: *Destutt de Tracy and the origins of »ideology«* (Philadephia: Memoirs of the American Philosophical Society 129).
Kinderley, Richard 1981, *In search of eurocommunism* (London: MacMillan).
Kjellén, Alf 1945, »Den svenska opinionen inför det sociala läget 1846–1848«, *Historisk Tidskrift*.
Klein, Naomi 2014, *This changes everything: capitalism vs. the climate* (New York: Simon & Schuster).
Kliman, Andrew 2007: *Reclaiming Marx's Capital: a refutation of the myth of inconsistency* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield).
Kliman, Andrew 2008: [översättning i *Fronesis* nummer 28 av inledningen till Kliman 2007] (svensk översättning av Daniel Ankarloo).
Kluger, Richard 1986: *The paper: the life and death of the New York Herald Tribune* (New York: Knopf).
Klupsch, Tina 2012: *Johann Hugo Wyttenbach: Eine historische Biographie* (Trier: Kliomedia).
Kołakowski, Leszek 1977: *Die Hauptströmungen des Marxismus: Entstehung, Entwicklung, Zerfall* (1976, översättning av Eberhard Kołakowski, Piper: München och Zürich).

Kołakowski, Leszek 1978: *Main currents of Marxism: its rise, growth, and dissolution* (1976, översättning av P.S. Falla, Oxford: Clarendon).
Korsch, Karl 1972: *Marxism och filosofi* (1924, svensk översättning av Gunnar Gunnarsson, Stockholm: Rabén & Sjögren).
Kosík, Karel 1978: *Det konkretas dialektik: en studie i människans och världens problematik* 1963, svensk översättning från tyska av Horace Engdahl, Göteborg: Röda Bokförlaget).
Krader, Lawrence 1976: *Ethonologie und Anthropologie bei Marx* (Frankfurt am Main: Ullstein).
Kramer, Lloyd S 1988: *Threshold of a new world: intellectuals and the exile experience in Paris, 1830–1848* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press).
Krause, Hans-Dieter 1980: »Der Londoner Delegiertenkonferenz von 1871«, *Marx-Engels Jahrbuch* 3.
Krausnick, Michael 1993: *Die eiserne Lerche: Georg Herwegh, Dichter und Rebell* (Baden-Baden: Signal-Verlag).
Kropotkin, Peter 1978: *Inbördes hjälp* (1902, svensk översättning av K.G. Ossiannilsson, Stockholm: Federativ).
Krätke, Michael 2006: »Das Marx-Engels-Problem: warum Engels das Marxsche Kapital nicht verfälscht hat«, *Marx-Engels Jahrbuch*.
Kumar, Krishan 2009: *From postindustrial to post-modern society: new theories of the contemporary world* (1995, Hoboken, N.J.: John Wiley & Sons).
Kurz, Robert 2012: *Geld ohne Wert: Grundrisse zu einer Transformation der Kritik der politischen Ökonomie* (Berlin: Horlemann Verlag).
Kux, Ernst Eduard 1966: *Karl Marx – die revolutionäre Konfession* (Akademisk avhandling, Zürich: Buchdruckerei Neue Zürcher Zeitung).
Külow, Volker & Jaroslawski, André 1993: *David Rjasanov: Marx-Engels-Forscher Humanist Dissident* (Berlin: Dietz Verlag).
Künzli, Arnold 1966: *Karl Marx: eine Psychographie* (Wien: Europa Verlag).
Källberg, Sture (utg.) 1970: *Marx och Engels till vardags* (utg. av Sture Källberg, Stockholm: Pan/Norstedts).

Labedz, Leopold 1962 (utg.): *Revisionism: essays in the history of marxist ideas* (London: George Allen and Unwin Ltd).
Labica, Georges (utg.) 1982: *Dictionnaire critique du marxisme* (Paris: P.U.F.).
Labriola, Antonio 1949: *Lettere a Engels* (Roma: Rinascità).
Labriola, Antonio 1977: *Saggi sul materialism storico* (utg. av V. Gerratana och A. Guerra, Rom: Editori Riunati, 1977).
Lagerkvist, Johan 2014: *Tiananmen redux: den bortglömda massakern som förändrade världen* (Stockholm: Bonniers).
Landes, David 2003: *The unbound Prometheus: technological change and industrial development in Western Europe from 1750 to the present* (1969, andra uppl., Cambridge: Cambridge University Press).
Lange, Friedrich Albert 1875: *Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft* (1865, tredje upplagan, Duisburg: Bleuler-Hausheer).
Larue-Langlois, Françoys 2007: *Paul Lafargue* (Paris: Punctum).
Lassalle, Ferdinand 1857: *Die Philosophie Herakleitos den Dunklen von Ephesos* (I–II, Berlin: Franz Duncker).
Lecourt, Dominque 1981: *Fallet Lysenko: ideologi och vetenskap i Sovjetunionen* (1976, svensk översättning av Gunnar Sandin, Lund: Arkiv).
Leier, Mark 2006: *Bakunin: the creative passion* (London: St. Martin's Press).
Lenin, V.I. 1962: *Materialismus und Empiriokritzismus*. Vol. 14 i W. I. Lenin, *Werke* (1909, anonym tysk översättning, Berlin: Dietz Verlag).
Lenin, V.I. 1964: *Staten och revolutiononen* (1917, översättning från ryska av Bertil Hermansson, Stockholm: Rabén & Sjögren).
Lenin, V.I. 1964b: *Philosophische Hefte*. Vol. 38 i W. I. Lenin, *Werke* (1929, anonym tysk översättning, Berlin: Dietz Verlag).
Lenin, V.I. 1965: *V.I. Lenin i urval* (utg. Bo Gustafsson, Stockholm: Wahlström & Widstrand).
Lenin, V.I. 1967: *Briefe* (anonym tysk översättning, bd 2, Berlin: Dietz Verlag).

Lenin, V.I. 1983: *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* (1916, anonym svensk översättning, Göteborg: Proletärkultur).
Lenin, V.I. 2004: *Vad bör göras?* (1902, anonym svensk översättning, Göteborg: Proletärkultur).
Le Roy Ladurie 1982: *Karnevalen i Romans: från kyndelsmäss till askonsdag 1579–1580* (1979, svensk översättning av Jan Stolpe, Stockholm: Atlantis).
Levine, Norman 1975: *The tragic deception: Marx contra Engels* (Oxford & Santa Barbara: Clio Books).
Levine, Norman 1982: *Dialogue within the dialectic* (London: George Allen & Unwin).
von Liebig, Justus 1840: *Die organische Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie* (Braunschweig: Vieweg, med många senare upplagor och översättningar).
von Liebig, Justus 1842: *Die Thierchemie, oder die organische Chemie in ihrer Anwendung auf Physiologie und Pathologie* (Braunschweig: Verlag Vieweg).
Liebknecht, Wilhelm 1896: *Karl Marx zum Gedächtnis: ein Lebensabriss und Erinnerungen* (Nürnberg: Wörlein & Comp.).
Liebknecht, Wilhelm 1963: *Briefwechsel mit Karl Marx und Friedrich Engels* (utg. av G. Eckert, Mouton & Co.).
Liebknecht, Wilhelm 1994: *Wilhelm Liebknecht and German social democracy: a documentary history* (utg. av William Pelz, Westpoint: Greenwood).
Liedman, Sven-Eric 1968: *En värld att vinna: den unge Karl Marx* (Stockholm, Bonniers).
Liedman, Sven-Eric 1977: *Motsatsernas spel: Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskaper* (vol. 1- 2, Lund: Cavefors).
Liedman, Sven-Eric 1991: *Att förändra världen – men med måtta: det svenska 1800-talet speglat i C A Agardhs och C J Boströms liv och verk* (Stockholm: Förlaget Arbetarkultur).
Liedman, Sven-Eric 1997: »Engelsismus«, *Kritisches Wörterbuch des Marxismus* (Berlin: Argument)

Liedman, Sven-Eric 1999: *Att se sig själv i andra: om solidaritet* (Stockholm: Bonniers).
Liedman, Sven-Eric 2006: *Stenarna i själen: form och materia från antiken till våra dagar* (Stockholm: Bonniers).
Liedman, Sven-Eric 2008: »Engelsism«, *Fronesis* (nr 28, *Marx ekonomikritik*).
Lifshits, Mikhail 1980: *The philosophy of art of Karl Marx* (1935, engelsk översättning av R.B. Winn. London: Longwood Publishing Group).
Lindberg, Mats 2014: »Inledning«, till Marx, *Kapitalet* (1867, svensk översättning av Ivan Bohman, sjätte upplagan, Lund: Arkiv förlag).
Lindberg, Mats 2014b: *Att studera Kapitalet* (1979, andra upplagan, Lund: Arkiv).
Lindborg, Roldf 1998, *Anden i naturen: naturfilosofen Hans Christian Ørsted – experimentalfysiker* (Nora: Nya Doxa).
Lindgren, Michael 1990: *Glory and Failure: The Difference Engines of Johann Müller, Charles Babbage and Georg and Edvard Scheutz* (1987, Cambridge, Mass.: MIT Press)
Ling, Jan 2009: *Franz Liszt och 1800-talets konstmusik* (Möklinta: Gidlunds).
Lissagaray, Prosper Olivier 1897: *Histoire de la Commune de 1871* (Paris: E. Dentu).
Lissagaray, Prosper Olivier 1947: *Histoire de la Commune de 1871* (1876, ny upplaga Paris: M. Rivière).
Locke, John 1967: *Two treatises of government* (1690), *Second treatise* (utg. av Peter Laslett, andra upplagan, Cambridge: Cambridge U.P., 1967).
Locke, John 1998: *Andra avhandlingen om styrelseskicket: en essä om den civila styrelsens sanna ursprung, räckvidd och mål* (svensk översättning av Eva Backelin, Göteborg: Daidalos).
Lorenzo, Anselmo 1923: *El proletariado militante: memorias de un Internacional* (bd I, Barcelona).
Lorenzoni, Patricia 2008: *Att färdas under dödens tecken: Frazer, imperiet och den försvinnande vilden* (Göteborg: Glänta).

Lotter, Karl, Meiners, Reinhard och Treptow, Elmar 2013: *Das Marx-Engels Lexikon: von Abstraktion bis Zirkulation* (2006, Köln: PapyRossa Verlag).
Lukács, Georg 1966: »Technology and human relations«. (1925, engelsk översättning *New Left Review* 39).
Lukács, Georg 1968: *Historia och klassmedvetande* (1923, svensk översättning av Tomas Gerholm, Lund: Cavefors).
Lundgren-Gothlin, Eva 1991, *Kön och existens: studier i Simone de Beauvoirs Le deuxième sexe* (Göteborg: Daidalos).
Lundqvist, Pia 2008: *Marknad på väg: den västgötska gårdfarihandeln 1790–1864* (Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet).
Luxemburg, Rosa 1913: *Die Akkumulation des Kapitals: ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus* (Berlin: Vorwärts).
Luxemburg, Rosa 1985: *Världskriget och de europeiska revolutionerna: Politiska skrifter i urval 1914–1919* (svensk översättning av Kenth-Åke Andersson med flera, Lund: Arkiv).
Lyell, Charles 1830: *Principles of Geology: being an attempt to explain the former changes of the Earth's surface, by reference to causes now in operation* (London: John Murray).
Lönnroth, Johan 1977: *Marxism som matematisk ekonomi: en kritik av några moderna Marxtolkningar* (Göteborg: Nationalekonomiska institutionen, Memorandum nr 70).
Löwith, Karl 1962: *Die hegelsche Linke* (utg. och inledning, Stuttgart: Friedrich Frommann Verlag).
Löwy, Michael 1992: *Förlossning och utopi* (1988, svensk översättning av Gustaf Gimdal, Göteborg: Daidalos).
Löwy, Michael 1996: »Über Religion und Kritik«, i *Friedrich Engels – ein Klassiker nach 100 Jahren* (utgiven av Theodor Bergmann med flera, Hamburg: VSA-Verlag).

MacCarty, Fiona 1994: *William Morris: a life for our time* (London: Faber).
McLaughlin, Paul 2002: *Mikhail Bakunin: the philosophical basis of his anarchism* (New York: Algora).

McLellan, David 1971: »Introduction« till *Karl Marx's Grundrisse* (urval och översättning av McLellan, London: Macmillan).
McLellan, David 1976: *Karl Marx: his life and thought* (1973, St. Albans: Paladin).
Mach, Ernst 1886: *Beiträge zur Analyse der Empfindungen* (Jena: G. Fischer).
Maier, Ferdinand 2000: *Wirkungsgeschichte als Dialektik von Assimilation und Verdrängung: Ludwig Feuerbachs kritischer Humanismus und die marxsche Metakritik* (Cuxhaven & Dartford: Traude Junghaus).
Malécot, Claude et al. 2003: *Le monde de George Sand* (Paris: Éditions du Patrimoine).
Malmström-Ehrling, Anna-Karin 2011: »Marie d'Agoult: en presentation«, *Människan, friheten och framsteget: kvinnliga tänkare i 1800-talets Frankrike* (Mölndal: Östlings bokförlag Symposium).
Malthus, Thomas 1826: *Essay on the principle of population* (1798, sjätte upplagan, London: John Murray).
Mandel, Ernest 1972: *Der Spätkapitalismus: Versuch einer marxistischen Erklärung* (Frankfurt: Suhrkamp)
Mandel, Ernest 1974–75: *Senkapitalismen* (1972, svensk översättning av Bengt Andersson, Stockholm: René Coeckelberghs).
Manganaro Favaretto, Gilda 1983: *Possibilitá e limiti nel »socialismo scientifico« di P.J. Proudhon* (Rom: Edizioni dell'Ateneo).
Manuel, Frank E. & Manuel, Fritzie P. 1979: *Utopian thought in the Western world* (Cambridge, Ma.: Belknap Press of Harvard University Press).
Mao Tse-tung 1963–70: *Valda verk* (4 bd, skrifter från 1926–49, svensk översättning av Nils G. och Marika Holmberg, Göteborg: Danelius).
Mao Tse-tung 1974: *Mao Tse-tung unrehearsed* (utg. av Stuart Schram, Harmondsworth: Penguin Books).
Marcus, Stephen 1974: *Engels, Manchester, and the working class* (New York: Random House).
Marcuse, Herbert 1932: »Neue Quellen zur Grundlegung des historischen Materialismus«, *Die Gesellschaft*, 9 (Berlin 1932).

Marshall, Alfred 1890, *Principles of economics* (London: Macmillan).
Marx, Jenny 1989: *Jenny Marx: Kurze Umrisse eines bewegten Lebens* (utg. av Renate Schack, Berlin: Dietz Verlag).
Marx, Karl 1847: *Misère de la philosophie: réponse à La philosophie de la misère de M. Proudhon* (Paris: A. Frank och Bryssel: C.G. Vogler).
Marx 1875: *Le Capital* (översättning till franska av M.J. Roy, genomgripande reviderad av författaren, Paris: Maurice Lechâtre, 1875).
Marx, Karl 1903: »Einleitung zur Kritik der politische Oekonomie«, *Die Neue Zeit*, bd XXXI.
Marx, Karl 1951: *Marx on China, 1853–1860. Articles from the New York Daily Tribune* (with an introduction and notes by Dona Toor, London: Lawrence & Wishart).
Marx, Karl 1953: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Frankfurt: Europäische Verlagsanstalt, och Wien: Europa Verlag).
Marx, Karl 1965: *Människans frigörelse* (svensk översättning av Sven-Eric Liedman, Stockholm: Aldus).
Marx, Karl 1968: *Matematičeskie rukopisi* (utg. av S.A. Janowskaja, Moskva: Izdatel'stwo »Nauka«).
Marx, Karl 1972: *The ethnological notebooks of Karl Marx: studies of Morgan, Phear, Maine, Lubbock* (utgivna av L. Krader, Assen: Van Gorcum).
Marx, Karl 1974: Karl Marx, *Mathematische Manuskripte* (utg. av Wolfgang Endemann, Kronberg Ts.: Scriptor).
Marx, Karl 1976: *Die ethnologischen Exzerpthefte* (utgivna av L. Krader, översättning av Angelika Schweikhart, Frankfurt am Main: Suhrkamp).
Marx, Karl 1981: *Filosofins elände: svar på Proudhons »Eländets filosofi«* (1847, Göteborg: Proletärkultur).
Marx, Karl 1981b: *Louis Bonapartes adertonde brumaire* (Göteborg: Proletärkultur).
Marx, Karl 1995: *Människans frigörelse: Karl Marx ungdomsskrifter i urval* (1965, urval och översättning av Sven-Eric Liedman, Göteborg: Daidalos).

Marx, Karl 2003: *Texter i urval* (utg. av Sven-Eric Liedman och Björn Linnell, Stockholm: Ordfront).
Marx, Karl 2005: *Karl Marx on India: from the New York Daily Tribune* (red. Iqbal Husain, New Delhi: Tulika Books).
Marx, Karl 2010: Karl Marx, *Grundrisse: ett urval* (1971, svensk översättning av Sven-Eric Liedman, Hägersten: Tankekraft).
Marx, Karl & Engels, Friedrich 1975: *Ekonomiska skrifter: skrifter i urval* (Lund: Cavefors).
Marx, Karl & Engels, Friedrich 1978: *Filosofiska skrifter i urval* (Lund: Cavefors Klassiker).
Marx, Karl & Engels, Friedrich 1986: *Kommunistiska manifestet* (översättning av Axel Danielsson, Stockholm: Arbetarkultur).
Masters, Anthony 1974: *Bakunin: the father of anarchism* (London: Sidgwick & Jackson).
Mehring, Franz 1983: *Karl Marx: hans livs historia* (1918, översättning av Ture Nerman, Stockholm: Gidlunds).
Meier, Olga (utg.) 1983, *Die Töchter von Karl Marx: unveröffentliche Briefe* (Hamburg: Fischer Taschenbuch).
Meier, Paul 1977 *William Morris: the marxist dreamer* (I–II, London. Humanities Press).
Mészáros, István 1976: *Marx's theory of alienation* (1970, fjärde upplagan, London: Merlin Press).
Meurling, Per 1983: *Geijer och Marx* (Stockholm: Tiden).
Miliband, Ralph 1980: *Marxistisk politik: en analyserande diskussion kring den marxistiska inställningen till politisk praktik* (1977, svensk översättning av Margareta Eklöf, Stockholm: Bonnier).
Mill, John Stuart 1965: *Principles of political economy with some of their applications to social philosophy* (*Collected works of John Stuart Mill*, vol. 3–5, Toronto: University of Toronto Press).
Mill, John Stuart 1973–74: *A system of logic, ratiocinative and inductive; being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation* (*Collected works of John Stuart Mill*, vol. 7–8, Toronto: University of Toronto Press).

Mitchell Stanley 2006: »Mikhail Lifshits: a marxist conservative«, i Andrew Hemingway (utg.): *Marxism and the history of art: from William Morris to the New left* (London och Ann Arbor: Pluto Press).
Mithander, Conny 1989: *Den dubbla kritiken: Carlyle och Engels om 1840-talets Manchester* (Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis).
Mitin, Mark 1969: »Über die Ergebnisse der philosophischen Diskussion«, i Deborin & Bucharin 1969.
Mitscherlich-Nielsen, Margarete 1988: »Einleitung« till *Die Töchter von Karl Marx. Unveröffentlichte Briefe* (Aus dem Französischen und Englischen von K. Kersten und J. Prasse, Köln: Kiepenheuer & Witsch).
Mitterrand, François 1978: *L'abeille et l'architecte: chronique* (Paris: Flammarion).
Moissonnier, Maurice 1972: *La Première Internationale et la Commune à Lyon : 1865–1871, spontanéisme, complots et luttes réelles* (Paris: Éditions sociales).
Molnár, Miklos 1964: »Die Londoner Konferenz der Internationale«, *Archiv für Sozialgeschichte* 4.
Mommsen, Wolfgang J., 2000: *1848 – Die ungewollte Revolution* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 2000).
Monz, Heinz 1973: *Karl Marx: Grundlagen der Entwicklung zu Leben und Werk* (Trier: NCO-Verlag).
Morgan, Lewis H. 1877: *Ancient society or researches in the lines of human progress from savagery through barbarism to civilization* (London: MacMillan and Company).
Morgan, Roger 2008: *The German social democrats and the First international, 1864–1872* (1965, Cambridge: Cambridge U.P.).
Morishima, Michio 1973: *Marx's economics: a dual theory of value and growth* (Cambridge: Cambridge U.P.).
Musto, Marcello 2011: »Marx und die Kritik der politischen Ökonomie: von den frühen Studien bis zu den 'Grundrissen'«, *Kapital & Kritik* (utg. av Werner Bonefeld och Michael Heinrich, Hamburg: VSA Verlag, 2011).

Müller, Dirk H. 1975: *Idealismus und Revolution: zur Opposition der Jungen gegen den sozialdemokratischen Parteivorstand* (Berlin: Spiess).
Müller-Markus, Siegfried 1966: *Einstein und die Sowjet Philosophie: Krisis einer Lehre* (1960, 1–2, Alphen an den Rijn: Kluwer).

Na'aman, Shlomo 1968: *Ferdinand Lassalle: Deutscher und Jude: Eine sozialgeschichtliche Studie* (Hannover: Schriftenreihe der Niedersächsischen Landeszentrale für politischen Bildung).
Nagel, Ernest & Newman, James R. 1958: *Gödel's proof* (New York: NYU Press).
Negri, Antonio 2003: *Marx oltre Marx* (1979, senaste utgåva Rom, Manifestolibri, 2003, engelsk övers. *Marx beyond Marx* senast av Harry Cleaver m.fl., London: Pluto, 1991).
Negt, Oskar 1969, »Marxismus als Legitimationswissenschaft: zur Genese der stalinistischen Philosophie«, i Deborin & Bucharin 1969, 7–48.
Nettl, John Peter 1966: *Rosa Luxemburg* (London: Oxford U.P.).
Neunübel, Ingolf 1991: »Zur Bedeutung von Marx' Studien über die Kooperativbewegung Anfang der fünfziger Jahre für die Ausarbeitung der marxistischen Genossenschaftskonzeption«, *Marx-Engels Jahrbuch* (Berlin: Dietz).
Newton, Saul (utg.) 2011: *Max Stirner* (Basingstoke och New York).
Nicolaus, Martin 1972: »The unknown Marx«, i *Ideology in social science: readings in critical social theory* (utg. av Robin Blackburn, Suffolk: Fontana/Collins).
Nilsson, Bo G. 1980: »Om rättegången mot Napoleon Berger pga hans bok Den röda boken eller några af dagens frågor, utgiven under pseudonymen Per Fas« (Folkets historia, Stockholm: Riksföreningen för folkets historia 1980, 8:4).

Obermann, Karl 1955: *Zur Geschichte des Bundes der Kommunisten 1849 bis 1852*. (Berlin: Dietz Verlag).
Oishi, Takahisa 2001: *The unknown Marx: reconstructing a unified perspective* (foreword by Terrell Carver, London Sterling Virginia: Pluto

Press).
Oizerman, T.I. 1962: »Das Problem der Entfremdung in Zerrspiegel der bürgerlichen und revisionistischen ’Kritik’ des Marxismus«, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 9.
Olausson, Lennart 1987: *Demokrati och socialism: austromarxismen under mellankrigstiden* (Lund: Arkiv).
Ollman, Bertel 1976: *Alienation: Marx’s conception of man in capitalist society* (andra upplagan, Cambridge U.P.).
Omura, Izumi m.fl. (utg.) 2011: *Karl Marx is my father: the documentation of Frederick Demuth’s parentage. Karl Marx ist mein Vater. Eine Dokumentation zur Herkunft von Frederick Demuth* (Far Eastern Booksellers).
Orth, Hans Wolfgang, Fisch, Jörg & Kosseleck, Reinhart 1982: »Interesse«, *Geschichtliche Grundbegriffe* (utg. av Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, bd 3, Stuttgart: Klett-Cotta).
Outsam, Dorinda 1984: *Georges Cuvier: vocation, science and authority in post-revolutionary France* (Manchester: Manchester U.P.).

Papiers et correspondance de la famille impériale 1871 (vol. I–II, Paris: Garnier frères).
Pecqueur, Constantin 1842: *Théorie nouvelle d’économie sociale et politique, ou Etude sur l’organisation des sociétés* (Paris: Chapelle).
Pelz, William A. 1994 (utg.): *William Liebknecht and German social democracy* (engelsk översättning av Erich Hahn, Westport, Conn. & London: Greenwood Press).
Peralta, Amanda 1990: *… med andra medel: från Clausewitz till Guevara – krig, revolution och politik i en marxistisk idétradition* (Göteborg: Daidalos).
Petersen, Thomas & Faber, Malte 2015: *Karl Marx und die Philosophie der Wirtschaft: Bestandsaufnahme – Überprüfung – Neubewertung* (2003, tredje upplagan, Freiburg-München: Karl Alber).
Petrov, Kristian 2006: *Tillbaka till framtiden: modernitet, postmodernitet och generationsidentitet i Gorbačevs glasnost’ och perestrojka*

(Göteborg: Institutionen för idé- och lärdomshistoria).
Petrucciani, Stefano 2009: *Marx* (Rom: Carocci editore).
Petrucciani, Stefano 2012: *A lezione da Marx: nuove interpretazioni* (Rom: manifestolibri).
Pickering, Mary: *Auguste Comte: an intellectual biography* (1–3, Cambridge: Cambridge U.P.).
Piketty, Thomas 2013: *Le Capital au XXIe siècle* (Paris, Seuil).
Platt, Stephen R. 2012: *Autumn in the heavenly kingdom: China, the West, and the epic story of the Taiping civil war* (New York: Alfred A. Knopf).
Plechanov, Georgij 1891/92: »Zu Hegel's sechzigstem Todestag«, *Die Neue Zeit* bd 10/1.
Pomeroy, Anne Fairchild 2004: *Marx and Whitehead: process, dialectics, and the critique of capitalism* (Albany: State University of New York Press).
de Pompery, Édouard 1840: *Exposition de la science sociale, constituée par C. Fourier* (1839, 2 uppl.).
Poster, Mark 1975: *Existential marxism in postwar France: from Sartre to Althusser* (Princeton, N.J.: Princeton University Press).
Prawer, Siegbert Salomon 1976: *Karl Marx and world literature* (Oxford: Clarendon Press).
Preve, Constanzo 1990: *Il filo di Arianna: quindici lezioni di filosofia marxista* (Milano: Vangelista).
Proudhon, Pierre-Joseph 1846, *Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère* (Paris: Chez Guillaumin et cie).

Rader, Melvin 1979: *Marx's interpretation of history* (New York: Oxford U.P.).
Ragnerstam, Bunny 1986: *Arbetare i rörelse: historisk krönika* (bd I, Stockholm: Gidlunds).
Ramm, Thilo 2004: *Ferdinand Lassalle: der Revolutionär und das Recht* (Berlin: Berliner Wissenschaftsverlag).
Ramsay, Anders 2008: »Marx? Vilken Marx?«, *Fronesis* 28.

Raphael, Max 1980: *Proudhon-Marx-Picasso: three studies in the sociology of art* (1933, engelsk översättning av Inge Marcuse, London: Lawrence & Wishart).
Reichelt, Helmut 1970: *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx* (Frankfurt a. M.: Europäische Verlagsanstalt).
Reichelt, Helmut 2013: *Neue Marx-Lektüre: zur Kritik sozialwissenschaftlicher Logik* (2008, Freiburg im Breisgau: Ça ira).
Renault, Emmanuel 1995: *Marx et l'idée de critique* (Paris: P.U.F.).
Ribhegge, Wilhelm 1998: *Das Parlament als Nation, die Frankfurter Nationalversammlung 1848/49* (Düsseldorf: Droste).
Richter, Melvin 1996: *The politics of conscience: T.H. Green and his age* (Bristol: Thoemmes Press).
Riedel, Dieter 1993: »Wie Hegel das richtig gesagt hat«, *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung: Neue Folge* (Hamburg: Argument).
Ripley, George & Dana, Charles A. (utg.) 1858, *The new American cyclopædia: a popular dictionary* (New York: A. Appleton and Company, vol. I).
Risse, Wilhelm 1964–70: *Die Logik der Neuzeit* (1–2, Stuttgart-Bad-Cannstadt: Frommann).
Ritter, Joachim 1989: *Hegel und die französische Revolution* (1957, Frankfurt am Main: Suhrkamp).
Rjazanov, David 1926, »Zur Geschichte der Internationale: Die Entstehung der Internationalen Arbeiterassoziation«, *Marx-Engels-Archiv* 1.
Rjazanov, David 1973: *Karl Marx and Friedrich Engels: An introduction to their lives and their work* (1927, engelsk översättning av Joshua Kunitz, New York: Monthly Review Press).
Rokitjanskij, Jakov 1993: »Das tragische Schicksal von David Borisovic Rjazanov«, *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung: Neue Folge* (Hamburg: Argument).
Rosanvallon: *Le sacre du citoyen: histoire du suffrage universel en France* (Paris: Gallimard),
Roscher, Wilhelm 1854, *Die Grundlagen der National Ökonomie: ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende* (Stuttgart:

Cotta’sche Buchhandlung).
Roscoe, Henry Ensfield 1892: »Carl Schorlemmer«, *Proceedings of the Royal Society of London* (vol. LII, London).
Roscoe, Henry Ensfield 1895: »Carl Schorlemmer, L.L.D., R.R.S.«, i *Nature* (vol. XLVI, London).
Rosdolsky, Roman 1968: *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen Kapital: Der Rohentwurf des Kapital* (3 uppl. Frankfurt: Europäische Verlagsanstalt, och Wien: Europa Verlag).
Rosdolsky Roman 1977–79: »*Kapitalets« tillkomsthistoria* (svensk översättning av Rosdolsky 1968 i två delar, Göteborg: Röda Bokförlaget).
Rosebury, Aaron 1973: »Eleanor, daughter of Karl Marx: personal reminiscences«, *Monthly review* (vol. 24, no. 8, Jan.).
Roth, Regina 2013: »Die Herausgabe von Band 2 und 3 des *Kapital* durch Engels«, *Marx-Engels Jahrbuch 2012–13* (Berlin, Akademie-Verlag).
Roudinesco, Elisabeth 1989: *Théroigne de Méricourt: une femme mélancolique sous la révolution* (Paris: Seuil).
Rousseau, Jean-Jacques 1999: *Julie eller Den nya Héloïse* (1762, svensk översättning av David Sprengel, senaste nyutgåva bd I-II, Stockholm: Atlantis).
Rozental, Mark Moiseevitch 1973: *Die dialektische Methode der politischen Ökonomie von Karl Marx* (ryskt original 1955, översättning av Hans Zikmund, Berlin: Dietz Verlag).
Rubel, Maximilien 1947: »Karl Marx et le socialisme populiste russe«, *La revue socialiste*.
Rubel, Maximilien & Manale, Margaret 1975: *Marx without myth* (Oxford: Basil Blackwell).
Ruben, Peter 1977: »Über Methodologie und Weltanschauung der Kapitallogik«, *Sopo* 42.
Rudé, George 2005: *The crowd in history: a study of popular disturbances in France and England 1730–1848* (1964, London: Serif).
Rumjanzeva, Nelly 1987: »Über die Studien von Marx und Engels während ihres Aufenhaltes in Manchester im Juli/August«, *Beiträge zur Marx-*

Engels-Forschung 22, Berlin, 49–58.

Safranski, Rüdiger 1987: *Schopenhauer und die wilden Jahre der Philosophie* (München: Hanser).
Safranski, Rüdiger 2007: *Die Romantik: eine 'deutsche Affäre'?* (München: Carl Hanser).
Said, Edward 1993: *Orientalism* (1978, svensk översättning av Hans O. Sjöström, Stockholm: Ordfront).
Sand, George 1971: *Œuvres autobiographiques* (vol. II, Paris: Bibliotèque de la Pléiade, Gallimard).
Sartre, Jean-Paul 1960: *Critique de la raison dialectique* (I, Paris: Gallimard).
Sartre, Jean-Paul 1964: *Orden* (1964, översättning av Lorenz von Numers, Stockholm: Bonniers).
Sartre, Jean-Paul 1985: *Critique de la raison dialectique* (II, inachevé, Paris: Gallimard).
Saville, John 1987: *1848: the British state and the chartist movement* (Cambridge: Cambridge U.P.).
Sayer, Derek & Corrigan, Philip 1983: »Late Marx: continuity, contradiction and learning«, i Shanin 1983, 77–94.
Schaff, Adam 1965: *Marxismus und das menschliche Individuum* (1965, tysk översättning av Erna Reifer, Wien, Frankfurt och Zürich: Europa Verlag).
Schelling, F.W.J. 1861: *Sämtliche Werke* (utgivna av Karl Friedrich August Schelling, bd XIV, Stuttgart-Augsburg, 1861).
Schieder, Wolfgang 1972: »Brüderlichkeit, Bruderschaft, Brüderschaft, Verbrüderung, Bruderliebe, Bruderschaft«, *Geschichtliche Grundbegriffe* (utg. av Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, bd I, Stuttgart: Klett-Cotta).
Schieder, Wolfgang 1991: *Karl Marx als Politiker* (München & Zürich: Piper).
Schmidt, Alfred 1971: *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx* (1962, 2 uppl., Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt).

Schmidt, Jürgen 2013: *August Bebel: Kaiser der Arbeiter* (Zürich: Rotpunktverlag).
Schmidt, Klaus 2002: *Andreas Gottschalk. Armenarzt und Pionier der Arbeiterbewegung. Jude und Protestant* (Köln: Greven).
Scholz, Heinrich 1959: *Abriss der Geschichte der Logik* (1931, Freiburg im Breisgau: Alber).
Scholz, Roswitha 2005: *Differenzen der Krise – Krise der Differenzen: die neue Gesellschaftskritik im globalen Zeitalter und der Zusammenhang von »Rasse«, Klasse, Geschlecht und postmoderner Individualisierung* (Berlin: Horlemann Verlag).
Schorlemmer, Carl 1864: »On the actions of chlorine upon methyl«, *Proceedings of the Royal Society of London* (vol. XII).
Schorlemmer, Carl 1872: »On the normal paraffine«, *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* (vol. CLXII).
Schoyen, R. 1958: *The chartist challange: a portrait of George Julian Harney* (London: Heinemann).
Schrader, Fred 1980: *Restauration und Revolution: die Vorarbeiten zum 'Kapital' von Karl Marx in seinen Studienheften 1850–58* (Hildesheim: Gerstenberg).
Schram, Stuart 1989: *The thought of Mao Tse-tung* (Cambridge: Cambridge U.P.).
Schröder, Wolfgang 2013: *Wilhelm Liebknecht: Soldat der Revolution, Parteiführer, Parlamentarier* (Berlin: Karl Dietz Verlag).
Schuffenhauer, Werner 1965: *Feuerbach und der junge Marx: zur Entstehungsgeschichte der marxistischen Weltanschauung* (Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften).
Schultz, Wilhelm 1843: *Die Bewegung der Production: eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft* (Zürich och Winterthur: Verlag des literarischen Comptoirs).
Schumpeter, Joseph 1954: *History of economic analysis* (utg. av Elizabeth Boody Schumpeter, New York: Oxford U.P.).
Schumpeter, Joseph 1957: *De ekonomiska doktrinernas historia till sekelskiftet* (1914, svensk översättning av Anders Byttner, Stockholm:

Natur & Kultur).
Schwab-Felisch, Hans 2000: *Gerhart Hauptmann: Die Weber: Dichtung und Wirklichkeit* (München: Ullstein, 4 uppl.).
Schwarzkopf, Jutta 1991: *Women in the Chartist movement* (Basingstoke: Macmillan).
Schwarzschild, Leopold 1949: *Den röde preussaren: Karl Marx – liv och legend* (1947, svensk översättning av Nils Holmberg, Stockholm: Bonniers).
Schönke, Manfred 1993: *Karl Marx und Heinrich Marx und ihre Geschwister: Lebenserzeugniss – Briefe – Dokumente* (Bonn: Pahl-Rugstein Nachfolger).
Seidel-Höppner, Waltraud 2014: *Wilhelm Weitling (1808–1871): eine politische Biographie* (Frankfurt am Main m.fl.: Peter Lang).
Seigel, Jerrold 1978: *Marx's fate: The shape of a life* (Princeton: Princeton U.P.).
Service, Robert 2000: *Lenin: a biography* (Cambridge, Mass.: Harvard U.P.).
Shanin, Teodor (utg.) 1983: *Late Marx and the Russian road: Marx and 'the peripheries of capitalism'* (London, Melbourne och Henley: Routledge & Kegan Paul).
Shanin, Teodor 1983b, »Late Marx: gods and craftsmen«, i Shanin 1983, 3–39.
Sieferle, Rolf Peter 2007: *Karl Marx zur Einführung* (Hamburg: Junius)
Sigurdson, Ola 2012: *Theology and marxism in Eagleton and Žižek: a conspiracy of hope* (New York: Palgrave Macmillan).
Silberner, Edmund 1966: *Moses Hess: Geschichte seines Lebens* (Leiden: E.J. Brill).
Smaldone, William 1998: *Rudolf Hilferding: the tragedy of a German Social Democrat* (DeKalb: Northern Illinois University Press).
Small, Robin 2014: *Karl Marx: the revolutionary as educator* (Dordrecht: Springer Netherlands).
Smith, Adam 1976: *Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (utg. av W.B. Todd, bd II, The Glasgow edition of the works and

correspondence of Adam Smith, Oxford: Clarendon Press).
Smith, Robert 1997: *The Fontana history of the human sciences* (London: Fontana).
Sofri, Gianni 1975: *Det asiatiska produktionssättet* (1969, svensk översättning av Margareta Pavell, Stockholm: Prisma).
Sombart, Werner 1916-28: *Der moderne Kapitalismus* (1902, andra uppl., bd I–III. München och Leipzig: Duncker & Humblot).
Spadafora, David 1990: *The idea of progress in eighteenth century Britain* (New Haven & London: Yale U.P.).
Spencer, Herbert 1876: *Principles of sociology*, vol. I: *Data of Sociology* (New York: Appleton).
Spencer, Herbert 1883: *Utvecklingsläran* (1862, svensk översättning av Victor Pfeiff, Uppsala: U. Almqvist & J. Wiksell).
Sperber, Jonathan 2005: *The European revolutions: 1848–1851* (1991, andra uppl., Cambridge: Cambridge U.P.).
Sperber, Jonathan 2013: *Karl Marx: a nineteenth-century life* (New York och London: Liveright).
Spivak, Gayatri Chakravorty 1988: *Selected subaltern studies* (utg. av Ranajit Guha och Gayatri Chakravorty Spivak, Oxford: Oxford U.P.).
Sraffa, Piero 1960: *Production of commodities by means of commodities: prelude to a critique of economic theory* (Cambridge: Cambridge U.P.).
Stalin, Josef 1983: *Leninismens grunder: föreläsningar hållna vid Sverdlovskuniversitetet* (anonym svensk översättning, Göteborg: Proletärkultur).
Standing, Guy 2013: *Prekariatet: den nya farliga klassen* (2011, översättning Joel Nordquist, Göteborg: Daidalos).
Standing, Guy 2014: *A precariat charter: from denizens to citizens* (London & New York: Bloomsbury Academic).
Stedman Jones, Gareth 1983: *Languages of class: studies in English working class history, 1832–1982* (Cambridge, Cambridge U.P.).
Steedman, Ian 1977: *Marx after Sraffa* (London: NLB).
Steffens, Heinrich 1822: *Anthropologie* (bd I, Breslau: Josef Mar).

von Stein, Lorenz 1848: *Der Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs: ein Beitrag zur Zeitgeschichte* (1842, 2 upplagan, Leipzig: O. Wigand).
Stepelevich, Lawrence S. 1983 (utg.): *The young Hegelians: An anthology* (New York: Cambridge U.P.).
Stern, Daniel, se d'Agoult, Marie.
Stigendal, Mikael 2010: *Kapitalet* (Malmö: Liber).
Stigler, Stephen M. 1986: *The history of statistics: the measurement of uncertainty before 1900* (Cambridge, Mass.: Harvard U.P.).
Stirner, Max 2013: *Der einzige und sein Eigentum* (1844, ausfürliche kommentierte Studienausgabe, Freiburg/München: Verlag Karl Alber, andra upplagan).
Stock-Morton, Phyllis 2000: *The life of Marie d'Agoult, alias Daniel Stern* (Baltimore: Johns Hopkins).
Strauss, David Friedrich 1835–36: *Das Leben Jesu kritisch bearbeitet* (2 bd, Tübingen: C.F. Osiander).
Sue, Eugène 1842–43: *Mystères de Paris* (1–10, Paris, 1842–43).
Sutcliffe, Adam 2012: »Ludwig Börne, Jewish messianism, and the politics of money«, *Leo Baeck Institute Yearbook*.
Svenning, Olle 2014: *Hövdingen: Hjalmar Branting: en biografi* (Stockholm: Bonniers).
Sweezy, Paul M. 1970: *The theory of capitalist development: principles of Marxian political economy* (New York: Modern Reader Paperbacks).
Sørensen, Gert 1993: *Gramsci og den moderne verden – eller spørgsmålet om praxisfilosofiens autonomi* (Köpenhamn: Museum Tusculums forlag).

Taylor, Miles 2003: *Ernest Jones, chartism, and the romance of politics 1818–1869* (Oxford: Oxford University Press).
Taylor, Seth 1990: *Left-wing nietzscheanism: the politics of German expressionism* (Berlin: De Gruyter).
Teusch, Ulrich 2011: *Jenny Marx: die rote Baronesse* (Zürich: Rotpunktverlag, 2011).

Thackray, Arnold 1972: *John Dalton: critical assessments of his life and science* (Cambridge, Mass.: Harvard U.P.).
Therborn, Göran 2008: *From marxism to post-marxism?* (London: Verso).
Therborn, Göran 2013: *The killing fields of inequality* (Cambridge: Polity Press).
Thomas, Paul 1975: »Karl Marx and Max Stirner«, *Political Theory* (vol. 3, nr 2, May 1975), 159–79.
Thompson, E.P. 1968: *The making of the English working class* (1963, published with revisions Harmondsworth, Middlesex: Pelican Books).
Thompson, E.P. 1976: *William Morris: romantic and revolutionary* (1959, 2 uppl., London: Pantheon).
Thomson, William & Tait, Peter Guthrie1867: *Treatise on natural philosophy* (vol. I, Oxford: Clarendon Press).
Tingsten, Herbert 1947: »Den röde preussaren«, *Dagens Nyheter* 8.7.
Tingsten, Herbert 1967: *Den svenska socialdemokratins idéutveckling* (1941, I–II, ny utgåva Stockholm: Aldus).
Tjernysjevskij, Niklaj 1983: »Selected writings«, i Shanin 1983, 181–203.
Tjernysjevskij, Nikolaj 1983b: *Vad bör göras?: ur berättelser om de nya människorna* (översättning från ryska av Bo-Göran Dahlberg, Stockholm: Arbetarkultur).
de Tocqueville, Alexis 1964: *Souvenirs* (bd 12 i *Oeuvres complètes*, utg. av J.-P. Meyer, Paris: Gallimard).
Trémaux, Pierre 1865: *Origine et transformations de l'homme et des autres êtres* (Paris: Librairie de L. Hachette).
Tsuzuki, Chushichi 1967: *The life of Eleanor Marx: a socialist tragedy* (Oxford, Clarendon Press).
Ure, Andrew 1835: *The philosophy of manufactures, or, an exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain* (London: C. Wright).

Vassen, Floran 1971: *Georg Weerth: ein politischer Dichter des Vormärz und der Revolution von 1848/49* (Stuttgart: Metzlersche Verlagsbuchhandlung).

Velicu, Adrian 2010: *Civic catechisms and reason in the French revolution* (Farnham: Ashgate).
Veroufakis, Yanis 2015, »How I became an erratic marxist«, *The Guardian* 18.2.
Vier, Jacques Albert 1955–63: *La comtesse d'Agoult et son temps* (vol. 1–6, Paris: A. Colin).
Vierhaus, Rudolf 1982, »Liberalismus«, *Geschichtliche Grundbegriffe* (bd 3, Stuttgart: Klett-Cotta).
Vierhaus, Rudolf 1982b, »Wirtschaftlicher Liberalismus«, *Geschichtliche Grundbegriffe* (bd 3, utg. av Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, Stuttgart: Klett-Cotta).
Vogt, Carl 1855: *Köhlerglaube und Wissenschaft* (Giessen: J. Ricker'sche Buchhandlung).
Vollgraf, Carl-Erich 1993: »Nochmals zur Kommentierung in der zeiten MEGA: Fallstudien«, *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung: Neue Folge* (Hamburg: Argument).
Vollgraf, Carl-Erich & Jungnickel, Jürgen 1994: »Marx in Marx' Worten? Zu Engels Edition des Hauptmanuskripts zum dritten Buch des 'Kapitals'« i *MEGA-Studien* 1994/2.
Vranicki, Predrag 1972–74; *Geschichte des Marxismus* (I–II, översättning av Stanislava Rummel och Vjekoslava Wiedmann, Frankfurt: Suhrkamp).

Wada, Haruki 1983: »Marx and revolutionary Russia«, i Shanin 1983, 40–75.
Wagner, Richard 1911: *Mein Leben* (del I, München: Bruckmann).
Walton, John K. 1999: *Chartism* (London: Routledge).
Warren, James (utg.): *The Cambridge companion to epicureanism* (Cambridge: Cambridge U.P.).
Wartofsky, Marx W. 1977: *Feuerbach* (Cambridge: Cambridge U.P.).
Wassina, Ljudmilla 1987: »Die Manchester-Exzerpthefte von Marx im Sommer 1845«, *Marxistische Studien. Jahrbuch des IMSF 12*, Frankfurt am Main, 141–51

Waterman, A.M.C. 1991: *Revolution, economics and religion: Christian political economy, 1798–1833* (Cambridge: Cambridge U.P.).
Weerth, Georg 2008: *Nur unsereiner wandert mager durch sein Jahrhundert: Ein Georg-Weerth-Lesebuch* (utg. och kommenterad av Michael Vogt, andra uppl., Bielefeld: Aisthesis).
Wegerhoff, Tilman 2008: *Hegels Dialektik: eine Theorie der positionalen Differenz* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht).
Wehler, Hans-Ulrich 1987: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, bd 2: Von dem Reformära bis zur industriellen und politischen »Deutschen Doppelrevolution« 1815–1845/49* (München: C.H. Beck, 1987)
Weitling, Wilhelm 1842: *Garantien der Harmonie und Freiheit* (Vivis: eget förlag, 1842).
Wendling, Amy E. 2009: *Karl Marx on technology and alienation* (Houndmills: Palgrave Macmillan).
Wheen, Francis 2000: *Karl Marx: en biografi* (1999, svensk översättning av Joachim Retzlaff, Stockholm: Norstedts).
Wheen, Francis 2006: *Marx's Das Kapital: a biography* (London: Atlantic Books).
Wiedemann, Gustav 1874: *Die Lehre vom Galvanismus & Elektromagnetismus* (1872, andra uppl., vol. I–II, Braunschweig: Vieweg).
Wienand, Peter 1976: »Revoluzzer und Revisionisten«, *Politische Vierteljahresschrift* XVII.
Wiggershaus, Rolf 2001: *Die Frankfurter Schule: Geschichte, Theoretische Entwicklung, Politische Bedeutung* (1997, München: Dt. Taschenbuch Verlag).
Williams, Karl 1981: *From pauperism to poverty* (London: Routledge, 1981).
Williams, Raymond 1980: *Marx och kulturen: en diskussion kring marxistisk kultur- och litteraturteori* (1977, svensk översättning av Anette Rydström, Stockholm: Bonniers).
Williams-Ellis, Amabel 1966: *Darwin's Moon: a biography of Alfred Russel Wallace* (London: Blackie, 1966.

Wittfogel, Karl A. 1957: *Oriental despotism: a comparative study of total power* (New Haven: Yale U.P.).
Wolff, Wilhelm 1909: *Gesammelte Schriften. Nebst einer Biographie Wolffs von Friedrich Engels. Mit Einleitung und Anmerkungen* (utg. av Franz Mehring, Berlin: Jubiläums-Ausgabe, Buchhandlung Vorwärts).
Wollstonecraft, Mary 1997: *Till försvar för kvinnans rättigheter* (1792, svensk översättning av Ingrid Ingemark, Stockholm: Ordfront).
Wood, Allen W. 2004: *Karl Marx* (1981, andra upplagan, London & New York: Routledge).
Woodward, Llewellyn 1962: *The age of reform 1815–1870* (1938, 2 uppl., London: Clarendon Press).
Wright, Erik Olin 1997. *Class counts: comparative studies in class analysis* (Cambridge, New York och Paris: Cambridge U.P. Maison des Sciences de l'homme).

Zelený, Jindřich 1970: *Die Wissenschaftslogik bei Marx und »Das Kapital«* (Frankfurt & Wien: EVA och Europa Verlag).
Zelený, Jindřich 1976: *Metod och teori i Kapitalet* (svensk översättning av Birgitta Sandberg Elming, Stockholm: Kontrakurs/Norstedts).
Zeller, André 1969: *Les hommes de la Commune* (Paris: Librairie Académique Perrin).
Zetkin, Clara 1975: *Zur Geschichte der proletarischen Frauenbewegung Deutschlands* (1889, Frankfurt am Main: R. Stern).
Žižek, Slavoj 1989: *The sublime object of ideology* (London: Verso).
Žižek, Slavoj 2012: *Less than nothing: Hegel and the shadow of dialectical materialism*. New York: Verso).

Tidningar och tidskrifter

Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik (utg. av Arnold Ruge, Zürich/Winterthur: Literarisches Comptoir), I–II, 1843.
Die Neue Zeit, vol. I, 1897–98.

Efterskrift

Karl Marx – en biografi är inte bara en text. Den som vill veta vad jag bygger mina uppgifter på bör gå till det avsnitt som kallas »Anmärkningar till texten« som i sin tur pekar vidare mot den digra litteraturförteckningen. Om det i en anmärkning till exempel står »Stigler 1986«, kan man alltså fortsätta till litteraturförteckningen och där i god alfabetisk ordning finna en bok av Stephen M. Stigler med titeln *History of statistics*. – Anmärkningarna innehåller också en hel del upplysningar och resonemang som inte fått plats i huvudtexten.

Ett utförligt register som inte bara rymmer uppgifter om personer som nämns i texten utan också viktigare teman gör det lätt att hitta vadhelst i boken som man söker.

Jag har haft en rad goda läsare som gett mig värdefulla synpunkter på det jag skrivit. Eva-Maria, min kära, har som alltid varit min första läsare. Några har nagelfarit kapitel efter kapitel allteftersom jag skrivit dem: Maria Johansen, Per Magnus Johansson, Thomas Karlsohn, David Karlsson och Per Arne Tjäder. Andra har tagit ställning till helheten: Michael Azar, Sten Dahlstedt, Claes Ekenstam, Victoria Fareld och Edda Manga. Johan Lönnroth har läst kapitlet om *Kapitalet* (»Det okända mästerverket«). Elena Namli har gett mig värdefulla upplysningar, liksom Per Magnus Johansson.

Boken tillägnar jag mina yngsta ättlingar: Irma, Elias, Majken och Esaias.

Degeberga i juli 2015
Sven-Eric Liedman

Register

Registret omfattar namn och centrala begrepp. Marx och Engels centrala skrifter är också medtagna, liksom en del viktigare historiska händelser. Namnen i Efterskrift tas inte upp och inte heller rent bibliografiska hänvisningar i Anmärkningar till texten. Siffror i kursiv betecknar mer genomgripande behandling av ämne eller person.

Aberdeen, George Hamilton-Gordon, fjärde earlen av (1784–1860), brittisk politiker
Adler, Max (1873–1937), österrikisk jurist, publicist och politiker
Adorno, Theodor W. (1903–69), tysk filosof, sociolog och musikteoretiker
Agardh, Carl Adolf (1785–1859), svensk botanist, ekonom, politiker och kyrkoman
d'Agoult, Marie (1805–76), fransk författare under pseudonymen Daniel Stern
Ahmad, Aijaz, nutida indisk litteraturteoretiker och politisk kommentator
Aischylos (ca 525–456 f.v.t.), grekisk dramatiker
Akilles, hjälte i Homeros *Iliaden*
d'Alembert, Jean (1717–83), fransk matematiker och filosof
Alienation, uppfattningen att människan blivit en främling i världen; Marx betonar särskilt att hon i kapitalismen blivit en främling för sitt arbete, sina medmänniskor och sig själv
Allende, Salvador (1908–73), chilensk politiker, Chiles president 1970–73
Althusser, Louis (1918–90), fransk filosof
Altvater, Elmar (f. 1938), tysk statsvetare
Amerikanska inbördeskriget 1861–65 mellan USA:s nord- och sydstater
Amun-Ra, solguden i den forntida egyptiska religionen
Anarkism, politisk ideologi och rörelse som strävar efter ett samhälle utan hierarkier (stat, storföretag etc.)
Anderson, Perry (f. 1938), brittisk historiker och essäist

Andra internationalen (senare Socialistinternationalen)
Anneke, Friedrich (Fritz, cirka 1817– cirka 1882), artilleriofficer, journalist, kommunist
Annenkov, Pavel Vasilevitj (1813–87), rysk litteraturkritiker
Anti-Dühring, Engels stridsskrift mot filosofen Eugen Dühring
Antisemitism, diskriminering, hatbrott och förföljelse av judar
Antropologi, filosofisk, uppfattningar och teorier om vad som utmärker människan
Antropologi, fysisk, teorier om människan som biologisk varelse
Arbetarklassens läge i England, Engels kartläggning av arbetarnas livsvillkor i England och Skottland
Arbete som en målmedveten mänsklig aktivitet
Arbetskraft – enligt Marx det som är jämförbart i olika arbetsinsatser och som därför kan kvantifieras och lönesättas
Arbetarparlamentet i Manchester
Arbetets reservarmé, arbetslösa arbetare
Arendt, Hannah (1906–75), tysk filosof
Ariosto, Ludovico (1474–1533), italiensk skald
Aristoteles (384–322 f.v.t.), grekisk filosof, natur- och samhällsforskare
von Arnim, Bettina (f. Brentano, 1785–1859), tysk författare, ledande gestalt inom den romantiska rörelsen
Ashley-Cooper, Anthony, 7:e earlen av Shaftesbury, (1801–85), brittisk politiker, filantrop
Det asiatiska produktionssättet, det särskilda produktionssätt som enligt Marx utmärker bland annat Kina och Indien
Aspelin, Gunnar (1898–1977), svensk filosof och filosofihistoriker
Aspelin, Kurt (1929–77), svensk litteraturvetare
Associationer, det associerade arbetet
Attali, Jacques (f. 1943), fransk ekonom, författare och rådgivare
Auber, Daniel-François-Esprit (1782–1871), fransk tonsättare
Aufhebung, ett centralt begrepp i Hegels filosofi vilket Marx övertar; ordet betyder både att något försvinner, att det bevaras och att det når en högre nivå (jämför svenskans »upphävande«)

Augustus (63 f.v.t. – 14), romersk kejsare
Aveling, Edward (1849–98), brittisk biolog och socialist
Avineri, Shlomo (f. 1933), israelisk statsvetare

Babbage, Charles (1791–1871), brittisk matematiker
Bachmann, Karl Friedrich (1785–1855), tysk filosof
Bachner, Henrik (f. 1959), svensk idéhistoriker
Bachofen, Jakob Johann (1815–87) schweizisk rättshistoriker
Backhaus, Hans Georg (f. 1929), tysk ekonom och filosof
Bacon, Francis (1561–1626), engelsk filosof och statsman
Bakunin, Michail (1814–76), rysk revolutionär, »anarkismens fader«
Balibar, Étienne (f. 1942), fransk filosof
de Balzac, Honoré (1799–1850), fransk författare
Baran, Paul A. (1909–64), rysk-amerikansk nationalekonom
Bas och överbyggnad – Marx metaforer för förhållandet mellan samhällets materiella innehåll (produktionssättet) och dess politiska, juridiska och intellektuella former
Bastiat, Frédéric (1801–50), fransk ekonom
Baudelaire, Charles (1821–67), fransk skald och kritiker
Bauer, Bruno (1809–82), tysk filosof och teolog, unghegelianernas ledare
Bauer, Edgar (1820–86), tysk skriftställare och politisk aktivist, Bruno Bauers yngre bror
Bauer, Louis (eller Ludwig), samtida med Marx, läkare, socialist
de Beauvoir, Simone (1908–86), fransk författare och filosof
Bebel, August (1840–13), en av den tyska socialdemokratins grundare och partiets ledande företrädare under många år
Becker, Johann Philipp (1809–86), tysk-schweizisk borstbindare och socialistisk politiker
Beecher-Stowe, Harriet (1811–96), författaren till *Onkel Toms stuga*
Beesly, Edward Spencer (1831–1915), brittisk positivistisk historiker
van Beethoven, Ludwig (1770–1827), tysk-österrikisk tonsättare
Benjamin, Walter (1892–1940), tysk filosof, litteratur- och konstvetare
Bentham, Jeremy (1748–1832), brittisk jurist och filosof

Berger, Napoleon (1812–70), svensk radikal journalist, verksam främst i Schweiz och USA
Berlioz, Hector (1803–69), fransk tonsättare
Berlinguer, Enrico (1922–84), italiensk politiker, ledare för italienska kommunistpartiet
Berman, Marshall (1940–2013), amerikansk filosof
Bernadotte, Jean-Baptiste, se Karl XIV Johan
Bernstein, Eduard (1850–1932), tysk socialdemokratisk teoretiker och politiker
Bervi, Vasilij (1829–1918), rysk sociolog och författare, revolutionär, skrev under namnet N. Flerovskij
Berzelius, Jöns Jakob (1779–1848), svensk kemist
Binominalteoremet
von Bismarck, Otto (1815–98), konservativ preussisk och tysk statsman
Bjurström, C. G. (1919–2001), svensk översättare
Blanc, Louis (1811–82), fransk socialistisk politiker, historiker och publicist
Blanche, August (1811–68), svensk författare och publicist
Blanqui, Louis Auguste (1805–81), fransk socialist och revolutionär
Bloch, Ernst (1895–1977), tysk filosof
Bloch, Joseph (1871–1936), en gång student i Berlin, redaktör för socialistiska tidskrifter
Blumenbach Johann Friedrich (1752–1840), tysk läkare och fysiolog, »den fysiska antropologins fader«
Blumenberg, Werner (1900–65), tysk historiker
Bogdanov, Aleksandr (1873–1928), rysk filosof, socialdemokrat, bolsjevik och kommunist
Bonaparte, Louis, se Napoleon III
von Bornstedt, Adelbert (1807–51), tysk officer, publicist och revolutionär
von Bortkiewicz, Ladislaus (1868–1931), polsk-rysk statistiker
Boulanger, Georges (1837–91), fransk general och politiker, ledare för en kortvarig massrörelse i slutet av 1880-talet
Bracke, Wilhelm (1842–80), ledande tysk socialdemokrat

von Brandenburg, Friedrich Wilhelm, Graf (1790–1850), utomäktenskaplig son till Preussens kung Friedrich Wilhelm II, preussisk militär och Preussens ministerpresident 1848–50
Branting, Hjalmar (1860–1925), svensk politiker, den ledande svenske socialdemokraten under många år
Bray, John Francis (1809–97), amerikansk-brittisk socialistisk ekonom
Brazill, William J., nutida amerikansk filosofihistoriker
Brezjnev, Leonid (1906–82), Sovjetunionens ledare 1964–82
Briffault, Robert (1876–1948), brittisk socialantropolog och författare
Bright, John (1811–89), brittisk politiker
Brissot, Jacques Pierre (1754–93), fransk journalist och revolutionär politiker
Brixius, advokat i Trier på 1830-talet
Broderskap, beteckning på nära manlig (ibland även mänsklig) gemenskap från antiken och fram till nutiden
Brown, John (1735–85), skotsk läkare som indelade sjukdomar i steniska och asteniska; opium var en viktig medicin enligt honom
Bruhat, Jean (1905–83), fransk historiker
Buccioni, Umberto (1882–1916), italiensk målare och skulptör
Buchanan, James (1791–1868), amerikansk president 1857–61
Bucharin, Nikolaj (1888–1938), sovjetisk politiker och ideolog
Bund der Kommunisten (ursprungligen *Bund der Geächteten*, därefter *Bund der Gerechten*)
Burckhardt, Jacob (1818–97), schweizisk kulturhistoriker
Burke, Edmund (1729–97), brittisk filosof och politiker
Burns, Mary (1823–63), arbetare i Salford av iriskt ursprung, sambo med Friedrich Engels
Büchner, Ludwig (1824–99), tysk filosof
von Bülow, Hans (1830–96), tysk dirigent, pianist och tonsättare
Bürgers, Heinrich (1820–78), tysk journalist, stod länge Marx nära, mot slutet av sitt liv liberal
Byron, Lord George Gordon (1788–1824), brittisk skald
Boeckh, August (1785–1867), tysk klassisk filolog och arkeolog

von Böhm-Bawerk, Eugen (1851–1914), österrikisk nationalekonom
von Boenigk, Otto, medlem av de Marxinfluerade studentkretsarna i *Die Jungen*
Börnstein, ?,rörde sig på 1840-talet i revolutionära kretsar i Paris samtidigt som Marx

Cabet, Étienne (1788–1856), fransk socialistisk tänkare
Caesar, Gaius Julius (100–44 f.v.t.), romersk fältherre, statsman och författare
Calvez, Jean-Yves (1927–2010), fransk jesuitpater, filosof och ekonom
Camphausen, Ludolf (1803–90), bankir i Köln, den förste ministerpresidenten i Preussen efter marsrevolutionen 1848
Carey, Henry Charles (1793–1879), amerikansk nationalekonom
Carlyle, Thomas (1795–1881), brittisk historiker och författare
Carver, Terrell (f. 1946), brittisk statsvetare
Castro, Fidel (f. 1926), kubansk advokat och revolutionsledare, Kubas president 1976–2008
Cervantes, Miguel (1547–1616), spansk författare
Cato den äldre (234–149 f.v.t.), romersk politiker och författare
Charles X (1757–1836), fransk kung
Chartister, chartism, en folklig brittisk rörelse som växte fram efter valreformen 1832 där arbetarklassen utestängdes från valrätten; namnet fick rörelsen efter *People's Chart* 1838 med ett antal krav på rösträtt, begränsning av arbetstiden etc.
de Chateaubriand, François-René (1768–1848), fransk författare, politiker och diplomat
Chen Gan, Mao Zedongs rådgivare
Chopin, Frédéric (1810–49), polsk tonsättare och pianist
Chrusjtjov, Nikita (1894–1971), Sovjetunionens ledare 1953–64
The Civil War in France, adress i Internationalens namn som Marx skrev 1871
Clausius, Rudolf (1822–88), tysk fysiker och matematiker
Clément, Jean Baptiste (1836–1903), sångare, visförfattare och kommunard

Clément-Thomas, Jacques Léon, fransk general
Cluseret, Gustave-Paul (1823–1900), fransk anarkist och militär, kommunard 1871
Cobden, Richard (1804–65), brittisk industriidkare och politiker
Cohen, Gerald A. (1941–2009), kanadensisk-brittisk filosof
Cohen, Stephen F. (f. 1938), amerikansk historiker
Comte, Auguste (1798–1857), fransk filosof
Condorcet, Jean Antoine (1743–94), fransk matematiker, filosof och revolutionär
Copernicus, Nicolaus (1473–1543), polsk astronom
Cornu, Auguste (1888–1981), fransk historiker
Corrigan, Philip (f. 1942), brittisk sociolog
Cremer, William Randal (1828–1909), brittisk arbetare, medlem av Internationalen, senare liberal parlamentariker, pacifist, Nobels fredspris 1903
Cromwell, Oliver (1599–1658), engelsk militär och statsman
Cuvier, Georges (1769–1832), fransk zoolog och paleontolog

Da Ponte, Lorenzo (1749–1838), italiensk författare
Dagerman, Stig (1923–54), svensk författare
Dahlkvist, Mats, se Lindberg, Mats
Dalai Lama, den högste religiöse ledaren inom tibetansk buddhism
Dalton, John (1766–1844), engelsk kemist och fysiker
Dana, Charles Anderson (1819–97), amerikansk journalist, engagerade Marx för *New York Daily Tribune*
Daniels, Roland (1819–55), tysk läkare, anhängare av Marx
Danielson, Nikolaj (1744–1918), rysk ekonom och sociolog, initiativtagare till och (delvis) översättare av *Kapitalet* på ryska
Danielsson, Axel (1863–99) svensk socialdemokratisk politiker och journalist
Dante Alighieri (1265–1321), florentinsk (italiensk) författare
Darimon, Alfred (1819–1902), fransk journalist, ekonom och politiker
Darwin, Charles (1809–82), engelsk naturforskare

Daumier, Honoré (1808–79), fransk litograf, målare och skulptör
Deborin, Abram (1881–1963), sovjetisk filosof
Debray, Régis (f. 1940), fransk författare och journalist
Defoe, Daniel (1660–1731), brittisk författare
Deleuze, Gilles (1925–95), fransk filosof
Demokrati, folkvälde
Demokratische Gesellschaft, sällskap som bland andra Marx grundade i Köln 1848
Demokratische Gesellschaft zur Einigung und Verbrüderung der Völker, sällskap i Bryssel 1847–48 där Marx blev vice ordförande
Demokritos från Abdera (cirka 460– cirka 370 f.v.t.), grekisk filosof
Demuth, Freddy (1851–1929), Helene
Demuths och (sannolikt) Karl Marx son, instrumentmakare
Demuth, Helene, »Lenchen«, (1820– 90), familjen Marx hushållerska
Deng Xiaoping (1904–97), kinesisk politiker, den centrale makthavaren från 1978
Deprez, Marcel (1843–1918), fransk elektrotekniker
Derfler, Leslie, nutida amerikansk historiker
Derrida, Jacques (1930–2004), fransk filosof
Desai, Meghnad (f. 1940), Indienfödd brittisk nationalekonom och politiker (labour)
Destutt de Tracy, Antoine (1754–1836), fransk filosof och politiker
Determinism, föreställningen att hela eller väsentliga delar av verkligheten är förutbestämd
Deutsch-Französische Jahrbücher, tidskrift som Karl Marx och Arnold Ruge publicerade i Paris år 1844; bara ett dubbelnummer kom ut
Deutsche-Brüsseler-Zeitung, tyskspråkig tidning i Bryssel, utgavs 1847–48 med bland andra Marx och Engels som medarbetare
Deutscher, Isaac (1907–67), polskengelsk författare
Diack, William, brittisk socialist, verksam i slutet av 1800-talet
Dialektik, ursprungligen konsten att ställa argument mot argument, hos Hegel de motsägelser och motsättningar som driver varje utveckling

vidare, hos Marx mer specifikt att se det motsägelsefulla i en situation eller process

Dialektisk lag, ett begrepp som Marx skapar och Engels utvecklar på en rad olika sätt, en serie dogmer i den sovjetiska marxismen

Den dialektiska materialismen, utvidgning av Marx teorier till en världsåskådning

Diderot, Denis (1713–84), fransk filosof och författare

Dietzgen, Joseph (1828–88), garvare och filosof

Diktatur (se vidare Proletariatets diktatur)

Diskurs, med den ursprungliga betydelsen tal, samtal, utredning har sedan 1960-talet fått innebörden av sammanhang där de olika delarna påverkar varandra; ofta liktydigt med vad som är möjligt/rimligt/önskvärt att säga (och ibland även göra) vid en viss tidpunkt och i ett visst sammanhang

Disraeli, Benjamin (1804–81), brittisk politiker och författare

Distribution

Dmitrioff, Elisabeth (1851–1910 eller 1918), rysk socialist och feminist, kommunard

Don Quijote, »riddaren av den sorgliga skepnaden«, huvudpersonen i Cervantes roman (1605–15)

Doré, Gustave (1832–83) fransk konstnär, framför allt känd för sina bokillustrationer

Dronke, Ernst (1822–91), jurist, under en tid nära medarbetare till Marx, senare köpman

Duchamp, Marcel (1887–1968), fransk bildkonstnär

Dudevant, Aurore, se Sand, George

Duncan, Graeme, nutida brittisk statsvetare

Duncker, Franz (1822–88), tysk tidningsman, förläggare och politiker

Dühring, Eugen (1833–1921), tysk filosof och nationalekonom

Döblin, Alfred (1878–1957), tysk fattigläkare och författare

Eagleton, Terry (f. 1943), brittisk litteraturvetare

Eccarius, Johann Georg (1818–89), fackligt aktiv tysk skräddare, medlem av *Bund der Kommunisten* och Internationalen

Egendom och tillägnelse, besläktat ord med skilda betydelser
Ehnmark, Anders (f. 1931), svensk journalist och författare
Eichhorn, Karl Friedrich (1781–1854), tysk juridikprofessor, preussisk censor
Eichmann, Franz August (1793–1879), preussisk ämbetsman
d'Eichthal, Gustave (1804–86) fransk publicist och etnolog, anhängare av Saint-Simons läror med ambitioner att grunda ett utopiskt samhälle
Einstein, Albert (1879–1955), tysk fysiker
Elbe, Ingo (f. 1972), tysk filosof och samhällsvetare
Ellmin, Johan (1797–1865), svensk fattigläkare och kommunist
Elster, Jon (f. 1940), norsk sociolog och politisk filosof
Emergens, en mer komplex struktur uppstår ur en mindre komplex
Endemann, Wolfgang, nutida tysk matematikhistoriker
Energiprincipen (ursprungligen kallad teorin om kraftens oförstörbarhet), termodynamikens första huvudsats enligt vilken energi inte kan skapas eller förstöras
Engelhardt, Ludwig (1924_2001), tysk bildhuggare
Engels, Elisabeth Franciska Mauritzia (1797–1873), Friedrich Engels mor
Engels, Friedrich d.ä. (1796–1860), bomullsfabrikör, far till den följande
Engels, Friedrich (1820–95), tysk socialistisk författare och politiker
Engelsism – alternativ beteckning på marxism, utifrån uppfattningen att Engels mer än Marx präglade de mer ortodoxa marxistiska traditionerna
Epikuros (341–270 f.v.t.), grekisk filosof
Ermen, Godfrey, delägare i firman Ermen & Engels i Manchester
Ermen, Peter, delägare i firman Ermen & Engels i Manchester
Ernst, Paul (1866–1933), tysk författare
Essbach, Wolfgang (f. 1944), tysk sociolog
Ewerbeck, August Hermann (1816– 60), tysk-fransk läkare, kommunist och skriftställare
Exakthet, Marx strävan efter naturvetenskaplig exakthet

Faber, Malte (f. 1938), tysk ekonom

Falangstärer, Charles Fouriers små självstyrande och självförsörjande idealsamhällen
Falstaff, komisk figur i flera av Shakespeares dramer
Familjens, privategendomens och statens ursprung, Engels skrift från 1884
Faraday, Michael (1791–1867), engelsk fysiker och kemist
Fascism, politisk massrörelse och ideologi som först utvecklades i Italien och utmärks av extrem nationalism, elitism och korporativt styrsystem
Faust, Johann (född på 1480-talet), tysk astrolog och magiker, huvudperson i många litterära och musikaliska verk
Fawkes, Guy (egentligen Guido, 1570–1606), engelsk upprorsman, sträng katolik
Februarirevolutionen 1848
Feodalism, enligt Marx ett produktionssätt som utmärks av ett hierarkiskt ägandesystem från kung till livegen där jorden utgör den avgörande rikedomen
Feuerbach, Friedrich (1806–80), tysk filolog och filosof, gick i sin bror Ludwigs fotspår
Feuerbach, Ludwig (1804–72), tysk filosof
Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814), tysk filosof
Field, Cyrus W. (1819–92), amerikansk affärsman och telegrafipionjär
Figaros bröllop, opera från 1786 av Mozart med libretto av Da Ponte
Filosofins elände, Marx stridsskrift mot Proudhon 1847
Fine, Robert, nutida brittisk sociolog
Fjärde internationalen, grundad 1938
Flerovskij, N., pseudonym för Vasilij Bervi
Flocon, Ferdinand (1800–66), fransk politiker och publicist
Form och innehåll som filosofiska begrepp
Fornäs, Johan (f. 1952), svensk kulturvetare
Foster, John Bellamy (f. 1953), amerikansk sociolog
Foucault, Michel (1926–84), fransk filosof och idéhistoriker
Fourier, Charles (1772–1837), fransk socialistisk filosof
Fox, Peter (d. 1869), journalist, aktiv i Internationalen och där medlem av generalrådet

Fraas, Carl (1810–75), tysk agronom
Frankel (eller Fränkel), ungersk-fransk revolutionär, kommunard 1871
Franska revolutionen 1789–94
Frankland, Edward (1825–99), brittisk kemist
Franklin, Benjamin (1706–90), amerikansk boktryckare, vetenskapsman och politiker
Frazer, James George (1854–1941), brittisk socialantropolog och religionsvetare
Die Freien (de fria), unghegelianernas senare beteckning på sig själva
Freiligrath, Ferdinand (1810–76), tysk författare och översättare, nära vän till Karl Marx
Freud, Sigmund (1856–1939), österrikisk läkare och författare, psykoanalysens grundare
Freyberger, Louise (1860–1950), österrikisk socialdemokrat, gift först med Karl Kautsky och sedan med Ludwig Freyberger; under Engels sista år hans husföreståndare
Friedman, Milton (1912–2006), amerikansk ekonom
Friedrich Wilhelm II (1744–97), kung av Preussen från 1786
Friedrich Wilhelm IV (1795–1846), preussisk kung
Friedrich, Caspar David (1774–1840), tysk konstnär
Frenhofer, en fiktiv målare i Balzacs berättelse »Det okända mästerverket«
Friheten, med grund i det fria handelsutbytet
Furet, François (1927–97), fransk historiker

Galileo Galilei (1564–1642), italiensk (toscansk) naturforskare
Gall, Ludwig (1791–1863), socialreformator och uppfinnare
Gans, Eduard (1798–1839), tysk jurist, hegelian
Garaudy, Roger (1913–2012), fransk filosof och författare
Garibaldi, Guiseppe (1807–82), italiensk frihetskämpe
Gaudí, Antoni (1852–1926), spansk-katalansk arkitekt
de Gaulle, Charles (1890–1970), fransk general, Frankrikes president 1959–69
Geddes, Patrick (1854–1932), brittisk sociolog, biolog och stadsplanerare

Geijer, Erik Gustaf (1783–1847), svensk författare och historiker
Gemkow, Heinrich (f. 1928), tysk historiker
George, Stefan (1868–1933), tysk skald
Gerhardt, Charles–Frédéric (1816– 56), fransk kemist
Gigot, Philippe-Charles (1819–60) belgare, kommunist, stod nära Marx och Engels under deras år i Bryssel
Gladstone, William Ewart (1809–98), brittisk liberal politiker
Globalisering hos Marx
Gneuss, Christian, nutida tysk statsvetare och journalist
Godwin, William (1756–1836), brittisk filosof, samhällskritiker (ofta betraktad som förelöpare till anarkismen), gift med Mary Wollstonecraft
Gorbatjov, Michail (f. 1931), Sovjetunionens ledare 1985–91
Gorkij, Maksim (1868–1936), rysk författare
Goschler, Constantin (f. 1960), tysk historiker
Gothlin, Eva (1957–2006), svensk idéhistoriker
Gottschalk, Andreas (1815–49), tysk fattigläkare och revolutionär
de Gouges, Olympe (1748–93), fransk författare, feminist och revolutionär
Gramsci, Antonio (1891–1937), en av det italienska kommunistpartiets grundare, utvecklade under sina år i Mussolinis fängelser en originell filosofi inspirerad av bl.a. Marx
Grebing, Helga, nutida tysk statsvetare
Greely, Horace (1811–72), amerikansk publicist och politiker, till en början socialist
Green, Thomas Hill (1836–82), brittisk filosof
Greulich, Hermann (1842–1925), schweizisk politiker, socialist
Greulich, Margarete, schweizisk konstnär kring 1890, socialist
Grimm, Jacob (1785–1863), tysk språk- och litteraturforskare
Grimm, Wilhelm (1786–1859), tysk språkforskare
Grove, William Robert (1811–96), brittisk jurist och fysiker
Grundrisse, det stora ofullbordade manuskript som Marx skriver 1857–58 och som både förebådar och går utöver *Kapitalet*
Grundtvig, Nikolaj Frederik Severin (1783–1872), dansk präst, författare och politiker

Grün, Karl (1817–87), tysk publicist, en ledande företrädare för de så kallade sanna socialisterna
Guesde, Jules (1845–1922), fransk socialistisk politiker
Guevara, Ernesto »Che« (1928–67), argentinsk läkare, politiker och revolutionär
Guizot, François (1787–1874), fransk politiker och historiker
Gödel, Kurt (1906–78), österrikisk logiker och matematiker
von Goethe, Johann Wolfgang (1749–1832), tysk författare
Götrek, Per (1798–1876), svensk bokhandlare och kommunist

Habermas, Jürgen (f. 1929), tysk filosof och sociolog
Haeckel, Ernst (1834–1919), tysk biolog och filosof
Hamilton, Thomas (1789–1842), engelsk överste och författare
Handelskapitalism, den typ av kapitalism som föregår industrikapitalismen; pengar satsas i långväga handel framför allt till havs och ger upphov till växande rikedomar
Hansemann, David (1790–1864), rhenländsk handelsman och finansminister i flera regeringar efter marsrevolutionen 1848
von Hardenberg, Karl August Fürst (1750–1822), tysk (preussisk) reformvänlig politiker
Hardt, Michael (f. 1960), amerikansk filosof
Harney, George Julian (1817–97), brittisk journalist, en av de ledande chartisterna
Harvey, David (f. 1935), brittisk-amerikansk geograf
Harvey, William (1578–1657), engelsk läkare, blodomloppets upptäckare
Hassall, Arthur Hill (1817–94), engelsk läkare, kemist och mikroskopist
von Hatzfeldt, Sophie (1805–81), tysk socialist, grevinna och nära vän till Lassalle
Haug, Wolfgang Fritz (f 1936), tysk filosof och förläggare
Haupt, Hermann Wilhelm (1831–?), tysk revolutionär
Hauptmann, Gerhart (1862–1946), tysk dramatiker
von Haw, Wilhelm (1793–1843), tysk jurist, överborgmästare i Trier
Hébert, Jacques René (1757–94), fransk revolutionär

Hecker, Friedrich Franz Karl (1811–81), tysk åklagare under revolutionstiden 1848–49
Hegel, Georg Friedrich Wilhelm (1770–1831), tysk filosof
Hegelinge (»Hegelyngel«), se Unghegelianer
Heidegger, Martin (1889–1976), tysk filosof
Heimat, Die andere, film 2013 av Edgar Reitz om fattigdomen i Hunsrück i Pfalz på 1840-talet
Heine, Heinrich (1797–1856), tysk skald och litteraturkritiker
Heinrich, Michael (f. 1957), tysk matematiker och statsvetare, specialist på Marx Kapitalet
Heinzen, Karl (1809–80), tysk-amerikansk skriftställare, socialist
Den heliga familjen, en uppgörelse med unghegelianerna, som Marx och Engels skrev tillsammans
Heller, Agnes (f. 1929), ungersk filosof
Herakleitos (levde mot slutet av 500-talet f.v.t.)
Herder, Johann Gottfried (1744–1803), tysk författare, filosof, historiker och pedagog
Herkules, mytisk antik hjälte (grek. Herakles)
Hermansson, Carl Henrik (f. 1917), svensk politiker, ledare för VPK 1964–75
Herr Vogt, Marx pamflett mot Carl Vogt 1859
Herwegh, Georg (1817–75), tysk skald och revolutionär
Herzen, Aleksandr (1812–70), rysk författare
Hesekiel (622–570 f.v.t.), en av Gamla Testamentets profeter
Hesiodos (sjunde århundradet f.v.t.)
Hess, Moses (1812–75), tysk filosof, socialist
von Hessberg, Louis (Ludwig) (1788–1872), preussisk officer som ville upprätta ett Gudsrike på jorden med gemensamt ägande
Hildegard från Bingen (1098–1179), tysk abbedissa, författare, mystiker
Hilferding, Rudolf (1877–1941), tysk-österrikisk ekonom och politiker
Historiematerialism, det gängse namnet på Marx (och Engels) riktlinjer för hur historiska studier bör organiseras
Hitler, Adolf (1889–1945), tysk diktator

Hobbes, Thomas (1588–1679), engelsk filosof
Hobsbawm, Eric (1917–2012), österrikisk- brittisk historiker
Hoffmann, E. T. A. (1776–1822), tysk författare, kompositör och ämbetsman
von Hofmann, August Wilhelm (1818–92), tysk kemist
d'Holbach, Paul Henri (1723–89), fransk filosof och författare
Holmes, Rachel, nutida brittisk författare
Homeros (cirka 700 f.v.t.), enligt traditionen författare till *Iliaden* och *Odysséen*
Honneth, Axel (f. 1949), tysk filosof
Horkheimer, Max (1895–1973), tysk filosof
Hospitalier, Edouard (1852–1907), fransk elektrotekniker
Howell, George (1833–1910), murare, fackföreningsman, medlem av generalrådet för Internationalen
Hugo, Victor (1802–85), fransk författare
Hume, David (1711–76), skotsk filosof och historiker
von Humboldt, Alexander (1769–1859), tysk naturforskare och upptäcktsresande
von Humboldt, Wilhelm (1767–1835), tysk språkfilosof och politiker, Alexander von Humboldts äldre bror
Hunt, Tristram (f. 1974), brittisk politiker, historiker och journalist
Huxley, Thomas Henry (1825–95), brittisk biolog
Hyndman, Henry (1842–1921), brittisk socialdemokratisk politiker och skribent

Idealism i filosofisk mening (det är enbart idéer som existerar eller åtminstone som styr världens utveckling)
Ideologi, mer eller mindre sammanhängande system av försanthållanden, värderingar och normer som är relaterat till det samhälle i vilket det vinner tilltro
Ikarien (*Icarie*), Étienne Cabets idealsamhälle som han själv försökte förverkliga

Inauguraladressen, det korta dokument från 1864 med vilket Marx kom att sätta agendan för Internationalens arbete
Individ, individualism
Industrialisering, industrialism
Ingres, Jean Auguste Dominique (1780–1867), fransk målare och tecknare
Internationalen, eg. *International Workingmen's Association*, grundad 1864, upplöst 1874
Internationalen, se Andra, Tredje respektive, Fjärde internationalen
Intresse

Jackson, Michael (1958–2009), amerikansk sångare och dansare
Jameson, Fredric (f. 1934), amerikansk litteraturvetare
Janowskaja, Sofia Aleksandrovna (1896–1966), rysk matematiker och matematikhistoriker
Jefferson, Thomas (1743–1826), USA: s president 1801–09
Jarzcyk, Gwendoline, nutida fransk filosofihistoriker
Johnson, Andrew (1808–75), USA:s president 1865–69
Jones, Ernest (1819–69), brittisk jurist och författare, chartist
Julirevolutionen 1830
Jung, Alexander (1799–1884), tysk litteraturhistoriker och publicist
Jung, Georg (1814–86), tysk publicist och politiker, från början unghegelian, efter revolutionen 1848–49 liberal och till sist anhängare av Bismarck
Die Jungen, en lös gruppering unga intellektuella som kring 1890 trädde fram som Marx efterföljare
Junirevolutionen, Marx namn på upproret i Paris i juni 1848
Juvenalis, Decimus Junius (cirka 60– cirka 130), romersk författare av satirer
Jämlikhet, med grund i det fria handelsutbytet

Kafka, Franz (1823–1924), tjeckisk-österrikisk författare
Kant, Immanuel (1724–1803), tysk filosof
Kapitalet, Karl Marx stora samhällsvetenskapliga och -kritiska projekt

Kapitalism, ekonomiskt system där produktionsmedlen företrädesvis befinner sig i privat ägo och där produktionen regleras av marknadskrafterna
Karaktärsmask, Charactermaske, enligt Marx det beteende som en människa (enkannerligen en kapitalist) måste hålla sig till för att förbli i sin samhällsroll, oavsett individuella egenskaper
Karl XIV Johan (1763–1844), fransk general, Sveriges och Norges kung från 1818
Karl XV (1826–72), Sveriges och Norges kung från 1859
Kautsky, Benedikt (1894–60) österrikisk ekonom och finansman, socialdemokrat
Kautsky, Karl (1854–1938), tjeckiskösterrikisk socialdemokrat, grundläggaren av den ortodoxa marxismen
Kay, James Philips (1804–77), brittisk läkare och socialreformator
Kekulé von Stradonitz, Friedrich August (1829–96), tysk kemist
Kelvin, William Thomson (1824–1907), brittisk fysiker och matematiker
Kemple, Thomas M, nutida amerikansk kulturteoretiker
Kepler, Johannes (1571–1630), tysk astronom
Kierkegaard, Søren Aabye (1813–55), dansk filosof och författare
Kinesiska revolutionen 1949
Kipling, Rudyard (1865–1936), brittisk författare
Kirchhoff, Gustav (1824–87), tysk fysiker
Kissinger, Henry (f. 1923), amerikansk historiker, politiker och diplomat
Klass, samhällsklass
Klasskamp, grundläggande i varje klassamhälle enligt Marx
Klein, Naomi (f. 1970), kanadensisk författare och journalist
Kliman, Andrew (f. 1955), amerikansk nationalekonom
Kołakowski, Leszek (1927–2009), polsk filosof
Kollwitz, Käthe (1867–1945), tysk tecknare, grafiker och skulptör
Kolonialism
Kommunism, en politisk åskådning som under 1800-talet ofta är svår att skilja från socialism; det gemensamma, ofta i form av det gemensamma

ägandet, hyllas som ett ideal; efter första världskriget namn på politiska partier som anammar Lenins politiska program
Kommunistiska manifestet, det partiprogram som Marx utarbetade på grundval av Engels utkast och som kom ut år 1848
Konservativ, konservatism
Konsumentkooperationen
Konsumtion
Korsch, Karl (1886–1961), tysk filosof
Kosík, Karel (1926–2003), tjeckisk filosof
Kovalevskaja, Sofia (Sonja) (1850–91), rysk matematiker, professor i Stockholm
Kovalevskij, Maksim (1851–1916), rysk jurist, historiker, sociolog och politiker
Krader, Lawrence (1919–98), amerikansk etnolog och socialantropolog
Kriege, Hermann (1820–50), tysk journalist och revolutionär
Krimkriget, krig mellan å ena sidan Turkiet, Storbritannien och Frankrike, å den andra Ryssland 1853–56
Kriser, kapitalismens återkommande
Kritik des Hegelschen Staatsrechts, Kritik av den hegelska statsrätten, Marx uppsats från 1843
Kritiken av Gothaprogrammet, som
Marx skrev 1875 och som Engels publicerade 1891
Kropotkin, Peter (eg. Pjotr, 1842–1921), rysk anarkist
Kugelmann, Ludwig (1828–1902), tysk läkare, deltog i revolutionen 1848, medlem av Första internationalen
Kumar, Krishan (f. 1942), indisk-amerikansk sociolog
Kurz, Robert (1943–2012), tysk filosof och publicist
Kvalitet och kvantitet
Kvinnan, kvinnorna
Künzli, Arnold (1919–2008), schweizisk statsvetare och filosof
Köppen, Karl Friedrich (1808–63), lärare och journalist

Labarrière, Pierre-Jean, nutida fransk filosofihistoriker

Labriola, Antonio (1843–1904), italiensk filosof och författare
Lafargue, Laura (1845–1911), Jenny och Karl Marx andra dotter, gift med Paul Lafargue
Lafargue, Paul (1842–1911), fransk socialistisk politiker och skriftställare, Jenny och Karl Marx svärson
Lagerkvist, Johan (f. 1970), svensk Kinaspecialist
de Lamartine, Alphonse (1790–1869), fransk författare och politiker
de Lamennais, Félicité Robert (1782–1854), fransk präst, teolog och socialist
Lange, Friedrich Albert (1828–75), tysk filosof
Lankester, Ray (1847–1929), brittisk zoolog, Marx vän
Lassalle, Ferdinand (1825–64), tysk socialdemokratisk politiker, författare och publicist
Laurent, Auguste (1807–53), fransk kemist
de Lavoisier, Antoine Laurent (1743– 94), fransk kemist
Le Lubez, Victor (f. cirka 1834), fransk republikansk politiker, medlem av Internationalens generalråd
Lecomte, Claude (1817–71), fransk general
Leibniz, Gottfried Wilhelm von (1646–1716), tysk filosof och matematiker
Lemke, Gottlieb (cirka 1844–85), medlem av den tyska Arbetarföreningen för bildning i London
Lenin, Vladimir (1870–1924), rysk politiker, Sovjetunionens förste ledare
Leopold I (1790–1865), belgisk kung
Leroux, Pierre (1797–1871), fransk socialistisk journalist och politiker
Leske, Carl Friedrich Julius (1821–86), tysk förläggare
Lessing, Gotthold Ephraim (1729–81), tysk författare
Lessner, Friedrich (1825–1910), tysk socialistisk politiker, anhängare till Marx
Leviathan, ett sjöodjur som omtalas i Bibeln och som i modern tid blir symbol för den absoluta, ofta tyranniska statsmakten
Liberal, liberalism
Liebig, Justus von (1803–73), tysk kemist

Liebknecht, Karl (1871–1919), tysk socialdemokrat, senare kommunist, son till den följande

Liebknecht, Wilhelm (1826–1900), ledande tysk socialdemokratisk politiker

Lifsjits, Michail (1905–83), sovjetisk estetiker

Lincoln, Abraham (1809–65), USA:s president 1861–65

Lindberg, Mats (f. 1949), svensk statsvetare

Ling, Jan (1934–2013), svensk musikvetare

Linnell, Björn (f. 1952), svensk förlagsman och journalist

Lissagaray, Prosper-Olivier (1838–1901), fransk publicist och författare, kommunard, en tid förlovad med Eleanor Marx

Liszt, Franz (1811–86), ungersk tonsättare, pianist och dirigent

Ljubavin, Nikolaj (1845–1918), rysk kemist med upproriska åsikter; viktig för översättningen av *Kapitalet* till ryska

Lochner, Georg (cirka 1823–?), möbelsnickare, stod Marx nära

Locke, John (1632–1704), engelsk filosof

Longuet, Charles (1839–1903), gift med Jenny (Jennychen), f. Marx, fransk socialist

Longuet f. Marx, Jenny (Jennychen, 1844–83), dotter till Jenny och Karl Marx, tysk journalist

Lopatin, German (1845–1918), rysk revolutionär och publicist, ursprungligen fysiker och matematiker

Lorenzo, Anselmo (1841–1914), ledande spansk anarkist, anhängare av Bakunin

Louis Bonapartes adertonde brumaire, Marx skrift om Napoleon III 1852

Lovelace, Ada (1815–52), brittisk matematiker

Ludd, Ned (kallad General eller kung Ludd), en engelsman som på 1770-talet förstörde strumpstickningsfabriker och som senare blev symbolen för ludditerna

Ludditer, en rörelse som ofta våldsamt vände sig mot introduktionen av nya maskiner i hantverk och industri

Ludvig (Louis) XVI (1754–93), fransk kung

Ludvig Filip (Louis Philippe) (1773–1850), Frankrikes kung 1830–48 (»kung Päron«)
Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut, skrift av Engels 1886
Lukács, Georg (1885–1971), ungersk filosof, litteraturteoretiker och politiker
Lunatjarskij, Anatolij (1875–1933), rysk författare och politiker, bolsjevik, kommunist och sovjetisk undervisningsminister
Lundgren-Gothlin, se Gothlin
Luther, Martin (1483–1546), tysk munk, präst och teolog, den protestantiska reformationens förgrundsfigur
Lutherdom, lutheranism, de kristna riktningar som ansluter sig till Luthers teologi
Luxemburg, Rosa (1871–1919), polsk socialist
Lyell, Charles (1797–1875), brittisk geolog
Lykurgos, enligt traditionen den som skapade rättsordningen i Sparta; hans existens är osäker, men om han levt bör det ha varit på 700-talet f.v.t.
Lüning, Heinrich Otto (1818–68), tysk fattigläkare och radikal publicist
Lysenko, Trofim (1898–1976), sovjetisk biolog och agronom
Lön, pris och profit, föredrag som Marx höll 1865 och som blev en liten skrift
Lönelagen, den järnhårda, föreställningen att industriarbetarnas löner obevekligen pressas ner till det minimum under vilket arbetarna varken kan leva eller reproducera sig
Lönnroth, Johan (f. 1937), svensk nationalekonom och politiker
Loers, Vitus (1800–62), skolman, Karl Marx lärare i grekiska
Löwenthal, Zacharias (efter 1847
Loening, 1810–84), tysk förläggare
Löwy, Michel (f. 1938), brasilianskfransk filosof

McCarthy, Joseph (1908–57), amerikansk politiker
McCulloch, John Ramsay (1789–1864), brittisk nationalekonom och statistiker

McLellan, David (f. 1940), brittisk Marxspecialist
Machiavelli, Nicoló (1469–1527), florentinsk filosof, historiker och politiker
Mach, Ernst (1838–1916), österrikisk fysiker och filosof
Makt och inte rikedom är enligt Marx kapitalets främsta drivkraft
Malmström-Ehrling, Anna-Karin (f. 1940), svensk historiker
Malthus, Thomas Robert (1766–1834), brittisk präst och nationalekonom, känd för sin befolkningsteori
Manale, Margaret, nutida fransk Marxkännare
Manchesterliberalismen eller Manchesterskolan, en löst sammansatt grupp förespråkare för en fullständig handelsfrihet under årtiondena runt 1850
Mandel, Ernest (1923–95), belgisk ekonom
Mann, Heinrich (1871–1950), tysk författare
Mann, Thomas (1875–55), tysk författare
Manuskripten, de ekonomiskfilosofiska (eller *Parismanuskripten*)
Mao Zedong (1893–1976), kinesisk kommunistledare, marxistisk teoretiker, Kinas diktator efter revolutionen 1949
Marcuse, Herbert (1898–1979), tysk filosof
Marie Antoinette (1755–93), fransk drottning
Marius (157–86 f.v.t.), romersk fältherre och politiker
Marshall, Alfred (1842–24), brittisk nationalekonom
Marsrevolutionen i de tyska staterna som bröt ut i mars 1848
Martov, Julij (1873–1923), rysk socialdemokrat, mensjevikernas ledare
Marx, Caroline (1824–47), Karl Marx yngsta syster
Marx, Edgar (»Musch«, 1847–55), son till Jenny och Karl Marx, dog som 8-åring
Marx, Eduard (1826–37), Karl Marx yngste bror
Marx, Eleanor (1855–98), Jenny och Karl Marx yngsta dotter, politiker, författare, översättare
Marx, Emilie (1822–88), Karl Marx yngre syster, gift med Johann Jacob Conradi och bosatt i trakten av Trier
Marx, Franziska (1851–52), Jenny och Karl Marx dotter, dog som 1-åring
Marx, Heinrich (1777–1838), tysk advokat, Karl Marx far

Marx, Heinrich Guido (»Föxchen«, 1849–50), Jenny och Karl Marx son, dog som 1-åring
Marx, Henriette f. Pressburg (1788–1863), Karl Marx mor
Marx, Henriette (1820–45), Karl Marx äldre syster, gifte sig med Theodor Simons strax före sin död
Marx, Hermann (1819–42), Karl Marx yngre bror
Marx, Jenny f. von Westphalen (1814–81), Karl Marx hustru
Marx, Jenny (Jennychen), se Longuet, Jenny
Marx, Laura, se Lafargue, Laura
Marx, Louise (1821–93), Karl Marx yngre syster, gift i Kapstaden med Jan Carel Juta
Marx, Mauritz David (1815–19), Karl Marx äldre bror
Marx, Samuel (1775–1827), överrabbin i Trier, Karl Marx farbror
Marx, Sophie (1816–86), Karl Marx äldre syster, gift med Willem Robert Schmalhausen, jurist i Maastricht, Nederländerna
Marx Engels Gesamtausgabe (MEGA), kritisk utgåva av Marx och Engels skrifter, brev och excerpter
Marx Engels Werke (MEW), utgåva av Marx och Engels samlade skrifter och brev
Marxism, en rad ofta konkurrerande politiska och samhällsfilosofiska riktningar som gör anspråk på att föra Karl Marx verk vidare
Maskin, Marx definition av
Matematik, Marx intresse för
Materia, form och innehåll
Materialistisk historieuppfattning
Materialism, ett mångtydigt begrepp som idag kan åsyfta både en livshållning (ett uteslutande intresse för materiella ting; »vår tid är så materialistisk«) eller en psykologisk teori (människors enda drivkraft är den egna vällevnaden) men som här åsyftar dels en uppfattning om allt existerande (materien har prioritet framför anden), dels en historieuppfattning enligt vilken man i historiska studier först ska söka sig till produktion och distribution av livsförnödenheter, inte till politiska eller juridiska system eller till idéer

Mazzini, Giuseppe (1805–72), italiensk publicist och politiker
Mehring, Franz (1846–1919), tysk publicist, historiker och politiker
Meier, Paul, nutida tysk konstvetare
Meissner, Otto (1819–1902), tysk bokförläggare
Mendel, Gregor (1822–84), österrikisk munk och genetiker
Mendelssohn, Felix (1809–47), tysk tonsättare och dirigent
Mervärde, den värdeökning som arbetet åstadkommer
Mervärdekvoten, förhållandet mellan konstant och variabelt kapital
Mészáros, István (f. 1930), ungersk filosof
Metabolism, se ämnesomsättning
Meyerbeer, Giacomo (1791–1864), tysk-fransk tonsättare och pianist
Mill, James (1773–1836), brittisk historiker, filosof och nationalekonom
Mill, John Stuart (1806–73), brittisk filosof och nationalekonom, den föregåendes son
Milton, John (1608–74), engelsk skald och ämbetsman
Mitin, Mark Borisovitj (1901–87), sovjetisk filosof
Mitscherlich-Nielsen, Margarete (1917–2012), tysk psykoanalytiker
Der Mittelstand, medelståndet eller det allmänna ståndet, Hegels beteckning på offentligt anställda ämbets- och tjänstemän
Mitterrand, François (1916–96), fransk politiker, Frankrikes president 1981– 499
Moleschott, Jacob (1822–93), nederländsk-italiensk fysiolog
Moll, Joseph (1813–49), tysk urmakare, medlem av *Bund der Kommunisten*, föll i revolutionsstrider 1849
von Moltke, Helmuth, d.ä. (1800–91), preussisk-tysk fältmarskalk
Monz, Heinz, samtida tysk historiker
Moore, Samuel (cirka 1830–1912), jurist, matematiskt skolad vän till Engels och Marx
More, Thomas (1478–1535), engelsk politiker och författare, skaparen av ordet »utopi« i genom boken *Utopia* (1516)
Morgan, Lewis H. (1818–81), amerikansk jurist och socialantropolog
Morgan, Roger P., nutida brittisk historiker
Morishima, Michio (1923–2004), japansk nationalekonom och matematiker

Morris, William (1834–96), brittisk konstnär, formgivare och författare
Mozart, Wolfgang Amadeus (1756– 91), tysk-österrikisk tonsättare
Musik
Mussolini, Benito (1883–1945), de italienska fascisternas ledare, Italiens diktator 1922–43
von Müller-Tellering, Eduard (cirka 1808– ?), jurist och publicist, radikal demokrat

Na’aman, Shlomo (1912–93), israelisk historiker
Nadaud, Martin (1815–98), fransk murare och politiker, socialist
Namli, Elena (f. 1966), rysk-svensk teolog och människorättsexpert
Napoleon I (Napoléon Bonaparte, 1769–1821), fransk kejsare
Napoleon III (1808–73), fransk kejsare
Narodniki, folkvännerna, en socialrevolutionär riktning i Ryssland under andra hälften av 1800-talet och fram till 1920-talets början
Nationalekonomi (eller politisk ekonomi), vetenskap med gamla rötter men i modern form skapad av Adam Smith
Nationalism, en mäktig rörelse alltifrån amerikanska och franska revolutionerna, centrerad kring föreställningen att det egna landet har något unikt och särklassigt att slå vakt om
Naturens dialektik, Engels ofullbordade arbete där han sökte sammanfatta sin tids vetande
Nazism, nationalsocialism, ideologi fokuserad på rasism, i synnerhet antisemitism, men i övrigt snarlik fascism
Negri, Antonio (f. 1933), italiensk filosof och statsvetare
Nero (33–68), romersk kejsare
Neue Rheinische Zeitung, tidning som kom ut i Köln 1848–49 och för vilken Marx blev chefredaktör
Neue Rheinische Zeitung, tidskrift som Marx och Engels gav ut i London 1849–50
Neunübel, Ingolf, historiker, idag verksam inom det privata näringslivet
New York Daily Tribune, ledande amerikansk dagstidning som Marx medarbetade i

Newton, Isaac (1643–1727), engelsk fysiker, matematiker och historiker
Nietzsche, Friedrich (1840–1900), tysk klassisk filolog, filosof och författare
Nikolaj I (1796–1855), rysk tsar
Noyes, John Humphrey (1811–86), amerikansk predikant, skapare av bibelkommunismen
Den nya Marxläsningen (die neue Marx-Lektüre)
Nykantianism, filosofisk riktning som från 1860-talet och fram till mellankrigstiden sökte på samma gång bevara och vidareutveckla arvet från Kant
Nytta och produktivitet
Nöden, den materiella

Obama, Barack (f. 1961), USA:s president 2009–17
O'Connor, Feargus Edward (1794–1855), brittisk chartist och frihetskämpe för Irland
Oebom, Gustav, pseudonym för Berger, Napoleon, se denne.
Offenbach, Jacques (1819–80), tyskfransk tonsättare
Oizerman, Teodor I. (f. 1914), sovjetisk-rysk filosof
Oishi, Takahisa, nutida japansk ekonomihistoriker
Oken, Lorenz (1779–1851), tysk naturfilosof och biolog
Oljeindustrin
Ollman, Bertell (f. 1935), amerikansk filosof
Opium, folkets
Opium för folket, ett yttrande som Marx felaktigt tillskrivs i Sverige (Marx talar om folkets opium)
Ostwald, Friedrich, pseudonym för den unge Engels
Ovidius (Publius Ovidius Naso, 43 f.v.t.–18), romersk skald
Owen, Robert (1871–58), brittisk industriägare och socialist
Oweniter, anhängare av Robert Owens samhällsprojekt

Palmerston, Henry Temple, tredje viscount (1784–1865), brittisk premiärminister

Papageno, gestalt i Mozarts opera Trollflöjten (1791)
Pariskommunen 1871
Pascal, Blaise (1623–62), fransk matematiker, filosof och författare
Pasteur, Louis (1822–95), fransk kemist
Patrick, ?, underinspektör, anhängare av kooperationen i dess tidiga utveckling vid mitten av 1800-talet
Pauperism, den sorts fattigdom som ansågs förknippad med industrialisering och annan modern utveckling
Pecqueur, Constantin (1801–87), fransk ekonom, socialist i Saint-Simons och senare Fouriers anda
Peralta, Amanda (1939–2009), argentinsk-svensk gerillakrigare och idéhistoriker
Percy Hotspur, figur i Shakespeares drama Henrik IV
Pesch, Sibylle, stickerska, gift med Moses Hess
Petersen, Thomas, nutida tysk filosof
Petrucciani, Stefano, nutida italiensk filosof
Petsch, Albert, tysk förläggare och bokhandlare, verksam i London
Pfuel, Ernst Heinrich Adolf (1779–1866), preussisk general, ministerpresident i Preussen 1848
Pfänder, Carl Heinrich (1819–76), tysk porträttmålare och socialist, stod Marx nära
Philips, Fritz (eg. Frederick), nederländsk industriidkare, släkting till Karl Marx
Philips, Lion (1794–1866), nederländsk industriidkare, släkting till Karl Marx
Phoibos Apollon, solens, ljusets och konsternas gud i det antika Grekland
Picasso, Pablo (1881–1973), spansk konstnär
Piketty, Thomas (f. 1971), fransk ekonom
Pingala (f. cirka 200 f.v.t.), indisk matematiker
Platon (427–347 f.v.t.), grekisk filosof
Platt, Stephen R., nutida amerikansk historiker
Plechanov, Georgij (1856–1918), den ryska socialdemokratins fader, mensjevik i striden med Lenins bolsjeviker

Plutarchos (cirka 46–cirka 120), grekisk författare och filosof
Polytekniska skolideal, att alla ska utbildas både i mer praktiska och mer teoretiska verksamheter
Pomeroy, Anne Fairchild, nutida amerikansk filosof
de Pompery, Édouard (1812–95), fransk socialist, anhängare av Fourier
Poncy, Charles (1821–91), fransk smed och poet
Postmodernism, mångtydig beteckning som både kan sättas i motsättning till moderniteten (den moderna omvandlingsprocessen av allt från handel och industri till idéer) och den estetiska modernismen, blomstringsperiod från 1970-talet och fram till 2000-talets början
Poussin, Nicolas (1594–1665), fransk målare
Prekariatet, beteckning på samhällsskikt som har en osäker ställning på den nutida arbetsmarknaden
Pressfrihet
Preve, Constanzo (1943–2013), italiensk filosof
Producentkooperationen
Produktion, materiell
Produktionsförhållanden, i Marx terminologi det sätt på vilket produktionsresultaten fördelas i samhället; tillsammans formar produktionsförhållanden och produktivkrafter ett samhälles produktionssätt, till exempel feodalism, kapitalism eller socialism
Produktionssätt, den spänningsfyllda enhet som produktivkrafter och produktionsförhållanden utgör; kapitalismen är ett sådant produktionssätt
Produktivkraft, produktivkrafter, begrepp som Marx övertar från Adam Smith och som betecknar produktiviteten och dess betingelser
Professionalisering, den process, varigenom en yrkeskategori genom sin utbildning och/eller genom samhällets acceptans får sitt arbetsområde som sitt exklusiva kompetensområde
Profitkvotens tendentiella fall
Proletariatet, i antiken de skikt i samhället vars enda uppgift ansågs bestå i att avla barn för statens (krigsmaktens) bästa, i modern tid kroppsarbetarna i allmänhet och industriarbetarna i synnerhet

Proletariatets diktatur, föreställningen att arbetarklassen när den gripit makten måste säkra denna genom en kortvarig diktatur (i likhet med diktaturen i den antika romerska republiken)
Prometheus, grekisk mytologisk figur, som mot gudarnas vilja skänkte elden åt människorna och därför straffades; för Marx en symbol för både uppror och framsteg
Proudhon, Pierre-Joseph (1809–65), fransk anarkist
Pusjkin, Aleksandr (1799–1837), rysk skald

Quesnay, François (1694–1774), fransk nationalekonom och läkare
Quetelet, Adolphe (1796–1874), belgisk statistiker och astronom

von Racowitza, Janko (d. 1865), rumänsk bojar, Lassalles baneman
Rader, Melvin (1903–81), amerikansk filosof
Ramsay, Anders (f. 1954), svensk sociolog
von Ranke, Leopold (1795–1886), tysk historiker
Raspail, François-Vincent (1794–1878), fransk kemist och politiker, radikal vänsterman
Ray, Sibnarayan (1921–2008), indisk filosof och pedagog
Reaktionär, företrädare för en politisk ideologi som vill återskapa ett tidigare historiskt skede; framför allt använt om dem som efter 1815 ville återupprätta det samhälle som fanns före revolutionen 1789
Reichelt, Helmut (f. 1939), tysk nationalekonom och sociolog
Reitz, Edgar (f. 1932), tysk filmregissör
Renard, Antoine (1825–72), gjutare och operatenor
Renhult, Olof (1811– ?), skräddargesäll och kommunist
Revolution, begreppet
Revolution, politisk eller social
Rheinische Zeitung, tidning utgiven i Köln 1842–43; Marx publicerade artiklar där, och från oktober 1842 var han tidningens chefredaktör
Rheinische Zeitung, en tidning utgiven först i Düsseldorf, sedan i Köln 1863–74; saknade anknytning till den föregående
von Ribbentrop, Adolf, verksam på 1840-talet i London

Ricardo, David (1772–1823), brittisk nationalekonom
Ripley, George (1802–80), amerikansk präst och publicist
Ritter, Carl (1779–1859), tysk geograf
Rjazanov, David (1870–1938), rysk Marxforskare
Robert, Léopold (1794–35), schweizisk-fransk målare
de Robespierre, Maximilien (1758– 94), fransk revolutionär
Robin Hood, en legendarisk figur som på 1200-talet ska ha verkat i England, besjälad av tanken att ta från de rika och ge åt de fattiga, ett populärt motiv i litteratur och film
Robinson Crusoe, huvudpersonen i Daniel Defoes roman med samma namn, symbolen för föreställningen att den enskilda individen på egen hand kan skapa sina livsbetingelser (»Robinsonader«, med Marx term)
Rohmer, Friedrich (1814–56), tysk-schweizisk filosof och politiker
Roscher, Wilhelm (1817–94), tysk nationalekonom
Roscoe, Henry Ensfield (1833–1915), engelsk kemist
Rosdolsky, Roman (1898–1967), ukrainsk historiker och ekonom
Rosenkranz, Albert, nutida tysk präst
Rossel, Louis (1844–71), fransk arméofficer, kommunard och som sådan krigsminister
Rousseau, Jean-Jacques (1712–78), schweizisk-fransk filosof och författare
Roy, Joseph (1830–1916), fransk lärare och översättare
Rozental, Mark Moiseevich (1906– 75), sovjetisk filosof
Rubel, Maximilien (1905–96), österrikisk-fransk Marxspecialist
Ruben, Peter (f. 1933), tysk filosof
Ruge, Arnold (1802–80), tysk skriftställare och filosof
Den ryska revolutionen 1917, oktoberrevolutionen
Rütten, Joseph (1805–78), tysk förläggare
Rätten till arbete, som proklamerades 1848

Safranski, Rüdiger (f. 1945), tysk filosofi- och kulturhistoriker
Said, Edward (1935–2003), palestinsk författare och litteraturvetare
Saint-Beuve, Charles Augustin (1804–69), fransk litteraturkritiker, skald och politiker

de Saint-Simon, Henri (1760–1825), fransk politisk tänkare, socialist
Saint-simonismen, vittförgrenad politisk rörelse, framför allt i Frankrike, som inspirerats av Saint-Simons läror
Sand, George (pseudonym för Aurore Dudevant, 1804–76), fransk författare
Sand, Karl (1795–1820), tysk liberal student som avrättades efter sitt mord på författaren August von Kotzebue
Sartre, Jean-Paul (1905–80), fransk författare och filosof
Sasonov, Nikolaj Ivanovitj (1815–62), rysk journalist, verksam utanför Ryssland, liberal
von Savigny, Friedrich Carl (1779–1861), tysk rättshistoriker
Say, Jean-Baptiste (1767–1832), fransk nationalekonom, politiker och affärsman
Sayer, Derek, nutida brittisk sociolog
Sepoyupproret, indiskt uppror 1857–58 mot den brittiska kolonialmakten
Schaff, Adam (1913–2006), polsk filosof
Schanz, Hans-Jørgen (f. 1948), dansk idéhistoriker
Schapper, Carl (eller Karl, 1812–70), tysk arbetarledare, medlem av *Bund der Kommunisten*, efter revolutionen 1848–49 motståndare till Marx men åter försonad i och med Internationalen
Scheutz, Georg (1785–1873), svensk uppfinnare, bokförläggare, översättare m.m.
von Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (1775–1854), tysk filosof
Schieder, Wolfgang (f. 1935), tysk historiker
Schiller, Friedrich (1759–1805), tysk skald och dramatiker
Schlegel, August Wilhelm (1767–1845), tysk författare och översättare
Schlegel-Schelling, Caroline (1763–1809), tysk intellektuell och översättare
Schleiden, Mattias Jakob (1804–81), tysk botanist
Schleiermacher, Friedrich (1768–1834), tysk protestantisk teolog och filosof
Schmidt, Alfred (1931–2012), tysk filosof
Schmidt, Johann Caspar, se Stirner, Max
von Schmoller, Gustav (1838–1917), tysk nationalekonom

Scholz, Roswitha (f. 1959), tysk publicist
Schorlemmer, Carl (1834–92), tysk organisk kemist, nära vän till Engels och Marx
Schram, Stuart (1924–2012), amerikansk fysiker, statsvetare och Kinaspecialist
Schramm, Conrad (1822–58), tysk journalist, revolutionär, stod Marx nära
Schultz, Wilhelm (1797–1860), tysk officer och radikal publicist
Schumpeter, Joseph (1883–1950), österrikisk-tysk-amerikansk nationalekonom och doktrinhistoriker
Schwann, Theodor (1810–82), tysk fysiolog
Schwarzschild, Leopold (1891–1950), tysk sociolog och publicist
von Schweitzer, Johann Baptist (1833–75), tysk socialdemokratisk agitator och tidningsman och dramatiker
Schöler, Lina, lärarinna i Köln, väninna till Jenny Marx
Schönberg, Arnold (1874–1951), österrikisk tonsättare
Schönbein, Christian Friedrich (1799–1868)
Seigel, Jerrold E. (f. 1936), amerikansk historiker
Semper, Gottfried (1803–79), tysk arkitekt
Senior, Nassau William (1790–1864), brittisk nationalekonom
Senkapitalism, enligt en tämligen spridd uppfattning en senare (för vissa den sista) fasen i kapitalismens utveckling
Serraillier, Auguste (1840–efter 1872), fransk skomakare, verksam i Internationalen och som kommunard 1871
Service, Robert (f. 1947), brittisk historiker
Shakespeare, William (1564–1616), engelsk dramatiker och skald
Shanin, Teodor (f. 1930), polsk-brittisk sociolog
Sieferle, Rolf Peter, nutida tysk historiker
Sierpínski, Wacław (1882–1969), polsk matematiker
Sievers, Eduard Wilhelm (1820–94), tysk lärare, litteraturforskare och filosof
Sigurdson, Ola (f. 1966), svensk teolog
Silberner, Edmund (1910–85), centraleuropeisk historiker

de Sismondi. Jean Charles Léonard (1773–1842), schweizisk nationalekonom och historiker
Skolan, Marx föreställningar om
Small, Robin, nutida nyzeeländsk pedagog
Smith, Adam (1723–90), brittisk nationalekonom och filosof
Socialantropologi, vetenskapen om människan som samhällsvarelse i olika kulturer
Socialdarwinism, främst amerikansk samhällsteori enligt vilken även samhället utvecklas genom kamp för tillvaron
Socialdemokrati, beteckning på politisk rörelse som på olika sätt sökte förena socialism (eller kommunism) med demokrati, från 1860-talet namn på en rad politiska partier
Socialism, en politisk åskådning enligt vilken samhället som helhet bäst garanterar gruppers och individers trygghet och frihet
Den sanna socialismen, en socialistisk riktning bland en rad tyska filosofer och journalister på 1840-talet
Socialistlagen (*Gesetz gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie*), som 1878– 90 förbjöd socialdemokratiska partier och propaganda i Tyskland
Sociologi, det systematiska studiet av samhället som helhet och av individers, gruppers och klassers förhållande till varandra
Sofokles (cirka 497–406 f.v.t.), grekisk tragediförfattare
Sofri, Gianni (f. 1936), italiensk statsvetare
Solidaritet, juridiskt och politiskt begrepp enligt maximen »en för alla, alla för en«
Sombart, Werner (1863–1941), tysk nationalekonom och sociolog
Soros, George (f. 1930), ungerskamerikansk finansman
Specialiseringen, den vetenskapliga, den process, varigenom forskare får ett alltmer begränsat kompetensområde
Spencer, Herbert (1820–1903), brittisk filosof
Sperber, Jonathan (f. 1952), amerikansk historiker
Spinoza, Baruch (1632–77), nederländsk filosof
Spivak, Gayatri Chakravorty (f. 1942), indisk filosof och litteraturteoretiker

Sraffa, Piero (1898–1973), italienskbrittisk nationalekonom
Stalin, Josef (Iosif Dzjugasjvili, 1878–1953), Sovjetunionens ledare
Standing, Guy (f. 1948), brittisk ekonom
Stedman Jones, Gareth (f. 1942), brittisk statsvetare
Steedman, Ian (f. 1941), brittisk nationalekonom
Steffens, Henrik (eller Heinrich, 1773–1845), norsk-tysk naturfilosof
vom Stein zum Altenstein, Karl (1757–1831), tysk (preussisk) politiker, arbetade för en politisk modernisering av Preussen
von Stein, Lorenz (1815–90), tysk statsvetare
Stephenson, George (1781–1848), brittisk ingenjör, järnvägsväsendets fader
Stern, Daniel, se d'Agoult, Marie.
Steuart, James (1712–80), brittisk ekonom
Stieber, Wilhelm (1818–82), preussisk polischef
Stigendal, Mikael (f. 1957), svensk sociolog
Stirner, Max (pseudonym för Johann Caspar Schmidt, 1806–56), tysk filosof
Strauss, David Friedrich (1808–74), tysk teolog
Strindberg, August (1849–1912), svensk författare
Subjekt och predikat i logikens mening
Sue, Eugène (1804–57), fransk författare
Svenning, Olle (f. 1942), svensk publicist och författare
Sweezy, Paul (1910–2004), amerikansk nationalekonom
Süssmayr, Franz Xaver (1766–1803), österrikisk tonsättare
Szeliga, se von Zychlinski

Tacitus, Publius Cornelius (55–120), romersk historiker
Taiping-upproret, ett mer eller mindre folkligt uppror i Kina 1850–64 riktat mot kejsarmakten; upproret slogs ner med hjälp av brittiska och franska trupper och utgör sannolikt historiens blodigaste krig
Tait, Peter Guthrie (1831–1901), brittisk fysiker
Tasso, Torquato (1544–95), italiensk skald
Tatlin, Vladimir (1885–1953), rysk konstnär och arkitekt

Temporal single-system interpretation (TSSI), en framför allt i USA framgångsrik tolkning av Marx teori i *Kapitalet* som innebär 1) att ingångs- och utgångspriser i produktionen normalt sett varierar över tid och 2) att värden och priser utgör ett enda system

Teorier om mervärdet (*Theorien über den Mehrwert*), det ofullbordade manus som Marx skriver om mervärdeteoriernas historia och som skulle infogas i det stora *Kapitalet*-projektet

Teserna om Feuerbach, som Marx skrev tidigt år 1845

Teusch, Ulrich (f. 1958), tysk statsvetare och publicist

Therborn, Göran (f. 1941), svensk sociolog

Théroigne de Méricourt, Anne-Josèphe (1762–1813), fransk revolutionär

Thiers, Adolphe (1797–1877), fransk historiker och politiker, Frankrikes president 1871–73

Thomas, Paul, nutida brittisk-amerikansk politolog

Thompson, E.P. (1824–93), brittisk historiker

Thomson, William, se Kelvin.

Till judefrågan, artikel som Marx skrev i Paris i årsskiftet 1843/44

Till kritiken av den hegelska rättsfilosofin: *Inledning*, artikel som Marx skrev i Paris i årsskiftet 1843/44

Till kritiken av den politiska ekonomin, det häfte som Marx gav ut 1859 och som skulle utgöra första avsnittet i det stora *Kapitalet*-projektet

Tingsten, Herbert (1896–1973), svensk statsvetare och publicist

Tjernysjevskij, Nikolaj (1828–89), rysk författare

Tolain, Henri-Louis (1828–97), fransk gravör, medlem av Internationalen, socialist som stod Proudhon nära

Totalitet, ett komplext sammanhang som bara kan klarläggas genom teoretiskt arbete

Transformationsproblemet, frågan hur man omvandlar värde till pris i Marx ekonomiska teori

Trasproletariatet, Marx beteckning på den amorfa massa av alltifrån arbetslösa till yrkesförbrytare som ställde sig i samhällselitens tjänst i synnerhet vid revolutionerna 1848–49; beteckningen försvann därefter ur hans vokabulär

Tredje internationalen eller Kommunistinternationalen (Komintern, grundad 1818, upplöst 1943)
Trémaux, Pierre (1818–95), fransk arkitekt, orientalist, fotograf och populärvetenskaplig författare
Trotskij, Lev (1879–1940), ukrainsk-sovjetisk revolutionär, Stalins främste motståndare
Trägårdh, Sven (1812–93), svensk skräddargesäll och kommunist
Turgenjev, Ivan (1818–83), rysk författare
Tyska ideologin, manuskript som Marx och Engels skrev 1845 men aldrig fick utgivet

Uljanov, Aleksandr (1866–87), rysk narodnik, revolutionär, Lenins äldre bror
Uljanov, Vladimir, se Lenin
Unghegelianer, grupp av filosofer och teologer som tolkade Hegels filosofi i politiskt och teologiskt radikal riktning; både Marx och Engels tillhörde under en kort tid gruppen
Uomo universale, den universella, allsidigt utvecklade människan, ett ideal från renässansen som genljuder hos Marx
Ure, Andrew (1778–1857), brittisk läkare och kemist, berömd för sin *Philosophy of Manufactures*
Urquhart, David (1805–77), brittisk diplomat och författare, Turkietvän
Utbyte som den direkta relationen mellan köpare och säljare
Utopisk mysticism, idéströmning som förbinder religiöst mystiska spekulationer med socialpolitiska projekt i avsikt att förändra samhället till ett nytt gudsrike (Kurt Aspelin)
Utopisk socialism – i *Kommunistiska manifestet* beteckningen på de föreställningar om framtidens samhälle som Saint-Simon, Fourier med flera skapat

Vaillant, Edouard (1840–1915), fransk socialist, anhängare av Blanqui, kommunard

Varlin, Louis-Eugène (1839–71), fransk socialist, medlem av Internationalen och kommunard 1871

Varufetischism, en central kategori i *Kapitalet*; den naturliga synvilla i det kapitalistiska samhället som innebär att varorna ter sig levande, människorna livlösa (jämför dagens sätt att tala om Marknaden som ett levande väsen)

Velicu, Adrian (f. 1949), svensk idéhistoriker

Verfremdung, se alienation

Verhältnis, hos Hegel en intern relation (som mellan organen i kroppen som bara kan fungera i sitt sammanhang) till skillnad från *Beziehung*, en yttre relation (som mellan individerna i en kö)

Veroufakis, Gianis (f. 1961), grekisk nationalekonom och politiker

Vico, Giambattista (1668–1744), italiensk historiker, filosof och jurist

Victoria I (1819–1901), brittisk drottning 1838–1901

Virchow, Rudolf (1821–1902), tysk läkare, patolog, arkeolog och politiker

Vogt, Carl (1817–95), tysk zoolog och politiker

de Voltaire, François (eg. Arouet, 1694–1778), fransk författare och filosof

Vorwärts, tyskspråkig tidning som utgavs i Paris 1844–45, bekostad av operakompositören Giacomo Meyerbeer och med bland andra Karl Marx som medarbetare

Vorwärts, den tyska socialdemokratins officiella organ alltsedan 1876

Vranicki, Predrag (1922–2002), jugoslavisk (kroatisk) filosof

Värmedöden, vilseledande metafor för entropin (termodynamikens andra huvudsats)

Väsen, människans, som enligt Marx före 1845 framstod som historiens slutmål

Vävarupproret i Schlesien sommaren 1844

Wada, Haruki, nutida japansk Marxforskare

Wagner, Bertil, svensk översättare

Wagner, Cosima (1837–1930), dotter till Marie d'Agoult och Franz Liszt, gift med 1) Hans von Bülow och 2) Richard Wagner, grundade tillsammans Wagner festspelen i Bayreuth

Wagner, Richard (1813–83), tysk tonsättare, dirigent och författare
Wallace, Alfred Russel (1823–1913), brittisk naturforskare
Wallerstein, Immanuel (f. 1930), amerikansk sociolog
Walras, Léon (1834–1910), fransk-schweizisk nationalekonom
Wartofsky, Marx (1928–97), amerikansk filosof
Weber, Max (1864–1920), tysk sociolog, filosof, nationalekonom
Weerth, Georg (1822–56), revolutionär diktare, stod Marx nära
Weill, A., rörde sig i revolutionära kretsar i Paris samtidigt som Marx
Weitling, Wilhelm (1808–71), tysk socialistisk publicist, ursprungligen skräddargesäll
Weston, John, timmerman, socialist av Robert Owens skola, medlem i Internationalens generalråd
von Westphalen, Caroline f. Heubel (1779–1856), Jenny Marx mor
von Westphalen, Edgar (1819–90), Jenny Marx yngre bror, författare och politiker
von Westphalen, Ferdinand (1799–1876), preussisk inrikesminister, Jenny Marx och Edgar von Westphalens halvbror
von Westphalen, Johann Ludwig (1770–1842), tysk jurist och regeringstjänsteman, Karl Marx svärfar
Weydemeyer, Joseph (1818–66), tysk officer, kommunist, journalist i USA och överstelöjtnant i inbördeskriget där
Wheen, Francis (f. 1957), brittisk journalist och författare
Whitehead, Alfred North (1861–1947), brittisk filosof och matematiker
Wiedemann, Gustav (1826–99), tysk fysiker
Wilhelm I (1797–1888), Preussens kung från 1861, Tyska rikets kejsare från 1871
Wilhelm II (1859–1941), Tyska Rikets kejsare 1888–1918
Willich, August (1810–78), tysk och senare amerikansk officer (general i USA), kommunist
Wittfogel, Karl A. (1896–1988), tysk-amerikansk sociolog och sinolog, tidigt kommunist, senare anti-kommunist
Wolff, Wilhelm (»Lupus«, 1809–64), privatlärare, kommunist, stod Marx mycket nära

Wollstonecraft, Mary (1759–97), brittisk författare och filosof, feminismens grundläggare
Wood, Allen (f. 1942), amerikansk moralfilosof
Wood, Charles 1st viscount Halifax (1800–85), brittisk politiker
Wright, Erik Olin (f. 1947), amerikansk sociolog
Wurtz, Charles Adolph (1817–84), fransk kemist
Wyttenbach, Johann Hugo (1767–1848), tysk gymnasierektor och bibliotekarie

Zasulitj, Vera (1849–1919), rysk revolutionär
Zelený, Jindřich (1922–97), tjeckisk filosof
Zeller, André (1898–1979), fransk general
Zenon från Elea (cirka 490–cirka 430 f.v.t.), grekisk filosof och matematiker
Zetkin, Clara (1857–1933), tysk socialdemokrat, senare kommunist, och feminist
Žižek, Slavoj (f. 1949), slovensk filosof
Žižka z Trocnova a Kalicha, Jan (1360–1424), tjeckisk upprorsledare, anhängare av Jan Hus försök att reformera kyrkan och göra Tjeckien (Böhmen) självständigt
Zola, Émile (1840–1902), fransk författare
Zweiffel, ?, åklagare i Köln 1848
von Zychlinski, Franz Zychlin (pseudonym Szeliga, 1816–1900), tysk officer, omsider general, med litterära ambitioner

Äktenskap, idéer om
Ämnesomsättning (metabolism), en biologisk term för kroppens förbränning som Marx använder i överförd bemärkelse för människans bearbetning och omvandling av naturen

Ørsted, Hans Christian (1777–1851), dansk fysiker och kemist
Övernatur, samhället som en övernatur (något övernaturligt) i förhållande till naturen

Ett urval av Sven-Eric Liedmans tidigare utgivna titlar:

Också en väg 1960
Samtidskänslan: kritisk granskning 1965
En värld att vinna: aspekter på den unge Karl Marx 1968
I skuggan av framtiden: modernitetens idéhistoria 1997
Att se sig själv i andra: om solidaritet 1999
Ett oändligt äventyr: om människans kunskaper 2001
Tankens lätthet, tingens tyngd: om frihet 2004
Från Platon till kriget mot terrorismen: de politiska idéernas historia 1972, 2005
Stenarna i själen: form och materia från antiken till idag 2006
Blickar tillbaka 2008
Hets! En bok om skolan 2011
Livstid 2013

På andra förlag:
Motsatsernas spel: Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskaper 1977
Den synliga handen : Anders Berch och ekonomiämnena vid 1700-talets svenska universitet 1986

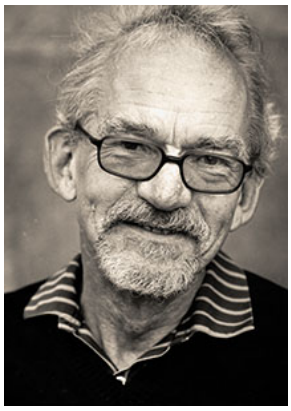

Författarfoto © Cato Lein

Sven-Eric Liedman, f. 1939 i Karlskrona, är idéhistoriker och författare med stor bredd i sitt skrivande. Hans lärobok om politiska ideologier har kommit ut i fjorton upplagor med flera gånger uppdaterade titlar: År 1972 hette den *Från Platon till Lenin* och 2014 *Från Platon till kriget mot terrorismen*. För boken *I skuggan av framtiden* fick han Augustpriset i fackbokklassen 1997. Under åren 1979 till 2006 var han professor i idéhistoria vid Göteborgs universitet. Karl Marx har han läst och skrivit om under femtio år.

Alla bilder i denna bok kommer från IBL Bildbyrå.
Bilden i kapitel ”Det ofullbordade mästerverket” © Succession Picasso/ BUS 2015.

www.albertbonniersforlag.se

Tryckt utgåva ISBN 978-91-0-015317-5
Ebok 1.0 IBSN 978-91-0-015318-2
E-boksproduktion Bonnierförlagen 2015
© Sven-Eric Liedman 2015
Bookwell, Finland, 2015
Omslag: Sara R. Acedo